ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι
ΚΑΙ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΟΥ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ
ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1937

ΤΥΠΟΙΣ "ΠΥΡΣΟΥ" Α. Ε.

ΕΙΣ

ΤΗΝ ΙΕΡΑΝ ΜΝΗΜΗΝ

ΤΩΝ ΣΕΠΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΜΟΥ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΦΑΝΗΣ

Εἰς τῶν Ἀναλέκτων τὴν ἔκδοσιν, ἥτις, ὅπως ἤδη ἀνηγγείλαμεν, τέσσαρας μέλλει νὰ περιλάβῃ τόμους, πολλοὶ ἤγαγον ἡμᾶς λόγοι. Πρῶτον μὲν τὰ ἐλάσσονα πονήματα ἡμῶν, τὰ ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ περιλαμβανόμενα, εἶναι πολλαχοῦ διερριμμένα καὶ ἔπρεπε νὰ συναχθῶσιν ἐπὶ τὸ αὐτό, ἵνα ὑπάρχωσι προσιτώτερα εἰς τοὺς μελετῶντας. Ἔπειτα ὅσα τούτων καὶ ἰδιαιτέρως ἀνετυπώθησαν, εἶναι ἐξηντλημένα ἀπὸ πολλοῦ. Τὸ δὲ σπουδαιότατον, καὶ αἱ μελέται, ὅσον καὶ οἱ λόγοι, πολλαχόθεν ζητοῦνται καὶ τῶν Ἑλλήνων οἱ πρῶτοι ἐπανειλημμένως ὑπέδειξαν τὴν ἀνάγκην τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν.

Μεταβολαὶ καὶ μεταρρυθμίσεις καὶ παραπομπῶν νέων προσθῆκαι τόσαι μόνον ἐγένοντο, ὅσαι ἐκρίθησαν ἐπιβαλλόμεναι ἀπαραιτήτως.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 1ῃ Ἰανουαρίου 1937.

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ

Η ΑΙΩΝΙΑ ΕΛΛΑΣ*

«Μετὰ μεγάλων σημείων καὶ οὐ δή τι ἀμάρτυρόν γε δύναμιν παρασχόμενοι τοῖς τε νῦν καὶ τοῖς ἔπειτα θαυμασθησόμεθα».

Περικλῆς, Θουκ. Β, 41.

Μεγαλειότατε,

Ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τοῦ Ἀδρίου καὶ τῶν Κεραυνίων ὀρέων μέχρι τοῦ Καυκάσου καὶ τῆς Κολχίδος, ἀπὸ τοῦ Αἵμου καὶ τοῦ Εὐξείνου μέχρι τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κύπρου, ἐν αἷς χώραις ἡ ἑλληνικὴ ἀκούεται φωνὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ πρυτανεύει συνείδησις καὶ πάλλονται ἑλληνικαὶ καρδίαι, μετ' ἐξαιρέτου συγκινήσεως καὶ πόθων καὶ ἐλπίδων οἱ Πανέλληνες ἐν τῇ σήμερον ἡμέρᾳ, εἴπερ ποτέ, πανηγυρίζουσι τὰ Ἐλευθέρια, τὴν ἀμφιετηρίδα τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Κατέστειλεν ἤδη τὴν μανίαν ὁ βροτολοιγὸς Ἄρης· ἡ παγκόσμιος λαῖλαψ, ὁ τυφὼν τῆς ἐρημώσεως, ὅστις ἐπὶ μακροὺς ἐνιαυτοὺς συνετάραξε τὸν κόσμον σύμπαντα καὶ πόλεις ἀναριθμήτους πρόρριζα ἀνέτρεψε καὶ ἀνθρώπους ἀπείρους εἰς τὸν Ἅδην ἀπέστειλε καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ἔργα παρέσυρε καὶ ἄλλα μυρία δεινὰ εἰς τὸ ἀνθρώπινον προυξένησε γένος, παρῆλθεν ἀγαθῇ τύχῃ. Ἡ χρυσόπτερος Ἶρις, τῆς μεγάλης εἰρήνης ὁ ἄγγελος, ἐπεφάνη ἐν τῷ ὁρίζοντι τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐλευθερία τοῦ κόσμου ἠσφαλίσθη· αἱ ἡγέτιδες τῶν λαῶν διάνοιαι ρυθμίζουσιν ἐπὶ τὸ φιλανθρωπότερον τὰ διεθνῆ νόμιμα· ἱδρύεται ἡ παγκόσμιος συμπολιτεία, ἡ διεθνὴς Ἀμφικτιονία, ὁ κάλλιστος, ὡς ὀρθότατα ἐλέχθη, βωμός, ὅστις νῦν πρῶτον ἀπὸ καταβολῆς κόσμου ἐγείρεται εἰς τὴν ἀλληλεγγύην τῶν ἀνθρώπων· καθίσταται ὁ διεθνὴς Ἄρειος πάγος, ἐν ᾧ καθ' ἡσυχίαν καὶ μετὰ λόγου θὰ λύωνται τῶν ἐθνῶν αἱ διαφοραί· καταβάλλεται τῆς Δίκης τὸ ἀπαρασάλευτον βάθρον, ἐφ' οὗ ἡ εἰρήνη μέλλει νὰ ἱδρυθῇ

---

* Λόγος κατ' ἐντολὴν τῆς Συγκλήτου ρηθεὶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῇ 25ῃ Μαρτίου 1919. Παρίστατο ἡ Α. Μ. ὁ Βασιλεὺς Ἀλέξανδρος.

καὶ ἡ ἡσυχία ἡ μεγιστόπολις· οἱ λαοὶ ἀτενίζουσι πρὸς τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν· οἱ δοῦλοι προσδοκῶσι τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν. Ἀλλὰ τὴν γλυκεῖαν, τὴν περιπόθητον τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως ἡμέραν, ποῖον ἄλλο ἔθνος μετὰ τοσούτων παλμῶν προσδοκᾷ, μεθ' ὅσων ἀναμένει αὐτὴν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος; Τίς ἄλλος ἔχει τέκνα τοσαῦτα ἀπὸ αἰώνων πολλῶν ὑπὸ λαὸν βαρβαρώτατον καὶ ἀγριώτατον

οὔτε δίκας εὖ εἰδότα οὔτε θέμιστας[1];

Κατόπιν ἀγώνων μακρῶν ἔτυχε πρὸ ὀλίγου μόλις τῆς ἐλευθερίας ἡ ἀρηίφιλος Κρήτη. Κατόπιν μεγίστης κινήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ ἀειμνήστων τροπαίων, ἅτινα κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ἔστησεν ἡ ἑλληνικὴ ἀρετή, ἀνεκτήσαμεν τῆς Ἠπείρου μέρος καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν νήσων. Νῦν δὲ μετὰ τῶν μεγάλων καὶ ἐνδόξων συμμάχων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ δικαίου ἀγωνισθέντες οἱ Πανέλληνες ἐλπίζομεν νὰ ἴδωμεν πραγματουμένην τὴν ἕνωσιν τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ γένους, ἕνωσιν ἣν ἀπαιτοῦσιν αἱ ἔνδοξοι περγαμηναὶ τῆς ὁμολογουμένως ἀξιολογωτάτης ἡμῶν συμβολῆς εἰς τὴν περίλαμπρον νίκην, ἕνωσιν ἣν αἱ ἀρχαὶ προϋποθέτουσιν, αἵτινες ἐτέθησαν ἀδιασάλευτος βάσις τῆς ἐπὶ χρησταῖς ἐλπίσι καθισταμένης Κοινωνίας τῶν ἐθνῶν, ἕνωσιν ὑπὲρ ἧς ἐκθύμως συνηγοροῦσιν οἱ τὴν Ἑλλάδα λατρεύοντες ὡς τὴν αἰωνίαν μητέρα τοῦ πολιτισμοῦ, ἣν Θεὸν καὶ ἀνθρώπους μαρτυρόμενα ἐπιζητοῦσιν ἅπαντα τὰ τέκνα τῆς ὑποδούλου Ἑλλάδος. Τὴν μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἕνωσιν εὔχεται ἡ ἑλληνικὴ βόρειος Ἤπειρος· τὴν μετὰ τῆς ἐλευθέρας πατρίδος ἕνωσιν ποθεῖ τοῦ Πρωταγόρου καὶ τοῦ Δημοκρίτου ἡ γενέτειρα καὶ ἡ πρωτεύουσα τῆς μεγάλης ἡμῶν αὐτοκρατορίας· τὴν ἕνωσιν ζητεῖ ἡ Μικρὰ Ἀσία, τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἡ ἀρχαιοτάτη κοιτίς, ἡ γεννήσασα τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Θαλῆν, ἡ ἀναδείξασα τὸν Ἡράκλειτον καὶ τὸν Ἀναξαγόραν· ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως ἱκετεύουσιν αἱ Δώδεκα νῆσοι, τοῦ ἀδαμαντίνου διαδήματος τοῦ ἑλληνικοῦ Αἰγαίου ἡ ἀναπόσπαστος μοῖρα· τὴν πρὸς τὴν μητέρα Ἑλλάδα ἀπόδοσιν αὐτῆς θαρρούντως παρὰ τῆς μεγαλόφρονος Ἀγγλίας προσδοκᾷ ἡ πόθον διακαῆ καὶ ἀδιάλειπτον καὶ φίλτατον ὄνειρον τὴν ἕνωσιν ἔχουσα ἑλληνικωτάτη Κύπρος.

---

[1] *Ὁμήρου* Ὀδυσσ. ι 215.

Ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ ἡμέρᾳ ἄρρητον συναισθάνεται εὐγνωμοσύνην πρῶτον μὲν πρὸς τοὺς μεγαλεπηβόλους καὶ μεγαπράγμονας πρυτάνεις καὶ προβούλους τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, τοὺς δαιμονίους χαλκευτὰς τοῦ ἐθνικοῦ μεγαλείου, ἔπειτα δὲ πρὸς τοὺς εὐγενεῖς συμμάχους τοὺς τὴν μεγίστην πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἐπιδεικνυομένους εὔνοιαν, τούς τε ἄλλους καὶ τὸν πρῶτον τῆς Ἀμερικῆς πολίτην, τὸν ἀληθῆ ἄρχοντα καὶ φιλόσοφον, τὸν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος διειλημμένον, τὸν κάλλιστα γινώσκοντα καὶ βαθέως συναισθανόμενον τὰ τοῦ Πλάτωνος θειότατα ῥήματα «*ἐὰν μὴ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς καὶ τοῦτο εἰς ταὐτὸν ξυμπέσῃ δύναμίς τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία, οὐκ ἔσται κακῶν παῦλα ταῖς πόλεσι, δοκῶ δ' οὐδὲ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει*»[1], τὸν πολὺν Οὐΐλσωνα, εἰς ὃν μάλιστα ὀφείλεται ἡ πρότασις ἡ περὶ συστάσεως διεθνοῦς συμπολιτείας. Χαίρει δὲ ἅμα ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ χαρὰν ἄρρητον ἐπὶ τῇ προσδοκωμένῃ ἐθνικῇ ἀποκαταστάσει· ἐνθυμουμένη δὲ ὅτι πασῶν τῶν μεγάλων ἀρχῶν καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς νῦν ἱδρυομένης παγκοσμίου κοινωνίας ἡ Ἑλλάς, τῶν ὑψηλῶν ἰδεωδῶν ἡ αἰωνία ἱέρεια, ἐγένετο ἡ πρώτη γενέτειρα καὶ τροφός, ἀγάλλεται μὲν ἀναλογιζομένη τὸ ὑπέρλαμπρον αὐτῆς παρελθὸν καὶ τὴν μεγίστην ἀποστολήν, ἣν μέχρι τοῦδε ἐπετέλεσεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, εἰς δὲ τὸ μέλλον ἀποβλέπουσα μετὰ θάρρους ἀναμετρεῖ τὸν μέγαν, τὸν ἱερώτατον κλῆρον, ὅστις ἀπὸ τοῦδε ἀνατίθεται εἰς τὴν Ἑλλάδα, νὰ συνεχίσῃ ἐν τῇ καθόλου προόδῳ τῶν πατέρων τὴν εὔκλειαν, νὰ δημιουργήσῃ νέον μεγαλεῖον ἰσοστάσιον πρὸς τὸ μεγαλεῖον ἐκείνων, νὰ παράσχῃ ἀξίαν ἑαυτῆς συμβολὴν εἰς τὸν νέον παγκόσμιον πολιτισμόν.

Τὸ ὑπέρλαμπρον παρελθὸν τῆς Ἑλλάδος! Ἢ ὑπάρχει ἄλλη τις ἐν τῷ πάλαι κόσμῳ χώρα ἴσα καὶ ἡ Ἑλλὰς παρασχοῦσα εἰς τὸν πολισμὸν τῆς ἀνθρωπότητος; Ἡ σκαπάνη καὶ ἡ μεγαλοφυΐα τῶν ἐρευνητῶν ἀπεκάλυψεν ἤδη τοὺς κόσμους τῆς Ἀνατολῆς, τὰς γλώσσας καὶ τὰς φιλολογίας αὐτῆς, τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ ἔργα τῆς τέχνης, συνελόντι εἰπεῖν πάντα τὰ μαρτύρια τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀνατολικῶν λαῶν. Καὶ εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι ἡ ἀρχὴ

---

[1] *Πλάτωνος* Πολ. 473 D.

τοῦ πολιτισμοῦ ἀνήκει εἰς τὴν χώραν ἐκείνην. Ἀλλὰ τίς τῶν λαῶν τούτων θὰ ἠδύνατο νὰ παραβάλῃ τῆς ἑαυτοῦ διανοίας τὰ προϊόντα πρὸς ὅ,τι παρήγαγεν ἡ Ἑλλὰς εἴτε ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῇ φιλοσοφικῇ εἴτε ἐν ταῖς φυσικαῖς καὶ ταῖς μαθηματικαῖς καὶ ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις εἴτε ἐν τοῖς γράμμασι καὶ τῇ τέχνῃ εἴτε ἐν τῇ ἄλλῃ τοῦ βίου ἐκδηλώσει;

Καὶ πέραν πόντοιο πάλλοντ' αἰετοί[1].

Οἱ Ἕλληνες ἐγένοντο ὁμολογουμένως τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου οἱ θειότατοι τελεσταὶ καὶ ἱεροφάνται, ὧν κυριώτατον χαρακτήρισμα εἶναι ἡ μεγαλοφυΐα ἡ ἔκπαγλος, ἥτις εἰς τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς διανοίας ἐπέθηκε τὴν σφραγῖδα τῆς ἀθανασίας. Μόνοι τῶν πάλαι ἀνθρώπων οἱ Ἕλληνες ὑπὸ θαυμασμοῦ καὶ περιεργίας κινούμενοι ἐζήτησαν νὰ νοήσωσι τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον, τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῶν ὄντων, τὸν ὀρθὸν λόγον ἔχοντες γνώμονα τῆς ἀληθείας καὶ κριτήριον. Μόνοι οἱ Ἕλληνες ἐπειράθησαν νὰ εἰσδύσωσιν εἰς τὰ μυστήρια τῆς φύσεως καὶ διαλύσωσι τὰ πυκνὰ σκότη τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας τὰς πλάνας καὶ διατυπώσωσι τοὺς ἀϊδίους νόμους τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας.

Εὐλόγως ἄρα ὁ Πλάτων, τῆς φιλοσοφίας ὁ θειότατος μυσταγωγός, τῶν Ἑλλήνων ἴδιον γνώρισμα λέγει τὸ φιλομαθές, ἐν ᾧ εἰς τοὺς Σκύθας τὸ θυμοειδὲς ἀπονέμει, εἰς δὲ τοὺς Φοίνικας καὶ τοὺς Αἰγυπτίους τὸ φιλοχρήματον[2].

Τοῦ ἀληθοῦς αἱ ἀρχαὶ καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ζητήσεως αἱ μέθοδοι ἐν Ἑλλάδι τὸ πρῶτον μετ' ἀπαραμίλλου ὡρίσθησαν βαθυνοίας καὶ ἀκριβείας, προηνέχθησαν δὲ τὰ θειότατα διδάγματα καὶ τὰ πολυδαίδαλα διετυπώθησαν συστήματα τῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τοῦ μεγάλου Δημοκρίτου κατάγεται ἡ περίπυστος ἀτομικὴ θεωρία, ὁ Ἀναξαγόρας εἰσήγαγεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὸν κοσμοποιὸν νοῦν, ὁ Σωκράτης ὑπέθετο τὰς ἀσφαλεστάτας κρηπῖδας τῆς ἠθικῆς, ὁ Πλάτων ἵδρυσε τὴν ἰδεολογίαν, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Τιτὰν τῆς ἐπιστήμης, οὐ μόνον τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν θαυμαστὸν ὅσον προήγαγεν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀσάλευτα κατέβαλε θεμέλια τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν.

---

[1] *Πινδάρου* Νεμ. Ε' 21.

[2] Πολ. 435 Ε.

Δικαίως θαυμάζονται οἱ Ἕλληνες δι' ὅσα κατώρθωσαν ἐν ταῖς φυσικαῖς καὶ ταῖς μαθηματικαῖς ἐπιστήμαις. Ὅ,τι ἡ Ἀσία ἐξεῦρεν, ὅ,τι ἡ Αἴγυπτος ἐδίδαξεν ἐν τῇ μαθηματικῇ καὶ τῇ ἀστρονομίᾳ καὶ τῇ ἰατρικῇ, μικρὰ εἶναι καὶ ἰσχνὰ παραβαλλόμενα πρὸς τὰ ἀξιολογώτατα καὶ λαμπρότατα ἐπιτεύγματα τῆς ἑλληνικῆς μεγαλονοίας. Οἱ Ἕλληνες ἐγένοντο πρῶτοι ἱδρυταὶ τῆς ἀστρονομίας ὡς ἐπιστήμης. Ἐκείνων ἡ ἀπαράμιλλος ὀξυδέρκεια παρετήρησεν ὅτι ἡ γῆ εἶναι σφαῖρα καὶ ἐν τῷ ἀπείρῳ ἐλευθέρως κινεῖται. Ἕλλην ἐκ Συρακουσῶν εἶναι ὁ δαιμόνιος Ἱκέτας, ὁ διδάξας ὅτι ἡ γῆ στρέφεται περὶ τὸν ἑαυτῆς ἄξονα, Ἕλλην δ' ἐκ Κρότωνος ὁ πολὺς Φιλόλαος, τῆς πυθαγορείου σχολῆς τὸ σέμνωμα, ὅστις ἐγένετο πρόδρομος εἰς τὴν ἔπειτα ἀθάνατον τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος ἀνακάλυψιν τοῦ περικλεοῦς Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου [1], Ἕλλην δ' ἐκ Μιλήτου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁ μέγας Ἀναξίμανδρος ὁ πρῶτος ὑποτυπώσας τὴν ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ὑπὸ τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Λαπλασίου ἀναπτυχθεῖσαν κοσμογονικὴν θεωρίαν [2]. Τῆς τῶν Ἑλλήνων μεγαλοφυΐας σύλληψις εἶναι τὰ περὶ τῶν μεγάλων ἀρχῶν τῶν κρατουσῶν ἐν τῷ σύμπαντι, τῆς ἀφθαρσίας τῆς ὕλης καὶ τοῦ ἀνωλέθρου τῆς ἐνεργείας. Ἕλληνες ἐδίδαξαν τὰς περὶ φωτὸς θεωρίας [3], ὡσαύτως δὲ τὴν περιώνυμον θεωρίαν τῆς ἀνελίξεως, ἧς ἡ ἀκριβεστέρα διατύπωσις ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἐκλέϊσε τὸ ὄνομα τοῦ Καρόλου Darwin. Ἐν Ἑλλάδι ἱδρύθη ἡ γεωγραφία ἡ ἐπιστημονική· ἐν Ἑλλάδι ἐτέθησαν αἱ κρηπῖδες τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης [4]. Ἀλλὰ

ψάμμος ἀριθμὸν περιπέφευγε [5]

καὶ τίς θὰ ἠδύνατο ἐν βραχείᾳ ἐπισκοπήσει τῶν δαιμονίων εὐστοχημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος νὰ ἀριθμήσῃ τί κατώρθωσαν οἱ Ἕλ-

---

[1] Πρβλ. Ψ. *Πλουτ.* Περὶ τ. ἀρεσκ. τ. φιλοσ. III, 11· «*Φιλόλαος ὁ Πυθαγόρειος τὸ μὲν πῦρ μέσον. τοῦτο γὰρ εἶναι τοῦ παντὸς ἑστίαν·—13 οἱ μὲν ἄλλοι μένειν τὴν γῆν, Φιλόλαος δ' ὁ Πυθαγόρειος κύκλῳ περιφέρεσθαι περὶ τὸ πῦρ κατὰ κύκλον λοξοῦ*» (Doxogr. Graeci, σελ. 378).

[2] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα,* Τῆς φιλοσοφίας ἡ ὑπόθεσις 1913, σελ. 25, 38.

[3] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα,* Πειραμ. ψυχολογία 1913, σελ. 18 καὶ Ἐπιστημονικοὶ ὅροι, ἐν Ἐπετηρίδι Πανεπιστημίου, 1914.

[4] Πρβλ. *Günther,* Abriss der Gesch. d. Mathematik etc., ἐν Handbuch d. klass. Altertumswiss. herausg. von Ivan v. Müller, V, 1, σελ. 277 κ. ἄ.

[5] *Πινδάρου* Ὀλυμπ. Γ' 179.

ληνες ἐν ταῖς πολυωνύμοις φυσικαῖς καὶ μαθηματικαῖς ἐπιστήμαις κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους;

Σταδιοδρόμοι ἀπαράμιλλοι ἀνεδείχθησαν οἱ Ἕλληνες καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ ἐπιστημονικῇ ἐρεύνῃ. Ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς ἀντιλήψεσιν ἡ μὲν ἀφελεστέρα παρατήρησις ἐδημιούργησεν ἐν Ἑλλάδι τοὺς περικαλλεῖς περὶ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων μύθους, ἡ δ' ἐπιστημονικὴ ἐξέτασις τὰς δύο ἀξιολογωτάτας περὶ θεοῦ εἰσήγαγε θεωρίας, τὸν θεϊσμόν, τοῦ μεγάλου Ἀναξαγόρου σύλληψιν, ἣν περαιτέρω ἀνέπτυξαν ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ τὴν πανθεΐαν, τῆς φιλοσοφίας ἀκροθίνιον τοῦ Κολοφωνίου Ξενοφάνους, ἣν διὰ τῆς Στοᾶς ἀκριβέστερον διατυπώσασα ὕστερον ἡ Ἑλλὰς εἰς τοὺς νεωτέρους παρέδωκε, μάλιστα δὲ τὸν Βροῦνον καὶ τὸν Σπινόζαν.

Τῶν σεμνῶν καὶ μεγάλων ἠθικῶν ἀρχῶν μήτηρ ἐγένετο ἡ Ἑλλάς, ἥτις οὔτε τῶν περὶ τὸν Ἀρίστιππον Κυρηναϊκῶν τὰ ἡδονικὰ ἀπεδέξατο διδάγματα οὔτε τῶν Ἐπικουρείων τὴν παχυλὴν χρησιμοθηρίαν οὔτε τὰ ἀπαισιόδοξα δόγματα τοῦ πεισιθανάτου Ἡγησίου, ἀλλὰ τέλος θειότατον τοῦ ἀνθρώπου ὥρισε τὴν τελείωσιν, τὸ εὖ τὸ σῶμα ἔχειν καὶ τὴν ψυχήν, τηλαυγὲς δὲ τοῦ βίου πρόσωπον ἔθηκε τὸ κατὰ λόγον καὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν.

Ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τοῦ μεγαλογνώμονος Σταγιρίτου ὁ σεμνότατος ἐκεῖνος εἰς τὴν ἀρετὴν ἐποιήθη ὕμνος·

Ἀρετὰ πολύμοχθε γένει βροτείῳ,
θήραμα κάλλιστον βίου,
σᾶς πέρι, παρθένε, μορφᾶς
καὶ θανεῖν ζαλωτὸς ἐν Ἑλλάδι πότμος
καὶ πόνους τλῆναι μαλεροὺς καὶ ἀκάμαντας[1]

Καὶ τῶν πολιτευμάτων δὲ τοὺς τύπους πρῶτοι ἐπιστημονικῶς ἠρεύνησαν οἱ Ἕλληνες· καὶ ἐπῄνεσαν μὲν τούτων τὰ ἄριστα, τὴν βασιλείαν καὶ τὴν ἀριστοκρατίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν, ἀπεδοκίμασαν δὲ τὰς τούτων παρεκβάσεις, τὴν τυραννίδα καὶ τὴν ὀλιγαρχίαν καὶ τὴν ὀχλοκρατίαν. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐκ τῶν ὀρθοτέρων τῆς πολιτείας τύπων μεμειγμένον συνταγματικὸν πολίτευμα καὶ

[1] *Διογένους Λαερτίου* 5, 1. Λυρικὴ Ἀνθολογία, **Bergck - Crusius**, σελ. 119.

θεωρητικῶς ἐξήτασαν καὶ πολλαχοῦ ἐφήρμοσαν τῆς Ἑλλάδος[1]. Ἔδειξε δ' ἐν τοῖς νεωτέροις μάλιστα χρόνοις ἡ ἔρευνα ἀνδρῶν τὰ πρῶτα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ φερόντων, ὅτι καὶ τὸ δίκαιον εὐρύτατα ἀνέπτυξεν ἡ Ἑλλάς, ἐγένετο δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἡ σοφὴ πρόδρομος τῆς Ῥώμης[2].

Ἀλλ' ἀνέφικτος αὐτόχρημα ὑπῆρξεν ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ τῆς γλώσσης δημιουργίᾳ καὶ τοῖς γράμμασι καὶ τῇ τέχνῃ. Ἡ γλῶσσα, τὸ κάλλιστον καὶ θειότατον δημιούργημα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, εἶναι τὸ ἀπαύγασμα καὶ ὁ χαρακτὴρ ἑκάστου ἔθνους, τεκμηριοῦν τὴν λογικὴν δύναμιν καὶ τὴν περὶ τὸ καλὸν εὐαισθησίαν, μάλιστα δὲ ὁ πλοῦτος τῶν λέξεων καὶ τῶν τύπων τὸ κάλλος καὶ ἡ ποικιλία καὶ τοῦ ὕφους ἡ χάρις καὶ ἡ γλαφυρία καὶ ἡ κομψότης. Αἱ ἀρεταὶ αὗται ὑπάρχουσιν ἀποτετυπωμέναι ἐν τῇ θείᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ εἰς βαθμὸν ἀνέφικτον καὶ ἀπαράμιλλον καὶ δὴ ἐν πάσαις ταῖς διαλέκτοις αὐτῆς, κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ ἀττικῇ, ἥτις πλοῦτον ἄπειρον καὶ ὑγρότητα καὶ εὐκαμψίαν κεκτημένη, ἔτι δὲ χάριν καὶ εὐφωνίαν καὶ ἁβρότητα, πᾶσαν σχέσιν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ διανοητικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου κάλλιστα δύναται νὰ παριστᾷ, εἶναι δὲ ὁμολογουμένως ἡ τελειοτάτη ἐκδήλωσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ ὑπάρχουσι γεγραμμένα τὰ ὑπέροχα τῶν Ἑλλήνων λογοτεχνήματα, ἅτινα ἐθαύμασαν καὶ ἐς ἀεὶ θὰ θαυμάζωσιν οἱ αἰῶνες. Πολλῶν ἐπῶν ποιητὰς ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἀνατολικὴ λογοτεχνία, ἀπὸ τῆς Μαχαβαράτας καὶ τῆς Ραμαϋάνας τῶν Ἰνδῶν μέχρι τοῦ τῶν Ἀσσυρίων Ἰσδουβὰρ καὶ τοῦ Πεντάουρ τῶν Αἰγυπτίων. Ἀλλὰ τῶν ἐπῶν τούτων ποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ συγκριθῇ πρὸς τὰ ἀθάνατα ἔπη τοῦ τῆς Ἰωνίας ἀοιδοῦ, τὰ αἰώνια πρότυπα τῆς ἐπικῆς ποιήσεως, ἅτινα τοὺς μελετῶντας μεταρσιοῦσιν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ σεμνοῦ καὶ μεγαλοπρεποῦς κόσμου τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων; Ἔπειτα ποῖον τῶν ἀσιατικῶν ἐθνῶν ἐδημιούργησε θέατρον ἢ ἔχει Αἰσχύλου καὶ Σοφοκλέους καὶ

---

[1] Πρβλ. τὰ τοῦ *Ἱπποδάμου*· «*Ἐκ δὲ τῶν νόμων δεῖ τὰν ἀσφάλειαν οὕτως ἐπιφέρειν, εἰ καὶ σύνθετος ἁ πολιτεία ἢ καὶ συντεταγμένα ἐκ πασᾶν τᾶν ἀλλᾶν*» (Στοβ. Ἐκλ. 94)· καὶ τὰ τοῦ *Ἀρχύτου* τοῦ πυθαγορείου (Στοβ. αὐτόθι, 134) καὶ τὰ τοῦ *Πολυβίου*, ἐν οἷς ἐπαινεῖ τὸ τοῦ Λυκούργου πολίτευμα (6,3). Ὁ *Δικαίαρχος* περιγράφει τὸ πολίτευμα τοῦτο ἐν τῷ Τριπολιτικῷ, ἐξ οὗ καὶ *δικαιαρχικὸν πολίτευμα* καλεῖται. Ἴδε καὶ *Καζάζη* Φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, 3, 61 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. *Wendland*, Die hellenistisch-römische Kultur etc., 1907 σελ. 6.

Εὐριπίδου μοῦσαν καὶ τραγῳδίαν δι' ἐλέου καὶ φόβου καθαίρουσαν τὰ πάθη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς; Ποῖον δὲ κωμῳδίαν καὶ Ἀριστοφάνους ἔνθεον ψυχήν, τὴν πονηρίαν καὶ τὴν φαυλότητα διὰ τοῦ σκώμματος διασύρουσαν καὶ διὰ τοῦ χλευασμοῦ τοῦ γελοίου ἀναδεικνύουσαν καὶ προάγουσαν τὴν ἀρετήν; Ποῖον δὲ Σαπφοῦς καὶ Σιμωνίδου τὴν ὑπέροχον χάριν καὶ τὸ ἀμύθητον κάλλος; Ποῖον δὲ Πίνδαρον, τὸν δαιμονιώτατον τῶν Ἑλλήνων λυρικῶν, τὸν κατ' ἐξοχὴν προφήτην τῶν Πιερίδων [1], ἐν ᾧ ἡ δημιουργία ἡ πλουσία καὶ μεγαλότολμος καὶ τῆς γλώσσης καὶ τῶν διανοημάτων τὸ ὕψος ἁμιλλᾶται πρὸς τῶν ῥυθμῶν τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῶν εἰκόνων; Ἢ ἔχει ἄλλος λαὸς νὰ ἐπιδείξῃ ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου, μετὰ τῆς βαθυγνωμοσύνης καὶ τῆς πολιτικῆς συνέσεως καὶ τῆς ἐναργείας τῆς παραστάσεως λέξιν καὶ φράσιν ὑψηλὴν καὶ δεινότητα θαυμαστὴν ἐμφανίζουσαν; Ἢ ἐδημιούργησαν ἄλλοι τινὲς ἐπιτάφιον τοῦ Περικλέους καὶ περὶ τοῦ στεφάνου λόγον τοῦ Δημοσθένους καὶ Πλάτωνος Πολιτείαν καὶ Φαῖδρον καὶ Συμπόσιον, ἀπαράμιλλα ἀριστοτεχνήματα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἐν οἷς τὸ σπουδαῖον πρυτανεύει καὶ τὸ σεμνὸν καὶ τὸ ὑψηλὸν καὶ ἐπανθεῖ ἡ ἀφέλεια καὶ ἡ χάρις; Μόνοι οἱ Ἕλληνες αἴσθησιν τοῦ καλοῦ λεπτοτάτην καὶ φαντασίαν ὑψιπέτη κεκτημένοι εἶναι τῆς κομψότητος καὶ τῆς χάριτος καὶ τοῦ κάλλους τὰ ἀνυπέρβλητα πρότυπα, οἱ ἀληθεῖς ἀριστοτέχναι τοῦ λόγου, εἰς ὧν ἕκαστον κάλλιστα ἁρμόζεται τὸ τοῦ Εὐριπίδου·

οὐ παύσομαι τὰς Χάριτας
Μούσαις συγκαταμειγνύς,
ἁδίσταν συζυγίαν·
μὴ ζῴην μετ' ἀμουσίας,
αἰεὶ δ' ἐν στεφάνοισιν εἴην [2].

Ὁ Goethe τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν μυρίῳ ὑπερτέραν κρίνει τῆς ἀνατολικῆς ποιήσεως, τὰ ἑλληνικὰ λογοτεχνήματα καθόλου εἰπεῖν ἀνέφικτα κηρύττει πρότυπα εἰς ἀπόγνωσιν ἐμβάλλοντα τοὺς μιμουμένους αὐτά [3]. Καὶ ὁ πολὺς Taine, ὁ Γαλάτης φιλόσοφος καὶ τεχνοκρίτης,

[1] *Πιερίδων προφάταν* καλεῖ ἑαυτὸν ὁ Πίνδαρος (ἀπόσπ. 90).
[2] *Εὐριπίδου* Ἡρακλῆς μαινόμενος στίχ. 637, ἐκδ. Wilamowitz.
[3] West-östlicher Divan, Noten u. Abhandlungen, WW. Stuttgart, 1885, I, σελ. 586. Πρβλ. καὶ VIII, σελ. 717 κ. ἑξ. καὶ W. Büchner, Goethes Faust, 1911 σελ. 69 κ. ἑξ.

τοῦ ἑλληνικοῦ δαιμονίου τὰ προϊόντα θαυμάζων λέγει· «Τὰ δημιουργήματα τῶν Ἑλλήνων καίπερ ἀνθρώπινα ὄντα εἶναι αἰώνια—· Πᾶσα τῆς φιλολογίας αὐτῶν παραβολὴ πρὸς τὴν φιλολογίαν τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ μεσαίωνος καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, πᾶσα σύγκρισις τοῦ Ὁμήρου πρὸς τὴν Θείαν κωμῳδίαν, τὸν Φάουστ ἢ τὰς ἰνδικὰς ἐποποιίας, πᾶσα ἀντιπαράθεσις τοῦ πεζοῦ αὐτῶν λόγου πρὸς πάντα ἄλλον πεζὸν λόγον παντὸς ἄλλου αἰῶνος ἢ πάσης ἄλλης χώρας θέλει πείσει ἡμᾶς, ὅτι πρὸς τὸ φιλολογικὸν αὐτῶν ὕφος πᾶν ἄλλο ὕφος παραβαλλόμενον εἶναι φορτικόν, ἀνακριβὲς καὶ βεβιασμένον, πρὸς τοὺς ἠθικοὺς αὐτῶν τύπους πᾶς τύπος ὑπερβολικός, εὐτελής, νοσηρός, πρὸς τὰς ποιητικὰς καὶ ῥητορικὰς αὐτῶν εἰκόνας πᾶσα εἰκὼν μὴ γενομένη κατὰ μίμησιν αὐτῶν δυσανάλογος, διάστροφος, κακῶς συνηρμολογημένη»[1].

Ὁμολογουμένως ὑπέροχοι ἐγένοντο οἱ Ἕλληνες καὶ ἐν ταῖς ἀποτελεστικαῖς τέχναις. Ἀνεφάνη ἡ τέχνη καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὡς ἀναφαίνεται ἐν πάσῃ χώρᾳ, ἐν ᾗ ὑπάρχει πολιτισμὸς οἱοσδήποτε. Ἀλλ' ἐν Ἑλλάδι, εἴπερ που καὶ ἄλλοθι, ἡ τέχνη ἐξίκετο εἰς ἄκραν τελειότητα. Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ χώρᾳ ἐμορφώθη τελείως ὑπὸ τῆς τέχνης ἡ ὕλη, ἐξέσθη ὁ λίθος, ἐτορεύθη τὸ ξύλον, ὁ ἔβενος, ὁ ἐλέφας, ἐμαλάχθη ὁ χρυσὸς καὶ τἆλλα μέταλλα. Τὸ γιγαντῶδες καὶ τὸ κολοσσικὸν εἶναι τὸ κυριώτατον γνώρισμα τῶν μνημείων τῆς Ἀνατολῆς, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ἀσσυριακὰ καὶ βαβυλωνιακὰ ἀρχιτεκτονήματα, ἔτι δὲ τῆς Αἰγύπτου αἱ πυραμίδες καὶ τὰ ὑπερφυῆ ἀγάλματα καὶ οἱ ἀνδριάντες. Οἱ δ' Ἕλληνες, οἵτινες καὶ ἐνταῦθα τὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου ἀναμφιλέκτως παρέλαβον, ἐδημιούργησαν μνημεῖα τέχνης, ἅτινα ἐς ἀεὶ θὰ προκαλῶσι τῶν ἀνθρώπων τὸν θαυμασμόν. Σεμνότης καὶ ἀφέλεια καὶ χάρις, ἀρεταὶ αἵτινες καὶ ἐν τοῖς λογοτεχνήμασι τῶν Ἑλλήνων διαπρέπουσιν, ἐμφανίζονται δαψιλέστατα καὶ ἐν τοῖς ἔργοις τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ἐκδηλοῦται δὲ ὁ χαρακτὴρ οὗτος τῆς τέχνης τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις μνημείοις, ὅσα ἡ σκαπάνη ἀπεκάλυψεν εἰς ἡμᾶς. Εἶναι περιφανὴς ἐν τῷ κρητικῷ καὶ τῷ μυκηναϊκῷ πολιτισμῷ. Ἢ τίς δὲν ἐθαύμασε τὴν χάριν τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὰ κάλλιστα ἀγγεῖα τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ τὰ πολυτιμότατα κειμήλια τὰ εὑρεθέντα ἐν Τροίᾳ καὶ Τίρυνθι καὶ ἐν Μυκήναις καὶ ἐν Βαφιῷ; Ἀλλ' αἱ ἀρεταὶ αὗται κορυφοῦνται ἐν τῇ τέχνῃ τῶν δοκίμων

[1] Ἡ Τέχνη ἐν Ἑλλάδι, μετάφρ. Ἀχ. Ἀγαθονίκου, σελ. 39.

χρόνων. Ὁ πανδαμάτωρ χρόνος διέφθειρε κακῇ μοίρᾳ τοῦ Πολυγνώτου τὰ θεσπέσια ἀριστοτεχνήματα, ἀλλὰ καὶ ὅσα μόνον περὶ τῆς τέχνης αὐτοῦ παραδίδονται καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων τῆς Ἑλλάδος ζωγράφων, τῶν ἀκμασάντων ἐπὶ τῶν ἐνδόξων χρόνων, τοῦ Παρρασίου μάλιστα καὶ τοῦ Ζεύξιδος, ἀρκοῦσι νὰ ἐλέγξωσι τὴν περὶ τὴν ζωγραφικὴν δεινότητα τῶν Ἑλλήνων. Πολλῷ περιφανέστερον εἶναι τῶν Ἑλλήνων τὸ δαιμόνιον ἐν ταῖς κυρίως πλαστικαῖς τέχναις. Οὐδεὶς ἐδημιούργησεν ἔργα τέχνης οἷα τὰ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, περὶ ὧν καὶ νῦν ἔτι θὰ ἠδύνατο νὰ ρηθῇ τοῦ Πλουτάρχου ὁ λόγος· *«Ἀκμῇ ἕκαστον μέχρι νῦν πρόσφατόν ἐστι καὶ νεουργόν· οὕτως ἐπανθεῖ καινότης τις ἄθικτον ὑπὸ τοῦ χρόνου διατηροῦσα τὴν ὄψιν, ὥσπερ ἀειθαλὲς πνεῦμα καὶ ψυχὴν ἀγήρω καταμεμειγμένην τῶν ἔργων ἐχόντων»*[1]. Ἢ ἀνήγειρέ τίς ποτε Παρθενῶνα, τὸ σεμνότατον καὶ τελειότατον σχῆμα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὸ θαῦμα τῶν αἰώνων; Ἢ ἐλάξευσέ τις ἄλλος Δία Ὀλύμπιον τοῦ Φειδίου ἢ Ἑρμῆν τοῦ Πραξιτέλους ἢ Ἀφροδίτην τῆς Μήλου ἢ Νίκην τοῦ Παιωνίου ἢ ἕν τι τῶν ἄλλων καλλιστευμάτων, ἅτινα φέρουσι τῆς ἄκρας τελειότητος τὴν σφραγῖδα;

Ἀλλ᾽ οὐ μόνον ἐν τούτοις οἱ Ἕλληνες ἐπρώτευσαν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ τοῦ σώματος ἐπιμελείᾳ τῶν χρυσῶν στεφάνων ἔτυχον, ἐγένοντο δὲ καὶ ἐν τούτῳ καὶ θὰ διατελῶσιν ἐς ἀεὶ παράδειγμα εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, ἔτι δ᾽ ἐν τῇ πολεμικῇ ἀρετῇ καὶ τῷ ἔρωτι τῷ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Δὲν ὡρμῶντο ἀπὸ τῆς σφαλερᾶς γνώμης οἱ Ἕλληνες, ὅτι δι᾽ ἀσκητικῆς διαίτης ὀφείλουσι νὰ καταπονῶσι τὰ σώματα, ὡς οἱ πολλοὶ τῶν Ἀσιανῶν καὶ οἱ ἀσκηταὶ πάντων τῶν αἰώνων, ἀλλ᾽ εὖ καὶ καλῶς ἐνόμιζον, ὅτι καὶ τὸ σῶμα ὀρθὸν εἶναι συμμέτρως νὰ θεραπεύωσι μετὰ τῆς ψυχῆς[2]. Ἐκ δὲ τούτου καὶ τοὺς ἀγῶνας τοὺς ἐθνικοὺς παλαιότατα συνέστησαν, ἐν οἷς τοῦ σώματος ἡ ἰσχὺς ἀναδεικνύεται καὶ ἡ εὐκαμψία καὶ τὸ κάλλος καὶ ἡ χάρις, ἔτι δὲ τὸ

---

[1] *Πλουτάρχου* Περικλῆς *κεφ.* 13.

[2] *Πλάτωνος* Τίμαιος 88 Β *«Μία σωτηρία πρὸς ἄμφω, μήτε τὴν ψυχὴν ἄνευ σώματος κινεῖν μήτε σῶμα ἄνευ ψυχῆς, ἵνα ἀμυνομένω γίγνησθον ἰσορρόπω καὶ ὑγιῆ· τὸν δὴ μαθηματικὸν ἤ τινα ἄλλην σφόδρα μελέτην διανοίᾳ κατεργαζόμενον καὶ τὴν τοῦ σώματος ἀποδοτέον κίνησιν γυμναστικῇ προσομιλοῦντα, τόν τε αὖ σῶμα ἐπιμελῶς πλάττοντα τὰς τῆς ψυχῆς ἀνταποδοτέον κινήσεις, μουσικῇ καὶ πάσῃ φιλοσοφίᾳ προσχρώμενον, εἰ μέλλει δικαίως τις ἅμα μὲν καλὸς ἅμα δ᾽ ἀγαθὸς δικαίως κεκλήσεσθαι». Πρβλ. καὶ Πολ. 412a κ. ἄ.*

θάρρος καὶ αἱ ἄλλαι ἀρεταί, ἃς πάσας οὐράνιον ὅσον ὕμνησεν ἡ μελίφθογγος μοῦσα τοῦ Θηβαίου ποιητοῦ.

Τὸν δὲ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτα καὶ τὴν ἐν τοῖς κινδύνοις ἀρετὴν τῶν Ἑλλήνων ἑκάστη σελὶς μαρτυρεῖ τῆς προγονικῆς ἱστορίας. Τὸ φιλελεύθερον τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ἐρεύνῃ ἐκφαίνεται, ἐν ᾗ ὁ ὀρθὸς λόγος πρυτανεύει, ἀρίδηλον δὲ εἶναι καὶ ἐν τῷ πολιτεύματι αὐτῶν. Δεσποτικὰ πολιτεύματα οὐδέποτε εὐδοκίμησαν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Ἡ τυραννὶς ἀπεπνίγη ἐν Ἀθήναις, ὁσάκις ἀνεφάνη, κατεδίκασε δὲ αὐτὴν ἡ γνώμη τῶν ἐπιφανεστάτων τῆς Ἑλλάδος φιλοσόφων. Τῶν δὲ ἄλλων πολιτευμάτων τὴν ἀληθῆ δημοκρατίαν οἱ ἄριστοι τῶν Ἑλλήνων μάλιστα ἐζήλωσαν, ἧς τὸν ἔπαινον διεξῆλθεν ὁ δαιμόνιος Περικλῆς ἐν τῷ ἀθανάτῳ ἐπιταφίῳ[1]. Ἀλλὰ τὸν μέγιστον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτα ἔδειξαν οἱ Ἕλληνες ἐν τοῖς πολλοῖς καὶ ἐνδοξοτάτοις πολέμοις, οὓς ἐπολέμησαν πρὸς τοὺς βαρβάρους. Ἐν Ἑλλάδι ἐκηρύχθη ἐκ παλαιοτάτου χρόνου τὸ μεγαλόγνωμον ἐκεῖνο κήρυγμα·

εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης[2],

ἐν δὲ τοῖς ἐνδόξοις χρόνοις πολλῷ μᾶλλον ἐθαυμάσθη τῶν Ἑλλήνων ἡ πολεμικὴ ἀρετή. Ἐφ᾽ ὅσον ἡ φιλοπατρία καὶ ἡ ἐλευθερία θὰ γεραίρωνται ἐπὶ τῆς γῆς, ἀθάνατον θὰ διαμένῃ τοῦ Μαραθῶνος τὸ ὄνομα καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου,

ὅθι παῖδες Ἀθαναίων ἐβάλοντο φαεννὰν
κρηπῖδ᾽ ἐλευθερίας[3],

ἔτι δὲ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς Σαλαμῖνος καὶ τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς Μυκάλης καὶ τῆς Κύπρου, ἔνθα τοὺς Μιλτιάδας καὶ τοὺς Λεωνίδας καὶ τοὺς Θεμιστοκλεῖς καὶ τοὺς Κίμωνας καὶ τοὺς ἄλλους τῆς Ἑλλάδος ἡμιθέους δι᾽ ὕμνων ἔρρανεν ἡ Κλειώ, διὰ στεφάνων χρυσῶν περιέβαλεν ἡ Ἀθανασία. Ἦ ἠκούσθησαν ἐν ἄλλῃ ποτὲ χώρᾳ τὰ θειότατα ἐκεῖνα τοῦ Πλάτωνος ρήματα «*μητρός τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἁπάντων τιμιώτερόν ἐστιν ἡ πατρὶς καὶ σεμνό-*

[1] *Θουκυδίδου* 2, 37.
[2] *Ὁμήρου* Ἰλιάδ. Μ 243.
[3] *Πινδάρου* Ἀποσπ. 5.

τερον καὶ ἁγιώτερον καὶ ἐν μείζονι μοίρᾳ καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσιν»[1]; Ἦ ἔχουσιν ἄλλοι τῶν ἀνθρώπων νὰ ἐπιδείξωσιν ἐφάμιλλον πρὸς τὴν τῶν Ἀθηναίων περιώνυμον ῥήτραν· «ἐφ' ὅσον ὁ ἥλιος τὴν αὐτὴν θὰ διατρέχῃ τροχιάν, ἡμεῖς δὲν θὰ ὁμολογήσωμεν συνθήκην πρὸς τὸν Ξέρξην, ἀλλὰ πεποιθότες εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωας, ὧν ἐκεῖνος ἔκαυσε τοὺς ναοὺς καὶ τὰ ἀγάλματα, θὰ ἀγωνισθῶμεν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας»[2]; Ἦ ἀνήγειραν ἄλλοι ποτὲ Διὸς Ἐλευθερίου βωμόν, ὡς ἵδρυσαν ἐν Πλαταιαῖς οἱ Ἕλληνες κοινὸν μετὰ τὰς πρὸς τὸν Μῆδον μάχας[3]; Ἦ ὥρισαν ἄλλοι τῶν Ἐλευθερίων ἐθνικὴν ἑορτὴν καὶ πενταετηρικὸν εἰς ἀνάμνησιν νίκης ἀγῶνα[4]; Ἦ ὕμνησέ ποτε λαοῦ ἄλλου ἡ μοῦσα ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας πεσόντας ἄνδρας, ὡς ἡ τοῦ δαιμονίου Σιμωνίδου ἐν τῷ περιθρυλήτῳ ἐκείνῳ ἐγκωμίῳ·

Τῶν ἐν Θερμοπύλαισι θανόντων
εὐκλεὴς μὲν ἁ τύχα, καλὸς δ' ὁ πότμος,
βωμὸς δ' ὁ τάφος, πρὸ γόων δὲ μνᾶστις, ὁ δ' οἶκτος ἔπαινος·
ἐντάφιον δὲ τοιοῦτον οὔτ' εὐρὼς
οὔθ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμαυρώσει χρόνος·
ἀνδρῶν ἀγαθῶν ὅδε σακὸς οἰκέταν εὐδοξίαν
Ἑλλάδος εἵλετο· μαρτυρεῖ δὲ Λεωνίδας
ὁ Σπάρτας βασιλεύς, ἀρετᾶς μέγαν λελοιπὼς
κόσμον ἀέναόν τε κλέος[5].

---

[1] *Πλάτωνος* Κρίτων 51α.

[2] *Ἡροδότου* 8, 143.

[3] *Πλουτάρχου* Ἀριστείδης, κεφ. 21. Γνωστότατον εἶναι καὶ τὸ τοῦ *Σιμωνίδου* ἐπίγραμμα

Τόνδε ποθ' Ἕλλανες νίκας κράτει ἔργῳ Ἄρηος
εὐτόλμῳ ψυχᾶς λήματι πειθόμενοι
Πέρσας ἐξελάσαντες ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι κοινὸν
ἱδρύσαντο Διὸς βωμὸν Ἐλευθερίου
(Ἀπόσπ. 125. Λυρ. Ἀνθολ. **Bergck - Crusius**, σελ. 159).

[4] *Πλουτάρχου* Περικλῆς, αὐτόθι.

[5] Ἀπόσπ. 1. Λυρ. Ἀνθολ. **Bergck - Crusius**, σελ. 233. Καὶ ὅμως ὁ *H. St. Chamberlain* (Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts, γαλλ. μετάφρ. Robert Godet) τὴν ἱστορικὴν διαστρέφων ἀλήθειαν ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ Ἕλληνες οὐδέποτε ἔδειξαν φιλοπατρίαν. Ἰδοὺ τί λέγει· «Le Grec s'est montré de

Ἀλλὰ τοῦ τῆς Ἑλλάδος μεγαλείου τί πρῶτον, τί δὲ ὕστατον θὰ ἠδύνατό τις νὰ καταλέξῃ;

Καὶ αὐτὴ ἡ ἐπὶ χρησταῖς ἐλπίσι καὶ αἰσίοις οἰωνοῖς καθισταμένη Κοινωνία τῶν ἐθνῶν, τὸ ἀγλαώτατον τῆς φιλοσόφου σκέψεως γέννημα, ἡ διεθνὴς συμπολιτεία, ἐν Ἑλλάδι ὑπετυπώθη τὸ πρῶτον καὶ ἐφηρμόσθη. Ἀπόδειξις αἱ περιώνυμοι Ἀμφικτιονίαι. Αἱ ἑλληνίδες πόλεις, εἰ καὶ δὲν ἦσαν πάλαι εἰς μίαν πολιτείαν πᾶσαι ἡνωμέναι, συνεδέοντο ὅμως πρὸς ἀλλήλας καὶ ἀπετέλουν ἑνιαῖόν τι ὅλον. Συνέδεεν αὐτὰς ἡ κοινὴ προσωνυμία τοῦ Ἕλληνος, δι᾽ ἧς ἀντετίθεντο πρὸς τοὺς ἄλλους λαούς, ἥνου αὐτὰς ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐν τοῖς πολέμοις τοῖς πρὸς τοὺς βαρβάρους κοινοπραγία. Εἶχον δὲ καὶ κοινὰ αἱ ἑλληνίδες πόλεις δίκαια, τὰ δίκαια τῶν Ἑλλήνων, τοὺς νόμους τοὺς ἑλληνικούς, τὰ κοινὰ τῶν Ἑλλήνων νόμιμα, θεμελειώδεις νόμους καθολικῆς ἑλληνικῆς πολιτείας. Ἀλλὰ καὶ στενώτερον πολλάκις ἑλληνίδας πόλεις αὐτονόμους συνέδεον αἱ Ἀμφικτιονίαι, περιοικίδων πόλεων ἑνώσεις εἰς μίαν συμπολιτείαν, ἱερόν τι κέντρον καὶ κοινὸν ἔχουσαν βουλευτήριον, ἥτις ἐμερίμνα περὶ τῶν κοινῶν ὑποθέσεων τῶν πόλεων χωρὶς νὰ αἴρῃ τὴν αὐτονομίαν καὶ τοὺς ἰδίους ἑκάστης θεσμούς. Παράδειγμα ἀξιολογώτατον ἡ δελφικὴ Ἀμφικτιονία, ἧς πᾶσα σχεδὸν μετεῖχεν ἡ Ἑλλάς. Ἡ δελφικὴ Ἀμφικτιονία ἔργον κυριώτατον εἶχε νὰ ρυθμίζῃ τὰ τῆς εἰρήνης καὶ τοῦ πολέμου ζητήματα τῶν ἀμφικτιονίδων πόλεων δι᾽ ἀντιπροσώπων, οὓς ἔπεμπεν ἑκάστη εἰς τὸ ἀμφικτιονικὸν συνέδριον, καὶ τιμωρῇ τῶν δογμάτων αὐτῆς τοὺς παραβάτας[1].

---

tout temps ce qu'il apparait aujourd'hui: sans foi, sans patriotisme, sans désintéressement» (I, σελ. 57· πρβλ. σελ. 126)!!! Κατ'αὐτὸν ἐν Μαραθῶνι οἱ Ἕλληνες ἐτράπησαν εἰς φυγήν, (σελ. 126), ἐν ᾧ ὁ Ἡρόδοτος, οὗ ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν, ἐλέγχει αὐτὸν ἀνερυθριάστως ψευδόμενον (πρβλ. 6, 113)! Ἀλλαχοῦ τὸν Θαλῆν ὁ παράδοξος οὗτος ἄνθρωπος ὀνομάζει μετὰ χλεύης «un brave cultivateur d'oliviers», σελ. 148)!!! Καὶ καθόλου εἰπεῖν ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος συγγραφεὺς ἀποδεικνύεται ὢν ἢ ἄκριτος ἢ σφόδρα μισέλλην ἢ ἀμφότερα.

[1] Πρβλ. *Schömann-Lipsius,* Griech. Altertümer, (1902, II, 33 κ. ἑξ. *Παπαρρηγοπούλου* Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. ἔθνους 1[4], 1902, σελ. 189 κ. ἑξ.). Περιώνυμος εἶναι ὁ ὅρκος τοῦ Ἀμφικτιονικοῦ συνεδρίου· *Μηδεμίαν πόλιν τῶν ἀμφικτιονίδων ἀνάστατον ποιήσειν, μηδ' ὑδάτων ναματιαίων εἴρξειν, μήτ' ἐν πολέμῳ, μήτ' ἐν εἰρήνῃ· ἐὰν δέ τις ταῦτα παραβῇ, στρατεύσειν ἐπὶ τοῦτον καὶ τὰς πόλεις ἀναστήσειν, καὶ ἐάν τις ἢ συλᾷ τὰ τοῦ θεοῦ ἢ συνειδῇ τι ἢ βουλεύσῃ τι κατὰ τῶν ἱερῶν, τιμωρήσειν καὶ χειρὶ καὶ ποδὶ καὶ φωνῇ πάσῃ δυνάμει».* Παραπλήσιαι ἐγένοντο αἱ ὕστερον (περὶ τὸ 280 π. Χ.) ἱδρυθεῖσαι συμπολιτεῖαι τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῶν Ἀχαιῶν· πρβλ. *Παπαρρηγοπούλου* 2[4], 351 κ. ἑξ. Pöhlmann, Griech. Gesch. 254 κ. ἅ.

᾿Αλλὰ καὶ εὐρυτέραν τῶν Ἑλλήνων συμπολιτείαν θὰ καθίστα ὁ δαιμόνιος Περικλῆς, ὅστις πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐπεδίωξε τὴν συγκρότησιν κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων συνεδρίου *«ἐπ' εἰρήνῃ καὶ κοινοπραγίᾳ τῆς Ἑλλάδος»*, ἐὰν μὴ τὸ μεγαλεπήβολον ἔργον ἐματαίου ἡ δυσπιστία τῶν Λακεδαιμονίων[1]. Ὁμοίας συμπολιτείας τὴν συγκρότησιν παρεσκεύασεν ὁ Μέγας ᾿Αλέξανδρος, ὅστις δὲν ὠνειροπόλησε παμβασιλείαν, παγκόσμιον μοναρχίαν, οἵαν ἄλλοτε οἱ ᾿Ασσύριοι ἐπεδίωξαν καὶ οἱ Πέρσαι καὶ ὅσοι ἄλλοι διεξήγαγον πολέμους κατακτήσεως καὶ κυριαρχίας, ἀλλ' εὐγενεστέρους εἶχε σκοπούς, ὅτε ὡς στρατηγὸς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐλευθερωτὴς τῶν Ἑλλήνων τῆς ᾿Ασίας ἐπεχείρησε τὸν πρὸς τοὺς βαρβάρους πόλεμον, μετελαμπάδευε δὲ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ προσέτασσε *«πατρίδα τὴν οἰκουμένην ἡγεῖσθαι πάντας»*[2]. ᾿Επὶ τῶν ἀσείστων κρηπίδων, ἃς οὗτος ὑπέθετο, ἱδρύθη ἔπειτα ἐπὶ τῶν Διαδόχων εὐρύτερον σύστημα τῆς ἑλληνικῆς συμπολιτείας, ἀπὸ τοῦ ᾿Αδρίου μέχρι τοῦ Περσικοῦ κόλπου καὶ τοῦ ᾿Ινδοῦ καὶ ἀπὸ τοῦ Εὐξείνου πόντου μέχρι τῆς ᾿Ερυθρᾶς θαλάσσης, ἣν τὰ ἀποτελοῦντα κράτη ἀνεγνώριζον ἄλληλα καὶ συνεδέοντο διὰ συνθηκῶν. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, αἱ ἑλληνικαὶ ἰδέαι, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ταῦτα πάντα συνετέλεσαν ἔτι μᾶλλον εἰς τὴν πνευματικὴν ταύτην τῆς ἀνθρωπότητος ἕνωσιν ἐφ' ἧς ἐρεισθεῖσα ὕστερον ἡ ᾿Εκκλησία ἐπεδίωξε τὴν ἐν Χριστῷ ἑνότητα τῶν ἀνθρώπων, συνεβάλετο δὲ εἰς τὴν ἰσχυροτέραν σύσφιγξιν τῶν δεσμῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ[3].

Εἶναι παραπλησία ἡ πολιτεία αὕτη πρὸς ἐκείνην, ἣν ὁ Δημόκριτος ὠνειροπόλησεν[4], ἐκήρυξε δὲ ἡ Στοὰ ἐν τοῖς μετὰ τὸν ᾿Αλέξανδρον

---

[1] *Πλουτάρχου* Περικλῆς, κεφ. 17. *Παπαρρηγοπούλου* 1[4], 675. Γνωστὸν εἶναι ὅτι καὶ ὁ Θαλῆς τὰς τῶν ᾿Ιώνων τῆς Μικρᾶς ᾿Ασίας πόλεις παρώτρυνε νὰ συνασπισθῶσιν εἰς συμπολιτείαν. Ὁ Ἡρόδοτος λέγει· *«Χρηστὴ δὲ καὶ πρὶν ἢ διαφθαρῆναι ᾿Ιώνων Θάλεω ἀνδρὸς Μιλησίου ἐγένετο ἡ γνώμη —, ὃς ἐκέλευσεν ἓν βουλευτήριον ῎Ιωνας ἐκτῆσθαι, τὸ δὲ εἶναι ἐν Τέῳ (Τέων γὰρ μέσον εἶναι ᾿Ιωνίης), τὰς δὲ ἄλλας πόλιας οἰκεομένας μηδὲν ἧσσον νομίζεσθαι κατάπερ εἰ δῆμοι εἴεν»* (1,170).

[2] *Πλουτάρχου,* Περὶ τῆς ᾿Αλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς, κεφ. 6.

[3] Πρβλ. καὶ *Π. Καρολίδου,* Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, σελ. 72 κ. ἑξ.

[4] Πρβλ. τὸ *«ἀνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ βατή· ψυχῆς γὰρ ἀγαθῆς πατρὶς ὁ σύμπας κόσμος»* (Στοβ. 3, 40, 7. ᾿Απόσπ. 247 παρὰ *Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker II[3], 1912, σελ. 110). Τὰ δὲ περὶ τοῦ Σωκράτους φερόμενα, ὅτι ἔλεγεν ἑαυτὸν *κόσμιον* εἶναι ἴσως πλαστὰ (῎Ιδε καὶ Zeller, Philosophie d. Griechen, 2, 1[4], σελ. 168, 5).

χρόνοις. «*Ἡ πολὺ θαυμαζομένη πολιτεία τοῦ τὴν στωικὴν αἵρεσιν καταβαλομένου Ζήνωνος εἰς ἓν τοῦτο συντείνει κεφάλαιον, ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ κατὰ δήμους οἰκῶμεν, ἰδίοις ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίοις, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἷς δὲ βίος ᾖ καὶ κόσμος ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῷ συντρεφομένης*»[1]. Εἶναι τὸ κήρυγμα τῆς Στοᾶς, ὅπερ πολλάκις ἐπανελήφθη ὕστερον ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν αὐτῆς ἐν Ρώμῃ, τὸ κήρυγμα, οὗ κορύφωμα ἐγένετο τὸ τοῦ φιλοσόφου βασιλέως· «*πόλις καὶ πατρὶς ὡς μὲν Ἀντωνίνῳ μοι ἡ Ρώμη, ὡς δὲ ἀνθρώπῳ ὁ κόσμος*»[2]. Εἶναι δὲ ἀναμφίλεκτον ὅτι αἱ εἰρημέναι τῆς Ἑλλάδος ὑποδείξεις εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως ἐγένοντο ἀφετηρία πάσης ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις προτάσεως περὶ συγκροτήσεως διεθνοῦς συμπολιτείας, ἀπὸ τοῦ Ἑρρίκου Δ' μέχρι τοῦ ἀββᾶ Saint-Pierre, ἀπὸ τοῦ Καντίου μέχρι τοῦ μεγαλεπηβόλου ἄρχοντος τῶν Ἡνωμένων πολιτειῶν.

Τοιαύτη ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ τῆς ἱστορίας αὐτῆς ἐγένετο ἡ Ἑλλάς, μάλιστα δ' αἱ Ἀθῆναι, ἡ τελειοτάτη ἐκδήλωσις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τῆς Ἑλλάδος ἡ Ἑλλάς[3], τῆς Ἑλλάδος τὸ παιδευτήριον[4], τὸ πρυτανεῖον τῆς σοφίας[5], ἧς τὸ μεγαλεῖον θαυμασίως παρέστησεν ἐν τῷ ἐπιταφίῳ ὁ Ὀλύμπιος Περικλῆς, ἐδήλωσε δὲ ὁ Θηβαῖος κύκνος ἐν τῷ μυριολέκτῳ ἐκείνῳ·

Ὦ ταὶ λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀοίδιμοι,
Ἑλλάδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθᾶναι,
δαιμόνιον πτολίεθρον[6].

---

[1] *Πλουτάρχου*, Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς, κεφ. 6.

[2] *Μάρκου Ἀντωνίνου*, Τῶν εἰς ἑαυτὸν βιβλ. ς', 44. Πρβλ. Γ, 11· «*τὸν ἄνθρωπον πολίτην ὄντα πόλεως τῆς ἀνωτάτης, ἧς αἱ λοιπαὶ πόλεις ὥσπερ οἰκίαι εἰσίν*».

[3] Οὕτω καλοῦνται αἱ Ἀθῆναι ἐν τῷ εἰς Εὐριπίδην ἐπιγράμματι

Μνῆμα μὲν Ἑλλὰς ἅπασ' Εὐριπίδου, ὀστέα δ' ἴσχει
γῆ Μακεδών· τῇ γὰρ δέξατο τέρμα βίου·
πατρὶς δ' Ἑλλάδος Ἑλλὰς Ἀθῆναι· πλεῖστα δὲ μούσαις
τέρψας ἐκ πολλῶν καὶ τὸν ἔπαινον ἔχει.

(Anthol. Palat. VII, 45).

[4] *Ἑλλάδος παίδευσιν* καλεῖ τὰς Ἀθήνας ὁ Περικλῆς παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 41).

[5] *Πλάτωνος* Πρωταγ. 337 D.

[6] Ἀπόσπ. 4.

Οὐχὶ ὀλιγωτέρα ἐγένετο ἡ μεγαλουργία τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ ἔπειτα σταδιοδρομίᾳ αὐτῆς, ἀφ' ὅτου τὸ σεμνὸν θάλος τῶν Ἡρακλειδῶν, τὸ λαμπρότατον πρόσχημα καὶ καύχημα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ἐπεξέτεινε τὸν Ἑλληνισμὸν μέχρι τῆς Αἰθιοπίας καὶ τῶν Ἰνδιῶν, ἕως Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, ὅτε ὁ διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔτι μᾶλλον ἐπικρατήσας Ἑλληνισμὸς ἐπρυτάνευσεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων μέχρι τῆς ἀποφράδος ἡμέρας, καθ' ἣν αἱ χῶραι αἱ ἑλληνικαὶ ὑπετάγησαν εἰς τοῦ ἀγρίου κατακτητοῦ τὴν βίαν.

Δὲν ἀναφαίνεται μὲν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐν πᾶσι τοῖς στοιχείοις τοῦ πολιτισμοῦ ἡ πλουσία, ἡ δαψιλὴς πρωτοτυπία, ἡ ἀμφιλαφὴς δημιουργία, ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ αἴγλη, ἥτις εἶναι ἀναμφηρίστως ἡ ἀνέφικτος κορυφή, τὸ ἄκρον ἄωτον, τὸ αἰώνιον ἰδεῶδες τῶν ἐνδόξων τῆς Ἑλλάδος χρόνων. Ἀλλὰ καὶ νῦν θαυμαστὴ γίνεται τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἡ ἐπίδοσις ἔν τε τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ τέχνῃ καὶ τῷ ἄλλῳ βίῳ. Ἐν ταῖς φυσικαῖς καὶ ταῖς μαθηματικαῖς ἐπιστήμαις αἱ παρατηρήσεις καὶ αἱ ἀνακαλύψεις εἶναι ἐνάμιλλοι, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ὑπέρτεραι τῶν παλαιοτέρων χρόνων. Τοῦ δαιμονίου Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου ἡ ἀνακάλυψις τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος, ἥτις ἐπέπρωτο μετὰ δέκα καὶ ὀκτὼ ὅλας ἑκατονταετηρίδας νὰ δοξάσῃ τὸ ὄνομα τοῦ Κοπερνίκου [1], ἡ ὑπὸ τοῦ περικλεοῦς Ἀπολλωνίου τοῦ ἐκ Πέργης τῆς Παμφυλίας μελέτη τῶν κωνικῶν τομῶν, ἥτις ὡδήγησε τὸν Κέπλερ ἔπειτα εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν νόμων τῆς περὶ τὸν ἥλιον κινήσεως τῶν πλανητῶν καὶ τὸν Νεύτωνα εἰς τὴν ἀθάνατον ἀνακάλυψιν τοῦ νόμου τῆς παγκοσμίου ἕλξεως, ἡ παρατήρησις τοῦ Ἱππάρχου τοῦ ἐκ Νικαίας τῆς Βιθυνίας περὶ τῆς μεταπτώσεως τῶν ἰσημεριῶν, ὁ ὑπὸ τοῦ Εὐδόξου τοῦ Κνιδίου καθορισμὸς τοῦ ἔτους, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἐρατοσθένους κατὰ μεγίστην προσέγγισιν μέτρησις τοῦ τόξου μεσημβρινοῦ τῆς γῆς, ἡ ὑπὸ τοῦ Εὐκλείδου ἵδρυσις τῆς γεωμετρίας, ἡ θεμελίωσις τῆς μηχανικῆς ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμήδους, ἡ τοῦ Ἥρωνος προχάραξις τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγαγούσης

---

[1] Πρβλ. *Ἀρχιμήδους* Ψαμμίτην (ἔκδ. Heiberg, 1913, σελ. 218)· «*Τὰ μὲν ἀπλανέα τῶν ἄστρων μένειν ἀκίνητα, τὰν δὲ γᾶν περιφέρεσθαι περὶ τὸν ἅλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν*» καὶ *Πλουτάρχου* π. τ. ἐμφ. προσ. τῷ κύκλῳ τ. σελήνης, 923 A, καὶ *Θεοφίλου Βορέα* Φιλοσ. ἐπιστάσεις, ἐν Ἐπιστημ. ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ ἔτους 1916 - 17, σελ. 270. Ὁ Κοπέρνικος ἐγίνωσκε τὰ τοῦ Ἀριστάρχου· πρβλ. De revolutionibus, Thorn 1873, σελ. 34 καὶ *Gomperz* Griech. Denker I[3], 432· καὶ Sir *Thomas Heath,* Aristarchus of Samos, the ancient Copernicus, 1913, σελ. 301.

εἰς ἀνακάλυψιν τῶν ἀτμομηχανῶν, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡροφίλου καὶ τοῦ Ἐρασιστράτου θεμελίωσις τῆς ἀνατομικῆς, ἡ ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ ἵδρυσις τῆς φυσιολογίας καὶ μυρίαι ἄλλαι ἀνακαλύψεις καὶ μελέται τῶν χρόνων τούτων[1] εἶναι ἰσάριθμοι δάφναι, δι᾽ ἃς καυχᾶται δικαίως καὶ σεμνύνεται ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός.

Πλουσία δὲ εἶναι καὶ ἡ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τοῖς γράμμασι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐπιγενομένη δημιουργία. Ἡ Στοά, ἡ τῶν Ἐπικουρείων σχολή, ἡ Σκεπτικὴ φιλοσοφία, ἡ Νέα πλατωνικὴ αἵρεσις εἶναι προϊόντα τῆς περιόδου ταύτης. Καὶ τῆς λογοτεχνίας παντοδαπὰ γίνονται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὰ εἴδη, διαπρέπουσι δ᾽ ἐν ἄλλοις ἡ χαρίεσσα βουκολικὴ ποίησις τοῦ Θεοκρίτου καὶ τοῦ Βίωνος καὶ τοῦ Μόσχου, ἔτι δὲ ἡ τοῦ Λόγγου καὶ ἡ ἄλλη μυθιστορία, πρὸς δὲ τούτοις τὰ κάλλιστα δοκίμια τοῦ ἀγχινουστάτου καὶ χαριεστάτου Λουκιανοῦ, τοῦ Βολταίρου τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἡ θεσπεσία ρητορεία τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἐκκλησίας πατέρων καὶ ἡ αἰθεροβάμων ποίησις τῶν μεγάλων τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀοιδῶν.

Τῆς τέχνης τὴν ἀκμὴν ἐν μὲν τοῖς μακεδονικοῖς χρόνοις τοῦ Λυσίππου μόνον καὶ τοῦ Ἀπελλοῦ καὶ τοῦ Πρωτογένους τὰ ἀριστουργήματα ἀρκοῦσι νὰ τεκμηριώσωσι καὶ τῆς Περγάμου καὶ τῆς Μαγνησίας καὶ τῆς Πριήνης τὰ θαυμάσια μνημεῖα, ἐν δὲ τοῖς ἔπειτα τοῦ Βυζαντίου ἡ ἁγιογραφία καὶ τὰ κάλλιστα μινυογραφήματα καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα, κατ᾽ ἐξοχὴν τὸ ἀληθὲς τῶν αἰώνων μεγαλούργημα, ὁ Παρθενὼν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ μεγαλοπρεπέστατος καὶ θειότατος ναὸς τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας.

Τῆς δὲ πολεμικῆς ἀρετῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν ἐνδοξοτάτην ταύτην περίοδον μαρτύρια περιφανέστατα πρόκεινται τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἡ στρατηγικὴ μεγαλοφυΐα καὶ ἡ ἀπαράμιλλος τόλμη, ἔτι δὲ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλείου καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου καὶ Ἰωάννου τοῦ Τσιμισκῆ καὶ τῶν Κομνηνῶν καὶ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου τὰ καλλίνικα τρόπαια, εἰς ἃ τὸν κολοφῶνα ἐπέθηκεν ὁ ἡρωϊκὸς θάνατος τοῦ τελευταίου τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν αὐτοκρατόρων, τοῦ προμαχήσαντος τῆς σωτηρίας τοῦ Γένους καὶ τῶν πατρῴων βωμῶν καὶ ἑστιῶν καὶ πεσόντος ἐν τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων,

---

[1] Πρβλ. καὶ *Κυπ. Στεφάνου,* Περὶ τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς σημασίας τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, 1910· καὶ *Ἀθ. Καραγιαννίδου,* Λόγ. εἰσιτήρ., 1897.

πρὸς ἣν σήμερον μάλιστα εἶναι ἐστραμμένοι οἱ πόθοι καὶ αἱ ἐλπίδες τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.

Ἀλλ' ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων νέαν ἱερωτάτην ἀναλαμβάνει ὁ Ἑλληνισμὸς ἀποστολήν, νὰ μεταλαμπαδεύσῃ εἰς τοὺς ἄλλους λαοὺς τὸ θεῖον φῶς τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, νὰ ἐξημερώσῃ τὴν οἰκουμένην διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Τὸ ἔργον τῆς ἐξημερώσεως τῶν λαῶν εἶχεν ἀναλάβει ἡ Ἑλλὰς ἐκ χρόνου παλαιοτάτου. Ἑστίαι ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐγένοντο πάλαι τῆς Ἑλλάδος αἱ ἀποικίαι, ἃς οἱ Ἕλληνες ἐξέπεμψαν κατὰ τὰ παράλια τῆς Μεσογείου θαλάσσης καὶ τοῦ Εὐξείνου πόντου, ἀπὸ τῶν Ἡρακλείων στηλῶν μέχρι τῆς Μαιώτιδος λίμνης καὶ τῆς Κύπρου. Ἀλλ' ἡ ἐπὶ ἄλλους λαοὺς ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἄρχεται ἀπὸ τῶν χρόνων μάλιστα τούτων.

Διὰ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Διαδόχων ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἁπλοῦται καθ' ἅπασαν τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον μέχρι τῆς Ἰνδικῆς καὶ τῆς Αἰθιοπίας. Αἱ ἑκατοντάδες τῶν ἑλληνίδων πόλεων, αἵτινες νῦν πρῶτον ἱδρύθησαν ἢ ὑπάρχουσαι ἐπέδωκαν εἰς ἀκμήν, ἀπέβησαν ἐν ταῖς χώραις ταύταις μεγάλοι φωτὸς φάροι, οἵτινες κατηύγασαν τοὺς ἐν τῷ σκότει καθημένους λαοὺς καὶ ἀνέπτυξαν τὴν διάνοιαν αὐτῶν καὶ πολλαχῶς προήγαγον τὸν βίον. Τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον πόλεων ἡγεῖτο ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἡ μεγάλη Ἀλεξάνδρεια, τὸ σεμνότατον τῶν Πιερίδων ἐνδιαίτημα, ἔνθα τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἡ ἐπιστήμη ἐπὶ μακροὺς ἐθεραπεύθησαν αἰῶνας. Τῶν δὲ κατὰ τὴν Ἀσίαν πόλεων διέπρεπεν ἡ ἐπὶ Δάφνῃ Ἀντιόχεια, ἣν ὁ Κικέρων ἐγκωμιάζει ὡς ἕδραν τῶν Μουσῶν [1], εἵποντο δὲ ἡ Σελεύκεια ἡ ἐπὶ Τίγρει, ἡ Λαοδίκεια ἡ ἐπὶ θαλάσσῃ, ἡ Ἀπάμεια, ἡ Ἔδεσσα, ἡ Νίσιβις τῆς Μεσοποταμίας, ἡ Ταρσὸς τῆς Κιλικίας, τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς παιδείας κέντρον, τὰ Μύλασα τῆς Καρίας, ἡ Ἀμάσεια τοῦ Πόντου, ἡ Ἱεράπολις καὶ ἡ Λαοδίκεια τῆς Φρυγίας, ἡ Νικομήδεια καὶ ἡ Νίκαια καὶ ἡ Προῦσα τῆς Βιθυνίας, ἡ Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας καὶ πολλαὶ ἄλλαι πόλεις [2], ἐξ ὧν οἱ Χρύσιπποι προῆλθον καὶ οἱ Διόδωροι καὶ οἱ Ἐπίκτητοι καὶ οἱ Στράβω-

---

[1] Pro Archia poeta, κεφ. 3.

[2] Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος κατὰ Πλούταρχον 70 πόλεις ἵδρυσεν, οἱ δὲ Διάδοχοι 160 ἐν Ἀσίᾳ, πολλὰς δὲ καὶ ἐν Ἀφρικῇ.

νες καὶ οἱ ἄλλοι σοφοὶ τοῦ μακεδονικοῦ καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔτι δὲ τῆς Ἐκκλησίας τὰ σεμνώματα καὶ ἀγλαΐσματα, οἱ μεγάλοι αὐτῆς διδάσκαλοι καὶ πατέρες. Ἡ γλῶσσα ἡ ἑλληνικὴ ἐν πάσαις ταῖς χώραις ταύταις ἐπρυτάνευεν, ἐν αὐτῇ δ' ἐκηρύχθησαν καὶ ἐγράφησαν καὶ τοῦ Εὐαγγελίου τὰ θεῖα διδάγματα, διότι καὶ εἰς διατύπωσιν καὶ παράστασιν τόσον ὑψηλῶν γνωμῶν καὶ διανοημάτων ἦτο πάσης ἄλλης γλώσσης ἐπιτηδειοτέρα.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐδοκίμασαν οἱ Ρωμαῖοι, οἱ Σύροι, οἱ Πέρσαι, οἱ Ἄραβες, οἱ Σλαῦοι καὶ οἱ ἄλλοι λαοί, οἵτινες ἐπεκοινώνησαν πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων οἰκουμένας χώρας. Ἐν τοῖς πρώτιστα τὸ πνεῦμα τὸ ἑλληνικὸν ὑπέταξε τὴν Ρώμην. Μυριόλεκτον εἶναι τὸ τοῦ Ὁρατίου·

Graecia capta ferum victorem cepit et artes
intulit agresti Latio[1].

Πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀποβλέπουσιν οἱ Ρωμαῖοι σοφοὶ ὡς πρὸς τελειότατον ὑπόδειγμα. Ἡ ποίησις αὐτῶν, ἡ φιλοσοφία, ἡ ρητορική, τὰ πάντα εἶναι μιμήματα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ὁράτιος κηρύττει ὅτι ἡ Μοῦσα εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸ δαιμόνιον ἔδωκε καὶ τοῦ λόγου τὴν γλαφυρίαν καὶ κομψότητα καὶ χάριν·

Grais ingenium, Grais dedit ore rotundo
Musa loqui[2],

συμβουλεύει δὲ τοὺς ἑαυτοῦ πολίτας ἀδιαλείπτως τὰ ἑλληνικὰ νὰ μελετῶσι συγγράμματα·

Vos exemplaria Graeca
nocturna versate manu, versate diurna[3]

Ἀπόγραφα τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάζει τὰ ἑαυτοῦ ἔργα ὁ Κικέρων, ὅστις ἐν μὲν τῇ φιλοσοφίᾳ εἰς τὸν Πλάτωνα μάλιστα καὶ τοὺς Στωικοὺς ἀκολουθεῖ, ἐν δὲ τῇ ρητορικῇ παράδειγμα ἔχει τὸν μέγαν Δημοσθένην[4].

---

[1] Epist II, 1, 156 κ. ἑξ.
[2] De arte poet. 323 κ. ἑξ.
[3] De arte poet. 268 κ. ἑξ.
[4] Epist. ad Att. 12, 52.

Τῆς Στοᾶς ὀπαδοὶ εἶναι ὁ Σενέκας καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Μᾶρκος Αὐρήλιος. Τὴν δ' ἑλληνικὴν τέχνην οὐδὲ νὰ μιμηθῶσι τολμῶσιν οἱ Ρωμαῖοι, θαυμάζουσι δὲ μόνον τὰ ἔργα τὰ ἑλληνικά. Excudent alii, οὕτω ψάλλει τοῦ Βεργιλίου ἡ μοῦσα·

excudent alii spirantia mollius aera
(cedo equidem), vivos ducent de marmore vultus,
orabunt causas melius, caelique meatus
describunt radio et surgentia sidera dicent:
tu regere imperio populos, Romane, memento,
(hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,
parcere subjectis et debellare superbos[1].

Φορεῖς καὶ μεταλαμπαδευταὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐγένοντο μάλιστα Ἕλληνες τῆς Συρίας. Ἐν Συρίᾳ καὶ Ἀκαδημία ἱδρύθη, ἡ τῆς Ἐδέσσης, καὶ πᾶσαι συντόνως ἐθεραπεύθησαν αἱ ἑλληνικαὶ ἐπιστῆμαι, κατ' ἐξοχὴν ἡ φιλοσοφία. Ἐνωρὶς μετεφράσθησαν εἰς τὸ συριακὸν τοῦ Ἀριστοτέλους τὰ συγγράμματα. Σύροι ἐγένοντο οἱ νέοι πλατωνικοὶ φιλόσοφοι Πορφύριος, Ἰάμβλιχος καὶ Σώπατρος. Διὰ τῶν Σύρων εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν Περσίαν ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, ἀφ' ὅτου μάλιστα ὁ Δαμάσκιος, ὁ τελευταῖος τῶν Ἀθηνῶν σχολάρχης, μετὰ τοῦ Σιμπλικίου καὶ ἄλλων νέων πλατωνικῶν ἦλθον εἰς τὴν χώραν ταύτην. Ὁ Οὐράνιος ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Χοσρόου Νουσιρβὰν μετέφρασεν εἰς τὸ περσικὸν τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἶχον δὲ καὶ οἱ Πέρσαι Ἀκαδημίας, τῆς Γανδισαπώρας καὶ τῆς Νισίβεως, μετέφρασαν δὲ καὶ ἰατρικὰ καὶ ἄλλα συγγράμματα τῶν Ἑλλήνων. Ἀθρόος εἰσήλασεν ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἰς τοὺς Ἄραβας, μάλιστα ἐπὶ τοῦ περιωνύμου Ἀλμανσὼρ καὶ τοῦ φιλομουσοτάτου Ἀροὺν-ἀλ-Ρασὶδ καὶ τῶν τούτου διαδόχων, ἐφ' ὧν ἡ Βαγδάτη ἀπεδείχθη πόλις τῶν Μουσῶν κατὰ τὴν Ἀνατολήν, ἔτι δὲ ἡ Σαμαρκάνδη καὶ ἡ Δαμασκός, ὡς ἡ Κορδούη καὶ ἡ Γρανάδα καὶ ἡ Σαλαμάγκα καὶ ἄλλαι πόλεις ἐν Ἱσπανίᾳ[2].

---

[1] Aeneis VI, 847 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ *Mommsen,* Ρωμ. ἱστορ., μετάφρ. Σ. Σακελλαροπούλου I, 2, 624 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. καὶ *L. Stein,* Das erste Auftreten der griechischen Philosophie unter den Arabern, ἐν Archiv f. Gesch. d. Philos. III, 1894, σελ. 350 κ. ἑξ. καὶ *Krumbacher,* Ἱστορίαν Βυζ. Λογοτ., ἑλλην. μετάφρ. Α', 34 κ. ἑξ. κ. ἄ.

Σύροι εἰσήγαγον καὶ εἰς τοὺς Ἄραβας τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν, ἀλλὰ καὶ τὸ Βυζάντιον συνεβάλετο εἰς τοῦτο οὐχὶ ὀλίγον.

Τὸ Βυζάντιον, τῆς μεγάλης ἡμῶν αὐτοκρατορίας ἡ κραταιὰ πρωτεύουσα, ἡ ἐπὶ τοῦ Βοσπόρου ἀκρόπολις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἥτις πολλάκις ἀπεσόβησεν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Σελδσούκων καὶ τῶν Ὀθωμανῶν τὸν κίνδυνον, ἐγένετο ὁ φύλαξ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἀρχαίας σοφίας, τὸ φυτώριον, ἐν ᾧ ἐθεραπεύθησαν τὰ γράμματα καὶ αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ τέχναι, πρὸς δὲ τούτοις ὁ μέγιστος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀκτινοβόλος φάρος, ὅστις μετὰ τὴν δύσιν μάλιστα τῆς αἴγλης τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας πᾶσαν ἐφώτιζε καὶ κατηύγαζε τὴν οἰκουμένην. Τὸ Βυζάντιον μετελαμπάδευσε τὸν χριστιανισμὸν εἰς τοὺς διαφόρους λαούς, διέσωσε τοὺς ρωμαϊκοὺς νόμους, οἵτινες ἐγένοντο βάσις καὶ τοῦ γραπτοῦ δικαίου τῶν Ἑσπερίων, ἔσχε ροπὴν μεγίστην ἐπὶ πάντας τοὺς κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἀνθρώπους. Ἡ τέχνη τοῦ Βυζαντίου ἐπέδρασεν ἐπὶ πάντας τοὺς λαούς. Καὶ ἤνθησεν ἡ τέχνη αὕτη καὶ πολὺν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνον. Ὅτε οἱ ἀθάνατοι τῆς Ἰταλίας καλλιτέχναι, ὁ Βραμάντης καὶ ὁ Ραφαὴλ καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος, ἵδρυον καὶ ἐκόσμουν τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐν Ρώμῃ, οὐχὶ ἄνευ ἐπιδράσεως τῆς ἑλληνικῆς τέχνης—ἐπὶ Ἰβὰν Γ'—ἐν Ρωσσίᾳ ἠγείροντο τοῦ Κρεμλίνου τὰ καλλιστεύματα. Ὁ δὲ περιώνυμος Πανσέληνος, «τοῦ Ἄθωνος ὁ Ραφαήλ», ἤκμασε πιθανῶς ἀρχομένου τοῦ ΙϚ' αἰῶνος[1].

Ἀλλὰ μεγίστη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐγένετο ἡ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐπὶ τὴν Ἑσπερίαν ροπή, ἐξ ἧς προῆλθεν ἡ Ἀναγέννησις, ἡ μεγάλη ἀφετηρία σύμπαντος τοῦ πολιτισμοῦ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἡ ἐπὶ τὴν Ἑσπερίαν ἄμεσος ἐπίδρασις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὀφείλεται εἰς τοὺς Ἕλληνας σοφοὺς τοῦ Βυζαντίου, ὅσοι καὶ πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων καὶ μετ' αὐτὴν ἦλθον εἰς Ἰταλίαν. Ὁ ἐκ Καλαβρίας μοναχὸς Βαρλαὰμ τὸν Πετράρχην, τὸν μελίρρυτον τοῦ ἔρωτος ἀοιδόν, ἐμύησε τῶν Πιερίδων τὰ ὄργια· ὁ Λεόντιος Πιλᾶτος ἐγένετο ὁ μυσταγωγὸς τοῦ ἀριστοτέχνου τῆς ἰταλικῆς γλώσσης Βοκκακίου. Πολλῷ δὲ μᾶλλον εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν τοὺς ἐν Ἑσπερίᾳ ἐμυσταγώγησε ὁ Μανουὴλ Χρυσο-

---

[1] **Πρβλ. *C. Bayet,* L'art byzantin 1904 ἐκδ. 3η, σελ. 263, 278 κ. ἑξ. *Gelzer,* Byzant. Kulturgeschichte, 1909, σελ. 16.**

λωρᾶς, ὁ ῥήτωρ καὶ φιλόσοφος καὶ φιλόλογος, ὅστις ἐκ Βυζαντίου εἰς Ἰταλίαν ἐλθὼν ἵδρυσεν ἐν Φλωρεντίᾳ τὴν πρώτην τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ σχολήν, ἐξ ἧς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ εἰς τὴν Ρώμην ἐφοίτησαν καὶ εἰς τὴν Βενετίαν καὶ εἰς πλείστας ἄλλας πόλεις τῆς Ἰταλίας, εἶτα δὲ καὶ ὁ πολὺς Πλήθων, ὁ περιώνυμος φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ, ὁ τηλαυγὴς φωστὴρ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, ὅστις ἐμμέσως ἐγένετο ἀρχηγέτης τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ περιωνύμου πλατωνικῆς Ἀκαδημίας· ὡσαύτως δὲ ὁ Θεόδωρος Γαζῆς καὶ ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος καὶ οἱ μετὰ τὴν ἅλωσιν εἰς τὴν Ἰταλίαν καταφυγόντες σοφώτατοι Ἕλληνες, οἱ Λασκάρεις, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος, οἱ Χαλκοκονδύλαι, ὁ Ἀργυρόπουλος καὶ τἆλλα τῆς Ἑλλάδος μέγιστα καυχήματα, οἵτινες πλείστους μὲν μετέφρασαν Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ ποιητάς, κατηύγασαν δὲ διὰ τῆς διδασκαλίας τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροωμένων, ἔρωτα δὲ καὶ ζῆλον ἀκάθεκτον ἐνέβαλον πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα[1].

Ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων ἡ ἑλληνικὴ σοφία ἀποτελεῖ τὴν ἄσειστον, τὴν αἰωνίαν κρηπῖδα, ἐφ᾽ ἧς ἱδρύθη τὸ περίλαμπρον οἰκοδόμημα τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ. Τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους τὰ θεῖα διδάγματα καθ᾽ ὅλους ἐκράτουν τοὺς μέσους αἰῶνας. Ὤμνυον οἱ τότε σοφοὶ εἰς τοῦ Ἀριστοτέλους τὰ δόγματα. Ipse dixit, αὐτὸς ἔφα, ἔλεγον ἐπὶ πάσης ἀμφισβητήσεως τοῦ Σταγιρίτου τὴν μαρτυρίαν ἐπικαλούμενοι καὶ πάντες ὑπετάσσοντο εἰς τὸ κῦρος τοῦ Τιτᾶνος τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Πολλῷ μεῖζον ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις ἐγένετο τὸ κῦρος τῶν ἐπιφανεστάτων τούτων τῆς Ἑλλάδος σοφῶν, τῶν αἰωνίων τῆς φιλοσοφίας μυσταγωγῶν καὶ δᾳδούχων, καὶ νῦν δ᾽ ἔτι τὰ πλεῖστα φιλοσοφήματα περὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην στρέφονται ὡς πλανῆται περὶ ἐξαισίους ἡλίους. Τοῦ μεγάλου Δημοκρίτου τὰ δόγματα ἀναφαίνονται παρὰ τῷ Βρούνῳ καὶ τῷ Γαλιλαίῳ καὶ τῷ Καρτεσίῳ καὶ τῷ Hobbes καὶ τῷ Λοκκίῳ καὶ τῷ Hume, ἔτι δὲ τῷ Darwin καὶ τῷ Helmholtz καὶ ἄλλοις σοφοῖς τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων[2]. Εἰς τὴν στωικὴν φιλοσοφίαν ἀκολουθοῦσιν ὁ Τελέσιος, ὁ Βροῦνος, ὁ

---

[1] Πρβλ. καὶ *Θερειανοῦ*, Ἀδαμ. Κοραῆς Α, 8 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. *Löwenheim*, Der Einfluss Demokrits auf Galilei, ἐν Archiv f. Gesch. d. Philos. VII, 28 κ. ἑξ.

Μονταίνιος, ὁ Φρ. Βάκων, ὁ Γρότιος, ὁ Σπινόζας, ἄλλοι [1]. Τὸν πολὺν Ἀρίσταρχον ἔχει ἀφετηρίαν ὁ Κοπέρνικος· τὸν Ἐπίκουρον ὁ Γασσένδης. Ἀναζῇ ἡ παλαιὰ Σκέψις. Ἡ τέχνη ἡ ἑλληνικὴ ὑφηγεῖται πολλαχοῦ εἰς τοὺς νεωτέρους. Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ὁ Γαληνὸς γίνονται βάσις τῆς νεωτέρας ἰατρικῆς ἐρεύνης. Ὁ Ὅμηρος εἶναι τὸ παράδειγμα τῶν ποιητῶν, ὡς πάλαι τοῦ Βεργιλίου καὶ τοῦ Δάντου ὕστερον, οὕτω νῦν τοῦ Καμόενς καὶ τοῦ Τάσσου καὶ τοῦ Μίλτωνος καὶ τοῦ Schiller καὶ τοῦ Goethe. Τοῦ Πινδάρου ἡ μοῦσα ἐμπνέει τοὺς λυρικοὺς ποιητάς. Ἡ τραγικὴ τῶν Ἑλλήνων ποίησις ἀναφαίνεται παρὰ τῷ Κορνηλίῳ καὶ τῷ Ρακίνᾳ καὶ τῷ Shakespeare καὶ τοῖς ἄλλοις τῆς Μελπομένης ὀπαδοῖς. Οἱ μέγιστοι κωμικοὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι τὸ ἰδεῶδες, πρὸς ὅ, ὡς ἄλλοτε ὁ Τερέντιος καὶ ὁ Πλαῦτος, ὁ Μολιέρος ἀποβλέπει καὶ οἱ ἄλλοι τῆς Θαλείας θιασῶται. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι ὁ κανών, πρὸς ὃν αἱ νεώτεραι ρυθμίζονται, ὁ θησαυρός, ἐξ οὗ λαμβάνονται οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπιστημονικῶν ὅρων. Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς γίνονται ἡ ἱερὰ κολυμβήθρα, ἐν ᾗ βαπτιζόμενοι πάντες οἱ προηγμένοι λαοὶ ἀποβαίνουσι τῶν καλῶν καὶ τῶν σεμνῶν καὶ τῶν γενναίων ἔργων ἐρασταί. Καὶ καθόλου εἰπεῖν περὶ τῶν νεωτέρων ἰσχύει ὁ περιώνυμος τοῦ Ἰσοκράτους λόγος· «*συνέβη τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας*» [2]. Εἰκότως ἄρα ὁ Μακώλεϋ τὸ δημιουργικὸν τῆς ἑλληνικῆς διανοίας θαυμάζων ὁμολογεῖ, ὅτι τὰ εὐγενέστατα προϊόντα τῆς νεωτέρας σοφίας προῆλθον ἐξ αὐτῆς [3]. Καὶ ἡ σοφὴ τοῦ Shelley μοῦσα ἐμμελῶς ψάλλει· «Ὁ ἀνθρώπινος τύπος καὶ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἰς τὸ ἀκρότατον ἐξίκοντο ἐν Ἑλλάδι, ἥτις ἐνετύπωσε τὴν ἑαυτῆς σφραγῖδα ἐπὶ τῶν ἀμωμήτων ἀριστουργημάτων, ὧν καὶ τὰ συντρίμματα αὐτὰ προκαλοῦσι τὸν εἴλιγγον καὶ ἐμβάλλουσιν εἰς ἀπελπισμὸν τὴν σύγχρονον τέχνην. Ἡ Ἑλλὰς ἐνέπνευσεν ὁρμὰς καὶ τάσεις, αἵτινες θὰ διαμένωσιν αἰώνιαι, ἀφορῶσι δὲ εἰς τὸν ἐξευγενισμὸν καὶ τὴν ἔξαρσιν μέχρι τελειώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους—. Ἕλληνες εἴμεθα πάντες· καὶ οἱ νόμοι ἡμῶν καὶ

---

[1] Πρβλ. *Dilthey,* Die Autonomie d. Denkens etc., ἐν Archiv f. Gesch. d. Philos. VII, 28 κ. ἑξ.

[2] Πανηγυρικός, κεφ. 13.

[3] Παρὰ *Jebb,* The Influence of the Greek Mind on Modern Life, ἐν Essays, 1907, σελ. 561.

τὰ γράμματα καὶ ἡ θρησκεία καὶ ἡ τέχνη ἔχουσι τὰς ῥίζας αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι»[1].

Ταύτης τῆς αἴγλης, τούτου τοῦ μεγαλείου, τῆς εὐκλείας ταύτης ἡ ἐπάνοδος, ἡ δημιουργία νέου πολιτισμοῦ ἀνταξίου πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῶν ἐνδόξων χρόνων, ἰδοὺ τὸ γλυκύτατον ὄνειρον, ὁ μυχιαίτατος τῶν πόθων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Ἀλλ' ὄχι μόνον πόθος. Τὴν Ἑλλάδα οὐδέποτε πόθοι μόνον ἔθρεψαν, οὐδὲ κεναὶ μόνον ἐβόσκησαν ἐλπίδες. Δὲν εἶναι ὁμοία πρὸς τἆλλα ἔθνη τὰ πεσόντα ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἡ Ἑλλάς, τῶν ἡρώων καὶ ἡμιθέων ἡ μήτηρ. Ἐκεῖνα ἔρχονται καὶ παρέρχονται. Οἱ Χαλδαῖοι καὶ οἱ Βαβυλώνιοι, οἱ Καρχηδόνιοι καὶ οἱ Φοίνικες ἠφανίσθησαν ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ κόσμου, ἀφ' ὅτου ἡ ἀπηνὴς Εἱμαρμένη ὑπεδούλωσεν αὐτοὺς εἰς ξένους κατακτητὰς ἢ μετέβαλε τὴν ἀκμὴν αὐτῶν εἰς ἀγόνους ἐρήμους. Ἡ λήθη κατέσχε τὴν δόξαν τῶν Ἀσσυρίων, ὡς ἡ ἄμμος ἐκάλυψε τὰ ἀνάκτορα τῆς Νινευΐ· ἄκανθαι φύονται ἔτι καὶ νῦν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς Καρχηδόνος. Ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς διὰ παντὸς τοῦ χρόνου διαμένει ἄφθαρτος, ἀθάνατος, αἰωνία. Ἐὰν αἱ Ἀθῆναι ὑπετάχθησαν εἰς ξένους δορικτήτορας, ἐὰν εἰς τῆς ἀδαμαντίνης Μοίρας τὰς βουλὰς ὑπέκυψεν ἡ μεγάλη ἡμῶν αὐτοκρατορία, δὲν ὑπετάχθη ἡ Ἑλλάς, ἵνα ἀφανισθῇ, δὲν ὑπέκυψεν, ἵνα φέρῃ διὰ παντὸς τὸν ζυγὸν τῆς δουλείας. Τῆς ἐλευθερίας ἡ ἀνάκτησις, ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Γένους, ἐγένετο τὸ πρῶτον μέλημα, ἡ σύντονος φροντὶς τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς ἐπιούσης τῆς ἁλώσεως ἤρξατο τὸ κήρυγμα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους. Μάρτυρες οἱ μεγαλώνυμοι τοῦ Βυζαντίου σοφοί, ὅσοι τὴν δουλείαν φεύγοντες εἰς τὴν ξένην ἐκόμισαν τὰς ἑλληνίδας Μούσας. Ἡ ἐλευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος διὰ τῶν ἑλληνικῶν φώτων ὑπῆρξεν ὁ γλυκύτατος πόθος τῶν ἀνδρῶν τούτων, οἵτινες θρηνοῦσι μὲν τῆς πατρίδος τὴν συμφοράν, ὀλοφύρονται δέ,

εἴπερ Ἀχαιοῖς
οὐδ' ἔτι χοῦν χεύει πατρὶς ἐλευθέριον[2],

---

[1] Παρὰ *Butcher,* What we owe to Greece, ἐν some Aspects of the Greek Genius, 1904, σελ. 43· πρβλ. καὶ *Κ. Ζησίου,* Ἱστορ. τ. καλῶν τεχνῶν Α, 1910, σελ. ϛ'.

[2] Ἰάνου Λασκάρεως ἐπίγραμμα εἰς ἑαυτόν· πρβλ. *Σάθα* Νεοελλ. Φιλολογία, Βιογραφίαι, σελ. 116. *Θερειανοῦ,* Ἀδ. Κοραῆς Α, 14.

ὀνειρεύονται δ' Ἑλλάδα ἐλευθέραν καὶ μεγαλουργοῦσαν, σπουδάζουσι δὲ τοῦ Ὁμήρου νὰ τηρῶσι τὸν νόμον·

μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν[1].

Καὶ οὐ μόνον αἱ φυγάδες Μοῦσαι τὴν ἰδέαν τῆς ἀναστάσεως τῆς φιλτάτης πατρίδος περιέπουσι καὶ ἐκθύμως ἐργάζονται ὑπὲρ αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑπολειφθέντες ἐν τῇ δουλευούσῃ Ἑλλάδι. Μαρτυρεῖ ἡ κατὰ τοὺς δυσχειμέρους τῆς πικρᾶς δουλείας χρόνους θερμουργὸς δρᾶσις τῆς ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας. Μαρτυροῦσιν αἱ σχολαὶ αἱ κατὰ μικρὸν ἀνὰ τὰς ἑλληνίδας πόλεις ἱδρυθεῖσαι, ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τῆς Μοσχοπόλεως καὶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Δημητσάνης καὶ τῆς Κρήτης καὶ τῶν ἄλλων νήσων μέχρι τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Σμύρνης καὶ τῶν Κυδωνιῶν καὶ τῆς Καισαρείας καὶ τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου. Μαρτυροῦσι τὰ ἐλάσσονα τῶν γραμμάτων φυτώρια, ὧν ἔβριθεν ἡ Ἑλλάς, ἀπὸ τοῦ ἑλληνικωτάτου Ἀργυροκάστρου μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Κύπρου καὶ ὅπου ἀλλαχοῦ ἔζη καὶ ἔδρα ὁ Ἑλληνισμός.

Τὰ σχολεῖα ταῦτα ἐγένοντο ἀληθῆ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τελεστήρια. Ἐν αὐτοῖς ἔνθεοι ἐδίδαξαν διδάσκαλοι, οἱ μεγάλοι τοῦ Γένους ἱεροφάνται, οἵτινες ἐπότιζον μὲν τοὺς Ἕλληνας τῶν ἑλληνικῶν λόγων τὰ νάματα, προέβαλλον δὲ εἰς μίμησιν τὰ ἀΐδια παραδείγματα τῆς πατρῴας ἀρετῆς, ἐπτέρουν δὲ τὸ φρόνημα, ἐμετεώριζον δὲ τὸν λογισμὸν πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Ἐν τοῖς σχολείοις τούτοις ἐνεφορήθησαν τοῦ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτος οἱ πατέρες ἡμῶν οἱ καὶ πρὸ τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως ἀποπειραθέντες νὰ ἀποσείσωσι τὸν βαρὺν τῆς δουλείας ζυγόν. Ἐνταῦθα ὁ νέος Τυρταῖος τῆς Ἑλλάδος, ὁ ἔνθεος Φεραῖος ἀοιδός, εἶδε τὸ πρῶτον τῆς μεγάλης πατρίδος τὸ γλυκύτατον ὅραμα, τῆς Ἑλλάδος τῶν ἐνδόξων χρόνων, καὶ ᾐσθάνθη τὸ πρῶτον ῥῖγος τοῦ ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὑφ' οὗ ὕστερον φερόμενος ἔψαλε τῆς δουλείας τὰ δεινά, ὕμνησε τἀγαθὰ τῆς ἐλευθερίας, ἐκάλεσε τοὺς Πανέλληνας εἰς ἕνωσιν, ἔπεσε θῦμα ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς ἰδέας τῆς πατρίδος. Ἐνταῦθα ἡ ἀδαμαντίνη ψυχὴ τοῦ ἀοιδίμου Κοραῆ εἰς τῆς Ἀγανίππης τὸ πρῶτον βαπτισθεῖσα τὰ

[1] Μᾶρκος Μουσοῦρος παρὰ Θερειανῷ, αὐτόθι Α. 14 κ. ἑξ.

νάματα ἐνεθουσίασε τῶν ἐνθουσιάσεων τὴν ἀρίστην καὶ δι' ὅλου τοῦ βίου ἐκήρυξε τῆς Ἑλλάδος τὰ δίκαια καὶ ἐπόνησεν ὑπὲρ τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἔθνους καὶ ἐξέθρεψεν ἐν τοῖς Ἕλλησι μῖσος κατὰ τῆς τυραννίδος ἀκοίμητον καὶ ἀνέφλεξεν ἐν αὐτοῖς μέγιστον τὸν πόθον τὸν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Ἐνταῦθα ἔλαβε τὸ πρῶτον ἔναυσμα ἡ μεγαλογνωμοσύνη τῶν ἀειμνήστων Φιλικῶν, οἵτινες ἔσπειραν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ διὰ τοῦ τιμίου αὐτῶν αἵματος ἐπότισαν τὰ θεῖα σπέρματα, ἐξ ὧν ἔμελλε νὰ βλαστήσῃ ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ Γένους. Ἐνταῦθα ὁ σεβασμιώτατος κλῆρος ἤντλει τὴν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν πατρίδα ἁγιωτάτην πίστιν, ἣν ἔχων ὅπλον ἀπροσμάχητον εἰργάσθη ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τοῦ ἀρχιεπισκόπου Πατρῶν Γερμανοῦ τοῦ ὑψώσαντος τὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ μεγαλομάρτυρος πατριάρχου Γρηγορίου Ε′ καὶ τῶν ἄλλων ἐνθέων κληρικῶν τῶν μετασχόντων τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν ἀγῶνος. Ἐνταῦθα ἐχαλκεύθησαν τὰ ὅπλα, δι' ὧν ἔμελλεν ἡ Ἑλλὰς νὰ θραύσῃ τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας. Καὶ οὕτως ἤρξατο ὁ πρόδρομος ἀγὼν καὶ διέπρεψεν ἡ ἀδάμαστος μεγαλοψυχία τῶν Σουλιωτῶν καὶ προσηνέχθη εἰς τὸν βωμὸν τῆς πατρίδος ἡ ὑπέροχος θυσία τοῦ Σαμουὴλ καὶ ἐχορεύθη ὁ καταπλήσσων τοῦ Ζαλόγγου χορὸς καὶ ἀνεδείχθη τῶν ἀγερώχων καὶ ἀκάμπτων ἁρματωλῶν ἡ ἁγιωτάτη φιλοπατρία καὶ ἦλθεν ἡ ἀνατολὴ τῆς ποθεινοτάτης ἡμέρας, καθ' ἣν ἀνεπετάσθη ἡ σημαία τῆς ἐθνικῆς ἐγέρσεως, τῆς ἡμέρας τῆς ἐνάρξεως τοῦ μεγάλου ἀγῶνος, ἐν ᾧ τῶν ἡρώων τοῦ Ἱεροῦ λόχου τοῦ Δραγατσανίου καὶ τῶν θυμολεόντων προμάχων τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς Γραβιᾶς καὶ τῆς ἀκαταπαλαίστου φρουρᾶς καὶ τῶν ἀειμνήστων ὁλοκαυτωμάτων τοῦ Μεσολογγίου καὶ τῶν κραταιῶν ναυμάχων καὶ τῶν ἄλλων ἀρηιφίλων τῆς Ἑλλάδος τέκνων ἀνεδείχθη ἡ τόλμη καὶ ἐθαυμάσθη ἡ πολεμικὴ ἀρετή, ἐξ ἧς ἡ χρυσῆ, ἡ ὑψίθρονος ἀνέθορεν Ἐλευθερία.

Τῶν Τιτάνων τούτων ἡ ἀρετὴ καὶ τοὺς εὐγενεῖς ἐπηγάγετο Φιλέλληνας, οἵτινες εἰς τὴν Ἑλλάδα κατελθόντες ἐπολέμησαν ἢ ἄλλως συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς, ἡ ἀρετὴ αὕτη ἐνέπνευσε καὶ τοὺς ἐνθέους τῆς Ἑσπερίας ἀοιδοὺς τοὺς ὑμνήσαντας τῶν ἡρώων τῆς Ἑλλάδος τὰ κατορθώματα, ἀπὸ τοῦ Ἐϋνάρδου καὶ τοῦ Νόρμαννν καὶ τοῦ Δάνια καὶ τοῦ Φαβιέρου καὶ τοῦ Μαιζῶνος μέχρι τοῦ Κάνιγγος καὶ τοῦ Ἅστιγγος καὶ τοῦ Κόχραν καὶ τοῦ Γόρδωνος καὶ τοῦ

Τσώρτς, ἀπὸ τοῦ Chénier καὶ τοῦ Βερανζέρου καὶ τοῦ Οὐγκὼ μέχρι τοῦ εὐκλεοῦς τέκνου τῆς Ἀλβίωνος, τοῦ θείου ὑμνητοῦ καὶ προμάχου τῆς Ἑλλάδος, οὗ τὸν ἐν Μεσολογγίῳ θάνατον καὶ ὁ Ἀπόλλων ὁ ἀργυρότοξος καὶ αἱ Πιερίδες ἐθρήνησαν Μοῦσαι.

Οὐ μόνον δὲ τοὺς ἰδιώτας ἐνέπνευσαν τῶν Ἑλλήνων ὁ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἀκάθεκτος ἔρως καὶ τὰ ὑπερφυῆ καὶ ὑπεράνθρωπα ἀνδραγαθήματα, ἀλλὰ καὶ τὰς πολιτείας συνεκίνησαν τῆς Εὐρώπης, τὰς τρεῖς μάλιστα προστάτιδας δυνάμεις, τὴν μεγαλοσθενῆ Ἀγγλίαν καὶ τὴν φιλελεύθερον Γαλλίαν καὶ τὴν ὁμόδοξον Ρωσσίαν, αἵτινες τὸ κορύφωμα ἐπέθεσαν εἰς τὸν ἐθνικὸν ἡμῶν ἀγῶνα καὶ μέγιστα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος. Τῶν προμάχων τούτων τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας ἀγήρως μὲν ἡ μνήμη, ἀνάγραπτος δὲ ἡ εὐεργεσία θὰ κεῖται ἐν τοῖς Ἕλλησιν,

ὄφρ' ἂν ὕδωρ τε νάῃ καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλῃ.

Καὶ δὲν ἔληξεν ἐνταῦθα ὁ ὑπὲρ τῆς ἀνακτήσεως τῆς ἐλευθερίας ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων. Δὲν ἠρκέσθη ἡ Ἑλλὰς εἰς τὴν μικρὰν γωνίαν, ἥτις ἐκ τῆς μεγάλης κληρονομίας ἐδόθη εἰς αὐτὴν κατόπιν τῆς γιγαντώδους πάλης τῶν ἐνδόξων πατέρων, ἀλλὰ μετὰ σύντονον παρασκευὴν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν ἀνδρῶν ἔν τε τῇ πολιτικῇ συνέσει καὶ τῇ πολεμικῇ τέχνῃ ἐπιφανεστάτων νέον πρό τινος χρόνου ἀναλαβοῦσα ἀγῶνα πολλὰ μὲν εὐκλείας ἀϊδίου κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ἔστησε τρόπαια, ἐν Ἠπείρῳ καὶ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἐν Ἑλλησπόντῳ, παρὰ δὲ τὰ ἀθάνατα ὀνόματα τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς Σαλαμῖνος καὶ τῶν Πλαταιῶν χρυσοῖς καὶ ἀνεξιτήλοις γράμμασι νέα μεγάλα καὶ περικλεῆ ἀνέγραψεν ὀνόματα, ἀπὸ τοῦ Μπιζανίου μέχρι τοῦ Κιλκὶς καὶ τῶν Σερρῶν, ἀπὸ τοῦ Σαρανταπόρου καὶ τοῦ Δοξάτου μέχρι τῆς Λήμνου καὶ τοῦ πόντου τῆς Ἕλλης, ἠλευθέρωσε δὲ τοὺς Ἕλληνας τοὺς ἐν ταῖς χώραις ταύταις κατῳκημένους. Τὸν δὲ οὕτως εὐκλεῶς ὑπὲρ ἀποκαταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀρξάμενον ἀγῶνα συνεπλήρωσαν νυνδὴ οἱ Πανέλληνες, ὅτε μετὰ τῶν μεγάλων καὶ εὐγενῶν συμμάχων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος τῶν λαῶν συμπολεμήσαντες καὶ συμβολὴν οὐχὶ τὴν ἐλαχίστην παρασχόντες εἰς τὴν καλλίστην καὶ περιφανεστάτην νίκην, ἧς ἐπακολούθημα εἶναι τῶν δεδουλωμένων ἡ ἐλευθέρωσις καὶ ἡ ἵδρυσις τῆς Ἀμφικτιονίας τῶν ἐθνῶν, προσδοκῶσι τὴν ἀπολύτρωσιν, τὴν ἀποκατάστασιν σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

᾿Αλλὰ καὶ ἐν τῇ μερίμνῃ τῇ περὶ συντάξεως τῆς χώρας καὶ δημιουργίας νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ὑπελείφθη ἡ Ἑλλάς, μάλιστα ἀπὸ τῆς ἐπαύριον τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Προήγαγε μὲν τὴν εὐημερίαν, ἐρρύθμισε δὲ τὴν πολιτείαν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν Ἐκκλησίαν, ἵδρυσε δὲ σχολεῖα, ἐν οἷς συντελεῖται ἡ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ παίδευσις καὶ καλοὶ κἀγαθοὶ καὶ εἰς τὸν βίον χρήσιμοι παρασκευάζονται πολῖται, τοῦ δὲ ὅλου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος κορωνίδα ἐπέστησε τὸ ἱερὸν τοῦτο τέμενος τῶν Μουσῶν, τῆς ἐπιστήμης ἀνώτατον φροντιστήριον, τελεστήριον δὲ ἁγιώτατον τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς, ἐν ᾧ παιδεύεται ὅ,τι ἄριστον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ πολιτείᾳ, ἀνήγειρε δὲ εἰς τὴν Τέχνην ναόν, παρεσκεύασε δὲ τὴν ἵδρυσιν Ἀκαδημίας, ἐξ ἧς τὸ Ἔθνος πλεῖστα προσδοκᾷ τὰ ὠφελήματα, ἐφύτευσε δὲ πάλιν τὴν δάφνην ἐν τῷ Παρνασῷ καὶ τὸν κότινον ἐν τῇ ἱερᾷ Ἄλτει τῆς Ὀλυμπίας. Τὸ δὲ κάλλιστον τῶν ἔργων, ἐναμίλλως πρὸς τἆλλα ἔθνη, ἐλάξευσε καὶ ἐλείανε καὶ ἐπλούτισε τὴν νέαν ἡμῶν γλῶσσαν καὶ ἀπέδειξεν αὐτὴν τῆς ἐπιστήμης θαυμάσιον ὄργανον καὶ τῆς συνεννοήσεως τοῦ Πανελληνίου.

Ὅτι ἡ εὐγενὴς αὕτη ὁρμή, ὁ ζῆλος ὃν μέχρι τοῦδε ἐπεδείξατο ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ πρὸς δημιουργίαν νέου πολιτισμοῦ, μείζων ἔτι θὰ ἀποβῇ ἀποκαθισταμένης τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος, ὅτι ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν ἀνδρῶν ἐνθέων καὶ μεγαλουργῶν ἡ Ἑλλὰς καὶ πάλιν θὰ πρωτεύσῃ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἔνθα νέοι ὁρίζοντες ἐθνικῆς καὶ διεθνοῦς δράσεως εἰς αὐτὴν διανοίγονται, ὅτι καὶ πάλιν θὰ ἀποβῇ ἀνταξία τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος, ὅτι καὶ ἐν τῇ παγκοσμίῳ κονίστρᾳ θὰ ἀριστεύσῃ καὶ θὰ τύχῃ δάφνης, οἵας ἔτυχεν ἐν τῇ πολεμικῇ παλαίστρᾳ, τίς δύναται νὰ ἀμφιβάλλῃ εἰς τὴν φιλοτιμίαν ἀποβλέπων καὶ τὴν εὐφυΐαν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς τῆς ἀθανάτου ἑλληνικῆς φυλῆς;

Τὰς ἀρετὰς ταύτας ἐνεθυμεῖτο ὁ ἐπιφανέστατος πολιτικός, ὅστις ἀπὸ τοῦ βήματος πρό τινος ἐκήρυξεν ὅτι *θέλει νὰ ζήσῃ καὶ θὰ ζήσῃ ἡ Ἑλλάς*. Ἐπὶ τὰς ἀρετὰς ταύτας πεποιθότες καὶ οἱ νῦν τοῦ ἔθνους πρυτάνεις καὶ πρόβουλοι, οἱ δαιμόνιοι τὴν διάνοιαν, οἱ ἀδαμάντινοι τὴν θέλησιν, οἱ ἀκαταπόνητοι πρόμαχοι τῶν ἑλληνικῶν δικαίων, δὶς μέχρι τοῦδε τοὺς Ἕλληνας συνήγειραν εἰς τοὺς εὐκλεεῖς ἀγῶνας, ὧν τοὺς θριάμβους πανηγυρίζομεν ἐν τῇ σήμερον ἡμέρᾳ, ἥτις μέλλει νὰ εἶναι ἡ μεγάλη ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῶν Ἐλευθερίων σύμπαντος τοῦ

Ἑλληνισμοῦ. Ἐκ τῶν ἀρετῶν τούτων τοῦ Ἔθνους ἐλπὶς ὑπάρχει ὅτι οὐχὶ εἰς μακρὰν καὶ νέοι παρ' ἡμῖν θὰ ἀναλάμψωσι Περικλεῖς καὶ Δημοσθένεις, Ὅμηροι καὶ Αἰσχύλοι καὶ Πίνδαροι, Πλάτωνες καὶ Ἀριστοτέλαι, Ἱπποκράται καὶ Ἀρίσταρχοι καὶ ἄλλοι τῆς διανοίας καὶ τῆς βουλήσεως θὰ ἀναδειχθῶσιν ἥρωες καὶ ὁ ὅλος βίος εἰς τοσαύτην ἀκμὴν θὰ προέλθῃ, ὥστε οἱ ἔπειτα αἰῶνες περὶ τῆς μιᾶς, τῆς ἑνιαίας Ἑλλάδος νὰ λέγωσιν ὅ,τι περὶ τῆς Ἑλλάδος τοῦ παρελθόντος ἐλέχθη· Ἑλλάς, ἄνευ σοῦ τί θὰ ἦτο ὁ κόσμος;

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΣ*

Ἐπὶ τὸ σεμνὸν τοῦτο βῆμα παρερχόμενος σήμερον, ἵνα ἐπισήμως ἀναλάβω τὴν πρυτανείαν τοῦ ἀνωτάτου τοῦ Γένους παιδευτηρίου, πλείστας ὁμολογῶ χάριτας πρὸς τοὺς ἀγαπητοὺς συναδέλφους, ὧν ἡ φιλόφρων ψῆφος μὲ ἀνεβίβασεν εἰς τὸ ὕπατον πανεπιστημιακὸν ἀξίωμα, καὶ πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργόν, ὅστις ἐκύρωσε τὴν ἐκλογήν μου, καὶ πρὸς τὸν φίλον προπρύτανιν διὰ τὰς θερμὰς εὐχάς του, παρέχω δὲ καὶ δημοσίᾳ τὴν διαβεβαίωσιν, ὅτι τοῦ ἱεροῦ τούτου Παλλαδίου τοῦ Ἔθνους ἡ ἐξύψωσις εἶναι τὸ πρώτιστον τῶν ἐμῶν μελημάτων.

Κύριε Ὑπουργέ[1],
Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Κατὰ τὴν ἐπίσημον ταύτην τοῦ χρόνου περίοδον, καθ' ἣν πανηγυρίζομεν τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ ὑμνοῦμεν τοὺς ἀγῶνας καὶ γεραίρομεν τὰ ἀείμνηστα τρόπαια, ὅσα ἐν μέσῳ μαρτυρίων ἔστησαν οἱ ἥρωες, οἵτινες ἤθλησαν ὑπερανθρώπως καὶ ἐχάρισαν εἰς ἡμᾶς τὴν ἐλευθερίαν καὶ εἰργάσθησαν ὑπὲρ τῆς συντάξεως τῆς νέας ἡμῶν πολιτείας καὶ ἔθεσαν τὰς βάσεις τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ καρδία μου πάλλεται, εἴπερ ποτέ, τοὺς παλμοὺς τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, ὁ δὲ νοῦς μου ἀνατρέχει εἰς τὸ παρελθόν, ἐπισκοπεῖ τὸ παρὸν καὶ σπεύδει νὰ σταθμήσῃ τὸ ἔργον τῆς ἁγιωτάτης ταύτης ἑστίας τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἀρετῆς, πρὸς ἣν ἡ ἀναγεννωμένη Ἑλλὰς ἀνέκαθεν ἀπέβλεψε καὶ θὰ ἀποβλέπῃ ἐς ἀεὶ μετ' ἄκρας συγκινήσεως καὶ πόθων καὶ ἐλπίδων.

Πρὸς τὸν ἱερὸν βράχον, ἐφ' οὗ ὑψοῦται ὁ ναὸς τῆς θεᾶς τῆς σοφίας, εἰς τὴν μικρὰν οἰκίαν τοῦ Κλεάνθους, ὅπου ἐγκατεστάθη τὸ πρῶ-

---

* Λόγος ρηθεὶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ κατὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν πρυτανικῶν ἀρχῶν, 9 Φεβρουαρίου 1930. Ἑωρτάζετο ἡ ἑκατονταετηρὶς τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως.

[1] Παρίστατο ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας κ. Γ. Παπανδρέου.

τον τὸ Ἑλληνικὸν πανδιδακτήριον, ἐκεῖ μὲ μεταφέρουσι τὴν στιγμὴν ταύτην τῆς φαντασίας αἱ πτέρυγες, ἔπειτα δὲ εἰς τὸ καλλιπρεπὲς τοῦτο τέμενος τῶν Μουσῶν, καθ' ἣν ἡμέραν, δύο ἔτη βραδύτερον, ἐτέθη ὁ θεμέλιος αὐτοῦ λίθος. Καὶ βλέπω τοὺς Ἕλληνας συνηγμένους ἐπὶ τὸ αὐτό, τούς τε ἄλλους καὶ τοὺς μεγαλοδόξους ἐλευθερωτὰς τῆς πατρίδος. Καὶ ἀκούω τοὺς λόγους τῶν πρώτων σοφῶν τοῦ Πανεπιστημίου διδασκάλων, λόγους μεστοὺς συνέσεως καὶ παλλομένους ἐξ ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ πίστεως ἀδιασείστου πρὸς τὴν θειοτάτην ἀποστολήν, ἥτις ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου ἀνετίθετο εἰς τὸ πανελλήνιον τοῦτο ἵδρυμα.

Καὶ μετ' ἄκρας εὐλαβείας ἀναμιμνήσκομαι τῶν παραινέσεων, ἃς ὁ μεγαλόφρων βασιλεὺς ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς Ἕλληνας φοιτητάς, ὅτε κατέθετε τὸν θεμέλιον λίθον τοῦ ἁγιωτάτου τούτου τελεστηρίου. «Ἡ ἑλληνικὴ νεολαία», εἶπε, «θέλει διδαχθῇ εἰς τὸ κατάστημα τοῦτο τὰς ἠθικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς ἐκείνας γνώσεις, αἱ ὁποῖαι μόναι, μορφώνουσαι τὸ πνεῦμα καὶ τὴν καρδίαν, δύνανται νὰ καταστήσωσι τὸν ἄνθρωπον ἄξιον νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν ὑψηλὸν τῆς θείας προνοίας προορισμόν του. Δὲν θέλει λησμονήσει αὕτη ὅτι ἀπὸ τῶν κόλπων αὐτῆς θέλουν ληφθῇ οἱ ἄνδρες, εἰς τοὺς ὁποίους θέλουν ἀνατεθῇ τὰ βαρύτερα καὶ ὑψηλότερα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καθήκοντα· καὶ οὕτω θέλουν προσπαθήσει νὰ ἀναφανοῦν ἄξιοι καὶ τῶν ἀγώνων τῶν πατέρων των καὶ τῶν προσπαθειῶν, τὰς ὁποίας οἱ σύγχρονοί των ὑπὲρ αὐτῶν καταβάλλουν».

Ἀνεδείχθη τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἄξιον τῶν μεγάλων ἐκείνων τοῦ Ἔθνους προσδοκιῶν; Ἐπετέλεσε τὸ ἔργον, ὅπερ ἀνέθεσεν εἰς αὐτὸ ἡ Ἑλλάς; Προήγαγε τὴν ἐπιστήμην; Συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῆς παιδείας παρ' Ἕλλησιν; Ἐπτέρωσε τὸ φρόνημα τῆς Ἑλληνίδος νεότητος; Συνεβάλετο εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἀρετῆς παρ' ἡμῖν; Ἐγένοντο πράγματι οἱ τρόφιμοι αὐτοῦ ἄξιοι τῶν ἀγώνων τῶν μεγάλων πατέρων;

Οὐδεὶς Ἕλλην θὰ συμφωνήσῃ πρὸς ἐκείνους, οἵτινες ἐκήρυξαν ὅτι πᾶσα ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἁλώσεως ἐβυθίσθη εἰς ζόφον διανοητικὸν καὶ οὐδεμίαν τὸ παράπαν μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως ἐνεφάνισε πνευματικὴν δρᾶσιν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ πρὸ τῆς πτώσεως ἤδη τῆς μεγάλης ἡμῶν Αὐτοκρατορίας καὶ μετ' αὐτὴν τοῦ Βυζαντίου αἱ Μοῦσαι κατέφυγον εἰς τὴν Ἑσπερίαν, ὅπου, συνεχίζουσαι τὴν ἱε-

ρωτάτην τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποστολήν, μετέδωσαν τὴν λαμπάδα τῆς προγονικῆς σοφίας. Ἀθάνατα θὰ διαμένωσιν ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ἀνθρωπότητος τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ, τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου, τοῦ Ἰωάννου Ἀργυροπούλου, τοῦ Ἀνδρονίκου Καλλίστου, τοῦ Δανιὴλ Φουρλάνου, τοῦ Ἰωάννου Κωττουνίου, τῶν Λασκάρεων, τοῦ Μάρκου Μουσούρου, τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου, τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὅσοι εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὰς ἄλλας ἑσπερίους χώρας ἐλθόντες κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εὐδοκιμώτατα ἐδίδαξαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἄλλας ἐπιστήμας ἐν τοῖς πανεπιστημίοις καὶ μετέφρασαν εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν Λατινικὴν καὶ ἡρμήνευσαν τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ μετὰ τῶν ἄλλων σοφῶν τῶν τότε χρόνων κατέβαλόν τὴν ἄσειστον κρηπῖδα, ἐφ' ἧς ἱδρύθη τὸ περίλαμπρον οἰκοδόμημα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἑλλάδι αὐτῇ οὔτ' εὐθὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν οὔτ' ἔπειτα ἐσβέσθησαν ὁλοσχερῶς οἱ πυρσοὶ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως καὶ οἱ βωμοὶ τῆς παιδείας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ δαιμονία τῆς Ἑλλάδος φύσις καὶ ἡ ἁρμονία τοῦ ἑλληνικοῦ οὐρανοῦ, ἥτις ἐγέννησε τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Θαλῆν, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην καὶ τοὺς ἄλλους σοφοὺς τῆς Ἑλλάδος, ὧν ἀείμνηστος θὰ γεραίρηται ἡ μνήμη, ἐνέβαλεν ἀείποτε εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν πρὸς τὴν γνῶσιν ὁρμὴν καὶ ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ οὐδέποτε ἐλησμόνησε τὴν αἴγλην τῆς παλαιᾶς εὐκλείας. Ὁ ἱερεύς, τῆς θείας θρησκείας μυσταγωγός, ἥτις μετὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐνέπνευσεν ἄλλοτε τοὺς Χρυσοστόμους καὶ τοὺς Γρηγορίους καὶ τοὺς Βασιλείους καὶ τἄλλα σεμνώματα καὶ ἀγλαΐσματα τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, διετήρησεν ἄσβεστον τὸ ἱερὸν πῦρ τῆς ἁγίας πίστεως. Ἡ λαϊκὴ Μοῦσα, κάλλιστον καὶ εὐγενέστατον δημιούργημα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δυσχειμέρου δουλείας, ἐρρίπιζε τὸ φρόνημα. Αἱ ἀκαδημίαι τὰ φροντιστήρια, τὰ λύκεια, τὰ γυμνάσια, τὰ ἑλληνομουσεῖα καὶ ὅπως ἄλλως ὠνομάσθησαν τὰ σχολεῖα, ἅτινα κατὰ μικρὸν ἱδρύθησαν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις κατὰ τὴν μακρὰν ταύτην περίοδον, ἐγένοντο τὰ ἱερὰ τελεστήρια, ἐν οἷς οἱ ἔνθεοι τοῦ Γένους ἱεροφάνται ἔσπειραν τὸν σπόρον τῆς γνώσεως, διετήρησαν ἀκοίμητον τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, ἐπλήρωσαν φρονήματος τὰς ψυχάς, ὑπέθαλψαν τὴν ἰδέαν τῆς ἀναστάσεως τῆς πατρίδος.

Μαρτυροῦσιν ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικὴ ἀκαδημία, ἡ Ἀθωνιὰς ἀκαδημία καὶ ἡ τῆς Πάτμου καὶ ἡ τοῦ Βουκουρεστίου καὶ

ἡ τοῦ Ἰασίου, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σμύρνης καὶ τῶν Κυδωνιῶν καὶ τῆς Δημητσάνης καὶ τῶν Ἰωαννίνων αἱ σχολαί, τῆς Τραπεζοῦντος τὸ φροντιστήριον καὶ ὅσα ἄλλα τῆς Ἑλλάδος σχολεῖα ὑπῆρξαν ἑστίαι τῶν γραμμάτων καὶ τῆς μορφώσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἐν ταῖς σχολαῖς ταύταις ἠκούσθησαν Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως τὰ ὑψηλὰ διδάγματα καὶ συνεκέντρωσαν τοὺς Ἕλληνας πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος ἡ σοφία καὶ ἡ εὐγλωττία Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως καὶ τῶν διαπρεπῶν αὐτοῦ μαθητῶν, ἔτι δὲ τοῦ Λάμπρου Φωτιάδου, τοῦ Ἀγαπίου Λεονάρδου, τοῦ Κωνσταντίνου Κούμα, τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, Βενιαμὶν τοῦ Λεσβίου, τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα, τοῦ Γεωργίου Γενναδίου, τοῦ Νεοφύτου Δούκα, τοῦ Θεοφίλου Καΐρη, μυρίων ἄλλων εὐάθλων ἡρώων τῶν χρόνων τούτων, ὧν ἐθαυμάσθη τῆς παιδείας τὸ μέγεθος καὶ τὸ ἔνθεον τοῦ φρονήματος καὶ ἡ χρηστότης τοῦ ἤθους καὶ ὁ ἅγιος ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ ἀκοίμητος πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπη. Ἐκεῖ ἐμυσταγωγήθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὴν λατρείαν τοῦ πνεύματος τῆς ἐλευθερίας οἱ πατέρες οἱ ἀρηίφιλοι οἱ προκινδυνεύσαντες τῶν πατρῴων βωμῶν καὶ ἑστιῶν καὶ ἀποσείσαντες τὸν στυγερὸν ζυγὸν τῆς δουλείας. Ἐκεῖθεν ἤντλησαν τὸ πρῶτον τὴν γνῶσιν καὶ ἐχάλκευσαν τὴν ψυχὴν ὅσοι ἐναμίλλως συνετέλεσαν ὕστερον εἰς τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας τὴν σύνταξιν καὶ ὅσοι ἐτάχθησαν ἱεροφάνται τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ πατρίδι καὶ ἐν τοῖς πρώτοις ἐκλέϊσαν τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν καὶ πρότερον ἤδη τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν.

Ἀλλὰ τίς θὰ παραβάλῃ ὅσα ἠδύνατο νὰ ἐπιδείξῃ ἡ δουλεύουσα Ἑλλὰς πρὸς ὅσα παρήγαγε μέχρι τοῦδε τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἐν τῷ ἐλευθέρῳ βίῳ;

Τὸ Πανεπιστήμιον, ὅπερ ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις, ἵνα συνεχίσῃ τὸ ἔργον τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Λυκείου τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν ἄλλων σχολῶν, ὅσαι ἤκμασαν ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἑλληνισμῷ καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ, πρῶτον αὐτὸ ἐκαλλιέργησε τὴν ἐπιστήμην κατὰ τὸν τρόπον τῶν νεωτέρων πανεπιστημίων. Τὸ Πανεπιστήμιον μετελαμπάδευσεν ἐκ τῶν προηγμένων χωρῶν τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν· ἤντλησε διδάγματα ἐκ τῆς προγονικῆς σοφίας· ἐμόρφωσε περαιτέρω τὴν γλῶσσαν τὴν ἐπιστημονικήν· παρέσχε σὺν τῷ χρόνῳ πολλοῦ λόγου ἀξίας συμβολὰς εἰς τὴν διεθνῆ ἐπιστήμην· ἀνέδειξε κατὰ μικρὸν ἐξ

ἑαυτοῦ ἐπιφανεῖς ἀκαδημαϊκοὺς διδασκάλους· κατήρτισεν ἐπιστήμονας ἐρευνητάς· ἔδωκεν αὐτὸ πρῶτον τὸν κύριον πυρῆνα εἰς τὴν πρὸ μικροῦ συστᾶσαν καὶ ἀξίως τῆς Ἑλλάδος προβιβάζουσαν τὴν ἐπιστήμην Ἀκαδημίαν τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ εὐλόγως θεωρεῖται σήμερον τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν εἰς λόγον ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ δράσεως ἰσοστάσιον πρὸς τὰ πανεπιστήμια τῶν ἄλλων χωρῶν.

Καὶ οὐ μόνον τὴν ἐπιστήμην προήγαγε τὸ ἡμέτερον Πανεπιστήμιον, ἀλλὰ καὶ ἄλλως τὰ μέγιστα ὠφέλησε παρ' ἡμῖν τὸν βίον.

Ἡ Θεολογικὴ Σχολή, ἣν ἐκόσμησε μέχρι τοῦδε πλειὰς ἐνθέων διδασκάλων, ὄχι μόνον τοὺς ἐπιστήμονας θεολόγους ἀνέδειξεν, ἀλλὰ καὶ τὸν κλῆρον ἐμόρφωσε τῆς Ἑλλάδος καὶ τοὺς διακόνους τοῦ θείου λόγου καὶ τοὺς κήρυκας τῶν εὐαγγελικῶν ἀρετῶν καὶ τοὺς λειτουργοὺς τῆς παιδείας τοὺς μεταλαμπαδεύοντας τὰ ἠθικὰ τοῦ χριστιανισμοῦ διδάγματα πανταχοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ Ἰατρικὴ Σχολὴ διὰ τῶν διαπρεπῶν μυσταγωγῶν της πολλαχῶς προήγαγε τοὺς παντοίους κλάδους τῆς θείας τέχνης τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Ἱπποκράτους, τοῦ Ἡροφίλου, τοῦ Ἐρασιστράτου καὶ τοῦ Γαληνοῦ· ἵδρυσε παντοῖα Ἐργαστήρια, ἐν οἷς γίνονται αἱ παρατηρήσεις καὶ διεξάγονται αἱ ἔρευναι αἱ ἐπιστημονικαί· ἐπεχείρησε πρώτη τὴν ἐξερεύνησιν τῶν ἐν Ἑλλάδι νόσων, μάλιστα δὲ τῶν λοιμικῶν· κατήρτισεν ἐπιστήμονας ἰατρούς, οἵτινες καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα παρέχουσι τανῦν τῆς ἐπιστήμης ταύτης τὰ φῶτα. Πρὸς δὲ τούτοις διὰ τῆς Ἰατρικῆς ἑταιρείας, ἣν ἠγλάϊσαν ὡς πρόεδροι εὐδοκιμώτατοι τοῦ Πανεπιστημίου καθηγηταί, καὶ διὰ τῶν πανελληνίων συνεδρίων ἐπήγειρε τὴν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἅμιλλαν τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν.

Τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἡ Σχολὴ διὰ τῶν σοφῶν τῆς ἐπιστήμης σκαπανέων εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀκριβεστέραν μελέτην τῆς ἐπιστήμης τῶν ἀριθμῶν· ἐξήτασε τὴν χώραν ἀπὸ μετεωρολογικῆς ἀπόψεως καὶ παρεσκεύασε τὴν λειτουργίαν τῆς ἀεροπορίας ἐν Ἑλλάδι· συνετέλεσεν ἀξιολόγους συμβολὰς εἰς τὰς ἀστρονομικὰς καὶ τὰς σεισμολογικὰς παρατηρήσεις· ἠρεύνησε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ ὀρυκτολογικῆς, γεωλογικῆς καὶ παλαιοντολογικῆς ἀπόψεως· ἐξήτασε τὴν χλωρίδα καὶ τὴν πανίδα τὴν ἑλληνικήν· κατήρτισε πλουσιωτάτας ὀρυκτολογικάς, γεωλογικάς, παλαιοντολογικάς, βοτανικὰς καὶ ζῳολογικὰς συλλογάς· ἵδρυσε χημικὰ καὶ φυσικὰ Ἐργαστήρια, ἐν οἷς προάγεται

δσημέραι ἡ μελέτη τῶν προβλημάτων τούτων τῶν ἐπιστημῶν· συνεβάλετο εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς βιομηχανίας, τῆς γεωργίας, τῆς μεταλλευτικῆς, τῆς φαρμακευτικῆς καὶ πολλαχῶς προεβίβασε διὰ τῶν τοιούτων μελετῶν τὴν ὑλικὴν εὐημερίαν τῆς χώρας. Πρὸς δὲ τούτοις παρεσκεύασε τῆς παιδείας τοὺς λειτουργούς, οἵτινες ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα μεταδίδουσι τὰς φυσικὰς καὶ τὰς μαθηματικὰς γνώσεις.

Εὐρυτάτη ὑπῆρξεν ἡ δρᾶσις τῆς Σχολῆς τῶν Νομικῶν καὶ τῶν Πολιτικῶν ἐπιστημῶν, ἐν ᾗ μετὰ κλέους ἐδίδαξαν ἐπιφανεῖς τῶν ἐπιστημῶν τούτων ἱεροφάνται. Τῆς Σχολῆς ταύτης παιδεύματα ἐγένοντο τῆς Ἑλλάδος οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες· ἔπειτα οἱ διαπρεπεῖς νομικοί, οἵτινες ἡρμήνευσαν τὰ ὑπὸ τῆς ἀντιβασιλείας γενόμενα νομοθετικὰ ἔργα, διέπλασαν δ' ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου τὸ ἀστικὸν δίκαιον, ὡς ἰσχύει ἔτι καὶ νῦν ἐν Ἑλλάδι, καὶ παρεσκεύασαν νομοθετήματα νέα· ἔτι δὲ πρὸς τούτοις τῆς Θέμιδος οἱ πολυώνυμοι λειτουργοὶ καὶ καθόλου οἱ διοικήσαντες τὴν Ἑλλάδα καὶ ὑπουργήσαντες ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς πολιτείας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Τίς δὲ θὰ ἠδύνατο ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ νὰ ἀριθμήσῃ τὰς ἀπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς προελθούσας ὠφελείας; Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ διὰ τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων τῆς σοφίας δᾳδούχων, ὧν πρόδρομοι ἐγένοντο οἱ ἐπιφανέστατοι τοῦ Γένους διδάσκαλοι, ἐν οἷς διαπρέπει ἡ ὑπέροχος μορφὴ τοῦ μεγάλου Κοραῆ, προήγαγε τὴν κριτικὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων συγγραφέων καὶ τὴν ἑρμηνείαν αὐτῶν· συνετέλεσεν εἰς τὴν μελέτην τῶν συγγραμμάτων τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ· ἐξήτασε τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης· ἠρεύνησε τὰ ἱστορικὰ τῆς Ἑλλάδος μνημεῖα κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ παρέσχεν ἤδη τὴν πρώτην ἑνιαίαν εἰκόνα τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων· εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην καὶ ἐκ παραλλήλου μετὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας καὶ ἐναμίλλως πρὸς τοὺς ξένους ἠρεύνησε τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης καὶ ἐπιγραφικῆς· παρέσχε παντοίας συμβολὰς εἰς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ τὰς συναφεῖς μελέτας· ἵδρυσε τῆς ψυχολογικῆς καὶ τῆς παιδευτικῆς ἐρεύνης Ἐργαστήρια· συνετέλεσεν εἰς τὴν ρύθμισιν τῆς παιδείας ἐν Ἑλλάδι· πολλὴν ἔσχε ροπὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεωτέρας ἡμῶν λογοτεχνίας.

᾿Αλλὰ τὸ Πανεπιστήμιον δὲν παρεσκεύασε μόνον τοὺς ἐπιστήμονας, δὲν προήγαγε μόνον τὴν ἐπιστήμην, ἀλλ᾿, ὅπερ μέγιστον, διὰ τῶν τροφίμων αὐτοῦ, τοὺς ὁποίους καθ᾿ ὅλην ἐξέπεμψε τὴν ῾Ελλάδα, καὶ τὴν διανοητικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν προεβίβασε καὶ τὴν ἀρετὴν τοῦ ῾Ελληνικοῦ λαοῦ. Εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι ὁ ἀληθὴς ἐπιστήμων, ὁ ὀρθῶς παιδευθεὶς ἐν τῷ θείῳ τούτῳ ναῷ τῆς σοφίας, ὁπουδήποτε ἂν εἶναι τεταγμένος, δὲν εἶναι μόνον ὁ θεράπων τῆς ἑαυτοῦ ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ ὁ φορεὺς τῆς γνώσεως καὶ τὸ ζῶν παράδειγμα τῆς ἀρετῆς, διὰ τῆς παντοίας δὲ αὐτοῦ κοινωνικῆς δράσεως συντελεῖ, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, εἰς τὴν ἐξύψωσιν καὶ τὴν ἐξευγένισιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Καὶ ἰσχύει τοῦτο περὶ πάντων τῶν ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημίου ἐξερχομένων ἐπιστημόνων, μάλιστα δὲ περὶ ἐκείνων, εἰς οὓς εἶναι ἀνατεθειμένον τὸ θειότατον ἔργον νὰ προάγωσι τὴν παιδείαν τοῦ Ἔθνους καὶ νὰ προαλείφωσιν αὐτὸ εἰς τὸν βίον τὸν κατ᾿ ἀρετήν.

Καὶ οὕτως ἐγένετο τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἡ ὑπερτάτη τῆς σοφίας ἑστία, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀνήφθησαν αἱ δᾷδες, αἵτινες καταυγάζουσι τὴν ῾Ελλάδα σύμπασαν. ᾿Εγένετο ὁ ζωογόνος ἥλιος, ὅστις τὰς ἀκτῖνας αὐτοῦ ἐξαποστέλλει πανταχοῦ καὶ φωτίζει τὴν ἑλληνικὴν διάνοιαν καὶ θερμαίνει τὴν ἑλληνικὴν καρδίαν. ᾿Απὸ τοῦ Πανεπιστημίου, ὡς ἀπὸ Δελφικῆς ἑστίας, ἔλαβον τὸ φῶς τῆς γνώσεως οἱ πολυάριθμοι τῶν Πιερίδων βωμοί, τὰ γυμνάσια καὶ τὰ λύκεια καὶ τἆλλα σχολεῖα, ἅτινα τὸ φῶς τοῦτο προχέουσιν εἰς τὰ πέρατα τῆς ῾Ελλάδος. ᾿Απὸ τοῦ Πρυτανείου τούτου τῆς ᾿Αληθείας καὶ τῆς ᾿Αρετῆς προῆλθον οἱ βαθυγνώμονες τῆς μορφώσεως ἀπόστολοι, οἵτινες διὰ τῶν παντοίων διδαγμάτων διεσκέδασαν τὸν χειμῶνα τῆς ἀπαιδευσίας καὶ ἐφρονημάτισαν τὸ ῾Ελληνικὸν γένος.

Καὶ οὐ μόνον τὴν ἐλευθέραν ῾Ελλάδα ἐφώτισεν ὁ ἀνέσπερος οὗτος ἀστὴρ τῆς ἐθνικῆς παιδεύσεως καθ᾿ ὅλην τὴν περίοδον τῆς λειτουργίας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν τὴν κατὰ τὴν ᾿Ανατολὴν χώραν καὶ πάντα τὸν ἐν τῇ Διασπορᾷ ῾Ελληνισμόν. Κατὰ μυριάδας ἀριθμοῦνται ὅσοι ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημίου προελθόντες, ὡς ἄλλοι Προμηθεῖς, τὰς λαμπάδας τῆς ἐπιστήμης ἀνέχοντες, διεσπάρησαν πανταχοῦ καὶ μετέδωσαν τὸ φῶς τῆς γνώσεως καὶ προήγαγον τοὺς λαοὺς εἰς τὸν πολιτισμὸν διὰ τῶν πολυωνύμων παιδευμάτων, μάλιστα δὲ διὰ τῶν ῾Ελλήνων συγγραφέων.

῾Ο ῞Ομηρος, τοῦ ῾Ελληνισμοῦ τὸ μέγιστον σέμνωμα, ὅστις καὶ πάλαι τὴν ῾Ελλάδα ἐπαίδευσε καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς νῦν σύμπαντα φωτίζει τὸν πεπολιτισμένον κόσμον, ἐγένετο καὶ διὰ τοὺς νεωτέρους ῞Ελληνας ὁ θειότατος καὶ ὑψηλότατος διδάσκαλος τῆς ἀρετῆς. Τοῦ Αἰσχύλου καὶ τῶν ἄλλων ῾Ελλήνων τραγικῶν τὰ σεμνὰ ρήματα καὶ τὰ εὐγενῆ ἰδεώδη ἐξύψωσαν τοῦ Γένους τὸ φρόνημα καὶ ἐκράτυναν τὴν ἑλληνικὴν ἀρετήν. Τοῦ Πλάτωνος τὰ ὑψηλὰ διδάγματα ἀνήγανον τὴν ῾Ελληνίδα νεότητα εἰς τὸν κόσμον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καλοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἰδεῶν καὶ ἐνέβαλον ἄσβεστον ἔρωτα πρὸς αὐτάς. Τοῦ Δημοσθένους οἱ πύρινοι λόγοι ἐθέρμαναν τῶν ῾Ελλήνων τὴν φιλοπατρίαν. Τοῦ Θουκυδίδου ἡ ἐμβρίθεια καὶ ἡ βαθύνοια ὤξυναν τὴν ἱστορικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν κρίσιν. Τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Θεόγνιδος καὶ τῶν ἄλλων σοφῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων αἱ βαρύσταθμοι γνῶμαι, ὑπέροχα λαξεύματα τῆς λεπτοτάτης τῶν ῾Ελλήνων διανοίας καὶ τῆς πείρας τοῦ ἀνθρωπίνου βίου διδάγματα, ἐγένοντο διὰ παντὸς τοῦ χρόνου οἱ τηλαυγεῖς φάροι, οἵτινες ὡδήγησαν τοὺς ἀποβλέποντας πρὸς αὐτοὺς εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἀρετῆς.

Τῆς ῾Ελλάδος καὶ τῆς Ρώμης καὶ καθόλου τῆς ῾Ιστορίας τὰ δαιμόνια παραδείγματα ἐπλήρωσαν ζήλου τοὺς θαυμαστὰς αὐτῶν καὶ ἐνέπνευσαν εἰς αὐτοὺς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὸ μεγαλόφρον καὶ τὸ μεγαλεπήβολον καὶ τὸ μεγαλόπραγμον καὶ πᾶσαν συλλήβδην ἀρετήν, δι᾽ ἧς ἀνυψοῦται καὶ προάγεται ὁ ἀνθρώπινος βίος. Διὰ τοιούτων δὲ διδαγμάτων ἐσφυρηλατήθησαν αἱ γενναῖαι ψυχαί, αἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἔγραψαν τὰς σελίδας τῆς ἀρετῆς καὶ τῶν ἀθανάτων κατορθωμάτων, ἅτινα παρὰ τὰ μεγάλα κατορθώματα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ῾Ελλάδος ἀνεξάλειπτα θὰ διαμένωσιν ἐν τῇ μνήμῃ τῆς ἀνθρωπότητος.

᾽Αλλὰ τοῦ Πανεπιστημίου, ὅπερ θὰ ζῇ, ἐφ᾽ ὅσον θὰ ζῇ ἡ ῾Ελλάς, καὶ θὰ φωτίζῃ καὶ θὰ προάγῃ τὴν ἐπιστήμην καὶ θὰ μορφώνῃ τὴν ἑλληνικὴν ψυχήν, πολὺ σπουδαιότερον εἶναι τὸ ἔργον, ὅπερ μέλλει νὰ συντελέσῃ. ᾽Εὰν τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἦτο μέχρι τοῦδε ὁ μόνος φάρος ὁ καταυγάζων τὴν ᾽Ανατολήν, ὑπάρχουσι σήμερον παρ᾽ αὐτὸ τῶν γειτονικῶν λαῶν λαμπραὶ ἐπιστημονικαὶ ἑστίαι, πρὸς ἃς ὀφείλει

τοῦτο νὰ διατελῇ ἐν διαρκεῖ ἐπιστημονικῇ ἁμίλλῃ. Πλὴν δὲ τούτου ἀναλαμβάνει ἀπὸ σήμερον ἡ πότνια αὕτη μήτηρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τῆς νεαρᾶς ἀδελφῆς, τῆς ἄρτι ἱδρυθείσης ἐν Θεσσαλονίκῃ, συντονωτέραν νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν ἐπὶ τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν Ἑλλήνων. Καὶ εἶναι τὸ δεύτερον τοῦτο ἔργον πολλῷ τοῦ πρώτου ὑψηλότερον καὶ εὐγενέστερον.

Εἶναι εἰς πάντας ἡμᾶς γνώριμον ὅτι κατὰ τὴν μετὰ τὸν πόλεμον μάλιστα περίοδον καὶ ἀλλαχοῦ καὶ παρ' ἡμῖν ὑποσκάπτονται αἱ κρηπῖδες τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἡ λαῖλαψ τῆς ἐρημώσεως τείνει νὰ παρασύρῃ τὸν κόσμον τῶν ὑψηλῶν ἀξιῶν, τὰς ὁποίας ἔστησεν ἡ ἀνθρωπότης, ἵνα κατ' αὐτὰς ρυθμίζωσι τὰ βήματα τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη· τῶν ἀξιῶν, αἵτινες ὡς ἰδέαι ἀΐδιοι καὶ ἀκίνητοι ὀφείλουσι ν' ἀνυψῶσι τὸ φρόνημα καὶ δημιουργῶσι τοὺς ἀδαμαντίνους χαρακτῆρας.

Ψευδεῖς προφῆται καὶ χρησμῳδοὶ κηρύττουσιν ἀνατρεπτικὰ δόγματα. Ἀντὶ τοῦ ὑψηλοῦ ἰδεώδους τῆς τελειώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἀναστηλοῦνται εἴδωλα καὶ χίμαιραι, δι' ὧν οἱ ἄνθρωποι παρορμῶνται εἰς πᾶν ὅ,τι ἐξάπτει τὴν ἀνθρωπίνην αἴσθησιν καὶ ἄγει τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ τὸ ὑλικὸν συμφέρον μόνον καὶ τὴν χαμαίζηλον καὶ ταπεινὴν ἡδονὴν καὶ φέρει αὐτὸν ἐπὶ τὴν διαφθορὰν καὶ τὴν λώβην.

Προπηλακίζεται ἡ θρησκεία, ὁ μέγιστος κοινωνικὸς δεσμός, ὅστις σῴζει καὶ προάγει τὰς κοινωνίας καὶ τὰ ἔθνη· ἡ θρησκεία, πρὸς ἣν ἀπέβλεψαν ἀνέκαθεν αἱ σοφώταται καὶ φρονιμώταται τῶν πολιτειῶν· ἡ θρησκεία, ἥτις παρεθάρρυνε τοὺς πατέρας ἡμῶν καὶ παρεσκεύασε τοὺς ἥρωας τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, ἀπὸ τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων μέχρι τῶν πανσέπτων μαρτύρων τοῦ Γένους, οἵτινες ἀνύψωσαν τὸ λάβαρον τῆς ἐλευθερίας καὶ ἔθεντο τὴν ψυχὴν αὐτῶν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς πατρίδος, ἀπὸ τούτων μέχρι τοῦ μεγαλόφρονος ἱεράρχου τῆς ἑλληνικωτάτης τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν πόλεων, τοῦ πρὸ ὀλίγου ἔτι χρόνου ὑποστάντος τὸ μαρτύριον ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς Ἑλλάδος.

Καταλύεται ἡ οἰκογένεια, ἥτις περιθάλπει τὰ θειότατα τῶν συναισθημάτων καὶ φυτεύει τὰς πρώτας ἀρετὰς εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν καὶ γίνεται ἡ πρώτη βάσις πάσης εὐνομουμένης πολιτείας.

Ἀποκηρύσσεται καὶ χλευάζεται ἡ ἰδέα τῆς πατρίδος. Καὶ ταῦτα παρὰ τὰ ἀναντίλεκτα διδάγματα τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας. Διότι, ὅσον

καὶ ἂν εἶναι ὀρθὰ τὰ περὶ παγκοσμίου πολιτείας θεωρήματα, ἅτινα ἐκηρύχθησαν ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων καὶ ὑπὲρ ὧν ἐργάζεται ἡ ἀνθρωπότης καὶ μάλιστα οἱ προφῆται αἰσιωτέρου μέλλοντος, ἄτεγκτος ὁ πρακτικὸς βίος διδάσκει ὅτι, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, ἀγαπᾷ ἕκαστος τὸ πάτριον ἔδαφος, ἐν ᾧ ἐγεννήθη καὶ ἐτράφη καὶ ὅπου ὑπάρχει δι᾽ αὐτὸν ὅ,τι πολύτιμον ἔχει ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ· καὶ ὅτι ἐς ἀεὶ θὰ ἰσχύωσι τοῦ μεγάλου φιλοσόφου τῆς Ἑλλάδος τὰ ῥήματα· *«μητρός τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἁπάντων τιμιώτερόν ἐστιν ἡ πατρὶς καὶ σεμνότερον καὶ ἁγιώτερον καὶ ἐν μείζονι μοίρᾳ καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ᾽ ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσιν»*.

Ἀλλ᾽ οὐ μόνον ταῦτα, ἀλλὰ καὶ σύνολον ἀνατρέπεται σήμερον τὸ συγκρότημα τῶν ἀρετῶν καὶ εἰσάγεται ἡ κοινωνικὴ ἀκολασία καὶ ἀναρχία. Ἡ αἰδώς, ὁ σεβασμός, ἡ νομιμοφροσύνη, ἡ συναίσθησις τοῦ καθήκοντος, ἀρεταὶ ἀγλαΐζουσαι τὸν ἀνθρώπινον βίον, ἐκριζοῦνται ἀπὸ τῶν νεωτέρων γενεῶν, αἵτινες τείνουσι νὰ λησμονήσωσι τὰς μεγίστας εὐθύνας, ὅσας ὑπέχουσιν ἀπέναντι τῆς κοινωνίας, τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ.

Τίνες εἶναι τεταγμένοι νὰ πρωτοστατῶσιν εἰς τὴν ὀρθὴν ἀγωγὴν καὶ τὸν σωφρονισμὸν τῶν ἀνθρώπων; Τίνες ἄλλοι τόσον ὅσον αἱ πολιτεῖαι; Τίνες τόσον ὅσον οἱ ναοὶ τῆς Παιδείας, ὅσον τὰ σεμνὰ παιδευτήρια, ὁπόθεν προέρχεται τὸ ἀνέσπερον τῆς γνώσεως φῶς, τὰ ἀγλαὰ ἐνδιαιτήματα τῶν Μουσῶν, ὅπου ἀδιαλείπτως ἀναρριπίζονται τὰ ἐθνκὰ καὶ τὰ ἀνθρώπινα ἰδεώδη; Τὰ πανεπιστήμια εἶναι ὁ ἐγκέφαλος τῶν πολιτειῶν, ἐξ οὗ ἐκπορεύονται αἱ ἰδέαι τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκεῖνα ἔχουσι τὸ ὑπέρτατον καθῆκον νὰ δίδωσι τὴν εὐθυντηρίαν εἰς τὴν ἐθνικὴν ἀγωγήν. Ἐκεῖνα ὀφείλουσι νὰ κηρύττωσι τὸ μεγαλόγνωμον κήρυγμα, ὅτι *«ἀρχὰ πολιτείας ἁπάσας ἁ νέων τροφά»*· ὅτι ἄκρον ἄωτον πάσης παιδείας δέον νὰ εἶναι ἡ καλοκαγαθία καὶ ἡ τῶν νέων πολιτῶν παρασκευὴ εἰς τὸ *«ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι μετὰ λόγου»*.

Τοσαῦτα, σεμνὴ ὁμήγυρις, ἐπετέλεσε μέχρι τοῦδε τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν, τοσαῦτα δὲ μέλλει νὰ ἐπιτελέσῃ. Ἐὰν δέ τις νομίζῃ ὅτι ὤφειλε πλείονα νὰ ἔχῃ κατορθώσει ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ μιᾶς περίπου ἑκατονταετηρίδος, ὀφείλει οὗτος νὰ ἐνθυμηθῇ ὅτι ἡ πρόοδος ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ σπανίως συντελεῖται ἀδιάλειπτος καὶ ἀπερίσπαστος· ὅτι τὸ

άρτιον καὶ τὸ τέλειον δὲν δημιουργεῖται ἐκ τοῦ παραχρῆμα, ἀλλ' εἶναι προϊὸν μακρᾶς ἐξελίξεως βαθμηδὸν συντελουμένης. Οὔτε οἱ Ὅμηροι καὶ οἱ Αἰσχύλοι, οὔτε οἱ Ἀριστοτέλαι καὶ οἱ Κάντιοι, οὔτε οἱ Ἀρίσταρχοι καὶ οἱ Νεύτωνες, οὔτε οἱ ἄλλοι ἐπιφανεῖς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τοῦ ἄλλου βίου ἱεροφάνται ἀνακύπτουσιν ἀπὸ ταὐτομάτου· οὔτε τὰ πανεπιστήμια ἐν χρόνῳ βραχεῖ προάγονται πρὸς τὴν τελείωσιν, ὡς μαρτυρεῖ τῶν σχολῶν τούτων ἡ ἱστορία.

Ἔπειτα προσῆκον εἶναι νὰ γνωρίζῃ ἕκαστος, ὅτι τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν οὐδὲ τὰ μέσα εἶχε μέχρι τοῦδε ἄφθονα εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ, ὡς ἔχουσι τῶν προηγμένων χωρῶν τὰ πανεπιστήμια, οὐδὲ ἔχει ἀτυχῶς ταῦτα μέχρι τῆς σήμερον ἡμέρας. Τὰ διδακτήρια αὐτοῦ εἶναι καὶ νῦν ἔτι λίαν ἀνεπαρκῆ, τά τε ἄλλα καὶ τὰ Ἐργαστήρια καὶ αἱ Κλινικαὶ καὶ τὰ Μουσεῖα. Τὸ κεντρικὸν τοῦτο ἵδρυμα, ὅπερ ἐθεμελιώθη τῷ 1839, παραμένει ἀκόμη τὸ κυριώτατον πανεπιστημιακὸν διδακτήριον. Τῶν δὲ παραρτημάτων ὀλίγα μόνον ὑπάρχουσιν ἄρτια, ὅπως τὸ Χημεῖον καὶ ἡ δερματολογικὴ κλινικὴ τοῦ Νοσοκομείου Συγγροῦ καὶ ἡ ψυχιατρικὴ καὶ νευρολογικὴ κλινικὴ τοῦ Αἰγινητείου καὶ ἡ χειρουργικὴ τοῦ Ἀρεταιείου καὶ εἴ τις ἄλλη. Τώρα δὲ μόνον ἱδρύονται ἀρτιώτερα Ἰατρικὰ ἐργαστήρια καὶ Λέσχη τῶν φοιτητῶν καὶ παρασκευάζεται ἡ ἀνέγερσις μεγάρου, ὅπου θὰ στεγασθῶσιν ἡ Νομική, ἡ Φιλοσοφικὴ καὶ ἄλλαι σχολαὶ τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἀλλὰ τὰ ἔργα ταῦτα εἶναι μέρος μόνον τῶν διδακτικῶν τοῦ Πανεπιστημίου συγκροτημάτων. Ἐπιτακτικὴ δὲ παρίσταται ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως φυσιογραφικῶν Ἐργαστηρίων, ἔτι δὲ Μουσείων, ἵνα περιφρουρηθῶσιν ἐν αὐτοῖς αἱ πλουσιώταται φυσιογνωστικαὶ ἡμῶν συλλογαί. Πρὸς δὲ τούτοις εἶναι ἀνάγκη τάχιστα νὰ ληφθῇ πρόνοια περὶ ἐγκαταστάσεως καὶ τῶν ἄλλων Κλινικῶν τοῦ Πανεπιστημίου, τῶν παθολογικῶν, τῶν μαιευτικῶν, τῶν χειρουργικῶν, ἐν ἱδρύμασι κατηρτισμένοις συμφώνως πρὸς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἐπιστήμης. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι ἀμυθήτου ἀξίας κειμήλια, ὁποῖα εἶναι τὰ παλαιοντολογικὰ εὑρήματα καὶ αἱ ἄλλαι φυσιογνωστικαὶ συλλογαὶ ἡμῶν, φθείρονται ἐντὸς ὑγρῶν ὑπογείων, ἐν ᾧ ἔπρεπε πρὸ πολλοῦ νὰ εἶναι κατατεθειμένα εἰς μουσεῖα, ὅπως εἶναι πανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, καὶ χρησιμεύωσιν εἰς τὴν μελέτην τῶν φοιτητῶν, ἔτι δὲ καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ τῶν ξένων τῶν ἐπισκεπτομένων τὰς Ἀθήνας. Θλιβερὸν δὲ πρὸς τούτοις εἶναι ὅτι οἱ μέλλοντες τῆς Ἑλλάδος ἰατροὶ δὲν

δύνανται νὰ παρασκευάζωνται ἀρτίως ἐν τῇ ἐπιστήμῃ των ἐλλείψει κλινικῶν.

Οὐδὲν λέγω περὶ τῆς Πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης, ἥτις οὐδ' ἐλάχιστον ἀριθμὸν τῶν κατ' ἔτος ἐκδιδομένων ἐπιστημονικῶν βιβλίων ἔχει νὰ ἐμφανίσῃ· οὐδὲν περὶ ἄλλων πολλῶν ἀναγκῶν τοῦ Πανεπιστημίου, ἐν αἷς προέχουσι καὶ ἡ τῆς ὑπάρξεως ὑποτροφιῶν, δι' ὧν οἱ ἀριστεύοντες ἄποροι φοιτηταὶ θὰ δύνανται νὰ σπουδάζωσι καὶ παρασκευάζωνται εἰς τὰς ἐπιστήμας.

Δὲν προτίθεμαι νὰ ἀριθμήσω τὰς πολλὰς ἐλλείψεις τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐπιλαμβάνομαι μόνον τῆς εὐκαιρίας κατὰ τὴν ἐπίσημον ταύτην στιγμὴν ὡς πρύτανις νὰ κηρύξω εἰς τὸ Πανελλήνιον ὅτι, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἔχωμεν πλῆρες πανεπιστήμιον, πανεπιστήμιον ἀντάξιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἶναι καιρὸς ὁλόκληρος ἡ Ἑλλάς, ὅπως καὶ ἄλλοτε, νὰ ἀποβλέψῃ καὶ πάλιν πρὸς τὸ ἀνώτατον τοῦτο τοῦ Ἔθνους παιδευτήριον μετὰ μεγαλειτέρας στοργῆς, πρώτη δὲ ἡ Κυβέρνησις τῆς χώρας. Μετὰ ἑπτὰ ἔτη ἑορτάζεται ἡ ἑκατοστὴ ἀμφιετηρὶς τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ἱδρύματος. Καὶ θὰ ἔλθωσιν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἵνα τιμήσωσι τὴν σεμνὴν ταύτην τῆς ἐπιστήμης ἱέρειαν ὄχι μόνον τῶν ἑλληνικῶν ἑστιῶν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας οἱ ἀντιπρόσωποι, ἀλλὰ καὶ τῶν Πανεπιστημίων καὶ τῶν Ἀκαδημιῶν τῶν ξένων χωρῶν. Ἐπιτρέπεται δὲ εἰς ἡμᾶς νὰ ἐπιδείξωμεν πανεπιστήμιον ἔχον ὅσας σήμερον ἐμφανίζει ἀνάγκας καὶ ἐλλείψεις; Ὑπὲρ τῶν πανεπιστημίων ἀείποτε μεγάλα διετίθεντο ποσά. Καὶ νῦν δὲ ἄλλαι χῶραι πλεῖστα δαπανῶσιν ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας, ἀποβλέπουσι δὲ εἰς τὰ πανεπιστήμια ὡς εἰς τὰς ἀκροπόλεις τοῦ πολιτισμοῦ, εὐλόγως.

Θέλομεν δὲ νὰ ἐλπίζωμεν, ὅτι καὶ ἡ παροῦσα Κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος προθύμως θέλει συντελέσει εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν εἰρημένων τοῦ Πανεπιστημίου ἀναγκῶν καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς οἰκονομικῆς αὐτοῦ ἀνεξαρτησίας. Ἐμπνέει εἰς ἡμᾶς ταύτην τὴν ἐλπίδα ὁ μεγαλοπράγμων ἀνήρ, ὅστις προΐσταται νῦν τῆς Κυβερνήσεως· ἐκεῖνος, ὅστις, ἀφ' οὗ ἐδημιούργησε τὴν μείζονα Ἑλλάδα, τὴν ἀνόρθωσιν πάντων τῶν κλάδων τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας ἔταξε πρῶτον ὅρον τοῦ προγράμματος αὐτοῦ, μετ' ἐνθέρμου δὲ διαφέροντος ἀποβλέπει πρὸς τὸ ἀνώτατον τοῦτο παιδευτήριον τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους. Ἐνισχύει τὴν ἐλπίδα ἡμῶν ἡ ἐν τῇ Κυβερνήσει παρουσία τοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργοῦ, ὅστις μετ' ἀξιοζήλου φιλοτιμίας ἐπιδιώκει τῆς Ἐκκλησίας τὴν

ἀνύψωσιν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας τῶν Ἑλλήνων.

Ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας, οἵτινες δύνανται καὶ θέλουσι νὰ διαθέσωσι μέρος ἢ καὶ ὅλην τὴν περιουσίαν αὐτῶν ὑπὲρ ἐθνικῶν σκοπῶν, τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν μετὰ μεγάλων προσβλέπει ἐλπίδων. Πρὸς τὰ εὐγενῆ ταῦτα τέκνα τῆς Ἑλλάδος ἄς μοι ἐπιτραπῇ ἀπὸ τοῦ σεμνοῦ τούτου βήματος τὴν ἑξῆς ἔκκλησιν νὰ ἀπευθύνω.

Ἕλληνες,

Ὅσοι διὰ τῆς τιμίας ὑμῶν ἐργασίας εἴτε ἐν τῇ πατρίδι εἴτε μακρὰν αὐτῆς σωρεύετε τὸν πλοῦτον καὶ τρέφετε ἐν τῇ ψυχῇ τὸ γλυκύτατον τῶν ὀνείρων, νὰ ἴδητε τὸ προϊὸν τῶν ἀγώνων, τοὺς ὁποίους ἀγωνίζεσθε ἐν τῷ πολυζήλῳ βίῳ, διατιθέμενον ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, εἰς ὑμᾶς αἰσθάνομαι τὸ καθῆκον νὰ ὑπενθυμίσω τὸ Πανεπιστήμιον, τὴν φιλόστοργον ταύτην μητέρα σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν πρώτην ταύτην ἐθνικὴν ἑστίαν, ἥτις προάγει τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ προχέει τῆς παιδείας τὰ νάματα καὶ φωτίζει τὴν ἑλληνικὴν φυλὴν καὶ κρατύνει τὴν ἀρετὴν αὐτῆς καὶ θερμαίνει καὶ ριπίζει τὰ ἰδανικά της.

Πᾶσα εὐεργεσία εἰς τὴν Ἑλλάδα παρεχομένη δόξαν καὶ τιμὴν περιποιεῖ εἰς τὰ τέκνα της· καὶ οἱ καλλιπρεπεῖς ναοί, τοὺς ὁποίους ἱδρύετε εἰς τὸν θεὸν τῶν πατέρων σας, καὶ τὰ πολυώνυμα ἄσυλα, ἐν οἷς στεγάζεται ἡ ἀνθρωπίνη δυστυχία, καὶ τὰ ἔπαθλα τὰ ὑπὲρ τῆς ὑλικῆς εὐημερίας τῆς χώρας.

Ἀλλὰ τίς μεγαλοδωρία δύναται νὰ εἶναι ἴση πρὸς τὴν γινομένην ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας, ἥτις τοσαῦτα ἀγαθὰ παρέχει εἰς τὸ Ἔθνος; Ἀμύθητα χρήματα χορηγοῦσιν ἀλλαχοῦ οἱ τὸν πλοῦτον ἔχοντες πρὸς ἵδρυσιν καὶ συντήρησιν τῶν πανεπιστημίων καὶ τῶν ἄλλων τῆς παιδείας ἐνδιαιτημάτων. Ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες, οἵτινες ἔμφυτον ἔχετε τὴν φιλοτιμίαν καὶ τὴν φιλοπατρίαν, θὰ ἀκούσητε τὴν τοιαύτην τοῦ Πανεπιστημίου ἔκκλησιν, θέλω ἐγὼ τοὐλάχιστον νὰ εἶμαι πεπεισμένος, ἔχων ὑπ᾿ ὄψει μου τοὺς μεγαλόφρονας δωρητὰς καὶ εὐεργέτας τῶν ἱδρυμάτων, τὰ ὁποῖα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ὅλη ἡ Ἑλλάς, πρὸ πάντων ἡ πρωτεύουσα ἡμῶν.

Ἀφ᾿ ὅτου τὸ ἡμέτερον Γένος ὑπέκυψεν εἰς τὸν βαρὺν τῆς δουλείας ζυγόν, πόσα μεγαλώνυμα καὶ μεγαλόδοξα τέκνα της καὶ διὰ

τῶν σχολείων, ἅτινα ἵδρυσαν καὶ ἐν τῇ πατρίδι καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ὅπου ὑπῆρχον Ἕλληνες, καὶ διὰ τῶν Βιβλιοθηκῶν, ὑπὲρ ὧν διέθεσαν τὸν πλοῦτον, καὶ ἄλλως ἀνεδείχθησαν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας μεγάλοι εὐεργέται! Πόσοι δ' ἐγένοντο τοιοῦτοι ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους! Ἢ ἀγνοεῖ τις τὸν Κωττούνιον καὶ τὸν Φλαγγίνην, τοὺς Ζωσιμάδας καὶ τοὺς Καπλάνας, τοὺς Μαρούτσας καὶ τοὺς Ριζάρας, τὸν Σίναν καὶ τὸν Βαλλιάνον καὶ τὸν Ἀβέρωφ, ἔτι δὲ τὸν Παπαδάκην καὶ τὸν Παυλόπουλον, τὸν Ἀρεταῖον, τὸν Αἰγινήτην καὶ τὸν Συγγρόν, τὸν Δομπόλην καὶ τὸν Βόλτον καὶ τοὺς ἄλλους μεγαλοδώρους Ἕλληνας, διὰ τῶν γενναίων δωρεῶν τῶν ὁποίων ἱδρύθη καὶ συντηρεῖται τὸ Πανεπιστήμιον τοῦτο;

Τίς Ἕλλην δυνάμενος νὰ εὐεργετήσῃ τὴν πατρίδα δὲν θὰ ἤθελε παρὰ τὸ Αἰγινήτειον καὶ τὸ Ἀρεταίειον νὰ ἴδῃ πανεπιστημιακὸν ἵδρυμα φέρον ἐπὶ τοῦ μετώπου χρυσοῖς γράμμασι τὸ ὄνομά του; Τίς Ἕλλην δὲν θὰ εἶχε τὴν φιλοδοξίαν, εἴτε ὑπὲρ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Πανεπιστημιακοῦ ναοῦ εἴτε ὑπὲρ ἱδρύσεως Μουσείων εἴτε ὑπὲρ συστάσεως ὑποτροφιῶν χάριν τῶν φοιτητῶν εἴτε ὑπὲρ τοῦ πλουτισμοῦ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου εἴτε ὑπὲρ ἄλλων πανεπιστημιακῶν σκοπῶν προσφέρων τὸν ὀβολόν του, νὰ γίνῃ εὐεργέτης τοῦ πανελληνίου τούτου ἱδρύματος; Θὰ τιμᾷ αὐτὸν διὰ παντὸς τοῦ χρόνου ἡ Ἑλλάς· θὰ γεραίρῃ αὐτὸν ἐς ἀεὶ τὸ Πανεπιστήμιον. Ἢ ὑπάρχει τῆς δόξης ταύτης καὶ τῆς τιμῆς πρᾶγμα ὑπέρτερον; Ἢ ὑπάρχει τι θειότερον τῆς δάφνης, ἥτις ἀειθαλὴς κοσμεῖ τὰ μέτωπα τῶν ἀθανάτων;

Καὶ ἤδη πρὸς σὲ στρέφω τὸν λόγον, σεμνὴ τοῦ Πανεπιστημίου νεότης.

Εἴτε προσῆλθες εἰς τὸ ἱερὸν τοῦτο τῆς Ἑλλάδος τελεστήριον, ἵνα προαλειφθῇς εἰς τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης τὴν θεραπείαν καὶ τὴν διακονίαν τῆς εὐαγγελικῆς ἀρετῆς, εἴτε προτίθεσαι ὡς λειτουργὸς τῆς Θέμιδος νὰ ἀποδυθῇς εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν περιφρούρησιν τῶν νόμων τῆς πολιτείας, εἴτε σπουδάζεις νὰ ἀφοσιωθῇς εἰς τὴν θείαν τέχνην τοῦ Ἀσκληπιοῦ, εἴτε μυεῖσαι τῶν Πιερίδων τὰ ἱερὰ καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν τὰ ὄργια, μὴ γίνῃς ποτὲ ἐπιλήσμων τῆς μεγάλης ἀποστολῆς σου.

Σύ, χρυσῆ τῆς πατρίδος ἐλπίς, σὺ καλεῖσαι νὰ διατηρήσῃς αὔριον τὴν φωτοβόλον ταύτην τοῦ Ἔθνους ἑστίαν· σὺ νὰ προαγάγῃς τὴν ἐπιστήμην· σὺ νὰ γίνῃς ἡ Ἑστιὰς καὶ νὰ ἀναρριπίζῃς τοὺς βωμοὺς τῆς ἐν Ἑλλάδι παιδείας· σὺ νὰ περιθάλψῃς τὰ μεγάλα τοῦ Γένους ἰδανικά· σὺ νὰ συνεχίσῃς τὴν εὔκλειαν τῶν μεγάλων πατέρων. Μὴ τείνῃς εὐήκοον τὸ οὖς εἰς κηρύγματα μάταια, μηδὲ ἀποβλέψῃς ποτὲ εἰς εἴδωλα, ἅτινα ἀντὶ τῶν ἀϊδίων ἀξιῶν προβάλλονται εἰς τοὺς ἀνθρώπους.

Μὴ ζητήσῃς ποτὲ νὰ ἀποσείσῃς τὴν πρὸς τὴν θρησκείαν εὐλάβειαν, τὴν θρησκείαν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἰσότητος, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλανθρωπίας, ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς ὁποίας ζῶσιν οἱ νῦν ἀληθῶς προηγμένοι λαοί, ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τῆς ὁποίας τὸ δουλεῦον Ἑλληνικὸν γένος συνέλαβε τὰς εὐγενεστάτας τῶν σκέψεων καὶ παρεσκεύασε τὴν μεγάλην ἡμέραν τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας.

Μὴ σπεύσῃς νὰ ἐγκολπωθῇς ἀμφίβολα περὶ κοινωνίας διδάγματα, μηδὲ θελήσῃς νὰ πνίξῃς τὸ ἅγιον συναίσθημα τῆς φιλοπατρίας, ἥτις ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἀνέδειξεν ἐν τῇ Ἑλλάδι τοὺς ἥρωας, τοὺς ὁποίους θὰ θαυμάζωσιν οἱ αἰῶνες.

Ἐνθυμοῦ ὅτι ἡ ὑψηλὴ καὶ εὐγενὴς συναίσθησις τοῦ καθήκοντος πρὸς τὸν ἑαυτόν σου, πρὸς τὴν οἰκογένειαν, πρὸς τὴν κοινωνίαν, πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα καθ᾽ ὅλου ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ἰσχυρότατον ἐλατήριον καὶ τὸ κράτιστον ἐφόδιον κατὰ τὴν μεγάλην ἐν τῷ κόσμῳ ἀποστολήν σου.

Τὴν ἀρετήν, ἥτις ἀναδεικνύει ἐν τῇ κοινωνικῇ παλαίστρᾳ τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη, ὀφείλεις νὰ ἔχῃς διηνεκῆ σύντροφον ἐν τῷ βίῳ σου· τὴν ἀρετήν, ἥτις κοσμεῖ τοὺς ἥρωας ἐν τῷ Πανθέῳ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας.

Ἀλλὰ πρὸς τί νὰ ἀνατρέχωμεν εἰς ἀλλότρια παραδείγματα; Ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν αἰώνων ἀτενίζουσι πρὸς σὲ οἱ ἡμίθεοι, οἵτινες ἐδημιούργησαν τὸν ἀθάνατον ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πολιτισμόν. Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ προσβλέπουσι πρὸς σέ, ὅσοι ἀνύψωσαν τὸ περίλαμπρον μεγαλεῖον τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας· ἀπὸ τοῦ προσφάτου παρελθόντος, ὅσοι θερμουργοὶ ἀπόστολοι καὶ μυσταγωγοὶ τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ἐσφυρηλάτησαν τὴν ἑλληνικὴν ἀρετήν, διέσωσαν τῆς φιλοπατρίας τὰ ζώπυρα, παρεσκεύασαν καὶ ἀπέδωσαν εἰς ἡμᾶς τὴν χρυσῆν ἐλευθερίαν.

Ἄκουσον, ὦ νεότης. Ἀπὸ τῶν προπυλαίων καὶ τοῦ περιβόλου τοῦ σεμνοῦ τούτου τεμένους σὲ παραινοῦσιν αἱ ἱεραὶ σκιαὶ τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Ρήγα· σὲ παροτρύνουσι τῶν συναδέλφων αἱ στῆλαι, ὅσοι πρὸ ὀλίγου ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας μαχόμενοι ἔπεσον ὑπὲρ τῶν πατρῴων βωμῶν καὶ ἑστιῶν· σὲ προτρέπει ἀπ᾿ ἄκρου εἰς ἄκρον ὅλη ἡ Ἑλλὰς ἡ σπεύδουσα εἰς τὴν δημιουργίαν νέου ἐθνικοῦ μεγαλείου.

Ὄμοσον ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ πανσέπτου τούτου τελεστηρίου, ὅπου περιέπονται τὰ ὑψηλὰ ἰδανικὰ καὶ ὑποθάλπονται οἱ πόθοι καὶ αἱ ἐλπίδες τοῦ Γένους, ὄμοσον ὅτι θὰ ἀναδειχθῇς ἀξία τῶν μεγάλων πατέρων σου καὶ *«πλείω καὶ ἀρείω»* θὰ παραδώσῃς τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς.

Ζεῦ πάτερ, ἀλλὰ σὺ ῥῦσαι ὑπ᾿ ἠέρος υἷας Ἀχαιῶν,
ποίησον δ᾿ αἴθρην, δὸς δ᾿ ὀφθαλμοῖσιν ἰδέσθαι.

Σὺ δέ, τῆς σοφίας θεά, εὐμενὴς τῆς ἱερᾶς ταύτης ἑστίας προστάτις, καὶ σεῖς, Μοῦσαι φίλαι, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας ἐπίσκοποι, πρόθυμοι ἀείποτε ὁδηγεῖτε ἡμᾶς εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας, τῆς ἀρετῆς, τοῦ καθήκοντος.

ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ Η ΥΠΟΘΕΣΙΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΙ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΡΟΠΗ *

Εἰς τὸ ἔθος τὸ ἀκαδημεικὸν ἀσμενέστατα ἑπόμενος εὐθὺς ἐν τῇ ἐνάρξει τῆς διδασκαλίας μου πλείστας μὲν ὁμολογῶ χάριτας πρὸς τὴν Κριτικὴν Ἐπιτροπείαν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, εὐμενῶς περὶ ἐμοῦ κρίνασαν, καὶ πρὸς τὴν σεβαστὴν Κυβέρνησιν, ἀξιώσασαν νὰ προτείνῃ τὸν διορισμόν μου εἰς τὴν ἕδραν ταύτην τῆς ἐπιστήμης τῶν ἐπιστημῶν ἐν τῷ ἀνωτάτῳ τοῦ Γένους Παιδευτηρίῳ, ἀΐδιον δ' εὐγνωμοσύνην πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν σεπτὸν ἡμῶν Ἄνακτα, εὐδοκήσαντα διὰ τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ κύρους νὰ περιβάλῃ τὴν πρότασιν τῆς Κυβερνήσεως. Εὐλαβῶς δὲ μνημονεύω τῶν ἀνδρῶν, ὅσοι ἀπὸ τῆς ἕδρας ταύτης μέχρι τοῦδε τοὺς Ἕλληνας ἐμυσταγώγησαν ἐπὶ τὴν φιλοσοφίαν.

Σεμνὴ ὁμήγυρις,
Προσφιλεῖς ὁμιληταί,

Εἰς τοὺς νέους τῶν ἐπιστημῶν ἱεροφάντας τοὺς ἀρχομένους τῶν μαθημάτων τῶν ἀκαδημεικῶν πρώτιστον πρὸς τοὺς ἀκροατὰς ἐπιβάλλεται καθῆκον νὰ γνωρίσωσιν εἰς αὐτοὺς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐπιστήμης, ἧς τάσσονται ἡγεμόνες, καὶ νὰ δείξωσι τίνα ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἔχει ἐπὶ τὸν βίον ῥοπήν. Τὸ καθῆκον τοῦτο αἰσθάνεται παντὸς ἄλλου μᾶλλον ὁ ἀναλαμβάνων σήμερον ἐπισήμως τῆς φιλοσοφίας τὴν διδασκαλίαν. Οὐδεμιᾶς ἄλλης ἐπιστήμης ἡ ἔννοια καὶ τὰ ὅρια εἶναι μέχρι τοῦ νῦν τοσοῦτον ἀόριστα, περὶ οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης τοσαῦται ὑπῆρξαν διαφωνίαι ὑποκειμένου λόγου περὶ τῆς ἀξίας καὶ ὠφελείας αὐτῆς, ὅσον περὶ τῆς ἐπιστήμης ταύτης. Οἱ μὲν θεωροῦσιν αὐτὴν καθολικὴν ἐπιστήμην, σύμπαν τὸ ἐπιστητὸν ἐπιζητοῦσαν νὰ νοήσῃ ἐν τῇ συναφείᾳ αὐτοῦ. Ἄλλοι διαφερόμενοι πρὸς ἐκείνους ταυτίζουσι τὴν φιλοσοφίαν πρὸς μίαν

---

* **Λόγος εἰσιτήριος ῥηθεὶς τῇ 24ῃ Ὀκτωβρίου 1913. Πρβλ. ὅσα περὶ τῆς φιλοσοφίας λέγομεν ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν (*Ἀκαδημεικά,* τόμ. 3, 1935, σελ. 9 κ. ἑξ.).**

τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ἢ καὶ πλείονας· καὶ πάλιν ἄλλοι ἄλλως ὁρίζουσι τὴν ὑπόθεσιν αὐτῆς. Οἱ μὲν ἰσχυρίζονται, ὅτι φιλοσοφία οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ θεωρία τῆς γνώσεως. Ἄλλοι πειρῶνται νὰ δείξωσιν ὅτι συμπίπτει πρὸς τὴν ψυχολογίαν, ἐπειδὴ τὴν ἐσωτερικὴν ἐξετάζει ἐμπειρίαν, ὡς ὠνομάσθη τῶν ψυχικῶν γεγονότων τὸ σύνολον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, αἵτινες ἐρευνῶσι τὴν ἐμπειρίαν τὴν ἐξωτερικήν. Ἄλλοι πάλιν διατείνονται ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη πρακτική, σκοπὸν προτιθεμένη νὰ ἐξετάζῃ τί εἶναι τὸ ἀγαθόν, διὸ καὶ ὀνομάζουσιν αὐτὴν περὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἐπιστήμην. Ἄλλοι ταυτίζουσιν αὐτὴν πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν λογικὴν καὶ τὴν καλολογίαν. Καὶ οὐδὲν λέγομεν περὶ ἐκείνων, οἵτινες νομίζουσιν ὅτι ἡ φιλοσοφία ὡς ἐπιστήμη ἐξέλιπεν ὅλως, μόνη δὲ ἡ ἱστορία αὐτῆς δύναται νὰ διδάσκηται ἀπὸ τῶν ἀκαδημεικῶν ἑδρῶν. Πολλῷ μείζων ἐγένετο ὁ ἀγὼν προκειμένου περὶ τῆς ἀξίας καὶ τῆς χρησιμότητος τῆς ἐπιστήμης ταύτης. Ἐκ παλαιοτάτου χρὸνου ἡ φιλοσοφία ὑμνήθη ὡς ἡ τιμιωτάτη καὶ θειοτάτη τῶν ἐπιστημῶν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, οἵτινες ἐδημιούργησαν αὐτήν, καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις, οἵτινες ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους, καὶ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸ κορύφωμα τῶν ἐπιστημῶν ἐνομίζετο καὶ τῆς ὅλης παιδείας ἦτο τὸ κέντρον καὶ ἡ ἑστία. Ἀλλ' ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις τὰ πράγματα μετεβλήθησαν καὶ τοσοῦτον κατεφρονήθη ἡ φιλοσοφία, ὥστε περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος τοιαῦτα περὶ αὐτῆς μετὰ πόνου ἔλεγεν ὁ Κάντιος· «Βασιλὶς τῶν ἐπιστημῶν ἐκαλεῖτο ἄλλοτε, τανῦν δὲ κατὰ πάντα τρόπον καταφρονεῖται καὶ δεδιωγμένη καὶ ἐγκαταλελειμμένη θρηνεῖ ἡ δέσποινα, ὡς ἡ Ἑκάβη: modo maxima rerum, tot generis natisque potens—nunc trahor exul, inops»[1]. Πολὺ δὲ μᾶλλον ἐπετάθη ἡ τῆς ὅλης φιλοσοφίας καταφρόνησις ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ρωμαντικῆς λεγομένης σχολῆς, τοῦ Fichte καὶ τοῦ Schelling καὶ τοῦ Ἑγέλου, οἵτινες ἀναμφιβόλως διὰ τῶν ὑπερβολῶν αὐτῶν ἐγένοντο παραίτιοι τῆς καταφρονήσεως ταύτης. Παρὰ τὴν ἀστρολογίαν καὶ τὴν ἀλχημείαν ἐτάχθη ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου ἡ φιλοσοφία καὶ ἐκράτησεν ἐπὶ πολὺ ἡ ψευδὴς ἀντίληψις, ὅτι οἱ θιασῶ-

---

[1] «Es war eine Zeit, in welcher sie die Königin der Wissenschaften genannt wurde.—Jetzt bringt es der Modeton des Zeitalters so mit sich, ihr alle Verachtung zu beweisen, und die Matrone klagt, verstossen und verlassen, wie Hecuba ect.» Ovid. Metam. XIII, 508 κ. ἑξ. (Kritik der reinen Vernunft, Vorrede zur ersten Ausgabe).

ται αὐτῆς περὶ μάταιά τινα πράγματα διατρίβοντες οὐδὲ τὸ παράπαν τὰς ἐπιστήμας τὰς ἄλλας καὶ τὸν βίον ὠφελοῦσι. Καὶ δὲν ἐξέλιπεν ὅλως παρὰ τοῖς βαναυσοτέροις ἡ τοιαύτη περὶ τῆς φιλοσοφίας ὑπόληψις, εἰ καὶ ἀπὸ χρόνου μακροῦ ἠλέγχθη τὸ παράλογον αὐτῆς καὶ κατεδείχθη ἡ μεγίστη τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἀξία.

Τίς εἶναι τῆς φιλοσοφίας ἡ ὑπόθεσις καὶ τίς ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας;

Δὲν θὰ ὑπάρξῃ πολλῶν λόγων ἀνάγκη, ἵνα δώσωμεν τὴν προσήκουσαν ἀπόκρισιν εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο ἐρώτημα. Ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη καθολική, πειρωμένη νὰ νοήσῃ τὰ ὄντα καὶ γινόμενα ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν, ἀποδεικνύει τὸ μὲν ἡ ψυχολογικὴ γένεσις τὸ δὲ ἡ ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ἀντίληψις αὐτῆς.

Ὑπάρχει τις ἔμφυτος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὁρμή, ἀρχέγονός τις πρὸς μάθησιν ἔφεσις, ἐξ ἧς ἐλαυνόμενος οὗτος ζητεῖ νὰ γνωρίσῃ τὰ ὄντα τοῦ κόσμου καὶ τὰ φαινόμενα καὶ ἐπιδιώκει νὰ μάθῃ ἑκάστου αὐτῶν τὰς αἰτίας. Ἐκδηλοῦται δὲ ἡ ἔφεσις αὕτη οὐ μόνον παρὰ τοῖς ἐν ἡλικίᾳ καὶ τοῖς προηγμένοις ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς παιδίοις καὶ παρὰ τοῖς ἀπαιδεύτοις. Πᾶς ἄνθρωπος ἐν οἱᾳδήποτε βαθμίδι ἀναπτύξεως ὑπὸ περιεργίας καὶ θαυμασμοῦ[1] κινούμενος προβάλλει εἰς ἑαυτὸν ἐρωτήματα περὶ τῶν πραγμάτων τοῦ περιβάλλοντος κόσμου καὶ ζητεῖ νὰ γνωρίσῃ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος αὐτῶν. Ἡ ἔφεσις αὕτη ὤθησε τὸν Θαλῆν καὶ τὸν Ἀρίσταρχον καὶ τὸν Κοπέρνικον καὶ τὸν Laplace νὰ ἀφιερώσωσιν αὐτοὺς εἰς τὴν μελέτην τῶν οὐρανῶν, παρώρμησε τὸν Ἀναξιμένην καὶ τὸν Linné καὶ τὸν Cuvier καὶ τὸν Δαρβῖνον εἰς τὰς μακροχρονίους αὐτῶν ζητήσεις, ἐνέπνευσε καὶ ἐς ἀεὶ θὰ ἐμπνέῃ τοὺς ἀπείρους τῆς ἐπιστήμης ἐργάτας καὶ μάρτυρας, ἐγένετο δὲ μέχρι τοῦδε αἰτία νὰ ἐρευνηθῶσι τῆς φύσεως τὰ μυστήρια καὶ αἱ παντοῖαι ἐκφάν-

---

[1] *«Μάλα φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν· οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἢ αὕτη» (Πλάτωνος* Θεαίτ. 155 D). *«Διὰ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν, ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν ἀπόρων θαυμάσαντες, εἶτα κατὰ μικρὸν οὕτω προϊόντες καὶ περὶ τῶν μειζόνων διαπορήσαντες, οἷον περί τε τῶν τῆς σελήνης παθημάτων καὶ τῶν περὶ τὸν ἥλιον καὶ περὶ ἄστρων καὶ περὶ τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως» (Ἀριστ.* Μ. τ. φ. Α 2. 982 Β 12). Ὁ *Descartes* καὶ ὁ *Herbart* ἀρχὴν τῆς φιλοσοφίας εἶπον τὴν ἀμφιβολίαν. Ὅτι δὲ καὶ ἡ ἀνάγκη ἤγαγε τὸν ἄνθρωπον πρὸς ζήτησιν καὶ ἐγένετό τις τῆς φιλοσοφίας ἀφορμή, εἶναι φανερόν.

σεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ νὰ συλλεχθῇ κατὰ μικρὸν ἡ ἀπειρία τῶν γνώσεων, αἵτινες ταξινομηθεῖσαι ἀπετέλεσαν τὰς πολυωνύμους ἐπιστήμας.

Ἡ ἄρρητος ἡδονὴ ἡ μετ' αὐτῆς ἀδιασπάστως συνδεδεμένη ἐλέγχει τὴν δύναμιν αὐτῆς, ἡ ἡδονή, ἣν ὁ Ἕλλην ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος διὰ τῶν λέξεων ὕμνησεν ἐκείνων·

Ὄλβιος ὅστις τῆς ἱστορίας
ἔσχε μάθησιν, μήτε πολιτῶν
ἐπὶ πημοσύνας, μήτ' ἐς ἀδίκους
πράξεις ὁρμῶν,
ἀλλ' ἀθανάτου καθορῶν φύσεως
κόσμον ἀγήρω, τίς τε συνέστη
καὶ ὅπῃ καὶ ὅπως[1],

ὁ δὲ Ρωμαῖος ποιητὴς ἐν τῷ περιυμνήτῳ στίχῳ παρέστησε·

Felix qui potuit rerum cognoscere causas[2].

Ἡ ἔφεσις αὕτη καὶ συζυγία μετ' αὐτῆς ἡ τάσις, ἥτις ἀρχῆθεν ὡσαύτως καὶ ἀνεξαλείπτως εἶναι ἐγκεχαραγμένη ἐν τῇ τοῦ ἀνθρώπου ψυχῇ, τοῦ νὰ ζητῇ ἑνιαίαν αἰτίαν τῆς γνώσεως καθόλου καὶ τῆς ὑπάρξεως, ἐγένετο τῆς φιλοσοφίας ἡ ἀφετηρία.

Τοιαύτην τῆς φιλοσοφίας ἀντίληψιν ἔσχον οἱ Ἕλληνες, οἵτινες καὶ ἐδημιούργησαν τὴν φιλοσοφίαν καὶ πρῶτοι ὠνόμασαν αὐτήν. Σοφίαν οἱ Ἕλληνες εἶπον τὴν γνῶσιν καθόλου καὶ μάθησιν[3], σοφὸν δὲ καὶ σεσοφισμένον καὶ σοφιστὴν τὸν οἱανδήποτε κεκτημένον ἀπη-

---

[1] Παρὰ *Κλημ. Ἀλεξ.*, Στρωμ. IV, 25, 157.

[2] *Vergili* Georg. II, 490. Πρβλ. καὶ τὸ περὶ τοῦ Δημοκρίτου εἰρημένον· *«Δημόκριτος, ὥς φασιν, ἔλεγε βούλεσθαι μᾶλλον μίαν εὑρεῖν αἰτιολογίαν ἢ τὴν Περσῶν οἱ βασιλείαν γενέσθαι» (Εὐσεβίου,* Εὐαγγ. Προπαρ. XIV, 27, 3).

[3] Ἐν Ἰλιάδι (Ο 410 κ. ἑξ.) *σοφίη* καλεῖται ἡ ἐμπειρία τοῦ τέκτονος·

ἀλλ' ὥστε στάθμη δόρυ νήϊον ἐξιθύνει
τέκτονος ἐν παλάμῃσι δαήμονος, ὅς ῥά τε πάσης
εὖ εἰδῇ σοφίης ὑποθημοσύνῃσιν Ἀθήνης.

κριβωμένην γνῶσιν καὶ ἐμπειρίαν [1], φιλοσοφίαν δέ, ὡς καὶ τὸ ὄνομα δηλοῖ, τὸν πρὸς τὴν σοφίαν, τὸν πρὸς τὴν γνῶσιν καθόλου ἔρωτα, τὴν ὄρεξιν τὴν πρὸς ἐξέτασιν τῶν πραγμάτων καὶ μελέτην. Ταύτην τὴν ἔννοιαν ἔχει τὸ ῥῆμα φιλοσοφεῖν ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως παρὰ τῷ Ἡροδότῳ καὶ τῷ Θουκυδίδῃ. Μυριόλεκτον εἶναι τὸ τοῦ Ἡροδότου, ἐν ᾧ εἰσάγεται ὁ Κροῖσος λέγων πρὸς τὸν Σόλωνα˙ *«Ξεῖνε Ἀθηναῖε, παρ' ἡμέας περὶ σέο λόγος ἀπῖκται πολλὸς καὶ σοφίης εἵνεκεν τῆς σῆς καὶ πλάνης, ὡς φιλοσοφέων γῆν πολλὴν θεωρίης εἵνεκεν ἐπελήλυθας»* [2]. Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ ὅτι παρὰ Θουκυδίδῃ ὁ Περικλῆς ἐν τῷ ἀθανάτῳ ἐπιταφίῳ τὴν θεωρητικὴν μελέτην τῶν Ἀθηναίων χαρακτηρίζων τὸ περιώνυμον ἐκεῖνο εἶπε˙ *«Φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας»* [3]. Καὶ ἀφ' ὅτου δὲ τὸ ὄνομα φιλοσοφία ἀπέβη τεχνικὸς ὅρος ἐν τῇ σωκρατικῇ σχολῇ [4], ἀναλλοίωτον ἐτήρησε τὴν καθολικὴν ταύτην ἔννοιαν. Ὁ δαιμόνιος Πλάτων

---

[1] Ἐν τῷ ψευδομηρείῳ Μαργίτῃ λέγεται τὸ γνωριμώτατον ἐκεῖνο˙

τὸν δ' οὔτ' ἂρ σκαπτῆρα θεοὶ θέσαν οὔτ' ἀροτῆρα,
οὔτ' ἄλλως τι σοφὸν (Πρβλ. καὶ Ἀριστοτ. Ἠθ. Νικομ., Ζ, 7),

Ἐν Ἔργοις καὶ ἡμέραις δὲ τοῦ *Ἡσιόδου* (στίχ. 649) *σεσοφισμένος* λέγεται ὁ ἔμπειρος τῆς ναυτιλίας·

δείξω δή τοι μέτρα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης,
οὔτε τι ναυτιλίης σεσοφισμένος οὔτε τι νηῶν.

Τὸ δὲ *σοφιστὴς* ὑπὸ μὲν τοῦ *Αἰσχύλου* ἀπονέμεται εἰς τὸν Προμηθέα (Προμηθ. στίχ. 62, 944), ὑπὸ δὲ τοῦ *Εὐριπίδου* εἰς τὸν Ὀρφέα (Ῥῆσος 924), ὑπὸ δὲ τοῦ *Ἡροδότου* εἰς τὸν Πυθαγόραν καὶ ἄλλους (Δ. 95. Α, 29. Β. 49), ὑπὸ δὲ τοῦ *Πλάτωνος* εἰς τοὺς παλαιοτέρους φιλοσόφους, οἵτινες ἀκριβέστερον ἐλέγοντο φυσιολόγοι καὶ φυσικοὶ (Γοργ. 508 Α) ὑπὸ δὲ τοῦ *Ἰσοκράτους* εἰς τοὺς ἄλλως λεγομένους ἑπτὰ τῆς Ἑλλάδος σοφοὺς (15, 235) καὶ ὑπὸ ἄλλων εἰς ἄλλους (Πρβλ. καὶ *Haym*, ἐν Ersch u. Gruber's Allg. Encykl. III, B, 24, σελ. 3 κ. ἑξ. καὶ *Zeller*, Die Phil. d. Griechen I,[5] σελ. 1 κ. ἑξ. καὶ *Μαργ. Εὐαγγελίδου*. Σύνοψις Ἱστ. Φιλ. Α', 1904, σελ. 1 κ. ἑξ.).

[2] Α, 302.

[3] Β, 40.

[4] Ἡ παράδοσις, καθ' ἣν ὁ *Πυθαγόρας* πρῶτος ἑαυτὸν φιλόσοφον ὠνόμασε (*Cic.*, Tuscul. Disp. V, 3, Διογ. Λαερτ. Α. 12. VIII, 8 *«Σωσικράτης δ' ἐν Διαδοχαῖς φησιν αὐτὸν (Πυθαγόραν) ἐρωτηθέντα ὑπὸ Λέοντος τοῦ Φλειασίων τυράννου τίς εἴη, φιλόσοφος, εἰπεῖν˙ καὶ τὸν βίον ἐοικέναι πανηγύρει˙ ὡς οὖν εἰς ταύτην οἱ μὲν ἀγωνιούμενοι, οἱ δὲ κατ' ἐμπορίαν, οἱ δέ γε βέλτιστοι ἔρχονται θεαταί, οὕτως ἐν τῷ βίῳ οἱ μὲν ἀνδραποδώδεις, ἔφη, φύονται δόξης καὶ πλεονεξίας θηραταί, οἱ δὲ φιλόσοφοι τῆς ἀληθείας»*) φαίνεται πεπλασμένη (Πρβλ. καὶ *Ritter-Preller*, Hist. phil. gr.[7], σελ. 2).

φιλοσοφίαν μὲν εἶπε τῆς ἐπιστήμης τὴν κτῆσιν[1], φιλόσοφον δὲ τὸν τῆς σοφίας ἐπιθυμητήν[2]· ὑπῆγε δὲ εἰς αὐτὴν καὶ τὴν γεωμετρίαν καὶ ἄλλας θεωρητικὰς ἐνεργείας[3]· καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ καὶ περὶ λογικὰ καὶ περὶ ἠθικὰ καὶ περὶ παντοῖα ἄλλα ἐπραγματεύθη ζητήματα[4]. Ἐν τῇ εὐρυτάτῃ ταύτῃ ἐννοίᾳ μετεχειρίσθη τῆς φιλοσοφίας τὸ ὄνομα[5] καὶ ὁ πολὺς Ἀριστοτέλης, ὅστις τριττὰς θεωρητικὰς φιλοσοφίας διακρίνει, τὴν μαθηματικήν, τὴν φυσικήν, τὴν θεολογικήν[6]. Καὶ τὴν μὲν θεολογικὴν πρώτην φιλοσοφίαν καλεῖ[7], τὴν δὲ φυσικὴν καὶ τὴν μαθηματικὴν δευτέραν φιλοσοφίαν ὀνομάζει[8], καταλέγει δὲ εἰς τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς Ἴωνας φυσιολόγους καὶ τοὺς ἄλλους, ὅσοι πρὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Σωκράτους διέτριψαν[9] περὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς φύσεως τῶν ὄντων.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐνόησαν τὴν φιλοσοφίαν καὶ οἱ μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη: γενόμενοι Ἕλληνες φιλόσοφοι, μάλιστα δὲ οἱ Στωικοὶ

---

[1] Εὐθύδ. 288 D «*ἡ δέ γε φιλοσοφία κτῆσις ἐπιστήμης*».

[2] Πολ. 475 B «*Οὐκοῦν καὶ τὸν φιλόσοφον σοφίας φήσομεν ἐπιθυμητὴν εἶναι, οὐ τῆς μέν, τῆς δ' οὔ, ἀλλὰ πάσης;*» Αὐτόθι (376 B) λέγεται «*τό γε φιλομαθὲς καὶ φιλόσοφον ταὐτόν*» καὶ (475 E) *φιλόσοφοι λέγονται οἱ τῆς ἀληθείας φιλοθεάμονες*. Πρβλ. τὸ παρὰ *Διογ. Λαερτ.* (A 2) «*φιλόσοφος δὲ ὁ σοφίαν ἀσπαζόμενος*» καὶ τὸ τοῦ *Σενέκα* «Philosophia sapientiae amor et affectatio» (Epist. 89, 3).

[3] Θεαίτ. 143 D «*περὶ γεωμετρίαν ἤ τινα ἄλλην φιλοσοφίαν*». Γοργ. 484 C, Λύσις 213 D κ. ἄ.

[4] Ὁ Κικέρων ἀκολουθῶν εἰς τὸν Ἀντίοχον ρητῶς ἀναφέρει τὴν διαίρεσιν ταύτην εἰς τὸν Πλάτωνα (Acad. post. 1, 5. 19). Ὁ δὲ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς τὴν δυνάμει διαίρεσιν τῆς φιλοσοφίας εἰς τρία μέρη, φυσικὸν καὶ ἠθικὸν καὶ λογικόν, εἰς τὸν Πλάτωνα ἀνάγει λέγων· «*Ὧν (τῶν εἰπόντων τῆς φιλοσοφίας τὸ μέν τι εἶναι φυσικόν, τὸ δὲ ἠθικόν, τὸ δὲ λογικὸν) δυνάμει μὲν Πλάτων ἐστὶν ἀρχηγός, περὶ πολλῶν μὲν φυσικῶν, πολλῶν δὲ ἠθικῶν, οὐκ ὀλίγων δὲ λογικῶν διαλεχθείς· ρητότατα δὲ οἱ περὶ τὸν Ξενοκράτη καὶ οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου, ἔτι δὲ οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἔχονται ταύτης τῆς διαιρέσεως*» (Π. Μαθ. VII, 16).

[5] Μ. τ. φ. Δ 2. 1004 α 34 «*καὶ ἔστι τοῦ φιλοσόφου περὶ πάντων δύνασθαι θεωρεῖν*». Α 2. 982 α 21 «*τὸ μὲν πάντα ἐπίστασθαι τῷ μάλιστα ἔχοντι τὴν καθόλου ἐπιστήμην ἀναγκαῖον ὑπάρχειν, οὗτος γὰρ οἶδέ πως πάντα τὰ ὑποκείμενα*».

[6] Μ. τ. φ. Ϛ' 1. 1026 α 10 «*Ὥστε τρεῖς ἂν εἶεν φιλοσοφίαι θεωρητικαί, μαθηματική, φυσική, θεολογική*».

[7] Φα 9 191 α 36.

[8] Μ. τ. φ. Η', 11 «*Τῆς φυσικῆς καὶ δευτέρας φιλοσοφίας ἔργον ἡ περὶ τὰς αἰσθητὰς οὐσίας θεωρία*».

[9] Μ. τ. φ. Α 3. 983 б 4 κ. ἑξ. κ. ἄ.

καὶ οἱ Ἐπικούρειοι καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοί[1], πρὸς δὲ τούτοις οἱ πλεῖστοι καὶ κράτιστοι τῶν φιλοσόφων τῶν ἔπειτα χρόνων[2].

Ὁ τῆς νεωτέρας ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας ἀρχηγὸς Φραγκίσκος Βάκων καὶ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ἀνθρωπολογίαν, ἧς μέρος λέγει τὴν ἰατρικήν, καὶ τὰς ἐπιστήμας τοῦ πνεύματος καταλέγει εἰς τὴν ἐπιστήμην ταύτην[3]. Ὁ δὲ τῆς ὀρθολογικῆς φιλοσοφίας ἀρχηγὸς Καρτέσιος τὴν φιλοσοφίαν, ἣν ὀνομάζει studium sapientiae, παραβάλλει πρὸς δένδρον, οὗ ῥίζα μὲν εἶναι ἡ μεταφυσική, κορμὸς δὲ ἡ φυσική, κλάδοι δ' αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι. «*Tota*», λέγει, «*philosophia veluti arbor est, cujus radices metaphysica, truncus physica et rami ex eodem pallulantes omnes aliae scientiae sunt — Philosophiae prima pars metaphysica est, ubi continentur principia cognitionis, altera pars est physica, in qua inventis veris rerum materialium principiis generatim, examinatur quomodo totum uni-*

[1] Οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ Ἐπικούρειοι, ὡς πολλοὶ τῶν νεωτέρων, ἐξαίρουσι τὸ πρακτικὸν τῆς φιλοσοφίας στοιχεῖον, οἱ δὲ Νέοι πλατωνικοὶ τὸ θεολογικόν, ἀλλὰ καὶ οὗτοι ὡς πάντες οἱ φιλόσοφοι, καὶ τὰ ὄντα τοῦ κόσμου καὶ τὸν ἀνθρώπινον βίον εἰς ἐξέτασιν ὑποβάλλουσι καὶ ἀποτελοῦσι γενικὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν (Πρβλ. καὶ *Wundt*, Einl. σελ. 4 κ.ἑξ.) καὶ ἄρα θεωροῦσι τὴν φιλοσοφίαν ἐπιστήμην καθολικήν. Ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν δογμάτων γίνεται φανερὸν τὸ πρᾶγμα, ἄλλως τε καὶ αἱ παλαιαὶ μαρτυρίαι διδάσκουσιν ὅτι καὶ οἱ Στωικοὶ διέκρινον τριττὰ τῆς φιλοσοφίας εἴδη, φυσικὸν ἠθικὸν λογικὸν (Ψ. *Πλουτ.* π. τ. ἀρεσκόντων, ἐν τῷ προοιμίῳ) καὶ οἱ Ἐπικούρειοι διέστελλον φυσικὸν καὶ ἠθικὸν καὶ κανονικὸν (λογικὸν) μέρος τῆς φιλοσοφίας (*Διογ. Λαερτ.* X, 30) καὶ ὁ *Πλωτῖνος* διῄρει τὴν φιλοσοφίαν εἰς διαλεκτικήν, φυσικὴν καὶ ἠθικὴν (Ἐνν. I, 3, 6).

Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ *Ἰσοκράτης* καὶ τὴν περὶ λόγους διατριβὴν ὠνόμαζε φιλοσοφίαν (Πανηγ. 10, 6. Παναθ. 9, 11, 19 κ. ἄ.), ὁ δὲ *Στράβων* καὶ τὴν γεωγραφίαν καλεῖ οὐσιῶδες μέρος τῆς φιλοσοφίας.

[2] Τῶν Σχολαστικῶν πολλοὶ τὴν φιλοσοφίαν ταυτίζουσι πρὸς τὴν θρησκείαν (ὡς πρότερον ὁ *Φίλων* καὶ ὁ *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. Ἱστ IV, 267 «*ἡ καθ' ἡμᾶς φιλοσοφία*») ἢ λέγουσι θεραπαινίδα τῆς θεολογίας. Ὁ *Ἰω. Σκῶτος* λέγει· «Veram esse philosophiam veram religionem conversimque veram religionem esse veram philosophiam» (De div. praed. I, 1), ὁ δὲ *Δαμιανός*, «non debet (philosophia) jus magisterii sibimet arroganter arripere, sed velut ancilla dominae quodam formulatus obsequio subservire, ne si praecedit oberret» (Opera, 1743, III, 312). Ἀλλὰ καὶ παρὰ τούτοις ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη, ἥτις πάσας περιλαμβάνει τὰς ἄλλας ἐπιστήμας. *Ἀλβέρτος ὁ Μέγας* λέγει· «Ad theologiam *omnes aliae scientiae* ancillantur» (Summa theol. I, 6).

[3] De dignitate et augm. scientiarum II, 1, III, 1 κ.ἑξ.

versum sit compositum, deinde speciatim, quaenam sit natura hujus terrae, aeris, aquae, ignis, magnetis et aliorum mineralium. Deinceps quoque singulatim naturam plantarum, animalium et praecipue hominis examinare debet, ut ad alias scientias inveniendas, quae utiles sibi sunt, idoneus reddatur,—quae ad tres praecipuas revocantur, medicinam, mechanicam atque ethicam[1]. Οὐχὶ ἄλλως ὥρισε τὴν φιλοσοφίαν ὁ Hobbes, ὅστις μέρος αὐτῆς ἔλεγε τὴν μαθηματικὴν καὶ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν καί, ὡς οἱ Ἕλληνες τὸν Θαλῆν καὶ τὸν Ἀναξίμανδρον καὶ τὸν Ἀναξιμένην καὶ τοὺς ἄλλους φυσιολόγους, εἰς τοὺς φιλοσόφους ἔτασσε τὸν Κοπέρνικον, τὸν ἔνδοξον ἀστρονόμον, ὅστις τοῦ μεγάλου Ἀριστάρχου τὴν ἡλιοκεντρικὴν θεωρίαν ἀνενέωσε[2], καὶ τὸν Galilei καὶ τὸν Harvey, τὸν διάσημον φυσιολόγον, ὅστις σαφῶς ἐδίδαξε τὴν τοῦ αἵματος κυκλοφορίαν (1628). Ἑνιαίαν περὶ κόσμου θεωρίαν ἔλεγον τὴν φιλοσοφίαν καὶ ὁ Σπινόζας[3] καὶ ὁ Λειβνίτιος[4] καὶ ὁ Οὐόλφιος καὶ ὁ Λόκκιος. Κατὰ Οὐόλφιον ἡ γνῶσις εἶναι τὸ μὲν ἱστορικὴ τὸ δὲ φιλοσοφική. Καὶ ἱστορικὴ μὲν εἶναι ἡ γνῶσις τῶν ὄντων καὶ γινομένων (cognitio eorum, quae sunt vel fiunt), φιλοσοφικὴ δὲ ἡ γνῶσις τοῦ λόγου τῶν ὄντων καὶ γινομένων (cognitio rationis eorum, quae sunt vel fiunt), φιλόσοφος δὲ εἶναι «*qui rationem reddere potest eorum, quae sunt vel esse possunt*». Περιλαμβάνει δὲ κατὰ Οὐόλφιον ἡ φιλοσοφία τὴν φυσικήν, τὴν ψυχολογίαν, τὴν ὀντολογίαν, τὴν λογικήν, τὴν ἠθικήν, τὴν καλολογίαν[5]. Κατὰ τὸν Λόκκιον[6] ἡ φιλοσοφία συμπίπτει πρὸς τὴν ἐπιστήμην καθόλου,

---

[1] Principia philosophiae, ἐν τῷ προλόγῳ.

[2] Ὡς εἶναι γνωστόν, ὁ πολὺς Κοπέρνικος ἐν τῷ συγγράμματι «De revolutionibus orbium celestium» (1543) ἐδίδαξε πρῶτος ἐν τοῖς νεωτέροις τὴν περὶ τὸν ἥλιον περιστροφὴν τῶν πλανητῶν. Εἶχε δὲ πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν μέγαν Ἀρίσταρχον, τὸν Ἕλληνα ἀστρονόμον, ὅστις τὸν τρίτον ἤδη π. Χ. αἰῶνα εἶχε σαφῶς διδάξει αὐτὴν (*Ἀρχιμήδους* Ψαμμίτης. σελ. 319, Tozell).

[3] Ὁ *Σπινόζας* τὸ κυριώτατον τῶν φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων του ἐπιγράφει Ἠθικὴν (Ethica), ἐπειδὴ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία ἐν αὐτῇ δι' ὀλίγων ἐξετάζεται.

[4] Κατὰ *Λειβνίτιον* εἶναι ἡ φιλοσοφία scientia universalis.

[5] Philos. ration. §§ 46. 55. 57 κ. ἑξ.

[6] An essay concerning human understandig IV, 21. Ἐν τῷ Προλόγῳ λέγεται· «Philosophy, which is nothing but the true knowledge of things».

μέρη δὲ αὐτῆς θεμελιώδη εἶναι ἡ φυσικὴ ἢ φυσικὴ φιλοσοφία (physica, natural philosophy), ἡ πρακτικὴ (practica), ἧς κυριώτατον μόριον εἶναι ἡ ἠθική, καὶ ἡ σημειωτικὴ (semiotica), ἧς ἡ λογικὴ ἀποτελεῖ τὴν σπουδαιοτάτην μοῖραν. Εἶναι δὲ εἰς πάντας γνώριμον, ὅτι καὶ νῦν ἔτι ἐν Ἀγγλίᾳ ἡ φυσική, ἡ θεωρητικὴ μάλιστα ἢ μαθηματικὴ λεγομένη, καλεῖται natural philosophy [1] καὶ ὅτι ὁ μέγας Νεύτων τὴν μαθηματικὴν φυσικήν του ἐπέγραψε «Naturalis philosophiae principia mathematica», ὁ δὲ Wallis, ὁ διαπρεπὴς μαθηματικός, εἰς τὴν φιλοσοφίαν κατέλεγε καὶ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ἀνατομικὴν καὶ τὴν γεωμετρίαν καὶ τὴν ἀστρονομίαν καὶ τὴν μηχανικὴν καὶ τὰς τοιαύτας ἐπιστήμας [2].

Καθολικὴν τοῦ ὄντος γνῶσιν εἶπον τὴν φιλοσοφίαν καὶ ὁ πολὺς Κάντιος καὶ πάντες τῆς νεωτέρας διανοήσεως οἱ ἀριστεῖς. Κατὰ Κάντιον τὴν ὑπόθεσιν τῆς φιλοσοφίας τὰ ἑξῆς τέσσαρα ἀποτελοῦσιν ἐρωτήματα· «Was kann ich wissen? — Was darf ich hoffen? — Was soll ich tun? — Was ist der Mensch? —, ὧν ἐρωτημάτων εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἀποκρίνεται ἡ μεταφυσική, εἰς δὲ τὸ δεύτερον ἡ ἠθική, εἰς δὲ τὸ τρίτον ἡ θρησκεία, εἰς δὲ τὸ τέταρτον ἡ ἀνθρωπολογία [3]. Ὁ Schelling λέγει φιλοσοφίαν τὴν ἑνότητα τῶν γνώσεων καὶ καλεῖ αὐτὴν ἐπιστήμην τῶν ἐπιστημῶν [4], ὁ Ἕγελος ὀνομάζει αὐτὴν λογικὴν ἐξέτασιν τῶν ὄντων καὶ ἐπιστήμην τοῦ ὑπάρχοντος [5],

---

[1] Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ παρὰ Πλάτωνι καὶ παρ' Ἀριστοτέλει ὁ ὅρος *φυσικὴ* πᾶσαν περὶ φύσεως γνῶσιν περιελάμβανεν, ὡς καὶ οἱ τῶν μέσων αἰώνων *physica* καὶ *philosophia naturalis*, δῆλα δὴ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας καθόλου, εἰς ἃς καὶ ἡ ψυχολογία ὑπήγετο, καὶ τὴν τῆς φύσεως φιλοσοφίαν.

Κατὰ *Titchener* «Dealers in chemical and physical supplies sometimes issue catalogues with the title «*List of philosophical instruments*». Here philosophical means physical; the phrase is a survival from the time, when science and philosophy were not yet sharply differentiated» (An Outline of Psychology, 1900, σελ. 5).

[2] Πρβλ. *Huxley,* Reden und Aufsätze, γερμ. μετάφρ. *Fr. Schultze,* σελ. 3.

[3] Logik, σελ. 15.

[4] Vorles. über die Methode d. Akad. Studiums³, 4, σελ. 98. Πρβλ. καὶ *Fichte,* ὅστις τὴν φιλοσοφίαν ὀνομάζει Wissenschaftslehre, ἐμφαίνων ὅτι εἶναι καθολικὴ ἐπιστήμη καὶ προϋπόθεσις πάσης ἐπὶ μέρους γνώσεως (Nachgel. W W. II, 3).

[5] Encyklopädie § 2. Ἔργον αὐτῆς εἶναι «das, was ist, zu begreifen». «Sie ist ihre Zeit in Gedanken erfasst» (Rechtsphil., σελ. 9. Aesth., I, 17).

ὁ Ἕρβαρτος Bearbeitung der Begriffe, ἤτοι ἐπεξεργασίαν τῶν ἐννοιῶν, ἐπειδή, ὡς λέγει, σκοπὸν προτίθεται τὴν ἄρσιν τῶν ἀντιφάσεων τῶν φερομένων ἐν ταῖς ἐννοίαις, ὧν χρῆσις γίνεται ἔν τε τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ καὶ τῇ ἐρεύνῃ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν[1]. Ὁ Αὔγουστος Comte, ὁ εἰσηγητὴς τῆς θετικῆς λεγομένης φιλοσοφίας, ὅστις ἠκολούθησεν εἰς τὰ ἴχνη τῶν ἐν Γαλλίᾳ ἐγκυκλοπαιδικῶν, μάλιστα δὲ τοῦ D' Alembert καὶ τοῦ Turgot, εἶπε τὴν φιλοσοφίαν «le système général des conceptions humaines»[2]. Κατὰ Ἑρβέρτον Spencer φιλοσοφία εἶναι completely unified knowledge ἤτοι ἡ ἄκρως ἑνιαία γνῶσις[3]. Κατὰ Paulsen, ὡς πᾶσαι αἱ ἐπιστῆμαι, ἀσχολεῖται καὶ ἡ φιλοσοφία περὶ τὴν ἔρευναν σύμπαντος τοῦ ἐπιστητοῦ, ἀλλ', ἐν ᾧ αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι μέρη μόνον τοῦ ὅλου ἐξετάζουσιν, ἡ φιλοσοφία ζητεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸ σύνολον, τὸ mysterium magnum[4]. Παραπλήσια διδάσκει ὁ Wundt, ὁ ὁμολογουμένως κράτιστος τῶν φιλοσόφων τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Φιλοσοφία κατὰ Wundt εἶναι ἡ ἐπιστήμη, ἥτις σκοπὸν προτίθεται τὰς ὑπὸ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν εὑρημένας γνώσεις νὰ συνάψῃ εἰς σύστημα ἀντιφάσεων ἀπηλλαγμένον καὶ ἀποτελέσῃ τινὰ περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν τὰς ἀξιώσεις τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδίας ἀποπληροῦσαν[5].

---

[1] Lehrb. z. Einl. § 4.

[2] Cours de philos. posit. I[3], 5.

[3] First Principles § 37.

[4] Πρβλ. τὴν διατριβὴν αὐτοῦ «Über das Verhältnis der Philosophie zur Wissenschaft», ἐν Zeitschr. f. Philos. τόμ. I, 1876, καὶ Einl. in die Philos.[21]. 1909, σελ. 36 καὶ Die Zukunftsaufgaben der Philosopie, ἐν Kultur d. Gegenwart, I, 6, σελ. 392.

[5] System d. Philos.[2], σελ. 1. 15. 27. Einl. in die Philos. σελ. 5. 17 κ. ἑ. Πρβλ. καὶ τὸν εἰσιτήριον αὐτοῦ λόγον Über die Aufgabe der Philosophie in der Gegenwart, 1874.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὁρίζουσι τὴν φιλοσοφίαν ὁ *Ueberweg*, καθ' ὃν ἡ φιλοσοφία εἶναι Wissenschaft der Principien, ἐπιστήμη τῶν ἀρχῶν τῶν πρώτων αἰτιῶν τῶν ὄντων (Grundriss d. Gesch. d. Phil. I[9], § 1. Πρβλ. καὶ τὴν διατριβὴν Über d. Begriff der Philosophie, ἐν Zeitschr. f. Phil. u. phil. Kritik von Fichte, Ulrici und Wirth., τόμ. 42), καὶ ὁ *Fechner*, ὅστις τὴν φιλοσοφίαν λέγει Wissenschaft der Wissenschaften (Physikal. u. Philos. Atom.[2], σελ. 141), καὶ ὁ *Lazarus*, (Leben d. Seele, I[2], 51 κ. ἑξ.) καὶ ὁ *Steinthal*, (Einl. in die Psychologie und Sprachwiss. σελ. 22) καὶ ὁ Baumann (Philosophie als Orientierung über die Welt, 1872, σελ. 1 κ.ἑξ.) καὶ ὁ *Renan*, (Fragments philosophiques p. 292 «Philosopher c'est connaître

Οὕτως, ὅπερ καὶ ἐν ἀρχῇ ἐλέγομεν, ὑπὸ τῆς ἀριστοκρατίας τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως ὡρίσθη ἀείποτε ἡ φιλοσοφία, συμφώνως πρὸς τὴν ψυχολογικὴν αὐτῆς γένεσιν, ἐπιστήμη καθολική, scientia universalis, σύμπαν τὸ ἐπιστητὸν περιλαμβάνουσα ὑφ' ἑαυτήν.

Αἱ διαφωνίαι ἀνέκυψαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Δαβὶδ Hume ἐν τῷ ἀξιολόγῳ συγγράμματι Treatise on human nature, ἤτοι Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως (1739) ἐδίδαξεν ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ μελέτη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἡ ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας ἐρειδομένη, ἐταύτισε δὲ οὕτω τὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὴν ψυχολογίαν. Συνεφώνησαν δὲ πρὸς αὐτὸν ἐν μὲν τῇ Ἀγγλίᾳ ὁ Adam Smith καὶ ὁ Bentham καὶ ὁ James Mill καὶ ὁ John Stuart Mill καὶ ὁ Bain, ἐν δὲ τῇ Γερμανίᾳ ὁ Beneke, ὁ Θεόδωρος Lipps καὶ ἄλλοι [1]. Κατὰ Beneke, ἡ φιλοσοφία εἶναι φυσιολογία τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, «Naturwissenschaft der menschlichen Seele» [2], κατὰ δὲ τὸν Lipps εἶναι ἐπιστήμη τοῦ πνεύματος ἢ τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας [3].

---

l'univers. L'univers se compose de deux mondes, le monde physique et le monde moral, la nature et l'humanité. L'étude de la nature et de l'humanité est donc toute la philosophie») καὶ ὁ *Zeller,* (Über die Aufgabe der Philos., Rede, ἐν Vorträge und Abhandlungen τόμ. 2, 1877. Die Phil. d. Griechen I, 1 [5], σελ. 1 κ. ἑξ.) καὶ ὁ *Horwicz,* (Wesen u. Aufgabe der Philosophie, ἐν Deutsch. Zeit-und Streitfragen, τεῦχος 78), καὶ ὁ *Avenarius* (Zur Einführung, ἐν Vierteljahrschrift für Wiss. Philosophie, 1876) καὶ ὁ *Dilthey,* καθ' ὃν ἔργον τῆς φιλοσοφίας εἶναι «die Ergebnisse der positiven Wissenschaften in einer allgemeinen Weltansicht abzuschliessen» (Einl. in die Geisteswissenschaften I, 153), καὶ ὁ *Lotze,* καθ' ὃν ἔργον ἡ φιλοσοφία ἔχει «diejenigen Rätsel, von denen unser Gemüt im Leben bedrückt wird, und über welche wir notgedrungen irgend eine Ansicht fassen müssen, um leben zu können, durch eine zusammenhängende Untersuchung zu einer widerspruchsfreien, allgemeingültigen Auflösung zu bringen», καὶ ὁ *Mach* (Populär—wiss. Vorlesungen σελ. 277) καὶ ὁ *Ostwald* (Vorträge und Abhandl., σελ. 264 καὶ Naturphilosophie, ἐν Kultur d. Gegenwart, I, 6, σελ. 171· «So erkennen wir, dass Naturphilosophie im heutigen Sinne nichts anderes bedeutet, als eine Zusammenfassung und Vereinheitlichung unseres gesammten Wissens von der Natur, dies Wort im weitesten Sinne genommen»).

[1] Πρβλ. καὶ *Dilthey,* ἐν Kultur d. Gegenwart, I, σελ. 22.

[2] Πρβλ. Grundlegung z. Physik d. Sitten, 1822 καὶ Pragm. Psychologie, 1850.

[3] Πρβλ. Grundtatsachen des Seelenlebens, 1888, σελ. 3.

Μονομερῶς δὲ ὥρισε τὴν φιλοσοφίαν καὶ ὁ πολὺς Helmholtz, ὡσαύτως δὲ ὁ Αὔγουστος Döring καὶ ἐξ ἐκείνων πολλοί, οἵτινες τὴν φιλοσοφίαν ἐκλαμβάνουσιν ὡς ἀξιολογίαν. Κατὰ Helmholtz ἡ φιλοσοφία εἶναι θεωρία τῆς γνώσεως[1], κατὰ δὲ τὸν Döring ἐπιστήμη τοῦ ἀγαθοῦ, ἀγαθολογία, Güterlehre[2], κατὰ δὲ τὸν Windelband ἐπιστήμη ἀρχῶν καὶ κανόνων, λογικῶν καὶ ἠθικῶν καὶ καλολογικῶν[3].

Ἀλλ' ὅτι οὐδὲ εἷς τῶν ὁρισμῶν τούτων ἁρμόζει εἰς τὴν φιλοσοφίαν, πᾶς τις θὰ συνομολογήσῃ. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτίζηται πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἡ ἐπιστήμη, ἥτις τὴν φύσιν μόνον καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως ἐξετάζει; Μοῖρα μικρά, μᾶλλον δὲ προπαιδεία τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ θεωρία τῆς γνώσεως, ὡς καὶ ἡ λογικὴ ἡ τοὺς λογικοὺς κανόνας ἐξετάζουσα, μοῖρα μικρὰ ἡ ἠθικὴ ἡ σπουδάζουσα περὶ τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ ἡ αἰσθητικὴ ἡ τὰς καλολογικὰς ἀξίας ἐρευνῶσα. Ὅτι δὲ οὐδὲ πρὸς τὴν ψυχολογίαν, τὴν τὰ ψυχικὰ γεγονότα καὶ τοὺς νόμους τοὺς ταῦτα διέποντας ὑπόθεσιν ποιουμένην, δύναται νὰ συμπέσῃ ἡ φιλοσοφία, ἡ ἐπιστήμη ἥτις ἑνιαίαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν ἐπιζητεῖ νὰ κατασκευάσῃ, οὐδὲ τὸ παράπαν παρίσταται ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν[4]. Ὀρθὸν εἶναι μόνον περὶ τῆς ψυχολογίας προκειμένου, ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὕτη εἶναι ἡ κρηπὶς πασῶν τῶν τοῦ πνεύματος ἤτοι τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν φιλολογικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν[5].

---

[1] Πρβλ. καὶ *Dilthey*, ἐν Kultur d. Gegenwart, 1, 2, σελ. 18.

[2] Über den Begriff d. Philosophie, 1878. Philos. Güterlehre, σελ. 438 κ. ἑ. Πρβλ. καὶ *Kaftan*, Das Christentum u. die Philosophie, 1895.

[3] Präludien, σελ. 14. 26. 28. 39. «Es gibt deshalb nur diese drei im eigentlichen Sinne philosophischen Disciplinen: Logik, Ethik, Aesthetik. Die Psychologie ist eine empirische, teils beschreibende, teils erklärende Wissenschaft, die Mataphysik ist ein Unding, die Erkenntnistheorie, die Naturphilosophie, die Gesellschafts—und Geschichtsphilosophie, die Religionsphilosophie, und die Kunstphilosophie, haben nur insofern Berechtigung, als sie nicht im metaphysischen, sondern im kritischen Sinne unter dem Gesichtspunkte jener drei philosophischen Grundwissenschaften als Auszweigungen und Anwendungen derselben behandelt werden». Πρβλ. καὶ Gesch. d. Phil.[2], σελ. 548. Einl. in d. Philos., ἔκδ. 3η, 1923.

[4] Πρβλ. καὶ *Paulsen* (Einl.[42], σελ. 17 κ. ἑξ.) καὶ *Wundt* (Einl.[8] σελ. 2).

[5] Πρβλ. καὶ *Volkelt* (Vorträge zur Einführung in die Philosophie d. Gegenwart, 1892, σελ. 84) καὶ *Wundt* (Grundriss[11], 1913, σελ. 18) καὶ *Villa*, ὅστις λέγει· «La psicologia sarebbe, quindi una scienza speciale che dovrebbe servire di fondamento alla filosofia dello spirito, nello

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι προϊόντος τοῦ χρόνου ἐπῆλθέ τις τῆς ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας περιορισμὸς καὶ καθορισμὸς ἀκριβέστερος. Πρόδηλον εἶναι ὅτι ὁ ἐπιστήμων, ὅστις θὰ ἐπεχείρει ἀρτίως νὰ νοήσῃ τὸ ὂν δι' ἐξετάσεως πάντων τῶν μερῶν αὐτοῦ, θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ εἶναί τις αὐτόχρημα ὑπεράνθρωπος, παρατηρητικότητα καὶ μνήμην καὶ κρίσιν κεκτημένος ὑπερφυῆ, ἐρευνῶν μετὰ δαιμονίας ταχύτητος πάντα τοῦ ἐπιστητοῦ τὰ μέρη καὶ δὴ ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ καὶ συνάγων τὰ πορίσματα τῶν ζητήσεων αὐτοῦ, τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν φυσικῶν καὶ τῶν διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν ἐν τῇ εὐρυτάτῃ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ, καὶ συγκρίνων καὶ συνδυάζων, θὰ ὤφειλε δῆλα δὴ νὰ εἶναι Δημόκριτος ἅμα καὶ Thomson καὶ Laplace καὶ Ἀριστοτέλης, Ἵππαρχος ἅμα καὶ Faraday καὶ Νεύτων καὶ Spencer καὶ καθόλου εἰπεῖν ἄκρος πασῶν τῶν ἐπιστημῶν μυσταγωγὸς καὶ ἱεροφάντης. Αὕτη ἡ ἀδυναμία ἐπήνεγκε τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος μεταβολήν, ἤτοι προυκάλεσε τὸν καταμερισμὸν τοῦ ἐπιστητοῦ, ὅστις ἤρξατο πρωίμως ἐν Ἑλλάδι, ἐπετάθη δ' ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων καὶ ἐξακολουθεῖ ἔτι καὶ νῦν. Πρῶται ἀπεσπάσθησαν ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας αἱ φυσικαὶ καὶ αἱ μαθηματικαὶ ἐπιστῆμαι. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ. ἵδρυσεν ὁ Εὐκλείδης τὴν γεωμετρίαν· ὁ Ἀρχιμήδης διὰ τῆς θεωρίας τοῦ μοχλοῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ὑδροστατικῆς ἐθεμελίωσε τὴν μηχανικήν· ὁ Ἵππαρχος ἔθηκε τὰς βάσεις τῆς ἀστρονομίας· ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος τῆς ἀνατομικῆς· ὁ Γαληνὸς ὕστερον ἐν Ῥώμῃ ἐγένετο θεμελιωτὴς τῆς φυσιολογίας. Παλίρροιά τις κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐπελθοῦσα δὲν ἀνέκοψε τὸν τοιοῦτον καταμερισμόν, ἀλλὰ καὶ αἱ χημικαὶ καὶ αἱ γεωλογικαὶ καὶ αἱ ἄλλαι φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἀπέβησαν αὐτοτελεῖς, ὡσαύτως δὲ αἱ πολλαὶ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος ἐγέ-

---

stesso modo che le scienze fisiche sono la base della filosofia della natura» (Psicologia contemporanea, 1899, σελ. 146). Ἐπὶ τῆς ψυχολογίας στηρίζεται καὶ ἡ θεωρία τῆς γνώσεως μετὰ τῆς λογικῆς (Πρβλ. καὶ *Heymans*, Erkenntnistheorie und Psychologie, ἐν Natorp's Philos. Monatshefte, τ. 25, σελ. 1 κ. ἑξ. καὶ *Stumpf*, Psychologie und Erkenntnistheorie, 1891· καὶ Th. *Lipps*, Grundz. d. Logik, σελ. 1 κ. ἑξ.) καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ καλολογία, αἵτινες ἰδίας ἐκφάνσεις τοῦ ψυχικοῦ βίου ἐρευνῶσι, καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἥτις εἶναι κυρίως ψυχολογικὴ τῆς θρησκείας ἔρευνα. Ἡ ψυχολογία εἶναι ὁ δεσμὸς ὁ πάσας συνδέων τὰς τοῦ πνεύματος ἐπιστήμας. Ἀλλὰ δὲν συμφωνοῦμεν πρὸς τὸν *F. Krüger*, ὅστις ἐδίδαξεν ὅτι ψυχολογία καὶ φιλοσοφία συμπίπτουσιν ὅλως (Ist Philosophie ohne Psychologie möglich ?, 1896, σελ. 28).

νοντο αὐτόνομοι καὶ κατὰ μικρὸν ἀπετελέσθησαν αἱ παντοῖαι ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι, αἱ τῆς φύσεως, αἱ τοῦ πνεύματος, αἱ μαθηματικαί. Ἔμειναν δὲ μετὰ τῆς φιλοσοφίας μέχρι τοῦδε ἡνωμέναι ἡ ἠθική, ἡ καλολογία καὶ ὅσαι ἄλλαι λέγονται εἰδικαὶ φιλοσοφικαὶ ἐπιστῆμαι [1].

Ἀλλ' ὁ τοιοῦτος καταμερισμὸς οὐδαμῶς μετέβαλε τὰ πράγματα κατ' οὐσίαν. Ὁ καταμερισμὸς τοῦ ἐπιστητοῦ εἶναί τι αὐθαίρετον καὶ βίαιον. Ἓν εἶναι τὸ ὂν καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τοῦ ὄντος τούτου ἐπιζητεῖ ἑνιαίαν γνῶσιν [2]. Ἡ φιλοσοφία δὲ καὶ μετὰ τὸν καταμερισμὸν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐπιστήμη, ἥτις τὰ ὄντα ἐξετάζουσα καὶ τὸν βίον τὸν ἀνθρώπινον ἐρευνῶσα πειρᾶται νὰ ἀποτελέσῃ καθολικὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν, περιλαμβάνει δὲ σύμπαν τὸ ἐπιστητόν. Ἡ ἐπελθοῦσα διαφορὰ ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι νῦν ὁ φιλοσοφῶν μόνον τινῶν ἐπιστημῶν τὰς λεπτομερείας ἐξετάζει [3], τῶν δὲ ἄλλων τὰ πορίσματα, ὡς συνάγονται ὑπὸ τῶν περὶ ταύτας ἀσχολουμένων, οἵτινες εἶναι τρόπον τινὰ συλλήπτορες αὐτοῦ καὶ συνεργοί, παραλαμβάνει καὶ συνδυάζει καὶ ζητεῖ νὰ νοήσῃ τὸ ὂν ὡς ἑνιαῖον σύνολον.

---

[1] Πρβλ. καὶ *Wundt* (Essays, σελ. 8 κ. ἑξ.) καὶ *Dilthey* (ἐν Kultur der Gegenwart, I, 6, σελ. 12) καὶ *Ribot* (La psychologie anglaise contemporaine, Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ).

[2] Πρβλ. καὶ *Paulsen*, Die Zukunftsaufgaben der Philosophie, ἐν Kultur d. Gegenw. I, 6, σελ. 392· καὶ *Wundt*, ἐν Kultur d. Gegenwart, σελ. 106· «Im Hinblick auf das, was die Metaphysik zu allen Zeiten erstrebt hat, wird man wohl unbedenklich sagen dürfen: es ist der Einheitstrieb der menschlichen Vernunft selbst, der sich nicht daran genügen lassen will, das Einzelne zu erkennen und innerhalb der beschränkten Sphäre, der es zunächst angehört, mit anderem Einzelnen in Beziehung zu setzen, sondern der zu einer Weltanschauung gelangen möchte, in der die getrennten oder nur lose verbundenen Bruchstücke unseres Wissens zu einem Ganzen geeint sind». Καὶ ὁ *Tichener* (An Oultine of Phychology, 1908, σελ. 3) λέγει· «Metaphysics takes the results of all the separate sciences, and seeks to recombine them into a unity, to schow that human knowledge is in reality an organic whole, of which the scientific parts are articulated members».

[3] Νομίζομεν δὲ καὶ ἡμεῖς ἀπαραίτητον ὁ φιλοσοφῶν νὰ ἀσχολῆται καὶ περὶ μίαν ἢ πλείονας τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν (Πρβλ. καὶ *Wundt*, Essays, σελ. 22 καὶ *Paulsen*, Einl. σελ. 39· καὶ τὸ τοῦ *Renan*· «Le penseur suppose l'érudit et, ne fût-ce qu'en vue de la sévère discipline de l'esprit, il faudrait faire peu de cas du philosophe, qui n'aurait pas travaillé une fois dans sa vie à éclaircir quelque point spécial de la science». Fragments philosophiques p. 292).

Οὐχὶ δὲ ὀρθῶς ἐλέχθη ὅτι ἡ οὕτω νοουμένη φιλοσοφία εἶναι περιττή, διότι δῆθεν τὸ ἔργον αὐτῆς πολλῷ τελειότερον ἐκτελοῦσιν οἱ ἐπιστήμονες οἱ διατρίβοντες περὶ τὰς ἐπιστήμας ἑκάστας[1]. Δὲν ἀρνούμεθα ὅτι ἕκαστος ἐπιστήμων δύναται νὰ φιλοσοφῇ, νὰ ζητῇ τὰς ἀρχὰς τῆς ἑαυτοῦ ἐπιστήμης. Ἑκάστη ἐπιστήμη πειρᾶται νὰ ἐξέρχηται ἐκ τοῦ κύκλου τῆς ἐμπειρίας αὐτῆς καὶ ἀναζητῇ τὰς πρώτας ἀρχὰς τῶν φαινομένων καὶ τῶν νόμων, οὓς ἐξετάζει. Οὕτως ἡ φυσική, ἡ χημεία, ἡ μαθηματική, ἡ φυσιολογία, ἡ ἱστορία[2]. Ἢ τίς θὰ ἠμφεσβήτει ὅτι φιλοσοφεῖ ὁ Gassendi καὶ ὁ Maxwell καὶ ὁ Tyndall ἐν ταῖς περὶ γενέσεως τῶν ὄντων θεωρίαις ἢ ὅτι φιλοσοφεῖ ὁ Gauss καὶ ὁ Riehmann καὶ ὁ Poincaré καὶ ὅσοι ἄλλοι διατρίβουσι περὶ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς λεγομένης μεταγεωμετρίας καὶ μαθηματικῆς φιλοσοφίας; Ἀλλὰ θὰ ὁμολογήσῃ πᾶς τις, ὅτι ἡ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ζήτησις καὶ φιλοσοφία εἶναι περιωρισμένη, ἀναφερομένη εἰς μόριον μόνον τοῦ ἐπιστητοῦ. Κάλλιστα εἶπεν ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης· *«Οὐδεμία τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ἐπισκοπεῖ καθόλου περὶ τοῦ ὄντος ᾗ ὄν, ἀλλὰ μέρος αὐτοῦ τι ἀποτεμόμεναι περὶ τούτου θεωροῦσι τὸ συμβεβηκός, οἷον αἱ μαθηματικαὶ τῶν ἐπιστημῶν»*[3]. Ἡ δὲ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη, ἥτις ἐπὶ πᾶν τὸ ἐπιστητὸν τὴν γνῶσιν ἐπεκτείνουσα πειρᾶται συμφώνως πρὸς τὸν ἀκοίμητον πόθον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς νὰ κατασκευάζῃ καθολικὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν καὶ συμπληροῖ τὸ ἔργον τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν[4]. Δὲν εἶναι δὲ ὀρθὸν τὸ λεχθέν, ὅτι,

[1] *Zeller*, Über die Aufgabe der Philosophie, Vorträge u. Abhandlungen II, 445 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. καὶ *Wundt*, Einl. σελ. 32. Metaphysik, ἐν Kultur d. Gegenw. I, 6, σελ. 105.

[3] Μ. τ. φ. Δ 1. 1003 α 21. Πρβλ. καὶ 982 α 21 *«τὸ μὲν πάντα ἐπίστασθαι τῷ μάλιστα ἔχοντι τὴν καθόλου ἐπιστήμην ἀναγκαῖον ὑπάρχειν. Οὗτος γὰρ οἶδέ πως πάντα τὰ ὑποκείμενα»*.

[4] Πρβλ. καὶ *Wundt*, Über die Aufgabe der Philosophie in der Gegenwart, 1874, σελ. 21, καὶ System der Phil. 18, καὶ Einl. σελ. 17 κ. ἑξ. καὶ Metaphysik, ἐν Kultur der Gegenwart, I, 6, σελ. 135 «Nie und nimmer kann die Metaphysik dasselbe leisten wollen, was besser und mit dazu geeigneteren Hilfsmitteln die Einzelwissenschaften zu leisten haben. Nie und nimmer können aber auch hinwiederum diese der Aufgabe nachkommen, das Ganze des menschlichen Wissens, wie es auf einer gegebenen Stufe seiner Entwicklung beschaffen ist, zu einer einheitlichen Weltanschauung zu gestalten».

ἀφ' ὅτου αἱ πλεῖσται τῶν ἐπιστημῶν ἐγένοντο αὐτόνομοι, ἐξέλιπεν ἡ φιλοσοφία ἢ ὅτι θὰ ἐκλίπῃ, ὅταν καὶ αἱ λοιπαὶ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι ἀποβῶσιν αὐτοτελεῖς[1]. Ἀστόχως ὁ Windelband παραβάλλει τὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὸν βασιλέα Λήρ, ὅστις, ἀφ' οὗ πᾶσαν τὴν περιουσίαν διένειμεν εἰς τὰς θυγατέρας αὐτοῦ, περιέρχεται τὰς ὁδοὺς ἐπαιτῶν[2]. Πολλῷ δὲ ἀστοχώτερον ἄλλοι παρέβαλον τὸν φιλόσοφον πρὸς τὸν ποιητήν, ὅστις κατὰ τὸ γνωστὸν τοῦ Schiller ποίημα ἦλθε μετὰ τὴν διανομὴν τῆς γῆς[3]. Διότι πρῶτον μὲν ὁ φιλόσοφος δὲν ἀνεφάνη μετὰ τὸν καταμερισμὸν τοῦ ἐπιστητοῦ, ἀλλὰ πρώτιστος τῆς ἐπιστήμης μυσταγωγὸς ὑπῆρξεν, ὕστερον δὲ προσέλαβεν, ὡς εἴπομεν, συνεργοὺς καὶ συλλήπτορας τοὺς ἀσχοληθέντας περὶ τὰς ἐπιστήμας τὰς ἐπὶ μέρους. Ἔπειτα ὁ φιλόσοφος μέγιστον ἀείποτε καὶ τιμιώτατον τῆς ἐπιστημονικῆς ζητήσεως μέρος θὰ ἔχῃ, νὰ ἐξετάζῃ τὸ ὂν ἐν συνόλῳ καὶ νοῇ τὸ πᾶν ἐν τῇ σχέσει καὶ συναφείᾳ αὐτοῦ. Ὀρθότερον καὶ προσφυέστερον ἄλλοι παρέβαλον τὸν φιλόσοφον πρὸς διευθυντὴν ὀρχήστρας. Τοῦ διευθυντοῦ τῆς ὀρχήστρας ἔργον εἶναι τὰ διάφορα μουσικὰ ὄρ-

---

[1] Τίνες τῶν νῦν μετὰ τῆς φιλοσοφίας ἡνωμένων ἐπιστημῶν πρέπει νὰ ἀποβῶσιν αὐτοτελεῖς, λέγομεν ἐν Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν (Ἀκαδημεικά, 3, 1935), σελ. 34 κ. ἑξ.

[2] Präludien, σελ. 18.

[3] «Die Teilung der Erde». Πρβλ. ἰδίᾳ τὰς ἑξῆς στροφάς·

Ganz spät, nachdem die Teilung längst geschehen,
  Naht der Poet, er kam aus weiter Fern';
Ach, da war überall nichts mehr zu sehen,
  Und alles hatte seinen Herrn.

Weh mir! so soll denn ich allein von allen
  Vergessen sein, ich, dein getreuster Sohn?
So liess er laut der Klage Ruf erschallen
  Und warf sich hin vor Jovis Thron.

Wenn du im Land der Träume dich verweilet,
  Versetzt der Gott, so hadre nicht mit mir.
Wo warst du denn, als man die Welt geteilet?
  Ich war, sprach der Poet, bei dir.

Mein Auge hing an deinem Angesichte,
  An deines Himmels Harmonie mein Ohr;
Verzeih dem Geiste, der, von deinem Lichte
  Berauscht, das Irdische verlor.

γανα νὰ ἄγῃ εἰς συμφωνίαν καὶ ὁ φιλόσοφος ἔργον ἔχει τῶν παντοίων ἐπιστημῶν τὰ πορίσματα νὰ συνάπτῃ εἰς ἓν ὅλον ἁρμονικόν [1].

Καὶ σημειωτέον ὅτι τοιαύτην τὴν φιλοσοφίαν ὑπετύπωσε πάλαι ἡ Ἑλλὰς διὰ τῶν μεγάλων αὐτῆς φιλοσόφων, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Πλάτων εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ὑπάγει, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, πᾶσαν ἐπιστήμην. Ἀλλ' ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ λέγει φιλοσοφίαν τὴν ἐπιστήμην τοῦ ὄντως ὄντος, τῶν ἰδεῶν, αἵτινες εἶναι τὸ ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ἔχον ἀκινήτως, τὸ ἀμετάβλητον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ γινόμενα καὶ μεταβαλλόμενα καὶ ἀεὶ ῥέοντα αἰσθητά [2]. Ἔτι δὲ ἀκριβέστερον καὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην ὥρισε τὴν φιλοσοφίαν ὁ μέγας Σταγιρίτης. Τὸ ὂν ᾗ ὂν ἐρευνᾷ ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ ἡ φιλοσοφία κατ' αὐτὸν καὶ θεωρεῖ τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ αἰτίας τῶν ὄντων. Καλεῖ δὲ τὴν τοιαύτην φιλοσοφίαν ὁ Ἀριστοτέλης *πρώτην φιλοσοφίαν* καὶ *θεολογικήν* [3], ἐκάλεσαν δὲ οἱ ὕστερον αἰῶνες *μεταφυσικὴν* κατὰ περίεργόν τινα σύμπτωσιν [4].

Δὲν λέγομεν δὲ ἡμεῖς, ὅτι ὁ μέλλων νὰ ἀποτελέσῃ περὶ κόσμου θεωρίαν ὀφείλει νὰ διατρίβῃ μόνον περὶ τὰς ἐπιστήμας τοῦ πνεύματος· νομίζομεν μᾶλλον ὅτι καὶ ὁ Haeckel καὶ ὁ Ostwald καὶ ὁ Mach καὶ ὁ Stallo καὶ πᾶς ἄλλος ἐπιστήμων δύναται περὶ κόσμου θεωρίαν νὰ κατασκευάζῃ [5]. Διτταὶ εἶναι αἱ κρηπῖδες, ἐφ' ὧν τὸ οἰκοδόμημα

---

[1] Εἶναι λοιπὸν ἡ φιλοσοφία καθ' ἡμᾶς οὐχὶ ἐγκυκλοπαιδεία τις ἐπιστημῶν, ὡς ὑπέλαβεν αὐτὴν ἐν ἄλλοις ὁ Αὔγουστος *Comte*, σκοπὸν προτιθεμένη νὰ καταλέξῃ καὶ καταγράψῃ τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν τὰ πορίσματα, ἀλλ' ἐπιστήμη συνθετικὴ καὶ δημιουργική (Πρβλ. καὶ *Paulsen*, ἐν Kultur d.Gegenwart, I, 6, σ. 418).

[2] Πρβλ. Πολ. 480 B. 484 Δ. Γοργ. 484 C. 485 A. Πρωταγ. 335 D. Πρβλ. καὶ *Zeller*, Die Philosophie d. Griechen I, 1[5], 4 κ. ἑξ.

[3] M. τ. φ. Z 1026 α 31. Δ 2 1003 β 18 «*τῶν οὐσιῶν ἂν δέοι τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς αἰτίας ἔχειν τὸν φιλόσοφον*». Πρβλ. καὶ *Zeller*, ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ

[4] Τὸ ὄνομα *μεταφυσικὴ* προῆλθεν ἐκ τοῦ ὅρου *μετὰ τὰ φυσικά*, ὡς ἐκλήθη ἡ *πρώτη φιλοσοφία* τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐπειδὴ μετὰ τὰ φυσικὰ συγγράμματα ἐτάχθη ἐν τῇ ἐκδόσει τῇ γενομένῃ ὑπὸ Ἀνδρονίκου τοῦ Ροδίου. Ἡ μεταφορικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου εὕρηται παρὰ τοῖς ἔπειτα. Ὁ Ἐρέννιος εἶπε· «*μετὰ τὰ φυσικὰ λέγονται ἅπερ φύσεως ὑπερῆρται καὶ ὑπὲρ αἰτίαν καὶ λόγον εἰσί*». Ὁ δὲ ὅρος *metaphysica*, *μεταφυσικὴ* εἶναι τῶν σχολαστικῶν (Πρβλ. *Eucken*, Geist. Ström. d. Gegenwart, 1909, σελ. 108, σημ.).

[5] Πρβλ. καὶ *Paulsen*, Einl. σελ. 36 «Ein Philosoph wäre also hiernach jeder wissenschaftliche Forscher, in dem die Idee der Einheit aller Erkenntnis lebendig ist, sein engeres Forschungsgebiet mag gelegen sein, wo es will, in der Physik oder der Psychologie, in der Astronomie oder der Geschichte».

τῆς φιλοσοφίας στηρίζεται, αἱ τῆς φύσεως καὶ αἱ τοῦ πνεύματος ἐπιστῆμαι. Δύναται δὲ κάλλιστα καὶ ὁ ἐπὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐρειδόμενος καὶ ὁ ὁρμώμενος ἀπὸ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν νὰ νοήσῃ τὸ ὂν ἐν τῷ συνόλῳ. Ἀλλ᾽ ὅμως εἶναι ἀπαραίτητος ἀνάγκη πασῶν τῶν ἐπιστημῶν νὰ λαμβάνῃ ὑπ᾽ ὄψιν τὰ πορίσματα, διότι ἄλλως ἑτεροσκελὴς καὶ χωλὴ θὰ εἶναι ἡ θεωρία αὐτοῦ. Εἶναι δὲ προφανὲς ὅτι αἱ μὲν τῆς φύσεως ἐπιστῆμαι εἰς τὴν περὶ τοῦ κόσμου θεωρίαν, αἱ δὲ τοῦ πνεύματος ἤτοι αἱ διανοητικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἐπιστῆμαι εἰς τὴν περὶ τοῦ βίου θεωρίαν μᾶλλον συντελοῦσιν.

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ κατασκευὴ θεωρίας περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου δὲν εἶναι ἔργον τοῦ τυχόντος ἐπιστήμονος. Ὁ ἀληθὴς φιλόσοφος, ὁ δυνάμενος καὶ τὰς μέχρι τοῦδε ἀποτετελεσμένας θεωρίας νὰ νοήσῃ καὶ κρίνῃ ὀρθῶς καὶ πολλῷ μᾶλλον ἰδίαν νὰ κατασκευάσῃ ἢ καὶ νὰ προσθέσῃ γενναῖόν τινα λίθον εἰς τὸ ὑπάρχον φιλοσοφικὸν οἰκοδόμημα, ἀνάγκη νὰ εἶναι αὐτὸ τοῦτο πένταθλος τῆς ἐπιστήμης[1], νοῦν ἔχων συνοπτικὸν[2] καὶ συνθετικὸν καὶ ᾀναλυτικόν, οὐχὶ δὲ μόνον τὴν ἰδίαν ἐπιστήμην τελείως γινώσκων καὶ προάγων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν τὰ πορίσματα τοὐλάχιστον πρὸ ὀφθαλμῶν λαμβάνων καὶ τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ αἰτίας ἐξετάζων σύμπαντος τοῦ ἐπιστητοῦ[3].

Οὕτως, ἵνα ἀνακεφαλαιώσωμεν, εἶναι καὶ καθ᾽ ἡμᾶς ἡ φιλοσοφία κυρίως εἰπεῖν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρία, περιλαμβάνει δὲ τὴν πρώτην φιλοσοφίαν καὶ τῆς φύσεως τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν τοῦ πνεύματος, ὑφ᾽ ἃς μερικώτεραι ἐπιστῆμαι ὑπάγονται, ἡ φιλο-

---

[1] Πένταθλος ἐκ τῶν παλαιῶν φιλοσόφων λέγεται παρὰ Διογένει Λαερτίῳ ὁ Δημόκριτος· «*Καὶ ἦν ὡς ἀληθῶς ἐν φιλοσοφίᾳ πένταθλος· ἤσκητο γὰρ τὰ φυσικά, καὶ τὰ ἠθικά, ἀλλὰ καὶ τὰ μαθηματικὰ καὶ τοὺς ἐγκυκλίους λόγους καὶ περὶ τῶν τεχνῶν πᾶσαν εἶχεν ἐμπειρίαν*» (Θ', 37 Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ *Ἀριστοτέλους* «Δημόκριτος ἔοικε περὶ ἁπάντων φροντίσαι» περὶ γεν. καὶ φθορᾶς Ι, 2. 315 α 35, καὶ τὰ τοῦ *Διονυσίου* περὶ συνθ. λέξ. κεφ. 24, ἔνθα τὸν Δημόκριτον τάσσει παρὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην).

[2] «*Ὁ μὲν γὰρ συνοπτικὸς διαλεκτικός*», *Πλάτων* ἐν Πολιτείᾳ (537 C).

[3] Εἰκόνα τοῦ φιλοσόφου, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ *Paulsen* (Einl. σελ. 45), παρέχει ὁ Goethe, ὁ μέγας ποιητὴς καὶ φιλόσοφος, ἐν Torquato Tasso (Πραξ. Α', σκην. α')

Sein Ohr vernimmt den Einklang der Natur;
Was die Geschichte reicht, das Leben gibt,
Sein Busen nimmt es gleich und willig auf;
Das weit Zerstreute sammelt sein Gemüt
und sein Gefühl belebt das Unbelebte.

σοφικὴ ψυχολογία, ἡ φιλοσοφία τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας, ἡ ἠθική, ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ἡ φιλοσοφία τοῦ καλοῦ, ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας. Ἔχει δὲ πρὸς τὰς ἐμπειρικὰς ἐπιστήμας ἡ φιλοσοφία σχέσιν τὴν ἑξῆς. Ἐκείνων ἑκάστη μοῖραν μόνον τοῦ ἐπιστητοῦ ἐξετάζει καὶ παρασκευάζει τῆς φιλοσοφίας τὸ ἔργον διὰ τῶν γενικωτέρων ζητημάτων, ἅτινα ἐν αὐταῖς ἀνακύπτουσιν, αὕτη δὲ τὸ σύνολον τῶν ἐπιστημονικῶν πορισμάτων ἐλέγχουσα πειρᾶται νὰ ἀπαλλάσσῃ τῶν ἀντιφάσεων καὶ συνδέῃ αὐτὰ εἰς ἓν ἐναρμόνιον ὅλον. Καὶ οὕτω γίνεται ἡ φιλοσοφία ἡ κορωνὶς καὶ ὁ θριγκὸς ἐν τῷ συστήματι τῶν ἐπιστημῶν, οὐδὲ θὰ παύσῃ οὖσα ἐπιστήμη αὐτοτελής, ἐφ' ὅσον ἡ πρὸς ἑνότητα τῶν γνώσεων ὁρμὴ θὰ ὑπάρχῃ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει.

Κοινὸν πρὸς τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας ἡ οὕτω νοουμένη φιλοσοφία ἔχει τὸ μὲν ὅτι κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον ἐξετάζει τὸ ὄν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς μυθολογικὰς καὶ τὰς ποιητικὰς θεωρίας, αἵτινες στηρίζονται ἐπὶ τῆς φαντασίας καὶ τοῦ συναισθήματος[1], τὸ δὲ ὅτι τῆς αὐτῆς καὶ ἐκεῖναι μεθόδου ποιεῖται χρῆσιν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐν τοῖς πρότερον χρόνοις πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων, μάλιστα δὲ οἱ κορυφαῖοι τῆς ρωμαντικῆς κληθείσης σχολῆς, ὁ Fichte καὶ ὁ Schelling καὶ ὁ Ἕγελος, τὴν φιλοσοφίαν ἐθεώρουν ἀφετηρίαν τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν καὶ a priori, οἱονεὶ διά τινος ἐνοράσεως καὶ ἀμέσου ἐποπτείας, ἐζήτουν νὰ εὕρωσι τὰς ἀληθείας τὰς φιλοσοφικάς, κατεφρόνουν δὲ πάντων τῶν ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας ἐρειδομένων. Ὁ Fichte ἐδίδαξεν, ὅτι ἐν τῇ ζητήσει τῆς ἀληθείας ἡ ψιλὴ διανόησις ἀνάγκη νὰ ἡγῆται, ἐν τέλει δὲ μόνον νὰ ἐξετάζηται ἡ ἐμπειρία, ἂν συμφωνῇ πρὸς τὴν οὕτω κατὰ θεωρίαν εὑρεθεῖσαν ἀλήθειαν[2]. Πολλῷ μείζονα ἐπὶ τὴν μέθοδον

---

[1] Παλαιόταται περὶ κόσμου θεωρίαι εἶναι αἱ μυθολογικαί, αὗται δ' ἐγένοντο ἀφετηρία καὶ βάσις τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, διὸ καὶ πρώτη φιλοσοφία ὠνομάσθη ὁ μῦθος. Ἀλλ' αἱ μυθολογικαὶ αὗται θεωρίαι, κυρίως τῆς φαντασίας καὶ τοῦ συναισθήματος προϊόν, εἶναι πλήρεις ψευδῶν ἀντιλήψεων καὶ ἑρμηνειῶν. Ἐν τῇ φύσει προσωποποιοῦσι τὰ πάντα καὶ τὰ φαινόμενα θεωροῦσιν οὐχὶ ἀποτέλεσμα φυσικῶν νόμων, ἀλλὰ προϊόντα τῆς βουλήσεως δαιμόνων καὶ πνευμάτων. Ὅμοιαι εἶναι συνήθως καὶ αἱ περὶ κόσμου θεωρίαι τῶν ποιητῶν. Ἡ δὲ φιλοσοφικὴ περὶ κόσμου θεωρία πειρᾶται νὰ εὑρίσκῃ τὰς ἀληθεῖς τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων αἰτίας (Πρβλ. καὶ *Wundt*, Einl. σελ. 86 καὶ *Paulsen*, Einl. σελ. 2· καὶ *Eisler*, Einl. 1905, σελ. 4).

[2] Erste Einleitung in die Wissenschaftslehre, WW, I, 446.

ταύτην πεποίθησιν ἐδείκνυεν ὁ Schelling, ὅστις τέλεον τὴν ἐμπειρίαν ἀπέκρουε[1]. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Ἕγελος τὴν ἐμπειρικὴν πολλῷ κατωτέραν ἐνόμιζε τῆς θεωρητικῆς ἐξετάσεως τῶν ὄντων[2]. Ἐντεῦθεν δὲ τὰ φαντασιώδη λογικὰ κατασκευάσματα τῆς ρωμαντικῆς σχολῆς καὶ ὁ δογματικὸς χαρακτήρ, οὗ τὴν ἀτοπίαν εἶχεν ἤδη ἐλέγξει ἡ ἀγγλικὴ φιλοσοφία διὰ τοῦ Λοκκίου καὶ ἡ γερμανικὴ διὰ τοῦ Καντίου, καὶ ἡ καταφρόνησις τῆς τοιαύτης φιλοσοφίας ὑπὸ τῶν ἐμπειρικῶν[3].

Τανῦν εἶναι πάντῃ διάφορα τὰ πράγματα. Ἡ ὀρθῶς νοουμένη φιλοσοφία δὲν εἶναι πλέον ἡ αἰθεροβάμων τοῦ Ἀπολύτου ἱέρεια, οὐδὲ φέρεται ἐπὶ πτερύγων ἀνέμων, οὐδὲ πειρᾶται νὰ κτίζῃ νεφελοκοκκυγίας, ἀλλ' ὁρμᾶται ἀπὸ τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας[4] καὶ τὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν κατασκευάζει στηριζομένη ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν[5], αἵτινες μέθοδον ἔχουσι τὴν παρατήρησιν καὶ τὸ πείραμα, τοὺς ἀσφαλεῖς γνώμονας τῆς ἐπιστημο-

---

[1] Vorlesungen über die Methode des Akad. Studiums, WW. V, 325.

[2] Phänomenologie des Geistes, WW, II, 56.

[3] Ὁ *Κάντιος* ἐζήτησε νὰ μεταρρυθμίσῃ τὴν παλαιοτέραν μεταφυσικὴν (ἐν Kritik der reinen Vernunft, 1781), ἐπολέμησαν δὲ αὐτὴν ὁ *Hume* (ἐν Treatise on human Nature 1739 - 1740) καὶ ὁ *Comte* (ἐν Cours de philos. positive, 1830 - 42) καὶ ὁ *F. A. Lange,* ὅστις ὠνόμασεν αὐτὴν Begriffsdichtung, καὶ ὁ *Riehl* (Der philos. Kritizismus, II, 26, 85 κ. ἄ) καὶ ὁ *Windelband* (Präludien, σελ. 39) κ. ἄ.

[4] *Τῆς ἐμπειρικῆς ἢ ἐπαγωγικῆς μεταφυσικῆς* ἱδρυταὶ ἐγένοντο κυρίως ὁ *Fechner* (Πρβλ. Zend - Avesta oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits,[3] 1906), ὁ *Ed. V. Hartmann* (Philosophie des Unbewussten[11], 1904) καὶ ὁ *Wundt* (System der Philosophie[3], 1907. Πρβλ. καὶ Metaphysik, ἐν Kultur der Gegenwart, I, 6, 1906, σελ. 103 κ. ἑξ.).

[5] Πρβλ. *Wundt*, Metaphysik, ἐν Kultur d. Gegenwart, I, 6, σελ. 133· «Die philosophische Metaphysik würde nicht mehr ein suveräner Bauherr sein, der seine Pläne ganz nach eigener Phantasie oder mit den Hilfsmitteln der zufälligen Erfahrungen, die er gesammelt, ausführte, sondern ein Architekt, der auf dem Terrain des positiven Wissens, unter der Aufsicht und nach den Bedürfnissen der hier befehlenden Sondereigentümer sein Werk zu vollenden und überall darauf zu sehen hat, dass die Teile zu einem harmonischen Ganzen zusammenstimmen». Καὶ ὁ *Paulsen* διδάσκει, ὅτι οὔτε ἡ φιλοσοφία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, οὔτε αἱ καθ' ἑκάστας ἐπιστῆμαι ἄνευ τῆς φιλοσοφίας (Einl. σελ. 39 κ. ἑξ.). Πρβλ. καὶ τὰ τοῦ *Külpe*· «Will die Metaphysik die Einzelwissenschaften nicht ergänzen, sondern ersetzen, will sie ersinnen, was diese erforschen, dann wird sie sich gefallen lassen müssen, als Unwissenschaft beiseite geschoben zu werden» (Einl.[4], 1907, σελ. 30).

νικῆς ἐρεύνης. Τοῦ κυρίως συλλογισμοῦ ἐν τῇ περαιτέρω ἐπεξεργασίᾳ περιεσκεμμένην ποιεῖται χρῆσιν, ὡς καὶ αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι, ὑποθέσεις δὲ εἰσάγει, ὅπου ἀποδείξεις ἐνόμιζον ὅτι παρεῖχον οἱ εἰρημένοι σοφοί.

Τῶν δὲ ὠφελημάτων, ὅσα παρέχει ἡ φιλοσοφία εἰς τὰς κοινωνίας καθόλου, οὐδεμία ἐπιστήμη θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιδείξῃ ὑπέρτερα. Ἦ ὑπάρχει κτῆμα ἐν τῷ κόσμῳ τιμιώτερον διὰ τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες ἄσβεστον τὸν πόθον τῆς ἀληθείας ἐν ἑαυτοῖς φέρουσι, παρὰ τὸ νὰ γνωρίσωσι τῶν ὄντων τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, νὰ μὴ διάγωσι δὲ οὕτω τὸν βίον, ὥστε νὰ ἰσχύῃ περὶ αὐτῶν τὸ τοῦ Ἡρακλείτου *«κεκόρηνται ὅκωσπερ κτήνεα»* [1]; Ἀλλ' οὐχὶ τοῦτο μόνον τὸ πολυτιμότατον δῶρον παρέχει ἡ φιλοσοφία. Ἡ ἱστορία περιφανῶς δεικνύει, πόσην αἱ φιλοσοφικαὶ δόξαι ἑκάστου λαοῦ καὶ ἡ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ αὐτοῦ ἀνάπτυξις ἔχουσιν ἐν ἑκάστῃ περιόδῳ ἐπ' ἀλλήλας ῥοπήν [2]. Ἡ θρησκεία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη, τὰ ἤθη, οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ εἶναι ἀπαύγασμα καὶ χαρακτὴρ τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ διανοήσεως. Ὁ ἐπὶ τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου βίος τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ τῶν τότε χρόνων φιλοσοφία, ἧς κύριοι ἀντιπρόσωποι ἦσαν ὁ Σωκράτης καὶ οἱ Σοφισταί, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ φιλοσοφία τῶν Νέων πλατωνικῶν καὶ τῶν Νέων πυθαγορείων, οἱ μέσοι αἰῶνες καὶ ἡ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἔλλειψις ὑπερτέρας φιλοσοφικῆς ζωῆς, τὸ φῶς τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἡ ἀνύψωσις τοῦ βίου ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ μυρία ἄλλα παραδείγματα μαρτυροῦσιν ὑπὲρ τοῦ πράγματος τούτου. Τίς ἀγνοεῖ πόσην ὁ ΙΗ' αἰὼν ὑπέστη ἐν Γερμανίᾳ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λειβνιτίου καὶ τοῦ Οὐολφίου τὴν ἐπίδρασιν, ὡσαύτως δὲ τῆς ἀγγλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς τοῦ Λοκκίου, τοῦ Shaftesbury, τοῦ Rousseau, πόσην δὲ ῥοπὴν ἤσκησαν ἐν Γερμανίᾳ ἐπὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην καὶ τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ποίησιν καὶ τὸν βίον καθόλου ἡ φιλοσοφία τοῦ μεγάλου Καντίου καὶ ἡ τοῦ Ἑγέλου καὶ ἡ τοῦ Schopenhauer; Ἡ φιλοσοφία τοῦ Καντίου ἐθεωρήθη τὸ ἀνυπέρβλητον κορύφωμα τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως. Ὁ θεολογικὸς ὀρθολογισμὸς ὑπῆρξεν

---

[1] Ἀπ. 29, Diels.

[2] Πρβλ. *Volkelt,* Vorträge, 1892, σελ. 91 κ. ἑξ. 167 κ. ἑξ. *Dilthey,* ἐν Kultur d. Gegenwart, I, 6, σελ. 30 κ. ἑξ.

ὁμολογουμένως ἀποτέλεσμα τῶν περὶ θρησκείας διδαγμάτων τοῦ φιλοσόφου ἐκείνου. Δαιμονίως δὲ μεγάλη ἐγένετο καὶ ἡ ἐκ τῆς περιωνύμου κατηγορικῆς προστακτικῆς τοῦ Καντίου ἐπελθοῦσα ὠφέλεια. Ὁ Γουλιέλμος v. Humboldt, ὁ Ἑρρῖκος v. Kleist, ὁ Jean Paul ὑπ' αὐτοῦ ἐνεπνεύσθησαν, οἱ μέγιστοι τῶν ποιητῶν τῆς Γερμανίας, ὁ Goethe καὶ ὁ Schiller, ἐνεφορήθησαν τῶν ὑψηλῶν ἐκείνου διδαγμάτων. Πολλαπλῆ εἶναι ἐν ἑκάστῃ χώρᾳ τῆς φιλοσοφίας ἡ ἐπίδρασις. Τὰ ἀκαδημεικὰ καὶ τἆλλα μαθήματα, τὰ φιλοσοφικὰ βιβλία καὶ περιοδικά, αἱ φιλοσοφικαὶ διαλέξεις, πάντα ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα γίνονται μέσα, δι' ὧν ἡ φιλοσοφία εἰς τὰς κοινωνίας μεταδίδεται, ἔτι δὲ οἱ ἀγαθοὶ ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς, οἵτινες, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, ἀποβαίνουσι τῆς ἀρετῆς διδάσκαλοι [1], ὅταν τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα καὶ μάλιστα τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς τῶν φιλοσόφων διανοήσεως καταβιβάζοντες εὐπροσδέκτους παρέχωσιν εἰς τοὺς πολλούς. Τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ τῶν Σοφιστῶν μαθητὴς ἐγένετο ὁ Εὐριπίδης, τῶν μέσων αἰώνων τὴν φιλοσοφίαν καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸν Ἀριστοτέλη ἐμελέτησεν ὁ Δάντης, ἐκ τοῦ Port-Royal προῆλθεν ὁ Racine, τοῦ γερμανικοῦ Διαφωτισμοῦ τὴν ἐπίδρασιν ὑπέστη ὁ Lessing. Καὶ οἱ Sully Prudhomme καὶ οἱ Tolstoi καὶ οἱ Max Nordau καὶ οἱ Maeterlinck γίνονται τῆς φιλοσοφίας ἑρμηνεῖς καὶ μυσταγωγοὶ προσιτώτεροι εἰς τοὺς πολλούς.

Ἀλλ' ἐν τοῖς μάλιστα φωτίζει καὶ προάγει ἡ φιλοσοφία τὸν ἠθικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων [2]. Αἱ ἠθικαὶ ἰδέαι, ἃς ἡ περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρία παρέχει, ἂν μάλιστα ἐνισχύωνται ὑπὸ συναισθήματος γενναίου, δὲν μένουσιν ἀδρανεῖς οὐδὲ ἀκίνητοι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει, ἀλλὰ ζῶσιν ἐν αὐτῇ καὶ ὡς σταθεροὶ κανόνες καθιστῶσι τοὺς ἔχοντας αὐτὰς χαρακτῆρας καὶ ἄγουσιν εἰς πράξεις ἀγαθάς. Καὶ ὅσῳ ὑψηλότεραι καὶ εὐγενέστεραι εἶναι αἱ ἰδέαι, τοσούτῳ σεμνότερος

---

[1] Πρβλ. τὰ παρ' *Ἀριστοφάνει* (ἐν Βατράχοις, στίχ. 1008 κ. ἑξ., Bergk)

τίνος οὕνεκα χρὴ θαυμάζειν ἄνδρα ποιητήν;
Δεξιότητος καὶ νουθεσίας, ὅτι βελτίους τε ποιοῦμεν
τοὺς ἀνθρώπους ἐν ταῖς πόλεσιν.

[2] Ὅτι ἠθικὰς ἀρχὰς δύναται νὰ ἔχῃ πᾶν φιλοσοφικὸν σύστημα, ἐσπούδασαν νὰ δείξωσι πολλοί. Ὁ *Pierre Bayle* ἐδίδαξεν ἤδη ὅτι καὶ οἱ ἄθεοι δύνανται νὰ ἔχωσιν ἠθικὰς ἀρχὰς (Πρβλ. καὶ *Paulsen,* Ethik, I, σελ. 328· καὶ *Volkelt,* Vorträge, σελ. 97 κ. ἑξ.).

καὶ θειότερος ἀποβαίνει ὁ βίος πρὸς ταύτας ρυθμιζόμενος. Ὁ Πλάτων δεικνύει ἐν τῷ Συμποσίῳ, πῶς διὰ τῆς ὄψεως τοῦ αἰσθητοῦ καλοῦ οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ καλοῦ ἀναγόμεθα καὶ ἐκ τῆς ὄψεως ταύτης παρορμώμεθα πρὸς τὴν ἀρετήν [1], ἐν δὲ τῷ Φαίδρῳ περιγράφει οἷον ἐνθουσιασμὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ γεννᾷ ἡ ὄψις τῆς ἀληθείας καὶ τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἰδεῶν [2]. Τοιαύτην λέγουσι τὴν ἐπὶ τὸν βίον ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφίας καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων ὅσοι ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους [3]. Πολλοὶ δὲ τοῦτο καὶ μόνον ὑπέλαβον τῆς φιλοσοφίας τὸ ἔργον, νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὸν βίον καὶ μεταβάλλῃ καὶ μεταρρυθμίζῃ αὐτόν. Ὑπομιμνήσκομεν τὸν Σωκράτη, ὅστις κατὰ τὴν ρητὴν τοῦ Ξενοφῶντος μαρτυρίαν περὶ ἠθικὰ μόνον ἠσχολεῖτο ζητήματα [4], καὶ τοὺς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη φιλοσόφους, μάλιστα δὲ τοὺς περὶ τὸν Ἐπίκουρον καὶ τοὺς Στωικούς. «*Ἐνέργειαν λόγοις καὶ διαλογισμοῖς τὸν εὐδαίμονα βίον περιποιοῦσαν*» ὥριζε τὴν φιλοσοφίαν ὁ Ἐπίκουρος [5]. Οἱ δὲ Στωικοὶ τὴν μὲν φιλοσοφίαν ἔλεγον ἄσκησιν τῆς σοφίας, τὴν δὲ σοφίαν ὥριζον θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων γνῶσιν καὶ ἄσκησιν τῆς ἀνωτάτης τέχνης, ἥτις εἶναι κατ' αὐτοὺς ἡ ἀρετή [6].

---

[1] Πρβλ. ἰδίᾳ κεφ. 29, ἐν ᾧ λέγονται καὶ τὰ ἑξῆς· «*Ἐνταῦθα τοῦ βίου, ὦ φίλε Σώκρατες, ἔφη ἡ Μαντινικὴ ξένη, εἴπερ που ἄλλοθι, βιωτὸν ἀνθρώπῳ, θεωμένῳ αὐτὸ τὸ καλόν.—Ἆρ' οἴει, ἔφη, φαῦλον βίον γίγνεσθαι ἐκεῖσε βλέποντος ἀνθρώπου καὶ ἐκεῖνο ᾧ δεῖ θεωμένου καὶ ξυνόντος αὐτῷ; ἢ οὐκ ἐνθυμεῖ, ἔφη, ὅτι ἐνταῦθα αὐτῷ μοναχοῦ γενήσεται, ὁρῶντι ᾧ ὁρατὸν τὸ καλόν, τίκτειν οὐκ εἴδωλα ἀρετῆς, ἅτε οὐκ εἰδώλου ἐφαπτομένῳ, ἀλλ' ἀληθῆ ἅτε τοῦ ἀληθοῦς ἐφαπτομένῳ, τεκόντι δὲ ἀρετὴν ἀληθῆ καὶ θρεψαμένῳ ὑπάρχει θεοφιλεῖ γενέσθαι καί, εἴπερ τῳ ἄλλῳ ἀνθρώπων, ἀθανάτῳ καὶ ἐκείνῳ;*»

[2] Κεφ. 27.

[3] Μάλιστα ὁ *Σπινόζας*, καθ' ὃν ἡ γνῶσις συντελεῖ καὶ εἰς τὴν καταστολὴν τῶν παθῶν καὶ τὴν ἀταραξίαν καὶ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπην (Ethica V, 3. 6. 15 κ. ἄ.).

[4] Ἀπομν. Α, 1.

[5] *Σεξτ. Ἐμπειρικοῦ* Π. Μαθ., 169.

[6] Ψ. *Πλουτ.* π. τ. ἀρεσκ. τοῖς φιλοσόφοις, ἐν τῷ προοιμίῳ· Πρβλ. καὶ *Senecae* Epist. 89, 7. *Cic.* Tuscul. Disp. I. 26. 64. De fin. II, 2).

Κατὰ τοὺς Στωικοὺς καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ «*περὶ παίδων ἀγωγῆς*» συγγράμματος εἶπε· «*Δεῖ τῆς ἄλλης παιδείας ὥσπερ κεφάλαιον ποιεῖν τὴν φιλοσοφίαν—· Διὰ γὰρ ταύτην ἐστὶ καὶ μετὰ ταύτης γνῶναι τί τὸ καλὸν τί τὸ αἰσχρόν, τί τὸ δίκαιον τί τὸ ἄδικον, τί τὸ συλλήβδην αἱρετὸν τί τὸ φευκτόν· πῶς θεοῖς πῶς γονεῦσι πῶς πρεσβυτέροις πῶς νόμοις πῶς ἀλλοτρίοις πῶς ἄρχουσι πῶς φίλοις πῶς γυναιξὶ πῶς*

Πολλῷ πλείονας ἔχει παρὰ τοῖς νεωτέροις ἡ γνώμη αὕτη θιασώτας. Ὁ Φραγκίσκος Βάκων, ὁ Hume, ὁ Fichte, ὁ Lotze, ὁ Ed. v. Hartmann καὶ ἄλλοι οὐκ ὀλίγοι διδάσκουσιν, ὅτι τοσούτῳ μείζονα ἔχει ἡ φιλοσοφία ἀξίαν, ὅσῳ μείζονα ἔχει ἐπὶ τὸν βίον ῥοπήν. Ἀλλ᾽ οὐδὲ εἰς τὴν ὄψιν ταύτην τῆς φιλοσοφίας τοσοῦτον ἐτόνισεν, ὅσον ὁ Φριδερῖκος Nietzsche, ὁ ἐπαναστατικώτατος τῶν κοινωνικῶν φιλοσόφων τῶν ἐσχάτων χρόνων. «*Die Umwertung aller Werte*», ἡ τελεία μεταρρύθμισις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως τῶν ἀνθρώπων, ἡ μεταβολὴ τῶν κρατούντων νόμων καὶ ἠθικῶν κανόνων, ἰδοὺ τὸ πρόγραμμα τοῦ φιλοσόφου, ὡς ὁ Nietzsche διατείνεται [1]. Ὁπωσδήποτε ἀναντίλεκτον εἶναι ὅτι μεγίστη εἶναι ἡ ὠφέλεια ἡ ἐκ τῆς φιλοσοφίας προερχομένη. Ἢ τίς θὰ ἠδύνατο νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι μόνη ἡ φιλοσοφία καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ἱκανὸν ἀπὸ ὑψηλοτέρας περιωπῆς νὰ ἐξετάζῃ τὰ πράγματα καὶ ζητῇ πανταχοῦ τοὺς ἀληθεῖς αὐτῶν λόγους; Ὅτι ἡ φιλοσοφία καταλύει τῶν μυθολογικῶν καὶ ποιητικῶν περὶ κόσμου θεωριῶν τὰ εἴδωλα καὶ ἀποσκορακίζει τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ καθαίρει τὰς περὶ τοῦ θείου ἰδέας καὶ ἐλέγχει τὰς πλάνας τὰς κοινωνικάς; Ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀνυψοῖ τὸ ἠθικὸν τῶν ἀνθρώπων φρόνημα καὶ ῥιπίζει τὰ ἐθνικὰ ἰδεώδη καὶ χαλκεύει χαρακτῆρας καὶ ἀναδεικνύει τοὺς ἥρωας τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ καθήκοντος; Ὅτι ἡ φιλοσοφία καὶ τοῦ καλοῦ τὴν ἀντίληψιν προάγει καὶ τὴν τέχνην ἐξευγενίζει καὶ ἑνὶ λόγῳ ὅτι, ὅσῳ μᾶλλον ὁ ἥλιος τῆς φιλοσοφίας φωτίζει καὶ θερμαίνει, ἐπὶ τοσοῦτον ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων προάγεται καὶ ἀναδίδουσι καὶ ἀκμάζουσι καὶ μεγαλουργοῦσιν αἱ κοινωνικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἀρεταί;

Προσφυῶς ἐλέχθη ὅτι ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Κάντιος καὶ ὁ Schopenhauer, πάντες οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι, οἵτινες καὶ τοῦ λόγου τὴν δύναμιν καὶ τὴν χάριν ἔχουσιν, εἶναι τοῦ βίου δημιουργοὶ καὶ ἀληθεῖς προφῆται τοῦ μέλλοντος, ὧν ὁ λόγος δίδει τὴν κατεύ-

---

τέκνοις πῶς οἰκέταις χρηστέον ἐστὶ» **(κεφ. 10)· καὶ ὁ *Μουσώνιος* παρὰ Στοβαίῳ·** ***«Τίς μέντοι ἐπιστήμη πρὸς σωφροσύνην ἄγει πλὴν φιλοσοφίας, οὐκ ἔστιν εἰπεῖν· αὕτη γὰρ διδάσκει μὲν ἐπάνω ἡδονῆς εἶναι, διδάσκει δ᾽ ἐπάνω πλεονεξίας· διδάσκει δὲ ἀγαπᾶν εὐτέλειαν· ἐθίζει δ᾽ αἰδῶ ἔχειν, ἐθίζει δὲ γλώττης κρατεῖν· τάξιν δὲ καὶ κόσμον καὶ εὐσχημοσύνην περιποιεῖ καὶ ὅλως τὸ ἐν κινήσει καὶ σχέσει πρέπον».***

[1] **Jenseits von Gut u. Böse, σελ. 153 κ. ἑξ. 215, 261 κ. ἄ.**

θυνσιν εἰς τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη[1]. Δικαίως ἄρα ὁ Κικέρων τὰ ἐκ τῆς φιλοσοφίας ὠφελήματα ἀριθμῶν ἀναφωνεῖ «*O vitae philosophia dux, o virtutis indagatrix expultrixque vitiorum! Quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? Tu urbes peperisti, tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti, tu eos inter se primo domiciliis, deinde conjugiis, tum litterarum et vocum communione junxisti, tu inventrix legun, tu magistra morum et disciplinae fuisti*»[2]. Ὀρθότατα δὲ καὶ ὁ δαιμόνιος Πλάτων πολὺ πρὸ τοῦ Ρωμαίου σοφοῦ ἐδίδαξεν, ὅτι «*ἐπορισάμεθα φιλοσοφίας γένος, οὗ μεῖζον ἀγαθὸν οὔτ' ἦλθεν οὔτε ἥξει ποτὲ τῷ θνητῷ γένει δωρηθὲν ἐκ θεῶν*»[3].

Τοσαῦτα, ὦ νεαροὶ μύσται τῶν ἐπιστημῶν, πρὸς οὓς κυρίως ἀποβλέπει ὁ λόγος, τοσαῦτα παρέχει εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀγαθὰ ἡ ἐπιστήμη, ἥτις πάνυ δικαίως ἐκλήθη τῶν ἐπιστημῶν ἡ βασιλίς.

Καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπομνήσωμεν ὑμᾶς, ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι τῆς ἑλληνικῆς διανοίας τὸ κάλλιστον δημιούργημα, ὅτι καὶ τῆς ἐπιστήμης ταύτης τὰ μέγιστα ζητήματα προεβλήθησαν καὶ θαυμασίως προήχθησαν ἐν τῇ περικλεεῖ ἡμῶν χώρᾳ, ἥτις πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν ὑπῆρξε γενέτειρα καὶ τροφός. Δὲν ἐλάξευσε μόνον τοῦ Ὁμήρου τὰ ἔπη τὰ ἀπαράμιλλα ἡ Ἑλλάς, οὐδὲ μόνον τοῦ Αἰσχύλου τὰ σεμνὰ ἐπύργωσε ρήματα, οὐδὲ τοῦ Πινδάρου μόνον ἀνέδειξε τὴν αἰθερίαν μοῦσαν καὶ τοῦ Θουκυδίδου τὴν κρίσιν τὴν βαθυγνώμονα καὶ τοῦ Δημοσθένους τὴν ἔκπαγλον ρητορικὴν δεινότητα καὶ τοῦ Ἰκτίνου καὶ τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Ζεύξιδος τὴν ἀνέφικτον τέχνην. Ἀθάνατα σελαγίζουσιν ἐν τῷ πνευματικῷ στερεώματι τῆς παγκοσμίου ἐπιστήμης τῶν δαιμονιωτάτων τῆς Ἑλλάδος φιλοσόφων τὰ ὀνόματα, ὅσοι τὰς ἀπαρασαλεύτους κρηπῖδας ὑπέθεντο τοῦ ναοῦ τῆς ἀϊδίου Ἀληθείας. Ὁ Θαλῆς πρῶτος ἐκ φυσικῶν αἰτίων ἐπειράθη νὰ ἑρμη-

---

[1] Περὶ τοῦ Πλάτωνος εἶπεν ὁ *Hebler* «Die ganze Geschichte dürfte keinen Eroberer und keinen Gesetzgeber kennen, welcher eine nachhaltigere Wirkung auf die Folgezeit ausgeübt, als dieser Träumer» (Die Philosophie gegenüber dem Leben und den Einzelwissenschaften[2], 1874, σελ. 6).

[2] Tuscul. Disput. V, 2 Πρβλ. καὶ *Ἰσοκρ.* Πανηγ. κεφ. 13.

[3] Τιμ. XVI, 47. Πρβλ. καὶ *Ἀριστ.* Μ. τ. φ. A 2. 983 α 5 «*ἡ γὰρ φιλοσοφία θειοτάτη καὶ τιμιωτάτη*».

νεύση τῶν ὄντων τὴν γένεσιν. Ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ μέγας Δημόκριτος καὶ ὁ πολὺς Ἀναξαγόρας τὴν ἀρχὴν τῆς ἀφθαρσίας τῆς ὕλης καὶ τῶν ἀτόμων τὴν θεωρίαν ὑπετύπωσαν, τὴν βάσιν τῆς χημείας τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆς θεωρίας τῆς ἕλξεως καὶ ἀπώσεως τῶν μορίων τῆς ὕλης. Τῶν Ἑλλήνων δίδαγμα ἐγένετο τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀνωλέθρου τῆς ἐνεργείας, ἧς ἡ ἀκριβεστέρα διατύπωσις ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐδόξασε τὸ ὄνομα τοῦ Ροβέρτου Mayer[1]. Ὁ πολὺς Ἀναξίμανδρος προϋπετύπωσε τὴν θεωρίαν τῆς γενέσεως τοῦ ἡμετέρου πλανητικοῦ συστήματος[2] καὶ ἔτεμε τὴν ὁδόν, ἣν ἐπορεύθησαν ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ὁ Κάντιος καὶ ὁ Laplace. Εἰς τὸν μέγαν Ἀρίσταρχον ἀνήκει ἀναμφηρίστως ἡ δόξα τῆς θεωρίας τῆς ἡλιοκεντρικῆς[3]. Ὁ Ἀναξίμανδρος, ὁ θεῖος Ἱπποκράτης καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων τὴν θεωρίαν τῆς ἀνελίξεως εἰσήγαγον καὶ τοὺς διττοὺς αὐτῆς παρετήρησαν νόμους, τῆς κληρονομικότητος καὶ τῆς προσαρμογῆς, ὡς διετύπωσεν αὐτοὺς ἔπειτα ἡ μεγάλη διάνοια τοῦ Darwin[4]. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, τὰ ἀληθῆ σεμνώματα τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως, πρῶτοι ἀκριβέστερον τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς φιλοσοφικὰς ἐπιστήμας καθώρισαν καὶ πολλαχῶς ἀνέπτυξαν καὶ διὰ τοῦ ἀνεσπέρου φωτὸς αὐτῶν τὴν διάνοιαν τῶν ἐπιγόνων κατηύγασαν καὶ μετὰ τῶν λοιπῶν ἡρώων τῆς ἑλληνικῆς σοφίας ἐγένοντο ἀφετηρία τῆς νέας τῶν ἐπιστημῶν ἐπιδόσεως

---

[1] Ὁ *Ἀριστοτέλης* ἐν Μετεωρολογικοῖς (Β', 3.358 β 29) ποιεῖται λόγον περὶ διατηρήσεως τοῦ ὅλου λέγων· *«οὔτε ἀεὶ τὰ αὐτὰ μέρη διαμένει, οὔτε γῆς οὔτε θαλάττης, ἀλλὰ μόνον ὁ πᾶς ὄγκος»*. Σαφέστερα λέγονται ταῦτα παρὰ *Λουκρητίῳ* (De rerum natura V, 294 κ. ἑξ.).

[2] *«Φησὶν Ἀναξίμανδρος»*, γράφει ὁ *Πλούταρχος*, *«τὸ ἐκ τοῦ ἀϊδίου γόνιμον θερμοῦ τε καὶ ψυχροῦ κατὰ τὴν γένεσιν τοῦδε τοῦ κόσμου ἀποκριθῆναι, καὶ τινα ἐκ τούτου φλογὸς σφαῖραν περιφυῆναι τῷ περὶ τὴν γῆν ἀέρι, ὡς τῷ δένδρῳ φλοιόν, ἧς ἀπορραγείσης καὶ εἴς τινας ἀποκλεισθείσης κύκλους ὑποστῆναι τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας»* (Στρωμ., ἔκδ. Γρ. Βερναρδάκη, 1896, τόμ. 7, σελ. 37).

[3] *«Τὰ μὲν ἀπλανέα τῶν ἄστρων καὶ τὸν ἅλιον μένειν ἀκίνητα, τὰν δὲ γᾶν περιφέρεσθαι περὶ τὸν ἅλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν»* (*Ἀρχιμήδους* Ψαμμίτης, σελ. 314, Tozell).

[4] *Πλουτ.* Ἠθ. VII, σελ. 37 Βερναρδάκη. *Ἐμπεδοκλ.* στίχ. 276 κ. ἑξ. *Mullach,* Fragm. philos. graec. I, 8 κ. ἑξ. *Ἀριστ.* Φυσ. 198 β 16 κ. ἑξ. Π. ζ. μορ. 640 α 18. Πρβλ. καὶ *Zeller,* Über die griech. Vorgänger Darwin's, Vorträge u. Abhandlungen III, 1884, 37. *Θεοφίλου Βορέα,* Εἰσαγ. εἰς τὴν φιλοσοφίαν (Ἀκαδημεικὰ 3, 1935), σελ. 215 κ. ἑξ., 223.

καὶ τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας καὶ ὡδοποίησαν εἰς τὸν νεώτερον πολιτισμόν [1].

Καὶ εἶναι πρόδηλον, ὅτι ἡ φιλοσοφία, ὡς πᾶσα ἐπιστήμη, εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας ἀνήκει κατὰ κληρονομικὸν τῶν μεγάλων προγόνων δικαίωμα καὶ οὐχὶ μόνον διὰ τὰ μέγιστα πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος εὐεργετήματα, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο εἰς ἡμᾶς πολλῷ μᾶλλον ἐπιβάλλεται ἡ θεραπεία αὐτῆς. Τύχῃ δὲ ἀγαθῇ τὴν γνώμην ταύτην ἔσχεν ἀείποτε ἡ Ἑλλάς, ἥτις οὐ μόνον ἐν τῇ ἀκμῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς μεγίσταις δυσπραγίαις κατὰ δύναμιν τὴν φιλοσοφίαν ἐθεράπευσε, καὶ μάλιστα ἀφ' ὅτου τῆς ἐλευθερίας τὸ φῶς ἀνέτειλε καὶ τὸ βαθὺ σκότος ἤρξατο νὰ διαλύῃ, τὴν μεγάλην συμφοράν, ἣν ἡ αἰωνία Μοῖρα εἶχεν ἐπικλώσει εἰς τὸ ἑλληνικὸν γένος. Πρώτιστον αὐτῆς καθῆκον ὑπέλαβεν ἡ πατρὶς ἡμῶν τότε, τάχιστα τοὺς πυρσοὺς τῆς πατροπαραδότου σοφίας πάλιν νὰ ἀνάψῃ καὶ τὰς Μούσας ἐπὶ τὰ πρῶτα αὐτῶν νὰ ἀνακαλέσῃ ἐνδιαιτήματα. Ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, τῷ ἐθνικῷ φάρῳ, ὅστις πρὸς πᾶσαν ἑλληνικὴν γωνίαν ἔμελλε νὰ πέμπῃ τὸ μακάριον τῆς ψυχῆς φῶς, τὴν φιλοσοφίαν ἵδρυσεν ἡ Ἑλλὰς ἡγεμόνα τῶν ἐπιστημῶν τῶν ἄλλων καὶ ὥρισεν, ἵνα μὴ μόνον τῶν Ἑλληνίδων Μουσῶν οἱ θιασῶται καὶ οἱ τὰ σεμνὰ τῆς Θεολογίας ὄργια μυούμενοι, οἵτινες τὸν θειότατον ἐν τοῖς πρώτιστα καὶ ἱερώτατον ἀναλαμβάνουσι κλῆρον, τοῦ Γένους τὴν διαπαιδαγώγησιν, ἀλλὰ καὶ οἱ μέλλοντες τῆς Θέμιδος λειτουργοὶ ἀκροῶνται αὐτῆς καὶ οἱ τῶν μυστηρίων τῆς φύσεως καὶ οἱ τῶν ἀριθμῶν φροντισταὶ καὶ ἱεροφάνται.

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐξετάσωμεν, τί ἡ φιλοσοφία ὡς ἐπιστήμη μέχρι τοῦδε κατώρθωσεν ἐν Ἑλλάδι. Ὁπωσδήποτε οὐχὶ μικρὸν συνεβάλετο μέρος εἰς τὴν διανοητικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ Ἔθνους ἀναγέννησιν. Καὶ οἱ καρποὶ τῆς ἀναγεννήσεως ταύτης ἐν τῷ ὅλῳ βίῳ διαφαίνονται, μάλιστα δ' ἐν τῇ ἐσχάτῃ γιγαντώδει κινήσει τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ἐν τῷ Πανθέῳ αὐτῆς παρὰ τοὺς ἐν Μαραθῶνι προκινδυνεύσαντας τῶν προγόνων καὶ τοὺς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχήσαντας καὶ τοὺς ἐν Πλαταιαῖς παραταξαμένους καὶ τοὺς ἐν Θερμοπύλαις καὶ τοὺς ἐπ' Ἀρτεμισίῳ καὶ τοὺς ἥρωας τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶ-

---

[1] **Ὁ Πλάτων εἶναι κατὰ *Paulsen* πατὴρ τῆς τῶν Ἑσπερίων φιλοσοφίας («Vater der abendländischen Philosophie», ἐν Kultur d. Gegenwart I, 6, σελ. 418).**

νος, οἵτινες τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας ὑπῆρξαν οἱ ἀρχηγέται, ἔταξεν ἤδη ἡ Ἑλλὰς τοὺς γίγαντας, οἵτινες διὰ τῆς δαιμονίας φρονήσεως καὶ τῶν καλλινίκων κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν ἀγώνων πλείω καὶ ἀρείω κατέστησαν αὐτήν. Καὶ εἶναι ἀρχὴ αὕτη, πεπείσμεθα, νέας περιόδου τῆς ἐθνικῆς ζωῆς, ἐν ᾗ καὶ πλείονες ἥρωες μεγάλης καὶ κραταιᾶς πατρίδος χαλκευταὶ θὰ προέλθωσι καὶ τῆς ἐπιστήμης σκαπανεῖς θὰ διαπρέψωσιν ἐν τῷ εὐγενεστάτῳ σταδίῳ, ἐν ᾧ τῶν ἐπιστημῶν οἱ ἀριστεῖς στεφανοῦνται, καὶ ἄλλοι ἔνθεοι ἄνδρες θὰ ἀναδειχθῶσιν, οἵτινες πολλῷ μᾶλλον ἢ πρότερον πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας ὑποδεικνυόμενα ἰδεώδη θὰ ρυθμίσωσι τὴν ἐθνικὴν ψυχήν. Τῶν μεγάλων καὶ καλῶν ἔργων ἐγένοντο θαυμασταὶ καὶ μιμηταὶ ἀείποτε οἱ Ἕλληνες, ἐρασταὶ δὲ καὶ ζηλωταὶ τῆς προγονικῆς εὐκλείας, σήμερον δέ, εἴπερ ποτέ, ἰδεῶδες ἔχουσι τὸ

αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων,
μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν[1].

---

[1] Ὁμήρου Ἰλιάδ. Ζ 208.

Η ΨΥΧΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ *

Εἰς τὸν ἀναδιφῶντα τοῦ παρελθόντος τὰς σελίδας καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ἀνθρώπων τὴν ἱστορίαν ἐξετάζοντα ἄπειρος παρίσταται τῶν ψυχικῶν ἐκφάνσεων ἡ ποικιλία. Παρὰ τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Σοφοκλέα καὶ τὸν Goethe, παρὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Κάντιον καὶ τοὺς ἄλλους δαιμονίους ἄνδρας, οἵτινες εἰς τὰ ὕψη τῆς γνώσεως ἀνερχόμενοι καὶ τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης εὐρύνοντες πολλαχῶς προάγουσι τὸν βίον, ἕρπει τῶν συνηθεστέρων ἀνθρώπων ὁ ὅμιλος, παρὰ δὲ τοὺς Ἀλεξάνδρους καὶ τοὺς Καίσαρας καὶ τοὺς Ναπολέοντας καὶ τοὺς λοιποὺς ἥρωας τῆς βουλήσεως καὶ τῆς δράσεως, οἵτινες γνώμῃ κοινῇ ἁπάσης τῆς ἀνθρωπότητος τάσσονται εἰς τὸ Πάνθεον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, κινοῦνται κατὰ τὰ νεύματα καὶ τὰ παραδείγματα ἐκείνων αἱ παντοῖαι ἀσθένειαι τοῦ χαρακτῆρος.

Τὸ ἐρευνῶν πνεῦμα ἐξήτασεν ἐκ παλαιοῦ χρόνου τὴν αἰτίαν, δι' ἣν ἄλλοι μὲν τῶν ἀνθρώπων εὐφυεῖς γίνονται καὶ μεγαλοφυεῖς καὶ εὐαίσθητοι καὶ μεγαλόψυχοι καὶ μεγαλοπράγμονες, ἄλλοι δὲ τοὐναντίον ἀμβλεῖς καὶ ἠλίθιοι καὶ ἀνάλγητοι μᾶλλον ἢ ἧττον καὶ ἀσθενεῖς τὸν χαρακτῆρα. Ἀλλὰ τῆς ζητήσεως τὰ πορίσματα ἥκιστα πρὸς ἄλληλα συμφωνοῦσι.

Τινὲς νομίζουσιν ὅτι τὰς αὐτὰς πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐκ φύσεως κέκτηνται ψυχικὰς δυνάμεις, τῆς τοιαύτης δὲ ἢ τοιαύτης διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς διαμορφώσεως αὐτῶν αἰτία γίνεται ἡ ἀγωγή. Ὁ Kong-Tse καὶ ὁ Meng-Tse ἐν Σινικῇ ἐδίδαξαν, ὡς καὶ ὁ Ρουσσὼ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους[1], ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει ἀγαθός, δια-

---

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1906.

[1] Πρβλ. Höffding, Rousseau und seine Philosophie, Frommanns Klassiker d. Phil., 1897, σελ. 143.

φθείρεται δὲ ἐὰν τύχῃ παιδείας κακῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ[1]. Οἱ Στωικοὶ διετείνοντο ὅτι παντὸς ἀνθρώπου ἡ ψυχὴ ἅμα τῇ εἰσόδῳ εἰς τὸν βίον εἶναι χάρτης ἄγραφος, ἐφ' οὗ πᾶσα ἔννοια δύναται νὰ ἐγγραφῇ, καὶ εἰς ἀρετῆς κτῆσιν ἐπιτηδεία, διαστρέφεται δὲ διὰ κακῶν παραδειγμάτων[2]. Συνεφώνησε δὲ ὁ Ἑλβέτιος, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ὁποίου πάντες οἱ ἄνθρωποι γεννῶνται οἱ αὐτοί, οὐδὲν διαφέροντες κατὰ τὴν λεπτότητα τῶν αἰσθήσεων, τὴν ἀντίληψιν, τὴν μνήμην, πάντες ἔχουσι τὴν δύναμιν νὰ ἀρθῶσι μέχρι τῶν ὑψίστων ἰδεῶν, ἀπεργάζεται δὲ τὴν διαφορὰν αὐτῶν ἡ ἀγωγὴ μόνη[3]. Οὐχὶ δὲ ἄλλως φρονοῦσιν ὁ Λειβνίτιος[4] καὶ ὁ Locke[5] καὶ ἄλλοι τῶν νῦν σοφῶν, ἐν οἷς καὶ οἱ περὶ τὸν Watson, τὸν ἀρχηγέτην τῆς λεγομένης ψυχολογίας τῆς διαγωγῆς (Behaviorism). Καὶ τὸ μεγαλόνουν καὶ τὸ μεγαλόφρον καὶ τὸ μεγαλεπήβολον καὶ μεγαλουργὸν λέγεται ὑπὸ τῶν θιασωτῶν τῆς γνώμης ταύτης ἐπίκτητον, ἀγαθῆς ἀγωγῆς δῆλον ὅτι προϊόν[6].

Ἄλλοι διδάσκουσιν ὅλως τἀναντία. Ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ τῶν ἀνθρώπων διαφορὰ προέρχεται ἐκ διαφόρων στοιχείων, ἅτινα παρὰ τῶν γονέων κληρονομοῦσι καὶ φέρουσιν ἔμφυτα ἐν ἑαυτοῖς, ἡ δὲ ἀγωγὴ ἢ ἐλάχιστα ἐπιδρᾷ ἢ οὐδὲ τὸ παράπαν.

Ὁ Galton ἐν τῷ γνωστῷ συγγράμματι Hereditary Genius πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι τὸ ἐμφυὲς μείζονα ἐπὶ τὴν ψυχὴν ἔχει ῥοπὴν ἢ σύμπασα ἡ ἀγωγή. Καὶ ὁ Maudsley παρατηρεῖ ὅτι τὴν τύχην ἑκάστου ἀτόμου παρασκευάζει ἡ κληρονομικότης. Δύο ἄτομα, λέγει, κατὰ

[1] Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsphilosophie², 1897, I, 63 καὶ 76.

[2] «Ὅταν γεννηθῇ ἄνθρωπος, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ὥσπερ χάρτην εὐεργὸν εἰς ἀπογραφήν εἰς τοῦτον μίαν ἑκάστην τῶν ἐννοιῶν ἐναπογράφεται». Πλουτ. Ἠθ., ἔκδ. Βερναρδάκη, τόμ. 5, 338. Πρβλ. καὶ Γαληνόν, Ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς πάθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἕπεται, κεφ. 11, καὶ L. Stein, Erkenntnistheorie der Stoa, σελ. 114.

[3] «Tous les hommes naissent égaux et avec des aptitutes égales, l'éducation fait les différences». De l'ésprit, 3me discours. Ὅμοια διδάσκουσιν ὁ Condillac, ὁ La Mettrie, ὁ Diderot, ὁ Holbach.

[4] Πρβλ. Paul Barth, Elem. d. Erz. u. Unterrichtslehre⁵, 1912, σελ. 25.

[5] Κατὰ Locke ἡ ψυχὴ ἑκάστου ἀνθρώπου εἶναι tabula rasa, white paper. Πρβλ. Some thoughts on education §§ 1 καὶ 30. Πρβλ. καὶ Buckle ἐν τῷ συγγράμματι History of Civilisation in England, γερμ. μετάφρ. I, 151.

[6] Ἀντεῖπον ἄλλοι τε καὶ ὁ Woodworth (Contemporary Schools of Psychology, 1931).

τὰς αὐτὰς παιδαγωγούμενα ἀρχὰς διαφέρουσιν ἀλλήλων, διότι ἑκάτερον ἀναπτύσσεται κατὰ τὴν προδιάθεσιν, ἣν ἐκληρονόμησε παρὰ τῶν γονέων [1].

Ἔτι αὐστηρότερον ἔκρινεν ἡ ἰταλικὴ θετικὴ καλουμένη σχολή, scuola positiva, ὁ Ferri, ὁ Turati, ὁ Garofalo, καὶ πρὸ πάντων ὁ Lombroso, οὗ τὸ σύγγραμμα Uomo delinquente μέγαν πρό τινων ἐτῶν πανταχοῦ προυξένησε πάταγον. Ἡ κληρονομικότης, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τούτων, ἀπεργάζεται τὸ πᾶν, ἡ δὲ ἀγωγὴ οὐδὲ τὸ παράπαν δύναται νὰ μεταβάλῃ τὴν κληρονομουμένην φύσιν. Διὰ τοῦτο δέ τινες τῶν ἀνθρώπων γεννώμενοι ἐγκληματίαι, ὥς ἄλλοι γεννῶνται καλλιτέχναι καὶ ποιηταί, εἶναι αὐτόχρημα εἰς ἀπώλειαν προωρισμένοι.

Ἄλλοι πάλιν οὔτε τῆς κληρονομικότητος τὴν δύναμιν οὔτε τὴν σημασίαν καθόλου εἰπεῖν ὑποτιμῶσι τῆς ἀγωγῆς. Ἤδη ὁ Πλάτων εἶπεν· «Ἄνθρωπος παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχὼν καὶ φύσεως εὐτυχοῦς θειότατον ἡμερώτατόν τε ζῷον γίγνεσθαι φιλεῖ, μὴ ἱκανῶς δὲ ἢ μὴ καλῶς τραφὲν ἀγριώτατον ὁπόσα φύει γῆ» [2]. Ὁμογνωμονοῦσι δὲ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης [3] καὶ ἄλλοι τῶν παλαιῶν πολλοί, ὥς ὁ Γαληνός [4], ὁ Πλούταρχος [5], ἔτι δὲ τῶν σοφῶν τῶν νεωτέρων. Ἀλλὰ καὶ οὗτοι διαφέρονται πρὸς ἀλλήλους ὥς πρὸς τὰ ὅρια τῆς κληρονομικότητος καὶ τῆς ἀγωγῆς.

---

[1] Le crime et la folie, 1886, ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ· «Il y a pour l'homme une destinée, que ses ancêtres lui ont faite, et nul, fût-il capable de le tenter, ne peut échapper à la tyrannie de son organisation».

[2] Πλάτ. Νόμ. 766 Α. Πρβλ. καὶ τὰς περὶ γάμου διατάξεις ἐν Πολ. 459 κ. ἑξ. 460 Ε καὶ Τίμαιον 87 Α. «Κακοὶ πάντες οἱ κακοὶ διὰ δύο ἀκουσιώτατα γιγνόμεθα, ὧν αἰτιατέον μὲν τοὺς φυτεύοντας ἀεὶ τῶν φυτευομένων μᾶλλον καὶ τοὺς τρέφοντας τῶν τρεφομένων, προθυμητέον μήν, ὅπῃ τις δύναται, καὶ δι' ἐπιτηδευμάτων μαθημάτων τε φυγεῖν μὲν κακίαν, τοὐναντίον δὲ ἑλεῖν», καὶ τὰ τοῦ Σιμύλου παρὰ Στοβαίῳ·

Φύσις, θέλησις, ἐπιμέλει' εὐταξία
σοφοὺς τίθησι κἀγαθούς· ἐτῶν δὲ τοι
ἀριθμὸς οὐδὲν ἄλλο πλὴν γῆρας ποιεῖ.

[3] Πολιτ. Ε 12, 13 16 α· «*ἐνδέχεται εἶναί τινας οὓς παιδευθῆναι καὶ γενέσθαι σπουδαίους ἄνδρας ἀδύνατον*».

[4] Ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ.

[5] Π. παίδ. ἀγ. κεφ. 4. Πρβλ. καὶ Κικέρωνα (Pro Archia poeta 7) καὶ Ὁράτιον (Ars poetica, στίχ. 468 κ. ἑξ.) καὶ Κοϊντιλιανόν, ὅστις ἐξαίρει τὴν δύναμιν τῆς ἀγωγῆς (Inst. Orat. I, 1, 3).

Ὁ Πλάτων[1] καὶ ὁ Καρτέσιος[2] ἐδίδαξαν ὅτι καὶ ἔννοιαι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἔμφυτοι ὑπάρχουσιν. Ὁ Spencer[3], ὁ Darwin[4], ὁ Haeckel[5] καὶ ἄλλοι ἰσχυρίζονται ὅτι παραστάσεις μόνον δύνανται μετὰ τῶν κυττάρων τοῦ νευρικοῦ συστήματος νὰ μεταγγίζωνται εἰς τὰ τέκνα[6]. Ὁ Ribot[7] πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι καὶ ἡ μεγαλοφυΐα καὶ αἱ ἰδιοφυΐαι μεταδίδονται. Ὁ Wundt[8], τῶν νεωτέρων ψυχολόγων ὁ δοκιμώτατος, καὶ ὡς πρὸς τὴν μετάδοσιν τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν παραστάσεων διαφωνεῖ καὶ πολλὰ τῶν πορισμάτων τοῦ Ribot καὶ ἄλλων ἀποκρούει.

Τοσαύτη γνωμῶν διαφωνία ἐπικρατεῖ ἔτι καὶ νῦν ἐν τῷ ζητήματι, ὅπερ ἀνελάβομεν νὰ ἐξετάσωμεν ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ.

Δύναται μόνη ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀγωγῆς νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην τῶν ἀνθρώπων ἀνάπτυξιν; Πῶς ἐλέγχεται τὸ δυνατὸν τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος; Τίνες οἱ νόμοι καὶ τὰ ὅρια αὐτῆς; Τίς ἡ δύναμις τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ἀγωγῆς;

Ταῦτα εἶναι τὰ κεφάλαια τῆς ἐρεύνης ἡμῶν, ἧς τὰ πορίσματα περιελάβομεν ἐν βραχεῖ ἐπιλόγῳ.

I. Η ΨΥΧΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟΤΗΣ

1. Τὰ φαινόμενα.

Ὅσοι τῶν ψιλῶν μεταφυσικῶν θεωριῶν τὴν ἐπιστημονικὴν προκρίνουσιν ἀλήθειαν, δέον ἰσχυρῶς νὰ ἀποκρούσωσι τὴν δόξαν ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι γεννῶνται τὰς αὐτὰς ἔχοντες ἰδιότητας, διὰ δὲ τῆς ἀγωγῆς δύναται ἕκαστος νὰ ἀρθῇ μέχρι τῶν ὑψίστων ἰδεῶν καὶ κατορθώσῃ πᾶν ἐν τῷ βίῳ.

---

[1] Πρβλ. ἡμετέραν διατριβὴν Das weltbildende Prinzip in der plat. Philosophie, Leipzig, 1899, σελ. 17.
[2] Meditationes de prima philosophia.
[3] Principles of Psychology, II.
[4] On the Origin of Species, κατὰ τὴν γερμ. μετάφρ. Brown, σελ. 217 καὶ ἄλλ.
[5] Natürl-Schöpfungsgeschichte[4], σελ. 63 κ. ἑξ.
[6] Πρβλ. Preyer, Die Seele des Kindes[3], κεφ. 8, καὶ Romanes, Mental evolution in Animals, 1883, σελ. 15 καὶ 131.
[7] Hérédité psychologique[5], 1897, σελ. 65 κ. ἑξ.
[8] Menschen und Thierseele, 1911, σελ. 482, 488 κ. ἑξ., Physiol. Psychol[5], III, 1903, σελ. 640.

Ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ τῶν ἀνθρώπων διαφορὰ καὶ ἐν τῇ πρώτῃ ἡλικίᾳ παρατηρεῖται καὶ ἔπειτα ἐλέγχεται περιφανής. Τῶν παιδίων τὰ μὲν εἶναι ἀγχινούστερα, τὰ δὲ ἀμβλύτερα τὸν νοῦν καὶ ἄλλα μὲν ἠπιώτερα καὶ εὐηνιώτερα, ἄλλα δὲ σκληρότερα καὶ δυσαγωγότερα. Καὶ ἀδελφοὶ δὲ ὁμοίως παιδευόμενοι καὶ κατὰ τὴν ἐπίδοσιν καὶ κατὰ τὰς τάσεις διαφέρουσιν ἀλλήλων. Ἔπειτα βραδεῖς ἄνθρωποι καὶ ἠλίθιοι, ὡς ἡ πεῖρα δεικνύει, οἱασδήποτε ἂν μετάσχωσιν ἀγωγῆς, ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐξέλθωσι τῶν ὁρίων, ἐν οἷς ἡ φύσις αὐτοὺς ἐνέκλεισε, μόνον δ' ἔμφυτα στοιχεῖα ἀγαθά, παρὰ τῶν γονέων κληρονομηθέντα, συμβάλλονται εἰς τῶν ἀτόμων τὴν ταχεῖαν ἀνάπτυξιν καὶ τὸν Ἀρχιμήδην δημιουργοῦσι καὶ τὸν Gauss καὶ τὸν Pascal, καὶ ἀναδεικνύουσι τὸν Ὅμηρον, τὸν Dante καὶ τὸν Milton καὶ τὸν Shakespeare.

Κάλλιστα εἶπεν ὁ Πίνδαρος·

Σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φυᾷ·
μαθόντες δὲ λάβροι παγγλωσ-
σίᾳ, κόρακες ὥς, ἄκραντα
γαρύετον Διὸς πρὸς ὄρνιχα
θεῖον[1].

Καὶ ὁ Darwin ἐν Life and Letters διηγεῖται ὅτι, εἰ καὶ ἔτυχε τῆς αὐτῆς καὶ ὁ ἀδελφός του ἀγωγῆς, διέφερεν ἐκείνου ἕνεκα τῆς κληρονομικότητος[2].

Ἀκριβῶς δὲ ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης εἶναι ὁ ἐπικινδυνότερος σκόπελος, ἐφ' οὗ προσκρούουσα συντρίβεται ἡ περὶ τῆς ἐκ γενετῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων θεωρία. Πῶς εἶναι τῷ ὄντι δυνατὸν πάντες οἱ ἄνθρωποι ὁμοίας ψυχικὰς προδιαθέσεις νὰ ἔχωσιν, ὡς ὁ Kong-Tse καὶ ὁ Meng-Tse καὶ ὁ Rousseau καὶ ἄλλοι ἐδίδαξαν καὶ νῦν ἔτι διδάσκουσι πολλοί, ἀφ' οὗ μόνον ἐκ γονέων εὐφυῶν

[1] Ὀλυμπ., 2, 86.

[2] I, 22. Πρβλ. καὶ Γαληνὸν (ἐν τῷ εἰρ. βιβλ.) καὶ Mosso, καθ' ὃν καὶ συμφυεῖς ἀδελφοὶ διαφέρουσιν ἀλλήλων κατὰ τὴν κρᾶσιν (La peur, σελ. 174) καὶ Preyer (ἔνθ. ἀν., ἐν τῷ προλόγῳ) καὶ Ziller (Einleitung in die Pädagogik[2], 1901, σελ. 51 κ. ἑξ.) καὶ Lindner (Γεν. Παιδ. καὶ Διδακτική, μετάφρ. Χ. Παπαδοπούλου[2], σελ. 5, 9 καὶ ἀλλ.) καὶ Schiller-Fauth (Handb. der prakt. Pädagogik, 1904, σελ. 91 κ. ἑξ.) καὶ Bergemann (Soziale Pädagogik, 1900, σελ. 4 κ. ἑξ.) καὶ Rein (Pädagogik in syst. Darstellung, I, 1902, σελ. 11 κ. ἑξ.).

καὶ ἀγαθῶν εὐφυῆ καὶ ἀγαθά, ἐκ μωρῶν δὲ καὶ πονηρῶν μωρὰ καὶ φαῦλα τέκνα δύνανται νὰ γεννῶνται;

Ὅτι ψυχικαὶ τῶν γονέων ἰδιότητες κληροδοτοῦνται εἰς τὰ τέκνα, παρετήρησαν ἤδη ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ρώμη, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῶν φιλολογιῶν αὐτῶν.

Ἐν τοῖς ἱεροῖς βιβλίοις τοῦ Μανοῦ διαρρήδην λέγεται· «ἡ γυνὴ τίκτει παῖδας ὁμοίας ἔχοντας ἰδιότητας πρὸς τὸν γεννήσαντα» καὶ «ὁ κακὸς ἔχει τὴν πονηρὰν φύσιν ἢ παρὰ τοῦ πατρὸς ἢ παρὰ τῆς μητρὸς λαβὼν ἢ παρ' ἀμφοτέρων»[1].

Ὡσαύτως δ' ἐν τοῖς ἔπεσι τοῖς ὁμηρικοῖς συνήθης εἶναι ἡ γνώμη ὅτι ἀγαθοὺς υἱοὺς οἱ ἀγαθοὶ πατέρες γεννῶσιν. Ὁ Αἰνείας ἐν Ἰλιάδι πληθὺν εὐγενῶν αὐτοῦ προγόνων ἀριθμῶν

ταύτης τοι γενεῆς καὶ αἵματος εὔχομαι εἶναι,

λέγει σεμνυνόμενος[2]. Ἀλλαχοῦ πάλιν ὁ Πρίαμος πρὸς τὸν Ἑρμῆν, ὅστις ἐν ἀνθρώπου μορφῇ παρίσταται εἰς αὐτόν, λέγει,

οἷος δὴ σὺ δέμας καὶ εἶδος ἀγητὸς
πέπνυσαί τε νόῳ, μακάρων δ' ἐξ ἐσσι τοκήων[3].

Ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσείᾳ ὁ Μενέλαος τὸν Τηλέμαχον καὶ τὸν Νεστορίδην Πεισίστρατον τὸ πρῶτον ἰδὼν ἀναγνωρίζει τὰ τέκνα διοτρεφῶν βασιλέων·

ἀνδρῶν γένος ἐστὲ διοτρεφέων βασιλήων
σκηπτούχων, ἐπεὶ οὔ κε κακοὶ τοιούσδε τέκοιεν[4].

Καὶ ὁ Σοφοκλῆς δὲ εἰσάγει τὸν χορὸν ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ λέγοντα περὶ τῆς ἡρωΐδος τοῦ δράματος ὅτι εἶναι ὠμοῦ πατρὸς ὠμὸν τέκνον·

δηλοῖ τὸ γέννημ' ὠμὸν ἐξ ὠμοῦ πατρὸς
τῆς παιδός· εἴκειν δ' οὐκ ἐπίσταται κακοῖς[5].

---

[1] Manava Darma Çastra, 10.
[2] Ἰλ. Υ, 215 κ. ἑξ.
[3] Ἰλ. Ω, 377 κ. ἑξ.
[4] Ὀδ. δ, 64 κ. ἑξ.
[5] Στίχ. 471 (ἔκδ. Jebb, 1891).

Καὶ ἐν Ἑκάβῃ τοῦ Εὐριπίδου λέγεται ὅτι προφανὴς εἶναι ἡ ἐξ ἀγαθῶν γονέων καταγωγή·

δεινὸς χαρακτὴρ κἀπίσημος ἐν βροτοῖς
ἐσθλῶν γενέσθαι[1].

Καὶ ὁ Ρωμαῖος συγγραφεὺς Σουητώνιος περὶ τοῦ Νέρωνος εἶπε «vitia cujusque quasi tradita et ingenita retulerit» ἤτοι ἑκατέρου τὰς κακίας, τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρός, οἱονεὶ κατὰ κληρονομίαν καὶ ἐμφύτους ἔσχεν[2].

Ἀλλὰ καὶ ἄλλοθεν μανθάνομεν ὅτι παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς πάλαι ἴσχυεν ἡ περὶ ψυχικῆς κληρονομικότητος γνώμη[3]. Κατὰ τοὺς Ἑβραίους ἁμαρτίαι γονέων παιδεύουσι τέκνα μέχρι τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς[4]. Ἐν δὲ τῷ ἑλληνικῷ δράματι τῶν Πελοπιδῶν καὶ τῶν Λαβδακιδῶν οἱ οἶκοι παρίστανται πρόρριζα συνταρασσόμενοι, διότι τὸ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ἐνσκιρρωθὲν κακὸν μεταφυτεύεται εἰς τοὺς ἐπιγόνους. Τὸ ἀποτρόπαιον τοῦ Ἀτρέως ἁμάρτημα, ὅστις τὰ τοῦ Θυέστου τέκνα παρέθηκε δεῖπνον εἰς τὸν πατέρα αὐτῶν, ἐγένετο κατὰ τὸν Αἰσχύλον «ἡ πρώταρχος ἄτη», δι' ἣν εἰσήλασεν ὁ δαίμων εἰς τὸν οἶκον τῶν Πελοπιδῶν[5]. Εἰς τὸν δαίμονα δὲ τοῦτον ὀφείλονται αἱ ἀλλεπάλληλοι αὐτῶν συμφοραί, τῆς Ἰφιγενείας ἡ θυσία καὶ ὁ στυγερὸς τοῦ Ἀγαμέμνονος φόνος καὶ τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμνήστρας διὰ τοῦ Ὀρέστου καὶ τῆς Ἠλέκτρας ἡ ἐκδίκησις καὶ τοῦ Ὀρέστου ἡ δίω-

---

[1] Στίχ. 379. Πρβλ. καὶ τὸ

ἐν τοῖς τέκνοις γὰρ ἡ ἀρετὴ τῶν εὐγενῶν
διέλαμψεν.

[2] Nero, κεφ. 1.

[3] Καὶ ἡ εἰς τάξεις τῶν παλαιῶν διαίρεσις (παρ' Ἰνδοῖς, Ἀσσυρίοις, Πέρσαις, Αἰγυπτίοις, Περουϊανοῖς, Μεξικανοῖς καὶ ἄλλοις) καὶ τὸ ἔθος, καθ' ὃ γένη τινὰ ἰδίαν ἤσκουν τέχνην, ὡς τὴν ἱερωσύνην (παρ' Ἑβραίοις οἱ Ἀαρωνίδαι καὶ οἱ Λευῖται, παρ' Ἕλλησιν οἱ Βραγχίδαι, οἱ Εὐμολπίδαι κ. ἄ.) καὶ τὴν μαντικήν, ἴσως προῆλθον ἐκ τῶν περὶ κληρονομικότητος ἰδεῶν τῶν ἀρχαίων. Ὁ Ἡρόδοτος (4,68), ὁ Σοφοκλῆς (Οἰδ. Τύρ. στ. 299), ὁ Εὐριπίδης (Ἑκάβη στ. 749) καλοῦσι τὴν μαντικὴν ἔμφυτον.

[4] Λευϊτ. 20, 5 καὶ ἄλλ. Φαίνεται δὲ πιθανὸν ὅτι διὰ τὴν κληρονομικότητα σωματικῶν νοσημάτων, ἅτινα εἶναι προφανῆ, ἐρρήθη τὸ πρῶτον ὅτι ἁμαρτίαι γονέων παιδεύουσι τέκνα, εἶτα δὲ καὶ διὰ ψυχικὰ ἐλαττώματα κληροδοτούμενα καὶ δι' ἀτασθαλίας καὶ ἀπερισκεψίας τῶν γονέων, αἵτινες γίνονται αἰτίαι συμφορῶν εἰς τὰ τέκνα.

[5] Ἀγαμέμνων, στίχ. 1050.

ξις ὑπὸ τῶν Ἐρινύων. Καὶ ὁ Σοφοκλῆς δ' ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ λέγει τῶν Λαβδακιδῶν τραγῳδῶν τὰς συμφοράς·

οἷς ἂν σεισθῇ θεόθεν δόμος, ἄτας
οὐδὲν ἐλλείπει γενεᾶς ἐπὶ πλῆθος ἕρπον.
Ἀρχαῖα τὰ Λαβδακιδᾶν οἴκων ὁρῶμαι
πήματ' ἄλλ' ἄλλοις ἐπὶ πήμασι πίπτοντ',
οὐδ' ἀπαλλάσσει γενεὰν γένος, ἀλλ' ἐρείπει
θεῶν τις, οὐδ' ἔχει λύσιν[1].

Καὶ νομίζομεν περιττὸν ἰδιαιτέρως νὰ ἐξάρωμεν ὅτι πρῶτοι ἐκ τῶν παλαιῶν ἐναργεστέραν τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος ἀντίληψιν ἔσχον οἱ Ἕλληνες. Οἱ Ἕλληνες, οἵτινες οὐ μόνον πάντα τοῦ ἐπιστητοῦ τὰ εἴδη ἠρεύνησαν ἀλλὰ καὶ ἐξήτασαν τοὺς ὅρους, ἐφ' οἷς δύναται νὰ εὐημερήσῃ ἡ ἀνθρωπότης, ἐνέκυψαν καὶ εἰς τοῦ ζητήματος τούτου τὴν ἔρευναν καὶ ἐζήτησαν ἐκ τῆς μελέτης ταύτης νὰ συναγάγωσι πορίσματα λυσιτελῆ διὰ τὴν πολιτείαν. Ἐν τῇ Πολιτείᾳ ὁ Πλάτων ἀποφαίνεται ὅτι οἱ ἄριστοι ἄνδρες ἀνάγκη μετὰ τῶν ἀρίστων νὰ συζῶσι γυναικῶν, οἱ δὲ φαυλότατοι μετὰ τῶν φαυλοτάτων καὶ τὰ τέκνα μόνον τῶν ἀρίστων νὰ τρέφωνται, ἂν μέλλῃ ἐξ ἀρίστων πολιτῶν νὰ ἀποτελῆται ἡ πολιτεία[2]. Καὶ ὁ Πλούταρχος, ὁρμώμενος ἐκ τῆς γνώμης ὅτι ἐξ ἀφρόνων καὶ νοσωδῶν γονέων ὅμοια γεννῶνται τέκνα καὶ ἐκ πονηρῶν πονηρὰ καὶ ἐκ χρηστῶν χρηστά, σφόδρα ἐπαινεῖ τὰς περὶ τῆς πολιτείας τῶν Σπαρτιατῶν διατάξεις τοῦ Λυκούργου[3].

Ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον διελεύκαναν τὸ ζήτημα τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος αἱ πολλαπλαῖ τῶν νεωτέρων χρόνων ζητήσεις. Διὰ πλείστων παρατηρήσεων ἐπιστώθη ὅτι ἐν τοῖς ἐκγόνοις ἀνακύπτουσιν ἡ ὀξύτης τῶν αἰσθήσεων καὶ αἱ διάφοροι παθήσεις αὐτῶν, οἷον ἡ ὑπερευαισθησία ἢ ἀναισθησία τῆς ἁφῆς καὶ τῆς γεύσεως καὶ τῆς

---

[1] Στίχ. 583. Πρβλ. καὶ Οἰδ ἐπὶ Κολωνῷ στίχ. 1667 «πατρὸς ἔμφυτον ἄλαστον αἷμα».

[2] 459 D. Πρβλ. καὶ 424 A καὶ Ξενοφ. Ἀπομν. IV, 4, 19.

[3] «Ἔπειτα πολλὴν ἀβελτερίαν καὶ τῦφον ἐνεώρα τοῖς περὶ ταῦτα τῶν ἄλλων νομοθετήμασιν, οἳ κύνας μὲν καὶ ἵππους ὑπὸ τοῖς κρατίστοις τῶν ὀχείων βιβάζουσι χάριτι πείθοντες ἢ μισθῷ τοὺς κυρίους, τὰς δὲ γυναῖκας ἐγκλεισάμενοι φρουροῦσιν ἐξ αὐτῶν μόνων τίκτειν ἀξιοῦντες, κἂν ἄφρονες ὦσι κἂν παρήλικες κἂν νοσώδεις, ὡς οὐχὶ πρώτοις τοῖς κεκτημένοις καὶ τρέφουσι τῶν παίδων γιγνομένων πονηρῶν, ἐὰν ἐκ πονηρῶν γένωνται καὶ τοὐναντίον χρηστῶν, ἂν τοιαύτης τύχωσι γενέσεως», Λυκοῦργος κεφ. 15.

ὀσφρήσεως, ἡ ὀξυδέρκεια, ὁ δαλτωνισμός, ὁ στραβισμός, ἡ μυωπία, ἡ ἀμαύρωσις, ἡ νυκταλωπία, ἡ περὶ τὴν μουσικὴν εὐαισθησία καὶ ἀναισθησία ἐν πάσαις ταῖς ἀποχρώσεσιν αὐτῶν· ὡσαύτως δὲ ἡ μνήμη καὶ ἡ φαντασία καὶ ἡ κρίσις καὶ ὁ χαρακτήρ.

Ὁ Buffon καὶ ὁ Girou de Buzareingues καὶ ἄλλοι οὐκ ὀλίγοι παρετήρησαν ὅτι ὁ χαρακτὴρ τῶν κυνῶν, τῶν ἵππων καὶ τῶν λοιπῶν ζώων μεταδίδοται εἰς τὰ ἔκγονα αὐτῶν. Ὁ δὲ Galton [1] καὶ ὁ Ribot [2] καὶ ὁ Lombroso [3] παρατίθενται πλεῖστα παραδείγματα ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἔσχον ἀπογόνους μᾶλλον ἢ ἧττον κατὰ τὴν διάνοιαν ὁμοίους, ἐξ ὧν μνημονεύομεν τοὺς μουσικοὺς Allegri [4], Bach [5], Beethoven [6], Benda [7], Mendelssohn [8], Mozart [9], τοὺς ζωγράφους Bellini [10], Murillo [11], Rafaelo [12], Tiziano [13], Van Dyck [14], εἰς οὓς προσθέτομεν

[1] Hereditary Genius, σελ. 237 κ. ἑξ.

[2] Héréd. Psychol., σελ. 106 κ. ἑξ.

[3] Μεγαλοφυΐα καὶ παραφροσύνη. Γερμ. μετάφρ. Curth παρὰ Reclam σελ. 72 κ. ἑξ.

[4] Τὸν διάσημον συνθέτην τοῦ Miserere. Ἐκ τῆς οἰκογενείας ταύτης προῆλθεν ὁ Correggio, ὁ μέγας ζωγράφος.

[5] Τῆς οἰκογενείας Bach περὶ τοὺς ἑξήκοντα ὑπῆρξαν μουσικοὶ (1550-1800).

[6] Καὶ ὁ πάππος καὶ ὁ πατὴρ τοῦ Beethoven ἐγένοντο μουσικοί.

[7] Τρεῖς ἀδελφοί, δύο υἱοὶ καὶ τρεῖς ἀνεψιοὶ τοῦ Φραγκίσκου Benda (1709-1786) ἦσαν ἐπίσης τετραχορδισταί.

[8] Πάππος, πατὴρ καὶ ἀδελφὸς τοῦ Mendelssohn ἦσαν μουσικοί.

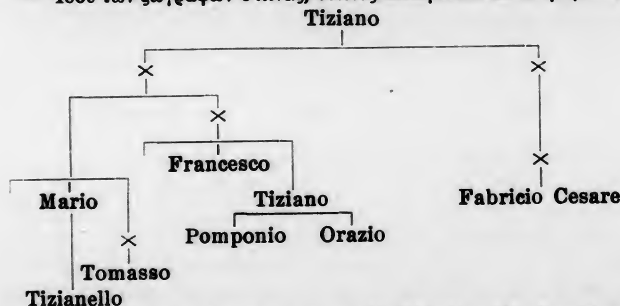
[9] Ὁ πατὴρ τοῦ Mozart, ὁ υἱὸς καὶ ἡ ἀδελφὴ εἶχον μουσικὴν ἰδιοφυΐαν.

[10] Ὁ Bellini, ἐκ τῶν πρώτων ἐλαιογράφων, ἔσχε πατέρα καὶ ἀδελφὸν δεξιοὺς ζωγράφους.

[11] Ὁ Murillo ἐγένετο μαθητὴς τοῦ θείου του Juan de Casillo, ὀνομαστοῦ ζωγράφου. Ἔσχε δὲ καὶ ἄλλον θεῖον καὶ ἐξάδελφον ζωγράφους γνωστούς.

[12] Ζωγράφος ἦτο καὶ ὁ Giovani Sanzio, πατὴρ τοῦ Rafaelo.

[13] Ἰδοὺ τῶν ζωγράφων ὁ πίναξ, οἵτινες κατάγονται ἐκ τοῦ μεγάλου Τιτιανοῦ.

[14] Ζωγράφος ἦτο ὁ πατὴρ αὐτοῦ. Καὶ ἡ μήτηρ δὲ εἶχεν ἰδιοφυΐαν περὶ τὴν τέχνην.

τὸν μέγαν καλλιτέχνην τῆς Ἑλλάδος Πραξιτέλην[1], τοὺς ποιητὰς Αἰσχύλον[2], Σοφοκλέα[3], Ἀριστοφάνην[4], Torquato Tasso[5], Racine[6], τοὺς σοφοὺς Σενέκαν[7], Κασάβωνα[8], Champollion[9], Στεφάνους[10], Γρότιον[11], Ampère[12], Bacon[13], Bernouilli[14], Cassini[15], Darwin[16],

---

[1] Ὁ δαιμόνιος δημιουργὸς τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἑρμοῦ ἔσχε καὶ προγόνους καὶ ἐπιγόνους δοκίμους καλλιτέχνας. Πατέρα ἔσχε τὸν Κηφισόδοτον, οὗ ἔργον τὸ περίφημον ἄγαλμα τῆς Εἰρήνης φερούσης τὸν Πλοῦτον, πάππον δὲ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸν κατὰ τὴν Ε′ ἑκατοντ. π. Χ. ἐν Ἀθήναις ἀκμάσαντα Πραξιτέλην.

[2] Ὁ υἱός του Εὐφορίων καὶ ὁ ἀνεψιός του Φιλοκλῆς ἦσαν τραγικοὶ ποιηταί. Ὁ Φιλοκλῆς ἐνίκησεν ἐν διαγωνισμῷ πρὸς τὸν Σοφοκλέα, ὅτε οὗτος ἐδίδαξε τὸν Οἰδίποδα Τύραννον.

[3] Ὁ υἱός του Ἰοφῶν καὶ ὁ ἔγγονος Σοφοκλῆς ἐγένοντο τραγικοὶ ποιηταί. Ὁ Σοφοκλῆς ἐστεφανώθη δωδεκάκις.

[4] Κωμικοὶ ποιηταὶ ἐγένοντο καὶ οἱ δύο υἱοὶ αὐτοῦ Ἄρατος καὶ Νικόστρατος.

[5] Καὶ ὁ Torquato Tasso ἔσχε πατέρα ποιητήν.

[6] Ὁ υἱός του Λουδοβῖκος ὑπῆρξε μέτριος ποιητής.

[7] Τοῦ Λουκίου Ἀνναίου Σενέκα ὁ μὲν πατὴρ ἐγένετο ῥήτωρ ἐλλόγιμος, ὁ δὲ ἀδελφός, ἀνὴρ εὐφυέστατος, ἀνθύπατος τῆς Ἀχαΐας, ὁ δὲ ἀνεψιὸς Λουκανὸς ποιητής.

[8] Ἰσαὰκ Κασάβων καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὑπῆρξαν δόκιμοι φιλόλογοι.

[9] Ὁ ἔνδοξος ἑρμηνευτὴς τῶν ἱερογλυφικῶν Champollion ἔσχε καὶ υἱὸν ἱστορικὸν καὶ ἀρχαιολόγον.

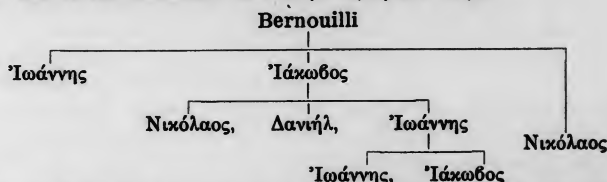
[10] Ροβέρτος Στέφανος εἶναι ὁ γνωστὸς ἐκδότης τῆς Ἁγ. Γραφῆς, Κάρολος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἐγένετο ἀνθρωπιστής, Ἐρρῖκος δὲ ὁ υἱός του εἶναι ὁ ἐκδότης τοῦ «Θησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης».

[11] Ὁ θεμελιωτὴς τοῦ διεθνοῦς δικαίου Γρότιος ἔσχε πάππον καὶ πατέρα μεγάλους σοφούς.

[12] Τοῦ μεγάλου μαθηματικοῦ, φυσικοῦ καὶ φιλοσόφου Ampère ὁ υἱὸς ἐγένετο ἐπίσης σοφός.

[13] Καὶ ὁ πατὴρ καὶ ἡ μήτηρ τοῦ Βάκωνος ἦσαν εὐφυεῖς.

[14] Καὶ ἐκ τοῦ Bernouilli οὐκ ὀλίγοι προῆλθον σοφοί·

[15] Τοῦ διασήμου ἀστρονόμου Cassini πολλοὶ ἀπόγονοι διέπρεψαν ὡς ἀστρονόμοι.

[16] Ὁ διαπρεπὴς φυσιοδίφης Darwin ἔσχε καὶ πατέρα καὶ πάππον φυσιοδίφας ὀνομαστούς.

Euler[1], Herschel[2], Buffon[3]. Linné[4].

Παρετήρησε δὲ καὶ ὁ Voltaire ὅτι ὁ χαρακτὴρ κληροδοτεῖται ἀπὸ τῶν γονέων εἰς τὰ τέκνα. Ἐν τῷ Φιλοσοφικῷ Λεξικῷ του ἀποφαίνεται ὁ Γαλάτης σοφὸς ὅτι οἱ Ἄππιοι ἐν Ρώμῃ ἐγένοντο ὑπερήφανοι, οἱ Κάτωνες αὐστηροί, οἱ Γυῖζαι ἐν Γαλλίᾳ τραχεῖς καὶ ἀλαζόνες[5].

Καὶ ὁ Γερμανὸς Wiedermeister ἔν τινι μελέτῃ περὶ τῶν τεσσάρων Καισάρων, Τιβερίου, Καλιγόλα, Κλαυδίου καὶ Νέρωνος, εὑρίσκει παρ᾽ αὐτοῖς ὁμοίαν κληρονομικότητα ψυχικήν. Ὁ Τιβέριος κατήγετο πατρόθεν καὶ μητρόθεν ἐκ τοῦ Κλαυδείου γένους, περὶ οὗ ἔλεγεν ὁ Αὔγουστος «vetus atque insita Claudiae familiae superbia» ἤτοι παλαιὰ καὶ σύμφυτος εἰς τὸ Κλαύδειον γένος ἡ ἀλαζονεία. Τὸ κληρονομικὸν τῆς κακίας ἐν τῇ οἰκογενείᾳ ταύτῃ μνημονεύει, ὡς εἴπομεν ἤδη, καὶ ὁ Σουητώνιος. Ὁ δὲ Wiedermeister ἐξαίρει τὸ ὀργίλον αὐτῶν καὶ τὸ μανικόν[6].

Καὶ ὁ Ireland ἀποδεικνύει τὴν ψυχικὴν κληρονομικότητα ἐν τῇ βασιλικῇ οἰκογενείᾳ τῆς Ἱσπανίας ἐν παλαιοτέροις χρόνοις, ἀπὸ Ἰωάννου Β´ τῆς Καστιλλίας μέχρι Καρόλου Β´ (1440—1700)[7], ὁ δὲ Saint Simon ἀποφαίνει κληρονομουμένας ἐν τῇ οἰκογενείᾳ τῶν Condé ἐν Γαλλίᾳ πολλὰς ἀρετάς, ἰδίᾳ τὴν σύνεσιν καὶ τὸ εὔτολμον, καὶ πολλὰς κακίας, μάλιστα δὲ τὸ φίλαρχον καὶ τὸ μανικόν.

Ἐν πολλαῖς οἰκογενείαις τῆς Ἀγγλίας, οἷον τῶν Pitt, Fox, Grenville, δεικνύει τὸ κληρονομικὸν ὁ Galton, ἐν παλαιοτέραις δέ, ὡς Φιλίππου τοῦ Μακεδόνος, τῶν Πτολεμαίων, τοῦ Καρχηδονίου Βάρκα, τοῦ Μ. Θεοδοσίου, τοῦ Μ. Καρόλου, τῶν Μεδίκων, ἄλλοι σοφοὶ συχνοί.

---

[1] Τοῦ μαθηματικοῦ Euler καὶ ὁ πατὴρ καὶ τρεῖς υἱοὶ ἐγένοντο μαθηματικοί.

[2] Ἐκ τῆς οἰκογενείας Herschel πολλοὶ προῆλθον σοφοί, ἰδίᾳ ἀστρονόμοι.

[3] Τοῦ Buffon ὁ υἱὸς ἐγένετο λίαν εὐφυής.

[4] Τοῦ διασήμου βοτανικοῦ Linné ὁ υἱὸς διέπρεψεν ἐπίσης ὡς βοτανικός.

[5] «Le physique, ce père du morale, transmet le même caractère de père au fils pendant des siècles. Les Appius furent toujours fiers et inflexibles; les Catons toujours sévères. Toute la lignée des Guises fut audacieuse, téméraire, factieuse, pétrie du plus insolent orgueil et de la politisse la plus séduisante» (Dictionnaire philosophique, ἐν ἄρθρῳ Caton).

[6] Der Cäsarenwahnsinn der Julisch-Claudischen Imperatorenfamilie, 1875.

[7] Histoire de la névrose héréditaire de la maison royale d'Éspagne.

Καὶ οὐ μόνον τῆς ἀντιλήψεως ἡ δύναμις καὶ τῆς μνήμης καὶ τῆς κρίσεως ἡ ὀξύτης ἀναφαίνονται ἐν τοῖς ἐκγόνοις, ἀλλὰ καὶ τὰ συναισθήματα καὶ αἱ παντοῖαι ὁρμαὶ καὶ αἱ ἀνωμαλίαι τοῦ ψυχικοῦ βίου, ὡς ἡ βλακεία καὶ ἡ ἠλιθιότης καὶ αἱ παραισθήσεις καὶ ἡ μελαγχολία καὶ ἡ ἐπιληψία καὶ ἡ παραφροσύνη καὶ ἡ διψομανία καὶ ἄλλα.

Ἕκαστος ἔχει πάντως πρόχειρα ἐν τῇ μνήμῃ τοιαύτης κληρονομίας παραδείγματα. Καὶ ὁ Voltaire ποιεῖται λόγον περὶ τάσεως πρὸς αὐτοχειρίαν κληρονομηθείσης[1]. Καὶ ὁ Gall διηγεῖται ὅτι ἔν τινι οἰκογενείᾳ παῖς, οὗ ὁ πάππος καὶ ὁ πατὴρ εἶχον ἀποθάνει ἐκ καταχρήσεως οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν, ᾐσθάνετο ἐν ἡλικίᾳ πέντε ἐτῶν σφοδρὰν κλίσιν πρὸς τὸ πίνειν[2]. Ἄλλοι μνημονεύουσι τὰς οἰκογενείας Yuke καὶ Berti, αἵτινες τέλεον διεφθάρησαν ἐκ διψομανίας κληρονομικῆς. Ὅστις δ' ἐπεξέλθῃ τῆς ψυχιατρικῆς ἐγχειρίδια, θὰ ἴδῃ ὅτι βρίθουσιν ὁμοίων παραδειγμάτων.

Περιέγραψε δὲ καὶ ὁ Zola τὴν ἐκ τῆς κληρονομικῆς διψομανίας καταστροφὴν ἐν οἷς μυθιστορήμασι διηγεῖται τὰς τύχας τῆς οἰκογενείας τῶν Rougon Macquart[3]. Καὶ ἀπὸ σκηνῆς δ' ἐπέδειξαν τὰ ἐπακολουθήματα τῆς ψυχικῆς κληρονομίας, ἐν ἄλλοις ὁ Ibsen καὶ ὁ Brieux. Καὶ συνεκινήθη τὸ θέατρον πρὸ τῶν Φασμάτων τοῦ Νορβηγοῦ συγγραφέως[4] καὶ πρὸ τῶν Avariés τοῦ Γαλάτου δραματικοῦ, ἔνθα παρελαύνουσιν ἀλλεπάλληλα τὰ θύματα φρενικῶν νοσημάτων κληρονομουμένων.

2. Αἰτίαι τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος.

Οὐ μόνον δὲ ὑπὸ τῶν φαινομένων ἐλέγχεται, ἀλλὰ καὶ λογικῶς κάλλιστα ἐξηγεῖται ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης. Εἶναι ἀποδεδειγμένον

[1] «Quelle disposition secrète d'organes, quelle sympathie, quel concours de lois physiques fait périr le père et les deux enfans de leur propre main, et du même genre de mort, précisément quand ils ont atteint la même année». (Dict. phil., ἐν ἄρθρῳ Caton). Πρβλ. καὶ Krafft-Ebing. Lehrb. d. Psychiatrie [6], σελ. 157.

[2] Ὁ Ilberg παρετήρησεν ὅτι ἐκ 40 πασχόντων ἐκ παρακρούσεων τὸ $^1/_3$ εἶχε τὸ νόσημα ἐκ κληρονομίας (Le délire hallucinatoire, Archiv de Neurologie, XXX, σελ. 263).

[3] Ἐν τῷ μυθιστορήματι «La bête humaine» περιγράφει ὁ Zola, πῶς ὁ Ἰάκωβος Lantier, υἱὸς τῆς οἰνόφλυγος Gervaise καὶ διψομανῶν προγόνων αἰσθάνεται ἰσχυρὰν κλίσιν πρὸς κακουργίαν.

[4] Ὁ Ὀσβάλδος Alving ἐξ οἰνόφλυγος πατρὸς προελθὼν πάσχει μαλάκυνσιν τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ἀποθνῄσκει νέος.

ὅτι ἡ ψυχὴ στενώτατα συνδέεται πρὸς τὸ σῶμα καὶ αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι ἤρτηνται ἐκ τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ ὑγίεια καὶ εὐεξία ταῦ σώματος συντελεῖ εἰς τὴν ἐναρμόνιον τοῦ ψυχικοῦ βίου πορείαν, προάγουσα τὴν διανόησιν καὶ ἐξαίρουσα τὸ συναίσθημα καὶ ἐνισχύουσα τὴν βούλησιν, καχεξία δὲ αὐτοῦ συμβάλλεται εἰς τὴν διατάραξιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Εἰς τὴν γυμναστικὴν φιληδοῦμεν ἡμεῖς, ἠσμένιζον δὲ καὶ οἱ ἄλλοι καὶ μάλιστα οἱ Ἕλληνες πάλαι οὐχὶ μόνον διότι σῴζει τὴν ὑγίειαν τοῦ σώματος καὶ ἰσχὺν καὶ εὐκαμψίαν καὶ κάλλος καὶ χάριν πορίζει καὶ ἐμμελεῖς καὶ εὐρύθμους τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸν βίον ἀπεργάζεται, ἀλλὰ καὶ διότι δι᾽ αὐτῆς ἐπιδιώκεται ἡ εὐεξία τῆς ψυχῆς.

Τὸν σκοπὸν τοῦτον τῆς γυμναστικῆς ἐξῆρεν ἡ ἑλληνικὴ διάνοια πρώτη. «Εἰς τὰ γυμνάσια καὶ τὰς παλαίστρας», λέγει ὁ Πλάτων, «ἀποστέλλουσιν οἱ πατέρες τοὺς υἱούς, ἵνα ρωμαλέα τὰ σώματα ἔχοντες ὑπηρετῶσι τῇ ψυχῇ[1]. Καὶ ὁ Ξενοφῶν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν εἰσάγει τὸν Σωκράτη πρὸς τὸν καχεκτικὸν Ἐπιγένην διαλεγόμενον καὶ τὰς ἐκ τῆς γυμναστικῆς ἐπιδεικνύοντα ὠφελείας. «Οὐ μόνον τοῦ σώματος τὴν ὑγίειαν, λέγει ὁ Σωκράτης ἐνταῦθα, ἐπιδιώκει ἡ γυμναστική, ἀλλὰ καὶ τῆς διανοίας, ἐπειδὴ ἐρρωμένον σῶμα γίνεται ὑπόβαθρα ψυχῆς ἀγαθῆς. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι διὰ τὴν καχεξίαν τῶν σωμάτων καὶ λήθη καὶ ἀθυμία καὶ μανία πολλάκις ἐμπίπτουσιν εἰς τὴν ψυχήν»[2]. Ἀπεκρυσταλλώθη δὲ ἡ γνώμη αὕτη τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς γυμναστικῆς ἐν τῇ καλλίστῃ ἐκείνῃ ρήτρᾳ τοῦ Ἰουβεναλίου «mens sana in corpore sano».

Καὶ πρώτιστα μὲν πάντων ἤρτηνται αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι ἐκ τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ δὴ τοῦ ἐγκεφάλου, ὡς ἡ παλαιὰ ἀνατομικὴ καὶ ἡ ψυχολογία ἔδειξαν καὶ συνεπλήρωσε τῶν νεωτέρων χρόνων ἡ ἐμπειρία.

---

[1] Πρωταγ. κεφ. 15. Πολ. 411.

[2] «Καὶ ἐν ᾧ δοκεῖ ἐλαχίστη σώματος χρεία εἶναι, ἐν τῷ διανοεῖσθαι, τίς οὐκ οἶδεν ὅτι καὶ ἐν τούτῳ πολλοὶ μεγάλα σφάλλονται διὰ τὸ μὴ ὑγιαίνειν τὸ σῶμα; Καὶ λήθη δὲ καὶ ἀθυμία καὶ δυσκολία καὶ μανία πολλάκις πολλοῖς διὰ τὴν τοῦ σώματος καχεξίαν εἰς τὴν διάνοιαν ἐμπίπτουσιν οὕτως, ὥστε καὶ τὰς ἐπιστήμας ἐκβάλλειν», Ἀπομν. 3, 12, 6.

'Αλκμέων ὁ Πυθαγόρειος ἐδίδαξε πρῶτος ὅτι αἱ αἰσθήσεις ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν[1]. Καὶ ὁ διάσημος Ἕλλην ἰατρὸς Ἱπποκράτης τὸν ἐγκέφαλον ὁρίζει ἕδραν τῆς ψυχῆς[2]. Ὡσαύτως δὲ ὁ Πλάτων[3] καὶ ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος, οἱ κατὰ τὸ 300 π. Χ. ἀκμάσαντες Ἕλληνες ἀνατομικοὶ τῶν Ἀλεξανδρειακῶν χρόνων[4], καὶ ἔπειτα ὁ Γαληνὸς[5] καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων πολλοί.

Ἐν δὲ τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις εἶναι ἡ διδασκαλία αὕτη θεμελιῶδες δόγμα τῆς ἐπιστήμης. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης συστάσεως τοῦ

---

[1] Satir. X, 356. Πρβλ. Θεόφραστον, Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν, ἔκδ. Wimmer, Paris, § 26 «ἁπάσας τὰς αἰσθήσεις συνηρτῆσθαί πως πρὸς τὸν ἐγκέφαλον». Καὶ τὸ ἐν Φαίδωνι τοῦ Πλάτωνος (96A) ὅτι «ὁ ἐγκέφαλός ἐστιν ὁ τὰς αἰσθήσεις παρέχων τοῦ ἀκούειν καὶ ὁρᾶν καὶ ὀσφραίνεσθαι κτλ.» ὡς δόξα τοῦ Ἀλκμέωνος μνημονεύεται. Πρβλ. Hirzel, ἐν Hermes, 1876, σελ. 240 κ. ἑξ. καὶ ἡμετέραν διατριβήν· Das Weltbild. Prinzip in der plat. Philosophie, Leipzig, 1899, σελ. 32.

[2] Περὶ τῆς ἱερῆς νούσου, κεφ. 17 «Εἰδέναι χρὴ τοὺς ἀνθρώπους ὅτι ἐξ οὐδενὸς ἡμῖν αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ εὐφροσύναι καὶ οἱ γέλωτες καὶ αἱ παιδιαὶ ἢ ἐνθεῦτεν (ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου) καὶ λῦπαι καὶ ἀνῖαι καὶ δυσφροσύναι καὶ κλαυθμοί. Καὶ τούτῳ (τῷ ἐγκεφάλῳ) φρονεῦμεν μάλιστα καὶ νοεῦμεν καὶ βλέπομεν καὶ ἀκούομεν καὶ γινώσκομεν τά τε αἰσχρὰ καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ ἡδέα. Τῷ δὲ αὐτῷ τούτῳ καὶ μαινόμεθα καὶ παραφρονέομεν καὶ δείματα καὶ φόβοι παρίστανται ἡμῖν. Καὶ ταῦτα πάσχομεν ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου πάντα, ὅταν οὗτος μὴ ὑγιαίνῃ, ἀλλ' ἢ θερμότερος τῆς φύσεως γένηται ἢ ψυχρότερος ἢ ὑγρότερος ἢ ξηρότερος ἢ ἄλλο τι πεπόνθῃ παρὰ τὴν φύσιν».

[3] Τίμ. 31 κ. ἑξ. 44 D.

[4] Πρβλ. Siebeck, Gesch. d. Psychologie, I, 2, 1884, σελ. 266. Haeser, Gesch. D. Medizin³, 1, 1875, σελ. 235 κ. ἑξ. καὶ Θεοφίλου Βορέα, Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Κ. Σ. Κόντου, 1909, σελ. 419.—Ἐγκέφαλος καὶ ψυχὴ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ, ἐν Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 3, 1928. Ἐκ παρέργου λέγομεν ὅτι ἡ ἀφελεστέρα περὶ κόσμου θεωρία τὴν καρδίαν ἐθεώρησεν ἀείποτε ὡς ἕδραν τῆς ψυχῆς, ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων τὴν γνώμην ταύτην ἀπεδέξαντο ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωικοί, ὡς καὶ πάντες οἱ ἀκολουθήσαντες εἰς αὐτοὺς κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἀβερρόης, πρὸς ὃν ὁ Dante ἀντιτασσόμενος λέγει τὰ γνωστὰ ἐκεῖνα·

Apri à la verità che vienne il petto,
e sappi, che si tosto come al feto
l'articolar del cerebro è perfetto,
lo motor primo à lui si volge lieto,
sovra tanta arte di natura, e spira
spirito nuovo di virtù repleto.

Purgatorio, Canto 25, στίχ. 67 κ. ἑξ.

[5] Ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ καὶ ἀλλαχοῦ·

ἐγκεφάλου ἐξαρτᾶται ἡ ὀξεῖα ἢ βραδεῖα ἀντίληψις, ἡ ἀγαθὴ ἢ ἀσθενὴς μνήμη, ἡ κρίσις.

Καὶ δὲν εἶπε μὲν ἡ ἐπιστήμη τὴν τελευταίαν λέξιν περὶ τῶν κυρίων αἰτίων τῆς ἀρτιότητος τοῦ ἐγκεφάλου, φαίνεται δὲ ὅμως ὅτι καὶ τὸ ποσὸν αὐτοῦ καὶ τὸ ποιὸν καὶ τὸ βάρος, ἰδίᾳ τῶν ἡμισφαιρίων, καὶ τῶν αἰσθητικῶν καὶ διανοητικῶν κέντρων ἡ ἀνάπτυξις καὶ δὴ τῆς φαιᾶς οὐσίας καὶ ὁ τρόπος τῆς συνδέσεως τῶν νευράδων πρὸς ἀλλήλας εἰς τὴν τελειότητα συμβάλλονται τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Ὁ Flechsig, ἐκ τῶν ρηξικελεύθων τοῦ ἐγκεφάλου ἐρευνητῶν, ἐν πολλαῖς μελέταις δεικνύει ὅτι ἡ μεγαλοφυΐα συνδέεται ἀείποτε πρὸς ἰδιαιτέραν τινὰ τοῦ ἐγκεφάλου κατασκευήν[1].

Ἔπειτα εἰς τὴν εὔρυθμον ἢ πλημμελῆ τοῦ ψυχικοῦ βίου λειτουργίαν συντελεῖ καὶ τῶν αἰσθήσεων τὸ ἄρτιον ἢ ἀτελές. Καὶ ἡ τελειότης τῶν αἰσθήσεων ἔχει πάλιν σχέσιν πρὸς τὴν ἀρτιότητα τῶν αἰσθητηρίων καὶ τῶν κέντρων τῶν αἰσθητικῶν.

Κατὰ τὸν Flechsig οἱ μεγάλοι σοφοί, ὡς ὁ μαθηματικὸς Gauss, ἔχουσι τελειότερον ἀνεπτυγμένην τὴν μετωπιαίαν τοῦ ἐγκεφάλου μοῖραν, ἥτις εἶναι κυρίως ἕδρα τῆς λειτουργίας τῆς διανοητικῆς. Καὶ ἄλλως δὲ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἔδειξεν ὅτι μόνος ὁ τὸν ὀφθαλμὸν καὶ τὰ ἐν τῇ ὀπισθίᾳ μοίρᾳ τοῦ ἐγκεφάλου κέντρα τῆς ὁράσεως τέλεια ἔχων δύναται νὰ γνωρίσῃ ἀκριβῶς τὴν συμμετρίαν καὶ ἁρμονίαν τῶν ὄντων καὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ ἀπολαύσῃ τοῦ θεατοῦ καλοῦ καὶ γίνῃ δεξιὸς τῆς γραφικῆς ἐργάτης, ἀνήκοος δὲ τῆς λεπτῆς ἁρμονίας τῶν τόνων διαπλέει τὴν ἐρημίαν τοῦ βίου ὁ ἀτελῆ ἢ ὅλως πεπηρωμένην ἔχων τὴν ἀκοήν, ἐν ᾧ οἱ Μόζαρτ εὐθὺς ἐκ παίδων γίνονται περὶ τὴν ἀκοὴν εὐαισθητότατοι ἕνεκα τῆς τελειότητος τοῦ ἀκουστικοῦ ὀργάνου καὶ τῶν κέντρων τοῦ ἐγκεφάλου τῶν ἀκουστικῶν.

Καὶ οὐ μόνον ταῦτα, ἀλλὰ καὶ τοῦ λοιποῦ ὀργανισμοῦ ἡ ἰδιάζουσα κατασκευὴ καὶ λειτουργία, ἡ ἰδιοσυστασία καὶ ἰδιοσυγκρασία, ἡ σωματικὴ ἕξις, οὐχὶ ὀλίγην ἀσκοῦσιν ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον ῥοπήν. Ἡ αἱματώδης κρᾶσις, ὡς οἱ Ἕλληνες ἐδίδαξαν, καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ταχὺν μὲν ἐν τῷ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ βούλεσθαι, ἀλλ᾽ ἀψίκορον, ἡ δὲ χολερικὴ ὀξύνουν καὶ εὐαίσθητον καὶ δραστήριον, ἡ δὲ φλεγμα-

---

[1] **Gehirn u. Seele, 1896. Die Localisation der geistigen Vorgänge, 1896. Die Grenzen geistiger Gesundheit u. Krankheit, 1896.**

τικὴ ἀδιάφορον καὶ ἀπαθῆ, ἡ δὲ μελαγχολικὴ ἀπαισιόδοξον. Ἐκ τῆς κράσεως, κατὰ Πλούταρχον, προέρχεται τὸ εὔθαρσὲς καὶ τὸ γενναῖον καὶ τὸ εὔελπι καὶ τὸ εὐθορύβητον καὶ τὸ δύσελπι καὶ τὸ ἀθαρσές[1]. Ἐλέγχει δὲ καὶ ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη, ὅτι αἱ λεγόμεναι κράσεις καὶ ἐκ τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς διαθέσεως τοῦ νευρικοῦ συστήματος ἐξαρτῶνται καὶ ἐκ τῆς ἰδιοσυγκρασίας, ἥτις καὶ ἐκ τῆς χημικῆς συστάσεως τοῦ αἵματος ἔχει τὴν ἀφετηρίαν καὶ ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ἐκκρίσεως.

Ἡ τῆς ἰδιοσυγκρασίας ροπὴ φαίνεται μᾶλλον ἐν ταῖς ἀψιθυμίαις καὶ ταῖς καταστάσεσι ταῖς παθολογικαῖς. Εἰς πάντας γνώριμον εἶναι τὸ τοῦ Shakespeare «ἀλλόφρονες γινόμεθα, ὅτε ἡ φύσις ἀναγκαζομένη ἐπιτάσσει εἰς τὴν ψυχὴν νὰ πάσχῃ μετὰ τοῦ σώματος»[2].

Οὐδένα δὲ λανθάνει σήμερον ὅτι μετὰ τὸν ἐγκέφαλον τὰς πλείστας τῶν ψυχικῶν παθήσεων ἐπιφέρουσιν αἱ παθήσεις τῶν πεπτικῶν ὀργάνων καὶ τῆς καρδίας καὶ τῶν νεφρῶν. Ὁ Ἱπποκράτης ἤδη καὶ ὁ Ἀρεταῖος καὶ ὁ Γαληνὸς ποιοῦνται λόγον περὶ ἐπιληψίας καὶ ὑποχονδρίας ἐκ τοῦ στομάχου προερχομένης. Αἱ δὲ νεώτεραι ζητήσεις ἀπέδειξαν ὅτι πᾶσαι αἱ ἀνωμαλίαι καὶ παθήσεις τοῦ στομάχου καὶ τῆς καρδίας καὶ τῶν αἱμοφόρων ἀγγείων καὶ τῆς ἀφομοιώσεως καὶ τῶν ἐκκρίσεων ἀμέσως ἀντηχοῦσιν εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὴν ψυχήν. Ἔλλειψις τροφῆς προξενεῖ καὶ παρὰ τῷ ὑγιεῖ ἀνθρώπῳ ἐλαφρὰς ταραχάς. Παρὰ δὲ τοῖς δυσπεπτικοῖς ἡ πεῖνα αἴρει πᾶσαν ὄρεξιν πρὸς πνευματικὴν ἐργασίαν καὶ γίνεται παραισθήσεων καὶ παραληρημάτων αἰτία. Ἡ δυσπεψία γεννᾷ σπουδαίας ταραχάς, τὸ μὲν πρῶτον διαλειπούσας, εἶτα δὲ συνεχεῖς, οἷον θλῖψιν, μελαγχολίαν, συγκινήσεις, εὐοργησίαν, φόβον τοῦ θανάτου, τάσιν πρὸς αὐτοχειρίαν, ἀβουλησίαν, ἀφασίαν, ἐμμόνους ἰδέας, παραληρήματα, μανίαν[3]. Οἱ καρ-

---

[1] Πρβλ. τὸ σύγγραμμα «Πότερον ψυχῆς ἢ σώματος ἐπιθυμία καὶ λύπη», κεφ. 9· καὶ Ἀριστ. Προβλήματα, Λ'.

[2] King. Lear, Πρᾶξις Γ', σκηνὴ δ'.

[3] Ἡ δὲ αἰτία τῶν φαινομένων τούτων εἶναι προφανής. Ἡ τῶν σπλάγχνων λειτουργία ἤρτηται ἐκ τοῦ συμπαθητικοῦ νευρικοῦ συστήματος, οὗ κέντρα εἶναι γάγγλια καὶ πλέγματα. Τῶν δὲ πλεγμάτων σπουδαιότατον εἶναι τὸ λεγόμενον ἡλιακόν, plexus solaris, εἰς ὃ διὰ τῶν νευρικῶν ἰνῶν διαβιβάζονται τῶν ἄλλων σπλάγχνων αἱ παντοῖαι διαθέσεις καὶ παθήσεις. Ἀλλὰ τὸ συμπαθητικὸν σύστημα συνδέεται μετὰ τοῦ ἐγκεφαλονωτιαίου τὸ μὲν διὰ τοῦ πλάνου (nervus vagus), τὸ δὲ διὰ νημάτων συναπτόντων μετὰ τοῦ νωτιαίου τὰ γάγγλια τὰ

διακοὶ ἔχουσι δύστροπον χαρακτῆρα καὶ εἶναι εἰς νευροπαθείας καὶ φρενικὰ νοσήματα ἐπιρρεπεῖς. Πάντα δὲ τὰ πορίσματα τῆς παθολογικῆς ἀνατομικῆς πείθουσιν ὅτι βάσις τῶν φρενιτίδων νόσων γίνεται κυρίως ἀνωμαλία τις περὶ τὴν τοῦ αἵματος διανομήν.

Ἄλλως τε ὑποπίπτει καὶ εἰς τοῦ ἰδιώτου τὴν ἀντίληψιν ὅτι καὶ ὑπεραιμία καὶ ἀναιμία καὶ διαφθορὰ τοῦ αἵματος ἐξ οἱασδήποτε προερχομένη αἰτίας προξενοῦσι ψυχικὰς ἀνωμαλίας, οἷον παραισθήσεις καὶ παροξυσμούς, καὶ τὰ οἰνοπνευματώδη ποτὰ ἐπιφέρουσιν εὐφροσύνην καὶ μέθην καὶ τὸ ὄπιον παραλύει τὸν ὀργανισμόν.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι ἀναμφίλεκτα. Ἀλλ᾽ ὁ ὀργανισμὸς τῶν ἐκγόνων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἄλλων ζῴων καὶ τῶν φυτῶν εἶναι μέχρι καὶ τῶν ἐλαχίστων συνήθως πρὸς τὸν τῶν γονέων ὅμοιος. Ἕκαστον ὂν γεννᾷ ὅμοιον πρὸς ἑαυτό. Ἡ καθ᾽ ἑκάστην πεῖρα διδάσκει ὅτι τὸ φυτὸν γίνεται ὅμοιον πρὸς τὸ φυτὸν ἐξ οὗ φύεται, τὸ ζῷον ὅμοιον πρὸς τὸ ζῷον ἐξ οὗ γεννᾶται, τὸ παιδίον παρεμφερὲς πρὸς τοὺς γονεῖς αὐτοῦ. Καταφανὴς εἶναι ἡ ὁμοιότης αὕτη εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς χαρακτῆρας, τὸ μέγεθος, τὴν μορφήν, τὴν κεφαλήν, τοὺς ὀφθαλμούς, τὸ χρῶμα, τὴν φωνήν, τὰ ἰδιόρρυθμα σημεῖα τοῦ σώματος καὶ ὅσα ἄλλα. Πάντες οἱ λαοὶ ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων παρετήρησαν τὴν φυσιολογικὴν ταύτην κληρονομικότητα[1]. Τὰ περὶ ἐξευγενισμοῦ φυτῶν καὶ ζῴων διδάγματα καὶ αἱ περὶ γάμων διατάξεις τῶν Ἑλλήνων, ἃς ἐν τοῖς πρόσθεν[2] ἐμνημονεύσαμεν, περὶ τούτου μαρτυροῦσι. Παρὰ Ρωμαίοις ὑπῆρχον καὶ γένη ὅλα, ὡς καὶ νῦν παρ᾽ ἡμῖν καὶ παρ᾽ ἄλλοις, ἀπό τινος κληρονομικοῦ γνωρίσματος ὀνομαζόμενα, οἷον Nasones ἀπὸ τῆς

συμπαθητικά. Οὕτω δὲ πᾶν ὅ,τι συμβαίνει ἐν τῷ στομάχῳ, τῷ ἥπατι, τοῖς ἐντέροις, τοῖς νεφροῖς, τῷ σπληνί, τοῖς γεννητικοῖς ὀργάνοις, τοῖς πνεύμοσιν ἔχει τὸν ἀντίκτυπον ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ τῇ ψυχῇ καὶ τἀνάπαλιν. Πρβλ. καὶ Pron. Influence de l'estomac et du régime alimentaire sur l'état mental et les fonctions psychiques, 1901, σελ. 80 κ. ἑξ., καὶ Faure, Sur un syndrome mental fréquemment lié à l'insuffisance des fonctions hépato-rénales, 1899, καὶ Kräpelin. Psychiatrie[6], 1899, σελ. 102 κ. ἑξ. καὶ Störring, Pathol. Psychologie, 1900, σελ. 30 κ. ἑξ. καὶ Θεοφίλου Βορέα, Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Κ. Σ. Κόντου, 1909, σελ. 439 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Ψυχολογίαν (Ἀκαδημεικά, 3, 1933), σελ. 94 κ. ἑξ.).

[1] «Γεννᾷ ὁ ἄνθρωπος ἄνθρωπον, ὥστε διὰ τὸ ἐκεῖνον τοιόνδ᾽ εἶναι ἡ γένεσις τοιάδε συμβαίνει». Ἀριστ. π. ζῴων μορίων, 640 α 18.

[2] Σελ. 11.

ρινός, Labeones ἀπὸ τῶν χειλέων, Capitones ἀπὸ τῆς κεφαλῆς. Ὅμοια παραδείγματα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ νεωτέρα ἱστορία. Ὑπομιμνήσκομεν τὴν ῥῖνα τῶν Βουρβώνων καὶ τὰ χείλη τῶν Ἀψβουργείων.

Ἀλλὰ δὲν περιορίζεται μόνον ἐν τοῖς εἰρημένοις ἡ φυσικὴ κληρονομικότης, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸν ὅλον ὀργανισμόν. Ἄπειροι παρατηρήσεις πείθουσιν ὅτι παρά τε τοῖς γονεῦσι καὶ τοῖς τέκνοις ὁμοία εἶναι ἡ κατασκευὴ τῶν μυῶν, τῆς καρδίας, τοῦ στομάχου, τῶν νεφρῶν, τοῦ ἥπατος, τῶν αἱμοφόρων ἀγγείων, τῶν ὀστῶν, τοῦ συστήματος τοῦ νευρικοῦ.

Παρά τισιν οἰκογενείαις παρατηρεῖται τάσις πρὸς πολυσαρκίαν κληροδοτουμένη, πρόωρος τῆς κόμης λεύκανσις, πρὸς δὲ τούτοις ἀνωμαλίαι τοῦ ὀργανισμοῦ, ὡς καὶ οἱ παλαιοὶ παρετήρησαν ἤδη, ἰδίᾳ οἱ Ἕλληνες[1], οἷον ῥαχῖτις, ἀλβινισμός, πολυδακτυλία, διαβήτης, ποδάγρα, ῥευματισμοί, νεφρῖτις, ἡπατῖτις, ἀρθρῖτις, πλεῖστα νοσήματα τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Καὶ οὐ μόνον αἱ σύμφυτοι ἀλλὰ καὶ ἐπίκτητοι ἰδιότητες ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος προσγενόμεναι μεταδίδονται εἰς τὰ τέκνα.

Οὕτω δ' ἐξηγεῖται καὶ ἡ πρόοδος τῶν ὀργανισμῶν καὶ ἡ γένεσις τῶν ποικιλιῶν αὐτῶν, κατὰ δὲ τοὺς περὶ τὸν Darwin καὶ ἡ μετάβασις εἰς νέα εἴδη· ὡσαύτως δὲ ὁ ἐκφυλισμὸς καὶ ἡ ἐσχάτη κατάπτωσις ἕνεκα τῶν ἀσθενειῶν τῶν κληρονομουμένων.

Ἀλλ' ἐντεῦθεν ἀριδήλως καταφαίνεται ὅτι τῆς ψυχικῆς βάσις γίνεται ἡ σωματικὴ κληρονομικότης. Ἡ ὑπερευαισθησία τῆς ἁφῆς ἡ παρατηρουμένη εἰς πολλὰς γενεὰς προέρχεται ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς λεπτότητος τῶν ἁπτικῶν ὀργάνων, ἥτις διὰ τῆς γεννήσεως μεταδίδοται καὶ ἐνισχύεται κατὰ μικρόν, ὁ δαλτωνισμὸς ἐκ παθήσεως νευρικῶν ἰνῶν κληροδοτουμένης. Ἡ δύναμις τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς μνήμης καὶ τῆς κρίσεως ἀναφαίνονται παρὰ τοῖς ἐκγόνοις, διότι ὑγιὲς καὶ ἀλώβητον μεταγγίζεται εἰς αὐτοὺς νευρικὸν σύστημα καὶ ἀναπτύσσεται ἀπροσκόπτως, ἰδίᾳ οἱ μετωπιαῖοι τοῦ ἐγκεφάλου λοβοί, ἡ δὲ περὶ τὴν μου-

---

[1] Ἱπποκράτης, Ἀριστοτέλης, Θεόφραστος, Γαληνός, ἄλλοι. «Γίνονται δέ», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «καὶ ἐξ ἀναπήρων ἀνάπηροι, οἷον ἐκ χωλῶν χωλοὶ καὶ τυφλῶν τυφλοὶ καὶ ὅλως τὰ παρὰ φύσιν ἐπεοικότες πολλάκις καὶ σημεῖα ἔχοντες συγγενῆ, οἷον φῦμα καὶ οὐλάς». Περὶ ζ. ἱστορ., 7, 6. Πρβλ. καὶ Πλουτ. Λυκοῦργον, κεφ. 15.

σικὴν εὐαισθησία, διότι τελειότατον διὰ πολλῶν γενεῶν ἀναπτυχθὲν κληροδοτεῖται τὸ αἰσθητήριον τῆς ἀκοῆς καὶ τὰ ἀκουστικὰ τοῦ ἐγκεφάλου κέντρα, τὸ δὲ εὐόργητον καὶ ἡ δυστροπία τοῦ χαρακτῆρος καὶ αἱ ἄλλαι ψυχικαὶ ἀνωμαλίαι πᾶσαι, διότι μεταδίδονται ἀπὸ τῶν γονέων εἰς τὰ τέκνα ἐγκεφαλικαὶ καὶ νευρικαὶ καὶ ἠπατικαὶ καὶ καρδιακαὶ καὶ πολλαὶ ἄλλαι ἰδιορρυθμίαι καὶ παθήσεις, ὧν εἶναι αἱ ψυχικαὶ ἐκφάνσεις συμπτώματα.

Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ἡ κληρονομία τῆς τάσεως πρὸς αὐτοχειρίαν, περὶ ἧς λόγον ποιεῖται ὁ Voltaire. Ἡ τάσις αὕτη δύναται νὰ ἀνακύψῃ παρὰ τοῖς τέκνοις, διότι εἶναι σύμπτωμα κληροδοτουμένης νευροπαθείας.

Καὶ ἤδη περιφανὴς προκύπτει ἡ ἡμετέρα περὶ ψυχικῆς κληρονομικότητος γνώμη. Δὲν ἀποδεχόμεθα ἡμεῖς ὅτι ἔννοιαι καὶ ἰδέαι καὶ ἄλλα τοιαῦτα ψυχικὰ στοιχεῖα κληροδοτοῦνται, οὐδὲ νομίζομεν ὅτι ἰδιοφυΐαι καὶ δεξιότητες ἀποτετελεσμέναι εἰς τὰ τέκνα μεταδίδονται. Τοῦ Πλάτωνος ἡ γνώμη, ὅστις, ὅπως ἑρμηνεύσῃ τὸ μανθάνειν, ἐδίδαξεν ὅτι ἡ ψυχὴ ἑκάστου ἀνθρώπου ἐν προτέρῳ τινὶ βίῳ εἶδε τὰς ἰδέας τῶν ὄντων καὶ διατηρεῖ τὰς εἰκόνας αὐτῶν ἐν τῇ μνήμῃ καὶ τῇ βοηθείᾳ ἐκείνων γινώσκει τὰ ὄντα τοῦ κόσμου, ἅτινα εἶναι κατ᾽ αὐτὸν ὁμοιώματα τῶν ἰδεῶν καὶ μιμήματα[1], ἐπολεμήθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους. Καὶ τοῦ Καρτεσίου ἡ διδασκαλία, καθ᾽ ἣν ἕκαστος ἄνθρωπσς ἔχει ἐμφύτους ἐννοίας, ἀνῃρέθη ὑπὸ τοῦ Λοκκίου, ἀποδείξαντος ὅτι αἱ ἔννοιαι δὲν ὑπάρχουσιν ἀρχῆθεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἀλλὰ δι᾽ ἀφαιρέσεως σχηματίζονται κατὰ μικρόν[2]. Ἀλλὰ δὲν δεχόμεθα πάλιν ὅτι τοῦ ἀρτιγεννήτου ἀνθρώπου ἡ ψυχὴ εἶναι **tabula rasa**. Ἐπαινοῦμεν μᾶλλον τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Στωικοὺς καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐδίδαξαν ὅτι ἐν ἑκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει προδιάθεσις, ἥτις ἀναπτύσσεται κατὰ μικρόν[3]. Ἀκοὴ ἀρτία καὶ ὅρασις, ὀξεῖα ἀντίληψις, ἀγαθὴ

---

[1] Φαίδ. 72, Ε, Μένων 86 Α καὶ ἄλλ.

[2] An Essay concerning human Unterstanding, Βιβλ. Α', Κεφ. 21.

[3] Κατ' Ἀριστοτέλη ὁ νοῦς εἶναι *γραμματεῖον, ἐν ᾧ μηθὲν ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ γεγραμμένον»* (Περὶ ψυχῆς Γ 4, 430 α)· αἱ δὲ ἀρεταὶ ἐγγίγνονται *«πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους»* (Ἠθ. Νικομ. 1103 α 24). Καὶ οἱ Στωικοὶ δ' ἐδίδαξαν ὅτι *«ὅταν γεννηθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ὥσπερ χάρτην εὐεργὸν εἰς ἀπογραφήν· εἰς τοῦτο μίαν ἑκάστην τῶν*

μνήμη, φαντασία ζωηρά, συναίσθημα γενναῖον, ἰσχυρὰ βούλησις, δι' ὧν πάντων ἀναδεικνύονται οἱ καλλιτέχναι, οἱ ποιηταί, οἱ ῥήτορες, οἱ σοφοί, οἱ μεγάλοι φιλάνθρωποι, τῆς δράσεως οἱ ἥρωες, ἢ τούτων τἀναντία, ὅσα γίνονται ἀφορμὴ τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀτελείας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, ἔγκεινται ἐν σπέρματι ἐν τῷ σώματι καὶ δὴ ἐν τῇ τοιᾷδε ἢ τοιᾷδε κατασκευῇ τῶν σπλάγχνων, τῶν αἰσθητηρίων, τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ μετὰ τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπὸ γένους εἰς γένος μεταγγίζονται. Καλοῦμεν δὲ καὶ ἡμεῖς τὸ σπέρμα τοῦτο *φύσιν* καὶ ὁμιλοῦμεν περὶ ψυχικῶν προδιαθέσεων καὶ ψυχικῆς κληρονομικότητος, ἐπειδὴ ἐν τῷ σπέρματι τούτῳ ἐνυπάρχει ἡ πρώτη αἰτία ἡ συντελοῦσα εἰς τὴν γένεσιν καὶ λειτουργίαν τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν [1].

3. Νόμοι τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος.

Καὶ μορφὰς δὲ τῆς κληρονομικότητος ὑπέδειξαν πολλοί, τῆς τε σωματικῆς καὶ τῆς ψυχικῆς, ἐν οἷς καὶ ὁ Galton καὶ ὁ Ribot καὶ ὁ Haeckel. Εἶναι δὲ τῶν μορφῶν τούτων αἱ ἑξῆς κυριώταται·

α΄) Πᾶν ὀργανικὸν ὂν λαμβάνει παρ' ἀμφοτέρων τῶν γονέων χαρακτῆρας σωματικοὺς καὶ ψυχικούς. Ἔν τινι ποιήματι ὁ Goethe

---

ἐννοιῶν ἐναπογράφεται· πρῶτος δὲ τῆς ἀναγραφῆς τρόπος ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων» (Ψ. Πλουτ. Τὰ ἀρεσκ. τοῖς φιλοσ. IV, 11, 1. Doxogr. Gr. 400).

[1] Ἐγγύτερον τὴν ὀργανικὴν κληρονομικότητα ἐπειράθησαν νὰ ἑρμηνεύσωσι πολλοί. Ἐκ τῶν παλαιῶν ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἱπποκράτης ἐδίδαξαν ὅτι ἕκαστον ὂν γεννᾷ ὅμοιον πρὸς ἑαυτό, διότι οἱ ἐν τῷ σπέρματι γεννητικοὶ πυρῆνες προέρχονται ἐκ πάντων τῶν μερῶν τοῦ σώματος. Συμφωνεῖ δὲ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ἐκείνων καὶ τοῦ Darwin ἡ θεωρία ἡ λεγομένη *παγγενεσία* (Pangenesis). Κατ' αὐτὴν τὰ κύτταρα τῶν ὀργανισμῶν ἐν πάσῃ ἡλικίᾳ γεννῶσι πυρῆνας, οἵτινες διὰ πάντων τῶν ἱστῶν διερχόμενοι τρέφονται καὶ γίνονται ὅμοιοι πρὸς τὰ κύτταρα τὰ παραγαγόντα αὐτούς· ἐκ τῶν πυρήνων δὲ τούτων διὰ τῆς γεννήσεως μεταγγιζομένων ἀναπτύσσονται οἱ νέοι ὀργανισμοί. Κατὰ τὸν Haeckel αἰτία τῆς κληρονομικότητος εἶναι στοιχεῖόν τι, ὅπερ καλεῖται πλάσσον ἢ πλάσμα, συνίσταται δ' ἐξ ἀτόμων ὀργανικῶν (Plastidüle) κεκτημένων κυματοειδῆ κανονικὴν κίνησιν (ἕλξιν καὶ ἄπωσιν, ἣν ὁ Haeckel καλεῖ μνήμην) καὶ αἴσθησιν καὶ βούλησιν. Ἐκ τῆς κανονικῆς κινήσεως, ἥτις μεταδίδεται καὶ εἰς τὰ γεννώμενα, ἑρμηνεύεται κατ' αὐτὸν ἡ κληρονομικότης (Die Perigenesis der Plastidüle oder die Wellenzeugung der Lebensteilchen, 1876). Ἄλλως ἐξηγεῖ τὸ φαινόμενον ὁ Weissmann, διαφόρως δὲ ἄλλοι. Τανῦν πιθανωτάτη κρίνεται ἡ θεωρία, καθ' ἣν κυρία αἰτία τῆς κληρονομικότητος γίνεται ἡ χρωματίνη, οὐσία τοῦ πυρῆνος τοῦ ἀρχικοῦ κυττάρου συνισταμένη ἐκ σμικροτάτων σωματίων, ἅτινα καλοῦνται χρωματοσωμάτια ἢ χρωμύλλια.

λέγει ὅτι παρὰ τοῦ πατρὸς τὸ αὐστηρὸν ἦθος, παρὰ δὲ τῆς μητρὸς τὸ εὔθυμον ἐκληρονόμησε καὶ τὸ ποιητικόν·

Vom Vater hab'ich die Statur,
des Lebens ernstes Führen,
vom Mütterchen die Frohnatur
und Lust zu fabulieren.

Καὶ ὁ Schopenhauer διὰ πολλῶν παραδειγμάτων πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι ὁ πατὴρ τὸν χαρακτῆρα εἰς τὰ ἔκγονα μεταδίδει, τὴν διάνοιαν δὲ ἡ μήτηρ[1].

Ἔπειτα δὲ καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἀπέδειξαν ὅτι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ἔσχε ψυχικοὺς χαρακτῆρας ἐκ τοῦ Φιλίππου καὶ τῆς Ὀλυμπιάδος καὶ ὁ Νέρων ἐκ τοῦ Δομιτίου καὶ τῆς Ἀγριππίνης καὶ ἡ Ἐλισάβετ τῆς Ἀγγλίας ἐκ τοῦ Ἑρρίκου Η΄ καὶ τῆς Ἄννης Βολέϋν.

β΄) Ὁ ἕτερος τῶν γονέων πολὺ μείζονα ἐπὶ τὰ τέκνα ἔχει ῥοπήν, εἴτε ὁ πατὴρ εἴτε ἡ μήτηρ. Ἡ πεῖρα μυρία παρέχει παραδείγματα. Ἀλλά καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας μνημονεύουσι πολλά. Ὁ Mozart, ὁ Beethoven, οἱ Pitt, ἡ φιλόσοφος Ὑπατία, ἡ Λουκρητία Βοργία πρόκεινται παραδείγματα τῆς ἐκ τῶν πατέρων κληρονομικότητος, οἱ δὲ Γράκχοι καὶ ἄλλοι τεκμηριοῦσι κληρονομικότητα ἐκ τῆς μητρός.

γ΄) Παρ᾽ ἐκγόνοις μᾶλλον ἢ ἧττον ἀπομεμακρυσμένοις ἀνακύπτουσι φυσικοὶ καὶ ἠθικοὶ χαρακτῆρες, οὓς δὲν εἶχον οἱ ἄμεσοι ἀπόγονοι. Καλεῖται δὲ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς κληρονομικότητος atavismus, διότι κατ᾽ αὐτὸν πάππων καὶ προπάππων (atavus) χαρακτῆρες κληρονομοῦνται, δύναται δ᾽ ἑλληνιστὶ νὰ κληθῇ *παλινδρόμησις*, ἐπάνοδος ἐπὶ τὰ πρότερα γένη.

Καὶ οἱ Γάλλοι καλοῦσι τὴν κληρονομικότητα ταύτην hérédité en retour καὶ οἱ Γερμανοὶ Rückschlag ἢ Rückschritt καὶ οἱ Ἄγγλοι reversion ἢ throwing-back. Ποιοῦνται δὲ καὶ οἱ Ἕλληνες περὶ σωματικῆς τοῦ εἴδους τούτου κληρονομικότητος λόγον. «Ἔχοντός τινος στίγμα ἐν τῷ βραχίονι», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «ὁ μὲν υἱὸς οὐκ ἐγένετο, ὁ δὲ υἱιδοῦς ἔχων ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ συγκεχυμένον μέλαν. Ἀποδίδωσι δὲ καὶ διὰ πλειόνων γενῶν, οἷον ἐν Σικελίᾳ ἡ τῷ

[1] Die Welt als Wille und Vorstellung, II, κεφ. 43 καὶ ἄλλ.

Αἰθίοπι μοιχευθεῖσα· ἡ μὲν γὰρ θυγάτηρ ἐγένετο οὐκ αἰθίοψ, τὸ δ᾽ ἐκ ταύτης»[1].

δ′) Τὸ κληρονόμημα ἐκφαίνεται παρὰ τῷ κληρονομοῦντι ἐν ἧ ἡλικίᾳ συνέπεσε παρὰ τῷ κληροδοτήσαντι (*ὁμόχρονος κληρονομικότης*). Ἐπικρατεῖ δὲ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς κληρονομικότητος κυρίως ἐν ταῖς ἀσθενείαις. Ἔν τινι οἰκογενείᾳ ὁ πατὴρ καὶ τέσσαρα τέκνα ἐτυφλώθησαν κατὰ τὸ 21ον ἔτος τῆς ἡλικίας. Τέσσαρα μέλη ἄλλης οἰκογενείας κατὰ τὸ 40ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας ἀπέβησαν κωφά.

Παρετηρήθη δὲ πρὸς τούτοις ὅτι εὐκολώτερον κληρονομεῖται τὸ ἐνσκιρρωθὲν ἐν τῷ ὀργανισμῷ, διὸ καὶ μόνον γνωρίσματα ἐν τῇ ἀτομικῇ ζωῇ κτηθέντα μεταδίδονται, ὅταν ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὸ νευρικὸν σύστημα, καὶ δὴ ἐπὶ τὰ κύτταρα τὰ βλαστικά, ἔτι δ᾽ αἱ σωματικαὶ ἰδιότητες μᾶλλον τῶν ψυχικῶν καὶ αἱ ὁρμαὶ μᾶλλον τῆς διανοίας.

Ἐγγύτερον ἐσπούδασε νὰ ἀκριβώσῃ τὰ ζητήματα ταῦτα ὁ Mendel (1822—1884), ὅστις ἐκ παρατηρήσεων ἐπὶ πίσων καὶ ἄλλων φυτῶν[2] ὁρμώμενος παρηκολούθησε τὰς δύο μορφὰς τῆς κληρονομικότητος, τὴν τῆς μείξεως καὶ τὴν τῆς διασπάσεως ἢ ἀποσχίσεως, τρεῖς δὲ ὥρισε κυριωτάτους τῆς κληρονομικότητος νόμους ἢ μᾶλλον κανόνας, τοὺς ἑξῆς·

α) τὸν τῆς *ἐπικρατούσης ἢ ἐνδιαμέσου ὁμοιότητος*·

β) τὸν τῆς *διασπάσεως ἢ ἀποσχίσεως*·

γ) τὸν τῆς *ἐλευθέρας μείξεως καὶ διασπάσεως ἢ ἀποσχίσεως*·

ὧν οἱ μὲν δύο πρῶτοι ἰσχύουσιν ὅπου οἱ γονεῖς διαφέρουσι κατὰ ἓν μόνον γνώρισμα, ὁ δὲ τρίτος ὅπου τὰ διάφορα αὐτῶν γνωρίσματα εἶναι δύο ἢ πλείονα.

Καὶ κατὰ μὲν τὸν *πρῶτον νόμον* ἐνιαχοῦ μὲν ὑπερισχύει ἐν τοῖς ἐκγόνοις τῆς πρώτης θυγατρὸς γενεᾶς ($Θ_1$), ἅτινα ὀνομάζονται νόθα[3], τὸ ἕτερον τῶν γνωρισμάτων τῶν γονέων (*ἐπικρατοῦν γνώρισμα*), καταπιέζεται δὲ καὶ ὑπολείπεται τὸ ἄλλο (*λανθάνον γνώρισμα*)· οὕτως, ὡς

---

[1] Περὶ ζ. ἱστ. 7, 6. Πρβλ. καὶ Περὶ ζ. γεν. 1, 18.

[2] Τὰ πορίσματα τῶν παρατηρήσεων τοῦ Mendel ἐδημοσιεύθησαν τῷ 1865, ἐγνώσθησαν δὲ ἀκριβέστερον ἔπειτα διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Correns, τοῦ Tschermak, τοῦ de Vries καὶ ἄλλων.

[3] Νόθα ὀνομάζονται τὰ ἔκγονα τὰ προερχόμενα ἐκ γονέων ἐχόντων διάφορα γνωρίσματα. Ἐὰν τὰ διάφορα γνωρίσματα εἶναι πλείονα τοῦ ἑνός, ὀνομάζονται τὰ ἔκγονα δίνοθα καὶ τρίνοθα καὶ πολύνοθα.

ἐν παραδείγματι, ἐπὶ πίσων στρογγύλων καὶ γωνιωδῶν (πειράματα Mendel καὶ ἄλλων), ὧν τὰ ἔκγονα εἶναι μόνον στρογγύλα ἢ γωνιώδη· ἐνιαχοῦ δὲ τὰ διάφορα γνωρίσματα τῶν γονέων μειγνύονται οὕτω πρὸς ἄλληλα, ὥστε τὰ ἔκγονα ἔχουσιν ἐνδιάμεσον μορφήν· οὕτως ἐπὶ τῶν ἐρυθρῶν καὶ λευκῶν ἀνθέων θαυμασίας τῆς ἰαλάπης (δειλινόν), ὅπου τὰ νόθα ($Θ_1$) εἶναι ῥοδόχροα.

Κατὰ δὲ τὸν *δεύτερον νόμον* ἀπὸ τῆς δευτέρας θυγατρὸς γενεᾶς ($Θ_2$) τὰ ἐν τῇ πρώτῃ μειχθέντα γνωρίσματα τῶν γονέων ἄρχονται νὰ ἀποσχίζωνται ἀπ' ἀλλήλων καθ' ὡρισμένας ἀναλογίας.

Καὶ ὅπου μὲν ἐπικρατεῖ τὸ ἕτερον τῶν γνωρισμάτων τῶν γονέων, ἐν τῇ δευτέρᾳ θυγατρὶ γενεᾷ ($Θ_2$) ἡ ἀπόσχισις ἐμφανίζει ἔκγονα, ὧν τὰ μὲν $^3/_4$ ἔχουσι τὸ ἐπικρατοῦν γνώρισμα, οἷον τὸ στρογγύλον ἐπὶ τῶν πίσων, τὸ δὲ $^1/_4$ τὸ λανθάνον, τὸ γωνιῶδες· περαιτέρω δὲ τὰ μὲν ἔχοντα τὸ λανθάνον γνώρισμα παράγουσι σταθερῶς ὅμοια πρὸς αὑτά, τὰ δὲ τὸ ἐπικρατοῦν γνώρισμα ἔχοντα ἀποσχίζονται ($Θ_3$) πάλιν κατὰ μὲν τὸ $^1/_3$ εἰς καθαρά, κατὰ δὲ τὰ $^2/_3$ εἰς νόθα, ἅτινα ἀποσχίζονται ἔπειτα κατ' ἀναλογίαν 3 ἐπικρατούντων πρὸς 1 λανθάνον, ὅπως τὰ νόθα τῆς πρώτης θυγατρὸς γενεᾶς.

Ὅπου δὲ τὰ νόθα ἀκολουθοῦσι τὴν ἐνδιάμεσον μορφήν, ἐκ τῆς ἀποσχίσεως ἐν τῇ δευτέρᾳ θυγατρὶ γενεᾷ ($Θ_2$) τὸ μὲν $^1/_4$ ἔχουσι καθαρὸν τὸ γνώρισμα τοῦ πατρός, οἷον τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα ἐπὶ τῶν ἀνθέων θαυμασίας τῆς ἰαλάπης, τὸ δὲ $^1/_4$ τῆς μητρός, τὸ λευκὸν χρῶμα, τὰ δὲ $^2/_4$ ἔχοντα πάλιν τὴν μορφὴν τῶν ἀμέσων γονέων εἶναι ῥοδόχροα. Περαιτέρω δὲ τὰ μὲν καθαρὰ παράγουσι σταθερῶς ὅμοια, τὰ δ' ἐνδιάμεσα ἀποσχίζονται πάλιν, ὅπως τὰ νόθα τῆς πρώτης θυγατρὸς γενεᾶς, καὶ οὕτως ἑξῆς.

Πρὸς ἑρμηνείαν δὲ τῶν φαινομένων τῆς ἀποσχίσεως εἰσήγαγεν ὁ Mendel τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὰ εἰς τὴν πρώτην μεῖξιν μετέχοντα γεννητικὰ κύτταρα εἶναι 50% πατρικὰ καὶ 50% μητρικά, ἐκ δὲ τούτου κατὰ τὴν περαιτέρω ἕνωσιν τέσσαρες εἶναι οἱ πιθανοὶ συνδυασμοί· ἐρυθρὸν × ἐρυθρὸν (= ἐρυθρόν), λευκὸν × λευκὸν (= λευκόν), ἐρυθρὸν ἄρρεν × λευκὸν θῆλυ (= ῥοδόχρουν), ἐρυθρὸν θῆλυ × λευκὸν ἄρρεν (= ῥοδόχρουν), κατὰ τὴν ἀναλογίαν 1 : 2 : 1.

Κατὰ δὲ τὸν *τρίτον νόμον* δύο ἢ πλείονα διάφορα γνωρίσματα τῶν γονέων συνδυάζονται καὶ ἀποσχίζονται εἰς τὰ ἔκγονα ἐλευθέρως. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα κρατεῖ μαθηματική τις σχέσις. Ἐὰν δῆλα δὴ τὰ

διάφορα γνωρίσματα εἶναι 2, κατὰ τὴν δευτέραν θυγατέρα γενεὰν ($Θ_2$) παράγονται κατηγορίαι ἐξωτερικῶς διαφόρων ἐκγόνων $2^2=4$· ἐὰν δὲ εἶναι 3 τὰ διάφορα γνωρίσματα, αἱ κατηγορίαι τῶν διαφόρων ἐκγόνων θὰ εἶναι $2^3=8$, καὶ οὕτως ἑξῆς[1].

Ὡς γίνεται ὅμως φανερὸν ἐκ τῶν εἰρημένων, δὲν δυνάμεθα νὰ προκαθορίζωμεν ἐν ἑκάστῃ περιπτώσει τὴν πορείαν καὶ τὸ ποσὸν τῶν κληρονομημάτων. Ἀδύνατον εἶναι, ὡς ἐν παραδείγματι, καὶ ἐπὶ ἑνὸς διαφόρου γνωρίσματος τῶν γονέων νὰ προλέγωμεν, ἐὰν θὰ ἰσχύσῃ ἡ ἐπικρατοῦσα ἢ ἡ ἐνδιάμεσος ὁμοιότης. Πολὺ ὀλιγώτερον δυνάμεθα νὰ λέγωμεν ἐκ τῶν προτέρων, ποία θὰ εἶναι ἡ κληρονομικότης ἐπὶ πλειόνων διαφόρων γνωρισμάτων. Ἔτι δὲ μᾶλλον δυσπαρακολούθητος εἶναι ἡ πορεία αὐτῆς ἐπὶ τῶν ζῴων καὶ δὴ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου πολλαπλαῖ γίνονται τῶν εἰδῶν αἱ συζεύξεις καὶ παντοῖοι συνδυασμοὶ τῶν στοιχείων τῶν κληρονομουμένων[2].

Ἐκ παρέργου μνημονεύομεν ὅτι ὁ Ἄγγλος Wollaston εὐλαβεῖτο ὡς μέσον τῆς μεταγγίσεως ψυχικῶν στοιχείων εἰς τὰ τέκνα νὰ θεωρῇ τὴν ὀργανικὴν κληρονομικότητα[3]. Καὶ ὁ Buckle ἐν History of Civilisation in England ἰσχυρίζεται ὅτι, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἐξετάσωμεν μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἐπιστάσεως τὰ φαινόμενα, θὰ πεισθῶμεν ὅτι τὰ πλεῖστα αὐτῶν κατὰ τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος μαρτυροῦσιν[4].

Καὶ ἄλλαι δέ τινες ἐνστάσεις προεβλήθησαν κατὰ τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος. Ἐὰν ἴσχυον τὰ περὶ τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος

---

[1] Πρβλ. καὶ Σ. Δοντᾶ, Φυσιολογία, 2, ἔκδ. 2α, 1936.—Θ. Σκούφου, Στοιχεῖα ζῳολογίας, ἔκδ. 2α, 1929.

[2] *ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Baur E.,* Einführung in die experim. Vererbungslehre, ἔκδ. 6η, 1922. — *Βλησίδου Θ.,* Γενικὴ βιολογία, 1925. — *Correns C.,* Gesammte Abhandlungen zur Vererbungswissenschaft, 1924.—*Τοῦ αὐτοῦ,* Die neuen Vererbungsgesetze, ἔκδ. 2α, 1926.—*Galton F.,* Hereditaty genius, ἔκδ. 3η, 1914.—*Goldschmidt R.,* Die Lehre von der Vererbung, 1929. — *Heymans G.,* - *Wiersma E.,* Beiträge z. speziellen Psychologie auf Grund einer Massenuntersuchung, ἐν Zeitschr. f. Psychol., 42, 43, 45, 46, 49, 51,— *Hoffmann H.,* Vererbung u. Seelenleben, 1922.— *Peters W.,* Die Vererbung geistiger Eigenschaften u. d. psych. Konstitution, 1925. — *Ribot Th.,* Hérédité psychologique, ἔκδ. 10η, 1924. — *Thomson A.,* Heredity, ἔκδ. 2α, 1926.

[3] Ἐν τῷ συγγράμματι The riligion of nature delineated, 1722.

[4] Γερμ. μετάφρ. I, 151.

διδάγματα, εἶπον οἱ ἐνιστάμενοι, ἐκ συνήθων γονέων ἀσθενεῖς μόνον διάνοιαι, ἐξ ἐπιφανῶν δὲ εὐφυεῖς καὶ μεγαλοφυεῖς ἔδει ἀείποτε νὰ γεννῶνται. Καὶ ὅμως οὐδεὶς ἀγνοεῖ ὅτι ἐκ γονέων ἀφανῶν καὶ ἀδόξων προέρχονται συνήθως οἱ ὑπέροχοι ἐκεῖνοι ἄνδρες, ὧν ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ χιλιάδας ἐτῶν διαρκεῖ καὶ ἡ παρουσία ἦτο ἀνάγκη τῆς ἀνθρωπότητος καθ' ὃν χρόνον εἰσῆλθον εἰς τὸν βίον. Καὶ πάντες γινώσκομεν πάλιν ὅτι ἐνδόξων ἀνδρῶν τέκνα, ὡς τοῦ Περικλέους, τοῦ Θουκυδίδου, τοῦ Σωκράτους, τοῦ Θεμιστοκλέους, τοῦ Μ. Ναπολέοντος, τοῦ Goethe ἄσημα ὑπῆρξαν καὶ ἀφανῆ.

'Αλλ' αἱ ἐνστάσεις αὗται, ἐὰν ἐξετάσῃ τις αὐτὰς ἐγγύτερον, καταρρέουσιν ἀφ' ἑαυτῶν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τινὰ τῶν ἰδιορρύθμων φαινομένων τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος εἶναι εἰσέτι ἀνερμήνευτα, ἀλλὰ τὰ πλεῖστα αὐτῶν ἀποχρώντως ἐξηγοῦνται. Πάντες ὁμολογοῦμεν ὅτι οἱ Σωκράται καὶ οἱ Spencer καὶ οἱ Edison καὶ ὡς εἰπεῖν οἱ πλεῖστοι τῶν διαπρεπῶν ἐργατῶν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, ὅσοι ἀριστεύουσιν ἐν τῇ παλαίστρᾳ τοῦ βίου καὶ ἀφ' ἑαυτῶν ἀναδεικνύονται καὶ ἀνυψοῦνται ἐν ταῖς καθ' ἑκάστην συμβαινούσαις κοινωνικαῖς παλιρροίαις καὶ μεταβολαῖς, ἐν αἷς πίπτουσι τὰ ἄτομα, ἅτινα οὐδὲν ἐφόδιον κέκτηνται γενναῖον εἰς τὸν κοινωνικὸν πλοῦν, δὲν ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσι περγαμηνὰς ἐπιστημονικῆς ἢ ἄλλης εὐγενείας. 'Αλλὰ τοῦτο ἥκιστα μαρτυρεῖ κατὰ τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος, σφάλλονται δὲ οἱ νομίζοντες ὅτι ἐν τῇ ἀναδείξει τέκνων ἀδόξων γονέων πρυτανεύουσι παρεκβάσεις τῶν νόμων τῶν κληρονομικῶν. Σφάλλονται δὲ προφανῶς, διότι ὁρμῶνται ἐκ λόγων ἀστηρίκτων. Ἡ εὐφυΐα καὶ ἡ μεγαλοφυΐα, τῆς ἀριστοκρατίας τῆς διανοίας χαρακτὴρ καὶ ἀπαύγασμα ἀρτίου καὶ ἀλωβήτου συστήματος νευρικοῦ καὶ καλῶς διαπεπλασμένου ἐγκεφάλου, οὐχὶ μόνον παρὰ τοῖς ἐνδόξοις ἀλλὰ παρὰ καὶ τοῖς ἀδοξοτέροις τῶν ἀνθρώπων κάλλιστα δύναται νὰ ὑπάρχῃ. Πιθανώτερον μάλιστα εἶναι, ὡς καὶ ἐκ τῆς περαιτέρω ἐξετάσεως θὰ δειχθῇ, ὅτι τὸ νευρικὸν ἁπλουστέρων ἀνθρώπων σύστημα, οἵτινες ἠρεμώτερον διάγουσι βίον, ἐὰν μόνον εἶναι φύσει ἀλώβητον, πολλῷ μᾶλλον ἢ τὸ νευρικὸν σύστημα ἀνδρῶν ὑπὸ δεινοῦ ὄχλου καὶ μυρίων φροντίδων ἐν τῷ κοινωνικῷ ἢ ἐπιστημονικῷ ἀγῶνι ριπταζομένων διασῴζει συνήθως τὴν πρὸς ἀνάπτυξιν ἰκμάδα καὶ ὁρμήν, ἥτις μεταδίδοται καὶ εἰς τὰ τέκνα. Διὰ τοῦτο πιστεύομεν ἡμεῖς ὅτι τοῦ ὀρθοῦ στοχάζονται, ὅσοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἐν τῷ ὀργανισμῷ

ἀφανῶν ἀνθρώπων, ἐξ ὧν τὰ μεγάλα πνεύματα προέρχονται, κρύπτεται τῆς εὐφυΐας ἢ τῆς μεγαλοφυΐας ὁ πυρὴν ἀνανάπτυκτος, δοθείσης δὲ καταλλήλου ἀφορμῆς ἀναπτύσσεται μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπὶ τῶν τέκνων. Ταῦτα εἶναι τοὐλάχιστον τὰ πορίσματα τῶν ψυχολογικῶν ἐρευνῶν. Ἄλλως τε φαίνεται τῆς εὐφυΐας τὸ σπέρμα καὶ ἐπὶ τῶν δμαίμων. Ὁ περιώνυμος Gauss γεννηθεὶς ἐκ γονέων οὐχὶ πολὺ εὐφυῶν ἔσχε τινὰ θεῖον, ὃν θαυμάζων ὀνομάζει φυσικὴν μεγαλοφυΐαν. Εἴπομεν δὲ ἤδη ὅτι καὶ ἰδιαιτέρα τῶν ἐγκεφαλικῶν λοβῶν ἀνάπτυξις καὶ δὴ τῶν μετωπιαίων εὐτυχὴς γίνεται αἰτία παρὰ τοῖς ἔχουσιν ἀγαθὴν προδιάθεσιν ἐξόχου ἐπιδόσεως πνευματικῆς.

Περὶ δὲ τῶν ἀδόξων υἱῶν ἐπιφανῶν πατέρων ἀνάγκη καθ' ἡμᾶς νὰ ἀκριβωθῇ πρῶτον, ἐὰν εἶχον τῷ ὄντι πνευματικήν τινα ἔλλειψιν. Εἶναι γνωριμώτατον ὅτι ἀνδρῶν πρωταγωνιστησάντων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὰ τέκνα οὐχὶ ἕνεκα ψυχικῆς πλημμελείας, ἀλλὰ θέσιν κοινωνικὴν καὶ δαψιλῆ συνήθως τῆς εὐμαρείας καὶ τρυφῆς τὰ ἐφόδια ἔχοντα, ὑπὸ δὲ τῆς ἀμειλίκτου ἀνάγκης, ἥτις γίνεται τοῦ μόχθου διδάσκαλος καὶ τῆς δράσεως καλλίστη ἀφορμή, πιεζόμενα οὐδὲ τὸ παράπαν, τὸ τοῦ Σαλλουστίου, «vitam transeunt veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboedientia finxit[1]. Καὶ ὀρθῶς ἔχει τὸ τοῦ Εὐριπίδου·

ἐν τῷ γὰρ ὄλβῳ φαυλότης ἔνεστί τις,
πενία δὲ σοφίαν ἔλαχε διὰ τὸ δυστυχές[2].

Ἀλλὰ καὶ ψυχικαὶ ἀνωμαλίαι καὶ ἐλλείψεις υἱῶν εὐφυῶν καὶ μεγαλοφυῶν πατέρων ἐκ κληρονομίας δύνανται νὰ προέρχωνται, ἐξ αἰτίων ἐγκειμένων ἐν τῷ ὀργανισμῷ τῶν γονέων, οἷον ἐκ ψυχοπαθείας τῆς μητρὸς ἢ τῶν προγόνων (atavismus) ἢ ἐκ νευρικῆς παθήσεως τοῦ πατρὸς ἢ ἐκ διψομανίας τῶν γονέων ἢ ἄλλων τοιούτων ἀφορμῶν.

Ἡ νευρικότης εἶναι χαρακτὴρ πάσης σχεδὸν πολυασχόλου καὶ συνεχῶς καὶ εἰς ὑπερβολὴν ἐντεινομένης διανοίας, μάλιστα δὲ τῆς μεγαλοφυοῦς, ἥτις πάσης ἄλλης ὀξύτερον λειτουργεῖ καὶ διαρκέστερον, ἔχει δ' ἐνίοτε καὶ ἐκ κληρονομίας προδιάθεσίν τινα εἰς παθήσεις νευρικάς.

Ἐκ παλαιοτάτων χρόνων παρετηρήθη ὅτι οἱ μεγαλοφυεῖς τῶν

[1] De conjur. Catilinae κεφ. 1.
[2] Παρὰ Στοβαίῳ.

ἀνθρώπων περιπίπτουσι συχνότερον εἰς τὴν μανίαν καὶ εἰς τὴν ὀργὴν εὐεπιφορώτεροι εἶναι ἢ τὰ συνήθη πνεύματα.

Κατὰ Πλάτωνα «οἵ τε ὀξεῖς καὶ ἀγχίνοι καὶ μνήμονες ὡς τὰ πολλὰ καὶ πρὸς τὰς ὀργὰς ὀξύρροποί εἰσι καὶ ᾄττοντες φέρονται ὥσπερ τὰ ἀνερμάτιστα πλοῖα καὶ μανικώτεροι ἢ ἀνδρειότεροι φύονται»[1] καὶ «οὐδεὶς ἔννους ἐφάπτεται μαντικῆς ἐνθέου καὶ ἀληθοῦς, ἀλλ' ἢ καθ' ὕπνον τὴν τῆς φρονήσεως πεδηθεὶς δύναμιν ἢ διὰ νόσον ἢ διά τινα ἐνθουσιασμὸν παραλλάξας»[2]. Καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη αἱ μεγάλαι διάνοιαι φαίνονται εἰς τὴν μελαγχολίαν ἐπιρρεπεῖς[3]· ὡσαύτως δὲ κατὰ Δημόκριτον, ὅστις εἶπεν ὅτι οἱ σωφρονοῦντες ποιηταὶ ἔξω ἵστανται τοῦ χοροῦ τοῦ Ἑλικῶνος[4].

Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ πρὸς τούτοις ὅτι ὁ Moreau καὶ ὁ Lombroso καὶ ἄλλοι ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις παρερμηνεύοντες τὰ φαινόμενα ὑπέλαβον τὴν μεγαλοφυΐαν ἐκφυλισμὸν καὶ κατέταξαν αὐτὴν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐπιληπτικῶν νοσημάτων.

Ἀλλ' ἡ νευρικότης αὕτη γονέων δαιμονίων δύναται νὰ ἐκδηλωθῇ εἰς τὰ τέκνα ὡς ὀξυτέρα νευροπάθεια καὶ βλακεία. Οἱ υἱοὶ τοῦ Ἱπποκράτους ἐσκώπτοντο ἐπὶ μωρίᾳ ὑπὸ τῶν κωμικῶν[5] καὶ ὁ Καρλίνης ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις καὶ ὁ Δονιζέττης καὶ ὁ Βόλτας καὶ ὁ Μανσόνης ἔσχον τέκνα παράφρονα[6]· καὶ πρό τινος χρόνου ἐν τοῖς τροφίμοις σχολείων ψυχοπαθῶν ἐν Grinzing παρὰ τὴν Βιέννην κατελέγοντο ἐπιφανῶν μουσουργῶν καὶ πολιτικῶν καὶ ἄλλων σοφῶν υἱοὶ καὶ ἔγγονοι, ὡς ἔγραψεν ὁ διευθυντὴς τοῦ σχολείου Heller[7]. Καὶ καθόλου ἡ ἐξέτασις δεικνύει ὅτι ἐν τοῖς ἐκγόνοις μεγάλων ἐργατῶν τοῦ πνεύματος παρατηροῦνται ψυχοπάθειαι καὶ ἡ ἀναλογία ἀνέρχεται εἰς 8 ἐπὶ τῶν 1000.

Ἔπειτα καὶ ἡ διψομανία τῶν γονέων συντείνει εἰς τὴν παρα-

---

[1] Θεαίτ. 144 A.

[2] Τίμ. 71 D κ. ἑξ.

[3] «Πάντες ὅσοι περιττοὶ γεγόνασιν ἄνδρες ἢ κατὰ φιλοσοφίαν ἢ πολιτικὴν ἢ ποίησιν ἢ τέχνας φαίνονται μελαγχολικοὶ ὄντες». Προβλήματα, Λ.

[4] «Excludit sanos Helicone poetas
Democritus».
Horat. Ars poet. στίχ. 295.

[5] Πρβλ. Γαληνόν, ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ

[6] Lombroso, Μεγαλοφυΐα καὶ παραφροσύνη, κατὰ τὴν γερμ. μετάφρασιν Carus, σελ. 82.

[7] Grundriss der Heilpädagogik, 1904, σελ. 160.

σκευὴν ψυχοπαθειῶν παρὰ τοῖς τέκνοις. Ὁ ὁσημέραι μᾶλλον ἁπλούμενος ἀλκοολισμός, ἡ μάστιξ αὕτη τοῦ ἐγκεφάλου, περὶ ἧς ἄλλοτε εἶπεν ὁ πολὺς Gladstone ὅτι καὶ τοῦ λιμοῦ καὶ τοῦ λοιμοῦ καὶ τοῦ πολέμου πλείονας ἐπιφέρει καταστροφάς, οὐ μόνον τοὺς πίνοντας αὐτοὺς λυμαίνεται, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὰ ἔκγονα αὐτῶν ἐπιδρᾷ οὐκ ὀλίγον.

Ὁ Bourneville ἐπὶ 1000 βλακῶν παρετήρησε 411 περιπτώσεις διψομανίας τοῦ πατρός, 84 τῆς μητρός, 65 ἀμφοτέρων τῶν γονέων [1]. Ὁ Demme, ἰατρὸς τοῦ νοσοκομείου τῶν παίδων ἐν Βέρνῃ τῆς Ἑλβετίας, ἔδειξεν ὅτι ἐκ 10 οἰκογενειῶν ὑγιῶν 50 παιδία ὑγιῆ προῆλθον, 6 δὲ ἀνωμάλως ἔχοντα, ἐκ 10 δὲ οἰκογενειῶν ἀλκοολικῶν 9 μόνον ὑγιῆ, 48 δὲ ψυχοπαθῆ, ἠλίθια δῆλον ὅτι ἢ κωφάλαλα ἢ ἐπιληπτικά [2]. Ὁ Legrain πλεῖστα ὅμοια παραδείγματα μνημονεύει [3]. Πολὺ περισσότεραι εἶναι αἱ νεώτεραι παρατηρήσεις.

Καὶ δὲν καταλέγομεν εἰς τὰς αἰτίας, αἵτινες ψυχικὰς προκαλοῦσιν ἐλλείψεις, τὴν κατὰ τὴν σύνοδον γονέων ὑγιῶν μέθην καὶ τὸ ἄγαν νεαρὸν ἢ προβεβηκὸς τῆς ἡλικίας. Παρὰ τοῖς παλαιοῖς ἐκράτει ἤδη ἡ γνώμη ὅτι τὰ ἐν μέθῃ συλλαμβανόμενα παιδία ψυχοπαθῆ ἀποβαίνουσι καὶ ὅτι εἰς τὴν εὐεξίαν τῶν ἐκγόνων ἢ καχεξίαν σωματικὴν ἢ ψυχικὴν συντελεῖ τῶν γονέων ἡ ἡλικία. Ἐν τοῖς Νόμοις αὐτοῦ λέγει ὁ Πλάτων· «πίνειν εἰς μέθην οὔτε ἄλλοθί που πρέπει, οὔτ᾽ οὖν δὴ περὶ γάμους ἐσπουδακότα· εἰς γὰρ τὰς τῶν γεννωμένων ψυχὰς ἀναγκαῖον ἐξομοργνύμενον ἐκτυποῦσθαι καὶ τίκτειν πάντῃ φαυλότερα» [4]. Ἐν δὲ τῇ Πολιτείᾳ ὁρίζει, ἵνα ἡ παιδοποιία γίνηται κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ σώματος καὶ τῆς φρονήσεως ἀμφοτέρων τῶν γονέων [5]. Καὶ ὁ Ρω-

---

[1] Influence étiologique de l'alcoolisme sur l'idiotie, Progés médical, 1897, No 2 καὶ ἄλλ. Πρβλ. καὶ Kraepelin, Psychiatrie [6], I, 94. II, 529· καὶ Ziehen, Die Geistekrankheiten des Kindesalters, 1902, σελ. 9 κ. ἑξ.

[2] Παρὰ Fouillée, Psychologie du peuple français [2], σελ. 360.

[3] Héredité et alcoolisme, σελ. 348.

[4] 775 B κ. ἑξ.

[5] 460 E. «Γυναικὶ μέν, ἦν δ' ἐγώ, ἀρξαμένῃ ἀπὸ εἰκοσιέτιδος μέχρι τεσσαρακονταέτιδος τίκτειν τῇ πόλει· ἀνδρὶ δέ, ἐπειδὰν τὴν ὀξυτάτην δρόμου ἀκμὴν παρῇ, τὸ ἀπὸ τούτου γεννᾶν τῇ πόλει μέχρι πεντεκαιπεντηκονταέτους. Ἀμφοτέρων γοῦν, ἔφη, αὕτη ἀκμὴ σώματός τε καὶ φρονήσεως». (Πρβλ. καὶ Ἀριστ. «Τὰ τῶν πρεσβυτέρων ἔκγονα, καθάπερ καὶ τὰ τῶν νεωτέρων, ἀτελῆ γίνεται καὶ τοῖς σώμασι καὶ ταῖς διανοίαις, τὰ δὲ τῶν γεγηρακότων ἀσθενῆ» Πολιτ. 7, 16, 1935 β 26 κ.ἑξ. Καὶ ὁ Ἀντισθένης ἔλεγε κατὰ Διογ. Λ. «*Γαμήσειν τε (τὸν σοφὸν) τεκνοποιΐας χάριν ταῖς εὐφυεστάταις συνιόντα γυναιξί*», 11. Zeller II, 1[4], σελ. 321,[3]).

μαῖος δὲ ἱστορικὸς Τάκιτος τῶν γερμανικῶν φύλων τὴν ρώμην ἐντεῦθεν ἑρμηνεύει, ὅτι ἐν ὡρίμῳ ἡλικίᾳ ἐγίνοντο παρ' αὐτοῖς οἱ γάμοι [1]. Καὶ νῦν δὲ εἰς τὸ αὐτὸ πόρισμα κατέληξαν αἱ ζητήσεις αἱ ἐπιστημονικαί [2].

Περὶ τῶν ἐπηρειῶν τοῦ περιβάλλοντος, οἷον τῆς πλημμελοῦς θρέψεως, τῶν νοσημάτων καὶ τῶν τοιούτων, οὐδὲν λέγομεν. Θὰ δειχθῇ ἐν τοῖς ἔπειτα οἵαν ροπὴν ἀσκοῦσιν αὗται καὶ πῶς δι' αὐτῶν ἑρμηνεύονται πολλαὶ φαινόμεναι ἐξαιρέσεις τῶν νόμων τῶν κληρονομικῶν.

Καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι οὐχὶ μετὰ τοῦ δικαίου πολλοὶ ἔτι καὶ νῦν, ὡς εἴπομεν, ἀποκρούοντες τὴν ψυχικὴν κληρονομικότητα περὶ παντὸς ποιοῦνται τὴν ἀγωγήν.

Ἔργων μεγάλων ἀφορμὴ γίνεται μόνη ἡ ἀγαθὴ φύσις, ἥτις, ὡς καὶ ἡ φαύλη φύσις, ἐκ κληρονομίας ἔχει τὴν ἀρχήν. Ἐξ ἠλιθίων γονέων, ὅπερ ἐν τοῖς πρόσθεν ἐλέγομεν, ἠλίθια μόνον δύνανται νὰ προέλθωσι τέκνα, ἐξ εὐερεθίστων εὐερέθιστα συνήθως καὶ ἐκ παραφρόνων παράφρονα καὶ ἐκ δειλῶν δειλά. Ὅστις δὲ μέλλει νὰ ἀποβῇ ἀνὴρ δαιμόνιος, ὀξυτάτην κεκτημένος ἀντίληψιν, εὐρεῖαν μνήμην, κρίσιν θαυμαστήν, καὶ γίνῃ τῆς ἀληθείας ἢ τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ ἀγαθοῦ ἱεροφάντης καὶ ἐπιθέσῃ ἐν τῷ κόσμῳ τὴν ἀθάνατον σφαγῖδα

---

[1] «Sera juvenum Venus, eoque inexhaustata pubertas; nec virgines festinantur, eadem juventa, similis proceritas; pares validaeque miscentur; ac robora parentum liberi referunt». Germania, κεφ. 20.

[2] Ὅτι τῶν ὁμαιμόνων οἱ γάμοι γίνονται ἐκφυλισμοῦ αἰτία, ἀμφισβητεῖται πολλαχῶς, διότι καὶ ἡ πεῖρα ἡ νῦν ἀντιλέγει καὶ ἡ ἱστορία. Οἱ Σελευκίδαι καὶ οἱ Πτολεμαῖοι, παρ' οἷς γάμοι ἀδελφῶν ἐπετρέποντο, ἤκμασαν ἐπὶ πολλὰς γενεάς. Ἔπειτα παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις καὶ τοῖς Σπαρτιάταις ἐπετρέπετο γάμος ἑτεροθαλῶν ἀδελφῶν, παρὰ δὲ τοῖς Πέρσαις καὶ τοῖς Αἰγυπτίοις καὶ τοῖς Ἄραψι καὶ τοῖς Φοίνιξιν οὐδέποτε ἀπηγορεύθησαν γάμοι συγγενῶν (Πρβλ. καὶ G. Darwin, Jurnal of the Statistical society, 1875, καὶ Ziehen, Die Geisteskr. d. Kindesalt., 1903, σελ. 10 καὶ Heller, Heilpädagogik, 1904, σελ. 161). Πιθανώτερον εἶναι ὅτι νοσήματα ἔν τινι οἰκογενείᾳ ὑπάρχοντα ἐπιτείνονται εἰς τὰ τέκνα διὰ συζεύξεως τῶν συγγενῶν· ἡ δὲ διὰ νόμων τῶν τοιούτων γάμων ἀπαγόρευσις παρὰ διαφόροις λαοῖς φαίνεται ὅτι δι' ἠθικοὺς μᾶλλον ἐγένετο λόγους.

Τὴν δὲ γνώμην, καθ' ἣν ἐπὶ τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην τοῦ ἐμβρύου διάπλασιν ἀσκοῦσι ροπὴν αἱ παραστάσεις, ἃς ἔχει ἡ μήτηρ κατὰ τὴν σύλληψιν ἢ τὴν κύησιν (ἐπιστεύετο ἐκ παλαιοῦ· καὶ ὁ Lessing, ἐν Λαοκόοντι, κεφ. 2, δέχεται αὐτὴν) ἀνήρεσαν ἤδη αἱ ζητήσεις τῶν νεωτέρων, (Πρβλ. Joh. Müller Handb. der Physiologie, II, 574).

τῆς μεγαλοφυΐας αὐτοῦ, ὅστις δῆλα δὴ προώρισται νὰ ἀναδειχθῇ Ὅμηρος ἢ Πλάτων ἢ Shakespeare, Νεύτων ἢ Ραφαὴλ ἢ Richard Wagner, Περικλῆς ἢ Bismark ἢ Palmerston, πρώτιστα πάντων ἐκ γονέων ὑγιῶν δέον νὰ προέλθῃ, ἄρτιον ἐχόντων τὸ σύστημα τὸ νευρικόν.

II. Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

1. Τὸ φυσικὸν περιβάλλον.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι πάλιν ὀρθὸν νὰ ὑπολαμβάνωμεν, ὡς πολλοὶ νομίζουσι, τῆς κληρονομικότητος τῆς ψυχικῆς ἀπεριόριστον τὸ κράτος καὶ ὑποτιμῶμεν τὴν δύναμιν τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀγωγῆς. Ὁ νόμος τοῦ Wallace *«ἕκαστον ὂν τείνει νὰ ἀπομακρυνθῇ τοῦ ἀρχικοῦ τύπου»* ἰσχύει καὶ ἐν τῇ σφαίρᾳ ταύτῃ τῆς φυσικῆς λειτουργίας. Τῷ ὄντι ἡ παρατήρησις καὶ τὸ πείραμα, οἱ ἀσφαλεῖς οὗτοι γνώμονες τῆς ἀληθείας, πείθουσιν ὅτι τεραστίαν ὑφίσταται σωματικὴν καὶ ψυχικὴν ἀλλοίωσιν ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος, οὐ μόνον τοῦ φυσικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ. Αἱ σωματικαὶ προδιαθέσεις, ἐξ ὧν, ὡς εἴρηται, αἱ προδιαθέσεις ἤρτηνται αἱ ψυχικαί, τὰ μόνα τοῦ ἀνθρώπου ψυχικὰ κληρονομήματα, ἀναπτύσσονται καὶ ἐπιδίδουσιν ἢ περιορίζονται καὶ διαφθείρονται πρώτιστα πάντων ὑπὸ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ φυσικοῦ.

Μηχανικαὶ πιέσεις προκαλοῦσαι τοῦ ὀργανισμοῦ ἀντίδρασιν, φῶς, θερμότης, ἠλεκτρισμός, ἀήρ, τροφαί, παρασιτικοὶ ὀργανισμοί, ἰδοὺ αἰτίαι, εἰς ὧν τὴν διηνεκῆ ἐνέργειαν πάντα τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῷα, ἵνα περὶ τῆς ἀψύχου φύσεως μηδὲν εἴπωμεν, ὑπόκεινται καὶ δὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τῆς ἐμβρυακῆς ἡλικίας.

Ἀσθένειαι τῆς μητρὸς κατὰ τὴν κύησιν καὶ σφοδραὶ ψυχικαὶ συγκινήσεις μεγάλην ἔχουσιν ἐπὶ τὸ ἔμβρυον ῥοπήν[1], ὡσαύτως δ᾽ ἐξ οἱασδήποτε ἀφορμῆς συμβαίνουσα παραμόρφωσις ἢ ἐλλιπὴς διαμόρφωσις μελῶν τινων τοῦ σώματος, ἰδίᾳ τῆς κεφαλῆς, ἐξ ἧς προέρχεται ἀτελὴς ἀνάπτυξις τοῦ ἐγκεφάλου.

Ἀλλ᾽ ἰδίᾳ ὀργανισμὸν ἄρτιον καὶ γενναῖον ἐγκέφαλον δύνανται νὰ διαφθείρωσι κατὰ τὴν ἐμβρυακὴν ἡλικίαν ἢ τὸν τοκετὸν ἢ ὀλίγῳ

[1] Παρετηρήθη ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἤδη. (Πρβλ. Πλάτ. 789 Α καὶ Ἀριστ. Πολιτ. 7, 14).

ὕστερον γενόμενα τραύματα· ὡσαύτως δὲ νευρικὴ ὑπερκόπωσις κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἡλικίας καὶ θρέψις πλημμελὴς καὶ νοσήματα ὀξέα. Τροφὴ γενναία δύναται, ὡς ἀνεξέλεγκτα δεικνύουσι πειράματα, νὰ ἄρῃ νοσηρὰν τοῦ ὀργανισμοῦ προδιάθεσιν. Τἀνάπαλιν δὲ δι᾽ ἔλλειψιν τροφῆς ἐνεχούσης ἐπαρκῆ στοιχεῖα, ἐξ ὧν παράγεται ἡ μυΐνη, ἡ ὀστεΐνη, ἡ νευρίνη τῶν ἱστῶν τοῦ ὀργανισμοῦ, ἐπέρχεται σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ἐξασθένησις, ὑπερβολικὴ δὲ καὶ δύσπεπτος τροφὴ ἐπιτείνει τὴν κληρονομικὴν προδιάθεσιν πρὸς δυσπεψίαν, ἐξ ἧς πλεῖστα νοσήματα, ὡς εἴδομεν, ἔχουσι τὴν ἀρχήν, ὅπιον δὲ καὶ οἰνόπνευμα καὶ ἐκ μολυσματικῶν νοσημάτων (φυματιώσεως, καρκίνου, κακοήθους τύφου, διφθερίτιδος κ.τ.τ.) προερχόμεναι τοξῖναι ἐπιδρῶσαι ἐπὶ τὸν ὀργανισμὸν καὶ ἰδίᾳ τὰ κύτταρα τοῦ νευρικοῦ συστήματος παραλύουσι κατὰ μικρὸν τὰς νευράδας καὶ παρασκευάζουσι τὸν ἐκφυλισμόν, ὅστις ἐνισχύεται ἀσφαλῶς εἰς τὰ ἔκγονα.

Πρὸς δὲ τούτοις ἀναμφίλεκτον εἶναι ὅτι καὶ ἡ θέσις τῆς χώρας καὶ τὸ ἀπὸ τῆς θαλάσσης ὕψος καὶ ὁ σχηματισμὸς αὐτῆς καὶ τὸ ξηρὸν ἢ ὑγρὸν τοῦ ἀέρος καὶ αἱ ἀτμοσφαιρικαὶ μεταβολαὶ τὸ μὲν ἀμέσως τὸ δ᾽ ἐμμέσως ἐπενεργοῦντα οὐκ ὀλίγον συμβάλλονται εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Ἡ ὑπερβολικὴ θερμότης προκαλεῖ ταχεῖαν τοῦ αἵματος καὶ τῶν ἄλλων ὑγρῶν τοῦ ὀργανισμοῦ κίνησιν, διεγείρει δὲ τὴν φαντασίαν καὶ ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον εὐερέθιστον καὶ μειοῖ τὴν πρὸς τὴν ἐργασίαν ὁρμήν, τὸ δὲ ψῦχος αὐξάνει τὴν τάσιν πρὸς ἐνέργειαν, ἡ δὲ ὑγρασία ἐπιβραδύνει τῶν χυμῶν τὴν κίνησιν καὶ ταράσσει τοῦ ἀγγειοκινητικοῦ συστήματος τὴν λειτουργίαν καὶ προδιαθέτει εἰς τὴν ἀδράνειαν τὴν φλεγματικήν.

Παρετηρήθησαν δὲ τὰ τοιαῦτα ἐκ παλαιοῦ. «Ἡ ὥρα», λέγει ὁ Θεόφραστος, «καὶ αἱ τροφαὶ καὶ ὁ ἀὴρ ποιοῦσι τὰς ἀλλοιώσεις ὁμοίως ζῴων καὶ φυτῶν»[1]. Ὁ δὲ θαυμασιώτατος Ἱπποκράτης παραβάλλων τοὺς Ἀσιανοὺς πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους εὑρίσκει ἐκείνους ἀθυμοτέρους

---

[1] Περὶ φυτῶν αἰτιῶν 4, 4, 5. Πρβλ. καὶ Πλάτ. Πολ. 491 D, καὶ Ἀριστ. Πολιτ. 7, 14, 1336 α κ. ἑξ., καὶ Cic. de nat. deorum, II, 16, καὶ Voltaire ἐν Dict. phil., ἐν ἄρθρῳ Climat, καὶ Lotze, Mikrokosmus, II, σελ. 80 κ. ἑξ., καὶ Fouillée, Psychol. du peuple français, ἔκδ. 7η, 1921, καὶ Ziehen, Die Geisteskr. d. Kindesalters, σελ. 12.

καὶ ἀπολεμωτέρους ἕνεκα τοῦ κλίματος[1]. Ὁ δὲ Ἡρόδοτος λέγει περὶ τῶν Ἰώνων τῆς Μ. Ἀσίας ὅτι τὴν καλλίστην χώραν εἶχον ἐκλέξει πρὸς κατοικίαν, διότι οὔτε θερμὸν οὔτε πολὺ ψυχρὸν οὔτε ὑγρὸν οὔτε ξηρὸν ἀλλ' εὔκρατον εἶχε τὸ κλῖμα[2]. Εἰς τὸ θεσπέσιον δὲ τοῦτο κλῖμα κατὰ μέγα μέρος ἀπεδόθη καὶ τῆς ποιήσεως καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ καθόλου τῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ Ἰωνίᾳ ἡ ἀνάπτυξις[3].

Μυριόλεκτον δὲ εἶναι καὶ τὸ τοῦ Εὐριπίδου, ὅστις ἐκθειάζων τὸ κλῖμα τῶν Ἀθηνῶν εἰς αὐτοῦ τὴν ἁρμονίαν ἀποδίδει τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν τὴν ἐπίδοσιν ἐν οἷς λέγει ἐν Μηδείᾳ·

Ἐρεχθεῖδαι τὸ παλαιὸν ὄλβιοι
καὶ θεῶν παῖδες μακάρων, ἱερᾶς
χώρας ἀπορθήτου τ' ἀποφερβόμενοι
κλεινοτάταν σοφίαν, ἀεὶ διὰ λαμπροτάτου
βαίνοντες ἁβρῶς αἰθέρος, ἔνθα ποθ' ἁγνὰς
ἐννέα Πιερίδας Μούσας λέγουσι
ξανθὰν Ἁρμονίαν φυτεῦσαι[4].

---

[1] «Τὴν Ἀσίην πλεῖστον διαφέρειν φημὶ τῆς Εὐρώπης ἐς τὰς φύσιας τῶν ξυμπάντων, τῶν τε ἐκ τῆς γῆς φυομένων καὶ τῶν ἀνθρώπων· πολὺ γὰρ καλλίω καὶ μείζω γίνονται ἐν τῇ Ἀσίῃ ἥτε χώρη τῆς χώρης ἡμερωτέρη καὶ τὰ ἔθνεα τῶν ἀνθρώπων ἡμερώτερα». (Ἐκδ. Κοραῆ, ἐν Παρισίοις, 1816, § 72. Πρβλ. καὶ § 85 «Περὶ δὲ τῆς ἀθυμίης τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἀνδρηΐης, ὅτι ἀπολεμώτεροί εἰσι τῶν Εὐρωπαίων οἱ Ἀσιηνοὶ καὶ ἡμερώτεροι τὰ ἤθεα, αἱ ὧραι αἴτιαι μάλιστα οὐ μεγάλας τὰς μεταβολὰς ποιεύμεναι οὔτε ἐπὶ τὸ θερμὸν οὔτε ἐπὶ τὸ ψυχρόν, ἀλλὰ παραπλήσιαι ἀεὶ ἐοῦσαι» καὶ § 88 «Εὑρήσεις δὲ καὶ τῶν Ἀσιηνῶν διαφέροντας αὐτοὺς ἑωυτῶν καὶ τοὺς μὲν βελτίους, τοὺς δὲ φαυλοτέρους ὄντας. Τούτων δ' αἱ μεταβολαὶ αἰτίαι τῶν ὡρέων» καὶ § 120 «Ὁκόσοι μὲν ὀρεινὴν χώρην οἰκέουσι καὶ τρηχεῖαν καὶ ὑψηλὴν καὶ ἄνυδρον καὶ μεταβολαὶ αὐτοῖσι γίνονται τῶν ὡρέων—, ἐνθαῦτα εἰκὸς εἴδεα μεγάλα εἶναι καὶ πρὸς τὸ ταλαίπωρον καὶ ἀνδρήϊον εὖ πεφυκότα καὶ τό γε ἄγριον καὶ τὸ θηριῶδες αἱ τοιαῦται φύσεις οὐχ ἥκιστα ἔχουσι» καὶ § 125 «Ὅκου μὲν γὰρ ἡ γῆ πίειρα καὶ μαλθακὴ καὶ ἔνυδρος καὶ τὰ ὕδατα κάρτα μετέωρα ἔχουσα, ὥστε θερμὰ εἶναι τοῦ θέρεος καὶ τοῦ χειμῶνος ψυχρά—, ἐνθαῦτα καὶ οἱ ἄνθρωποι σαρκώδεές εἰσι καὶ ἄναρθροι καὶ ὑγροὶ καὶ ἀταλαίπωροι καὶ τὴν ψυχὴν κακοί, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τό τε ῥάθυμον καὶ τὸ ὑπνηλὸν ἔνεστιν ἐν αὐτοῖσιν ἰδεῖν ἔς τε τὰς τέχνας παχέες καὶ οὐ λεπτοὶ οὐδὲ ὀξέες»). Πρβλ. καὶ Γαληνόν, ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ, καὶ Πλίνιον λέγοντα «Coeli tristitian discutit sol et humani animi nubila sol discutit».

[2] I, 142.

[3] Πρβλ. καὶ Κοραῆ, Ὑπόμνημα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι (Θερειανοῦ, Ἀδ. Κοραῆς. III, 1890, ξδ').

[4] Στίχ. 824 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ τὸ γνωστὸν τοῦ Εὐριπίδου ἀπόσπασμα·

οὐρανὸν ὑπὲρ γῆς ἔχομεν εὖ κεκραμένον,
ἵν' οὔτ' ἄγαν πῦρ οὔτε χεῖμα συμπίπτει.

Καὶ ὁ Πλάτων δ' ἐν Τιμαίῳ λέγει ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ εἰς τὸ κλεινὸν ἄστυ τοὺς Ἀθηναίους κατῴκισεν, ἐπειδὴ ἐγίνωσκεν ὅτι ἕνεκα τῆς τοῦ τόπου εὐκρασίας φρονιμώτατοι ἔμελλον νὰ προέλθωσιν ἄνδρες[1]. Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ τοῦ Ἀριστοτέλους τὴν ῥῆσιν, ἐν ᾗ ἀποφαίνεται, ὅτι τὸ κλῖμα ἑκάστης χώρας εἰς τὴν μόρφωσιν συντελεῖ τῶν χαρακτήρων τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν[2].

Καὶ μηδεὶς ὑπολάβῃ ὅτι τὰς παρατηρήσεις ἐκείνων ἠλλοίωσε τῶν νεωτέρων χρόνων ἡ πεῖρα. Οὐδεὶς ἀγνοεῖ τὸν περὶ ἐκτοπισμοῦ νόμον τοῦ Wagner. Καὶ κατὰ τὸν Weissmann διὰ τὴν ὑγρότητα τοῦ κλίματος καὶ τὴν κακὴν τροφὴν ἵπποι μετενεχθέντες ἐξ Εὐρώπης εἰς τὰς Φαλκλάνδας νήσους, πρὸς Α. τῆς Γῆς τοῦ πυρός, ἐγένοντο μετὰ δύο γενεὰς μικρότεροι τὸ ἀνάστημα[3]. Κατὰ δὲ τὸν Lombroso τοῦ αὐτοῦ εἴδους ζῷα εἶναι ἀγριώτερα εἰς τὴν διακεκαυμένην ζώνην, ἡμερώτερα δὲ εἰς τὴν εὔκρατον· ὁ λέων τοῦ Ἄτλαντος εἶναι ἡμερώτερος τοῦ λέοντος τῆς ἐρήμου. Ταὐτὰ παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ Ἄγγλοι οἱ μετοικήσαντες πάλαι εἰς τὴν Ἀμερικὴν διὰ τὸ κλῖμα διεμορφώθησαν εἰς τὸν ἀμερικανικὸν τύπον τοῦ Yankee.

Καὶ οὐ μόνον ἐμμέσως διὰ τῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀμεσώτερον τὸ φυσικὸν περιβάλλον ἐπιδρῶν συντείνει εἰς τὴν γένεσιν τοιούτων ἢ τοιούτων ἰδεῶν καὶ συναισθημάτων καὶ πόθων. Προσφυῶς λέγει ὁ Le Bon ὅτι ἑκάστης χώρας οἱ κάτοικοι εἶναι διάφοροι ἀναλόγως τοῦ περιβάλλοντος τῆς ἰδίας πατρίδος· ἐν τῇ ὁμιχλώδει πρωτευούσῃ τῆς Ἀγγλίας, ἐν τῇ πόλει τοῦ ποιητικοῦ ὁρίζοντος, τῇ Βενετίᾳ, ἐν Φλωρεντίᾳ ἐνώπιον τῶν ἀριστο-

---

[1] 24 C. Πρβλ. καὶ Κριτίαν 111. Καὶ Ἐπινομ. 987 D «Τόδε γε μὴν διανοηθῆναι χρὴ πάντ' ἄνδρα Ἕλληνα, ὡς τόπον ἔχομεν τὸν τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀρετὴν ἐν τοῖς σχεδὸν ἄριστον. Τὸ δ' ἐπαινετὸν αὐτοῦ χρὴ λέγειν, ὅτι μέσος ἂν εἴη χειμώνων τε καὶ τῆς θερινῆς φύσεως».

[2] Πολιτ. 7, 6. Πρβλ. καὶ Ἰσοκρ. Ἀρεοπαγ. § 32 «ἐπίσταμαι γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις τόποις φύσεις ἐγγιγνομένας καρπῶν καὶ δένδρων καὶ ζῴων ἰδίας ἐν ἑκάστοις καὶ πολὺ τῶν ἄλλων διαφερούσας· τὴν δ' ἡμετέραν χώραν ἄνδρας καὶ τρέφειν καὶ φέρειν δυναμένην οὐ μόνον πρὸς τὰς τέχνας καὶ πράξεις εὐφυεστάτους ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀνδρείαν καὶ ἀρετὴν διαφέροντας». Καὶ Ξενοφ. Πόρ. 1. καὶ Ἀριστείδου Παναθην. I. 160 Dindorf.

[3] Die Vererbung, 1883, σελ. 48 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Ratzel, Anthropogeographie I, 532.

τεχνημάτων τῆς φύσεως καὶ τῆς τέχνης, ἐν Ἑλβετίᾳ ἐπὶ τῶν ἀποτόμων κορυφῶν τῶν παγετώνων, ἐν ταῖς παραρρηνίοις χώραις τῆς Γερμανίας, ἔνθα ἀρχαῖαι ἐπαύλεις κατεσπαρμέναι ὑπάρχουσι καὶ πρυτανεύει ὁ κόσμος τῶν θρύλων, ἐν Μόσχᾳ, ὅπου τὸ ἱστορικὸν Κρεμλῖνον, ἐν Ἰνδίαις, ἐν Περσίᾳ, ἐν Σινικῇ, — ἐν Ἀθήναις, ἠδύνατο νὰ προσθέση, ἔνθα κάλλος ἀνέφικτον καὶ ἀπαράμιλλος ἁρμονία ἐν τῇ ἀπείρῳ ποικιλίᾳ γραμμῶν καὶ χρωμάτων τὰς ψυχὰς καταθέλγουσι καὶ τὸ δαιμόνιον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐν τοῖς μνημείοις τῆς τέχνης καὶ πανταχοῦ ἀθάνατον ἐνδιαιτᾶται, — αἱ ἔννοιαι καὶ τὰ συναισθήματα, ἅτινα προκαλοῦσι τὰ ὁρώμενα, παραλλάσσουσιν ἀπείρως.

2. Τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον καὶ ἡ κυρίως ἀγωγή.

Πολλῷ δὲ μᾶλλον ἐπὶ τὴν διανοητικὴν καὶ ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀνάπτυξιν ἐπιδρᾷ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον καὶ δὴ καὶ ἡ ἀγωγή. Ἡ πολιτεία, ὁ οἶκος, τὸ σχολεῖον, καθ' ὅλου εἰπεῖν ἡ κοινωνία, εἶναι ἡ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ἀτμόσφαιρα, ἐν ᾗ ζῇ καὶ κινεῖται ἕκαστος ἀπὸ τῆς πρώτης ἡλικίας. Ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ τούτου περιβάλλοντος διὰ παρατηρήσεως, μιμήσεως καὶ ὑποβολῆς[1] ἀρύεται ὁ ἄνθρωπος τὸ πλεῖστον τῶν γνώσεων, γλῶσσαν δῆλα δὴ καὶ ἐπιστήμην καὶ τέχνην καὶ ἠθικὰς καὶ θρησκευτικὰς καὶ πολιτικὰς ἰδέας, *τὰ κοινωνικὰ κληρονομήματα*, ἅτινα ἀπὸ ἀτόμου εἰς ἄτομον καὶ ἀπὸ γενεᾶς μεταδίδονται εἰς γενεάν.

Τὸ μιμεῖσθαι εἶναι γνώρισμα παντὸς ἀνθρώπου. Οὐ μόνον τὰ παιδία καὶ αἱ ἀμβλύτεραι διάνοιαι μιμοῦνται, ἀλλὰ καὶ τῆς διανοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως οἱ ἀριστεῖς, ὅσοι ἐπινοοῦντες ἰδέας ἢ δρῶντες δημιουργοῦσι μεγάλα ἔργα καὶ χειραγωγοῦσι τὴν ἀνθρωπότητα κατὰ τὴν διὰ τῶν αἰώνων πορείαν αὐτῆς.

Ἔμφυτος ἔρως πρὸς τὸ εἰδέναι, ἀγὼν πρὸς τὴν περιβάλλουσαν φύσιν, φίλαυτος ὁρμή, στοργὴ πρὸς τὰ φίλτατα, φόβος καὶ ἐλπίς,

[1] Τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοινωνίας παραβάλλει πρὸς ὑποβολὴν ὁ Tarde λέγων· «L'état social, comme l'état hypnotique, n'est qu'une forme du rêve, un rêve de commande et un rêve en action. N'avoir que des idées suggerées et les croire spontanées, telle est l'illusion propre au somnambule, et aussi bien à l'homme social» (Les lois de l'imitation[3], 1900 σελ 83). Πρβλ. καὶ Baldwin, Social and ethical interpretations in mental developpement[3], 1902, σελ. 66 κ. ἑξ., Compayré, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ., σελ· 177 κ. ἑξ., Binet, La suggestibilité, 1900· καὶ τὴν κατωτέρω παρατιθεμένην διατριβὴν ἡμῶν «Ἀνδρῶν ἐπιφανῶν μίμησις».

ἅμιλλα πρὸς τοὺς ὁμοίους, ἰδοὺ τὰ σπουδαιότατα ἐλατήρια, ὑφ᾽ ὧν οἱ ἄνθρωποι ἐν τῷ βίῳ καὶ δὴ ἐν τῇ κοινωνικῇ κονίστρᾳ ἀγόμενοι ἀσκοῦσι τὰς πνευματικάς των δυνάμεις, τὴν ἀντίληψιν καὶ τὴν μνήμην καὶ τὴν φαντασίαν καὶ τὴν κρίσιν, καὶ εἰς δεξιότητα διαμορφοῦσι τὴν καλλιτεχνικήν, τὴν ποιητικὴν καὶ οἱανδήποτε ἄλλην ἰδιοφυΐαν αὐτῶν.

Καὶ εἶναι εὐνόητον ὅτι, ὅσον καὶ ἂν ἰσχύῃ τὸ poeta nascitur, ὅπερ ἐξύμνησεν ἡ Μοῦσα τοῦ Boileau ἐν τοῖς στίχοις ἐκείνοις·

C'est en vain qu'au Parnasse un téméraire auteur
pense de l'art des vers atteintre la hauteur,
s'il ne sent point du ciel l'influence secrète,
si son astre en naissant ne l'a formé poète,
dans son génie étroit il est toujours captif,
pour lui Phöbus est surd et Pégase est rétif[1].

πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ τελείωσιν τῆς ποιητικῆς ἰδιοφυΐας ἀπαραίτητος εἶναι καὶ ἡ ἐκ τῶν ἔξωθεν ἐπίδρασις.

Κάλλιστα εἶπεν ὁ Πλάτων ὅτι πρὸς τῇ φύσει ἀπαιτεῖται ἐπιστήμη καὶ μελέτη[2], ὀρθῶς δ᾽ ἔχει καὶ τὸ τοῦ Ὁρατίου·

natura fieret laudabile carmen an arte,
quaesitum est; ego nec studium sine divite vena,
nec rude quid possit video ingenium, alterius sic
altera poscit opem res et conjurat amice.
Qui studet optatam cursu contingere metam,
multa tulit fecitque puer; sudavit et alsit;
abstinuit Venere et vino. Qui Pythia cantat
tibicen, didicit prius extimuitque magistrum[3].

Ἢ τίς σώφρων τῆς ἐπιστήμης θιασώτης δὲν θὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι πολλοὶ τῶν ζωγράφων καὶ τῶν ἄλλων σοφῶν εὐδοκίμησαν, διότι ἀγα-

[1] Art poétique, 1, 1 κ. ἑξ.

[2] «Εἴ σοι ὑπάρχει φύσει ῥητορικῷ εἶναι, ἔσει ῥήτωρ ἐλλόγιμος προσλαβὼν ἐπιστήμην τε καὶ μελέτην, ὅτου δ' ἐλλίπῃς τούτων, ταύτῃ ἀτελὴς ἔσει» (Φαῖδρ. 269 D). Πρβλ. καὶ Ἀρχύταν «πάντως δ' ἀρχὴν μὲν φύσιν προελέμεν, μέσα δὲ τὴν ἄσκησιν, τέρμα δὲ τὴν εἴδησιν φέρειν» (παρ' Ἰωάννῃ Δαμασκηνῷ) καὶ Ἀριστοτέλη (Ἠθ. Νικομ. Κ 10. 1179 β 20 «γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἱ μὲν φύσει, οἱ δ' ἔθει, οἱ δὲ διδαχῇ», κ. ἄ.) καὶ Πλούταρχον «Εἰς τὴν παντελῆ δικαιοπραγίαν τρία δεῖ συνδραμεῖν, φύσιν καὶ λόγον καὶ ἔθος» (π. παίδ. ἀγ., κεφ. 4).

[3] Ars poetica, στίχ. 408 κ ἑξ. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Κικέρωνος «Ego contendo cum ad naturam eximiam atque illustrem accederit ratio quaedam conformatioque doctrinae, tum illud nescio quid praeclarum ac singulare solere existere» (Pro Archia poeta, 7).

θὴν κεκτημένοι προδιάθεσιν πρωΐμως ἤρξαντο τοὺς πατέρας νὰ μιμῶνται ἢ συγγενεῖς ἢ ἄλλους, οἵτινες τὴν αὐτὴν ἐπηγγέλλοντο τέχνην ἢ ἐπιστήμην, ἢ δαιμονίους καὶ ἐνθέους διδασκάλους, οἵτινες κατεῖχον τὸ μυστήριον νὰ συναρπάσωσιν αὐτοὺς καὶ αἰχμαλωτίσωσιν αὐτόχρημα ὑπὲρ τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτῶν ;

Καὶ οὐ μόνον γνώσεις εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ περιβάλλοντος παρέχονται καὶ αἱ διανοητικαὶ αὐτοῦ προάγονται λειτουργίαι, ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα μορφοῦται καὶ ἡ βούλησις δι᾿ ἀγαθῆς ἀγωγῆς ρυθμίζεται πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν καὶ κατὰ μικρὸν πλάσσεται ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ, ἐν ᾧ τὰ φαῦλα παραδείγματα καὶ ἡ εὐμάρεια καὶ ἡ ρᾳθυμία καὶ ἄλλα κακὰ μυρία γίνονται παράγοντες τῆς διαφθορᾶς τῶν ψυχῶν.

Καὶ δὲν εἶναι μακρῶν λόγων ἀνάγκη πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ φιλάλληλον καὶ φιλόπολι καὶ μεγαλόφρον, τὸ μεγαλεπήβολον καὶ μεγαλόπραγμον καὶ μεγαλουργόν, τὸ θαρραλέον καὶ μετριοπαθὲς καὶ πρᾷον, τὸ συμπαθὲς καὶ σύγγνωμον καὶ ἐλεητικόν, πᾶσαι συλλήβδην αἱ ἀρεταί, ὅσαι τῶν ἀνθρώπων ἀγλαΐζουσι τὸν βίον, δὲν μεταδίδονται ἀποτετελεσμέναι ἀπὸ τῶν γονέων εἰς τὰ τέκνα, οὐδὲ τὸ πάθος διὰ τῆς γεννήσεως μεταγγίζεται, οὗ τέκνον ἀπαίσιον γίνεται ἡ διαβόητος vendetta. Ἀναντίλεκτον ὑπάρχει μᾶλλον ὅτι ἐκ διδασκαλίας καὶ διὰ παραδειγμάτων ὁ ἔμφυτος πυρὴν τῶν ἀρετῶν αὐξάνεται, ἐκ τοῦ φυσικοῦ δὲ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἐν ᾧ ζῇ ἕκαστος, ἀπομυζῶν τὸν ἰὸν τρέφει τὴν ἐγγενῆ κακίαν καὶ ὁ Κορσικανὸς διὰ μιμήσεως ρυθμίζει τὴν μοχθηρὰν πρὸς τὴν ἐκδίκησιν ὁρμήν.

Ἐμμελῶς διὰ τῶν φιλοσόφων αὐτῆς ἐδίδαξεν ἡ Ἑλλὰς ὅτι

ἡ ὁμιλία
πάντων βροτοῖσι γίγνεται διδάσκαλος[1].

[1] Εὐριπίδου Ἀνδρομάχη, 683. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Θεόγνιδος
ἐσθλῶν μὲν γὰρ ἄπ᾿ ἐσθλὰ μαθήσεαι· ἢν δὲ κακοῖσι
συμμίσγῃς, ἀπολεῖς καὶ τὸν ἐόντα νόον,
καὶ Ξενοφ. Ἀπομν. I, 2, 19 κ. ἑξ. καὶ Ἀριστ. Ἠθ. Νικομ. 1103 α 24, καὶ Πλουτ. π. παίδ. ἀγ., κεφ. 4 «Φύσεως μὲν γὰρ ἀρετὴν διαφθείρει ρᾳθυμία, φαυλότητα δ᾿ ἐπανορθοῖ διδαχή· καὶ τὰ μὲν ῥᾴδια τοὺς ἀμελοῦντας φεύγει, τὰ δὲ χαλεπὰ ταῖς ἐπιμελείαις ἁλίσκεται. Καταμάθοις δ᾿ ἂν ὡς ἀνύσιμον πρᾶγμα καὶ τελεσιουργὸν ἐπιμέλεια καὶ πόνος ἐστὶν ἐπὶ πολλὰ τῶν γιγνομένων ἐπιβλέψας. Σταγόνες μὲν γὰρ ὕδατος πέτρας κοιλαίνουσι σίδηρος δὲ καὶ χαλκὸς ταῖς ἐπαφαῖς τῶν χειρῶν ἐκτρίβονται κτλ.» καὶ ὅσα τοιαῦτα.

καὶ ὁ δαιμόνιος Goethe εἰπὼν τὸ γνωστὸν ἐκεῖνο·

Es bildet ein Talent sich in der Stille,
sich ein Charakter in dem Strom der Welt[1].

«ἐν τῇ ἡσυχίᾳ δημιουργεῖται ἡ δεξιότης, ὁ δὲ χαρακτὴρ ἐν τῇ δίνῃ τῇ κοινωνικῇ», οὐδαμῶς ἀπεσφάλη τἀληθοῦς.

Ἐθίζεται δὲ ὁ ἄνθρωπος, ἵνα μόνον περὶ τούτου εἴπωμεν, εἰς τὸ διανοεῖσθαι καὶ πράττειν οὕτως ἢ ἄλλως διὰ τῆς ἐπαναλήψεως ὁμοίων ἐνεργειῶν κατὰ τὴν νεαρὰν μάλιστα ἡλικίαν, ὅτε ὑγρότερον καὶ εὐπλαστότερον εἶναι τὸ σῶμα καὶ δὴ καὶ τὸ σύστημα τὸ νευρικόν. Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην καὶ ἀγαθαὶ κληρονομικαὶ προδιαθέσεις δύνανται δι' ἀσκήσεως νὰ ἐνισχύωνται καὶ ὑπὸ κακῶν ἕξεων ἐκκρούωνται καὶ αἱ κακαὶ νὰ ἐπιδίδωσιν ἢ ἀσθενέστεραι καθιστῶνται.

Δὲν διέλαθε τὸ τοιοῦτον τῶν παλαιῶν τὴν προσοχήν. Κατὰ τὸν Δημόκριτον «ἡ φύσις καὶ ἡ διδαχὴ παραπλήσιόν ἐστι· καὶ γὰρ ἡ διδαχὴ μεταρρυσμοῖ τὸν ἄνθρωπον, μεταρρυσμοῦσα δὲ φυσιοποιέει»[2].

Κατὰ δὲ τὸν Πυθαγόρειον Ἱππόδαμον «τὰ ἤθη καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα πλάσσει καὶ κηροχυτεῖ τὰν ψυχὰν φυσίωσιν ἐμποιεῦντα διὰ τῆς συνεχέος ἐνεργίης»[3].

Ὅμοια ἐδίδαξεν ὁ Πλάτων εἰπὼν ἐν τῇ Πολιτείᾳ του «τοῖς παισὶν ἁπαλοῖς οὖσιν ἐνδύεται τύπος, ὃν ἄν τις βούληται ἐνσημήνασθαι ἑκάστῳ»[4].

Συστηματικώτερον δὲ λέγει ἐν τοῖς Πολιτικοῖς αὐτοῦ ὁ Ἀριστοτέλης «τὰς ἀρετὰς κτώμεθα ἐνεργήσαντες πρότερον ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί. Οὕτω δὲ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δὲ ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι· καὶ καθόλου ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται·—διὰ τοῦτο οὐ σμικρὸν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι ἀλλὰ πάμπολυ μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»[5].

---

[1] Torquato Tasso, Πρᾶξις Α', σκηνὴ 1.
[2] Ἀπ. 33, Diels.
[3] Παρὰ Στοβαίῳ.
[4] 377 Β. Πρβλ. καὶ Πλούτ. π. π. ἀγωγῆς κεφ. 5.
[5] Ἠθ. Νικομ. 1103 α 31 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Περὶ μν. καὶ ἀναμν. κεφ. 2, 452 α 27, «ὥσπερ φύσις ἤδη τὸ ἔθος», καὶ τὸ τῆς παροιμίας «ἕξις δευτέρα φύσις».

Ἡ δὲ τοῦ φαινομένου αἰτία ἀπεκαλύφθη κυρίως ὑπὸ τῆς ἐρεύνης τῆς νεωτέρας. Κατὰ τὰς φυσιολογικὰς καὶ ψυχολογικὰς ζητήσεις ἐν τῷ νευρικῷ συστήματι, τῷ κατ᾿ ἐξοχὴν ὀργάνῳ τῆς ψυχῆς, οἱ ἑξῆς ἐπικρατοῦσι νόμοι.

Πᾶς διὰ τῶν αἰσθήσεων εἰσαγόμενος ἐρεθισμὸς καταλείπει ἐν τοῖς κυττάροις τῆς φαιᾶς οὐσίας τοῦ ἐγκεφάλου εὐκολώτερον ἢ δυσκολώτερον — ἀναλόγως τῆς δεκτικότητος αὐτῶν — εἰκόνος τύπον, οἷον ὀπτικῆς, ἀκουστικῆς, κινητικῆς, ἁπτικῆς. Καὶ πᾶσα κίνησις δημιουργεῖ ἐν τῷ νευρικῷ συστήματι εὐθὺς ἢ κατόπιν τινῶν ἐπαναλήψεων — ἀναλόγως τῶν ψυχικῶν προδιαθέσεων — λανθάνουσαν τάσιν πρὸς ἐπανάληψιν αὐτῆς[1]. Καὶ ὅσῳ μᾶλλον οἱ αὐτοὶ ἐπαναλαμβάνονται ἐρεθισμοὶ καὶ αἱ αὐταὶ κινήσεις, τοσούτῳ ἰσχυρότεροι ἀποβαίνουσιν οἱ τύποι καὶ αἱ εἰκόνες καὶ αἱ τάσεις αἱ κινητικαὶ—ἂν μάλιστα συνδέωνται πρὸς ἀλλήλας[2] καὶ πρὸς συναισθήματα ἰσχυρά[3]—, ἐπικρατέστεραι γίνονται ἄλλων κληρονομικῶν ἢ ἐξ ἥττονος ἐπαναλήψεως ἐγγενομένων ἢ μεμονωμένων ἐν τῇ συνειδήσει. Καὶ ὅσῳ αἱ ἐντυπώσεις καὶ αἱ τάσεις εἶναι ἐπικρατέστεραι, τοσούτῳ εὐχερέστερον ἀναπαράγονται αἱ εἰκόνες καὶ αἱ κινήσεις. Οὕτω δὲ καὶ αἱ παραστάσεις καὶ αἱ ἰδέαι παράγονται, ὧν αἱ νεώτεραι δύνανται παλαιοτέρας νὰ ἐκκρούωσι, καὶ αἱ ἕξεις ἀναπτύσσονται, αἵτινες καὶ κληρονομικὰς ὁρμὰς ἰσχυραὶ γενόμεναι ἀποπνίγουσι καὶ αὐταὶ πάλιν ὑποχωροῦσιν εἰς ἕξεις νέας.

Δηλοῖ δὲ καὶ ψιλὴ τῶν πραγμάτων ἐπισκόπησις καὶ θεωρία ὅτι καὶ αἱ πονηραὶ ἔμφυτοι ὁρμαὶ οὐ μόνον κατὰ τὴν νεαρὰν ἡλικίαν ἀλλὰ καὶ ἔπειτα μέχρι τινὸς δι᾿ ἐπιμελοῦς ἀγωγῆς μεταβάλλονται καὶ θελή-

---

[1] Περὶ τοιούτων τύπων ὁμιλεῖ ἤδη ὁ Πλάτων (εἴδωλον, μνημεῖον, ἴχνος, σφραγίς, τύπος, ἀποτύπωμα, ἐν Θεαιτ. 192 C, ὥσπερ ἐγκαύματα. Τίμ., 26 C) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (π. ψ, Β. 12, π. ἐνυπν. 2, περὶ μν. καὶ ἀναμν. 1) καὶ ὁ Καρτέσιος (Passions de l'âme, I, 42). Σήμερον εἶναι ἡ διδασκαλία αὕτη δόγμα ἐπιστημονικόν· «Ἡ ἐντύπωσις, λέγει ὁ Flechsig, γίνεται ἐν τοῖς κυττάροις τοῖς γαγγλιακοῖς» (Gehirn u. Seele, σελ. 27, Πρβλ. καὶ Fauth, Das Gedächtnis, σελ. 18 κ. ἑξ., 22 κ. ἑξ. καὶ Wundt, Grundriss[5], 342).

[2] Ὅσῳ μᾶλλον συνδέονται πρὸς ἀλλήλας αἱ παραστάσεις ἢ πρὸς συναισθήματα καὶ κινήσεις, τόσῳ ἐμπεδώτεραι γίνονται. Ἐντεῦθεν ἡ δύναμις τῆς τῶν μαθημάτων συγκεντρώσεως καὶ τῆς αὐτενεργείας.

[3] Τὸ συναίσθημα θερμαίνει, οὕτως εἰπεῖν, τὰς ἰδέας καὶ μεταβάλλει αὐτὰς εἰς δυνάμεις ἐλαυνούσας εἰς πρᾶξιν τὴν βούλησιν. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη τῆς καλλιεργίας τοῦ συναισθήματος καὶ καθόλου ἡ τοῦ διαφέροντος διέγερσις. Πρβλ. καὶ Thomas, L'éducation des sentiments, σελ. 1 κ. ἑξ.

σεως ἐντόνου[1]. Τὸ φίλαυτον, τὸ λαίμαργον, τὸ ἁρπακτικόν, τὸ φιλόνεικον καὶ ὁ ἄλλος θίασος τῶν κακῶν τῆς παιδικῆς ἡλικίας μετριάζονται καὶ ρυθμίζονται καὶ διὰ τῆς βίας καὶ διὰ τῆς πειθοῦς[2].

Ὀρθῶς εἶπεν ἤδη ὁ Ὁράτιος·

Nemo adeo ferus est, ut non mitescere possit,
si modo culturae patienten commodet aurem[3]

---

[1] Ὀρθῶς ἔχει τὸ «φύσεως ἀποστῆναι χαλεπόν» (Ἀριστοφ. Σφῆκες, 1457) καὶ τὸ «φύσιν πονηρὰν μεταβαλεῖν οὐ ῥάδιον» καὶ τὸ τοῦ Ὁρατίου «naturam expellas furca, tamen usque recurret» (Horat. Ep. I, 10, 24).

[2] Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ διακρίνομεν διττὰ ψυχικῆς λειτουργίας κέντρα, 1) τὰ κατώτερα τῶν ἐμφύτων ὁρμῶν καὶ ἕξεων καὶ 2) τὰ ἀνώτερα τῆς σκέψεως καὶ τῆς βουλήσεως, ἅτινα εἶναι πρὸς ἄλληλα συνδεδεμένα. Διὰ τῶν πρώτων διαπεραίνεται πᾶσα κίνησις ἀσυνειδήτως, εὐθὺς ὡς ἐρέθισμά τι ἐκ τοῦ σώματος ἢ ἔξωθεν δώσῃ ἀφορμήν Τὸ παιδίον κατ' ἔμφυτον ὁρμήν, ἄνευ σκέψεως, κλαίει, γελᾷ, ἁρπάζει ὅ,τι ἀρέσκει εἰς αὐτό, μιμεῖται κ.τ.τ. Καθ' ἕξιν δέ, ἀσυνειδήτως, ἕκαστος ἐξ ἡμῶν τὰς πλείστας ἐκτελεῖ τῶν καθ' ἑκάστην πράξεων.

Ἡ ἀγωγὴ δύναται διὰ τοῦ παραδείγματος καὶ παραινέσεων καὶ ἄλλων μέσων νὰ ἀποπνίξῃ ἢ μεταβάλῃ ἔμφυτόν τινα ὁρμὴν ἢ ἕξιν διὰ συνδέσεως τῶν κατωτέρων πρὸς τὰ ἀνώτερα κέντρα τῆς λειτουργίας τῆς ψυχικῆς. Ὁ Ἀμερικανὸς ψυχολόγος **William James** διὰ τοῦ ἑξῆς παραδείγματος καθιστᾷ ἐποπτὴν τὴν ρύθμισιν τῶν ἐμφύτων ὁρμῶν. Τὸ παιδίον, λέγει, κατὰ φυσικὴν τάσιν ἁρπάζει ὅ,τι βλέπει ἀρέσκον εἰς αὐτό, ἀποσύρει τὰς χεῖρας, ἐὰν λάβῃ κτύπημα, κλαίει, γελᾷ πάλιν, ἐὰν θωπεύσωσιν αὐτό, μιμεῖται πᾶσαν κίνησιν.

Τὴν κακὴν ὁρμὴν τοῦ ἁρπάζειν ἐκκόπτομεν ὡς ἑξῆς· Δεικνύομεν ἄθυρμα· τὸ παιδίον ὁρμᾷ νὰ τὸ ἁρπάσῃ· δίδομεν ἐλαφρὸν κτύπημα εἰς τὴν χεῖρά του· ἐκεῖνο ἀποσύρει τὴν χεῖρα καὶ κλαίει. Λέγομεν ὅτι θὰ λάβῃ τὸ ἄθυρμα, ἐὰν εἴπῃ «παρακαλῶ». Λέγει «παρακαλῶ», λαμβάνει τὸ ἄθυρμα, γελᾷ.

Ἐὰν μὴ εἶχε τὸ παιδίον μνήμην, οὐδὲν θὰ ὠφέλει ἡ τιμωρία. Θὰ ὥρμα νὰ λαμβάνῃ τὸ ἄθυρμα, ὁσάκις θὰ ἐπεδεικνύετο εἰς αὐτό. Ἀλλ' ἀναμιμνῃσκόμενον ἔπειτα τοῦ κτυπήματος καὶ τῆς παρακελεύσεως — πάθος μάθος — (βλᾶκες καὶ δύστροποι εἶναι δυσαγωγότεροι· διὸ ἀνάγκη ἐπαναλήψεως τῶν τιμωριῶν καὶ παραινέσεων) λέγει «παρακαλῶ», ἐὰν δειχθῇ πάλιν τὸ ἄθυρμα, καὶ λαμβάνει αὐτό.

Οὕτως ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἀκολουθεῖ ἡ ψυχικὴ λειτουργία τὴν ἑξῆς μακρὰν ὁδόν. Τὸ παιδίον βλέπει τὸ ἄθυρμα, ἁρπάζει, τιμωρεῖται, κλαίει, παραινεῖται, λέγει «παρακαλῶ», λαμβάνει τὸ ἄθυρμα, γελᾷ· ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ βραχυτέραν, τὴν ἑξῆς· Τὸ παιδίον βλέπει τὸ ἄθυρμα, λέγει «παρακαλῶ», λαμβάνει αὐτὸ καὶ γελᾷ (**Talks to teachers**, κατὰ τὴν γερμ. μετάφρ. **Kiesow**, σελ. 31 κ. ἑξ.).

[3] **Epist. I, 1, 39.**

ὁ δὲ Shakespeare

Use almost can change the stamp of nature
and either curb the devil or throw him out
with wondrous potency[1].

«ἡ ἕξις σχεδὸν δύναται τῆς φύσεως νὰ μεταβάλῃ τὸν τύπον καὶ καταβάλῃ τὸν δαίμονα καὶ ἐκτινάξῃ αὐτὸν μετὰ δυνάμεως θαυμαστῆς».

Διὰ τοιαύτης τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἐπιδράσεως καὶ τὰ ἄγρια ζῷα βαθμηδὸν ἐτιθασεύθησαν καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς πρώτης ἀγριότητος ἀπαλλαγέντες καὶ τῆς σκαιότητος, καθ' ἣν ἡ φιλαυτία ἐπρυτάνευε καὶ τὰ παρομαρτοῦντα κακά, ἡ ὠμότης καὶ ἡ βία καὶ ἡ ἔρις, εἰς τὸ φιλάλληλον ἤχθησαν καὶ τὸ φιλειρηνικόν.

Οὐχὶ ἀπροσφυῶς ὁ Spencer εἶπεν ὅτι ἐκ τῶν ἀγρίων διὰ τῆς ἀγωγῆς προῆλθον οἱ Νεύτωνες καὶ οἱ Σαίξπηρ· «thous out of savages came at length our Newtons and Shakespeares»[2]. Εὐλόγως δὲ πάνυ ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Κάντιος καὶ ὁ Fichte, πᾶσα συλλήβδην ἡ ἀριστοκρατία τῆς διανοίας, ὑμνοῦσι τὴν ἀγωγὴν ὡς ἀπαλλάξασαν τὴν ἀνθρωπότητα τῆς βαρβαρότητος καὶ ἀναπτύξασαν αὐτοῦ τὴν διάνοιαν καὶ ἡμερώσασαν τὸ ἦθος[3].

Ὁ Ribot ἐν τῷ εἰρημένῳ συγγράμματι, Hérédité psychologique, ἀποδέχεται μὲν τῆς ἀγωγῆς τὴν ἐπίδρασιν, ἰσχυρίζεται δὲ ὅμως ὅτι μόνον ἐπὶ μετρίας φύσεις δύναται αὕτη νὰ ἐπιδρᾷ, ἐπὶ δὲ τοὺς βλᾶκας καὶ τὰ δαιμόνια πνεύματα ἐλάχιστα ἢ οὐδαμῶς. Ὁ μέγας Ἀλέξανδρος λέγει, ὁ Βοναπάρτης, ὁ d'Alembert, πρόκεινται εἰς ἡμᾶς

---

[1] Hamlet, Πρᾶξις Γ', σκηνὴ δ'.

[2] Πρβλ. Martin, L'éducation du caractère, καὶ κεφ. 4, καὶ Payot, Éducation de la volonté [12], σελ. 29.

[3] Πρβλ. τὰ τοῦ Ἰσοκράτους «Φιλοσοφίαν, ἣ ἄλλα τε συνεξεῦρε καὶ πρός τε τὰς πράξεις ἡμᾶς ἐπαίδευσε καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐπράϋνε καὶ τῶν συμφορῶν τάς τε δι' ἀμαθίαν καὶ τὰς ἐξ ἀνάγκης γιγνομένας διεῖλε καὶ τὰς μὲν φυλάξασθαι τὰς δὲ καλῶς ἐνεγκεῖν ἐδίδαξεν, ἡ πόλις ἡμῶν κατέδειξε» (Πανηγ. κεφ. 13) καὶ τὰ τοῦ Πλάτωνος «Ἄνθρωπος παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχὸν καὶ φύσεως εὐτυχοῦς θειότατον ἡμερώτατόν τε ζῷον γίγνεσθαι φιλεῖ, μὴ ἱκανῶς δὲ ἢ μὴ καλῶς τραφὲν ἀγριώτατον ὁπόσα φύει γῆ» (Νόμ. 766 A) καὶ τὰ τοῦ Καντίου «ὁ ἄνθρωπος μόνον διὰ τῆς ἀγωγῆς δύναται νὰ γίνῃ ἄνθρωπος» (Über Pädagogik, ἐν Pädag. Bibliothek K. Richter, X, σελ. 63) καὶ τὰ τοῦ Fichte «ἡ τύχη παντὸς λαοῦ, ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ παρακμὴ ἤρτηται ἐκ μόνης τῆς ἀγωγῆς, ἧς τυγχάνει ἡ νεολαία αὐτοῦ».

εὔγλωττα παραδείγματα τῆς δυνάμεως τῆς κληρονομικότητος. Ὁ d'Alembert, παιδίον ἔκθετον τραφὲν ὑπό τινος χήρας ἥκιστα ἐπιμεμελημένως, κατώρθωσεν ἐν ἡλικίᾳ 24 ἐτῶν νὰ γίνῃ μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν. Ἐὰν ἐτρέφετο ὑπὸ τῆς μητρός του, δεσποινίδος de Tencin, ἐν μέσῳ τῶν σοφῶν ἀνδρῶν τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ εἰσήγετο πρωΐμως εἰς τὴν μελέτην τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν προβλημάτων, οἱ πολέμιοι τῆς κληρονομικότητος θὰ ἔλεγον ὅτι ἡ μεγαλοφυΐα του ἐγένετο τῆς ἀγωγῆς προϊόν[1].

Οὐδὲ ἡμεῖς ἀρνούμεθα ὅτι ἡ ἀγωγὴ ὀλίγον μόνον δύναται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τοὺς βλᾶκας, ἀφ' οὗ διὰ τὴν ἀσθένειαν τοῦ νευρικοῦ συστήματος παρ' αὐτοῖς πᾶσαι αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι χωλαίνουσιν. Οὐδὲ ἰσχυριζόμεθα ὅτι ἡ μεγαλοφυΐα, ὁ Genius οὗτος, τὸ θαῦμα καὶ μυστήριον κατὰ Schopenhauer, εἶναι κατὰ τὴν ῥίζαν τῆς ἀγωγῆς προϊόν. Τοὐναντίον ἐζητήσαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν νὰ δείξωμεν ὅτι, ὡς ἡ βλακεία καὶ ἡ μανία καὶ τἀδελφὰ νοσήματα, οὕτω καὶ τὸ μεγαλοφυὲς καὶ μεγαλόνουν καὶ θεῖον τῆς φύσεως ἔργον ὄν, εἴτε κληρονομούμενον εἴτε ἐν τῇ τελείᾳ τοῦ ἐγκεφάλου διαπλάσει τὴν ἀρχὴν ἔχον, ἔγκειται ἐν τῷ συστήματι τῷ νευρικῷ. Νομίζομεν δὲ ὅμως ὅτι ὀλίγην μὲν ἐπὶ τὸ βλακικόν[2], πλείονα δ' ἐπὶ τὸ μετρίως εὐφυές, πλείστην δ' ἐπὶ τὸ μᾶλλον εὐφυὲς καὶ μεγαλοφυὲς ἀσκεῖ ῥοπὴν ἡ ἀγωγή. Διὰ τῆς παιδείας τὸ δαιμόνιον πνεῦμα τρεφόμενον αὐξάνεται ἀμήχανον ὅσον καὶ αἰρόμενον εἰς ὕψος ἀνέφικτον εἰς τοὺς κοινοὺς τῶν βροτῶν τέμνει νέας τρίβους καὶ ἄγει τοὺς πολλοὺς—πεζοὺς παρὰ Λύδιον ἅρμα οἰχνεύοντας — εἰς χώρας τῆς γνώσεως καὶ τῆς δράσεως πάντῃ ἀγνώστους εἰς αὐτούς. Διὰ τοῦτο πλείονος ἐπαίνου ἄξιον ἡμεῖς θεωροῦμεν τὸν Herder εἰπόντα, εἰ καὶ μετά τινος ὑπερβολῆς, ὅτι καὶ μεγαλοφυὲς παιδίον θὰ ἀπεθηριοῦτο, ἐὰν ἐκτεθὲν εἰς νῆσον ἔρημον διετέλει ἀμέτοχον τῆς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως τοῦ σχολείου τοῦ κοινωνικοῦ[3].

[1] Σελ. 329. Πρβλ. καὶ Rein: «Die Bildsamkeit und damit der Einfluss der Erziehung ist in der mittleren Gruppe weitaus am stärksten, während er nach den beiden Extremen hin auf einer abnehmenden Linie sich bewegt» (Pädagogik, I, σελ. 13).

[2] Μέχρι τινὸς ἀληθὲς εἶναι τὸ τοῦ Πλουτάρχου «εἰ δέ τις οἴεται τοὺς οὐκ εὖ πεφυκότας μαθήσεως καὶ μελέτης τυχόντας ὀρθῆς πρὸς ἀρετὴν οὐκ ἂν τὴν τῆς φύσεως ἐλάττωσιν εἰς τοὐνδεχόμενον ἀναδραμεῖν, ἴστω πολλοῦ μᾶλλον δὲ τοῦ παντὸς διαμαρτάνων» (Π. παίδ. ἀγωγῆς κεφ. 4).

[3] «Das ganze menschliche Geschlecht ist gewissermassen eine durch Jahrhunderte fortgesetzte Schule und ein neugeborenes Kind,

Ἢ τίς θὰ ἀρνηθῇ ὅτι πολλοὶ ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἔζησαν ἢ ζῶσιν ἐν ἀφανείᾳ, ἐὰν ἐτύγχανον εὐμενῶν περιστάσεων καὶ παιδείας τῆς προσηκούσης, ἔνδοξοι θὰ ἀπέβαινον καὶ πολὺ εὐρύτερος θὰ ἦτο ἑκάστοτε ὁ κύκλος τῆς ἀριστοκρατίας τῆς διανοίας καὶ τῆς δράσεως τῆς μεγαλουργοῦ; Κατόπιν ἐργασίας ἐξαισίου ἠδυνήθη ὁ μεγαλόνους Δημοσθένης νὰ ἀναδειχθῇ ῥήτωρ εὐδόκιμος. Καὶ τὸν Beethoven ὀλίγον ἴσως θὰ ὠφέλει τὸ μουσικὸν δαιμόνιον, ἐὰν μὴ ὑπὸ τοῦ πατρὸς τὰς προόδους τοῦ Mozart θαυμάζοντος εὐθὺς ἐκ παίδων εἰς διδασκάλους παρεδίδετο καὶ μετὰ θαυμαστῆς εἰργάζετο ἐπιμελείας. Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος δ' ἔφερεν ἐν ἑαυτῷ φύσει τοῦ μεγαλόνου καὶ μεγαλεπηβόλου τὸ σπέρμα, ἀλλὰ τὸ σπέρμα τοῦτο διὰ τῶν ναμάτων τῆς διδασκαλίας τοῦ Σταγιρίτου καὶ τοῦ Ὁμήρου, οὗ τὴν Ἰλιάδα σύντροφον ἔσχεν ἐν τῷ βίῳ, δαψιλῶς ἀρδευθὲν ἀνέδωκε γενναίως, ηὐξήθη, ἐμεγαλούργησεν.

Ἀλλ' εἶναι καιρὸς ἤδη ἀνακεφαλαιοῦντες νὰ διατυπώσωμεν τὸ πόρισμα τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης.

Ἐκ τῶν εἰρημένων ἀποχρώντως, νομίζομεν, τεκμηριοῦται ὅτι οὔτε τῆς ἀγωγῆς οὔτε τῆς κληρονομικότητος μόνης ἀλλ' ἀμφοτέρων προϊὸν εἶναι ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη παρ' ἑκάστῳ ἀνθρώπῳ ἐκδήλωσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς διανοίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος. Ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης, ὡς καὶ ἡ ὀργανικὴ κληρονομικότης, ἥτις γίνεται ἐκείνης κρηπίς, εἶναι καὶ καθ' ἡμᾶς ἡ πρώτη καὶ κυρία τοῦ φαινομένου τούτου βάσις. Ἀλλὰ τὴν κληρονομικότητα τὴν ψυχικὴν δεχόμεθα ἡμεῖς διάφορον ἢ οἱ πολλοί. Δὲν φέρει καθ' ἡμᾶς ἐμφύτους ἐννοίας ἡ ψυχὴ ἑκάστου ἀνθρώπου κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ εἰς τὸν βίον, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάλιν tabula rasa, χάρτης ἄγραφος, ὕλη ἣν ἕκαστος δύναται νὰ διαπλάσῃ κατὰ τὸ δοκοῦν. Ἔχει ὁ ὀργανισμὸς ἑκάστου στοιχεῖα, ἅτινα προάγουσιν ἢ κωλύουσι καὶ διαστρέφουσι τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς. Ἕκαστος ἐξ ἡμῶν ἔχει τὰς ῥίζας ἐν ταῖς προγεγενημέναις γενεαῖς καὶ φέρει τὸ εὐφυὲς ἢ ἀφυές, τὸ εὐμαθὲς ἢ δυσμαθές, τὸ μνημονικὸν καὶ τὸ κριτικὸν ἢ τἀναντία, ἔτι δὲ τὸ εὐερέθιστον καὶ σφοδρὸν καὶ εὐκίνητον ἢ τὸ νωθρὸν καὶ μαλακὸν καὶ πρᾷον καὶ δυνάμει τὰς ἀρετὰς

---

das plötzlich dieser Schule entrissen auf eine wüste Insel gesetzt würde, wäre mit allem seinem angeborenen Genie ein armes Thier, ja in zehnfacher Betracht elender als die Thiere». Πρβλ. καὶ Guyau, Education et hérédité [6], σελ. 75 κ. ἑξ.

καὶ τὰς κακίας ἐκείνων ἐν τῷ σώματι καὶ δὴ ἐν τοῖς νεύροις. Τέλειος ἐγκέφαλος, ἄρτιαι αἰσθήσεις, τοῦ ὀργανισμοῦ ὅλου εὐεξία κληροδοτούμενα εἰς τὰ ἔκγονα εἶναι στοιχεῖα γενναῖα, ἅτινα ἡ μήτηρ φύσις δίδει εἰς τοὺς μέλλοντας ἐν τῷ βίῳ νὰ ἀριστεύωσι καὶ ὑπερέχωσι τῶν ἄλλων, ἐλλιπῆ δὲ ἢ πλημμελῆ ὄντα γίνονται ὑποβάθρα ἀτελῶν καὶ φαύλων ψυχικῶν λειτουργιῶν. Ἀλλ' αἱ προδιαθέσεις αὗται ἀναπτύσσονται ἀναλόγως τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ τοιάδε ἢ τοιάδε τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἐπενέργεια δύναται μέχρι τινὸς νὰ ἐπανορθώσῃ κακῶς ἔχοντα ἢ διαφθείρῃ γενναῖον ὀργανισμὸν καὶ παράσχῃ ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἀφορμὴν εἰς γένεσιν διαφορωτάτων ἐννοιῶν καὶ συναισθημάτων καὶ πόθων. Ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀγωγῆς ἡ ἐπίδρασις εἶναι περιφανής. Ἐπὶ μὲν τὰς εὐφυεστάτας τῶν ψυχῶν καὶ τὰς δαιμονίας διανοίας μεγίστην, ἐπὶ δὲ τὰς ἧττον εὐφυεῖς ἐλάσσονα, ἐλαχίστην δ' ἐπὶ τὰς ἀσθενεῖς καὶ φαύλας ἀσκεῖ αὕτη ῥοπήν. Καὶ ἡ μὲν ἀγαθὴ ἀγωγὴ χρηστάς, ἡ δὲ κακὴ τἀνάπαλιν πονηρὰς τὰς ψυχὰς ἀπεργάζεται. Δι' ἔλλειψιν δὲ ἀγωγῆς σκοπίμου καὶ ἐπιμεμελημένης οὐ μόνον αἱ ἀσθενεῖς φύσεις, ἀλλὰ καὶ αἱ δαιμονιώταται τῶν ψυχῶν διαφθείρονται ἢ ἐλλιπεῖς διαμένουσιν, οὐδὲ ἀνέρχονται εἰς τὸ ὕψος, ὅπερ εἶναι εἰς αὐτὰς ἐφικτόν.

Η ΔΟΞΑ
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΠΛΑΓΧΝΩΝ ΩΣ ΕΔΡΑΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ*

Ὅτι τὸ νευρικὸν σύστημα, οὗ ὁ ἐγκέφαλος ἀποτελεῖ τὸ κέντρον, ὄργανον ὑπάρχει τῆς ψυχῆς, ἵσταται νῦν ἄσειστον δόγμα τῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ νεῦρα αἰσθητικὰ καὶ κινητικὰ ἐκφυόμενα ἀπολήγουσιν εἰς τὰ ὄργανα τῶν αἰσθήσεων καὶ τοὺς μῦς τῶν διαφόρων τοῦ σώματος μερῶν καὶ ἔργον ἔχουσι τὸ μὲν νὰ μεταδίδωσιν εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὴν ψυχὴν ἐντυπώσεις ἔκ τε τοῦ σώματος καὶ τοῦ περιβάλλοντος, τὸ δὲ κατὰ τὰ ἐκ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἐγκεφάλου κελεύσματα ἢ ἄλλως κατὰ ἐρεθίσματα νὰ κινῶσι τὸ σῶμα. Διὰ τῶν νεύρων τούτων καὶ τῶν κεντρικῶν τοῦ νευρικοῦ συστήματος ὀργάνων βλέπομεν, ἀκούομεν, πᾶσαν αἴσθησιν αἰσθανόμεθα καὶ πᾶσαν κινούμεθα κίνησιν καὶ κοινωνοῦμεν πρὸς τὸν περιβάλλοντα ἡμᾶς κόσμον.

Ἐγένετο δὲ τὸ δόγμα τοῦτο μακρᾶς καὶ ἐνδελεχοῦς ἐρεύνης πόρισμα, ἧς τὰς κρηπῖδας ἡ ἑλληνικὴ διάνοια κατέβαλε πρώτη. Ὁ Πυθαγόρας ἤδη, ὡς παραδίδεται, ἐδίδαξεν ὅτι ὁ ἐγκέφαλος ἕδρα ὑπάρχει τοῦ νοῦ. Καὶ ὁ Ἀλκμέων, ὁ διαπρεπὴς ἐν Κρότωνι ἰατρός, ὅστις ἐγένετο ἐκ τῶν ὀπαδῶν ἐκείνου, ἠκρίβωσεν ὅτι ἅπασαι αἱ αἰσθήσεις συναρτῶνται πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, διὸ καὶ «πηροῦνται πηρουμένου τούτου καὶ μεταλλάττοντος χώραν»[1]. Ἄριστα δὲ ὁ συγγραφεὺς τοῦ «περὶ ἱερῆς νούσου» συγγράμματος ἀπεφήνατο· «εἰδέναι χρὴ τοὺς ἀνθρώπους ὅτι ἐξ οὐδενὸς ἡμῖν αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ εὐφροσύναι καὶ οἱ γέλωτες καὶ παιδιαὶ ἢ ἐνθεῦτεν (ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου) καὶ λῦπαι καὶ ἀνῖαι καὶ δυσφροσύναι καὶ κλαυθμοί. Καὶ τούτῳ (τῷ ἐγκεφάλῳ) φρονεῦμεν μάλιστα καὶ νοεῦμεν καὶ βλέπομεν καὶ ἀκούομεν καὶ γινώσκομεν τά τε αἰσχρὰ καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ ἡδέα· τῷ δὲ αὐτῷ τούτῳ καὶ μαινόμεθα

---

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ τεσσαρακονταετηρίδι τῆς καθηγηγεσίας Κωνσταντίνου Κόντου, 1909.

[1] Θεοφρ. π. αἰσθ. 26.

καὶ παραφρονέομεν καὶ δείματα καὶ φόβοι παρίστανται ἡμῖν. Καὶ ταῦτα πάσχομεν ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου πάντα, ὅταν οὗτος μὴ ὑγιαίνῃ ἀλλ᾽ ἢ θερμότερος τῆς φύσεως γένηται ἢ ψυχρότερος ἢ ὑγρότερος ἢ ξηρότερος ἢ ἄλλο τι πεπόνθῃ παρὰ τὴν φύσιν»[1]. Τὴν αὐτὴν δὲ γνώμην ἔσχον ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀναξαγόρας καὶ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοκράτης καὶ ὁ Στράτων καὶ ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος καὶ ὁ Γαληνὸς καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων συχνοί[2].

Πολλῷ δὲ μᾶλλον τὰ κατὰ τὸ νευρικὸν σύστημα καὶ τὸν ἐγκέφαλον ἠκρίβωσαν κράτιστοι τῶν νεωτέρων χρόνων ἐρευνηταί, μάλιστα δὲ ὁ Gall καὶ ὁ Flourens, πολλοῦ ἄξιοι γενόμενοι διὰ τὰς εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς ἐνεδράσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ συμβολάς των, ὁ Broca, ὅστις πρῶτος ὥρισε τὸ κέντρον τοῦ λόγου, τὴν τρίτην μετωπιαίαν ἕλικα τοῦ ἀριστεροῦ ἡμισφαιρίου, ὁ Munk, ὁ ἀκριβέστερον τὰς αἰσθητικὰς τοῦ ἐγκεφάλου χώρας παρατηρήσας, ὁ Hitzig, ὁ Goltz, ὁ Golgi, ὁ Waldeyer, ὁ Kölliker, ὁ Ramon y Cajal, ὁ van Gehuchten, ὁ Flechsig, πλεῖστοι ἄλλοι.

Ἀλλὰ παραλλήλως πρὸς τὴν θεωρίαν τὴν περὶ τοῦ ἐγκεφάλου ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, πιθανώτατα δὲ πολὺ παλαιότερον, ἐμορφώθη τις παρ᾽ Ἕλλησι δόξα, καθ᾽ ἣν ἡ καρδία καὶ τὰ περὶ αὐτὴν σπλάγχνα εἶναι ὄργανα τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν. Ἡ καρδία καὶ αἱ φρένες κατὰ τὴν ἀφελεστέραν ταύτην θεωρίαν διανοοῦνται καὶ συναισθάνονται καὶ ὀρέγονται· τὸ ἧπαρ εἶναι κέντρον τῆς ἐπιθυμίας καὶ δὴ καὶ τοῦ ἔρωτος· ἐκ τῆς χολῆς προέρχεται ἡ ὀργή. Καὶ οὐ μόνον παρ᾽ Ἕλλησιν ἀλλὰ καὶ παρ᾽ ἄλλοις λαοῖς φέρεται ἡ ὑπόληψις αὕτη περὶ τῶν σπλάγχνων. Κατὰ τοὺς Ρωμαίους καὶ τὸ ἧπαρ διανοεῖται, κατὰ δὲ τοὺς Ἑβραίους αἰτία τῶν διανοημάτων καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ὀρέξεων γίνονται καὶ οἱ νεφροί. Διέμεινε δὲ μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων ἡ δοξασία αὕτη καὶ νῦν ἔτι κρατεῖ παρὰ τοῖς ἀπαιδεύτοις καὶ ζῇ ἐν τῇ γλώσσῃ καὶ τῇ φιλολογίᾳ ἑκάστου λαοῦ.

Ἡ ἐξέτασις τῆς δόξης ταύτης περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἡμετέρας πραγματείας. Ἐν τῷ πρώτῳ αὐτῆς μέρει ἐρευνῶμεν ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων ἀρξάμενοι τίνα τῶν σπλάγχνων ὑπέλαβον οἱ ἄνθρωποι τῶν ψυχικῶν φαινο-

[1] Κεφ. 14. πρβλ. καὶ 16.

[2] Πρβλ. ἑπομένην μελέτην «Ἐγκέφαλος καὶ ψυχὴ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ».

μένων ὄργανα, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ζητοῦμεν τοὺς λόγους, ὑφ' ὧν ἕκαστοι πεισθέντες τὰ σπλάγχνα ταῦτα ἐνόμισαν ἕδραν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Καὶ μάλιστα μὲν ἔχομεν ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ ὑπ' ὄψει τοὺς Ἕλληνας, παρεξετάζομεν δὲ καὶ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἑβραίων τὰς δοξασίας, ὁδοῦ δὲ πάρεργον καὶ ἄλλων τινῶν λαῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων.

I. ΤΑ ΣΠΛΑΓΧΝΑ ΚΑΙ Η ΨΥΧΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΛΑΟΥΣ

1. Ἡ καρδία ὡς ἕδρα τῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Παλαιότατον τῶν Ἑλλήνων δίδαγμα ἐγένετο ὅτι ἡ *καρδία* εἶναι τῶν πολλαπλῶν ψυχικῶν φαινομένων ἕδρα. Κατὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἐκ τῆς καρδίας προέρχεται ἡ ὄρεξις ἐν πάσαις αὐτῆς ταῖς ἐκδηλώσεσι καὶ ὁ φόβος καὶ ἡ λύπη καὶ τἆλλα συναισθήματα πάντα ἐν τῇ καρδίᾳ ἔχουσι τὴν ρίζαν αὐτῶν·

νῦν δ' ἄρχ' ὅππῃ σε κραδίη θυμός τε κελεύει,[1]

λέγει ἐν τῇ Ἰλιάδι πρὸς τὸν Ἕκτορα ὁ Πάρις· ὁ δὲ Ἀχιλλεὺς τὸν Ἀγαμέμνονα ἐπὶ δειλίᾳ ψέγων

οἰνοβαρές, κυνὸς ὄμματ' ἔχων κραδίην δ' ἐλάφοιο[2].

Καὶ οὐ μόνον τῶν ὀρέξων καὶ τῶν συναισθημάτων, ἀλλὰ καὶ τῆς διανοήσεως ὄργανον εἶναι ἡ καρδία. Ἐκείνη διαλογίζεται, προβλέπει, γίνεται ἀφροσύνης παραίτιος.

Αὐτὰρ ἐγὼν ἐπὶ νῆας ὅθ' ἕστασαν ἐν ψαμάθοισιν
ἤϊα, πολλὰ δέ μοι κραδίη πόρφυρε κιόντι[3],

λέγει ὁ Ὀδυσσεύς· ἀλλαχοῦ δὲ τῆς Ὀδυσσείας λέγει περὶ τοῦ ἥρωος ὁ ποιητὴς

ἔνθα δύω νύκτας δύο τ' ἤματα κύματι πηγῷ
πλάζετο, πολλὰ δὲ οἱ κραδίη προτιόσσετ' ὄλεθρον[4].

---

[1] Ἰλιάδ. Ν 784.
[2] Ἰλιάδ. Α 225.
[3] Ὀδ. δ 426.
[4] Ὀδ. ε 388.

Ἐν δὲ τῇ Ἰλιάδι ὁ Ποσειδῶν πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα λέγει·

Νηπύτι', ὡς ἄνοον κραδίην ἔχες! Οὐδέ νυ τῶν περ
μέμνηαι ὅσα δὴ πάθομεν κακὰ Ἴλιον ἀμφί[1].

Ταὐτὰ δὲ δύναται ἡ λέξις *κῆρ* ἡ δηλοῦσα τὴν καρδίαν. Κῆρ εἶναι τὸ ὄργανον, ἐν ᾧ ἑδράζεται ἡ ἐπιθυμία

λύσσα δέ οἱ κῆρ
αἰὲν ἔχε κρατερή, μενέαινε δὲ κῦδος ὀρέξαι[2]

ὡσαύτως δὲ τὰ συναισθήματα καὶ ἡ διάνοια·

τῇδε γὰρ αὖ μοι νυκτὶ παρέδραμεν εἴκελος αὐτῷ,
τοῖος ἐὼν οἷος ἦεν ἅμα στρατῷ· αὐτὰρ ἐμὸν κῆρ
χαῖρ', ἐπεὶ οὐκ ἐφάμην ὄναρ ἔμμεναι, ἀλλ' ὕπαρ ἤδη[3]

λέγει ἡ Πηνελόπη. Ὁ δὲ Ζεὺς πρὸς τὴν Ἥραν·

τῷ κε Ποσειδάων γε, καὶ εἰ μάλα βούλεται ἄλλῃ,
αἶψα μεταστρέψειε νόον μετὰ σὸν καὶ ἐμὸν κῆρ[4].

Πρὸς δὲ τούτοις *θυμὸς* καὶ *ἦτορ*, ἄλλα τῆς καρδίας ὀνόματα, ἔν τε τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι καὶ ἔπειτα παρίστανται ὡς ὄργανα πάσης ἐκδηλώσεως ψυχικῆς. Ἐκ τοῦ θυμοῦ ἐκπορεύεται ἡ βούλησις·

Ἕκτορι γάρ οἱ θυμὸς ἐβούλετο κῦδος ὀρέξαι[5].

Ὁ θυμὸς εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης καὶ τοῦ φόβου καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν παντὸς συναισθήματος·

Ὡς Αἰνείᾳ θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι γεγήθει[6],

λέγεται ἐν Ἰλιάδι. Ἀλλαχοῦ δὲ

οὐδέ νυ σοί περ
ὀλλυμένων Δαναῶν ὀλοφύρεται ἐν φρεσὶ θυμός[7],

λέγει πρὸς τὸν Ποσειδῶνα ἡ Ἥρα.

---

[1] Ἰλιάδ. Φ 441 κ. ἑξ.
[2] Ἰλιάδ. Φ 542. Πρβλ. καὶ Χ 504.
[3] Ὀδ. υ 88.
[4] Ἰλιάδ. Ο 51 κ. ἑξ. Πρβλ. Ὀδ. η 81 κ. ἑξ.
[5] Ἰλιάδ. Ο 596.
[6] Ἰλιάδ. Ν 494.
[7] Ἰλιάδ. Θ 201.

Καὶ ὁ νοῦς δ' ἐν τῷ θυμῷ ἔχει τὴν ἕδραν αὐτοῦ·

αὐτὰρ ἐγὼ θυμῷ νοέω καὶ οἶδα ἕκαστα,
ἐσθλά τε καὶ τὰ χέρεια, πάρος δ' ἔτι νήπιος ἦα[1]·

ὡσαύτως δὲ ἡ μνήμη. Γνωριμώτατον εἶναι τὸ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ περὶ τοῦ Διὸς εἰρημένον·

μνήσατο γὰρ κατὰ θυμὸν ἀμύμονος Αἰγίσθοιο[2].

Οὐδὲν διαφέρει ἡ λέξις ἦτορ·

δῶρον δ' ὅττι κέ μοι δοῦναι φίλον ἦτορ ἀνώγει[3]·
τοῦτο δ' ἐγὼ πρόφρων δέχομαι, χαίρει δέ μοι ἦτορ[4]·
ἀλλ' ἐμοὶ ἀμφ' Ὀδυσῆϊ δαΐφρονι δαίεται ἦτορ[5]·
Πηλείωνι δ' ἄχος γένετ', ἐν δέ οἱ ἦτορ
στήθεσσιν λασίοισι διάνδιχα μερμήριξεν[6].

Ταῦτα καὶ ἄλλα πλεῖστα παραδείγματα πιστοῦσι τὸ πρᾶγμα.

Ἡ δὲ ὑπόληψις αὕτη περὶ τῆς καρδίας ἐκράτησε παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις. Δῆλον δ' ἔκ τε ἄλλων καὶ ἐκ τῶν δραματικῶν ποιητῶν, οἵτινες εἰς τὰ δράματα εἰσάγουσι πρόσωπα τοιαύτην ἔχοντα δόξαν περὶ αὐτῆς.

Καί με καρδίαν ἀμύσσει φροντίς[7],

λέγεται παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ, παρὰ δὲ τῷ Σοφοκλεῖ ἡ Ἰσμήνη πρὸς τὴν Ἀντιγόνην λέγει

θερμὴν ἐπὶ ψυχροῖσι καρδίαν ἔχεις[8].

Πᾶσι δὲ γνώριμον εἶναι καὶ τὸ τοῦ Σοφοκλέους

τοὐμὸν οὐκ ὀκνεῖ κέαρ[9]·

ὡσαύτως δὲ τὸ τοῦ Εὐριπίδου

ἦ μήν μ' ἐρεῖν σοι τἀπὸ καρδίας[10]

---

[1] Ὀδ. σ 228.
[2] Ὀδ. α 29.
[3] Ὀδ. α 315.
[4] Ἰλιάδ. Ψ 647.
[5] Ὀδ. α 48.
[6] Ἰλιάδ. Α 188.
[7] Ἱκέτ. 785.
[8] Ἀντιγ. 88.
[9] Οἰδ. Κολ. 655.
[10] Ἰφιγ. ἐν Αὐλ. 475. Πρβλ. τὸ τοῦ Ὁμήρου «ἐκ θυμοῦ φιλέειν» Ἰλιάδ. Ι 341.

καὶ τὸ τοῦ Πινδάρου·

εἰ δ' ἄεθλα γαρύειν ἔλδεαι, φίλον ἦτορ[1]

καὶ τὸ ἐν τῷ θαυμασίῳ ἐκείνῳ ἐπιτυμβίῳ τοῦ Αἴαντος·

Ἅδ' ἐγὼ ἁ τλάμων Ἀρετὰ παρὰ τῷδε κάθημαι
Αἴαντος τύμβῳ κειραμένα πλοκάμους·
θυμὸν ἄχει μεγάλῳ βεβολημένα, εἴπερ Ἀχαιοῖς
ἁ δολόφρων Ἀπάτα κρέσσον ἐμεῦ κέκριται[2].

Καὶ οὐ μόνον τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ὀρέξεων, ἀλλὰ καὶ τῆς διανοήσεως ὄργανον καὶ κατὰ τούτους εἶναι ἡ καρδία. Ἐν Εὐμενίσι τοῦ Αἰσχύλου ἡ σκιὰ τῆς Κλυταιμνήστρας πρὸς τὸν χορὸν τῶν Ἐρινύων ἐμφανιζομένη λέγει·

ὁρᾷ δὲ πληγὰς τάσδε καρδία σέθεν[3].

Πολλῷ δὲ ὅμως θαυμαστότερον εἶναι ὅτι καὶ τῶν φιλοσόφων καὶ ἰατρῶν πολλοὶ παρ' Ἕλλησιν ἐθεώρησαν τὴν καρδίαν ἕδραν τῆς ψυχῆς. Αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἐδίδαξεν ὅτι ἀρχὴ τῶν αἰσθήσεων εἶναι ὁ περὶ τὴν καρδίαν τόπος[4], ὁ δ' ἐγκέφαλος πρὸς ψῦξιν τοῦ αἵματος μόνον χρησιμεύει. «Ὁ μὲν οὖν ἐγκέφαλος», λέγει, «εὔκρατον ποιεῖ τὴν περὶ τὴν καρδίαν θερμότητα καὶ ζέσιν»[5]· ἀλλαχοῦ δὲ «τῶν αἰσθήσεων ὁ ἐγκέφαλος οὐκ αἴτιος οὐδεμιᾶς, ὅς γε ἀναίσθητος καὶ αὐτός ἐστιν, ὥσπερ ὁτιοῦν τῶν περιττωμάτων»[6]. Κατὰ δὲ τὸν Χρύσιππον· «ἡ ψυχὴ

---

[1] Ὀλυμπ. 1, 6.

[2] Λυρ. Ἀνθολ. ἔκδ. Bergk-Crusius, 1901, σελ. 366.

[3] Στίχ. 104 Πρβλ. καὶ τὰ *ἐν θυμῷ βάλλομαι, ἐνθυμοῦμαι, εὔθυμος, ἄθυμος, πρόθυμος, ὁμόθυμος, ῥάθυμος, θυμήρης, θυμαρής, θυμαλγής, θυμοβόρος, θυμοδακής, δακέθυμος, καταθύμιος, μεγάθυμος, ὑπέρθυμος, καρτερόθυμος, θυμολέων, ἀκήριος, μεγαλήτωρ* κττ., ἅτινα πάντα τεκμηριοῦσιν ὅτι ἡ καρδία ἐνομίσθη ἕδρα τῆς ψυχῆς. Πρβλ. καὶ Buchholz, Homer. Psychol. u. Ethik, σελ. 3 κ. ἑξ.

[4] Περὶ ζ. μορ. Β 10 656 α 28. Πρβλ. καὶ Γ 3, 665 α 12 «ἐν ᾗ (καρδίᾳ) τὴν ἀρχήν φαμεν τῆς ζωῆς καὶ πάσης κινήσεώς τε καὶ αἰσθήσεως» καὶ 666 α 12 «ἔτι δ' αἱ κινήσεις τῶν ἡδέων καὶ τῶν λυπηρῶν καὶ ὅλως πάσης αἰσθήσεως ἐντεῦθεν ἀρχόμεναι φαίνονται καὶ πρὸς ταύτην περαίνουσαι».

[5] Περὶ ζ. μορ. Β 7, 652 β 6 καὶ ἄλλ. Κατὰ Πλάτωνα (ἐν Τιμαίῳ 70 C) ἡ τῆς καρδίας θερμότης εὔκρατος καθίσταται τὸ μὲν διὰ τοῦ εἰσπνεομένου ἀέρος, τὸ δὲ διὰ τοῦ ὕδατος, ὅπερ εἰσέρχεται εἰς τοὺς πνεύμονας, κατ' αὐτὸν καί τινας τῶν ἱπποκρατικῶν (Πρβλ. Haeser, I, 135, 212).

[6] Περὶ ζ. μορ. Β 10, 656 α 23 κ. ἑξ.

πνεῦμά ἐστι σύμφυτον ἡμῖν συνεχὲς παντὶ τῷ σώματι διῆκον, ἔστ' ἂν ἡ τῆς ζωῆς συμμετρία παρῇ ἐν τῷ σώματι. Ταύτης οὖν τῶν μερῶν ἑκάστῳ διατεταγμένων μορίῳ, τὸ διῆκον αὐτῆς εἰς τὴν τραχεῖαν ἀρτηρίαν φωνὴν εἶναι, τὸ δὲ εἰς ὀφθαλμοὺς ὄψιν, τὸ δὲ εἰς ὦτα ἀκοήν, τὸ δὲ εἰς ῥῖνας ὄσφρησιν, τὸ δὲ εἰς γλῶτταν γεῦσιν, τὸ δὲ εἰς ὅλην τὴν σάρκα ἁφήν, εἰς ὃ δὲ συμβαίνει πάντα ταῦτα, ἐν τῇ καρδίᾳ εἶναι, μέρος ὂν αὐτῆς τὸ ἡγεμονικόν»[1]. Κατὰ δὲ τὸν Ζήνωνα «φωνὴ διὰ φάρυγγος χωρεῖ· εἰ δ' ἦν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου χωροῦσα, οὐκ ἂν διὰ φάρυγγος ἐχώρει· ὅθεν δὲ λόγος, καὶ φωνὴ ἐκεῖθεν χωρεῖ· λόγος δὲ ἀπὸ διανοίας χωρεῖ· ὥστ' οὐκ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐστὶν ἡ διάνοια»[2]. Συνεφέρετο δὲ καὶ ὁ Ποσειδώνιος ἐν τούτοις καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν Στωικῶν[3]. Πρὸς δὲ τούτοις πολλοὶ τῶν φιλοσόφων, οἵτινες τὸν ἐγκέφαλον ἔλεγον ὄργανον τῆς ψυχῆς, τῶν παθῶν ἑστίαν ἐνόμιζον τὴν καρδίαν. Κατὰ τὸν Πυθαγόρειον Φιλόλαον «κεφαλὰ μὲν νόοιο ἀρχά, καρδία δὲ ψυχᾶς (=ζωῆς) καὶ αἰσθήσιος»[4]. Κομψότατα δὲ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ λέγει· «Οἱ δὲ (θεοὶ) παραλαβόντες ἀρχὴν ψυχῆς ἀθάνατον τὸ μετὰ τοῦτο θνητὸν σῶμα αὐτῇ περιετόρνευσαν ὄχημά τε πᾶν τὸ σῶμα ἔδοσαν, ἄλλο τε εἶδος ἐν αὐτῷ ψυχῆς προσῳκοδόμουν τὸ θνητόν, δεινὰ καὶ ἀναγκαῖα ἐν ἑαυτῷ παθήματα ἔχον, πρῶτον μὲν ἡδονήν, μέγιστον κακοῦ δέλεαρ, ἔπειτα λύπας, ἀγαθῶν φυγάς, ἔτι δ' αὖ θάρρος καὶ φόβον, ἄφρονε ξυμβούλω, θυμὸν δὲ δυσπαραμύθητον, ἐλπίδα δ' εὐπαράγωγον· αἰσθήσει δὲ ἀλόγῳ καὶ ἐπιχειρητῇ παντὸς ἔρωτι συγκερασάμενοι ταῦτα ἀναγκαίως τὸ θνητὸν γένος ξυνέθεσαν. Καὶ διὰ ταῦτα δὴ σεβόμενοι μιαίνειν τὸ θεῖον, ὅτι μὴ πᾶσα ἦν ἀνάγκη, χωρὶς ἐκείνου κατοικίζουσιν εἰς ἄλλην τοῦ σώματος οἴκησιν τὸ θνητόν, ἰσθμὸν καὶ ὅρον διοικοδομήσαντες τῆς τε κεφαλῆς καὶ τοῦ στήθους αὐχένα μεταξὺ τιθέντες, ἵνα εἴη χωρίς. Ἐν δὲ τοῖς στήθεσι καὶ τῷ καλουμένῳ θώρακι τὸ τῆς ψυχῆς θνητὸν γένος ἐνέδουν· καὶ ἐπειδὴ τὸ μὲν ἄμεινον αὐτῆς τὸ δὲ χεῖρον ἐπεφύκει, διοικοδομοῦσι

---

[1] Γαλην. V, 287· πρβλ. 321 κ. ἑξ. Kühn.

[2] Γαλην. V, 241 Kühn. Πρβλ. Διογ. Λαερτ. VII, 159 «ἡγεμονικὸν δ' εἶναι τὸ κυριώτατον τῆς ψυχῆς, ἐν ᾧ αἱ φαντασίαι καὶ αἱ ὁρμαὶ γίνονται καὶ ὅθεν ὁ λόγος ἀναπέμπεται, ὅπερ εἶναι ἐν τῇ καρδίᾳ».

[3] Γαλην. V, 515 Kühn. Πρβλ. καὶ Max Heinze, Stoicorum de affectibus doctrina.

[4] Boeckh, Philolaos, σελ. 159 κ. ἑξ.

τὸ τοῦ θώρακος αὖ κύτος, διορίζοντες οἷον γυναικῶν, τὴν δὲ ἀνδρῶν χωρὶς οἴκησιν, τὰς φρένας διάφραγμα εἰς τὸ μέσον αὐτῶν τιθέντες. Τὸ μετέχον οὖν τῆς ψυχῆς ἀνδρείας καὶ θυμοῦ, φιλόνεικον ὄν, κατῴκισαν ἐγγυτέρω τῆς κεφαλῆς μεταξὺ τῶν φρενῶν τε καὶ αὐχένος, ἵνα τοῦ λόγου κατήκοον ὂν κοινῇ μετ' ἐκείνου βίᾳ τὸ τῶν ἐπιθυμιῶν κατέχοι γένος, ὁπότ' ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῷ ἐπιτάγματι καὶ λόγῳ μηδαμῇ πείθεσθαι ἑκὸν ἐθέλοι. Τὴν δὲ δὴ *καρδίαν* ἅμμα τῶν φλεβῶν καὶ πηγὴν τοῦ περιφερομένου κατὰ πάντα τὰ μέλη σφοδρῶς αἵματος εἰς τὴν δορυφορικὴν οἴκησιν κατέστησαν, ἵνα, ὅτε ζέσειε τὸ τοῦ θυμοῦ μένος, τοῦ λόγου παραγγείλαντος, ὥς τις ἄδικος περὶ αὐτὰ γίγνεται πρᾶξις ἔξωθεν ἢ καί τις ἀπὸ τῶν ἔνδοθεν ἐπιθυμιῶν, ὀξέως διὰ πάντων τῶν στενωπῶν πᾶν, ὅσον αἰσθητικὸν ἐν τῷ σώματι, τῶν τε παρακελεύσεων καὶ ἀπειλῶν αἰσθανόμενον γίγνοιτο ἐπήκοον καὶ ἕποιτο πάντη καὶ τὸ βέλτιστον οὕτως ἐν αὐτοῖς πᾶσιν ἡγεμονεῖν ἐῷ»[1]. Κατὰ δὲ τὸν Γαληνὸν «ὥς τῶν ἀρτηριῶν, οὕτω καὶ τοῦ πνευματώδους τε καὶ ζέοντος αἵματος ἀρχή τε καὶ πηγὴ τοῖς ζῴοις ἐστὶν ἡ καρδία καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὸ θυμοειδὲς ἐνδείκνυται τῆς ψυχῆς ἐν αὐτῇ κατῳκῆσθαι»[2].

Καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις δὲ κοινὴ εἶναι ἡ δόξα περὶ τῆς καρδίας ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς. Τῆς ἀγωνίας τὸ συναίσθημα δηλῶν ὁ Πλαῦτος λέγει «cor cruciatur»[3]. Καὶ ἡ περιφρόνησις κατὰ τοὺς Ρωμαίους προέρχεται ἐκ τῆς καρδίας[4]· καὶ ἡ μέριμνα κάθηται ἐπ' αὐτῆς· καὶ ἡ διάνοια ἔχει τὴν καρδίαν ὄργανον αὐτῆς. «Heu isto verbo animus mi rediit et cura ex corde excessit», λέγεται ἐν τῇ Ἑκυρᾷ τοῦ Τερεντίου[5]· ἀλλαχοῦ δὲ «in meo corde, si est quod mihi cor, eam rem volutavi et diu disputavi»[6]. Ἐν ἄλλῳ δὲ τόπῳ «jam instructa sunt mihi in corde consilia omnia»[7].

---

[1] 69 C. Πρβλ. Τιμ. Λοκρ. 100 Λ «Τὸ θυμοειδὲς περὶ τὰν καρδίαν».
[2] V, 573 Kühn.
[3] Trin. 5, 2, 45.
[4] Plaut. Trin. 3, 2, 34, «corde spernere».
[5] 3, 2, 12
[6] Mostell, 1, 2, 12.
[7] Form. 2, 2, 7. Πρβλ. καὶ Cic. Tuscul. I, 9 «aliis cor ipsum animus videtur, ex quo excordes, vecordes, concordesque dicuntur»· ὡσαύτως δὲ τὰ ἑξῆς· cordi esse, cordi facere, cordatus, recordari, socors, discordia.

Τῆς ὀρέξεως καὶ τῆς προαιρέσεως[1] καὶ τῆς προθυμίας[2] καὶ τῆς συμπαθείας καὶ τῆς ἀγάπης[3] καὶ τοῦ μίσους[4] καὶ τῆς χαρᾶς[5] καὶ τῆς λύπης[6] καὶ τοῦ φόβου[7] καὶ τοῦ ἀπελπισμοῦ[8] καὶ τῆς μεταμελείας[9] καὶ τῶν ἄλλων συναισθημάτων ὄργανον εἶναι ἡ καρδία καὶ κατὰ τοὺς Ἑβραίους. Ὡσαύτως δὲ τῆς διανοίας[10]. Τὸ διανοεῖσθαι ἑβραϊστὶ λέγεται amar beleb ἤτοι λέγειν ἐν τῇ καρδίᾳ[11]. Ἐκ τῆς καρδίας προέρχονται κατὰ τοὺς Ἑβραίους οἱ διαλογισμοί[12]· τὸ στόμα λαλεῖ ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας[13]. Ἐπὶ τὴν καρδίαν ἀναβαίνει ὅ,τι ἀναπολοῦμεν εἰς τὴν συνείδησιν ἢ διανοούμεθα[14]· ὁ συνετὸς καλεῖται ἄνθρωπος καρδίας καὶ σοφὸς ἐν τῇ καρδίᾳ[15] ἡ καρδία προσέχει[16] καὶ τῆς μνήμης ἡ καρδία εἶναι ταμιεῖον[17]. Καὶ ἐν τοῖς ὀνείροις βλέπει ἡ καρδία· «Ἐκοιμώμην», λέγει ἐν τῷ Ἄσματι ᾀσμάτων ἡ Σουλαμῖτις, «καὶ ἡ καρδία μου ἦτο ἄγρυπνος»[18].

Καὶ οἱ ἀπαίδευτοι λαοὶ τὴν αὐτὴν ἔχουσι τῶν πραγμάτων ἀντίληψιν. Κατὰ τοὺς Σιαμαίους, ὡς ἐν παραδείγματι, καὶ τοὺς Καραΐβας

---

[1] Ἐκκλησιαστὴς 8, 11. 9, 3. Πρβλ. Β' Κορινθ. 9, 7 «ἕκαστος καθὼς προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ».
[2] Θρήν. 3, 33.
[3] Ὡσηὲ 11, 8. Πρβλ. Α' Τιμοθ. 1, 5 «ἀγάπη ἐκ καθαρᾶς καρδίας».
[4] Λευϊτ. 19, 17.
[5] Ἡσ. 65, 14. Πρβλ. Πραξ. 2, 46 «μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας».
[6] Παροιμ. 25, 20. Πρβλ. Ἰω 16, 6 «ἡ λύπη πεπλήρωκεν ὑμῶν τὴν καρδίαν».
[7] Δευτερ. 28, 28 καὶ ἄλλ.
[8] Ἐκκλ. 2, 20.
[9] Ψ. 147, 3 καὶ ἄλλ.
[10] Δευτ. 29, 3 καὶ ἄλλ.
[11] Ψ. 13, 1 «εἶπεν ἄφρων ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ· οὐκ ἔστι Θεός».
[12] Αὐτόθι.
[13] Πρβλ. Ματθ. 12, 34.
[14] Ἡσ. 65 17. Πρβλ Πράξ. 7, 23 «ἀνέβη ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτοῦ ἐπισκέψασθαι τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ».
[15] Ὡς cordatus παρὰ τοῖς Ρωμαίοις (Πρβλ. Ἰὼβ 34, 10. Ἐξόδ. 28, 3). Ἄνθρωπος ἔχων *παχεῖαν καρδίαν* (Ἡσ. 6, 10) λέγεται ὁ ἀσύνετος· ὡσαύτως δὲ ἄνθρωπος *ἄνευ καρδίας* (Παροιμ. 7, 7. 9, 4), ὡς excors παρὰ Ρωμαίοις.
[16] Ψ. 48, 14.
[17] Πρβλ. τὸ Λουκ. 1, 66 «καὶ ἔθεντο τὰ ρήματα πάντες οἱ ἀκούσαντες ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν» καὶ 2, 51 καὶ ἄλλ.
[18] 5, 2.

τὸ κυριώτατον τῆς ψυχῆς μόριον κατοικεῖ ἐν τῇ καρδίᾳ [1]. Ὡσαύτως δὲ κατὰ τοὺς ἐν Νικαραγούᾳ κατοικοῦντας, παρ' οἷς πιστεύεται ὅτι οἱ ἐν ταῖς μάχαις πίπτοντες ἀνέρχονται εἰς τὸν οὐρανὸν ἐν σχήματι καρδίας [2]. Ἀθάνατος οὖσα ἡ καρδία κατὰ τοὺς Ἰνδοὺς τῆς Καλιφορνίας κατὰ τὴν καῦσιν τοῦ σώματος ἀνέρχεται εἰς τὸν οὐρανόν, ἔνθα διηνεκῆ ἄγει εἰρήνην, ἢ περιέρχεται εἰς τὴν κυριότητα κακοῦ τινος δαίμονος [3]. Καὶ ἐν ταῖς Τογκαίαις νήσοις τῆς Πολυνησίας ἡ καρδία νομίζεται τὸ κέντρον τῆς ψυχῆς, ἥτις ἐν ἅπαντι τῷ σώματι κατοικεῖ [4]. Ὑπάρχουσι δὲ πρὸς τούτοις λαοί, οἵτινες περὶ τοῦ ἐκπνεύσαντος ἀνθρώπου λέγουσιν «ἐξῆλθεν ἡ καρδία αὐτοῦ» [5].

Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐν τῇ συνηθείᾳ καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν προηγμένων λαῶν ἄνευ τινὸς πολλάκις διαφορᾶς γίνεται χρῆσις τῶν ὀνομάτων *καρδία* καὶ *ψυχή*. Καὶ τὰ μὲν παρ' ἡμῖν γνώριμα ὄντα οὐδεμιᾶς χρῄζουσι πιστώσεως, μνημονεύομεν δὲ τύπου χάριν ἐκ ξένων φιλολογιῶν τινα παραδείγματα·

Ἐν τῷ Torquato Tasso λέγει ὁ Goethe

Ach dass wir doch dem reinen stillen Wink
des Herzens nachzugehn so sehr verlernen.
Ganz leise spricht ein Gott in unsrer Brust,
ganz leise, ganz vernehmlich zeigt uns an
was zu ergreifen ist und was zu fliehn [6].

Ὁ δὲ Schiller ἐν τῷ ὕμνῳ ἐκείνῳ εἰς τὴν ἐλπίδα παρὰ τὸν ἐγκέφαλον τάσσει μαντευομένην τὴν καρδίαν·

Es ist kein leerer schmeichelnder Wahn
erzeugt im Gehirne der Thoren,
im Herzen kündet es laut sich an
zu was Besserem sind wir geboren
und was die innere Stimme spricht,
das täuscht die hoffende Seele nicht.

[1] Bastian. Vergleich. Psychol. 1886, σελ. 18.
[2] Bastian. αὐτ. σελ. 20.
[3] Bastian. αὐτ· σελ. 19.
[4] Tylor, Primitive Culture, κατὰ τὴν γαλλ. μετάφρ. Mme Pauline Brunet, 1876, I, σελ. 500.
[5] Tylor αὐτόθι.
[6] III, 2.

Ὁ Shakespeare λέγει ἐν Much ado

God send every one their hearts desire [1]

καὶ ἀλλαχοῦ

What his heart thinks,
his tongue speaks [2]

Εἰς οὐδένα δὲ ἄγνωστον εἶναι τὸ τοῦ Racine

pour attendrir mon coeur on a recours aux larmes [3]

καὶ τὸ τοῦ Molière

A te revoir j'ai de la joie au coeur [4].

2. Ἄλλα σπλάγχνα ὡς ἕδρα τῆς ψυχῆς.

Ἀλλ' οὐ μόνον ἡ καρδία ἀλλὰ καὶ ἄλλα σπλάγχνα ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ ὑπελήφθησαν ἕδρα τῆς ψυχῆς. Κατὰ τὸν Ὅμηρον αἱ *φρένες*, αἵτινες δηλοῦσι κυρίως τὸ διάφραγμα ἢ διάζωμα [5] τὸ χωρίζον τὰ εὐγενῆ σπλάγχνα ἀπὸ τῶν ἄλλων, εἶναι ἡ ἕδρα τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς διανοίας καὶ τῆς μνήμης·

οὐ γάρ πώποτέ μ' ὧδε ἔρως, φρένας ἀμφεκάλυψεν,
ὡς σέο νῦν ἔραμαι καί με γλυκὺς ἵμερος αἱρεῖ,

λέγει πρὸς τὴν Ἑλένην ὁ Πάρις [6]. Ὁ δὲ Ζεὺς πρὸς τὴν Θέτιν

Ἤλυθες Οὔλυμπόνδε, θεὰ Θέτι, κηδομένη περ
πένθος ἄλαστον ἔχουσα μετὰ φρεσί [7].

Γνωστὸν δὲ εἶναι καὶ τὸ

αὐτὰρ ὁ ἔγνω ᾗσιν ἐνὶ φρεσὶ φώνησέν τε [8]

---

[1] III, 4.

[2] III, 2. Πρβλ. καὶ τὰ ἑξῆς· double heart, two hearts, to gain a person's heart, lay by heart, take to heart, learn by heart, heartfull κ. ἄ.

[3] Iphig. III, 6.

[4] Amphitr. I, 1. Πρβλ. καὶ τὰ décharger son coeur, apprendre par coeur καὶ ἄλλα.

[5] *Διάφραγμα* καλεῖ τὰς φρένας ὁ Πλάτων (Τίμ. 78 Α. Πρβλ. τὸ τῶν Ἱπποκρατικῶν *διάφραξις*), *διάζωμα* δὲ ὁ Ἀριστοτέλης (Περὶ ζ. ἱστ. Α 17 «διάζωμα τοῦ θώρακος αἱ καλούμεναι φρένες»). Καλοῦνται δὲ καὶ *πραπίδες* αἱ φρένες (Πρβλ. καὶ Darenberg, La médecine dans Homère, σελ. 27).

[6] Ἰλιάδ. Γ 441.

[7] Ἰλιάδ. Ω 104.

[8] Ἰλιάδ. Θ 446 καὶ ἄλλ.

καὶ τὸ

ἀλλὰ σὺ σῇσιν ἔχε φρεσί, μηδέ σε λήθη
αἱρείτω, εὖτ' ἂν σε μελίφρων ὕπνος ἀνήῃ[1].

Διὰ ταῦτα δὲ μετὰ τῶν φρενῶν ἐξέρχεται καὶ ἡ ψυχή, ὡς λέγεται ἐν τῇ Ἰλιάδι·

ὁ δὲ λὰξ ἐν στήθεσι βαίνων
ἐκ χροὸς ἕλκε δόρυ, προτὶ δὲ φρένες αὐτῷ ἕποντο·
τοῖο δ' ἅμα ψυχήν τε καὶ ἔγχεος ἐξέρυσ' αἰχμήν[2].

Καὶ παρὰ τοῖς ἔπειτα δὲ ποιηταῖς τὸ αὐτὸ δηλοῦσιν αἱ φρένες. Μυριόλεκτον εἶναι τὸ τοῦ Αἰσχύλου

βαθεῖαν ἄλοκα διὰ φρενὸς καρπούμενος,
ἐξ ἧς τὰ κεδνὰ βλαστάνει βουλεύματα[3]

καὶ τὸ

εὕδουσα δὲ φρὴν ὄμμασι λαμπρύνεται[4]

καὶ τὸ τοῦ Εὐριπίδου

ἡ γλῶσσ' ὀμώμοχ', ἡ δὲ φρὴν ἀνώμοτος[5]

καὶ ἄλλα πλεῖστα.

Καὶ τὸ ἧπαρ δ' ἐνομίσθη παρ' Ἕλλησιν ἕδρα τῶν συναισθημάτων. Τὸ ἧπαρ καταλαμβάνει ἡ λύπη· ὁ ἔρως κάθηται μάλιστα ἐν αὐτῷ·

χωρεῖ πρὸς ἧπαρ ἤδε γενναία δύη,

λέγεται ἐν τῷ Αἴαντι τοῦ Σοφοκλέους[6].

Πιθανώτατον δὲ εἶναι ὅτι ὁ Ὅμηρος εἰσάγει τὸν Τιτυὸν ὑπὸ γυπῶν ἐσθιόμενον ἐν Ἅδου τὸ ἧπαρ, διότι ἐπεχείρησεν ἐρωτικῶς νὰ ὁμιλήσῃ πρὸς τὴν Λητώ. Λέγεται δῆλον ὅτι ἐν τῇ Νεκυίᾳ·

---

[1] Ἰλιάδ. Β 33. Πρβλ. καὶ Ρ 260 καὶ ἄλλ.

[2] Ἰλιάδ. Π 503. Καὶ ἐν τῷ ἑνικῷ *φρὴν* ταὐτὰ δηλοῖ τὸ ὄνομα (Πρβλ. καὶ Buchholz, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. σελ. 98). Πρβλ. καὶ τὰ ἑξῆς· *πρόφρων, εὔφρων, κρατερόφρων, ἀγανοφροσύνη, δαΐφρων, ἐχέφρων, πολύφρων, ἀεσίφρων, κερδαλεόφρων, ἀφραίνω, ἀφραδίη, ἀλλοφρονέω.*

[3] Ἑπτὰ ἐ. Θ. 576 κ. ἑξ.

[4] Εὐμ. 804.

[5] Ἱππόλ. 612.

[6] Στίχ. 938. Πρβλ. Εὐριπ. Ρῆσ. 422 καὶ ἄλλα.

Καὶ Τιτυὸν εἶδον, Γαίης ἐρικυδέος υἱόν,
κείμενον ἐν δαπέδῳ, ὁ δ' ἐπ' ἐννέα κεῖτο πέλεθρα,
γῦπε δέ μιν ἑκάτερθε παρημένω ἧπαρ ἔκειρον
δέρτρον ἔσω δύνοντες· ὁ δ' οὐκ ἀπαμύνετο χερσίν·
Λητὼ γὰρ ἥλκησε, Διὸς κυδρὴν παράκοιτιν,
Πυθῶδ' ἐρχομένην διὰ καλλιχόρου Πανοπῆος[1].

Κάλλιστα δὲ παρετήρησεν ἤδη ὁ Γαληνός· «οὐ τὴν καρδίαν ἢ τὸν ἐγκέφαλον ἤ τι τῶν ἄλλων μορίων ἐσθιόμενον ἐποίησε τοῦ Τιτυοῦ, δι' ἐρωτικὴν ἐπιθυμίαν ἐξυβρίζειν ἐπιχειρήσαντος, ἀλλὰ τὸ ἧπαρ μόνον, εἰς τὸ τῆς ὕβρεως αἴτιον σπλάγχνον κολάζεσθαι φάμενος αὐτόν, ὥσπερ ἦν εὔλογον. Οὕτω γοῦν εἰώθασι καὶ νῦν ποιεῖν οἱ τοὺς ἁμαρτάνοντας οἰκέτας καταδικάζοντες, τῶν μὲν ἀποδιδρασκόντων τὰ σκέλη καίοντές τε καὶ κατασχάζοντες καὶ παίοντες, τῶν δὲ κλεπτόντων τὰς χεῖρας, ὥσπερ γε καὶ τῶν γαστριμάργων τὴν γαστέρα καὶ τῶν φλυαρούντων τὴν γλῶτταν, ἁπλῶς δ' εἰπεῖν ἐκεῖνα κολάζοντες τὰ μόρια, δι' ὧν ἐνεργοῦσι τὰς μοχθηρὰς ἐνεργείας»[2].

Τοῦ ἔρωτος ἑστία λέγεται τὸ ἧπαρ καὶ ἐν τοῖς εἰδυλλίοις τοῦ Θεοκρίτου·

ὁ δὲ (Πολύφημος) τὰν Γαλάτειαν ἀείδων
αὐτὸς ἐπ' ἀϊόνος κατετάκετο φυκιοέσσας
ἐξ ἀοῦς ἔχθιστον ἔχων ὑποκάρδιον ἕλκος
Κύπριδος ἐκ μεγάλας, τό οἱ ἥπατι πᾶξε βέλεμνον[3]

καὶ ἄλλοθι.

Γνωριμώτατον δὲ εἶναι τὸ ἐν τοῖς Ἀνακρεοντείοις·

τανύει δὲ καί με βάλλει (ὁ Ἔρως)
μέσον ἧπαρ, ὥσπερ οἶστρος[4].

Καὶ ἐν τῷ μύθῳ δὲ τοῦ Προμηθέως περιφανὴς ὑπόκειται ἡ δόξα περὶ τοῦ ἥπατος ὡς ἕδρας ἐκδηλώσεων ψυχικῶν. Ὁ Ζεὺς προσεπατ-

---

[1] Ὀδ. λ. 576 κ. ἑξ.
[2] V, 584 Kühn.
[3] Εἰδύλλ. 11, 13 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ εἰδύλλ. 13, 71 *«χαλεπὸς γὰρ ἔσω θεὸς (Ἔρως) ἧπαρ ἀμύσσει»*.
[4] Anthol. lyrica, Bergk - Crusius, 1901, σελ. 354.

τάλευσεν εἰς τὸν Καύκασον τὸν Προμηθέα, ἐπειδὴ ἀντέστη εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτοῦ,

καὶ οἱ ἐπ' αἰετὸν ὦρσε τανύπτερον· αὐτὰρ ὅγ' ἧπαρ
ἤσθιεν ἀθάνατον, τὸ δ' ἀέξετο ἶσον ἁπάντῃ
νυκτός, ὅσον πρόπαν ἦμαρ ἔδοι τανυσίπτερος ὄρνις[1].

Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ ἧπαρ τοῦ Τιτᾶνος παρίσταται κατατρώγων ὁ ἀετός, οὐχὶ μόνον διότι τὸ σπλάγχνον τοῦτο ἐθεωρεῖτο ἓν τῶν καιρίων τοῦ σώματος μερῶν[2], ἀλλὰ διότι ἐνομίζετο ἕδρα τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς τόλμης. Ἐν τῷ Προμηθεῖ τοῦ Αἰσχύλου ὁ χορὸς τῶν Ὠκεανίδων λέγει πρὸς τὸν Τιτᾶνα·

Ζῆνα γὰρ οὐ τρομέων
ἰδίᾳ γνώμᾳ σέβῃ θνατοὺς ἄγαν, Προμηθεῦ[3].

Ἡ *χολὴ* ἐδήλωσε παρ' Ἕλλησι τὴν ὀργήν, τὸν θυμόν. Παρά τε τῷ Ὁμήρῳ (χόλος) καὶ τοῖς ἄλλοις ποιηταῖς μυριόλεκτος εἶναι ἐπὶ τῆς σημασίας ταύτης ἡ λέξις[4].

Ἀλλὰ καὶ καθόλου τὰ σπλάγχνα λέγονται παρ' Ἕλλησιν ὄργανα φαινομένων ψυχικῶν.

Ὁ Εὐριπίδης εἰσάγει τὴν Μήδειαν λέγουσαν·

δίκη γὰρ οὐκ ἔνεστιν ὀφθαλμοῖς βροτῶν,
ὅστις, πρὶν ἀνδρὸς σπλάγχνον ἐκμαθεῖν σαφῶς,
στυγεῖ δεδορκώς[5].

Καὶ παρ' Ἀριστοφάνει ὁ Αἰσχύλος παρίσταται λέγων

θυμοῦμαι μὲν τῇ ξυντυχίᾳ καί μου τὰ σπλάγχν' ἀγανακτεῖ[6].

Κατὰ δὲ τὸν Μόσχον

ἐπὶ σπλάγχνοισι κάθηται (ὁ Ἔρως)[7].

---

[1] Ἡσιόδ. Θεογ. 523 κ. ἑξ.

[2] Ὡς ὁ Σίττλ (Ἡσιόδου τὰ ἅπαντα, 1890) ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ μνημονευθέντος χωρίου τῆς Θεογονίας.

[3] Στίχ. 543.

[4] Πρβλ. τὰ τοῦ Ὁμήρου *χολόω, χολωτὰ ἔπεα*. Ὡαύτως δὲ τὸ *ἀκράχολος* κ.ἄ.

[5] Στίχ. 219 κ. ἑξ.

[6] Βάτρ. 1004.

[7] I, 17. Ἐντεῦθεν καὶ τὰ ἑξῆς· *μεγαλόσπλαγχνος* (= μεγαλόψυχος) μεγάθυμος, μεγαλήτωρ (Εὐριπ. Μήδ. 109), *θρασύσπλαγχνος* (Εὐριπ. Ἱππόλ. 424), *εὔσπλαγ-*

Τῆς αὐτῆς δὲ γνώμης ἔχονται περὶ τοῦ ἥπατος μάλιστα προκειμένου καὶ φιλόσοφοι καὶ ἰατροί. Κατὰ τὸν Δημόκριτον εἶναι τὸ *«ἧπαρ ἐπιθυμίης αἴτιον»*[1]. Ὁ δὲ Πλάτων ἐν τῇ χαριεστάτῃ τοῦ Τιμαίου γλώσσῃ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς μαντικῆς δυνάμεως ἕδραν εἶπε τὸ ἧπαρ λέγων· «τὸ δὲ δὴ σίτων τε καὶ ποτῶν ἐπιθυμητικὸν τῆς ψυχῆς καὶ ὅσων ἔνδειαν διὰ τὴν τοῦ σώματος ἴσχει φύσιν, τοῦτο εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τε φρενῶν καὶ τοῦ πρὸς τὸν ὀμφαλὸν ὅρου κατῴκισαν, οἷον φάτνην ἐν ἅπαντι τούτῳ τῷ τόπῳ τῇ τοῦ σώματος τροφῇ τεκτηνάμενοι· καὶ κατέδησαν δὴ τὸ τοιοῦτον ἐνταῦθα ὡς θρέμμα ἄγριον, τρέφειν δὲ ξυνημμένον ἀναγκαῖον, εἴπερ τι μέλλει ποτὲ θνητὸν ἔσεσθαι γένος. Ἵν᾽ οὖν ἀεὶ νεμόμενον πρὸς φάτνῃ καὶ ὅτι πορρωτάτω τοῦ βουλευομένου κατοικοῦν, θόρυβον καὶ βοὴν ὡς ἐλαχίστην παρέχον, τὸ κράτιστον καθ᾽ ἡσυχίαν περὶ τοῦ πᾶσι κοινῇ ξυμφέροντος ἐῷ βουλεύεσθαι, διὰ ταῦτ᾽ ἐνταῦθα ἔδοσαν αὐτῷ τὴν τάξιν. Εἰδότες δὲ αὐτὸ ὡς λόγου μὲν οὔτε ξυνήσειν ἔμελλεν, εἴ τέ πῃ καὶ μεταλαμβάνοι τινὸς αὐτῶν αἰσθήσεως, οὐκ ἔμφυτον αὐτῷ τὸ μέλειν τινῶν ἔσοιτο λόγων, ὑπὸ δὲ εἰδώλων καὶ φαντασμάτων νυκτός τε καὶ μεθ᾽ ἡμέραν μάλιστα ψυχαγωγήσοιτο, τούτῳ δὲ θεὸς ἐπιβουλεύσας αὐτῷ τὴν τοῦ *ἥπατος* ἰδέαν ξυνέστησε καὶ ἔθηκεν εἰς τὴν ἐκείνου κατοίκησιν, πυκνὸν καὶ λεῖον καὶ λαμπρὸν καὶ γλυκὺ καὶ πικρότητα ἔχον μηχανησάμενος, ἵν᾽ ἐν αὐτῇ τῶν διανοημάτων ἡ ἐκ τοῦ νοῦ φερομένη δύναμις οἷον ἐν κατόπτρῳ δεχομένῳ τύπους καὶ κατιδεῖν εἴδωλα παρέχοντι, φοβοῖ μὲν αὐτό, ὁπότε μέρει τῆς πικρότητος χρωμένη ξυγγενεῖ χαλεπὴ προσενεχθεῖσα ἀπειλῇ κατὰ πᾶν ὑπομειγνῦσα ὀξέως τὸ ἧπαρ χολώδη χρώματα ἐμφαίνοι, ξυνάγουσά τε πᾶν ῥυσὸν καὶ τραχὺ ποιοῖ, λοβὸν καὶ δοχὰς πύλας τε τὰ μὲν ἐξ ὀρθοῦ κατακάμπτουσα καὶ ξυσπῶσα, τὰ δ᾽ ἐμφράττουσα συγκλείουσά τε λύπας καὶ ἄσας παρέχοι, καὶ ὅτ᾽ αὖ τὰ ἐναντία φαντάσματα ἀποζωγραφοῖ πραότητός τις ἐκ διανοίας ἐπίπνοια, τῆς μὲν πικρότητος ἡσυχίαν παρέχουσα τῷ μήτε κινεῖν μήτε προσάπτεσθαι τῆς ἐναντίας ἑαυτῇ φύσεως ἐθέλειν, γλυκύτητι δὲ τῇ κατ᾽ ἐκεῖνο ξυμφύτῳ πρὸς αὐτὸ χρωμένη καὶ πάντα ὀρθὰ καὶ λεῖα αὐτοῦ καὶ ἐλεύθερα ἀπευθύνουσα ἵλεών τε καὶ εὐήμερον ποιοῖ τὴν περὶ τὸ ἧπαρ ψυχῆς μοῖραν κατῳκισμένην, ἔν τε τῇ νυκτὶ διαγωγὴν ἔχουσαν μετρίαν, μαντείᾳ χρωμένην καθ᾽ ὕπνον,

---

χνία (=θάρρος· Εὐριπ. Ρῆσος 192), *ἄσπλαγχνος* (Σοφ. Αἴ. 467), *σπλαγχνίζομαι* (=οἰκτείρω, ἐν τῇ Π. (Ο') καὶ Κ. Δ.) καὶ ὅσα ἄλλα.

[1] Diels, Fragm. d. Vorsokr., 2, ἔκδ. 3η, σελ. 137.

ἐπειδὴ λόγου καὶ φρονήσεως οὐ μετεῖχε. Μεμνημένοι γὰρ τῆς τοῦ πατρὸς ἐπιστολῆς οἱ ξυνιστάντες ἡμᾶς, ὅτε τὸ θνητὸν ἀπέστελλε γένος ὡς ἄριστον εἰς δύναμιν ποιεῖν οὕτω δὴ κατορθοῦντες καὶ τὸ φαῦλον ἡμῶν, ἵνα ἀληθείας πη προσάπτοιτο, κατέστησαν ἐν τούτῳ τὸ μαντεῖον. Ἱκανὸν δὲ σημεῖον ὡς μαντικὴν ἀφροσύνῃ θεὸς ἀνθρωπίνῃ δέδωκεν· οὐδεὶς γὰρ ἔννους ἐφάπτεται μαντικῆς ἐνθέου καὶ ἀληθοῦς, ἀλλ' ἢ καθ' ὕπνον τὴν τῆς φρονήσεως πεδηθεὶς δύναμιν ἢ διὰ νόσον ἢ διά τινα ἐνθουσιασμὸν παραλλάξας»[1]. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Γαληνός· «πολλῶν ἐστι δυνάμεων ἀρχὴ τὸ ἧπαρ καὶ κάλλιον οὐσίαν ψυχῆς ὀνομάζειν —ἐν ἐγκεφάλῳ μὲν λογιστικήν, ἐν καρδίᾳ δὲ θυμοειδῆ, κατὰ δὲ τὸ ἧπαρ ἐπιθυμητικήν»[2], καὶ ὁ Πλούταρχος παραπλήσια πρὸς ταῦτα[3].

Καὶ παρ' ἄλλων δὲ λαῶν ἀρχὴ τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν ἐλέχθησαν τὰ σπλάγχνα. Κατὰ τοὺς Ρωμαίους ἐκ τοῦ ἥπατος πηγάζει ἡ ὀργή·

quanta siccum jecur ardeat ira,

λέγει ὁ Juvenalis[4]. Ὡσαύτως δὲ ὁ ἔρως καὶ ὁ νοῦς, ὡς καὶ παρὰ τοῖς Σίναις[5].

Περιθρύλητον εἶναι τὸ τοῦ Ὁρατίου

non ancilla jecur tuum ulceret ulla puerve[6]

καὶ τὸ τοῦ Βιβάκλου

En cor Zenodoti, en jecur Cratetis[7]

Καὶ αἱ φρένες (praecordia) ἔχουσι παρὰ τοῖς Ρωμαίοις οἷαν παρ' Ἑλ-

---

[1] Τίμ. 70 D. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Ἀρεταίου «ὡς δὲ καὶ τῶν σοφῶν ἀπηγέονταί τινες καὶ ψυχῆς ἐπιθυμίη τῇδε (ἐν τῷ ἥπατι) ἐγκάθηται» (Περὶ αἰτίων καὶ σημείων ὀξέων παθῶν, Β 7).

[2] V, 521 Kühn. Καὶ τοῦ θάρρους πηγὴ εἶναι κατὰ Γαληνὸν τὸ ἧπαρ.

[3] Ἠθικὰ 450 F.

[4] I, 45.

[5] Τῆς ζωῆς κέντρον κατὰ τοὺς Σίνας εἶναι τὸ στῆθος, τῆς δὲ διανοίας τὸ ἧπαρ (Haeser I, 41).

[6] Horat. Epist., I, 18, 72.

[7] Παρὰ Σουητωνίῳ. Ἴσως δὲ καὶ ἡ *ἡπατοσκοπία*, ἥτις ἠσκεῖτο παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Τυρρηνοῖς καὶ ἄλλοις λαοῖς, ὡρμήθη ἀπὸ τῆς δόξης, ὅτι τὸ ἧπαρ ἕδρα ὑπάρχει μαντικῆς τινος δυνάμεως τῆς ψυχῆς.

λησι σημασίαν[1]· ὡσαύτως δὲ ἡ χολή·

non placet mihi coena, quae bilem movet,

λέγεται παρὰ τῷ Πλαύτῳ[2] παρὰ δὲ τῷ Πλινίῳ «cui sententiae tantum bilis, tantum amaritudinis inest»[3].

Καὶ ἡ Ἑλληνικὴ λέξις *στόμαχος* εἰς τοὺς Ρωμαίους εἰσαχθεῖσα (stomachus) ἐρρήθη περὶ ἀδιαθεσίας καὶ ἀγανακτήσεως[4], ἐσχηματίσθη δὲ καὶ ῥῆμα stomachari[5] καὶ ἐπίθετον stomachosus, ὅπερ δηλοῖ τὸν ὀργίλον. Πρὸς δὲ τούτοις ὁ *σπλὴν* ἐνομίσθη τοῦ γέλωτος αἰτία, ὡς δῆλον καὶ ἐκ τοῦ διστίχου ἐκείνου·

Cor sapit, pulmo loquitur, fel concitat iram,
splen ridere facit, cogit amare jecur[6].

Οὐδὲν διαφέρει ἡ παρ' Ἑβραίοις θεωρία, ἀλλὰ καὶ κατ' ἐκείνους τὰ σπλάγχνα (qerem, beten, κατὰ τοὺς Ο' τὰ ἔγκατα, τὰ ἐντός, ἡ κοιλία) εἶναι ψυχικῶν φαινομένων ἀρχή. Ἐν αὐτοῖς ἑδράζεται ἡ διάνοια[7], ἡ συμπάθεια[8], ὁ φόβος[9]. Τὸ ἧπαρ (cabed) εἶναι πιθανώτατα καὶ κατὰ τοὺς Ἑβραίους ἡ ἑστία τοῦ ἔρωτος[10], κατὰ δὲ τὸ Ταλμοὺδ τῆς ὀργῆς[11], ὁ δὲ σπλὴν κατὰ τὸ Ταλμοὺδ[12] τοῦ γέλωτος αἰτία. Καὶ ἄλλα δὲ σπλάγχνα ὑπελήφθησαν παρ' ἐκείνοις αἴτια φαινομένων ψυ-

---

[1] Παρὰ τῷ Ὀβιδίῳ λέγεται «movere intima praecordia» (Met. IV, 506) καὶ «praecordia mentis» (Met. XI, 149).

[2] Bacch. 3, 6, 8.

[3] Epist. 4, 11.

[4] Πρβλ. τὸ τοῦ Κικέρωνος «Nemo exarsit iracundia ac stomacho» (In Verr. 2, 2, 20).

[5] «Stomachari ac moleste ferre» (Cic. Fam. 15, 16). Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Ἀλκίφρονος *ἀστομάχητος* (=ἀόργητος), 2, 2.

[6] Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Περσίου

«Quid faciam? sed sum petulanti splene cachinno»

(I, 12).

[7] Ἰὼβ 13, 35 καὶ ἄλλ.

[8] Παροιμ. 12, 10 «τὰ δὲ σπλάγχνα τῶν ἀσεβῶν ἀνελεήμονα».

[9] Ἱερεμ. 4, 19.

[10] Ὡς ἐν Παροιμ. 7, 23. Πρβλ. καὶ Delitzsch, Bibl. Psychol.[2], 1861, σελ. 268.

[11] Κατὰ τοὺς Πέρσας τῆς ἐπιθυμίας, κατὰ δὲ τοὺς Ἄραβας τοῦ θάρρους καὶ τῆς τόλμης (Delitzsch αὐτόθι. Πρβλ. καὶ Bastian, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. σελ. 19).

[12] Delitzsch αὐτόθι.

χικῶν, οἱ *νεφροὶ* καὶ ἡ *μήτρα*. Οἱ νεφροὶ καὶ τῆς ὀρέξεως εἶναι πηγὴ καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς διανοίας· «οἱ νεφροί μου τήκονται», λέγεται ἐν Ἰὼβ ἀντὶ τοῦ «σφόδρα ἐφίεμαι»[1], ἐν δὲ Ψ. 16, 7 «οἱ νεφροί μου κελεύουσί με». Ὁ Θεὸς δ' ἐτάζει καρδίας καὶ νεφρούς[2]. Ἐνομίσθησαν δὲ ἴσως παρ' Ἑβραίοις καὶ μαντικὰ ὄργανα οἱ νεφροί, ὡς παρ' Ἕλλησι τὸ ἧπαρ[3]. Ἡ δὲ λέξις rachamîm, ἥτις τὴν μήτραν κυρίως δηλοῖ, ἐλέχθη ἔπειτα περὶ τῆς συμπαθείας καὶ τοῦ οἴκτου[4].

Ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς νεωτέραις γλώσσαις καὶ φιλολογίαις γίνεται τῶν εἰρημένων σπλάγχνων μνεία προκειμένου περὶ παντοίων φαινομένων ψυχικῶν.

Avere mal fiele contro ad alcuno λέγεται, ὡς ἐν παραδείγματι, ἰταλιστὶ τὸ μισεῖν τινα[5]. Von der Leber weg sprechen λέγουσιν οἱ Γερμανοὶ τὸ μετ' εἰλικρινείας ὁμιλεῖν, es ist ihm etwas über die Leber gelaufen καὶ es ist ihm etwas auf die Leber gefallen τὸ «δύσθυμος εἶναι». Οἱ δὲ νεφροὶ (Nieren) παρ' αὐτοῖς ἐλέχθησαν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν ἕδρα[6]. Ἡ δ' ἑλληνικὴ λέξις στόμαχος διὰ τῶν Ρωμαίων, ὡς φαίνεται, εἰς τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν εἰσελθοῦσα (stomach) περὶ παντοίων λέγεται ἐκφάνσεων ψυχικῶν, οἷον ἐπιθυμίας, θάρρους, ἰσχυρογνωμοσύνης, ὑπερηφανίας·

He which hath no stomach to this fight,
let him depart,

εἶπεν ὁ Shakespeare[7]· καὶ ἀλλαχοῦ·

Believe not all; or if you must believe,
stomach not all[8].

[1] Ἰὼβ 19, 27.
[2] Ψ. 7, 10. Πρβλ. Ἱερεμ. 20, 20.
[3] Κατὰ Delitzsch (Bibl. Psych, σελ. 269) τὸ ἐν Ἰὼβ 38, 36 ἑρμηνευτέον ὧδε· «τίς ἔθηκεν ἐν τοῖς νεφροῖς (touchoth) σοφίαν καὶ εἰς τὸν ἀλέκτορα ἔδωκε σύνεσιν;» καὶ νοητέον τὴν μαντικὴν τοῦ ἀλέκτορος δύναμιν προαισθανομένου κατὰ τὴν πίστιν τῶν ἀνθρώπων καὶ προαγγέλλοντος τὸν καιρὸν (Πρβλ. καὶ τὴν διατριβήν μου «Αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι καὶ οἱ νεφροὶ» Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 2, 1927, σελ. 9 κ. ἑξ.).
[4] Παροιμ. 12, 10 Ὠσηὲ 2, 21 καὶ ἄλλ.
[5] Πρβλ. καὶ τὰ stomacare, fare stomaco καὶ ἄλλα.
[6] Πρβλ. Pape, Gr.-deutsch. Handwört, ἐν λέξει ἧπαρ.
[7] Henry V.
[8] Ant. and Cleopatra. Πρβλ. καὶ τὰ stomachfull, stomachless.

Gall (=χολὴ) λέγεται ἐν τῇ ἀγγλικῇ γλώσσῃ ἡ ἀγανάκτησις (to gall = ἀγανακτεῖν)· *They, that are most galled with my folly, they most must laugh*[1].

Ἡ δὲ λέξις spleen (=σπλὴν) δηλοῖ τὸν φόβον καὶ τὴν κακίαν

Charge not in your spleen a noble person
and spoil your nobler soul[2]

καὶ ἄλλα ψυχικὰ πάθη.

Καὶ παρὰ τοῖς Γάλλοις foie μὲν (=ἧπαρ) λέγεται περὶ τῆς ὀργῆς[3], fiel δὲ καὶ bile (=χολὴ) περὶ τῆς ὀργῆς καὶ τῆς λύπης[4], ὁ δὲ σπλὴν (rate) νομίζεται τοῦ γέλωτος πηγή·

Il faut qu'enfin j'éclate,
que je lève la masque et décharge ma rate[5].

Κατὰ ταῦτα, ὅπερ ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις καὶ παρ' ἄλλοις ἡ περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς δόξα ἐκράτησε, σῴζεται δ' ἔτι καὶ νῦν παρὰ τοῖς ἀπαιδεύτοις καὶ ἐν ταῖς γλώσσαις καὶ ταῖς φιλολογίαις τῶν προηγμένων λαῶν.

II. ΓΕΝΕΣΙΣ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΠΛΑΓΧΝΩΝ ΩΣ ΕΔΡΑΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ

1. Σχέσις τῶν σπλάγχνων πρὸς τὴν ψυχὴν κατὰ τὰ πορίσματα τὰ ἐπιστημονικά.

Καὶ ταῦτα μὲν τοιαῦτα. Ἡ δ' ἐπιστημονικὴ τῶν πραγμάτων ἐξέτασις ἤλεγξεν ὅτι οὔτε ὁ στόμαχος οὔτε ἡ καρδία οὔτε τὸ ἧπαρ οὔτε ἡ χολὴ οὔτε ὁ σπλὴν οὔτε ἄλλο τῶν σπλάγχνων οὐδὲν εἶναι ἕδρα ψυχικῆς λειτουργίας οὐδεμιᾶς.

---

[1] Shakespeare. Πρβλ. καὶ τὸ to gall at = ὀργίζεσθαί τινι.

[2] Shakespeare.

[3] «C'étaient des fièvres du temps — des jeunesses de nos princes et de chaleur de foie de leurs conseillers» (Balsac, 5me discours sur la cour).

[4] Πρβλ. καὶ τὰ ἑξῆς· émouvoir la bile, échauffer sa bile (= exciter la colère), décharger sa bile (=décharger sa colère).

[5] Molière, Femmes savantes II, 7.

Ὁ στόμαχος εἶναι ἐκ τῶν κυριωτάτων ὀργάνων τῆς πέψεως· τὸ δὲ ἧπαρ χρησιμεύει εἰς τὴν ἐναποταμίευσιν τῶν διὰ τῆς τροφῆς εἰσαγομένων εἰς τὸν ὀργανισμὸν ὑδατανθράκων καὶ τὴν καταστροφὴν αἱμοσφαιρίων καὶ ἐπιβλαβῶν στοιχείων, εἴτε γεννωμένων ἐν τῷ ὀργανισμῷ εἴτε ἔξωθεν εἰσιόντων, καὶ τὴν ἔκκρισιν τῆς χολῆς καὶ τῆς οὐρίας καὶ ὅ,τι τοιοῦτον, ἡ δὲ χολὴ συμβάλλεται εἰς τὴν ἐν τῷ ἐντέρῳ πέψιν, ὡς τὸ ἐντερικὸν καὶ μάλιστα τὸ παγκρεατικὸν ὑγρόν· οἱ δὲ νεφροὶ ἀπεργάζονται τὴν ἀπόκρισιν παντοίων εἰς τὸν ὀργανισμὸν ἀχρήστων προϊόντων τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης· ὁ δὲ σπλὴν παράγων λευκὰ καὶ διαφθείρων πυρρὰ γεγηρακότα αἱμοσφαίρια ἐκτελεῖ λειτουργίαν οἵαν ὁ μυελὸς τῶν ὀστῶν καὶ τὸ ἧπαρ, ὑφ᾽ ὧν καὶ ἀναπληροῦται ἡ λειτουργία αὐτοῦ, ἐὰν δι᾽ ἀσθένειαν ἐξαιρεθῇ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δὲ καρδία εἶναι τὸ κέντρον τοῦ εἰς τὰ ἀγγεῖα ἐκπεμπομένου καὶ εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματος περιφερομένου αἵματος. Κυρίως ἄρα εἰπεῖν τὰ εἰρημένα σπλάγχνα ἐπιτελοῦσι τὰς λειτουργίας τῆς φυτικῆς ζωῆς. Ἐκ τῆς κατὰ φύσιν λειτουργίας αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων ὀργάνων τῆς φυτικῆς καλουμένης ζωῆς καθόλου εἰπεῖν ἤρτηται ἡ τοῦ ὀργανισμοῦ ἰσορροπία καὶ παράγεται ἐν ἡμῖν τὸ συναίσθημα τῆς εὐεστοῦς.

Ἐπὶ δὲ τὸν ψυχικὸν βίον ἐμμέσως μόνον τὰ σπλάγχνα δύνανται νὰ ἔχωσι ροπὴν διὰ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα, ὅπερ εἶναι τὸ κύριον ὄργανον τῆς ψυχῆς. Καὶ ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι περιφανὴς κατὰ τὰς ἀνωμαλίας καὶ ταραχὰς τῆς λειτουργίας τῶν εἰρημένων σπλάγχνων. Πολλάκις καὶ μικραὶ τοιαῦται ἀνωμαλίαι εἴτ᾽ ἐκδήλως εἴτε ἀνεπιγνώστως ἔχουσι τὸν ἀντίκτυπον αὐτῶν ἐν τῷ κεντρικῷ συστήματι καὶ δὴ τῷ ἐγκεφάλῳ, ὅστις εἶναι ἕδρα τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ὑπάρχουσι περιστάσεις, ἐν αἷς χαίρομεν ἢ λυπούμεθα καὶ ἀγνοοῦμεν τὰ αἴτια τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης, διότι τὰ συναισθήματα ταῦτα οὐχὶ ἐκ παραστάσεων προέρχονται, ἀλλ᾽ ἐκ λανθανόντων ἐρεθισμῶν τοῦ ὀργανισμοῦ ἡμῶν.

Ἀλλὰ πολλῷ ἰσχυροτέραν ροπὴν ἐπὶ τὴν ψυχὴν ἔχουσι μείζονες ἀνωμαλίαι τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τῶν σπλάγχνων. Ἡ παρατήρησις διδάσκει ὅτι πλεῖστα ψυχικὰ νοσήματα εἶναι ἐπιγεννήματα ἀνωμαλίας καὶ παθήσεων τοῦ στομάχου καὶ καθόλου τοῦ πεπτικοῦ σωλῆνος. Δι᾽ ἀσιτίαν πολλῶν ἡμερῶν δύναται νὰ ἐπέλθῃ παραλήρημα παρὰ τοῖς παιδίοις καὶ παραισθήσεις παρὰ τοῖς ἐνηλίκοις καὶ μανία πρὸς τούτοις, ἂν μάλιστα πάσχωσιν ὑπὸ δυσπεψίας. Καὶ μελαγχολία δὲ

καὶ φόβος τοῦ θανάτου καὶ τάσις πρὸς αὐτοκτονίαν καὶ εὐοργησία καὶ τῆς μνήμης ταραχαὶ καὶ ὄνειροι συχνοὶ καὶ ἀβουλησία καὶ ἄλλα παντοῖα ψυχικὰ νοσήματα παρατηροῦνται παρὰ τοῖς νοσοῦσι τὸν στόμαχον.

Καὶ οὐ μόνον τοῦ στομάχου ἀλλὰ καὶ ἄλλων σπλάγχνων εἴτε ὀξέα εἴτε χρόνια νοσήματα ἐπιφέρουσιν ἀνωμαλίας ψυχικάς. Ὁ Hammond μνημονεύει περιπτώσεις μελαγχολίας ἐπιγενομένας ἐξ ἀποστημάτων τοῦ ἥπατος καὶ ἐξαφανισθείσας μετὰ τὴν ἴασιν αὐτοῦ. Καὶ νεώταται δὲ παρατηρήσεις βεβαιοῦσιν ὅτι παντοῖα τοῦ ἥπατος νοσήματα, οἷον αὔξησις αὐτοῦ κατ᾽ ὄγκον καὶ τῶν κυττάρων τῶν ἱστῶν αὐτοῦ ἐκφυλισμὸς ἔχουσιν ἐπακολούθημα παραισθήσεις καὶ ἐφιάλτας καὶ μανίαν. Καὶ τῶν νεφρῶν δὲ παθήσεις καὶ δὴ καὶ μόνη τῶν ἀποκριμάτων αὐτῶν ἐπίσχεσις ἄνευ ἀνωμαλίας τοῦ ἱστοῦ γίνονται παραίτιοι πολλῶν ψυχικῶν ταραχῶν, οἷον παραληρημάτων ἐμφερῶν πρὸς τὰ προερχόμενα ἐκ πυρετοῦ καὶ μελαγχολίας.

Πρὸς δὲ τούτοις τῆς καρδίας παθήσεις ἔχουσι ῥοπὴν ἐπὶ τὸν βίον τὸν ψυχικόν. Πασχούσης τῆς μιτροειδοῦς βαλβῖδος αὐτῆς παρατηροῦνται ἀπάθεια, εὐοργησία, ῥοπὴ πρὸς αὐτοκτονίαν καὶ παραπλήσια νοσήματα τῆς ψυχῆς [1].

Διτταὶ δὲ εἶναι αἱ ὁδοί, δι᾽ ὧν τὰ σπλάγχνα ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον. Κατὰ τὴν πρώτην ἡ ἐπίδρασις γίνεται διὰ τῶν ἰνῶν τοῦ αὐτονόμου νευρικοῦ συστήματος, ὅπερ διέπει τὴν λειτουργίαν τῶν σπλάγχνων καὶ καθόλου τῶν μυϊκῶν ἰνῶν, τῶν μὴ ὑποκειμένων εἰς τὴν βούλησιν ἡμῶν, ὡς τῆς καρδίας, τῶν ἀγγείων, τοῦ ἐντέρου καὶ τῶν ἄλλων, καὶ συνδέει αὐτὰ πρὸς τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα. Διακρίνεται δὲ τὸ αὐτόνομον σύστημα εἰς δύο μέρη, τὸ συμπαθητικὸν καὶ τὸ παρασυμπαθητικόν. Ἀποτελεῖται δὲ πάλιν τὸ συμπαθητικὸν νευρικὸν σύστημα ἐκ τριττῶν μερῶν, τοῦ στελέχους, τῶν συνδετικῶν κλάδων καὶ τῶν περιφερικῶν ἰνῶν. Καὶ τὸ μὲν στέλεχος ἀπαρτίζουσι κεντρικὰ γαγγλιακὰ κύτταρα τεταγμένα εἰς δύο στοίχους ἑκατέρωθεν τῆς σπονδυλικῆς στήλης, διήκοντας ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μέχρι τοῦ κόκκυγος· συνάπτονται δὲ πρὸς ἄλληλα ἑκατέρου στοίχου τὰ γάγγλια διὰ στελεχίων μεσογαγγλίων καλουμένων. Οἱ δὲ συνδετικοὶ ἢ ἀναστομω-

[1] Krafft-Ebing, Psychiatrie [6], σελ. 181 κ. ἑξ. Kraepelin, Psychiatrie [7] σελ. 69.

τικοὶ κλάδοι ἀποτελοῦνται ἐκ νευρικῶν ἰνῶν, δι᾽ ὧν τὸ συμπαθητικὸν σύστημα συνδέεται πρὸς τὸ κεντρικόν. Τῶν ἰνῶν δὲ τούτων αἱ μὲν οὖσαι ἀποφυάδες κυττάρων τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος φέρονται εἰς τὸ συμπαθητικὸν σύστημα, αἱ δὲ ἀποφυάδες οὖσαι τοῦ συμπαθητικοῦ συστήματος εἰς τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα ἀποτελευτῶσιν. Αἱ δὲ περιφερικαὶ ἶνες τὸ μὲν ἀποφύονται ἐκ τῶν ἐν τοῖς γαγγλίοις τοῦ συμπαθητικοῦ ὑπαρχόντων νευρικῶν κυττάρων, αἱ δ᾽ ἐκ τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ἐκπορευόμεναι διέρχονται διὰ τῶν γαγγλίων τῶν συμπαθητικῶν. Πρὸς τὰ σπλάγχνα δ᾽ αἱ ἶνες αὗται φερόμεναι ἀποτελοῦσι πλέγματα, ἐν οἷς ὑπάρχουσι γάγγλια συμπαθητικά. Τῶν δὲ πλεγμάτων τούτων ἀξιολογώτατον εἶναι τὸ ἡλιακὸν (plexus solaris).

Τὸ δὲ παρασυμπαθητικὸν σύστημα ἀποτελεῖται ἐξ ἰνῶν αὐτονόμων ἀφορμωμένων ἐκ τοῦ μέσου καὶ τοῦ ἐσχάτου ἐγκεφάλου καὶ τῆς ἱερᾶς μοίρας τοῦ νωτιαίου μυελοῦ. Καὶ αἱ μὲν ἐκ τοῦ μέσου ἐγκεφάλου ἶνες τελευτῶσαι εἰς τὸ ὀφθαλμικὸν γάγγλιον συντελοῦσιν εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ ὀφθαλμοῦ, αἱ δὲ ἀπὸ τοῦ προμήκους συμβάλλονται εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν ἐκκρίσεων, τῆς καρδίας, τῶν βρόγχων, τοῦ στομάχου, τοῦ ἐντέρου καὶ ἄλλων ὀργάνων, αἱ δὲ ἀπὸ τῆς ἱερᾶς μοίρας ἐξορμώμεναι ἶνες συντείνουσιν εἰς τὴν ἔμμεσον ρύθμισιν τῆς λειτουργίας τῶν γεννητικῶν καὶ ἄλλων ὀργάνων. Εἶναι δὲ ἡ δρᾶσις τῶν συμπαθητικῶν καὶ παρασυμπαθητικῶν ἰνῶν ἀνταγωνιστική, καὶ δὴ ἡ μὲν διεγερτική, ἡ δὲ ἀνασταλτική.

Διὰ τῆς διατάξεως ταύτης τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα ἐπιδρᾷ διὰ τοῦ αὐτονόμου ἐπὶ τὰ σπλάγχνα καὶ τὰ ἀγγεῖα ὅλου τοῦ σώματος, ὧν ρυθμίζει τὴν λειτουργίαν, καὶ συντελεῖ εἰς τὰς παντοίας φυσιολογικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τὸ ἐρύθημα καὶ ὁ ὦχρος καὶ καθόλου τὰ φαινόμενα τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος καὶ τῆς ἀναπνοῆς διὰ τοιαύτης μάλιστα ἐπενεργείας ἐξηγοῦνται. Καὶ τῶν ἐνδοκρινῶν δὲ ἀδένων αἱ λειτουργίαι διὰ τῆς αὐτῆς ἐπιδρῶσιν ὁδοῦ, διότι καὶ αὗται τελοῦσιν ὑπὸ τὴν ροπὴν τοῦ αὐτονόμου νευρικοῦ συστήματος.

Ἀλλὰ καὶ τἀνάπαλιν συμβαίνει διὰ τὴν τοιαύτην διάταξιν. Πᾶσα ὀργανικὴ διάθεσις καὶ ἀνωμαλία ἐπιδρῶσα καὶ ἐπὶ τὸ αὐτόνομον νευρικὸν σύστημα ἔχει ροπὴν ἐπὶ τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὴν ψυχήν. Οὕτω δὲ λαμβάνομεν αἴσθησιν τῆς πείνης καὶ τῆς δίψης, ἥτις εἶναι,

ὡς ὁ Cl. Bernard ἔδειξεν, αἴσθημα ἐξ ἐλλείψεως ὕδατος ἐν τῷ ὀργανισμῷ προερχόμενον, καὶ ἄλλων πολλῶν ὀργανικῶν αἰσθημάτων. Ὡσαύτως δὲ διὰ τοῦ ἡλιακοῦ πλέγματος διαβιβάζονται εἰς τὸν ἐγκέφαλον ἐρεθίσματα κατὰ τὰς παντοίας ταραχὰς τοῦ στομάχου καὶ τῶν λοιπῶν σπλάγχνων. Καὶ ὅταν μὲν μικραί τινες εἶναι αἱ ταραχαί, οὐδαμῶς βλάπτεται τοῦ κέντρου ἡ λειτουργία, ὅταν δὲ εἶναι μεγάλαι, ἐπιφέρουσιν οἵας ἐν τοῖς πρόσθεν ἐμνημονεύσαμεν ψυχικὰς ἀνωμαλίας. Τὴν αὐτὴν δ' ἔχει καὶ τὸ νεφριτικὸν πλέγμα ῥοπὴν καὶ πολλῷ μᾶλλον τὸ γεννητικόν, ἰδίᾳ τῶν γυναικῶν (διαταραχὴ τῆς ἐμμήνου ῥύσεως, κύησις, πυρετὸς ἐπιλόχιος κττ.) καὶ τἆλλα. Καὶ συνελόντι εἰπεῖν διὰ τὴν διάταξιν ταύτην καὶ τὴν σύνδεσιν τῶν σπλάγχνων πρὸς τὸν ἐγκέφαλον πᾶν ὅ,τι συμβαίνει ἐν τῷ στομάχῳ καὶ τῷ ἥπατι καὶ τῷ ἐντέρῳ καὶ τοῖς νεφροῖς καὶ τοῖς γεννητικοῖς ὀργάνοις ἔχει τὸν ἀντίκτυπον διὰ τοῦ ἡλιακοῦ μάλιστα πλέγματος ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ τῇ ψυχῇ[1].

Κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ὁδὸν ἡ τῶν σπλάγχνων ἐπίδρασις ἐπὶ τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὴν ψυχὴν γίνεται διὰ τῆς τοῦ αἵματος κυκλοφορίας. Αἱ τροφαὶ ἐμπεριέχουσιν ἔστιν ὅτε βλαβερὰς οὐσίας. Τῶν οὐσιῶν δὲ τούτων, ἐφ' ὅσον εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὑγιής, αἱ μὲν διὰ τῶν πεπτικῶν ὑγρῶν καὶ μάλιστα τοῦ γαστρικοῦ, αἱ δὲ διὰ τῆς λειτουργίας τοῦ ἥπατος ἐλαττοῦνται, ἐπειδὴ τὰ ἡπατικὰ κύτταρα κέκτηνται τὴν ἰδιότητα νὰ καταστρέφωσι πᾶν δηλητήριον ἐν τῷ ὀργανισμῷ γεννώμενον ἢ εἰσκωμάζον εἰς αὐτόν, αἱ δὲ ὑπόλοιποι ἐξέρχονται διὰ τῶν οὔρων καὶ τοῦ ἱδρῶτος. Ἀλλ' ἐὰν πάσχῃ τι τῶν εἰρημένων ὀργάνων, παρακωλύεται ἡ ἐξουδετέρωσις τῶν βλαβερῶν οὐσιῶν. Ἐὰν ἐπὶ παραδείγματι πάσχῃ ὁ στόμαχος, τὸ γαστρικὸν ὑγρὸν τὸ μὲν ἐλαττοῦται, τὸ δὲ ἀποβάλλει μέρος τῆς ὀξύτητος αὐτοῦ. Ἐκ τούτου δὲ ἡ πέψις ἀποβαίνει ἀτελεστέρα καὶ τὰ πολλὰ τῶν δηλητηρίων δὲν καταστρέφονται. Καὶ διερευνόμενος δὲ ὁ στόμαχος ἀποβάλλει τὴν ἱκανότητα νὰ ὠθῇ κανο-

[1] Διὰ τὰς συμπαθητικὰς ἶνας, αἵτινες εἶναι πολλῷ ἧττον εὐερέθιστοι τῶν κεντρικῶν, οὔτε τῶν μικρῶν τῶν σπλάγχνων ἀνωμαλιῶν αἴσθησιν λαμβάνομεν, οὔτε δυνάμεθα νὰ ἐντοπίσωμεν αὐτὰς εὐχερῶς.

Θεοφίλου Βορέα, Ψυχολογία (Ἀκαδημεικά, 2, 1933), σελ. 94 κ. ἑξ. Ὁ Γαληνὸς ἤδη ὁμιλεῖ περὶ ἐπικοινωνίας τοῦ ἐγκεφάλου μετὰ τοῦ στομάχου διὰ νεύρων, ἐκ δὲ τῆς ἐπικοινωνίας ταύτης ἑρμηνεύει τὴν γένεσιν τοῦ εἰλίγγου ἐκ στομαχικῶν ἀνωμαλιῶν (Πρβλ. καὶ Haeser, I, 381).

νικῶς τὰς τροφὰς πρὸς τὰ πρόσω. Ἐκ τῆς μακροτέρας δ' ἐν τῷ στομάχῳ παραμονῆς αὐτῶν παράγονται στοιχεῖα ἐπιβλαβῆ, γαλακτικὸν καὶ ὀξικὸν καὶ βουτυρικὸν ὀξὺ καὶ ὀξῶναι καὶ πτωμαῖναι κττ., ἅτινα ἀπορροφούμενα εἰσέρχονται εἰς τὸ αἷμα καὶ παντοίας ἐπιφέρουσι ταραχὰς εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς θρέψεως τῶν διαφόρων ὀργάνων καὶ δὴ καὶ τοῦ ἐγκεφάλου, ἐξ οὗ κεφαλαλγία καὶ θλῖψις καὶ ἄλλαι ψυχικαὶ ἀνωμαλίαι προκαλοῦνται. Τοῦ ἥπατος καὶ τῶν νεφρῶν καὶ τῶν ἐνδοκρινῶν ἀδένων καθόλου ἡ λειτουργία δὲν δύναται νὰ αἴρῃ ὅλως τὰς τοιαύτας ἀνωμαλίας.

Ἀλλὰ καὶ μόνον τὸ ἧπαρ ἐὰν πάσχῃ, δύνανται νὰ παράγωνται ψυχικαὶ διαταραχαί. Τὰ διάφορα ὀρυκτὰ δηλητήρια καὶ τὰ πλεῖστα τῶν φυτικῶν καὶ τῶν ἀλκαλοειδῶν ἀποβάλλουσι τὸ ἥμισυ ἢ καὶ τὰ δύο τρίτα τῆς τοξικότητος αὐτῶν κατὰ τὴν διὰ τοῦ ἥπατος δίοδον. Τὰ ἡπατικὰ κύτταρα, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, ἐξουδετεροῦσι τὰ ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ζυμώσεως προερχόμενα δηλητήρια καὶ τὰ μικρόβια. Ἀλλὰ διὰ τῆς διαφθορᾶς τοῦ ἥπατος αἱ τοξικαὶ οὐσίαι διαμένουσιν ἐν τῷ ὀργανισμῷ. Ἐκ τούτων δ' αἱ ἐνδογενεῖς δηλητηριάσεις (auto-intoxications), ἐπειδὴ αἱ τοξῖναι αὗται ἀθροίζονται ἐν τῷ ἥπατι καὶ ἀπορροφούμεναι ἀσκοῦσιν ἐπὶ τὸν ἐγκέφαλον ῥοπήν.

Καὶ τῶν νεφρῶν δὲ νοσήματα ὁμοίας προκαλοῦσι ψυχοπαθείας, διότι κατὰ τὰς παθήσεις αὐτῶν ἐλλιπῶς λειτουργεῖται ἡ ἀπόκρισις τῶν τοξινῶν.

Αἱ δὲ τῆς καρδίας παθήσεις, περὶ ὧν εἴπομεν ἤδη, ἐπιφέρουσι ψυχικὰ νοσήματα ἕνεκα τῆς διαταραχῆς τῆς τοῦ αἵματος κυκλοφορίας. Ἡ παρατήρησις διδάσκει ὅτι ἡ κανονικὴ κυκλοφορία τοῦ αἵματος ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ μέγιστα συμβάλλεται εἰς τὴν εὔρυθμον λειτουργίαν τῆς ψυχῆς, ἀναιμία δὲ ἢ ὑπεραιμία αὐτοῦ προκαλεῖ ψυχικὰς ταραχάς. Κατὰ τὴν ἐγρήγορσιν πολὺ ῥέει τὸ αἷμα ἐν τοῖς ἀγγείοις τοῦ ἐγκεφάλου, κατὰ δὲ τὸν ὕπνον ὀλιγώτερον. Αἱ βραχεῖαι ἐπιληπτικαὶ ἐκδηλώσεις ἑρμηνεύονται ἐκ τῆς ἐπισχέσεως τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος. Καὶ ὑπεραιμία δὲ τῶν μηνίγγων καὶ τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ, οἷα παρατηρεῖται ἐπὶ βαλβιδικῶν ἀλλοιώσεων τῆς καρδίας, ὁμοίας ἀνωμαλίας προκαλεῖ [1].

---

[1] Πρβλ. Θεοφίλου Βορέα Ἀκαδημεικὰ 2, Ψυχολογία, 1933, σελ. 64 κ. ἑξ. καὶ τὴν αὐτόθι ἀναγεγραμμένην βιβλιογραφίαν.

Καὶ εἶναι λοιπὸν πρόδηλον ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι μόνον περὶ ἐμμέσου ῥοπῆς τῶν σπλάγχνων ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον δυνάμεθα νὰ ποιώμεθα λόγον, ἡ δὲ δόξα περὶ αὐτῶν ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς ἐγένετο πλάνης προϊόν.

2. Ἐξήγησις τῆς δόξης τῶν παλαιῶν.

Καὶ νῦν ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν λόγων, οἵτινες τοὺς ἀνθρώπους ἤγαγον εἰς τὴν δόξαν περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς.

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἤχθησαν οἱ ἄνθρωποι ἐκ παρατηρήσεως, ἀλλὰ παρατηρήσεως ἀνεπιστήμονος, ἀφελεστέρας. Ὁ ἀφελῶς παρατηρῶν ἄνθρωπος ταυτίζει πρῶτον τὴν ψυχὴν πρὸς τὴν ζωὴν καθόλου εἰπεῖν, τῆς δὲ ζωῆς ἀρχὴν νομίζει τὴν ἀναπνοήν, ἐπειδὴ ἡ ζωὴ οὕτω στενῶς συνδέεται πρὸς τὴν λειτουργίαν ταύτην, ὥστε παύεται παυομένης ἐκείνης. Ἐκ δὲ τούτου καὶ τὴν ψυχὴν τὴν αὐτὴν ὑπολαμβάνει πρὸς τὴν ἀναπνοήν.

Ὑπάρχουσι λαοί, παρ' οἷς ἡ αὐτὴ λέξις δηλοῖ τὴν ἀναπνοὴν καὶ τὴν ψυχήν, ὡς ἐν Αὐστραλίᾳ καὶ ἐν Ἰάβᾳ[1]. Καὶ ἐν Καλιφορνίᾳ ἐν τῇ γλώσσῃ netela ἡ αὐτὴ λέξις δηλοῖ τὴν ἀναπνοὴν καὶ τὴν ζωὴν καὶ τὴν ψυχήν[2]. Πρὸς δὲ τούτοις ἐν τῇ σλαυϊκῇ γλώσσῃ duck ἥ τε ἀναπνοὴ λέγεται καὶ ἡ ψυχή.

Ὁμοία δ' ἐγένετο τῶν Ἑβραίων ἡ θεωρία. Ruach, λέξις κοινὴ παρὰ τοῖς Σημίταις, δηλοῖ κυρίως τὴν πνοήν, τὸν ἀέρα, τὸν ἄνεμον[3], εἶτα δ' ἐλέχθη περὶ τῆς ἀναπνοῆς καὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ψυχῆς[4]. Καὶ αἱ λέξεις nephesch καὶ neschama, αἵτινες δηλοῦσι τὴν ψυχήν, κυριολογοῦνται περὶ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἀνέμου[5].

---

[1] Πρβλ. Tylor, Primitive Culture, κατὰ τὴν γαλλ. μετάφρ. Mme Pauline Brunet, 1876, I, σελ. 501.

[2] Bastian, Vergleichende Psychologie, 1868, σελ. 15. Tylor ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ.

[3] Ὡς ἐν Ἰὼβ 7, 7, 1, 19, 30, 15 καὶ ἄλλ.

[4] Ὡς ἐν Ψ. 135, 17, Ἰὼβ 17, 1, Γεν. 41, 8, Ἰὼβ 20, 3 καὶ ἄλλ. Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ ὅτι ἐν ταῖς κοσμογονίαις τῶν ἀνατολικῶν ἐθνῶν, ὡς καὶ ἐν τοῖς ὀρφικοῖς διδάγμασιν, ἀὴρ καὶ πνεῦμα λέγονται στοιχεῖα δημιουργικὰ (Πρβλ καὶ Siebeck, Gesch. d. Psychol., I, 1880, σελ. 133).

[5] Nephesch δηλοῖ τὴν πνοὴν ἐν Ἰὼβ 41, 13 καὶ ἄλλ., neschama δὲ τὸν ἄνεμον σημαίνει ἐν Ἰὼβ 37, 10.

Οὐδὲν διαφέρει ἡ τῶν Ἑλλήνων ἐκδοχή. Μαρτυροῦσι τὰ τοῦ Ὁμήρου «πέπνυσαι νόῳ»[1], «πεπνυμένα βάζεις»[2] κτт., ἐν οἷς περιφανῶς *πνεῦμα* εἶναι ἡ ψυχή, ἔτι δὲ αὐτὴ ἡ λέξις *ψυχή*. Ψυχὴ δῆλον ὅτι (φυ-σῶ, spu ἐν τῇ σανσκριτικῇ) εἶναι κυρίως τὸ φύσημα τὸ πνεῦμα, ὅπερ παρέχει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ζωήν. Ὁ λιποθυμῶν ἀποπνέει τὴν ψυχήν, ὡς ἡ παρ' Ὁμήρῳ Ἀνδρομάχη, ἥτις ἐκ τῶν τειχῶν τῆς Τροίας ἰδοῦσα τὸν Ἀχιλλέα σύροντα τὸ πτῶμα τοῦ Ἕκτορος ὑπὸ μεγίστης λύπης κατελήφθη,

τὴν δὲ κατ' ὀφθαλμῶν ἐρεβεννὴ νὺξ ἐκάλυψεν,
ἤριπε δ' ἐξοπίσω, ἀπὸ δὲ ψυχὴν ἐκάπυσσεν[3]

ὡσαύτως δὲ ὁ ἀποθνήσκων·

ἀπέπνευσε ψυχάς,

εἶπεν ὁ Πίνδαρος[4], ὁ δ' Εὐριπίδης

ἐκπνέων ψυχὴν ἐμήν[5].

Διέμεινε δὲ ἡ τοιαύτη γνώμη καὶ παρὰ τοῖς φιλοσόφοις καὶ τοῖς ἰατροῖς, ὑφ' ὧν ὑπελήφθη συγγενὴς ἡ ψυχὴ πρὸς τὸν εἰσπνεόμενον ἀέρα καὶ πρὸς πνεῦμά τι, ζωτικήν τινα δύναμιν ὑπάρχουσαν ἐν ἡμῖν. Ὁ Ἀναξιμένης ἐδίδαξεν ὅτι ἡ ἡμετέρα ψυχὴ ἀὴρ οὖσα ἡμᾶς συγκρατεῖ καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀὴρ περιέχει[6]. Ὁ δὲ Πλάτων ἐν Κρατύλῳ λέγει, «οἴεταί τι τὸ τοιοῦτον νοεῖν τοὺς τὴν ψυχὴν ὀνομάσαντας, ὡς τοῦτο ἄρα, ὅταν παρῇ τῷ σώματι, αἴτιόν ἐστι τοῦ ζῆν αὐτῷ καὶ τὴν τοῦ ἀναπνεῖν δύναμιν παρέχον καὶ ἀναψῦχον, ἅμα δ' ἐκλείποντος τοῦ ἀναψύχοντος τὸ σῶμα ἀπόλλυταί τε καὶ τελευτᾷ»[7]· καὶ ὁ Δημόκριτος εἶπεν ὅτι ἡ ψυχὴ ἐκλήθη οὕτω διὰ τὴν κατάψυξιν καὶ τὴν ἀναπνοήν[8], ὁ δὲ Ἀρεταῖος ὅτι «δυοῖσι τοῖσι πρώτοισι, τροφῇ καὶ πνεύματι, τὰ ζῷα ζῇ, τουτέων δὲ πολλῷ ἐπικαιροτέρη ἀναπνοή· ἦν γὰρ

---

[1] Ἰλιάδ. Ω 377.
[2] Ἰλιάδ. Θ 58.
[3] Ἰλιάδ. Χ 446 κ. ἑξ.
[4] Νεμ. Ι, 47. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Σιμωνίδου· *«γλυκεῖαν ψυχὰν ἀποπνέον γαλαθηνὸν τέκος»* (Παρ' Ἀθην. 9, 396e) καὶ εἴ τι ἄλλο.
[5] Ὀρέστης 1163.
[6] Ψ. Πλουτ. περὶ τῶν ἀρεσκ. Ι, 3, 6.
[7] Κρατύλ. 399 D.
[8] Ἀριστοτ. περὶ ζ. μορ. Α 2, 405 β 29.

ἐπίσχῃ τις αὐτήν, οὐκ εἰς μικρὰν διαρκέει, ἀλλ' αὐτίκα θνήσκει ὤνθρωπος»[1]. Κατὰ Διογένην τὸν Ἀπολλωνιάτην «ἄνθρωπος καὶ τὰ ἄλλα ζῷα ἀναπνέοντα ζώει τῷ ἀέρι καὶ τοῦτο αὐτοῖσι καὶ ψυχή ἐστι καὶ νόησις· καὶ ἐὰν τοῦτο ἀπαλλαχθῇ, ἀποθνήσκει καὶ ἡ νόησις ἐπιλείπει»[2]. Καὶ ὁ Ἱπποκράτης ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ῥοπῆς, ἣν τὰ πνεύματα (ὁ ἀὴρ) ἔχουσιν ἐπὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν[3].

Πιθανώτατον δὲ εἶναι ὅτι καὶ ἦτορ ἐκλήθη ἡ καρδία[4] τὴν ἀρχὴν ὡς ὄργανον τῆς ἀναπνοῆς (ἄω=πνέω), ἐπειδὴ ἐκ παλαιοῦ χρόνου ἐνομίσθη αἰτία τῆς λειτουργίας ταύτης ἡ ἕδρα, ἐν ᾗ παράγεται τὸ πνεῦμα[5]. Κατὰ τοὺς Ἱπποκρατικοὺς μέρος τι τοῦ ἀναπνεομένου ἀέρος ἔρχεται εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ἄλλο εἰς τὸν στόμαχον, ἄλλο δὲ εἰς τοὺς πνεύμονας καὶ τὰς φλέβας καὶ δι' αὐτῶν εἰς τὴν καρδίαν, ἔνθα ἔχει τὴν ἀρχὴν τὸ καθ' ὅλον τὸ σῶμα φερόμενον πνεῦμα[6]. Κατὰ δὲ τὸν Ἀριστοτέλη «ὁ πνεύμων κεῖται οὗ ἡ καρδία καὶ περὶ ταύτην, ἡ δὲ ἀνα-

---

[1] Περὶ ὀξέων παθῶν, Β, 1.

[2] Ἀπόσπ. 5. Σιμπλ. Φυσ. 152, 18. Μ Εὐαγγελίδου Σύνοψις ἱστ. τῆς Φιλ. Ι, 1, 1904, σελ. 82. Ὅμοια δ' ἐδίδαξε καὶ ὁ Ἡράκλειτος. Διαφέρει δὲ τῶν Στωικῶν ἡ ἐκδοχή. Ὁ Πλούταρχος περὶ τοῦ Χρυσίππου λέγει· «Τὸ βρέφος ἐν τῇ γαστρὶ φύσει τρέφεσθαι νομίζει καθάπερ τὸ φυτόν· ὅταν δὲ τεχθῇ, ψυχόμενον ὑπὸ τοῦ ἀέρος καὶ στομούμενον τὸ πνεῦμα μεταβάλλειν καὶ γίγνεσθαι ζῷον, ὅθεν οὐκ ἀπὸ τρόπου τὴν ψυχὴν ὠνομάσθαι παρὰ τὴν ψῦξιν» (Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων, κεφ. 41).

[3] Περὶ ἀέρων, ὑδάτων καὶ τόπων· ἔκδ. Κοραῆ, 1816, §§ 85, 120, 125 καὶ ἄλλ.

[4] Ἦτορ παρ' Ὁμήρῳ ἴσα δύναται τῇ καρδίᾳ ὡς καὶ ἄλλοι παρετήρησαν. Ὀρθῶς δὲ ὁ Buchholz (ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ) τὸν Helbig διαφωνοῦντα (ἐν Dissert. de vi et usu vocabulorum φρένες, θυμὸς etc., 1840, σελ. 18) ὑπομιμνήσκει ὅτι ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι (Ἰλιάδ. Χ. 451) λέγεται

ἐν δέ μοι αὐτῷ
πάλλεται ἦτορ ἀνὰ στόμα,

ὡς λέγεται περὶ τῆς καρδίας (Ἰλιάδ. Κ. 94).

[5] Πρβλ. καὶ Haeser, Gesch. d. Medecin[3], 1875, σελ. 135.

[6] Πρβλ. τὸ σύγγραμμα «Περὶ ὀστέων φύσιος» (Littré IX, 182). Διὰ τοῦ εἰσπνεομένου ἀέρος, ἔλεγον, συντηρεῖται καὶ ἡ ἐν τῷ σώματι θερμότης (τὸ *ἔμφυτον θερμόν*). Ἡ συντήρησις δὲ τῆς θερμότητος ταύτης διὰ τοῦ ἀέρος καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ ζωογόνου πνεύματος εἶναι ὁ πρώτιστος τῆς ἀναπνοῆς σκοπός. (Πρβλ. καὶ Haeser Gesch. der Medicin[3], 1875, σελ. 131, 138 καὶ ἄλλ.). Αἱ δὲ ἀρτηρίαι ἐνέχουσι πνεῦμα, εἴτε ἀμιγὲς εἴτε μετὰ αἵματος (Haeser, 138). Γνωστὸν δὲ εἶναι ὅτι ὁ Ἐρασίστρατος εἰσήγαγε τὴν ὑπόθεσιν τῶν *ἀναστομώσεων*, συνδέσεων ἀρτηριῶν καὶ φλεβῶν, δι' ὧν κατὰ τὰς ἀσθενείας καὶ τὰ τραύματα αἷμα τῶν φλεβῶν εἰσέρχεται καὶ εἰς τὰς ἀρτηρίας (Haeser 239).

πνοὴ διά τε τοῦτον καὶ διὰ τὴν ἀρχὴν τὴν ἐν τῇ καρδίᾳ ἐνυπάρχουσαν»[1]· εἶπε δὲ καὶ ὁ Ἀρεταῖος «διὰ πνεύμονος ἕλκει πνεῦμα εἰς ἀναπνοὴν ἡ καρδίη»[2].

Περὶ τοῦ πνεύματος κυριολεκτεῖται καὶ ἡ anima (animus ὡς ὄργανον τῶν ψυχικῶν ἐκδηλώσεων κατ' ἐξοχὴν) τῶν Ρωμαίων, ἅτε οὖσα συγγενὴς πρὸς τὸ ἄω (ἀήρ, ἄνεμος). Τὸν ἀέρα δηλοῖ ἡ anima παρὰ τῷ Λουκρητίῳ ἐν τῷ

et qui quattuor ex rebus posse omnia rentur,
ex igni et terra atque anima procrescere et imbri[3],

τὴν ζωὴν δὲ ἐν τῷ

dimissa anima corpus caret undique sensu[4].

Καὶ spiritus δὲ ἡ πνοὴ κυρίως εἶναι, ὡς ἐν τῷ

Spiritus Boreae[5],

εἶτα δὲ ἡ ἀναπνοή·

extremum spiritum effundere[6]

καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ψυχικόν, ἡ διάνοια ὡς ἐν τῷ τοῦ Ὁρατίου·

Spiritum Phoebus mihi dedit[7].

Ὡσαύτως δ' ἐκ παρατηρήσεως ἤχθησαν πιθανῶς οἱ ἄνθρωποι νὰ θεωρήσωσι τὸ αἷμα ἕδραν τῆς ψυχῆς. Τὸ αἷμα εἶναι ὅρος εἰς τὴν ζωὴν ἀπαραίτητος. Ἐκροὴ αὐτοῦ, ὡς ἡ τῆς ἀναπνοῆς παῦσις, ἐπιφέρει λιποθυμίαν καὶ θάνατον. Ὦχρος καὶ ἐρύθημα κατὰ τὰ ψυχικὰ πάθη ἤρτηνται καὶ ἐξ αὐτοῦ. Διὰ τὴν αἰτίαν δὲ ταύτην ὁ ἄνθρωπος ὑπέλαβε τὴν ἀρχὴν τὸ αἷμα ἕδραν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ψυχῆς.

Οἱ Σιαμαῖοι καὶ οἱ Καραΐβαι ταυτίζουσι πρὸς τὸ αἷμα τὴν ψυχήν, λέγουσι δὲ ὅτι τοσαύτας ἔχει ἕκαστος ἄνθρωπος ψυχάς, ὅσας ἔχει σφυ-

---

[1] Περὶ ζ. μορ. Γ 3 665 α 15.
[2] Περὶ ὀξέων παθῶν Β 1.
[3] De rerum nat. 5, 257.
[4] Αὐτόθι 3, 357.
[5] Verg. Aeneis 12, 476.
[6] Verg. Aeneis 4, 336,
[7] Carm. 4, 6, 29. Πρβλ. τὸ «vir ingentis spiritus» Liv. 21. 1.

ζούσας ἀρτηρίας[1]. Κατὰ τοὺς Ἑβραίους ἡ ψυχὴ τοῦ ζῴου ὑπάρχει ἐν τῷ αἵματι· διὸ δὴ καὶ ἀπαγορεύεται ἡ χρῆσις τοῦ αἵματος παρ᾽ αὐτοῖς[2]. Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον ἀπηγορεύθη ἡ χρῆσις τοῦ αἵματος καὶ ἐν τῇ πρώτῃ ἐκκλησίᾳ[3]. Μετὰ τοῦ αἵματος κατὰ τοὺς Ἑβραίους ἐξέρχεται καὶ ἡ ψυχή[4]. Οὕτως ἐξηγεῖται ὅτι τὸ αἷμα τὸ ἐκχυθὲν ζητεῖ ἐκδίκησιν[5], ὡς ἡ ψυχή[6]. Καὶ *αἷμα δίκαιον*[7] καὶ *αἷμα ἀθῷον*[8] λέγεται, ἐπειδὴ τὸ αἷμα ὑπολαμβάνεται ἕδρα τῆς ψυχῆς.

Τὴν αὐτὴν τῶν πραγμάτων ἀντίληψιν εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις. Ἡ ψυχὴ κατὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη φέρεται πρὸς τὴν πληγὴν καὶ τείνει νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ σώματος·

ψυχὴ δὲ κατ᾽ οὐταμένην ὠτειλὴν
ἔσσυτ᾽ ἐπειγομένη[9].

Ὁ δὲ Ἀριστοφάνης εἶπε καὶ «*ψυχὴν ἐκπίνειν*»[10], διὰ τὸ αἷμα δῆλον ὅτι, ὁ δὲ Βεργίλιος καὶ ἐρυθρὰν ὠνόμασε τὴν ψυχὴν διὰ τὸ αἷμα·

purpuream vomit ille animam[11].

Εὑρίσκομεν δὲ καὶ ἐν τούτῳ καὶ φιλοσόφους καὶ ἰατροὺς συμφωνοῦντας. Ἐν τῷ ψευδιπποκρατείῳ συγγράμματι «περὶ φύσιος ἀνθρώπου» διαρρήδην λέγεται ὅτι ἐν τῷ αἵματι τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει ἡ ψυχή[12]. Κατὰ δὲ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ Κριτίας ἔλεγε ψυχὴν τὸ αἷμα[13]. Κατὰ δὲ τὸν Ἐμπεδοκλέα ἕδρα τῆς νοήσεως εἶναι τὸ αἷμα

---

[1] Bastian, Vergl. Psych., 1868, σελ. 18.
[2] Γεν. 9. 4 κ ἑξ. Πρβλ. Λευϊτ. 7, 10, 14, Δευτερ. 12, 13 «τοῦ μὴ φαγεῖν αἷμα, ὅτι αἷμα αὐτοῦ ἡ ψυχή»· καὶ Πραξ. 15, 20.
[3] Tertull, I, 149.
[4] Θρήν. 2, 12. Ἠσ 53 12. Ὡσαύτως δὲ κατὰ τοὺς Ἀσσυρίους, παρ᾽ οἷς tabaku napista ἤτοι *ἐκχέειν τὴν ψυχὴν* λέγεται τὸ ἀποκτείνειν.
[5] Γεν. 4, 10 «φωνὴ αἵματος τοῦ ἀδελφοῦ σου βοᾷ κτλ.».
[6] Ἰὼβ 24, 12. Πρβλ. Ἀποκαλ. 6, 9 κ ἑξ.
[7] Ψ. 94, 20.
[8] Ματθ. 23, 35.
[9] Ἰλιάδ. Ξ, 518. Σημειωτέον δὲ ὅτι κατὰ τὸν Ὅμηρον δὲν ταυτίζεται πρὸς τὸ αἷμα ἡ ψυχή. Ἐν Ἅδου αἱ ψυχαὶ αἷμα πιοῦσι ἀναλαμβάνουσι φρόνησιν (Πρβλ. Ὀδ. λ. 98 κ. ἑξ., 153, 540)
[10] Νεφέλ. 712. Ἔκδ. Blaydes, 1890.
[11] Aeneis 9, 349.
[12] Littré VI, 44. Πρβλ. καὶ τὸ «περὶ ὀστέων φύσιος», Littré IX, 182· καὶ Haeser, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. I, 138.
[13] «Ἕτεροι δ᾽ αἷμα (ἀπεφήναντο τὴν ψυχήν), καθάπερ Κριτίας, τὸ αἰσθάνεσθαι ψυχῆς οἰκειότατον ὑπολαμβάνοντες, τοῦτο δ᾽ ὑπάρχειν διὰ τὴν τοῦ αἵματος φύσιν» (Π. ψυχῆς Α 2, 405 β 5 κ. ἑξ Πρβλ. καὶ Tertull. de anima c. 15).

τὸ περὶ τὴν καρδίαν·

αἷμα γὰρ ἀνθρώποις περικάρδιόν ἐστι νόημα[1].

Φαίνεται δὲ πιθανὸν ὅτι ἡ καρδία τὸ μὲν τοῦ πνεύματος, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, τὸ δὲ τοῦ αἵματος κέντρον ἐκ παλαιοῦ νομισθεῖσα, ἐταυτίσθη πρὸς τὴν ψυχήν[2]. Συνεβάλετο δὲ ἀναμφηρίστως εἰς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἡ παρατήρησις ὅτι κατὰ τὰ ψυχικὰ πάθη ἐπέρχονται συγκινήσεις καὶ ταραχαὶ τῆς καρδίας. Ἐν τοῖς Ὁμηρικοῖς ἔπεσιν εἶναι πρόδηλος ἡ παρατήρησις τῶν τοιούτων φαινομένων· «πάλλεται ἦτορ ἀνὰ στόμα»[3], «πατάσσει κραδίη»[4], «πατάσσει θυμός»[5] εἶναι παρ' Ὁμήρῳ συνήθη, ὡς καὶ παρὰ τοῖς ἔπειτα[6]. Καὶ τὰ ὀνόματα δὲ τῆς καρδίας *κραδίη*, *κῆρ*[7], *θυμὸς*[8] ἐκ τῆς ταραχῆς ταύτης ἔχουσιν ἴσως τὴν ἀρχὴν αὐτῶν.

---

[1] Στίχ. 327. Πρβλ. καὶ Ritter Preller Hist. Phil. Gr.[7], 1888, σελ. 148.

[2] Πότε κυρίως ἐνομίσθη ἡ καρδία κέντρον τοῦ αἵματος, δὲν εἶναι παντάπασι φανερόν. Παρὰ Πλάτωνι ἡ γνώμη αὕτη εἶναι περιφανεστάτη. «Τὴν δὲ δὴ καρδίαν ἅμμα τῶν φλεβῶν καὶ πηγὴν τοῦ περιφερομένου κατὰ πάντα τὰ μέλη σφοδρῶς αἵματος εἰς τὴν δορυφορικὴν οἴκησιν κατέστησαν», λέγεται ἐν Τιμαίῳ (69 C). Ὡσαύτως δὲ παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει, καθ' ὃν καὶ τοῦ αἵματος ἀρχὴ εἶναι ἡ καρδία («ἀνάγκη τὴν καρδίαν εἶναι καὶ τοῦ αἵματος ἀρχὴν» π. ζ. μορ. 666 α 33) καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζῴων ἤρτηται ἐκ τῆς κατασκευῆς αὐτῆς, ὡς καὶ τῶν φλεβῶν. Λέγει δῆλα δὴ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ περὶ ζῴων μορίων συγγράμματι «εἰσὶ δὲ τῶν μὲν αἰσθητικῶν (αἱ καρδίαι) ἀρθρωδέστεραι, τῶν δὲ νωθροτέρων ἀναρθρότεραι, καθάπερ αἱ τῶν ὑῶν· αἱ δὲ διαφοραὶ τῆς καρδίας κατὰ μέγεθός τε καὶ μικρότητα καὶ σκληρότητά τε καὶ μαλακότητα τείνουσί πῃ καὶ πρὸς τὰ ἤθη· τὰ μὲν γὰρ ἀναίσθητα σκληρὰν ἔχει τὴν καρδίαν καὶ πυκνήν, τὰ δ' αἰσθητικὰ μαλακωτέραν· καὶ τὰ μὲν μεγάλας ἔχοντα τὰς καρδίας δειλά, τὰ δ' ἐλάσσονας καὶ μέσας θαρραλεώτερα—παραπλησίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν φλεβῶν καὶ ἐπὶ τῶν κοιλιῶν ἔχει· ψυχραὶ γὰρ αἱ μεγάλαι φλέβες καὶ κοιλίαι» (667 α 9 κ. ἑξ.). Πιθανῶς δὲ παλαιοτάτη ἐγένετο παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἡ γνώμη ὅτι ἡ καρδία εἶναι τοῦ αἵματος ἀρχή.

[3] Ἰλιάδ. Χ 451.

[4] Ἰλιάδ. Ν 282.

[5] Ἰλιάδ. Η 216. Ψ 370.

[6] Πρβλ. τὰ «ὀρχεῖται καρδία φόβῳ» (Αἰσχ Χοηφ. 167), «καρδία φόβῳ φρένα λακτίζει» (Προμ. 881) «ἥτε καρδία πηδᾷ καὶ δάκρυα ἐκχεῖται ὑπὸ τῶν λόγων τῶν τούτου» (Πλάτ. Συμπ.).

[7] Κραδίη (λατ. cor. σασκρ. hrd, - hard, θέμα κραδ-, [κραδ - αίνω]). εἶναι τὸ κραδαινόμενον, παλλόμενον σῶμα, ὄργανον (Πρβλ. καὶ Gurt. Grundz. d. griech. Etymol. σελ. 137 καὶ Ebeling, Lex. Homer., 1885, I, σελ. 784). Καὶ κῆρ ὑποτίθεται ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ αὐτοῦ θέματος κραδ - καρδ.

[8] Θυμὸς εἶναι κυρίως ἡ κίνησις (ἐκ θέμ. θύ· πρβλ. τὸ θύελλα) τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ αἵματος τοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ὁ Πλάτων εἶπε· «θυμὸς ἀπὸ τῆς

Καὶ τούτων οὕτως ἐχόντων νοοῦμεν, διατὶ ἡ καρδία οὐ μόνον παρ᾽ Ἕλλησιν ἀλλὰ καὶ παρ᾽ ἄλλοις λαοῖς ἐκ παλαιοῦ ἐνομίσθη ἕδρα τῆς ψυχῆς. Πιθανὸν δὲ εἶναι ὅτι ὁ τὸ πρῶτον τὰ φαινόμενα ἐξετάζων ἄνθρωπος καὶ τἆλλα σπλάγχνα ὑπέλαβεν ὄργανα καὶ ἕδραν τῆς ψυχῆς ἐκ παρατηρήσεως τῶν καταστάσεων τῶν παθολογικῶν. Αἰσθανόμενος δῆλα δὴ ὅτι ἐκ παθήσεως τῶν παντοίων σπλάγχνων καὶ ἡ σωματικὴ εὐεξία ταράσσεται καὶ ἡ ψυχὴ μεταπίπτει εἰς ἀνωμαλίαν, μάλιστα δ᾽ ἐκ νοσημάτων τοῦ στομάχου καὶ τοῦ ἥπατος καὶ τῶν νεφρῶν, συνήγαγε τὸ πόρισμα ὅτι ἐν αὐτοῖς ἐνοικεῖ ἡ ψυχή, ἥτις πασχόντων ἐκείνων συμπάσχει. Ὅτι δὲ τὰ τοιαῦτα ἐκ παλαιοτάτου παρετηρήθησαν, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ἡ ἰατρικὴ οὐκ ὀλίγον συνεβάλετο κατὰ μικρὸν εἰς τὴν διασάφησιν τῶν πραγμάτων τούτων [1]. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ παλαιοὶ ἰατροὶ πρῶτοι ὑπετύπωσαν τὴν περὶ κράσεων θεωρίαν, ἥτις προϋποθέτει τὴν ἀντίληψιν τῆς χημικῆς συστάσεως τοῦ αἵματος καὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐκκρίσεων. Ἔπειτα οἱ Ἱπποκρατικοὶ ποιοῦνται λόγον περὶ τῆς ῥοπῆς ἣν ἔχουσι τὰ θρεπτικὰ ὄργανα ἐπὶ τὴν ψυχήν. Ἐκεῖνοι ἐδίδαξαν ὅτι τοῦ στομάχου καὶ τοῦ

θύσεως καὶ ζέσεως τῆς ψυχῆς» (Κρατύλ 419 Ε). Εἶτα δὲ καὶ ἡ καρδία, ὡς κέντρον τῆς κινήσεως ταύτης. Ὅτι δὲ οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, δῆλον καὶ ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ θυμοῦ παρ᾽ Ὁμήρῳ. Ἐν τοῖς Ὁμηρικοῖς δῆλα δὴ ἔπεσι λέγεται «τρομεοίατο θυμῷ» (Ἰλιάδ. Κ 490), ἄτρομος θυμὸς (Ἰλιάδ. Π 155), «Ἕκτορι τ᾽ αὐτῷ θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι πάτασσεν» (Ἰλιάδ. Η 216) «πάτασσε δὲ θυμὸς ἑκάστου νίκης ἱεμένων» (Ἰλιάδ. Ψ 370), ὡς λέγεται «ἐν δέ τε οἱ κραδίη μεγάλα στέρνοισι πάτασσε» (Ἰλιάδ. Ν 282). Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐν *φρεσὶ θυμὸς* λέγεται ἐν Ἰλιάδι (Θ 202) ὡς *ἐν φρεσὶν ἦτορ* καὶ *κραδίη* (Π 242. 435). Διαφερόμεθα δ᾽ ἐν τούτῳ πρὸς τὸν Helbig καὶ τὸν Buchholz διδάσκοντας ὅτι παντάπασι διαφέρει ὁ θυμὸς τῆς καρδίας παρ᾽ Ὁμήρῳ (Πρβλ. Buchholz, Hom. Psych. u. Ethik. σελ. 4 κ. ἑξ.).

[1] Αἱ ἀνατομαὶ ζῴων καὶ πτωμάτων ἀνθρώπων παλαιότατα ἤρξαντο παρ᾽ Ἕλλησι. Θαυμαστὴ εἶναι ἡ ἀκρίβεια μεθ᾽ ἧς περιγράφονται τοῦ σώματος τὰ μέρη καὶ ὁρίζεται ἡ θέσις ἑκάστου αὐτῶν ἐν τοῖς Ὁμηρικοῖς ἔπεσι. Ἡ ἐξέτασις τῶν ζῴων (σπλαγχνοσκοπία) ἦτο συνήθης. Ἴσως δὲ καὶ θυομένων ἀνθρώπων ἐξητάζοντο τὰ σπλάγχνα (Πρβλ. Haeser. Gesch. d. Medicin [3], 1875, I, σελ. 64). Ὁ Ἀλκμέων καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς (ὅστις παρετήρησε τὸν ἐν τῷ ὠτὶ λαβύρινθον) ἐξετέλεσαν ἀνατομὰς (Haeser ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. I, 82), ὡσαύτως δὲ ὁ Ἀριστοτέλης (Haeser, I, 218) καὶ οἱ Ἱπποκρατικοὶ (Haeser, 129). Πολλῷ δὲ πλείονας ὁ Ἡρόφιλος (ἐπὶ πτωμάτων ἀνθρώπων Haeser, I, 235) καὶ ὁ Ἐρασίστρατος, ὅστις καὶ ἐπὶ ἀσθενῶν σπουδαιοτάτας ἐγχειρήσεις ἐξετέλει (Haeser, I, 241) καὶ ὁ Γαληνὸς (Haeser, I, 357 κ. ἑξ.). Φαίνεται δὲ πιθανὸν ὅτι ἐπὶ Πτολεμαίων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ κακούργων ζώντων ἐπεχειρήθησαν ἀνατομαὶ (Haeser, I, 233).

εντέρου ταραχαὶ παράγουσι πολλάκις ὑποχονδρίαν καὶ παραφροσύνην[1]. Καὶ ὁ Ἀρεταῖος ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἐπενεργείας τῶν τροφῶν ἐπὶ τὴν ψυχήν, πρὸς δὲ τούτοις περὶ δυσχερείας τῆς πέψεως, ἧς αἰτία γίνεται ὑπερβολικὴ διανοητικὴ ἐργασία[2]. Καὶ ὁ Σωρανὸς τὴν μελαγχολίαν, ἣν ταυτίζει πρὸς τὴν ὑποχονδρίαν, λέγει ἐπιγέννημα πεπτικῆς ἀνωμαλίας[3]. Καὶ ὁ Διοκλῆς θεωρεῖ τὸν στόμαχον αἰτίαν ὑποχονδρίας· ὡσαύτως δὲ ὁ Γαληνός, ὅστις πολλὰς παρατηρήσεις κατέθηκεν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ, μάλιστα δ' ἐν ᾧ διδάσκει ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἤθη εἰς τὰς κράσεις τοῦ σώματος ἀκολουθοῦσι[4].

Τὸ ἧπαρ ἐλέχθη ἴσως ἕδρα τῆς ψυχῆς, διότι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐθεωρήθη πηγὴ τοῦ αἵματος καὶ τῶν φλεβῶν ἀφετηρία[5].

Περὶ δὲ τῶν φρενῶν ἐδίδαξαν ἤδη οἱ Ἱπποκρατικοί, ὅτι κατὰ τύχην ἐταυτίσθησαν πρὸς τὴν διανοουμένην ψυχήν. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ «περὶ ἱερῆς νούσου» συγγράμματος λέγει· «αἱ φρένες ἄλλως οὔνομα ἔχουσι τῇ τύχῃ κεκτημένον καὶ τῷ νόμῳ, τῷ δὲ ὄντι οὔκ, οὐδὲ τῇ φύσει, οὐδὲ οἶδα ἔγωγε τίνα δύναμιν ἔχουσιν αἱ φρένες, ὥστε φρονέειν τε καὶ νοέειν· ἡ καρδίη αἰσθάνεταί τε μάλιστα καὶ αἱ φρένες· τῆς μέντοι φρονήσιος οὐδετέρῳ μέτεστιν, ἀλλὰ πάντων τουτέων ὁ ἐγκέφαλος αἴτιός ἐστι, πλὴν εἴ τι ὤνθρωπος ὑπερχαρείη ἐξ ἀδοκήτου ἢ ἀνιηθείη, πηδῶσι καὶ ἅλσιν παρέχουσιν ὑπὸ λεπτότητος». Καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι καὶ ὁ τρόμος, ὅστις ἐπιγίνεται ἐν τῷ διαφράγματι κατά τινα ψυχικὰ πάθη, παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν τῆς δόξης ταύτης περὶ τῶν φρενῶν. Ὁ τρόμος οὗτος παρετηρήθη ὑπὸ τῶν παλαιῶν. Ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι στενάζει ὁ Ἀγαμέμνων, αἱ δὲ φρένες αὐτοῦ τρέμουσι

τρομέοντο δὲ οἱ φρένες ἐντός[6],

ὁμοίως δὲ τρέμουσιν αἱ φρένες τῶν φοβουμένων·

τρομέουσι δέ τε φρένα ναῦται
δειδιότες[7].

---

[1] Περὶ νούσων II, 72 (Littré, VII, 108). Πρβλ. καὶ Haeser, I, 258 κ. ἑξ.
[2] Πρβλ. Haeser, I, 535.
[3] Πρβλ. Haeser, I, 535.
[4] Πρβλ. καὶ περὶ πεπονθ. τόπ. Γ, 7.
[5] Πρβλ. Haeser, Gesch. d. Medicin[3] 1875, σελ. 135 καὶ ἄλλ.
[6] Ἰλιάδ. Κ 10.
[7] Ἰλιάδ. Ο 627.

Καὶ ὁ Πίνδαρος εἶπε

κεχείμανται φόβῳ φρένας[1],

ἀλλαχοῦ δὲ «φρενῶν ταραχαί»[2]. Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ τὸ τοῦ Σοφοκλέους «*ἐκτέταμαι φοβερὰν φρένα δείματι πάλλων*[3], ἐν ᾧ περιφανὴς ὑπόκειται ἡ περὶ τῆς πάλσεως τοῦ διαφράγματος ἀντίληψις τῶν παλαιῶν.

Ἀλλ' εἰς τὴν γένεσιν τῆς δοξασίας ταύτης συνετέλεσε πιθανῶς καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι νόσος τῶν φρενῶν ἐπιφέρει ἀνωμαλίαν καὶ εἰς τὸν βίον τὸν ψυχικόν. Ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης εἶπεν· «ὅταν διὰ τὴν γειτνίασιν ἑλκύσωσιν (αἱ φρένες) ὑγρότητα θερμὴν ἢ περιττωματικήν, εὐθὺς ἐπιδήλως ταράττει τὴν διάνοιαν καὶ τὴν αἴσθησιν· διὸ καὶ καλοῦνται φρένες ὡς μετέχουσαί τι τοῦ φρονεῖν· αἱ δὲ μετέχουσι μὲν οὔ, ἐγγὺς δὲ οὖσαι τῶν μετεχόντων ἐπίδηλον ποιοῦσι τὴν μεταβολὴν τῆς διανοίας»[4]· ὁ δὲ Ἀρεταῖος παρετήρησεν ὅτι ἡ μέλαινα χολὴ προσβάλλουσα τὰς φρένας ἐπιφέρει μελαγχολίαν καὶ ὀργήν[5]. Κατὰ δὲ τὸν Γαληνὸν «τὸν κάτω τοῦ θώρακος ὅρον οἱ μὲν παλαιοὶ πάντες ὠνόμαζον φρένας, εἴθ' ἁπλῶς ἐπελθὸν αὐτοῖς εἴθ', ὥς τινες οἴονται, διότι φλεγμαίνοντος αὐτοῦ βλάπτονται τὴν φρόνησιν οἱ κάμνοντες»[6].

Πολλῷ δυσχερεστέρα ἀποβαίνει ἡ εὕρεσις τῶν λόγων, δι' οὓς τῶν σπλάγχνων τινὰ ὑπελήφθησαν εἰδικῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν αἰτίαι, οἷον τὸ ἧπαρ τῆς μαντικῆς δυνάμεως καὶ τοῦ ἔρωτος παρ' Ἕλλησιν, οἱ νεφροὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις, ὁ σπλὴν τοῦ γέλωτος παρὰ τοῖς Ρωμαίοις καὶ ἄλλα παρ' ἄλλοις, ὡς εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν.

Περὶ τῆς χολῆς μόνον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἀσφαλῶς ὅτι ἐνομίσθη ἕδρα τοῦ θυμοῦ καὶ ἐταυτίσθη πρὸς τὴν ὀργήν, ἐπειδὴ ἀφελεστέρα παρατήρησις παρήγαγε τὴν ὑπόληψιν ὅτι ἡ μέλαινα χολή, ἥτις

---

[1] Πυθ. 9, 33.

[2] Ὀλυμπ. 7, 30.

[3] Οἰδ. Τύρ. 153 (ἔκδ. Jebb. 1893, οὗ πρβλ. καὶ τὸ σχόλιον).

[4] Περὶ ζ. μορ. Γ 10, 672, β, 28 κ. ἑξ.

[5] Περὶ σημείων χρονίων καὶ ὀξέων παθῶν Α 1. Καὶ ὁ Ὅμηρος διὰ τοῦτο, κατ' Ἀρεταῖον, καλεῖ τὰς φρένας *ἀμφιμελαίνας*. Καὶ φαίνεται ἡ ἑρμηνεία αὕτη πιθανωτέρα τῆς τοῦ Εὐσταθίου νομίζοντος ὅτι αἱ φρένες ὠνομάσθησαν οὕτως ὡς κείμεναι ἐν τῷ σκότει τοῦ θώρακος. Ὁ Helbig, ὁ Buchholz καὶ ἄλλοι νομίζουσιν ὅτι ἀμφιμέλαιναι λέγονται αἱ φρένες ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ, ἐπειδὴ περὶ αὐτὰς ὑπάρχουσι σπλάγχνα βαθὺ ἐρυθρόν, σχεδὸν μέλαν ἔχοντα χρῶμα, τὸ ἧπαρ δῆλα δὴ καὶ ἄλλα.

[6] Περὶ παθῶν V, 4. Πρβλ. καὶ Haeser, I, 65.

ἐκ τοῦ σπληνὸς ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς κατὰ τοὺς παλαιούς, μόριά τινα τοῦ σώματος προσβάλλουσα παράγει μελαγχολίαν καὶ ὀργήν[1].

Παρὰ τοῖς Ἱπποκρατικοῖς συνήθης εἶναι ἡ ὑπόληψις, ὅτι ἡ μέλαινα χολὴ εἰς ὅλον μὲν φερομένη τὸ σῶμα τὴν ἐπιληψίαν προξενεῖ, τὰς φρένας δὲ μολύνουσα μελαγχολίαν. Καὶ κατὰ τὸν Πλάτωνα, ὅστις ἐν τοῖς τοιούτοις ζητήμασι ἀκολουθεῖ εἰς τοὺς ἰατρούς, πλεῖστα νοσήματα γεννᾷ ἡ χολή, μετὰ φλέγματος δὲ μειγνυομένη ἐπιφέρει ἐπιληψίαν[2]. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Ἀρεταῖος περὶ τῆς μελαίνης χολῆς· «ἣν δὲ ἄνω ῥέπῃ ἐς στόμαχον ἢ ἐς φρένας, μελαγχολίην τεύχει.—ὀργὴ δὲ ἄκρητος καὶ λύπη καὶ κατηφείη δεινή· καὶ τούσδε οὖν μελαγχολικοὺς καλέομεν»[3]. Ὁ δὲ Γαληνὸς ταύτην τὴν δόξαν ἀσπαζόμενος πλειστάκις ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ῥοπῆς, ἣν ἡ χολὴ ἔχει ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον[4].

Τοσαῦτα καὶ περὶ τούτου τοῦ ζητήματος. Καὶ ἤδη ἀνακεφαλαιοῦμεν τὰ κυριώτατα πορίσματα τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης·

1) Πολλὰ τῶν σπλάγχνων ἐκ παλαιοῦ ὑπελήφθησαν παρὰ τῶν ἀνθρώπων ἕδρα τῆς ψυχῆς, μάλιστα δὲ ἡ καρδία, αἱ φρένες, τὸ ἧπαρ μετὰ τῆς χολῆς, οἱ νεφροί. Καὶ νῦν δὲ ἡ δοξασία αὕτη παρὰ τοῖς ἀπαιδεύτοις φέρεται καὶ ζῇ ἐν ταῖς γλώσσαις καὶ ταῖς φιλολογίαις τῶν λαῶν.

2) Ἡ δ' ἐπιστημονικὴ ἐξέτασις ἤλεγξεν ἤδη ὅτι τὰ σπλάγχνα ταῦτα ἔμμεσον μόνον δύνανται νὰ ἔχωσιν ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον ῥοπήν, ἥτις γίνεται μάλιστα ἔκδηλος κατὰ τὰς παντοίας αὐτῶν παθήσεις.

3) Τελεσιουργεῖται δὲ ἡ ῥοπὴ αὕτη τὸ μὲν διὰ τοῦ συμπαθητικοῦ συστήματος, ὅπερ συνδέει τὰ σπλάγχνα μετὰ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου, τὸ δὲ διὰ τοῦ κυκλοφορουμένου ἐν τῷ σώματι αἵματος, ὅπερ κατὰ τὰς ἀσθενείας τοῦ στομάχου καὶ τοῦ ἥπατος καὶ τῶν νεφρῶν καὶ ἄλλων σπλάγχνων συνεπιφέρει στοιχεῖα τοῦ τε νευρικοῦ συστήματος παρακωλύοντα τὴν θρέψιν καὶ τὴν ἀρτίαν λειτουργίαν τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν.

---

[1] Κατὰ τοὺς Ἱπποκρατικοὺς (Haeser, I, 131 καὶ ἄλλ.) καὶ τὸν Γαληνὸν (Haeser, I, 359) καὶ ἄλλους.

[2] Ἐν Τιμαίῳ Πρβλ. καὶ Haeser, I, 213.

[3] Περὶ σημείων χρονίων καὶ ὀξέων παθῶν Α 5. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι πρῶτος ὁ Ἀρεταῖος μετεχειρίσθη τὸν ὅρον *μελαγχολία* ἐφ' ἧς καὶ νῦν ἐννοίας γίνεται χρῆσις αὐτοῦ (Πρβλ. καὶ Haeser, I, 535).

[4] XIX, 619 Kühn. Πρβλ. καὶ Haeser, I, 369.

4) Οὕτως ἑρμηνεύεται ὅτι ἐκ δυσπεψίας καὶ νοσημάτων τοῦ ἥπατος καὶ τῶν νεφρῶν καὶ ἄλλων σπλάγχνων προέρχονται ψυχικὰ νοσήματα, οἷον θλῖψις, μελαγχολία, ὑποχονδρία, εὐοργησία, φόβος τοῦ θανάτου, τάσις πρὸς αὐτοκτονίαν, ἔλλειψις προσοχῆς, ἀμνημοσύνη, παντοῖαι παραισθήσεις καὶ ψευδαισθησίαι, ἔμμονοι ἰδέαι, μανία.

5) Περὶ τοιαύτης μόνον ἐπιδράσεως τῶν σπλάγχνων ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον δυνάμεθα νὰ ποιώμεθα λόγον, αὐτὰ δὲ τὰ σπλάγχνα ἀδύνατον νὰ θεωρηθῶσιν ἕδρα τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν.

6) Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς προῆλθε, φαίνεται, ἐκ παρατηρήσεως ἀφελεστέρας. Εὐκόλως προσπίπτει εἰς τῶν ἀνθρώπων τὴν παρατήρησιν ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι μετὰ τῆς ἀναπνοῆς συνδεδεμένη, ὡσαύτως δὲ ὅτι τὸ αἷμα μέγιστα συμβάλλεται εἰς τὴν διατήρησιν αὐτῆς, πρὸς δὲ τούτοις ὅτι κατὰ τὰ πάθη τὰ ψυχικὰ ἡ καρδία ταράσσεται καὶ ἐξ ἀνωμαλιῶν τῶν σπλάγχνων ἐπιγίνονται νοσήματα τῆς ψυχῆς. Εὐχερεστάτη δὲ ἦτο ἡ ἐκδοχή, καθ' ἣν ἡ καρδία, ἥτις οὐ μόνον τοῦ αἵματος ἕδρα, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναπνοῆς ἀρχὴ ἐνομίσθη, καὶ καθ' ὅλου τὰ σπλάγχνα, ὧν πασχόντων ταράσσεται ὁ ψυχικὸς βίος, εἶναι ὄργανα τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν.

ΕΓΚΕΦΑΛΟΣ ΚΑΙ ΨΥΧΗ
ΕΝ ΤΗι ΑΡΧΑΙΑι ΕΛΛΗΝΙΚΗι ΦΙΛΟΣΟΦΙΑι*

Ἐδιδάχθη ὑπὸ ἐπιφανεστάτου σοφοῦ τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων[1] ὅτι, ὡς παρὰ τοῖς λαοῖς τοῖς κατὰ φύσιν ζῶσιν, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ ἀγνοεῖται ἡ ροπή, ἣν ἔχει ὁ ἐγκέφαλος ἐν ταῖς ψυχικαῖς λειτουργίαις, ἐὰν δέ τινες τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὡς ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ, λέγωσι τὴν κεφαλὴν ἕδραν τῆς διανοουμένης ψυχῆς, οὗτοι δὲν ἔχουσι σαφῆ ἐπίγνωσιν τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, ἀλλ᾽ ὁρμῶνται ἐκ θεωρητικῶν τινων λόγων, οἵτινες ὑπενθυμίζουσι τὰς περὶ τῆς κεφαλῆς παραστάσεις τῶν Νέων Ζηλανδῶν καὶ ἄλλων λαῶν ἀγρίων. Παρ᾽ ἐκείνοις νομίζεται ἡ κεφαλὴ tabu (ἤτοι ἱερὰ ὡς ἕδρα ἢ ἀφιέρωμα δαιμόνων καὶ πνευμάτων ἤ τι τοιοῦτον)[2]· καὶ παρὰ Πλάτωνι λέγεται ἡ κεφαλὴ ἕδρα τῆς διανοουμένης καὶ ἀθανάτου ψυχῆς ὡς τὸ εὐγενέστατον μόριον τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος[3].

Καὶ προσπίπτει παράδοξον τοῦτο τὸ δίδαγμα, διότι οὔτε περὶ τοῦ Πλάτωνος ἰσχύει οὔτε περὶ τῆς ἄλλης ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καθόλου εἰπεῖν. Εἶναι ἀναμφίλεκτον ὅτι, ὅσοι τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων εἶπον τὴν κεφαλὴν ἕδραν τῆς ψυχῆς, πρὸς τὸν ἐγκέφαλον ἀπέβλεψαν καὶ τὴν ἐπίδρασιν, ἣν οὗτος ἀσκεῖ ἐπὶ τὰς ψυχικὰς λειτουργίας, μάλιστα δὲ τὴν αἴσθησιν καὶ τὴν διανόησιν. Τὴν σχέσιν ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς ἐγνώριζον οἱ Ἕλληνες ἐκ χρόνων παλαιοτάτων. Φιλόσοφοι καὶ ἰατροὶ ἐδίδαξαν αὐτὴν ἤδη ἀπὸ τῆς Ε′ π. Χ. ἑκατονταετηρίδος. Εἶναι δὲ γνωστόν, πόσον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους

---

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν (Πρακτ., 3, 1928, σελ. 679 κ. ἑξ.).

[1] *Wnndt,* Völkerpsychologie IV, 1⁴, 1926, σελ. 124 κ. ἑξ.

[2] Περὶ τοῦ tabu πρβλ. *Frazer,* The Golden Bough II Taboo and the perils of the soul, 1919, σελ. 252 κ. ἑξ. *Wundt,* ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ, σελ. 390 κ. ἑξ.

[3] Πρβλ. καὶ *Γ. Παναγιωτίδου* Ἱστορ. τ. Ψυχολογίας, ἐν Ἀθήναις 1928, ἔνθα τοῦ *Wundt* τὰ διδάγματα ἐπαναλαμβάνονται (σελ. 97).

ἡ ἰατρικὴ καὶ αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι ἦσαν μετὰ τῆς φιλοσοφίας συνεζευγμέναι, πόσον δὲ τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα ἐπέδρασαν ἐπὶ τὴν ἰατρικὴν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ τὰ τῶν ἰατρῶν ἐπὶ τοὺς φιλοσόφους. Καὶ ὄχι μόνον τὴν σχέσιν τοῦ ἐγκεφάλου πρὸς τὴν ψυχὴν ἐγνώριζον οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ἰατροί, ἀλλ', ὅπερ πολλῷ σπουδαιότερον, καὶ πρῶτοι ἐπειράθησαν νὰ ἐντοπίσωσι τὰς ψυχικὰς λειτουργίας ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ ἄλλα νὰ λύσωσι ζητήματα τῆς σχέσεως ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς, ἐγένοντο δὲ οὕτως οἱ πρόδρομοι καὶ τῆς θεωρίας τῆς ἐνεδράσεως, ὡς τόσων ἄλλων ὑποθέσεων, αἵτινες μετὰ χιλιετηρίδας ὅλας ἔμελλον νὰ διατυπωθῶσι πάλιν ἀκριβέστερον ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐπιστήμῃ. Καὶ σημειωτέον καὶ τοῦτο· τόσον κοινά, ὡς φαίνεται, ἦσαν τὰ τῆς σχέσεως ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, ὥστε ἐκυκλοῦντο καὶ παρὰ τῷ λαῷ. Καὶ παρέσυρε μὲν ἀτυχῶς ὁ μακρὸς χρόνος πολλὰ τῶν συγγραμμάτων, ἐν οἷς ἦσαν κατατεθειμένα τῶν Ἑλλήνων τὰ φιλοσοφήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ σῳζόμενα καὶ τὰ περὶ τῶν φιλοσόφων παραδεδομένα, ὅσον ὀλίγα καὶ ἂν εἶναι, ἀρκοῦσι νὰ μαρτυρήσωσι περὶ τῆς ἀληθείας τῶν λεγομένων[1]

Τὰ μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους.

Πρῶτοι περὶ τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον ποιοῦνται λόγον, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ὁ Ἀλκμέων, ὁ πολὺς ἐκ Κρότωνος ἰατρὸς (κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς Ε' ἑκατονταετηρίδος π. Χ.), καὶ ἡ μεγάλη σχολὴ τῶν Πυθαγορείων. Σαφεστάτη εἶναι τοῦ Κροτωνιάτου σοφοῦ ἡ γνώμη. Ἡ ψυχὴ κατὰ τοῦτον ἔχει τὴν ἕδραν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ· αἱ αἰσθήσεις συναρτῶνται πρὸς αὐτόν· καὶ αἱ ἀνώτεραι ψυχικαὶ λειτουργίαι δι' αὐτοῦ τελεσιουργοῦνται. Κατὰ Πλάτωνα ἐδίδασκεν ὁ Ἀλκμέων ὅτι διὰ τοῦ ἐγκεφάλου λειτουργοῦσιν ἡ ὅρασις καὶ ἡ ἀκοή, ἐξ ὧν ἡ μνήμη καὶ ἡ δόξα καὶ ἡ ἐπιστήμη συντελοῦνται[2]. Κατὰ δὲ τὸν Θεόφραστον ἔλεγεν ὁ Ἀλκμέων ὅτι ἅπασαι αἱ

---

[1] Πρβλ. καὶ *H. Siebeck,* Gesch d. Psych. I, 1880, II, 1884. *A. Chaignet,* Hist. de la psych. des Grecs, 1887 — 1892. *E. Windisch,* Über d Sitz d. denkenden Seele, besonders b. d. Indern u. Griechen, ἐν *Ber. Verh. d. Sächs. Ges. d. Wiss., Philol. hist. Klasse,* 43, σελ. 155 κ. ἑξ. *Th. Ziehen,* Über d. allg. Beziehungen zw. Gehirn u. Seelenleben[3], 1912.

[2] Ἐν Φαίδωνι 96 B *«ὁ ἐγκέφαλός ἐστιν ὁ τὰς αἰσθήσεις παρέχων τοῦ ἀκούειν καὶ ὁρᾶν καὶ ὀσφραίνεσθαι, ἐκ τούτων δὲ γίγνοιτο μνήμη καὶ δόξα, ἐκ δὲ μνήμης καὶ δόξης λαβούσης τὸ ἠρεμεῖν κατὰ ταῦτα γίγνεσθαι ἐπιστήμην»*. Ὅτι δὲ τὰ ἐνταῦθα

αἰσθήσεις ἔχουσι πρὸς τὸν ἐγκέφαλον σχέσιν, οὗ ἕνεκα καὶ ἐπέρχεται ταραχὴ εἰς τὴν λειτουργίαν αὐτῶν, ὅταν ὁ ἐγκέφαλος πάσχῃ ἢ μεταβάλλῃ θέσιν [1]. Ἱστορεῖ δὲ καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις ὅτι κατὰ τὸν Ἀλκμέωνα ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἑδρεύει ἡ διάνοια ἢ τὸ ἡγεμονικόν, ὡς οὗτος λέγει μεταχειριζόμενος ὅρον, ὅστις εἰσήχθη ὑπὸ τῶν Στωικῶν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν γλῶσσαν, ἀφ' οὗ πρῶτος ὁ Πλάτων ἐδίδαξεν ὅτι ὁ νοῦς εἶναι τὸ μέρος τῆς ψυχῆς, ὅπερ ἀσκεῖ τὴν ἐπὶ τοῦ ὅλου σώματος ἡγεμονίαν [2]. Ὁ αὐτὸς δὲ συγγραφεὺς μαρτυρεῖ καὶ περὶ τοῦ σπέρματος ὅτι ὑπὸ τοῦ Ἀλκμέωνος ὑπελαμβάνετο προϊὸν τοῦ ἐγκεφάλου, ἔτι δὲ ὅτι ἡ κεφαλή, ἐν ᾗ ὑπάρχει τὸ ἡγεμονικόν, πρώτη τελεσιουργεῖται κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμβρύου [3]. Οὐδὲν σημαίνει τὸ ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος σοφὸς πλανώμενος, ὅπως καὶ ἄλλοι, ἐφαντάζετο τὰς αἰσθήσεις κοινωνούσας πρὸς τὸν ἐγκέφαλον διὰ πόρων [4] καὶ ἡρμήνευεν ἄλλως τὴν γένεσιν τῆς αἰσθήσεως ἢ ὡς οἱ Ἕλληνες ἔπειτα ἐδίδαξαν ἀκριβέστερον καὶ ἡ νῦν ἐπιστήμη διδάσκει. Ἐκ δὲ τῶν πυθαγορείων φιλοσόφων ρητῶς μὲν τὴν σχέσιν τῆς διανοουμένης ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον ἀποδέχεται ὁ περιώνυμος Φιλόλαος, σύγχρονος τοῦ Σωκράτους, ὅστις τὴν κεφαλὴν ἔλεγεν ἕδραν τοῦ νοῦ. Τεκμηριοῖ ὁ Ἰάμβλιχος λέγων· *«Τέσσαρες ἀρχαὶ τοῦ ζῴου τοῦ λογικοῦ, ὥσπερ καὶ Φιλόλαος ἐν τῷ περὶ φύσεως λέγει· ἐγκέφαλος, καρδία, ὀμφαλός, αἰδοῖον· κεφαλὰ μὲν νόω, καρδία δὲ ψυχᾶς (=ζωῆς) καὶ αἰσθήσιος, ὀμφαλὸς δὲ ριζώσιος καὶ ἀναφύσιος τοῦ πρώτου, αἰδοῖον δὲ σπέρματος [καὶ] καταβολᾶς τε καὶ γεννήσιος»* [5]. Ὅτι δὲ καὶ αὐτὸς ὁ ἱδρυτὴς τῆς πυθαγορείου σχολῆς, ὁ Πυθαγόρας

λεγόμενα εἰς τὸν Ἀλκμέωνα ἀναφέρονται, εἶναι ὡμολογημένον. Πρβλ. καὶ *R. Hirzel, Hermes* XI, 240 κ. ἑξ. *Diels*, Die Fragmente d. Vorsokratiker I [3], 132. *Ueberweg - Praechter*, Gr. d. Gesch. d. Philos. I [12], 1926, σελ. 71.

[1] Π. αἰσθ. 26 κ. ἑξ. *«ἁπάσας τὰς αἰσθήσεις συνηρτῆσθαι πρὸς τὸν ἐγκέφαλον· διὸ καὶ πηροῦσθαι πηρουμένου καὶ μεταλλάττοντος χώραν· ὀσφραίνεσθαι δὲ ρισὶν ἅμα τῷ ἀναπνεῖν ἀνάγοντα τὸ πνεῦμα πρὸς τὸν ἐγκέφαλον»*. Πρβλ. καὶ Ψ. *Πλουτ.* π. τ. ἀρεσκ. IV, 17, 1.

[2] *«Ἀλκμέων ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ εἶναι τὸ ἡγεμονικόν»*.

[3] V, 3. IV, 17, 3.

[4] *Θεοφρ.* π. αἰσθ. 25 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ *Zeller*, Philos. d. Gr. I, 1 [7], σελ. 598, 1. *Diels*, Sitz. Ber. d. Berl. Akad., 1884, σελ. 353. *Joël* Gesch. d. ant. Philos. I, 1921, σελ. 31 κ. ἑξ. Οὕτω καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ οἱ Ἀτομικοί.

[5] Θεολογ. Ἀριθμ. 22. Πρβλ. καὶ *Boeckh*, Philolaos, σελ. 159 κ. ἑξ. *Zeller*, αὐτόθι I, 1 [7], 1923, σελ. 555. *Diels*, Fr. Vors. I [3], 314 κ. ἑξ.

(ἐγενν. 580 π. Χ.), ὅστις ἐν τῇ κεφαλῇ, ὡς παραδίδεται, ἐνετόπιζε τὸ λογικὸν καὶ νοερὸν τῆς ψυχῆς[1], ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἐπίγνωσιν τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, δὲν εἶναι ἀπίθανον, ἀφ᾽ οὗ καὶ τοῦ Φιλολάου ἡ περὶ ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς διδασκαλία ἐκ τῆς σχολῆς πιθανώτατα προῆλθε[2].

Παραπλήσια εἶναι τὰ διδάγματα τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Ἵππωνος καὶ τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ Διογένους τοῦ Ἀπολλωνιάτου, οἵτινες τὴν ψυχὴν καθόλου ἢ μόνον τὸ διανοητικὸν ἐνετόπιζον ἐν τῇ κεφαλῇ. Καὶ τὰ μὲν τοῦ Δημοκρίτου (460 - 370 π. Χ.), τοῦ κυρίου τῆς μηχανικῆς περὶ κόσμου θεωρίας εἰσηγητοῦ, περὶ ψυχῆς καὶ ἐγκεφάλου δόγματα εἶναι ἀναντίρρητα. Τῆς μὲν ὀργῆς ἕδραν ἔλεγεν οὗτος τὴν καρδίαν, τὸ ἧπαρ δὲ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, περὶ δὲ τοῦ ἐγκεφάλου ἐδίδασκεν ὅτι εἶναι ὁ φύλαξ τῆς διανοίας[3]. Ὅτι δὲ καὶ ὁ Ἵππων, ὁ ἐπὶ τοῦ Περικλέους ἀκμάσας ὀπαδὸς τῆς μηχανικῆς θεωρίας, τὸν ἐγκέφαλον ὑπελάμβανεν ἕδραν τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, μανθάνομεν ἐκ τῶν περὶ αὐτοῦ παραδεδομένων. Ὁ Ἀριστοτέλης ἱστορεῖ ὅτι ὁ Ἵππων ἔλεγε τὴν ψυχὴν ὕδωρ, πειθόμενος, ὅπως καὶ ἄλλοι, ἐκ τούτου, ὅτι ἐκ τοῦ σπέρματος προέρχεται[4]. Οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς διδάσκουσιν, ὅτι ὁ σοφὸς οὗτος τὴν ψυχὴν ἐταύτιζε πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, ὡς προϊοῦσαν ἐκ τοῦ σπέρματος, ὅπερ σπέρμα κατ᾽ αὐτὸν ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου[5]. Τὸν Ἀναξαγόραν (500 - 428 π. Χ.) καταλέγουσιν εἰς τοὺς ἀποδεχομένους σχέσιν ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς ὁ Θεόφραστος καὶ ὁ Ρωμαῖος συγγραφεὺς Κηνσωρῖνος. Κατὰ Θεόφραστον ἐδίδασκεν ὁ ἐκ Κλαζομενῶν φιλόσοφος, ὅτι ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ἕδρα τῶν αἰσθήσεων· ὁ δὲ Κηνσωρῖνος ἱστορεῖ ὅτι κατὰ τὸν Ἀναξαγόραν πρῶτος ἐν τῷ ἐμβρύῳ ἀναπτύσσεται ὁ ἐγκέφαλος, ἐξ οὗ ἤρτηνται πᾶσαι

---

[1] Ψ. *Πλουτ.* π. τ. ἀρεσκ. IV, 5.

[2] Ἐὰν ἡ ῥήτρα *«ἐγκέφαλον μὴ ἔσθιε»* (Ἰαμβλ. Προτρ. 21) ὁρμᾶται ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν περὶ τοῦ ἐγκεφάλου ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς δόξαν, δὲν ἐξετάζομεν ἐν τῷ παρόντι.

[3] *«Ὁ μὲν ἐγκέφαλος φρουρέει τὴν ἄκρην τοῦ σώματος, ἀσφάλειαν ἐμπεπιστευμένος, ὑμέσι νευρώδεσι συνεισκατοικέων, ὑπὲρ ὧν ὀστέων διπλῶν φύσιες ἀναγκαίῃ ἀρηρυῖαι δεσπότην φύλακα διανοΐης καλύπτουσιν ἐγκέφαλον·—καρδίη βασιλὶς ὀργῆς τιθηνός. — ἧπαρ ἐπιθυμίης αἴτιον»* (Π. φύσιος ἀνθρώπου 3 κ. ἑξ.—Πρβλ. καὶ *Zeller*, αὐτόθι, I, 2[6], 1920, σελ. 1116.

[4] Π. ψυχῆς Α 2, 405 β 1.

[5] *Ἱππολύτου* κ. π. αἱρέσ. I, 16.—Πρβλ. καὶ *Censor*. d. d. nat. 6.

αἱ αἰσθήσεις[1]. Περὶ δὲ τοῦ Διογένους τοῦ Ἀπολλωνιάτου (ἤκμασε 440-420 π. Χ.), ὅστις ἀρχὴν τῶν ὄντων ὑπελάμβανε τὸν ἀέρα, ὁ Θεόφραστος λέγει ὅτι τὴν λειτουργίαν τῶν αἰσθήσεων ἡρμήνευε διὰ τοῦ περὶ τὸν ἐγκέφαλον ὑπάρχοντος ἀέρος[2].

Πολλῷ μᾶλλον ἠκρίβωσαν κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους καὶ διεφώτισαν τὰ κατὰ τὴν σχέσιν ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς οἱ περὶ τὸν Ἱπποκράτη ἰατροί. Περιθρύλητα εἶναι ὅσα περὶ τοῦ ζητήματος τούτου διδάσκει ὁ συγγραφεὺς τοῦ «περὶ ἱερῆς νούσου» ἤτοι τῆς ἐπιληψίας συγγράμματος, ὅστις ἤκμασε μὲν πιθανῶς τελευτώσης τῆς Ε΄ π. Χ. ἑκατονταετηρίδος, ἐγένετο δέ, ὡς λέγεται, αὐτοῦ τοῦ Ἱπποκράτους μαθητής. Ἐπεξερχόμενος οὗτος πρὸς τὴν δεισιδαιμονίαν τῶν συγχρόνων του, καθ' ἣν ἡ ἐπιληψία ἔχει αἰτίαν δαιμονικήν τινα ἐπίδρασιν, οἱ δ' ἐξ αὐτῆς πάσχοντες εἶναι ἀκάθαρτοι καὶ θεομισεῖς, διδάσκει ὅτι, ὡς πάντα τὰ νοσήματα, ἔχει καὶ αὕτη τὴν ἀρχήν της ἐκ παθήσεως τοῦ ἐγκεφάλου, ὅστις εἶναι πάσης ψυχικῆς ἐκδηλώσεως ἡ ἀφετηρία. *«Εἰδέναι χρή», λέγει, «τοὺς ἀνθρώπους ὅτι ἐξ οὐδενὸς ἡμῖν αἱ ἡδοναὶ γίνονται καὶ αἱ εὐφροσύναι καὶ οἱ γέλωτες καὶ αἱ παιδιαὶ ἢ ἐνθεῦτεν (ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου) καὶ λῦπαι καὶ ἀνῖαι καὶ δυσφροσύναι καὶ κλαυθμοί. Καὶ τούτῳ (τῷ ἐγκεφάλῳ) φρονεῦμεν μάλιστα καὶ νοεῦμεν καὶ βλέπομεν καὶ ἀκούομεν καὶ γινώσκομεν τά τε αἰσχρὰ καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ καὶ ἀγαθὰ καὶ τὰ ἡδέα καὶ τὰ ἀηδέα· τῷ δὲ αὐτῷ τούτῳ καὶ μαινόμεθα καὶ παραφρονέομεν καὶ δείματα καὶ φόβοι παρίστανται ἡμῖν. Καὶ ταῦτα πάσχομεν ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου πάντα, ὅταν οὗτος μὴ ὑγιαίνῃ, ἀλλ' ἢ θερμότερος τῆς φύσεως γένηται ἢ ψυχρότερος ἢ ὑγρότερος ἢ ξηρότερος ἢ ἄλλο τι πεπόνθῃ πάθος παρὰ τὴν φύσιν»*[3].

Ἀλλ' ἐπανέλθωμεν εἰς τοὺς φιλοσόφους καὶ δὴ εἰς τὸν Πλάτωνα, περὶ οὗ εἰδικώτερον, ὡς εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν, ἐλέχθη ὅτι ἐν τῷ Τιμαίῳ λέγει τὴν κεφαλὴν ἕδραν τῆς διανοουμένης ψυχῆς ἐκ λόγων, οἵτινες ὑπομιμνήσκουσι τὰ τῶν ἀγρίων τῶν θεωρούντων τὴν κεφαλὴν

---

[1] *Θεοφράστου* π. αἰσθ. 27 κ. ἑξ. *«Ὡσαύτως δὲ καὶ ὀσφραίνεσθαι καὶ ἀκούειν τὸ μὲν ἅμα τῇ ἀναπνοῇ, τὸ δὲ τῷ διικνεῖσθαι τὸν ψόφον ἄχρι τοῦ ἐγκεφάλου».*— *Censor.* D. d. nat. 6 «cerebrum (primum formatur) unde omnes sunt sensus».

[2] Π. αἰσθ. 39 κ. ἑξ. *«Τὴν μὲν ὄσφρησιν (γίνεσθαι) τῷ περὶ τὸν ἐγκέφαλον ἀέρι· τοῦτον γὰρ ἄθρουν εἶναι καὶ σύμμετρον τῇ ὀσμῇ· —τὴν δὲ ἀκοήν, ὅταν ὁ ἐν τοῖς ὠσὶν ἀὴρ κινηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἔξω διαδῷ πρὸς τὸν ἐγκέφαλον».*

[3] Κεφ. 14. Πρβλ. καὶ 16.

tabu. Δύο τῆς ψυχῆς μέρη διακρίνει ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ ὁ Πλάτων, τὸ ἀθάνατον καὶ τὸ θνητόν[1]. Καὶ τὸ μὲν ἀθάνατον ὀνομάζει λογιστικὸν καὶ νοῦν καὶ βουλευόμενον καὶ ἄλλως[2], τοῦ δὲ θνητοῦ δύο πάλιν διαστέλλει μέρη, τὸ θυμοειδές, εἰς ὃ ὑπάγονται ἡ ἀνδρεία καὶ ὁ θυμὸς καὶ πάντα τὰ φίλαυτα συναισθήματα[3], καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν, ὅπερ περιλαμβάνει τὰς κατωτέρας ἐπιθυμίας[4]. Καὶ τὸ μὲν λογιστικὸν ἐνεδράζει ἐν τῇ κεφαλῇ[5], τὸ δὲ θυμοειδὲς ἐν τῷ στήθει[6], τὸ δὲ ἐπιθυμητικὸν ἐν τῇ κοιλίᾳ, μεταξὺ τοῦ διαφράγματος καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ[7]. Θεωρεῖ δὲ τὸ λογιστικὸν ὡς τὸ κράτιστον τῆς ψυχῆς μόριον, ὅπερ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ὡς ἀπὸ ἀκροπόλεως ἄρχει καὶ ἡγεμονεύει τοῦ ὅλου σώματος[8]. Αἱ αἰσθήσεις ἐν τῇ κεφαλῇ ἔχουσι τὴν ἕδραν ὡς ὄργανα τοῦ νοῦ[9]. Ὅτι δὲ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ τὴν κεφαλὴν λέγων ἕδραν τῆς διανοουμένης ψυχῆς ἔχει ἐπίγνωσιν τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον τὸν ὑπάρχοντα ἐν τῇ κεφαλῇ, γίνεται πρόδηλον ἐξ ὅσων λέγει ὁ φιλόσοφος ἐν αὐτῷ. Ἰδοὺ τί λέγει ἐν τῇ ποιητικῇ καὶ συμβολικῇ αὐτοῦ γλώσσῃ. Ὁ δημιουργὸς λαβὼν τὰ λεῖα τῶν στοιχείων, ἐξ ὧν ὁ κόσμος συνέστη, συνανέμειξε ταῦτα συμμέτρως καὶ κατεσκεύασε τὸν μυελὸν καὶ ἐνεφύτευσεν εἰς αὐτὸν πάντα τῶν ψυχῶν τὰ εἴδη καὶ διέκρινε τὸν μυελὸν εἰς ἐγκέφαλον, τὴν μοῖραν ἐκείνην δῆλα δή, ἥτις ἔμελλε τὸ θεῖον σπέρμα ἤτοι τὸ ἀθάνατον τῆς ψυχῆς μόριον νὰ περιλάβῃ, καὶ τὸν διαυχένιον καὶ νωτιαῖον μυελόν· καὶ τὸν μὲν ἐγκέφαλον ἐνέκλεισε καὶ περιεφρούρησεν ἐν τῇ κεφαλῇ, τὸν δὲ νωτιαῖον μυελὸν περιεφρούρησεν ἐν τῇ σπονδυλικῇ στήλῃ[10]. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ

---

[1] Τιμ. 69 C κ. ἑξ. — 72 D. — 41 C. — 42 D κ. ἄ.
[2] Αὐτ. 70 E. — 44 D. — 41 C. — 70 B. — 77 B κ. ἄ.
[3] Αὐτ. 70 A.
[4] Αὐτ. 70 E.
[5] Αὐτ. 44 D κ. ἑξ.
[6] Αὐτ. 70 A.
[7] Αὐτ. 70 E. Πρβλ. 90 A καὶ 69 D, ἔνθα ὁ Πλάτων περὶ τοῦ θνητοῦ μέρους τῆς ψυχῆς λέγει ἐν τῇ συμβολικῇ αὐτοῦ γλώσσῃ· *«διὰ ταῦτα δὴ σεβόμενοι μιαίνειν τὸ θεῖον, ὅτι μὴ πᾶσα ἦν ἀνάγκη, χωρὶς ἐκείνου κατοικίζουσιν εἰς ἄλλην τοῦ σώματος οἴκησιν τὸ θνητόν»*.
[8] Αὐτ. 44 D *δεσποτοῦν*· 41 C *ἡγεμονοῦν*. Πρβλ. καὶ Φαίδ. 80 A καὶ Τιμαίῳ Λοκρῷ π. ψ. κ. κ. φ. 100 A *«ἐγκέφαλον, ἐν ᾧ ἁ ἁγεμονία»*.
[9] Τιμ 45 A κ. ἑξ. — Πρβλ. καὶ 64 B καὶ 67 B.
[10] Τιμ. 73 B κ. ἑξ. — Πρβλ. 91 A κ. ἑξ., ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς γενετησίου ὁρμῆς ὡς ἐχούσης τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ.

μικρὰ συγγραφὴ ἡ ἐπιγραφομένη «Τιμαίω Λοκρῶ περὶ ψυχᾶς κόσμω καὶ φύσιος», ἡ περίληψις τοῦ πλατωνικοῦ Τιμαίου, ἐν ᾗ τὰ περὶ ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς διδάγματα τοῦ Πλάτωνος κατὰ τὸν αὐτὸν ἐκτίθενται τρόπον [1]. Συμμαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ ὅλη τοῦ Πλάτωνος φιλοσοφία, ἥτις ἐν τῇ φυσικῇ μάλιστα καὶ τῇ ψυχολογίᾳ καὶ ἄλλων διδαγμάτων ἐλέγχει τὴν ἐπίδρασιν καὶ τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ τοῦ Δημοκρίτου καὶ τῶν Πυθαγορείων [2]· πρὸς δὲ τούτοις ἡ παράδοσις, ἥτις γνωρίζει ὅτι ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ καὶ πυθαγόρεια δόγματα ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν [3], ἔτι δὲ τὸ ὅτι ὁ φιλόσοφος ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ εἰσάγει διαλεγόμενον οὐχὶ τὸν Σωκράτη, ἀλλὰ τὸν Τίμαιον, ἐπιφανέστατον ὀπαδὸν τῆς πυθαγορείου φιλοσοφίας. Εἶναι δὲ πολὺ πιθανόν, ὅτι καὶ ὁ Ξενοκράτης, ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Πλάτωνος ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ (339-314 π. Χ.), παραπλησίαν περὶ τῆς σχέσεως ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς ἔχων γνώμην ἐδίδαξεν ὅτι ἡ διάνοια ἔχει τὴν ἕδραν ἐν τῇ κεφαλῇ, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Τερτυλλιανός [4].

Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης (384-322 π. Χ.), καὶ Ζήνων ὁ Στωικὸς (342-270 π. Χ.), οἵτινες ἐκ πλάνης ἕδραν τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ὑπέλαβον τὴν καρδίαν, σαφῶς ὁμολογοῦσιν ὅτι πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων σοφῶν τὴν ψυχὴν ἐνετόπιζον ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ. Γνωριμώτατα εἶναι τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους· ***«δοκεῖ τισιν αἰσθάνεσθαι τὰ ζῷα διὰ τὸν ἐγκέφαλον»*** [5]· ἔτι δὲ ὅσα ὁ φιλόσοφος οὗτος λέγει ἐν τῷ «περὶ ζῴων μορίων», ἔνθα πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι ὁ ἐγκέφαλος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἕδρα ψυχικῶν ἐνεργειῶν [6]. Τεθρυλημένος δὲ εἶναι καὶ τοῦ Ζήνωνος ὁ συλλογισμός, δι' οὗ ἐσπούδαζε νὰ δείξῃ ὅτι ἡ διάνοια δὲν ἑδρεύει ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ [7].

[1] 99 E. — Πρβλ. καὶ *Θεοδωρ.* Ἑλλ. θερ. παθ. V, 22 *«Ἱπποκράτης καὶ Δημόκριτος καὶ Πλάτων ἐν ἐγκεφάλῳ (τὸ ἡγεμονικὸν) ἱδρῦσθαι εἰρήκασιν»*.

[2] Πρβλ. καὶ *Zeller* II, 1 [4]. 564 κ. ἑξ.

[3] Πρβλ *Διογ. Λ.* III, 9.—VIII, 84, 35.—*Gell.* III, 17, 4.

[4] De an. 15 «neque in vertice potius (putes principale istud) praesidere secundum Xenocratem».

[5] Π. νεότ. κ γήρως 469 α 21.

[6] 652 α 24 κ. ἑξ.—652 β 3 κ. ἑξ. *«ὅτι μὲν οὖν οὐκ ἔχει συνέχειαν οὐδεμίαν πρὸς τὰ αἰσθητικὰ μόρια (ὁ ἐγκέφαλος), δῆλον μὲν καὶ διὰ τῆς ὄψεως; ἔτι δὲ μᾶλλον τῷ μηδεμίαν ποιεῖν αἴσθησιν θιγγανόμενος, ὥσπερ οὐδὲ τὸ αἷμα οὐδὲ τὸ περίττωμα τῶν ζώων»*.

[7] *Γαλην.* V 241 K *«Φωνὴ διὰ φάρυγγος χωρεῖ· εἰ δ' ἦν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου χωροῦσα, οὐκ ἂν διὰ φάρυγγος ἐχώρει· ὅθεν δὲ λόγος, καὶ φωνὴ ἐκεῖθεν χωρεῖ· λόγος δὲ ἀπὸ διανοίας χωρεῖ· ὥστ' οὐκ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐστὶν ἡ διάνοια»*.

Τὰ μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη.

Καὶ σημειωτέον ὅτι καὶ τὸ λεχθὲν ὅτι κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη χρόνους ἐπεκράτησαν ἀναντιλέκτως τὰ διδάγματα ἐκείνου περὶ τῆς καρδίας ὡς κέντρου τῆς ψυχῆς[1], δὲν ἀληθεύει. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος προήχθη ἡ ἔρευνα καὶ αἱ πρῶται ἐγένοντο παρ᾽ Ἕλλησιν ἀπόπειραι πρὸς ἐνέδρασιν τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ. Καὶ προηγήθησαν μὲν ἐνταῦθα οἱ ἰατροί· καὶ ἐπρώτευσαν ἐν τούτοις ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος καὶ ὁ Γαληνός, ὧν δικαίως ἐθαυμάσθησαν καὶ θαυμάζονται ἔτι καὶ νῦν τὰ ἐν τῇ ἀνατομικῇ καὶ τῇ φυσιολογίᾳ ἐπιτεύγματα, ἀλλὰ δὲν ὑστέρησαν καὶ οἱ τῆς φιλοσοφίας θιασῶται ἐν τῇ ἀποδοχῇ καὶ ἐκφορᾷ τῶν τοιούτων διδαγμάτων.

Ὁ περιώνυμος Ἡρόφιλος[2] (300 π. Χ.), ὅστις μετὰ τοῦ Ἐρασιστράτου ἐγένετο ὁ ἱδρυτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνατομικῆς, ποιεῖται μὲν λόγον περὶ τῶν αἰσθητικῶν νεύρων τῶν ἐκφυομένων ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ καὶ ἐρχομένων εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματος, ἐρευνᾷ δὲ ἀκριβέστερον τὸν ἐγκέφαλον, ἕδραν δὲ τῆς ψυχῆς λέγει τὴν τετάρτην τούτου κοιλίαν, τὴν κατὰ τὴν παρεγκεφαλίδα[4]. Ὁ δὲ ἰσάμιλλος πρὸς ἐκεῖνον Ἐρασίστρατος[3] (περὶ τὸ 280 π. Χ.), διαστέλλει μὲν τὰ κινητικὰ ἀπὸ τῶν αἰσθητικῶν νεύρων, ἐπανορθοῖ δὲ τὴν παλαιοτέραν πλάνην, καθ᾽ ἣν τὰ νεῦρα ἔχουσι πόρους, καὶ διδάσκει ὅτι ταῦτα εἶναι συμπαγῆ, τὸ κέντρον δὲ αὐτῶν, ἡ ἐντεριώνη, εἶναι ἐκ τῆς αὐτῆς οὐσίας καὶ ὁ ἐγκέφαλος καὶ ὁ νωτιαῖος, ἐξ ὧν τὰ νεῦρα ἐκφύονται[5]. Τὸ δὲ σπουδαιότερον· διδάσκει ὅτι ἡ ψυχὴ ἕδραν ἔχει οὐχὶ τὰς μήνιγγας, ἀλλ᾽ αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ ἐγκεφάλου[6]· ἐξετάζει δὲ τὰ κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τὸν σχηματισμὸν αὐτῆς παρὰ τοῖς ἀνθρώποις καὶ τοῖς ζῴοις, πρῶτος δὲ αὐτὸς διατυπώνει τὴν ἔτι καὶ νῦν συζητουμένην γνώμην, καθ᾽ ἣν ἡ

---

[1] *Wundt*, ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ.

[2] Πρβλ. *Hecker*, Gesch. d. Heilk. I, 295 κ. ἑξ. *Sprengel - Rosenbaum*, Gesch. d. Medizin I[4], 509 κ. ἑξ. Gossen, ἐν Pauly - Wissowa VIII, 1104.

[3] *Γαλην*. III, 667 K. VIII, 222 κ. ἄ.

[4] Πρβλ. *Hecker*, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. I. 269 κ. ἑξ. *Sprengel - Rosenbaum*, αὐτόθι I[4], 521 κ. ἑξ. *Wellmann*, ἐν *Pauly*, *Wissowa* VI, 333 κ. ἑξ.

[5] *Γαλην*. V, 602 «*Ἔγνω (πρεσβύτης ὢν Ἐρασίστρατος) καὶ τὴν οἷον ἐντεριώνην τῶν νεύρων ἀπ᾽ ἐγκεφάλου πεφυκυῖαν*» κ. ἄ.

[6] *Γαλην*. III, 673. V, 602 κ. ἄ.

τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζῴων εὐφυΐα ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ποσοῦ τῶν ἑλίκων τοῦ ἐγκεφάλου, καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος προέχει τῶν ἄλλων ζῴων κατὰ τὴν εὐφυΐαν, διότι πολλῷ πλείονας ἕλικας ἔχει τούτου ὁ ἐγκέφαλος[1]. Οὐχὶ ὀλιγώτερον προήγαγε τὴν γνῶσιν ταύτην ὁ πολὺς Γαληνὸς (200 μ. Χ.), ὁ πρῶτος ἱδρυτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς φυσιολογίας[2]. Σαφέστατα διακρίνει ὁ Γαληνὸς τὰ αἰσθητικὰ καὶ τὰ κινητικὰ νεῦρα· γνωρίζει ὅτι τὰ νεῦρα ἐκφύονται ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ[3]· διδάσκει ὅτι ἕδρα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν εἶναι τὸ σῶμα τοῦ ἐγκεφάλου[4]· ἐντοπίζει τὴν ὄσφρησιν ἐν ταῖς προσθίαις τοῦ ἐγκεφάλου κοιλίαις[5]· ἀποδέχεται ὅτι καὶ αἱ ἄλλαι αἰσθήσεις, ἔτι δὲ αἱ ἀνώτεραι ψυχικαὶ λειτουργίαι, ἡ φαντασία καὶ ἡ μνήμη καὶ ἡ νόησις, ἑδρεύουσιν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ ὅτι αἱ κατὰ προαίρεσιν κινήσεις προέρχονται ἐξ αὐτοῦ[6]· διδάσκει ὅτι τὸ ἐν ταῖς κοιλίαις τοῦ ἐγκεφάλου ὑπάρχον πνεῦμα δὲν εἶναι ἕδρα, ὡς ἐνομίζετο πρότερον, ἀλλ' ὄργανον μόνον τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν[7]· διαφωνεῖ πρὸς τοὺς διδάσκοντας ὅτι τὸ κωνάριον, ἡ ἐπίφυσις δῆλα δή, ρυθμίζει τὰς κινήσεις τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος καὶ ἔχει ροπὴν εἰς τὰς ψυχικὰς λειτουργίας[8]· καὶ πρὸς τὸν Ἐρασίστρατον διαφερόμενος ἐν

---

[1] *Γαλην.* III, 673.

[2] Πρβλ. καὶ *Max Verworn,* Allg. Physiologie [7], 1922, σελ. 9 κ. ἑξ.

[3] V, 188 *«Φαίνεται γάρ—τὰ μὲν τῶν νεύρων ἐξ ἐγκεφάλου ἄντικρυς ἐκπεφυκότα, τὰ δ' ἐκ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ, νωτιαῖος δ' αὐτὸς ἐξ ἐγκεφάλου».*

[4] III, 625· V, 238. 608 *«Βέλτιον οὖν ὑπολαβεῖν ἐν αὐτῷ μὲν τῷ σώματι τοῦ ἐγκεφάλου τὴν ψυχὴν οἰκεῖν, ἥτις ποτ' ἂν ᾖ κατὰ τὴν οὐσίαν».*

[6] III, 647. V, 628 κ. ἄ.

[5] Τὰς ἄλλας ψυχικὰς λειτουργίας, πρὸς τὸν Πλάτωνα συμφερόμενος ἐν πᾶσιν, ἐντοπίζει ὁ Γαληνὸς ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ τῷ ἥπατι V, 600. Πρβλ. καὶ VIII, 159 κ. ἑξ. καὶ III, 625 κ. ἄ.

[7] V, 608 *«Τὸ δὲ κατὰ τὸν ἐγκέφαλον ψυχικὸν (πνεῦμα) οὐχ ὡς οὐσία ψυχῆς ὑπάρχει ἀλλ' ὡς ὄργανον πρῶτον αὐτῆς οἰκούσης κατὰ τὸν ἐγκέφαλον, ὁποία τις ἂν ᾖ τὴν οὐσίαν».* Εἶναι γνωστὸν ὅτι πλὴν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἑδρεύει ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ τοῖς νεύροις, ὑπάρχει κατὰ Γαληνὸν καὶ τὸ ζωτικὸν πνεῦμα ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ τὸ φυσικὸν πνεῦμα ἐν τῷ ἥπατι. Διὰ τῶν πνευμάτων δὲ τούτων, ἅτινα ἀνανεοῦνται διὰ τοῦ εἰσπνεομένου ἀέρος, συντελοῦνται τῶν εἰρημένων ὀργάνων αἱ λειτουργίαι. Πρβλ. καὶ *M. Verworn,* ὅστις ἐπαινεῖ τὸν Γαληνόν, διότι ἐμάντευσε τὴν ἐν τῷ ἀέρι ὕπαρξιν τοῦ ὀξυγόνου, ὅπερ μετὰ μίαν καὶ ἡμίσειαν χιλιετηρίδα ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Priestley καὶ τοῦ Lavoisier (ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ).

[8] III, 675 *«Τοῦτον τὸν ἀδένα, τὸ κωνάριον, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἑστῶτα τοῦ πόρου τοῦ διαπέμποντος ἐκ τῆς μέσης κοιλίας εἰς τὴν ἐν τῇ παρεγκεφαλίδι τὸ πνεῦμα,*

τῷ ζητήματι τῷ περὶ τῆς εὐφυΐας τῶν ζῴων ὡς ἠρτημένης ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἑλίκων διατείνεται ὅτι δὲν δύναται νὰ εἶναι πιθανὴ ἡ γνώμη αὕτη. Ἐὰν ἦτο, λέγει, ὀρθὴ τοῦ Ἐρασιστράτου ἡ θεωρία, ἔπρεπε καὶ ὁ ὄνος, οὗ ὁ ἐγκέφαλος ἐμφανίζει πληθὺν ἑλίκων, νὰ εἶναι εὐφυής· καὶ συμπεραίνει ὅτι τῶν ζῴων ἡ εὐφυΐα ἐξαρτᾶται μᾶλλον ἐκ τῆς εὐκρασίας, ἤτοι, ὡς λέγομεν σήμερον, ἐκ τῆς λεπτῆς καὶ ἀρτίας κατασκευῆς τοῦ νοοῦντος σώματος[1].

Ἐκ τῶν φιλοσόφων, οἵτινες παραπλήσια ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσι περὶ ψυχῆς καὶ ἐγκεφάλου διδάγματα κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη χρόνους, ἀναγράφομεν Στράτωνα τὸν Λαμψακηνόν, διαπρεπέστατον περιπατητικόν, ὅστις ἐπὶ μακρὰ μὲν ἔτη προέστη τῆς ἀριστοτελείου σχολῆς (288-270 π. Χ.), ἐγένετο δὲ εἰσηγητὴς τῆς αὐστηρᾶς παγκοσμίας. Ρηξικέλευθοι εἶναι καὶ τούτου αἱ περὶ ψυχῆς καὶ ἐγκεφάλου γνῶμαι. Ἕδραν τῆς ψυχῆς λέγει ὁ Στράτων τὸν ἐγκέφαλον καὶ συνάπτει πρὸς αὐτὸν τὰς αἰσθήσεις, τῆς δὲ διανοίας ἕδραν ὑπολαμβάνει τὸ μεσόφρυον, δῆλον ὅτι τὰς μετωπιαίας τοῦ ἐγκεφάλου χώρας[2], μετ' ἀκριβείας δὲ διδάσκει, πῶς ἡ αἴσθησις γεννᾶται ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ πῶς ἡμεῖς προβάλλομεν ταύτην εἰς τὰ μέρη ἐξ ὧν ὁρμῶνται τὰ ἐρεθίσματα[3]. Ἀλλ' ὄχι μόνον ὁ Λαμψακηνὸς φιλόσοφος ἔχει κατὰ

φύλακά τινα καὶ οἷον ταμίαν ὑπάρχειν τοῦ ποσοῦ τῆς ἐπιπέμψεως κλπ.». Ὅτι ἡ τοῦ Καρτεσίου διδασκαλία, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἐν τῷ κωναρίῳ (glandula) κυρίως ἑδρεύουσα ρυθμίζει τὴν κίνησιν τῶν ἐν ταῖς κοιλίαις τοῦ ἐγκεφάλου πνευμάτων (De pass. de l'âme I, 30 κ. ἑξ. 34 κ. ἄ.), εἶναι περαιτέρω διαμόρφωσις τῆς γνώμης ταύτης τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, ἣν ἀποκρούει ὁ Γαληνός, εἶναι φανερόν. Ἀλλὰ περὶ τούτου τοῦ ζητήματος θὰ διαλάβωμεν ἄλλοτε διὰ μακροτέρων.

[1] III, 643 «*Ἐρασίστρατος δέ, ὅτι μὲν ἐγκεφάλου σύγκειται ποικιλωτέρα ἡ ἐπεγκρανὶς (= παρεγκεφαλίς), καλῶς ἀποφαίνεται· πολύπλοκον δ' εἶναι φάσκων ἐπ' ἀνθρώπων μᾶλλον ἢ τῶν ἄλλων ζῴων, αὐτήν τε ταύτην καὶ σὺν αὐτῇ τὸν ἐγκέφαλον, ὅτι οὐ περίεστιν αὐτοῖς ὁμοίως ἀνθρώπῳ τὸ νοεῖν, οὐκέθ' ὁμοίως ὀρθῶς μοι δοκεῖ γινώσκειν, ἐχόντων γε δὴ καὶ τῶν ὄνων πολύπλοκον ἱκανῶς τὸν ἐγκέφαλον, οἷς ἐχρῆν ὅσον ἐπὶ τῇ σκαιότητι τοῦ τρόπου παντάπασιν ἁπλοῦν τε καὶ ἀποίκιλτον ἔχειν αὐτόν. Ἄμεινον δ' ἦν ἄρα τῇ τῆς οὐσίας εὐκρασίᾳ τοῦ νοοῦντος σώματος, ὅτι ποτ' ἂν ᾖ τοῦτο, τὴν σύνεσιν ἕπεσθαι νομίζειν, οὐ τῇ ποικιλίᾳ τῆς συνθέσεως*».

[2] Ψ. *Πλουτάρχου* π. τ. ἀρεσκ. IV, 5, 2 «*Στράτων (τὸ τῆς ψυχῆς ἡγεμονικὸν εἶναι λέγει) ἐν μεσοφρύῳ*». Πρβλ. καὶ *Tertull.* De an. 15.

[3] Πρβλ. *Πλουτάρχου*. Πότερον ψυχ. ἢ σώμ. ἐπιθ. κ. λύπη, κεφ. 4 «*Οἱ μὲν ἅπαντα συλλήβδην ταῦτα (τὰ πάθη) τῇ ψυχῇ φέροντες ἀνέθεσαν, ὥσπερ Στράτων ὁ φυσικός, οὐ μόνον τὰς ἐπιθυμίας ἀλλὰ καὶ τὰς λύπας, οὐδὲ τοὺς φόβους καὶ τοὺς φθόνους καὶ τὰς ἐπιχαιρεκακίας, ἀλλὰ καὶ πόνους καὶ ἡδονὰς καὶ ἀλγηδόνας καὶ*

τοὺς χρόνους τούτους τοιαύτην γνώμην περὶ τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ τῆς σχέσεως τούτων πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι. Ἐν τοῖς μυστικοῖς βιβλίοις, ἅτινα φέρονται μὲν ἐπ᾽ ὀνόματι Ἑρμοῦ τοῦ τρισμεγίστου, ὁρμῶνται δὲ ἀπὸ τῶν πρώτων ἑκατονταετηρίδων μ. Χ. καὶ περιέχουσιν ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα. μάλιστα δὲ πλατωνικὰ καὶ τῶν Νέων πυθαγορείων, μετ᾽ ἀνατολικῶν καὶ αἰγυπτιακῶν θεοσοφημάτων πεφυρμένα, συναντῶμεν ὁμοίας περὶ ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς διδασκαλίας[1]. Ὁ Ἀρτεμίδωρος (Β′ ἑκατ. μ. Χ.) ὀνομάζει τὴν κεφαλὴν «οἶκον τῶν αἰσθήσεων»[2]. Ὁ δὲ Νεμέσιος, τῆς ἐν Φοινίκῃ Ἐμέσης ἐπίσκοπος (Ε′ ἑκατ. μ. Χ.), ἐν τῷ *«περὶ φύσεως ἀνθρώπου»* συγγράμματι, ἐν ᾧ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη καθόλου ἀκολουθεῖ, διαφερόμενος πρὸς ἐκεῖνον ὡς πρὸς τὴν ἕδραν τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν καὶ ἄλλων δόγματα ἀσπαζόμενος, τὸ μὲν αἰσθητικὸν καὶ φανταστικὸν ἤτοι παραστατικὸν τῆς ψυχῆς ἐντοπίζει ἐν ταῖς προσθίαις τοῦ ἐγκεφάλου κοιλίαις[3], τὸ δὲ διανοητικὸν ἐν τῇ μέσῃ κοιλίᾳ αὐτοῦ[4], τὸ δὲ μνημονευτικὸν ἐν τῇ ὄπισθεν κοιλίᾳ ἤτοι κατὰ τὴν παρεγκεφαλίδα[5].

Καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι εἰς τὰ τοιαῦτα συμπεράσματα περὶ τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον ἦλθον οἱ Ἕλληνες οὐχὶ ἐκ θεωρητικῶν λόγων, ἀλλ᾽ ἐκ παρατηρήσεως καὶ πειραματικῆς ἐρεύνης.

ὅλως πᾶσαν αἴσθησιν ἐν τῇ ψυχῇ συνίστασθαι φάμενος καὶ τῆς ψυχῆς τὰ τοιαῦτα πάντα εἶναι, μὴ τὸν πόδα πονούντων ἡμῶν ὅταν προσκρούσωμεν, μηδὲ τὴν κεφαλὴν ἐὰν κατάξωμεν, μὴ τὸν δάκτυλον, ὅταν ἐκτέμωμεν· ἀναίσθητα γὰρ τὰ λοιπὰ πλὴν τοῦ ἡγεμονικοῦ, πρὸς ὃ τῆς πληγῆς ὀξέως ἀναφερομένης τὴν αἴσθησιν ἀλγηδόνα καλοῦμεν. Ὡς δὲ τὴν φωνὴν τοῖς ὠσὶν αὐτοῖς ἐνηχοῦσαν ἔξω δοκοῦμεν εἶναι τὸ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἐπὶ τὸ ἡγεμονικὸν διάστημα τῇ αἰσθήσει προσλογιζόμενοι, παραπλησίως τὸν ἐκ τοῦ τραύματος πόνον οὐχ ὅπου τὴν αἴσθησιν εἴληφεν, ἀλλ᾽ ὅθεν εἶχε τὴν ἀρχὴν εἶναι δοκοῦμεν, ἑλκομένης ἐπ᾽ ἐκεῖνο τῆς ψυχῆς, ἀφ᾽ οὗ πέπονθεν». Πρβλ. καὶ Ψ. *Πλουτ.* π. τ. ἀρεσκ. IV, 23, 3. Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Στράτωνος πρὸς τὸν Ἡρόφιλον καὶ τὸν Ἐρασίστρατον πρβλ. *Zeller,* Philos. d. Gr. II, 2[4], σελ. 919, 2. *Diels,* Sitz. Berl. Akad. 1893, 101 κ. ἑξ. *W. W. Jaeger,* Hermes, τόμ. 48, 1913, σελ. 37 κ. ἑξ. *Ueberweg-Praechter,* Gr. d. Gesch. d. Phil. I[12], 1926, σελ. 485.

[1] Πρβλ. Ποιμάνδρ. 10, 11 *«νοῦς δὲ ἡ κεφαλή—· ὅσα οὖν προσήνωται τῷ ὑμένι τῆς κεφαλῆς ταύτης, ἐν ᾧ ἐστιν ἡ ψυχή, ἀθάνατα πέφυκεν»*, ἔνθα ὑμὴν τῆς *κεφαλῆς* εἶναι, ὡς φαίνεται, αἱ μήνιγγες, αἵτινες ὑπελαμβάνοντο ὑπὸ πολλῶν, ὡς εἴδομεν, ἕδρα τῆς ψυχῆς.

[2] Ὀνειροκρ. I, 35.

[3] Π. φύσ ἀνθρ., κεφ. 6.

[4] Αὐτ. κεφ. 12.

[5] Αὐτ. κεφ. 13.

Ἡ παρατήρησις ἤγαγε τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ παλαιοτάτων ἤδη χρόνων νὰ θεωρήσωσι τὴν κεφαλὴν ὡς τὸ σπουδαιότατον τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος μέρος. Τὸ ὅτι ὁ ψυχικὸς βίος ἐκφαίνεται ἐν τῷ προσώπῳ· τὸ ὅτι διὰ τῆς φυσιογνωμίας καὶ τὰ συναισθήματα ἐκδηλοῦνται καὶ πολλάκις τὰ βουλήματα ὑποσημαίνονται καὶ τὰ διανοήματα, μάλιστα διὰ τῶν ὀφθαλμῶν, οἵτινες ἀνέκαθεν ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς τὸ κάτοπτρον τῆς ψυχῆς· ἔτι δὲ τὸ ὅτι καὶ ὁ λόγος, δι᾿ οὗ ἀκριβέστερον ἡ ψυχὴ ἐκφαίνεται, τὴν γλῶσσαν ἔχει ὄργανον, ταῦτα πάντα καὶ ἄλλα τοιαῦτα πιθανὸν συνετέλεσαν, ὥστε ἡ κεφαλὴ νὰ θεωρῆται παρ᾿ Ὁμήρῳ ἤδη ὡς τὸ κέντρον τῆς ζωῆς, ἴσως δὲ καὶ τῆς ψυχῆς, καὶ νὰ γίνηται αὐτῆς χρῆσις ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου [1]. Ἡ δὲ πειραματικὴ ἔρευνα, ἥτις ἐπίστωσεν ὅτι ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ἕδρα τῆς ψυχῆς, ὁρμᾶται ἐκ τῶν ἔπειτα χρόνων. Ὁ Ἀλκμέων πρῶτος μετεχειρίσθη αὐτήν, καθ᾿ ὅσον γνωρίζομεν [2]· ἔπειτα δὲ καὶ ἡ ἱπποκρατικὴ σχολὴ καὶ ἄλλοι· πολλῷ δὲ μᾶλλον οἱ ὕστερον ἰατροί, μάλιστα δὲ ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος καὶ ὁ Γαληνός [3]. Εἶναι μεμαρτυρημένον ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ μάλιστα ὅτι ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῶν τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ τοῦ ἐγκεφάλου ἰδίᾳ ἐπετήδευον ἐκεῖνοι οἵας περίπου καὶ οἱ νεώτεροι μεθόδους ἐρεύνης. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι σοφοὶ γνωρίζουσι τὰ κατὰ τὴν ἔρευναν ταύτην. Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς, σύγχρονος τοῦ Γαληνοῦ (200 μ. Χ.), λέγει· *«ψηλαφωμένων τινῶν περὶ τὸν ἐγκέφαλον γίνεταί τινα περὶ τὸν ἄνθρωπον πάθη»* [4]. Γρηγόριος δὲ ὁ Νύσσης (Δ ἑκατ. μ. Χ.), ὅστις τὰ τοῦ Πλάτωνος ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν, παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς· *«Οἱ δὲ τὸν ἐγκέφαλον ἀφιεροῦντες τῷ λογισμῷ ὥσπερ ἀκρόπολίν τινα τοῦ παντὸς σώματος δεδομῆσθαι παρὰ τῆς φύσεως λέγουσιν·*

---

[1] Πρβλ. Ἰλ. Ρ 242.

ὅσον ἐμῇ κεφαλῇ περιδείδια, μή τι πάθῃσι·

Λ 55

Πολλὰς δ᾿ ἰφθίμους κεφαλὰς Ἄιδι προΐαψεν,

ἔτι δὲ Ψ 94 καὶ Ὀδ. α 343 κ. ἄ. Σχέσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον δὲν εἶναι φανερὰ παρ᾿ Ὁμήρῳ. Ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσιν εἶναι μᾶλλον ὁ ἐγκέφαλος στοιχεῖον ἀπαραίτητον τῆς ζωῆς, ὡς γίνεται δῆλον καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐκ τῆς εὐχῆς ἐκείνης·

ὧδε σφ᾿ ἐγκέφαλος χαμάδις ῥέοι, ὡς ὅδε οἶνος (Ἰλ. Γ 300).

[2] *Chalcid.*, in Timaeum 244 «primus exsectionem aggredi est ausus».

[3] Ἀνέτεμνον ζῷα, ἔτι δὲ ἀνθρώπων πτώματα, ὡς δὲ λέγεται καὶ ζῶντας κακούργους (*Cels.* Praef. 4, 36 D. *Tertull.* De an. 10).

[4] Π. ψυχῆς, σελ. 100, *Bruns.*

ἐνοικεῖν δὲ ταύτῃ καθάπερ βασιλέα τὸν νοῦν, οἷόν τισιν ἀγγελιαφόροις ἢ ὑπασπισταῖς τοῖς αἰσθητηρίοις ἐν κύκλῳ δορυφορούμενον· σημεῖον δὲ καὶ οὗτοι-ποιοῦνται τὸ παράγεσθαι τὸν λογισμὸν τῶν κεκακωμένων τὰς μήνιγγας καὶ τὸ ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ πρέποντος γίνεσθαι τοὺς ἐν μέθῃ καρηβαρήσαντας»[1]. Καὶ ὁ Νεμέσιος τὰ τῆς ἐντοπίσεως τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ κατοχυρῶν λέγει· *«Τῶν μὲν γὰρ προσθίων κοιλιῶν καθ' ὅντινα δήποτε τρόπον βλαβεισῶν αἱ μὲν αἰσθήσεις παρεμποδίζονται, τὸ δὲ κινητικὸν ἔτι μένει σῳζόμενον· τῆς δὲ μέσης κοιλίας μόνης παθούσης ἡ μὲν διάνοια σφάλλεται, τὰ δ' αἰσθητήρια μένει φυλάττοντα τὴν κατὰ φύσιν αἴσθησιν· ἐὰν δὲ καὶ αἱ πρόσθιαι καὶ ἡ μέση κοιλία πάθωσιν, ὁ λογισμὸς ἅμα ταῖς αἰσθήσεσι παραπίπτει· τῆς δὲ παρεγκεφαλίδος παθούσης ἡ μνήμη μόνη προαπόλλυται, τῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς διανοίας οὐδὲν καταβλαπτομένων· ἐὰν δὲ σὺν ταῖς προσθίαις καὶ ἡ μέση καὶ ἡ ὄπισθεν πάθῃ τι, καὶ τὴν αἴσθησιν καὶ τὸν λογισμὸν καὶ τὴν μνήμην ὁμοῦ παραφθείρονται»*[2]. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Πλωτῖνος· *«ἀρχομένων ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου τῶν νεύρων τὴν τῆς αἰσθήσεως καὶ ὁρμῆς ἀρχὴν καὶ ὅλως παντὸς τοῦ ζῴου ἐνταῦθα ἔθεσαν φέροντες, οὗ δῆλον ὅτι αἱ ἀρχαὶ τῶν ὀργάνων, ἐκεῖ παρεῖναι καὶ τὸ χρησόμενον τιθέμενοι»*[3].

Ταῦτα περὶ τούτων. Ὅτι δὲ καὶ οἱ πολλοὶ δὲν ἠγνόουν ἐν Ἑλλάδι τὰ κατὰ τὴν σχέσιν ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς, μανθάνομεν ἐκ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Ὁ Εὐριπίδης εἰσάγει τὸν Ἱππόλυτον ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι, ὅπερ ἐδιδάχθη τῷ 428 π.Χ., λέγοντα τὰ ἑξῆς·

Ἀπόλωλα τάλας· οἴμοι μοι·
διά μου κεφαλῆς ᾄσσουσ' ὀδύναι,
κατὰ δ' ἐγκέφαλον πηδᾷ σφάκελος[4].

Ὁ δὲ Ἀριστοφάνης ἐν ταῖς Νεφέλαις, αἵτινες τῷ 423 π. Χ. ἐδιδάχθησαν, εἰσάγει τὸν Στρεψιάδην πρὸς τὸν Ἀμυνίαν τὸν δανειστὴν λέγοντα·

οὐκ ἔσθ' ὅπως σύγ' αὐτὸς ὑγιαίνεις·
τὸν ἐγκέφαλον ὥσπερ σεσεῖσθαί μοι δοκεῖς[5].

---

[1] Π. κατασκ. τ. ἀνθρ. 156 C.
[2] Π. φύσ. ἀνθρ., κεφ. 13.
[3] Ἐννεάδ. IV, 3, 23.
[4] Στίχ. 1356 κ. ἑξ.
[5] Στίχ. 1275 κ. ἑξ. Εἶχε πέσει ἐκ τοῦ ὀχήματος ὁ Ἀμυνίας (Πρβλ. στίχ. 1272).

Γνωριμώτατα δὲ εἶναι καὶ τὰ ἐν τῷ λόγῳ τῷ περὶ τῆς Ἁλοννήσου. Πρὸς τὸν λαὸν ἐνταῦθα ὁ ῥήτωρ ἀποτεινόμενος λέγει· «*ὅσοι δ' Ἀθηναῖοι ὄντες μὴ τῇ πατρίδι ἀλλὰ Φιλίππῳ εὔνοιαν ἐνδείκνυνται, προσήκει αὐτοὺς ὑφ' ὑμῶν κακοὺς κακῶς ἀπολωλέναι, εἴπερ ὑμεῖς τὸν ἐγκέφαλον ἐν τοῖς κροτάφοις καὶ μὴ ἐν ταῖς πτέρναις καταπεπατημένον φορεῖτε*»[1]· πρὸς δὲ τούτοις τὸ τοῦ μύθου «*ὦ οἵα κεφαλὴ καὶ ἐγκέφαλον οὐκ ἔχει*» καὶ τὸ παρὰ Σουίδᾳ φερόμενον «*τῆς ψυχῆς τὰ ἐλαττώματα κατηπίσταντο, εἴτε κραιπαλώδης τις εἴη καὶ μέθυσος, εἴτε φιλήδονος καὶ ἐν τοῖς αἰδοίοις ἔχων τὸν ἐγκέφαλον*»[2].

Ἀλλὰ καὶ περὶ λέοντος διὰ ῥοπάλου πληγωθέντος λέγεται ἔν τινι τῶν εἰδυλλίων τοῦ Θεοκρίτου (310-245 π. Χ.).

ἔστη
νευστάζων κεφαλῇ· περὶ γὰρ σκότος ὄσσε οἱ ἄμφω
ἦλθε, βίῃ σεισθέντος ἐν ὀστέῳ ἐγκεφάλοιο[3].

Εἶναι πρόδηλον ὅτι τὰ οὕτως ἀπὸ σκηνῆς καὶ ἐν ἄλλοις ποιήμασι λεγόμενα καὶ ἐν λόγοις πρὸς τὸν λαὸν ἀπευθυνομένοις δὲν θὰ ἐλέγοντο, ἐὰν μὴ ἦτο εἰς τοὺς πολλοὺς γνώριμος ἡ τοῦ ἐγκεφάλου πρὸς τὴν ψυχὴν σχέσις. Ἐν τέλει καὶ τοῦτο σημειοῦμεν, ὅτι καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γαληνοῦ ἐκράτει παρὰ τῷ λαῷ ἡ γνώμη περὶ τῆς τοῦ ἐγκεφάλου σχέσεως πρὸς τὴν ψυχήν. «*Ὅτι δέ*», *λέγει ὁ Γαληνός*, «*καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις πεπίστευται τὸ μὲν λογιζόμενον ἐν ἐγκεφάλῳ καθιδρύσθαι, τὸ δ' ἀνδρεῖόν τε καὶ θυμοειδὲς ἐν καρδίᾳ, τὸ δ' ἐπιθυμητικὸν ἐν τῷ ἥπατι, μαθεῖν ἐστιν ὁσημέραι λεγόντων αὐτῶν ἀκούοντα πρὸς μὲν τὸν ἀνόητον ὡς ἐγκέφαλον οὐκ ἔχει, πρὸς δὲ τὸν ἄτολμον ὡς δειλὸς καὶ ἀκάρδιος εἴη κλπ.*»[4].

Τοιαῦτα διὰ βραχέων τὰ περὶ ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς διδάγματα τῶν Ἑλλήνων. Ὅτι δὲ τὰ διδάγματα ταῦτα καὶ εἰς τοὺς ἔπειτα μεταδοθέντα ἐγένοντο ἀφετηρία τῶν νέων περὶ τὸν ἐγκέφαλον σπουδῶν καὶ τὴν τούτου σχέσιν πρὸς τὴν ψυχήν, ἐλέγχει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

---

[1] § 45. Ἐγράφη τῷ 341 π. Χ.

[2] Ἐν λέξει *κραιπαλώδης*.

[3] 25, 261 κ. ἑξ. Παρατηρητέον δὲ ὅτι καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις ποιηταῖς καὶ λογογράφοις φέρεται ὁ ἐγκέφαλος ὡς ἕδρα τοῦ νοῦ, ἔτι δὲ τῆς ὀργῆς. Οὕτω παρὰ Πλαύτῳ· mihi misero cerebrun excutiunt tua dicta, soror (Πρβλ. καὶ Aul. 2, 1, 29, καὶ Poen. 3, 5, 25· ἔτι δὲ τὸ cerebrosus (= μανικὸς) κ. ἄ. Καὶ *Windisch*, ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ, σελ. 187).

[4] VIII, 159 κ. ἑξ.

Η ΜΕΤΕΜΨΥΧΩΣΙΣ*

Ὅτι, ἀφ᾽ ἧς στιγμῆς κλείει ὁ ἄνθρωπος διὰ παντὸς ἐπὶ τῆς γῆς τὰ βλέφαρα, δὲν ἐκλείπει παντάπασιν, ἀλλ᾽ ἔρχεται εἰς ἄλλον τινὰ κόσμον καὶ ζῇ πέρα τοῦ τάφου, ἐπίστευσαν πάντες, ὡς εἰπεῖν, οἱ λαοὶ ἐκ χρόνου παλαιοτάτου. Καὶ πάντες τὸν κόσμον τοῦτον καὶ τὴν ἐπέκεινα τοῦ τάφου ζωὴν ἐφαντάσθησαν ὅμοια πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. Τὰ Sokhit Jalou τῶν Αἰγυπτίων, τὰ πεδία δῆλον ὅτι, εἰς τὰ ὁποῖα μετὰ θάνατον ἔρχονται αἱ ψυχαί, εἶναι κατὰ τὴν αἰγυπτιακὴν πίστιν ἄλλη τις Αἴγυπτος, τόπος εὐφορώτατος διαρρεόμενος ὑπὸ ποταμοῦ οἷος ὁ Νεῖλος· καὶ ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ ἕκαστος τῶν νεκρῶν ἀσχολεῖται εἰς τὰ ἔργα, εἰς ἃ ἠσχολεῖτο καὶ ἐν ὅσῳ ἔζη, διατρίβει δῆλα δὴ περὶ τὴν γεωργίαν καὶ τὴν κτηνοτροφίαν καὶ τὰς τέχνας καὶ τὰ τοιαῦτα. Οἱ εὐγενεῖς ἔχουσι καὶ ἐκεῖ δούλους, οἵτινες ἐκτελοῦσι τὰς ἐργασίας αὐτῶν. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ συνεθάπτοντο ἐν Αἰγύπτῳ μετὰ τοῦ ἀποθνήσκοντος εὐγενοῦς πολλοὶ δοῦλοι, ὡς καὶ σήμερον συμβαίνει παρὰ πολλοῖς ἀγρίοις λαοῖς[1]. Τῶν Ἀσσυρίων καὶ Βαβυλωνίων ὁ Ἅδης εἶναι παρεμφερὴς πρὸς πόλιν μεγάλην. Ἑπτὰ τείχη περιβάλλουσι τὴν εἱρκτήν, ἐν ᾗ κολάζονται οἱ ἀσεβεῖς, αἰώνιον δ᾽ ἐν αὐτῇ βασιλεύει σκότος· οἱ δὲ εὐσεβεῖς ζῶσι κατ᾽ αὐτοὺς ἐν χώρᾳ εὐδαιμονεστάτῃ, ἐν ᾗ ὕδωρ ὑπάρχει ἀθάνατον καὶ ἡ ἀείζωος βοτάνη θάλλει, ἐν ταῖς νήσοις τῶν μακάρων, αἵτινες κεῖνται παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Τίγρεως καὶ τοῦ Εὐφράτου[2]. Πολλῷ τελειότερον ἀνεπτυγμένας εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Ἕλλησι τὰς τοιαύτας δοξασίας. Ὁ Ἅδης εἶναι χάσμα ὑπόγειον ζοφερόν, ἐν ᾧ καὶ ποταμοὶ ὑπάρχουσιν, ἡ Στύξ, ὁ Κωκυτός, ὁ Ἀχέρων, ὁ Πυριφλεγέθων, καὶ λίμνη ἡ Ἀχερουσία. Ὁ Πλούτων βασιλεύει ἐν αὐτῷ μετὰ τῆς Περσεφόνης, ὡς ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ Ἅδῃ ὁ Ὄσιρις μετὰ τῆς Ἴσι-

* Ἐδημοσιεύθη ἐν «Μελέτῃ», 1911.

[1] Wiedemann, Die Religion der alten Aegypter, σελ. 135.

[2] A. Jeremias παρὰ Chantepie de la Saussaye, Religionsgeschichte I[2], σελ. 209. H. Schneider, Kultur und Denken der Babylonier und Juden, 1910, σελ. 152 κ. ἑξ.

δος καὶ ἐν τῷ ἀσσυριακῷ ὁ Nergal μετὰ τῆς Ereskigal καὶ παρ' ἄλλοις ἄλλοι θεοί. Ὁ Ἑρμῆς ὁ ψυχοπομπὸς ἄγει τὰς ψυχὰς εἰς τὰ ἐρεβώδη καὶ σκοτεινὰ ταῦτα βασίλεια καὶ ὁ Χάρων ἀντὶ ὀβολοῦ συνήθως διαπορθμεύει αὐτὰς διὰ τῆς Ἀχερουσίας, ὁ δὲ Κέρβερος, ὁ κύων τοῦ Ἅδου, παρὰ τὰς πύλας αὐτοῦ διαμένων ἀπαγορεύει τὴν ἔξοδον εἰς αὐτάς. Δικασταὶ τοῦ Ἅδου, ὁ Μίνως καὶ ὁ Ραδάμανθυς καὶ ὁ Αἰακὸς καὶ ὁ Τριπτόλεμος [1], δικάζουσι καὶ τὰς ἀσεβεῖς καὶ κακὰς τῶν ψυχῶν ἀποστέλλουσιν εἰς τὸν τόπον τῶν βασάνων, ὅπου παντοῖαι εἰς ἑκάστην ἐπιβάλλονται ποιναί. Δίψα διηνεκὴς καὶ πεῖνα σφοδροτάτη βασανίζουσι τὸν θεοστυγῆ Τάνταλον, τὸ δὲ πρὸ αὐτοῦ ὕδωρ φεύγει, εὐθὺς ὡς κύψῃ νὰ πίῃ, καὶ τὰ δένδρα, ἅτινα πλήρη καρπῶν ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς του κρέμανται, ἄνεμος ἀπομακρύνει, εὐθὺς ὡς ἐπιχειρήσῃ νὰ τείνῃ τὴν χεῖρά του πρὸς αὐτά [2]. Τοῦ Τιτυοῦ τὸ ἧπαρ διττοὶ κατατρώγουσι γῦπες, ἐπειδή, ὅτε ἔζη, ἠσέβησε πρὸς τὴν Λητώ [3]· ὁ Σίσυφος αἰωνίως ἀναβιβάζει εἰς λόφον λίθον, ὅστις διηνεκῶς διαφεύγων αὐτὸν κυλίεται πάλιν πρὸς τὰ κάτω [4]· ἐπὶ τροχοῦ στρεφομένου προσδεδεμένος τιμωρεῖται διὰ τὴν πρὸς τὴν Ἥραν ἀσέβειάν του ὁ Ἰξίων [5]· αἱ Δαναΐδες ἀντλοῦσιν ὕδωρ διὰ παντὸς εἰς τετρημένον πίθον [6]· τοὺς δ' ἐπιόρκους κολάζουσιν αἱ Ἐρινύες καὶ ἄλλους ἀσεβεῖς καὶ ἀδίκους ἄλλα θηρία καὶ τέρατα παντοδαπά [7].

Τὰ δὲ Ἠλύσια πεδία, αἱ νῆσοι τῶν μακάρων, τόπος ἐν ταῖς ἐσχατιαῖς τῆς γῆς [8] ἢ ἐν τῷ Ἅδῃ [9] ἢ ἐν τῷ οὐρανῷ [10] εὑρισκόμενος εἶναι κατὰ τοὺς Ἕλληνας διαμονὴ θαυμασιωτάτη. Οὐδέποτε βαρὺς

---

[1] Παρ' Ὁμήρῳ ὁ Μίνως μόνος μνημονεύεται (Ὀδ. λ 565). παρὰ δὲ Βεργιλίῳ μόνος ὁ Ραδάμανθυς (Aen. VI, 566).

[2] Ὀδ. λ 582 κ. ἑξ.

[3] Ὀδ. λ 576 κ. ἑξ.

[4] Ὀδ. λ 593 κ. ἑξ.

[5] Πινδ. Πυθ. Β' 21 κ. ἑξ.

[6] Ψευδοπλάτ. Ἀξίοχ. 371 C. Πρβλ. καὶ Pauly-Wissowa, Realencykl. τ. 4, 1901, σελ. 2089 κ. ἑξ. καὶ Rhode, Psyche, I³, 326 κ. ἑξ.

[7] Ἰλιάδ. Τ 259. Ψευδοπλ. Ἀξίοχος 371 C· Verg. Aen. 548 κ. ἑξ.

[8] Πρβλ Ὁμ. Ὀδ. δ 563. Ἡσιόδου Ἔργα καὶ ἡμ., στίχ. 156.

[9] Πρβλ. Ψευδοπλ. Ἀξίοχον 371 C κ. ἑξ., καθ' ὃν ὁ τῶν εὐσεβῶν χῶρος εἶναι ἀπέναντι τοῦ τῶν ἀσεβῶν ἐν τῷ Ἅδῃ· καὶ Verg. Aen. VI, 637 κ. ἑξ.

[10] Κατὰ τοὺς Ἰνδοὺς (Rigveda IX, 113, 7. XVIII, 3, 13. Oldenberg, Religion d. Veda, σελ. 530 κ. ἑξ.) καὶ τοὺς Πέρσας καὶ τοὺς Γερμανοὺς καὶ ἄλλους. Πρβλ. Wundt, Völkerps. 2, III, 568 καὶ ἄλλ.

χειμών, οὐδὲ θάλπος σφοδρὸν ἡλίου, ἀλλ' ὡρῶν εὐκρασία ὑπάρχει ἐν αὐτοῖς καὶ ἄφθονοι καρποὶ φύονται καὶ ῥέουσι καθαρῶν ὑδάτων πηγαὶ καὶ λειμῶνες παντοίων ἀνθέων πλήρεις θάλλουσι καὶ διατριβαὶ ὑπάρχουσι φιλοσόφων καὶ θέατρα ποιητῶν καὶ χοροὶ κύκλιοι καὶ μουσικὰ ἀκούσματα καὶ συμπόσια αὐτοχορήγητα καὶ αἰωνία ψυχῆς ἀταραξία καὶ ἀλυπία[1]. Καὶ ἄρχει μὲν ὁ Κρόνος ἐν αὐτοῖς μετὰ τοῦ Ῥαδαμάνθυος, ζῶσι δὲ οἱ ἥρωες, οἵ τε ἐν Τροίᾳ καὶ οἱ ἐν τῇ ἑπταπύλῳ Θήβῃ πεσόντες[2], καὶ ἄλλοι ἄνδρες ἀγαθοί, ὁ Πηλεὺς καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς καὶ ὁ Διομήδης καὶ ὁ Ἁρμόδιος μετὰ τοῦ Ἀριστογείτονος· πρὸς δὲ τούτοις ἡρωῖναι πολλαί, ἐν αἷς ἡ Ἰφιγένεια καὶ ἡ Ἑλένη καὶ ἡ Πολυξένη[3]. Πολλοὶ δὲ εἰς τοὺς θεοὺς ἀγαπητοὶ ἥρωες καὶ συγγενεῖς αὐτῶν κατὰ τὴν παλαιοτάτην τῶν ἀνθρώπων πίστιν καὶ χωρὶς νὰ ἀποθάνωσιν ἔρχονται εἰς τὸν τόπον τῆς μακαριότητος, ὡς ὁ Μενέλαος παρ' Ἕλλησι[4] καὶ ὁ Utnapistin παρὰ τοῖς Βαβυλωνίοις[5].

---

[1] Ὀδ. δ 561 κ. ἑξ. Ἡσιόδου Ἔργα καὶ ἡμ. 155 κ. ἑξ. (νῆσοι τῶν μακάρων). Ψευδοπλ. Ἀξίοχος 371 C κ. ἑξ. (χῶρος εὐσεβῶν), Verg. Aen. VI, 637 κ. ἑξ.

[2] Ἡσιόδου αὐτόθι.

[3] Πρβλ. καὶ Pauly - Wissowa, Realencykl. τ. 5, 1905, σελ. 2470 κ. ἑξ. Κατὰ Βεργίλιον ἐν τοῖς Ἠλυσίοις διαμένουσιν οἱ ὑπὲρ πατρίδος πεσόντες καὶ οἱ εὐσεβεῖς ἱερεῖς καὶ οἱ ἀγαθοὶ ποιηταὶ καὶ οἱ εὑρεταὶ τεχνῶν καὶ καθόλου οἱ κατὰ πάντα τρόπον εὐεργετοῦντες τοὺς ἀνθρώπους (Aen. VI, 660 κ. ἑξ.).

[4] Ὀδ. δ 561 κ. ἑξ., ἔνθα ὁ Πρωτεὺς εἰσάγεται λέγων πρὸς τὸν Μενέλαον·

Σοὶ δ' οὐ θέσφατόν ἐστι, διοτρεφὲς ὦ Μενέλαε,
Ἄργει ἐν ἱπποβότῳ θανέειν καὶ πότμον ἐπισπεῖν,
ἀλλά σ' ἐς Ἠλύσιον πεδίον καὶ πείρατα γαίης
ἀθάνατοι πέμψουσιν, ὅθι ξανθὸς Ῥαδάμανθυς·
τῇπερ ῥηΐστη βιοτὴ πέλει ἀνθρώποισιν·
οὐ νιφετός, οὔτ' ἂρ χειμὼν πολὺς οὔτε ποτ' ὄμβρος,
ἀλλ αἰεὶ Ζεφύροιο λιγὺ πνείοντας ἀήτας
Ὠκεανὸς ἀνίησιν, ἀναψύχειν ἀνθρώπους,
οὕνεκ' ἔχεις Ἑλένην καί σφιν γαμβρὸς Διός ἐσσι.

Ἐκ παραδρομῆς βεβαίως ὁ Wundt διδάσκει ἐν Völkerpsychologie (2, III, 575), ὅτι ὁ Μενέλαος ἐπανερχόμενος ἐκ Τροίας ἀπήχθη εἰς τὸ Ἠλύσιον. «Menelaos wird nach der Odyssee auf der Heimkehr von Troja zur Elysischen Flur an den Grenzen der Erde entrückt». Ὁ Πρωτεὺς προλέγει ἐνταῦθα εἰς τὸν Μενέλαον ὅτι μέλλει ποτὲ νὰ ἀναληφθῇ εἰς τὴν χώραν τῶν μακάρων.

[5] Gilgames ἔπος, πίναξ XI, ἔκδ. Jensen. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ περὶ ἀμοιβῶν καὶ τιμωριῶν ἐν Ἅδου πίστις εἶναι μεταγενεστέρα· πρότερον δὲ ὑπελαμβάνετο ὅτι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακά, ὧν ἐτύγχανον αἱ ψυχαί, ἦσαν δείγματα τῆς εὐνοίας ἢ δυσμενείας τῶν θεῶν μᾶλλον ἢ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῶν ἀνθρώπων. Πρβλ. καὶ Rhode Psyche[3], I, 62 κ. ἑξ.

Ἀλλ' ἐν ταῖς παραδόσεσι ταύταις τῶν λαῶν ταῖς περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς[1] ὑφίσταται καὶ διαφορά τις σπουδαιοτάτη. Συνηθεστάτη μὲν εἶναι ἡ πίστις, καθ' ἣν αἱ τῶν ἀσεβῶν καὶ ἀδίκων ψυχαὶ μετὰ θάνατον εἰς Ἅδου ἐρχόμεναι δικάζονται καὶ πορευθεῖσαι εἰς τὸν τόπον τὸν ταχθέντα εἰς αὐτὰς ὑπὸ τῶν δικαστῶν διαμένουσι διὰ παντὸς αὐτόθι καὶ κολάζονται διὰ τὰ ἁμαρτήματα, οὐδέποτε δέ, ὡς εἰπεῖν, ἐξέρχονται εἰς τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Ἀλλὰ παρὰ τὴν πίστιν ταύτην εὑρίσκομεν κρατοῦσαν καὶ ἄλλην τινὰ παράδοξον δοξασίαν. Αἱ ψυχαὶ καταδικασθεῖσαι εἰς τιμωρίαν ἕνεκα ἁμαρτημάτων ἐνσωματοῦνται πρὸς κάθαρσιν εἰς νέα σώματα ἀνθρώπων καὶ ζῴων καὶ φυτῶν καὶ ἐνίοτε ἀψύχων ὄντων. Καὶ ἡ διὰ τῶν τοιούτων σωμάτων πορεία αὐτῶν δύναται βραχύτερον ἢ μακρότερον νὰ διαρκέσῃ χρόνον ἀναλόγως τοῦ βίου, ὃν οἱ οὕτω τιμωρούμενοι ἄνθρωποι ἐν τοῖς νέοις σώμασι ζῶσιν. Αὕτη ἡ εἰς νέα σώματα μετάβασις τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ θρυλουμένη μετεμψύχωσις ἢ μετενσωμάτωσις ἢ παλιγγενεσία, ἧς τὴν ψυχολογικὴν ἀρχὴν καὶ γένεσιν θὰ ζητήσωμεν νὰ δείξωμεν ἐν τοῖς ἑξῆς.

1. Ἡ μετεμψύχωσις παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς.

Παλαιότατα ἀνεπτυγμένην τὴν περὶ μετεμψυχώσεως δόξαν εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς. Κατὰ τὴν βραχμανικὴν καὶ βουδδικὴν Samsâra, τὴν περὶ μετενσωματώσεως διδασκαλίαν, ἕκαστος ἄνθρωπος ἀπειράκις ἐγεννήθη ἐν τῷ παρελθόντι καὶ μυρίας προσέλαβε μορφὰς καὶ ἐν τῷ μέλλοντι θὰ ἐξακολουθῇ νὰ γεννᾶται, μέχρις οὗ δυνηθῇ κατὰ τὴν γνῶσιν καὶ τὸ ἦθος τελεωθεὶς νὰ καταστρέψῃ τὴν ὁρμὴν πρὸς νέαν γένεσιν, ὁρμὴν ἥτις ἐν αὐτῷ ὑπάρχει. Αἱ ἀρχαὶ τῆς διδασκαλίας ταύτης εὑρίσκονται ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῖς βεδικοῖς[2]. Πᾶσαι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον, ὡς διδάσκουσι τὰ βιβλία ταῦτα, τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἀκολουθοῦσαι μεταβαίνουσιν εἰς τὴν σελήνην, ἥτις εἶναι ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ. Ἐκεῖθεν δὲ ἄλλαι μὲν ἔρχονται εἰς τὸν οὐρανόν, ἔνθα βασιλεύει ὁ

[1] Ὁμοίας παραδόσεις ἴδε παρὰ Tylor (Primitive Culture, κατὰ τὴν μετάφρασιν Mme Pauline Brunet, II, 74 κ. ἑξ. καὶ ἀλλ.) καὶ Wundt (Völkerps. 2, III, 561 κ. ἑξ. καὶ ἀλλ.).

[2] Πρβλ. E. Windisch, Buddha's Geburt und die Lehre von der Seelenwanderung in den vedischen Schriften, ἐν Abhandl. d Königl. Sächs. Gesellsch, d. Wissenschaften. Phil-hist. Klasse. τόμ. 26, 1909, σελ. 57 κ. ἑξ. καὶ A. M. Boyer, Étude sur l'origine de la doctrine du samsara, Journal Asiatique IX, serie, 18, 1901, σελ, 451—499.

θεὸς τῶν νεκρῶν Yama, ὁ Πλούτων τῆς Ἰνδικῆς μυθολογίας, ἄλλαι δ' ἐπιστρέφουσι πάλιν εἰς τὴν γῆν ἐν εἴδει βροχῆς καὶ ἐνσωματοῦνται εἰς φυτά, ὄρυζαν, σῖτον, σησάμην, κυάμους, λάχανα, καὶ εἰς ζῷα, σκώληκας, ὄφεις, ἰχθῦς, ψυχάς, πτηνά, ὄνους, κάπρους, λέοντας, τίγρεις καὶ εἰς ἀνθρώπους. Μακρὰν σειρὰν μετεμψυχώσεων ὑπέστη κατὰ τὴν ἰνδικὴν μυθολογίαν ὁ Βούδδας, ὁ μέγας μεταρρυθμιστὴς τῆς παλαιᾶς βραχμανικῆς θρησκείας. Ὁ Βούδδας, πρὶν γεννηθῇ ὡς Βούδδας, ὑπῆρξε μέγας Βράμας καὶ Ἴνδρας, βασιλεὺς τῶν θεῶν καὶ βασιλεὺς τοῦ κόσμου σύμπαντος καὶ ἡγεμὼν διαφόρων χωρῶν τῆς οἰκουμένης, τρὶς δὲ καὶ τριακοντάκις ἐγένετο πνεῦμα φυτῶν. Πολλῷ συστηματικώτερον διδάσκεται ἡ μετεμψύχωσις ἐν τοῖς περιβοήτοις νόμοις τοῦ Μανοῦ. Κατὰ τὸν ἱερὸν τοῦτον κώδικα ἡ μεταφοίτησις τῶν ψυχῶν εἰς διάφορα σώματα γίνεται πρὸς τιμωρίαν καὶ ἀμοιβὴν αὐτῶν· πρὸς τιμωρίαν μὲν δι' ἁμαρτίας ἐν τῷ βίῳ διαπραχθείσας, πρὸς ἀμοιβὴν δὲ διὰ τὴν ἐν τῷ προηγουμένῳ βίῳ ἐπιδειχθεῖσαν ἀρετήν. Ἁμαρτήματα σωματικὰ ἄγουσι τὸν ἄνθρωπον μετὰ θάνατον εἰς ἄψυχα ὄντα. Ὁ φονεύων Βραχμᾶνα ἀναγεννᾶται ὡς κύων, ὡς ὄνος, ὡς χοῖρος, ὡς κάμηλος. Ὁ κλέπτων ἐλέφαντα μετεμψυχοῦται εἰς λύκον, ὁ ἁρπάζων καρποὺς εἰς πίθηκον, ὁ ὑπεξαιρῶν σῖτον μεταβάλλεται εἰς ἀρουραῖον, ὁ κλέπτων κρέας εἰς γῦπα καὶ οὕτως ἑξῆς[1]. Μόνον ὁ χρηστός, ὁ τὴν ἁμαρτίαν κατὰ μικρὸν ἀποσείων, μετενσωματοῦται εἰς ἀνώτερα ἑκάστοτε σώματα καὶ ἀνερχόμενος εἰς τὸν οὐρανὸν ζῇ ὡς θεὸς ἐν θεοῖς μακάριον βίον.

Ἐπεχωρίαζε δέ, φαίνεται, τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως καὶ παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις. Ὁ ἀρχαιότατος τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν, ὁ Ἡρόδοτος, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν χώραν τῶν Φαραὼ καὶ ἐμελέτησε τὸν αἰγυπτιακὸν βίον, λέγει περὶ αὐτῶν τὰ ἑξῆς· «*Πρῶτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοί εἰσιν οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατός ἐστι, τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος εἰς ἄλλον σῶμα ζῴου ἀεὶ γινόμενον ἐνδύεται. Ἐπεὰν δὲ περιέλθῃ πάντα τὰ χερσαῖα ζῷα καὶ τὰ θαλάσσια καὶ τὰ πετεινά, αὖτις ἐς ἀνθρώπου σῶμα γινόμενον ἐνδύνειν, τὴν δὲ περιήλυσιν αὐτῇ γίνεσθαι ἐν τρισχιλίοισιν ἔτεσι*»[2]. Καὶ ὁ Πλούταρχος δ' ἐν τῷ περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος λόγῳ μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι

---

[1] XI καὶ XII.

[2] Β', 123.

ἀπεδέχοντο μεταμόρφωσιν ἀνθρώπων ἀνοσίων καὶ ἀδίκων εἰς ζῷα[1]. Καὶ δὲν εὑρέθησαν μὲν ἐν τοῖς σῳζομένοις μνημείοις τῆς Αἰγύπτου παραστάσεις περιφανῶς πιστοῦσαι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος δόγμα, ἀλλ' ἐν τῷ Βιβλίῳ τῶν νεκρῶν διαρρήδην λέγεται ὅτι ὁ ἀποθνήσκων δύναται νὰ λάβῃ τὴν μορφὴν κρίνου καὶ ἱεροῦ κριοῦ καὶ ὄφεως καὶ κροκοδείλου καὶ ἴβεως καὶ ἱέρακος καὶ φοίνικος, νὰ μετενσωματωθῇ δῆλα δὴ ἡ ψυχὴ εἰς τὰ ζῷα, περὶ ὧν ὁ Ἡρόδοτος ποιεῖται λόγον[2]. Ἔπειτα δὲ ἴσως, ὅτε ἔγραφε τὰ περὶ μετεμψυχώσεως παρ' Αἰγυπτίοις, εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ ἄλλας πηγὰς ὁ ἀξιόπιστος Ἕλλην ἱστορικός[3].

Ἐν Ἑλλάδι τῆς μετεμψυχώσεως εἰσηγηταὶ ὑπῆρξαν οἱ Ὀρφικοί[4]. Ἐκεῖνοι ἐδίδαξαν πρῶτοι ὅτι οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἐξ ἀλλήλων·

οἱ δ' αὐτοὶ πατέρες τε καὶ υἱέες ἐν μεγάροισι
πολλάκις ἠδ' ἄλοχοι σεμναὶ κεδναί τε θύγατρες
γίγνοντ' ἀλλήλων μεταμειβομένῃσι γενέθλῃς[5]

καὶ ὡμίλησαν περὶ «*κύκλου γενέσεως*»[6], κύκλου μετενσωματώσεων,

---

[1] Κεφ. 31· πρβλ. καὶ 72.

[2] Κεφ. 76—88.

[3] Πρὸς τὸν Ἡρόδοτον συμφωνοῦσιν ἐκ τῶν νεωτέρων ἐν ἄλλοις ὁ Creuzer (Comment. Herod. σελ. 315 κ. ἑξ.), ὁ Gruppe (Griechische Culte, I, 66 κ. ἑξ.), ὁ Rawlinson (History of Herodotus II, 196), ὁ Wilkinson (Ancient Egypt II, 16 κ. ἑξ.), διαφωνοῦσι δὲ ὁ Schröder (Pythagoras u. die Inder, 1884, σελ. 8—22), ὁ Wiedemann (Erläut. zu Herodot. Β', σελ. 457 κ. ἑξ.), ὁ Zeller (Phil. d. Griechen I, 2[5], σελ. 62), ὁ E. Rhode (Psyche[3], II, 134 κ. ἑξ.) κ. ἄ.

[4] Ἐὰν ἐμορφώθη ἐν Ἑλλάδι ἢ εἰσήχθη ἔξωθεν ἡ περὶ μετεμψυχώσεως διδασκαλία, ζητεῖται. Ὁ Ἡρόδοτος εἶπεν ὅτι εἰσήχθη ἐξ Αἰγύπτου (Β', 123), ὁ Schröder ἐν τῷ μνημονευθέντι βιβλίῳ ἐδίδαξεν ὅτι ἡ πίστις αὕτη ὁρμᾶται ἐξ Ἰνδικῆς. Ἀλλὰ πιθανώτερον ὁ Zeller λέγει ὅτι καὶ ἐν Ἑλλάδι ἡ περὶ τῆς μετεμψυχώσεως δόξα προῆλθε κατ' ἀρχὰς ἐκ τοῦ σφοδροῦ πόθου πρὸς τὴν ἀθανασίαν. (Phil. d. Griechen I[3], 58 κ. ἑξ.). Ἀκριβέστερον διελάβομεν ἡμεῖς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἐν τῇ διατριβῇ «Ἡ περὶ μετεμψυχώσεως δόξα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων», ἐν Ἐπετηρίδι Πανεπιστημίου, 1913.

[5] Ἀπόσπ. 225. Πρβλ. καὶ ἀπ. 223 (ἔκδ. Abel.)

«οὔνεκ' ἀμειβομένη ψυχὴ κατὰ κύκλα χρόνοιο
ἀνθρώπων ζῴοισι μετέρχεται ἄλλοθεν ἄλλοις».

[6] Ἀπόσπ. 226. Πρβλ. καὶ τὸ παρὰ Πρόκλῳ (εἰς Τίμ. 330) *«κύκλου τ' αὖ λῆξαι καὶ ἀναπνεῦσαι κακότητος».*

εἰς ἃς οἱ ἄνθρωποι ὑποβάλλονται ἕνεκα τῶν ἁμαρτιῶν των πρὸς τιμωρίαν, «ὡς δίκην διδούσης τῆς ψυχῆς», ὡς εἶπεν ἔπειτα κατ' αὐτοὺς ὁ Πλάτων [1].

Ἀλλὰ τελειότερον διατετυπωμένην εὑρίσκομεν τὴν περὶ μετεμψυχώσεως δόξαν παρὰ τοῖς Ἕλλησι φιλοσόφοις, μάλιστα δὲ τῷ Πυθαγόρᾳ καὶ τῷ Ἐμπεδοκλεῖ καὶ τῷ Πλάτωνι καὶ ὅσοι ἄλλοι ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους. Κατὰ Πυθαγόραν πᾶσαι αἱ ψυχαὶ προϋπάρχουσιν ἔν τινι μακαρίῳ τόπῳ, ἐν τῷ οὐρανῷ, δι' ἁμαρτήματα δὲ καταπίπτουσιν εἰς τὴν γῆν πρὸς τιμωρίαν καὶ ἐγκλείονται εἰς ἀνθρώπων σώματα ὡς εἰς εἱρκτὴν καὶ φρουράν [2]. Καὶ ὅσοι μὲν ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις σώμασιν ἐναρέτως διάγουσι τὸν βίον, ἐπανέρχονται εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ γίνονται ὅμοιοι πρὸς τοὺς θεούς, ὅσοι δ' ἐμμένουσιν ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ, πορεύονται εἰς τὸν Τάρταρον καὶ τιμωροῦνται ἔτι μᾶλλον [3]. Πολλοὶ δέ, ἵνα ἀπαλλαγῶσι τῶν ἁμαρτημάτων καὶ καθαρθῶσιν, εἰσέρχονται πάλιν εἰς σώματα ἀνθρώπων καὶ ζῴων [4]. Αὐτὸς ὁ Πυθαγόρας εἰς πολλῶν ἀνθρώπων μετεφοίτησε σώματα. Ἐνεθυμεῖτο ὅτι ὑπῆρξεν ἄλλοτε Εὔφορβος, ὁ Τρώς, ὃν ἐφόνευσεν ὁ Μενέλαος ἐν τῇ μάχῃ, ἔτι δὲ Ἑρμότιμος ὁ Κλαζομένιος προφήτης. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἄλλας μορφὰς ἔλαβεν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἐτήρησε πάντων τὴν μνήμην [5]. Ὁ χαριέστατος Λουκιανὸς ἔν τινι κομψοτάτῳ διαλόγῳ εἰσάγει τὸν μέγαν φιλόσοφον ὡς ἀλεκτρυόνα διηγούμενον τὰς μεταμορφώσεις, ἃς ὑπέστη, καὶ περὶ τοῦ Ὁμήρου λέγοντα ὅτι, ὅσα γράφει περὶ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, εἶναι δημιουργήματα τῆς φαντασίας του, διότι ὅτε ὁ πόλεμος ἐκεῖνος ἐγίνετο, ὁ ἀθάνατος ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας ἦτο κάμηλος ἐν Βάκτροις τῆς Ἀσίας [6]. Ὁ δὲ φιλόσοφος Ξενοφάνης διη-

---

[1] Κρατύλ. 400 C *«καὶ σῆμά τινές φασιν αὐτὸ (τὸ σῶμα) εἶναι τῆς ψυχῆς, ὡς τεθαμμένης ἐν τῷ νῦν παρόντι - δοκοῦσι μέντοι μοι μάλιστα θέσθαι οἱ ἀμφὶ Ὀρφέα τοῦτο τὸ ὄνομα, ὡς δίκην διδούσης τῆς ψυχῆς ὧν δὴ ἕνεκα δίδωσι, τοῦτον δὲ τὸν περίβολον ἔχειν, ἵνα σῴζηται δεσμωτηρίου εἰκόνα».*

[2] Πρβλ. Πλάτ. Φαίδ. 62 Β. καὶ Boeckh, Philolaos 181 *«μαρτυρέονται δὲ καὶ οἱ παλαιοὶ θεολόγοι τε καὶ μάντιες, ὡς διά τινας τιμωρίας ἡ ψυχὴ τῷ σώματι συνέζευκται καὶ καθάπερ, ἐν σώματι τούτῳ τέθαπται»..*

[3] Κατὰ Διογένην Λαέρτιον (8, 1, 31) *«τὰς δ' ἀκαθάρτους μήτ' ἐκείναις πελάζειν (ταῖς καθαραῖς) μήτ' ἀλλήλαις, δεῖσθαι δ' ἐν ἀρρήκτοις δεσμοῖς ὑπ' Ἐρινύων».*

[4] Ταύτην ἔλεγον οἱ Πυθαγόρειοι *παλιγγενεσίαν* (Πρβλ. Serv. Aen. 3, 68).

[5] Διογ. Λαερτ. (8, 1, 4 κ. ἑξ.).

[6] Λουκιανοῦ, Ὄνειρος ἢ ἀλεκτρυών.

γεῖται ὅτι ὁ Πυθαγόρας ἰδὼν ἡμέραν τινὰ κυνάριον δερόμενον ἀνεγνώρισε τὴν ψυχὴν φίλου του ὑπάρχουσαν ἐν αὐτῷ.

καί ποτέ μιν στυφελιζομένου σκύλακος παριόντα
φασὶν ἐποικτεῖραι καὶ τόδε φάσθαι ἔπος·
παῦσαι, μηδὲ ῥάπιζ', ἐπειὴ φίλου ἀνέρος ἐστὶ
ψυχή, τὴν ἔγνων φθεγξαμένης ἀΐων[1].

Εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀπηγόρευσε καὶ τῶν κυάμων τὴν χρῆσιν, ἐπειδὴ ἐντὸς αὐτῶν ἐμφωλεύουσι πολλάκις τὰ γνωστὰ ζωΰφια, οἱ δὲ τρώγοντες ταῦτα δύνανται νὰ τρώγωσι τὰς ψυχὰς τῶν νεκρῶν των, αἵτινες ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχωσιν ἐν αὐτοῖς[2].

Καθ' ὅμοιον τρόπον διετύπωσε τὴν περὶ μετεμψυχώσεως δόξαν ὁ 'Ακραγαντῖνος φιλόσοφος 'Εμπεδοκλῆς. Δαίμονες ἦσαν, λέγει, ἄλλοτε οἱ ἄνθρωποι καὶ ἐν τῷ οὐρανῷ ἔζων ὅμοιοι πρὸς τοὺς θεούς. 'Αλλ' ἕνεκα παντοίων ἁμαρτημάτων, οἷον φόνου καὶ ἐπιορκίας, κατέπεσον εἰς τὴν γῆν καὶ ἐπὶ χρόνον μακρόν, ἐπὶ «τρὶς μυρίας» ὥρας, ὥς λέγει[3], πλανῶνται μακρὰν ἐκείνης τῆς μακαριότητος καὶ ζῶσιν ἐν δυστυχίᾳ. Πρὸς ἀπαλλαγὴν δὲ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῶν κακῶν διάφορα μεταλαμβάνουσι σώματα. Λέγει δὲ ὥς ἑξῆς·

Ἔστιν ἀνάγκης χρῆμα, θεῶν ψήφισμα παλαιόν,
ἀΐδιον πλατέεσσι κατεσφρηγισμένον ὅρκοις·
εὖτέ τις ἀμπλακίῃσι φόνου φίλα γυῖα μιήνῃ
αἵματος ἢ ἐπίορκον ἁμαρτήσας ἐπομόσσῃ
δαίμων, οἵ τε μακραίωνος λελάχασι βίοιο,
τρὶς μὲν μυρίας ὥρας ἀπὸ μακάρων ἀλάλησθαι,
φυόμενον παντοῖα διὰ χρόνου εἴδεα θνητῶν
ἀργαλέας βιότοιο μεταλλάσσοντα κελεύθους[4].

---

[1] Παρὰ Διογ. Λαερτίῳ (VIII, 1, 36).

[2] Πρβλ. ὅσα λέγομεν ἐν τῇ διατριβῇ ἡμῶν «Πυθαγόρεια σύμβολα. 'Η ῥήτρα κυάμων ἀπέχεσθαι» (Πρακτ. 'Ακαδ. 'Αθηνῶν, 2, 1927, σελ. 318 κ. ἑξ.).

[3] Αἱ ὧραι τοῦ 'Εμπεδοκλέους δηλοῦσι πιθανῶς ἔτη συνήθη καὶ ἡ φράσις «*τρὶς μυρίας ὥρας*» δηλοῖ ἔτη ἄπειρα (Πρβλ. Hirzel, Berichte d. Sächs. Akad. d. Wissenschaften, 1881, σελ. 64 κ. ἑξ. καὶ E. Rhode Psyche, [3] 1903, σελ. 179). 'Ο Dieterich (Nekyia σελ. 119) νομίζει ὅτι ὥρα λέγεται ἡ ὥρα τοῦ ἔτους καὶ «*τρὶς μύριαι ὧραι*» εἶναι 10.000 ἔτη, ἐπειδὴ τὸ ἀττικὸν ἔτος τότε τρεῖς περιελάμβανεν ὥρας

[4] Στίχ. 369 κ. ἑξ.

Ἡ γῆ, ἥτις εἶναι «*ἄντρον ὑπόστεγον*»[1],

ἔνθα φόνος τε κότος τε καὶ ἄλλων ἔθνεα κηρῶν
αὐχμηραί τε νόσοι καὶ σήψιες ἔργα τε ρευστά[2],

ἀποκρούει αὐτούς, μέχρις οὗ περιβληθῶσι τῆς σαρκὸς τὸν χιτῶνα. Τὰ δὲ ὄντα, εἰς ἃ ἑκάστοτε ἐνσωματοῦνται αἱ ψυχαί, εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὰ ἁμαρτήματα αὐτῶν, ἄνθρωποι καὶ ζῷα καὶ δένδρα[3]. Καὶ οἱ μὲν ἀδιόρθωτοι καταπίπτουσι τέλος εἰς τὸν Τάρταρον[4], ὡς ἐδίδαξε καὶ ὁ Πυθαγόρας, ὁπόθεν ἀδύνατον νὰ ἐξέλθωσι καὶ σωθῶσιν, οἱ δὲ καθαιρόμενοι ἔρχονται κατὰ μικρὸν εἰς τελειότερα σώματα, μέχρις οὗ γίνωσι μάντεις καὶ ποιηταὶ καὶ ἰατροὶ καὶ ἡγεμόνες καὶ τέλος θεοί, ὡς πρότερον ἦσαν·

εἰς δὲ τέλος μάντεις τε καὶ ὑμνοπόλοι καὶ ἰητροὶ
καὶ πρόμοι ἀνθρώποισιν ἐπιχθονίοισι πέλονται,
ἔνθεν ἀναβλαστοῦσι θεοὶ τιμῇσι φέριστοι
ἀθανάτοις ἄλλοισιν ὁμέστιοι, αὐτοτράπεζοι,
εὔνιες ἀνδρείων ἀχέων, ἀπόκηροι, ἀτειρεῖς[5].

Ὁ φιλόσοφος λέγει καὶ ἑαυτὸν ἕνα τῶν ἐκπεσόντων·

τῶν καὶ ἐγὼ νῦν εἰμι φυγὰς θεόθεν καὶ ἀλήτης
νείκεϊ μαινομένῳ πίσυνος[6]·

καὶ πάλιν·

ἐξ οἵης τιμῆς τε καὶ ὅσσου μήκεος ὄλβου
ὧδε πεσὼν κατὰ γαῖαν ἀναστρέφομαι μετὰ θνητοῖς[7]·

καὶ ἀλλαχοῦ·

ἠλύθομεν τόδ' ὑπ' ἄντρον ὑπόστεγον[8]·

---

[1] Στίχ. 392.
[2] Στίχ. 386.
[3] Στίχ. 382.
[4] Στίχ. 445.
[5] Στίχ. 447 κ. ἑξ.
[6] Στίχ. 9.
[7] Στίχ. 15.
[8] Στίχ. 29.

καὶ ἐν ἄλλῳ τόπῳ·

ἤδη γάρ ποτ' ἐγὼ γενόμην κοῦρός τε κούρη τε
θάμνος τ' οἰωνός τε καὶ εἰν ἁλὶ ἔλλοπος ἰχθύς[1].

Καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς κρεοφαγίας καὶ ἡ σύστασις, ὅπως οἱ ἄνθρωποι ἀποφεύγωσι τὴν χρῆσιν φυτῶν, οἷον δάφνης καὶ κυάμων, ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστεως τοῦ μεγάλου φιλοσόφου καὶ ποιητοῦ[2].

Ἔψαλε δὲ τὴν μετεμψύχωσιν καὶ ἡ ὑψιπετεστάτη λυρικὴ τῶν Ἑλλήνων μοῦσα. Ἐν τοῖς ἐπινίκοις αὑτοῦ ἐδίδαξεν ὁ Πίνδαρος ὅτι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον ὑποστρέφουσι πάλιν εἰς τὴν γῆν καὶ εἰσδύονται πρὸς κάθαρσιν εἰς σώματα νέα. Τρὶς ἔρχονται τῶν δικαίων αἱ ψυχαὶ εἰς τὴν γῆν καὶ λήγει ὁ ἐπίγειος αὐτῶν βίος[3]. Τελευταῖον δὲ τελείως κεκαθαρμένοι οὗτοι ἀποστέλλονται εἰς τὸν κόσμον[4] καὶ ζῶσιν ὡς βασιλεῖς καὶ ἥρωες καὶ σοφοί· καὶ μετὰ τοῦτο ἔρχονται μακρὰν εἰς τὸν ὠκεανόν, εἰς τὰς νήσους τῶν μακάρων, ἔνθα ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ Κρόνου καὶ τοῦ Ραδαμάνθυος διάγουσι βίον ἄλυπον μετὰ τῶν παλαιῶν ἡρώων. Ἴσαις δέ, λέγει ὁ φιλόσοφος ποιητής,

Ἴσαις δὲ νύκτεσιν αἰεί,
ἴσαις δ' ἁμέραις ἅλιον ἔχοντες ἀπονέστερον
ἐσλοὶ δέκονται βίοτον, οὐ χθόνα τα-
ράσσοντες ἐν χερὸς ἀκμᾷ
οὐδὲ πόντιον ὕδωρ

κεινὰν παρὰ δίαιταν, ἀλλὰ παρὰ μὲν τιμίοις
θεῶν οἵτινες ἔχαιρον εὐορκίαις,
ἄδακρυν νέμονται
αἰῶνα, τοὶ δ' ἀπροσόρατον ὀκχέοντι πόνον·

Ὅσοι δ' ἐτόλμασαν ἐς τρὶς
ἑκατέρωθι μείναντες ἀπὸ πάμπαν ἀδίκων ἔχειν
ψυχάν, ἔτειλαν Διὸς ὁδὸν παρὰ Κρό-
νου τύρσιν, ἔνθα μακάρων

---

[1] Στίχ. 383 κ. ἑξ.
[2] Στίχ. 430 κ. ἑξ. 440.
[3] Ὀλυμπ. II, 68 κ. ἑξ.
[4] Ἀπόσπ. 133, ἐννέα ἔτη μετὰ τὴν τελευταίαν ἄφιξιν εἰς Ἅδου.

νᾶσον Ὠκεανίδες
αὖραι περιπνέοισιν· ἄνθεμα δὲ χρυσοῦ φλέγει
τὰ μὲν χερσόθεν ἀπ' ἀγλαῶν δενδρέων,
ὕδωρ δ' ἄλλα φέρβει,

ὅρμοισι τῶν χέρας ἀναπλέκοντι καὶ στεφάνοις
βουλαῖς ἐν ὀρθαῖσι Ραδαμάνθυος,
ὃν πατὴρ ἔχει μέγας ἑταῖρον αὐτῷ πάρεδρον
πόσις ὁ πάντων Ρέας ὑπέρτατον ἐχοίσας θρόνον[1].

Ἀλλ' ὁ μέγιστον πυργώσας τὸ κῦρος τῆς μετεμψυχώσεως εἶναι ὁ δαιμονιώτατος τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὁ Πλάτων. Κατὰ τὰ μυθολογήματα τοῦ Φαίδρου, ἑνὸς τῶν θεσπεσιωτάτων διαλόγων αὐτοῦ, αἱ ψυχαὶ κατ' ἀρχὰς ἔν τινι ὑπερουρανίῳ τόπῳ ζῶσιν, ὑπὸ διττῶν δὲ ἵππων ἑκάστη ἐλαύνεται, τοῦ θυμοειδοῦς καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ὑπὸ δὲ τοῦ λογιστικοῦ, τοῦ σώφρονος αὐτῆς μέρους, ἡνιοχεῖται. Οὕτω δὲ περιφέρονται ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ καὶ βλέπουσι τὰς ἐν αὐτῷ ὑπαρχούσας ἰδέας, τὴν δικαιοσύνην, τὴν σωφροσύνην καὶ τὰς ἄλλας, καὶ ζῶσι μακάριον βίον. Ἀλλὰ δὲν διαρκεῖ ἐπ' ἄπειρον ἡ μακαριότης αὕτη. Κατ' ἀναπόδραστον ἀνάγκην ἐκεῖναι μόνον ἐκ τῶν ψυχῶν δύνανται νὰ διαμένωσιν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ θεῶνται τὰς ἰδέας, ἐν αἷς ὑπερισχύει τὸ λογιστικὸν καὶ ἀποδεικνύονται σώφρονες. Αἱ δὲ ἄλλαι, ἐν αἷς νικᾷ τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν, ἁμαρτάνουσι, ταράσσονται καὶ καταπίπτουσιν εἰς τὴν γῆν. Καὶ ἐνταῦθα ἐγκλείονται εἰς ἀνθρώπινα σώματα καί, ὡς τὰ ὄστρεα ἐν τοῖς ὀστράκοις αὐτῶν, ζῶσιν ἐν τοῖς σώμασιν ὡς ἐν εἱρκτῇ. Ἐννέα δὲ εἶναι αἱ τάξεις τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες γεννῶνται ἐκ τῶν οὕτω πιπτουσῶν ψυχῶν. Πρώτη ἡ τῶν φιλοσόφων καὶ φιλοκάλων καὶ μουσικῶν· δευτέρα ἡ τῶν δικαίων καὶ ἐννόμων βασιλέων καὶ πολιτικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀρχόντων· τρίτη ἡ τῶν οἰκονομικῶν καὶ χρηματιστικῶν· τετάρτη ἡ τῶν φιλοπόνων γυμναστικῶν καὶ τῶν περὶ τὴν θεραπείαν τοῦ σώματος καθόλου ἀσχολουμένων· πέμπτη ἡ τῶν μάντεων καὶ τῶν ἱερέων· ἕκτη ἡ τῶν ποιητῶν καὶ ἄλλας τέχνας μετερχομένων· ἑβδόμη ἡ τῶν δημιουργικῶν καὶ γεωργικῶν· ὀγδόη ἡ τῶν σοφιστῶν καὶ δημοκόπων· ἐνάτη δὲ ἡ τῶν τυράννων[2].

---

[1] Ὀλυμπ. II, 61 κ. ἑξ. ἔκδ. O. Schröder. Πρβλ. καὶ E. Rhode Psyche[3], II, 212.

[2] 248 D κ. ἑξ. Ἐὰν ὁ Πλάτων πιστεύῃ εἰς τὴν μετεμψύχωσιν, ὡς ἐδίδαξαν τῶν νεωτέρων τινές, θὰ ἐξετάσωμεν ἀλλαχοῦ.

Ἐπιστρέφουσι δὲ εἰς τὸν οὐρανὸν αἱ ψυχαὶ οὐχὶ πᾶσαι, ἀλλὰ μόνον ὅσαι καθαίρονται ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν των. Καὶ ἡ κάθαρσις αὐτῶν ὡς ἑξῆς συντελεῖται. Ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι τελευτήσωσι τὸν πρῶτον βίον, ἔρχονται εἰς τὸν Ἅδην καὶ δικάζονται· καὶ οἱ μὲν ἀσεβεῖς ἀποδειχθέντες ἀποστέλλονται εἰς τὰ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντα δικαιωτήρια καὶ τιμωροῦνται ἀναλόγως τῶν ἁμαρτημάτων αὐτῶν, οἱ δὲ ἄλλοι ἔρχονται καὶ διατρίβουσιν εἰς τόπον τινὰ τοῦ οὐρανοῦ. Ἀφ᾽ οὗ δὲ παρέλθωσι χίλια ἔτη, ἔρχονται πάλιν πάντες οἱ οὕτω κριθέντες εἰς νέαν κλήρωσιν καὶ δευτέρου βίου ἐκλογήν [1]. Κατὰ τὴν ἐκλογὴν δὲ ταύτην δύνανται πολλοὶ καὶ εἰς γυναικῶν σώματα νὰ ἔλθωσι καὶ ἄνθρωποι πρὸς μείζονα τιμωρίαν νὰ μετενσωματωθῶσιν εἰς ζῷα. Ἐν τῇ Πολιτείᾳ, ἔνθα ὁ Πλάτων διεξοδικώτατα τὰ κατὰ τὰς κρίσεις ταύτας περιγράφει, οὐχὶ ὀλίγοι εἰσάγονται εἰς ζῷα μετενσωματούμενοι. Ἡ τοῦ Ὀρφέως ψυχὴ ἐκλέγει βίον κύκνου, ἡ τοῦ Θαμύρου εἰσέρχεται εἰς σῶμα ἀηδόνος· Αἴας ὁ Τελαμώνιος τὴν παλαιὰν ἐνθυμούμενος συμφοράν, τὴν κρίσιν τὴν περὶ τῶν ὅπλων τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τὴν νίκην τοῦ πολυμηχάνου Ὀδυσσέως καὶ τὴν μανίαν τὴν ἰδικήν του καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα δυστυχήματα, ἀποστρεφόμενος τὸν ἀνθρώπινον βίον προτιμᾷ ζωὴν λέοντος· ὁ Ἀγαμέμνων ἀποβλέπων εἰς τὰ ἐπὶ τῆς γῆς παθήματα εἰσέρχεται εἰς σῶμα ἀετοῦ· ὁ Θερσίτης ἐκλέγει βίον πιθήκου, ἡ Ἀταλάντη ἀνδρὸς ἀθλητοῦ, ὁ δὲ Ὀδυσσεὺς ἀπράγμονος ἰδιώτου [2]. Καὶ ἡ κάθαρσις διαρκεῖ χρόνον μακρόν, 10.000 ἔτη! Μόνον τῶν φιλοσόφων αἱ ψυχαὶ ἐπανέρχονται ταχύτερον εἰς τὸν οὐρανόν, μετὰ 3.000 ἔτη, ἐὰν εἰς τρεῖς χιλιετεῖς περιόδους τὸν αὐτὸν βίον ἐκλέξωσι καὶ διαγάγωσιν ἐν αὐτῷ ὁσίως καὶ δικαίως [3].

---

[1] Φαίδ. 123 D κ. ἑξ.

[2] 920 A κ. ἑξ. Πρβλ. Φαίδ. 70 C «*παλαιὸς μὲν οὖν ἐστί τις λόγος—ὡς εἰσὶν (αἱ ψυχαὶ) ἐνθένδε ἀφικόμεναι ἐκεῖ καὶ πάλιν γε δεῦρο ἀφικνοῦνται καὶ γίνονται ἐκ τῶν τεθνεώτων*» 82 A κ. ἑξ. Τίμ. 90 E κ. ἑξ. 92 B. Τοῦ ἑκάστοτε προτέρου βίου ἐκλείπει ἡ ἀνάμνησις, διότι αἱ ψυχαὶ πίνουσι κατὰ Πλάτωνα ἐκ τοῦ ἐν τῷ Ἅδῃ Ἀμέλητος ποταμοῦ τοῦ ὑπάρχοντος ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Λήθης (Πολ. 621 B). Πρβλ. καὶ Verg. Aen. VI, 749, ἔνθα λέγεται ὅτι αἱ ψυχαί, πρὶν ἢ δεθῶσιν εἰς νέα σώματα, πίνουσιν ἐκ τοῦ ποταμοῦ τῆς Λήθης.

[3] Φαίδρ. 249 A. Κατά τι διαφόρως ἐκτίθενται τὰ τῆς μετεμψυχώσεως ἐν τῷ ποιητικωτέρῳ Τιμαίῳ. Ὁ δημιουργός, λέγεται ἐνταῦθα, τοσαύτας ἔπλασε ψυχάς, ὅσοι ὑπάρχουσιν ἀπλανεῖς ἀστέρες, καὶ ἔθηκεν ἑκάστην ψυχὴν ἐπὶ ἑκάστου ἄστρου, καὶ ὥρισε τὰ ἑξῆς. Ἐκ τῶν ἄστρων νὰ ἴδωσι τὸ σύμπαν αἱ ψυχαὶ καὶ ἔπειτα νὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν γῆν εἰς σώματα ἀνδρῶν· καὶ ὁ μὲν ἁγνὸν δια-

Παρεμφερῆ εἶναι τὰ περὶ μετεμψυχώσεως διδάγματα τῶν Νέων πυθαγορείων καὶ τῶν Νέων πλατωνικῶν, Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως [1], τοῦ Πλουτάρχου [2], τοῦ Νουμηνίου [3], τοῦ Πλωτίνου [4], τοῦ Πορφυρίου [5], τοῦ Ἰαμβλίχου [6], τοῦ Ἱεροκλέους [7], τοῦ Πρόκλου [8], τοῦ Φίλωνος [9], τοῦ Πλήθωνος [10] καὶ ἄλλων.

Ἐκ τῶν ἄλλων ἀρχαίων λαῶν μνημονεύομεν τοὺς Θρᾷκας καὶ τοὺς Γαλάτας καὶ τοὺς Ἰουδαίους. Ὁ Εὐριπίδης εἰσάγει τὸν Θρᾷκα Πολυμήστορα λέγοντα ὅτι ἡ Ἑκάβη μετὰ θάνατον μέλλει νὰ γίνῃ κύων καὶ εἰς αὐτὴν ἐρωτήσασαν· *«πῶς οἶσθα μορφῆς τῆς ἐμῆς μετάστασιν;»* ἀποκρινόμενον *«Ὁ Θρᾳξὶ μάντις εἶπε Διόνυσος τάδε»* [11]. Διόδωρος δὲ ὁ Σικελιώτης λέγει περὶ τῶν Γαλατῶν· *«ἐνισχύει γὰρ παρ᾽ αὐτοῖς ὁ τοῦ Πυθαγόρου λόγος, ὅτι τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἀθανάτους εἶναι συμβέβηκε καὶ δι᾽ ἐτῶν ὡρισμένων πάλιν βιοῦν, εἰς ἕτερον σῶμα τῆς ψυχῆς εἰσδυομένης»* [12]. Παρὰ δὲ τοῖς Ἰουδαίοις κατὰ τὸν Ἰώσηπον οἱ Φαρισαῖοι ἦσαν τῆς μετεμψυχώσεως θιασῶται, διδάσκοντες *«ψυχὴν πᾶσαν μὲν ἄφθαρτον (εἶναι), μεταβαίνειν δὲ εἰς ἕτερον σῶμα τὴν τῶν ἀγαθῶν μόνην, τὴν δὲ τῶν φαύλων ἀϊδίῳ τιμωρίᾳ κολάζεσθαι»* [13]. Ἡ δὲ δημώδης δεισιδαιμονία φαίνεται παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις ἀποδεχομένη ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ τὴν ἐπάνοδον

γαγὼν βίον ἐν τῷ σώματι νὰ ἔλθῃ πάλιν εἰς τὸ ἄστρον του καὶ ζήσῃ μακάριον βίον, ὁ δὲ κακὸς νὰ ἀναγεννᾶται ὕστερον εἰς ἄλλα σώματα, γυναικῶν καὶ ζῴων, μέχρις οὗ καθαρθῇ τελείως (41 D κ. ἑξ.).

[1] Φιλοστράτου, Βίος Ἀπολλωνίου Γ', 19—22. Πρβλ. Zeller III, 2, σελ. 54 κ. ἑξ.

[2] Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης, 28. Zeller III, 2, 184, 5.

[3] Πρβλ. Zeller III, 2, 222.

[4] Ἐννεαδ. Γ', 2, 13 καὶ ἄλλ.

[5] Στοβ. Ἐκλογαί, Α 1058.

[6] Zeller III, 2, 709.

[7] Zeller III, 2, 756.

[8] Εἰς τίμ. 324 D κ. ἄλλ.

[9] Περὶ ὀνείρ. 581 C.

[10] Πλήθωνος Νόμων συγγραφῆς τὰ σῳζόμενα, ἔκδ. Alexandre, 1858, σελ. 439 καὶ ἄλλ.

[11] Ἑκάβη, στίχ. 1265 κ. ἑξ. πρβλ. καὶ Erwin Rhode, Psyche [3], II, 29.

[12] Διοδ. Σικελ. V, 28. Πρβλ. καὶ Caes. De bello gallico VI, 14.

[13] Ἰουδ. πολ. B, 8, 14. Πρβλ. καὶ Γ, 8, 5.

μεγάλων ἀνδρῶν εἰς τὸν βίον. Ὁ Ἰησοῦς ἐρωτᾷ τοὺς μαθητάς του «*Τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου;*»· οἱ δὲ λέγουσιν «*οἱ μὲν Ἰωάννην τὸν βαπτιστήν, ἄλλοι δὲ Ἠλίαν, ἕτεροι δὲ Ἱερεμίαν ἢ ἕνα τῶν προφητῶν*»[1]. Καὶ ὁ Ἰωάννης ἐθεωρεῖτο παρ' αὐτοῖς μετεμψύχωσις παλαιῶν ἀνδρῶν[2]. Πολλάκις προϋποτίθεται ἐν τῷ Ταλμοὺδ ἡ εἰς τὴν μετενσωμάτωσιν πίστις[3], πλεονάκις δ' ἐν τῇ Καββάλᾳ, ἐν ᾗ λέγεται ὅτι αἱ ψυχαὶ εἰς πολλὰ ἐν τῷ ἐνταῦθα βίῳ μεταφοιτῶσι σώματα (gilgula denismathâ) καὶ τέλος καθαιρόμεναι ἔρχονται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν[4]. Ἐκ τῶν χριστιανικῶν αἱρέσεων ἀπεδέξαντο μάλιστα τὴν μετεμψύχωσιν ἡ τῶν Γνωστικῶν καὶ ἡ τῶν Μανιχαίων. Ὁ Βασιλείδης παρερμηνεύων τὸ τοῦ Παύλου «*ἐγὼ δ' ἔζων χωρὶς νόμου ποτέ· ἐλθούσης δὲ τῆς ἐντολῆς ἡ ἁμαρτία ἀνέζησεν, ἐγὼ δὲ ἀπέθανον*»[5] ἔλεγε· πρὶν ἔλθω εἰς τοῦτο τὸ σῶμα, ἤμην ἐν τῷ σώματι ἄλλου ζῴου τετράποδος ἢ πτηνοῦ! Καὶ ὁ Καρποκράτης τὸ τοῦ Λουκᾶ «*ὡς γὰρ ὑπάγεις μετὰ τοῦ ἀντιδίκου σου ἐπ' ἄρχοντα, ἐν τῇ ὁδῷ, δὸς ἐργασίαν ἀπηλλάχθαι ἀπ' αὐτοῦ, μήποτε κατασύρῃ σε πρὸς τὸν κριτήν, ὁ δὲ κριτής σε παραδῷ τῷ πράκτορι καὶ ὁ πράκτωρ σε βάλῃ εἰς φυλακήν*»[6], ἡρμήνευεν ὡς ἑξῆς. Ἀντίδικος, ἔλεγεν, εἶναι ὁ διάβολος, ἓν ἐκ τῶν πνευμάτων τοῦ κόσμου· τὸ πνεῦμα τοῦτο ἄγει τὰς ψυχὰς τῶν νεκρῶν πρὸς τὸν κριτήν, τὸ ὕψιστον πνεῦμα τοῦ κόσμου, καὶ τοῦτο παραδίδει εἰς ἄλλο πνεῦμα, ἵνα ἐγκλείσῃ αὐτὰς εἰς σῶμα νέον· καὶ τὸ σῶμα τοῦτο εἶναι φυλακή, ἐξ ἧς δυσκόλως ἀπαλλασσομένη ἡ ψυχὴ ἔρχεται πρὸς τὸν Θεόν[7]. Κατὰ δὲ τοὺς Μανιχαίους αἱ ψυχαὶ τῶν κακῶν μεταβαίνουσιν εἰς σώματα ζῴων καὶ δὴ τοσούτῳ κατωτέρων, ὅσῳ μεγαλείτερα εἶναι τὰ ἁμαρτήματα αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ εἰς φυτὰ εἰσέρχονται πολλῶν ἀνθρώπων αἱ ψυχαί, οἷον εἰς κριθὴν καὶ κυάμους[8].

---

[1] Ματθ. ια', 14. ις', 14. Πρβλ. Λουκ. θ', 10.

[2] Ἰω. α', 21. Καὶ ὁ Ἡρῴδης ἐπίστευεν ὅτι ἐν τῷ Ἰησοῦ ὑπῆρχεν ἡ ψυχὴ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ (Ματθ. ιδ', 1. Μκ. ς', 16. Λουκ. θ', 9).

[3] Sanhedrin 105 b, πρβλ. Delitzsch, Bibl. Psychologie, σελ. 464.

[4] Franck, Kabbala, σελ. 177. Delitzsch, Bibl. Psychol. σελ. 464.

[5] Ρωμ. ζ', 9 κ. ἑξ.

[6] ιβ', 58.

[7] Delitzsch., Bibl. Psychol., σελ. 465.

[8] Histoire de Manichée I, 245 κ. ἑξ II, 496 κ. ἑξ

Ἡ ὀρθόδοξος χριστιανικὴ πίστις ἀπέκρουσεν ἀείποτε τὰ περὶ μετεμψυχώσεως διδάγματα διὰ τῶν διδασκάλων αὐτῆς[1], ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξαλείψῃ ὅλως τὴν δόξαν ταύτην, ὑπάρχει δὲ μέχρι σήμερον καὶ παρὰ χριστιανικοῖς λαοῖς ὡς δεισιδαιμονία δημώδης. Ἡ πίστις ἐπὶ παραδείγματι ὅτι οἱ Τοῦρκοι μετὰ θάνατον ἐνσωματοῦνται εἰς κύνας καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν ἀνθρώπων αἱ ψυχαὶ εἰσδύονται πρὸς τιμωρίαν εἰς ἡμιόνους καὶ βατράχους καὶ ἄλλα ζῷα, εἶναι οὐχὶ σπανία ἐν ταῖς παραδόσεσι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ[2].

Ὡς πάρεργον μόνον μνημονεύομεν τὴν μετεμψύχωσιν, ἣν προφέρει σοφός τις τῶν νεωτάτων χρόνων. Ἐν τῷ περιέργῳ βιβλίῳ «*Ἡ ἐπαύριον τοῦ θανάτου*» ἀναπτύσσει ὁ Figuier τὴν ἑξῆς περὶ παλιγγενεσίας θεωρίαν. Αἱ ἐπὶ τῆς γῆς ψυχαί, ὡς καὶ αἱ ἐπὶ τῶν πλανητῶν, προέρχονται ἐκ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων· καὶ πρῶτον μὲν ἐνσωματοῦνται εἰς τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῳόφυτα, εἶτα δὲ μεταβαίνουσιν εἰς ἀεὶ τελειότερα ζῷα, μαλάκια, ἀρθρωτά, ἰχθῦς, ἑρπετά, πτηνά, μαστοφόρα· τελευταῖον δὲ εἰσδύονται εἰς ἀνθρώπους. Καὶ δὲν τελευτᾷ ἐνταῦθα ἡ πλάνη τῶν ψυχῶν. Μετὰ τὸν θάνατον τῶν ἀνθρώπων μεταβαίνουσιν αἱ ψυχαὶ αὐτῶν εἰς τὸν αἰθέρα τὸν ὑπάρχοντα περὶ τοὺς πλανήτας· καί, ἐὰν μὲν μὴ εἶναι τέλειαι, ὑποστρέφουσιν εἰς τὴν γῆν καὶ εἰσέρχονται πάλιν εἰς ἀνθρώπων σώματα, ἐὰν δ' ἔχωσιν ἤδη τὴν προσήκουσαν τελειότητα, μεταφοιτῶσιν εἰς σώματα ὄντων ὑπερανθρώπων· καὶ δὲν διατηροῦσι μὲν τὴν ἀνάμνησιν τῶν προτέρων ὑπάρξεων, ἀλλ' ἔχουσιν ἴχνη τῶν γνώσεων, ἃς ἔμαθον ἐν τῷ πρότερον βίῳ, στοιχεῖα τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν καὶ τῶν κλίσεων, ἐξ ὧν ἐξηγεῖται, ὡς λέγει ὁ παραδοξολόγος οὗτος σοφός, ἡ ὕπαρξις πρωίμως μεγαλοφυῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ἐκ πρώτης ὄψεως συμπάθεια ἢ ἀντιπάθεια πολλῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἄλλα φαινόμενα ψυχικά. Εἶναι δὲ τὰ ὑπεράνθρωπα ταῦτα ὄντα ἀπειράκις ὑπέρτερα τῶν ἀνθρώπων τῶν ζώντων ἐπὶ τῆς γῆς. Οἱ μεγάλοι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ἐργάται, τοὺς ὁποίους πάντες θαυμάζομεν, ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Ἱπποκράτης καὶ ὁ Κέπλερ καὶ ὁ Νεύτων καὶ ὁ Λαπλάσιος, ὁ Ραφαὴλ καὶ

---

[1] Ἰουστίνου (Διάλ. πρὸς Τρύφ. ἐν τῇ ἀρχῇ), Εἰρηναίου (c. haer II, 33), Θεοδωρήτου (Ἑλλ. παθημ. θεραπευτική, κεφ. 9), Λακταντίου (Inst. 7, 12), Αὐγουστίνου (d. civit. X, 30), Τερτυλλιανοῦ (Apolog. κεφ 48· de anima κεφ. 32 κ. ἑξ.) καὶ ἄλλων

[2] Πρβλ. Ν. Πολίτου, Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλλην. λαοῦ, Παραδόσεις Α, 1904, ἀριθ. 933, 942, 943, 458 καὶ ἄλλ.

ὁ Μόζαρτ καὶ ὁ Βίκτωρ Οὐγκώ, εἶναι ἀσθενῆ πνεύματα παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς ὑπερανθρώπους ἐκείνους. Ἔχουσι σῶμα ἀέριον οἱ ὑπεράνθρωποι καὶ ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς αἰσθήσεις· κινοῦνται ἐν τῷ ἀπείρῳ εὐχερέστατα· ἡ ὅρασίς των ἐξικνεῖται εἰς ἀμετρήτους ἀποστάσεις καὶ ἔχουσι γνῶσιν φαινομένων φυσικῶν, ἅτινα διαμένουσιν ἄγνωστα εἰς τοὺς συνήθεις βροτούς. Δύνανται δὲ διὰ τῶν ὀνείρων καὶ εἰς ἐπικοινωνίαν νὰ ἔρχωνται πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες ἀγαπῶσιν αὐτοὺς καὶ διατηροῦσιν ἱερὰν τὴν ἀνάμνησιν αὐτῶν. Μήτηρ ὑπὸ τοῦ θανάτου ἁρπαγεῖσα ἐπικοινωνεῖ πρὸς ἐκείνους, οἵτινες δι᾽ αὐτὴν ἐπὶ τῆς γῆς κλαίουσι καὶ ὡς φύλαξ ἄγγελος ἀγρυπνεῖ καὶ φωτίζει ἐν τῷ δρόμῳ τῆς ζωῆς τὸν νοῦν των καὶ μετὰ τὸν θάνατόν των ὑποδέχεται αὐτοὺς ἐν ταῖς αἰθερίαις τῶν πνευμάτων κατοικίαις. Ἀλλὰ καὶ ὁ σταθμὸς οὗτος δὲν εἶναι ὁ τελευταῖος. Τὰ ὑπεράνθρωπα ὄντα ὑφίστανται καὶ οὐρανίους μετεμψυχώσεις. Ἀφ᾽ οὗ ἐν τῷ αἰθερίῳ τόπῳ συμπληρώσωσι τὸν εἱμαρμένον χρόνον, μετενσαρκοῦνται εἰς ὄντα τελειότερα καὶ πάλιν εἰς ἄλλα πολλῷ τελειότερα ἐκείνων. Ὅταν δὲ ἀποβῶσιν εἰς ἄκρον τέλεια, ἐπανέρχονται ὡς πνεύματα εἰς τὸν ἥλιον, ἐξ οὗ αἱ πρῶται ψυχαὶ προῆλθον, καὶ δι᾽ ἀναθυμιάσεων στέλλουσι πάλιν εἰς τοὺς πλανήτας ψυχῶν σπέρματα πρὸς νέαν ζωήν[1].

2. Γένεσις τῆς περὶ μετεμψυχώσεως δόξης.

Τοιαῦτα τὰ κυριώτερα διδάγματα περὶ τῶν μετὰ θάνατον πλανῶν καὶ περιπολήσεων τῆς ψυχῆς. Νῦν δ᾽ ἐρχόμεθα νὰ ἐξετάσωμεν,

---

[1] Le lendemain de la mort, ἰδίᾳ κεφ. 18. Παραπλήσια διδάσκει ὁ Fourier. Κατ᾽ αὐτὸν ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου 27.000 ἔτη διαμένει ἐν τῇ γῇ, καὶ 54.000 ἔτη ἀλλαχοῦ, εἶτα ἑνοῦται μετὰ τῆς ψυχῆς τοῦ ἡμετέρου πλανήτου· διότι καὶ τὰ ἄστρα εἶναι ἔμψυχα καὶ αἱ ψυχαί των μεταβαίνουσιν εἰς ἄλλους ἀστέρας μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ σώματος αὐτῶν (Théorie de l'unité universelle II, 304 κ. ἑξ.). Σημειωτέον δὲ ὅτι παρεμφερῆ διδασκαλίαν εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Ὁ παρὰ Στοβαίῳ (Ἐκλ. ἠθ. Α 52) Ἑρμῆς λέγει· «*Τῶν ψυχῶν πολλαὶ αἱ μεταβολαὶ τῶν μὲν εἰς τὸ εὐτυχέστερον, τῶν δὲ εἰς τὸ ἐναντίον. Αἱ μὲν γὰρ ἑρπετώδεις οὖσαι εἰς ἔνυδρα μεταβάλλουσιν, αἱ δὲ ἔνυδροι εἰς χερσαῖα, αἱ δὲ χερσαῖαι εἰς πετεινά, αἱ δὲ ἀέριαι εἰς ἀνθρώπους, αἱ δὲ ἀνθρώπιναι ἀρχὴν ἀθανασίας ἴσχουσιν εἰς δαίμονας μεταβάλλουσαι, εἶτ᾽ αὖ οὕτως εἰς τὸν τῶν θεῶν χορόν· χοροὶ δὲ δύο θεῶν, ὁ μὲν τῶν πλανωμένων, ὁ δὲ τῶν ἀπλανῶν· καὶ αὕτη ψυχῆς ἡ τελειοτάτη δόξα· ψυχὴ δὲ εἰς ἀνθρώπους ἐλθοῦσα, ἐὰν κακὴ μείνῃ, οὔποτε τεύξεται ἀθανασίας, παλίσσυτος δὲ τὴν ὁδὸν ὑποστρέφει τὴν ἐπὶ τὰ ἑρπετά. Καὶ αὕτη καταδίκη ψυχῆς κακῆς*». Ὡσαύτως περίεργος εἶναι ἡ περὶ μετενσωματώσεων διδασκαλία τῶν νεωτέρων θεοσόφων.

πῶς ἐγεννήθη καὶ διεμορφώθη παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἡ περὶ μετεμψυχώσεως δόξα.

Ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ὑπάρχει τις περίοδος, ἐν ᾗ πιστεύεται ὅτι τῶν θνῃσκόντων αἱ ψυχαί, αἵτινες καὶ πέρα τοῦ τάφου ζῶσι, δὲν ἔρχονται εἰς ἄλλον τινὰ κόσμον, εἰς τὸν Ἅδην ἢ τὸν οὐρανὸν ἤ που ἄλλοθι, ἀλλὰ διαμένουσιν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐνσωματοῦνται εἰς ἄλλους ἀνθρώπους, συγγενεῖς καὶ ξένους, ἢ εἰς φυτὰ ἢ εἰς ζῷα. Τῆς ἀφελοῦς ταύτης πίστεως ἴχνη σῴζονται καὶ ἐν τοῖς παλαιοῖς μύθοις πολλά, πλείονα δὲ τεκμήρια παρέχουσιν ἡμῖν οἱ νῦν κατὰ φύσιν μάλιστα ζῶντες ἀπαίδευτοι λαοί. Ὡς πνεῦμα, πνοὴ ἢ ἀὴρ[1] ἐξερχομένη κατὰ τούτους τὸ πρῶτον ἡ ψυχὴ ἐκ τοῦ θνῄσκοντος μεταγγίζεται εἰς ἄλλους, οἵτινες μετὰ τῆς ψυχῆς λαμβάνουσι καὶ τὰς δυνάμεις αὐτῶν. Τοιαύτης πίστεως λείψανον εἶναι πιθανῶς τὰ παρὰ Βεργιλίῳ, ὅστις εἰσάγει τὴν ἀδελφὴν τῆς Διδοῦς ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀνασπάσῃ καὶ εἰσπνεύσῃ τὴν τελευταίαν ἐκείνης ἀναπνοήν, ὅτε ἦτο ἑτοίμη νὰ ἀποθάνῃ ἐκ τῆς πληγῆς[2]. Ἀλλὰ πολλῷ ἐγγύτεραι πρὸς τὴν φυσικὴν πίστιν εἶναι αἱ τῶν ἀγρίων λαῶν παραδόσεις, εἰς ὧν τὴν συλλογὴν καὶ ἑρμηνείαν σήμερον μάλιστα ἐπιμελῶς ἀσχολοῦνται ἡ λαογραφία καὶ ἡ ψυχολογία ἡ κοινωνική.

Οἱ Τακοῦλλοι ἔθνος τῆς Βορείου Ἀμερικῆς, πιστεύουσιν ὅτι καὶ αὐτόματος ἡ ψυχὴ τοῦ θνῄσκοντος δύναται νὰ ἔρχηται εἰς ἄλλον συγγενῆ ζῶντα καὶ τῇ βοηθείᾳ γοήτων. Ὁ γόης θέτει τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ θνῄσκοντος, εἶτα δ᾽ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ συγγενοῦς καὶ ἐμφυσᾷ, ἡ δὲ ψυχὴ κατὰ τὴν ἐπιχωριάζουσαν πίστιν εἰσέρχεται εἰς αὐτὸν καὶ εἰσδύεται ὕστερον εἰς τὸ πρῶτον γεννώμενον παιδίον, ὅπερ λαμβάνει τὸ ὄνομα τοῦ ἐκλιπόντος[3]. Οἱ Ἀλογκῖνοι πάλιν, τῆς αὐτῆς χώρας κάτοικοι, ἔθαπτον τὰ ἀποθνήσκοντα παιδία παρὰ τὰς ὁδούς, ἐπειδὴ ὑπελάμβανον ὅτι αἱ ψυχαί των οὕτως εἰσέρχονται εἰς τὰς διερχομένας ἐκεῖθεν γυναῖκας καὶ ἀναγεννῶνται[4]. Καὶ παρὰ

[1] Ἐκ παλαιοῦ χρόνου οἱ ἄνθρωποι ὑπέλαβον ὡς πνεῦμα τὴν ψυχήν. Πρβλ. προηγηθεῖσαν μελέτην ἡμῶν «Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς».

[2] Aen. IV, 684 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Wundt, Völkerps, 2, II, 47.

[3] Waitz-Gerland, Anthropol. d. Naturvölker III, 195 κ. ἑξ. Tylor, ἐν τῷ εἰρ. συγγρ. II, 3. Wundt, Völkerps, 2, II, 47.

[4] Tylor II, 3.

τοῖς Ὑορούβαις παραπλησία ἐπικρατεῖ πίστις. Πᾶν νεογέννητον χαιρετίζουσιν οὗτοι λέγοντες· «καλῶς ἐπανῆλθες»· καὶ ἐκ παντοίων σημείων ἐπιζητοῦσι νὰ μάθωσι, τίνος εἶναι ἡ ἐπανελθοῦσα ψυχή[1]. Οἱ Ἰνδοὶ τῆς Βαγκουβέρης, νήσου κατὰ τὴν Βόρειον Ἀμερικήν, ἐν παιδίῳ νεογεννήτῳ ἀνεγνώρισαν παλαιὸν ἀρχηγόν των ἔκ τινων σημείων τοῦ σώματος[2]. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἀφρικῇ καὶ ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἐν Αὐστραλίᾳ ἡ τοιαύτη ἐπικρατεῖ δόξα. Ἐν Νέᾳ Ζηλανδίᾳ ὁ ἱερεὺς ἀπαγγέλλει ὀνόματα τῶν προγόνων τοῦ παιδίου καὶ δίδει εἰς αὐτὸ τὸ ὄνομα ἐκεῖνο, οὗ ἀπαγγελλομένου τὸ παιδίον φωνάζει· διότι πιστεύεται ὅτι τούτου ἡ ψυχὴ εἰσῆλθεν εἰς αὐτό. Ἐν Ταρταρίᾳ ἀναγκάζουσι πρῶτον τὸ παιδίον νὰ κλαίῃ, ἔπειτα δὲ ἀπαγγέλλουσιν ὀνόματα καὶ δίδουσιν εἰς αὐτὸ τὸ ὄνομα, οὗ ἀπαγγελλομένου παύεται τοῦ κλαυθμοῦ[3]. Διὰ τὴν εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστιν πολλοὶ μαῦροι τῆς Γουϊνέας ἀγόμενοι δοῦλοι εἰς Ἀμερικὴν ηὐτοκτόνησαν, ἵνα ἀναγεννηθῶσιν ἐν τῇ πατρίδι αὐτῶν, οἱ δ' ἐν Αὐστραλίᾳ μαῦροι ἐνόμιζον ὅτι ἐν τοῖς λευκοῖς Εὐρωπαίοις, τοῖς κατακτηταῖς, ὑπῆρχον αἱ ψυχαὶ τῶν προγόνων αὐτῶν· ἐσχάτως δὲ οἱ Θιβέτιοι ἐπολέμουν πρὸς τοὺς Ἄγγλους ἀφόβως, πεπεισμένοι ὅτι, καὶ ἂν ἀποθάνωσιν ἐν τῷ πολέμῳ, τὴν τετάρτην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ θανάτου πάλιν θὰ γεννηθῶσιν[4].

Ἀλλὰ καὶ ἡ πίστις ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων μετὰ θάνατον εἰς ζῷα εἰσδύονται, συνηθεστάτη εἶναι ἐν τοῖς μύθοις καὶ ταῖς παραδόσεσι τῶν διαφόρων λαῶν. Ζῷα δὲ πρῶτα, εἰς ἃ ἔρχονται αἱ ψυχαί, μνημονεύονται οἱ σκώληκες καὶ οἱ ὄφεις καὶ ἄλλα ἑρπετά, ὡσαύτως δὲ πτηνὰ καὶ χρυσαλλίδες καὶ ἄλλα ἔντομα παντοῖα. Οἱ Ζουλοῦαι θεωροῦσιν ἱερούς τινας ὄφεις, μάλιστα τοὺς ἐν ταῖς οἰκίαις, καὶ τρέφουσιν αὐτούς, ἐπειδὴ πιστεύουσιν ὅτι εἰς αὐτοὺς ἔρχονται αἱ ψυχαὶ τῶν ἀποθνησκόντων[5]. Καὶ ἐν Γουϊνέᾳ οἱ ὄφεις νομίζονται ζῷα ἱερὰ διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν· ὡσαύτως δὲ οἱ κροκόδειλοι καὶ οἱ πίθη-

---

[1] Bastian, Zur vergl. Psychol., ἐν Zeitschr. f. Völkerps V, 160.

[2] Bastian, αὐτόθι.

[3] Steller, Kamtschatka, σελ. 353. Bastian, Mensch II, 279.

[4] Tylor II, 6, κ. ἑξ. Bastian, Vergl. Psychol., 222. L. A. Waddell, Lhasa and its Mysteries, 1906, σελ. 268.

[5] Gallaway, Religion of Amazulu, σελ. 196. Tylor II, 10.

κοι οἱ παρὰ τὰ νεκροταφεῖα μάλιστα κατοικοῦντες[1]. Γυνή τις παρὰ τοῖς Ἐσκιμώοις ἐπίστευεν ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς κατῴκει ἔν τινι φώκῃ[2]. Ἄλλη δὲ γυνὴ ἐν Βουένος-Ἄϋρες, ὡς ὁ Πυθαγόρας τὴν ψυχὴν τοῦ φίλου του ἐν τῷ κυναρίῳ, ἀνεγνώρισε τὴν θυγατέρα της ἔν τινι ἀλώπεκι. Ἐν Βορείῳ Ἀμερικῇ πολλοὶ αὐτόχθονες ἦσαν πεπεισμένοι ὅτι ἔν τινι ἄρκτῳ ὑπῆρχεν ἡ ψυχὴ γραίας γυναικός[3]. Κατὰ τοὺς ἰθαγενεῖς τοῦ Μεξικοῦ αἱ ψυχαὶ τῶν ἀρχηγῶν τῶν φυλῶν μεταβαίνουσιν εἰς ὡραῖα ᾠδικὰ πτηνὰ μετὰ θάνατον, αἱ δὲ τῶν συνήθων ἀνθρώπων εἰσέρχονται εἰς κανθάρους καὶ ἄλλα εὐτελῆ ζῷα[4]. Ἐν Γουϊνέᾳ κρατεῖ ἡ πίστις ὅτι ἕκαστος δύναται καὶ ἐν τῷ βίῳ νὰ ἐκλέξῃ τὸ ζῷον, εἰς ὃ θέλει μετὰ θάνατον νὰ εἰσέλθῃ ἡ ψυχή του[5]. Καὶ ὅλη δὲ γενεὰ καὶ ὅλη φυλὴ δύναται κατὰ τὴν πίστιν τῶν ἀγρίων νὰ ἐνσωματωθῇ εἰς ζῷα[6].

Λείψανα τῆς τοιαύτης ἀρχεγόνου τῶν ἀνθρώπων πίστεως εἶναι καὶ πολλοὶ τῶν μύθων τῶν πεπολιτισμένων λαῶν, καθ᾽ οὓς οἱ θεοὶ εἰς ζῷα καὶ ἀνθρώπους μεταμορφοῦνται καὶ ἄνθρωποι εἰς ζῷα μεταβάλλονται. Οἱ θεοὶ κατὰ τὴν αἰγυπτιακὴν μυθολογίαν ἐνοικοῦσιν εἰς κριοὺς καὶ κροκοδείλους καὶ ὄφεις, κατὰ δὲ τὰς ἰνδικὰς παραδόσεις εἰς ἐλέφαντας. Ἡ ψυχὴ τοῦ Βούδδα εἰσῆλθεν εἰς λευκὸν ἐλέφαντα καὶ διὰ τῆς προβοσκίδος αὐτοῦ εἰς τὴν βασίλισσαν Maya, ἥτις οὕτως ἀσπίλως συνέλαβε καὶ ἐγέννησεν αὐτόν[7]. Ὁ Ὀδῖνος, ὁ θεὸς τῶν Γερμανῶν, λαμβάνει πολλὰς ζῴων μορφάς, ὁ Ζεὺς κατὰ τοὺς Ἕλληνας ἐμφανίζεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς Ἀμφιτρύων καὶ ταῦρος καὶ κύκνος, ἡ Ἑκάτη ὡς κύων, ἡ Ἀφροδίτη ὡς περιστερά, ὁ Ἀπόλλων καὶ ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ ἄλλοι θεοὶ ὡς ὄφεις. Ὁ Τηρεὺς καὶ ἡ Πρόκνη καὶ

---

[1] Wilson, Myths of West Africa, σελ. 210. Frazer, Golden Bough II, 431 κ. ἑξ.

[2] Tylor II, 9.

[3] Schoolcraft, Indian Tribes III, 113.

[4] A. Bertrand, The Kingdom of the Barotsi, Upper-Zambezi, 1899, σελ. 277.

[5] Frazer, Golden Bough II, 431 κ. ἑξ.

[6] Moony, Myths of Gherokee, σελ. 325 κ. ἑ.

[7] Wundt, Völkerpsych. 2, II, 78, III, 717. Windisch, Buddha's Geburt etc., ἐν Abhandl. d. Königl. Sächs. Gesellsch. d. Wiss, Philol. hist. Klasse, 26, 1909, σελ. 3 κ. ἑξ., 153 κ. ἑξ., 196. Ἐν Σιὰμ λατρεύεται ὁ λευκὸς ἐλέφας, ὑπάρχει δὲ καὶ παράσημον τοῦ λευκοῦ ἐλέφαντος. Ὑπῆρξε δὲ ἀμφοτέρων ἀφορμὴ ὁ περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Βούδδα μῦθος.

ἡ Φιλομήλα μεταμορφοῦνται εἰς πτηνά, πλεῖστοι ἄλλοι εἰς ἄλλα ζῷα κατὰ τὰς παλαιὰς καὶ τὰς νέας παραδόσεις.

Ὡσαύτως δὲ καθολικὴ εἶναι ἡ πίστις περὶ μεταβολῆς ἀνθρώπων εἰς φυτά. Μνημονεύομέν τινας τῶν μύθων, ἐν οἷς σῴζεται ὁ πυρὴν τῆς παλαιοτέρας ταύτης πίστεως. Ἐν ταῖς Μεταμορφώσεσι τοῦ Ὀβιδίου φέρεται ὁ μῦθος, καθ᾽ ὃν ἡ ὡραία Δάφνη μετεμορφώθη ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὸ ὁμώνυμον δένδρον[1], καὶ ὁ περὶ τῶν θυγατέρων τοῦ Ἡλίου, ἃς ὁ Ζεὺς τὸν ἀποθανόντα ἀδελφὸν Φαέθοντα θρηνούσας οἰκτείρας μετέβαλεν εἰς αἰγείρους[2], καὶ οἱ περὶ τοῦ Ναρκίσσου[3] καὶ τοῦ Ὑακίνθου[4] καὶ τοῦ Κυπαρίσσου[5], τῶν μεταβληθέντων εἰς τὰ ὁμώνυμα φυτά, καὶ ὁ περὶ τῆς Λευκοθέης τῆς μεταμορφωθείσης εἰς λίβανον[6] καὶ ὁ περὶ τοῦ Φιλήμονος καὶ τῆς Βαυκίδος[7] καὶ ὁ περὶ τῆς Δρυόπης[8] καὶ ἄλλοι. Ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν ἡ ἀφελεστέρα τοῦ λαοῦ πίστις ἀπροσκόπτως ἀποδέχεται τοιαύτας παραδόσεις.

Ἐν τῇ δημώδει τῶν Γερμανῶν πίστει δύο συμφυῆ δένδρα εἶναι μεταμόρφωσις ζεύγους ἐραστῶν[9]. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ εὗρεν ὁ Βύρων τὴν δοξασίαν, εἰς ἣν ἀκολουθήσας ἐν τῇ «Νύμφῃ τῆς Ἀβύδου» παρέστησε τὸν μὲν Σελὴμ μετεμψυχωθέντα εἰς πτηνόν, τὴν δὲ ὡραίαν Ζουλέϊκαν καὶ μετὰ τὸν θάνατον ζῶσαν ἐν ρόδῳ λευκῷ, ὅπερ εἶχε τὰς ρίζας ἐν τῇ παρθενικῇ κόνει τοῦ τάφου της[10]. Καὶ ἐν Ἑλλάδι συνήθεις εἶναι αἱ παραδόσεις περὶ μεταμορφώσεως ἀνθρώπων εἰς δένδρα.

---

[1] Met. I, 545 κ. ἑξ.
[2] Met. II, 367 κ. ἑξ.
[3] Met. III, 475 κ. ἑξ.
[4] Met. X, 196 κ. ἑξ.
[5] Met. X, 106 κ. ἑξ.
[6] Met. IV, 234 κ. ἑξ.
[7] Met. VIII, 685 κ. ἑξ.
[8] Met. IX, 334 κ. ἑξ.
[9] Κατὰ Grimm. Ὅμοιαι παραδόσεις παρ᾽ Ἕλλησι. Πρβλ. Ν. Πολίτου, Παραδ. II, 644.
[10] The complete Works, ἐκδ. W. Lytton-Bulwer, σ. 222. Παρατηρεῖ δὲ ὁ Βύρων ὅτι καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπῆρχον τότε ἄνθρωποι, καὶ μάλιστα γυναῖκες, πιστεύοντες ὅτι μετὰ θάνατον αἱ ψυχαὶ μεταβαίνουσιν εἰς πτηνά. Ἡ δούκισσα Κανδάλ ἦτο πεπεισμένη ὅτι ὁ Γεώργιος Α΄ ἦλθε πρὸς αὐτὴν ἐν εἴδει κόρακος, ἄλλη δέ τις κυρία ἐφαντάζετο ὅτι ἡ ἀδελφή της εἶχε λάβει μορφὴν ᾠδικοῦ πτηνοῦ.

Καὶ εἶναι περιφανὲς ὅτι παρατήρησις πεπλανημένη καὶ ἀφελὴς ἀντίληψις, ὡς τοσαύτας ἄλλας δεισιδαιμονίας, καὶ ταύτην τὴν τῶν ἀλλοιώσεων καὶ μετενσωματώσεων παρήγαγεν ἐν τοῖς ἀνθρώποις. Ἀφ' οὗ ὁ κατὰ φύσιν ζῶν ἄνθρωπος εἴτε ἐκ τῶν ἐν τοῖς ὀνείροις καὶ ἐν νοσηραῖς καταστάσεσιν ἐμφανιζομένων φασμάτων εἴτε ἐξ ἄλλων λόγων ἐπείσθη ὅτι καὶ μετὰ θάνατον ὑφίστανται αἱ ψυχαί, εὔκολον ἦτο καὶ δὴ καὶ πολλῷ προχειρότερον νὰ πιστεύσῃ ὅτι αὗται οὐχὶ ἐν ἄλλῳ τινὶ τόπῳ, ὡς ἔπλασεν ὕστερον τὸν ᾍδην καὶ τὸν οὐρανόν, ἀλλ' ἐν τῇ γῇ διάγουσι τὸν ἔπειτα βίον ὡς φαντάσματα, οἷα ἡ δημώδης δεισιδαιμονία ἀείποτε ὑπέλαβεν ὅτι πλανῶνται περὶ τοὺς τάφους[1]. Πρὸς ταῦτα δ' ἐγγὺς ἦτο καὶ ἡ πίστις ὅτι αἱ ψυχαὶ εἰσέρχονται εἰς σώματα νέα. Ἡ περὶ μεταβάσεως τῶν ψυχῶν ἐξ ἀνθρώπων εἰς ἄλλους ἀνθρώπους συγγενεῖς ἔχει πιθανῶς τὰς πρώτας ῥίζας αὐτῆς ἐν τῇ ὁμοιότητι τῶν ἐπιγόνων πρὸς τοὺς προγόνους αὐτῶν. Ὁ ἀφελῶς τὴν ἀρχὴν καὶ ἀνεπιστημόνως παρατηρῶν ἄνθρωπος ὑπέλαβεν, ὡς φαίνεται, ὅτι, ἐπειδὴ πολλοὶ εἶναι κατὰ τὸ σῶμα ὅμοιοι πρός τινας τῶν προγόνων αὐτῶν, ἔχουσι καὶ τὴν ψυχὴν ἐκείνων, ἀφ' οὗ μάλιστα κατὰ τὴν ἀρχέγονον τῶν ἀνθρώπων δόξαν ἡ ψυχὴ εἶναι ὄν τι ἔχον τὴν ἕδραν του καθ' ὅλον τὸ σῶμα[2]. Ἀλλ' ἀναμφιβόλως καὶ ἄλλα τυχαῖα γεγονότα συνετέλεσαν εἰς τοῦτο. Οἱ Νυτκαῖοι (**Nutkas**) τῆς Βορείου Ἀμερικῆς εὑρόντες φυλὴν ὁμιλοῦσαν γλῶσσαν ὁμοίαν πρὸς τὴν ἰδικήν των, ἐνόμισαν ὅτι ἐν τῇ φυλῇ ταύτῃ εἶχον ἐνσωματωθῆ αἱ ψυχαὶ τῶν προγόνων των[3].

Πολὺ δυσχερέστερον εἶναι νὰ εὕρωμεν τὴν πρώτην ἀρχὴν τῆς πίστεως, καθ' ἣν αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον καὶ εἰς ζῷα καὶ εἰς φυτὰ μεταφοιτῶσιν. Ἐν τῇ μυστικῇ φιλοσοφίᾳ τῶν Ἰνδῶν λέγεται ὅτι αἱ ἐκ τῆς σελήνης ἐν εἴδει βροχῆς ἐρχόμεναι εἰς τὴν γῆν ψυχαὶ ἀπορροφούμεναι εἰσέρχονται εἰς τὰ φυτά, ἐκ τούτων δὲ εἰς τὰ ζῷα, ὧν τὰ φυτὰ γίνονται τροφή. Ἀλλ' ἴσως ἀλλαχοῦ ὀφείλομεν νὰ ζητήσωμεν τὴν ἀρχὴν τῆς πίστεως ταύτης. Ἔν τινι περιόδῳ τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ ὁ κατὰ φύσιν ζῶν ἄνθρωπος θεωρεῖ τὰ ζῷα οὐχὶ ὡς διάφορα

[1] Πρβλ. *Πλάτ.* Φαίδ. 81 Β κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. προηγηθεῖσαν μελέτην «Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς». Tylor, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. II, 22.

[3] Mayne, British Columbia, σελ. 181.

αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς ἔχοντα ψυχὴν συγγενῆ καὶ ὁμοίαν. Πολλοὶ λαοὶ ἔτι καὶ νῦν πιστεύουσιν ὅτι ἐκ ζῴων κατάγονται καὶ τὰ τοιαῦτα ζῷα τιμῶσιν ὡς προγόνους [1]. Εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη ἐνέπνευσεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν πίστιν ὅτι μετὰ θάνατον ἔρχονται αἱ ψυχαὶ αὐτῶν εἰς ζῷα. Καὶ εἴδομεν ἐν τοῖς πρόσθεν τοιαύτην πίστιν καὶ παρὰ τοῖς ἀγρίοις. Ἴσως δὲ εἰδικώτερά τινα γεγονότα ἐγένοντο ἀφορμὴ νὰ πιστευθῇ ὅτι εἰς τοιαῦτα ἢ τοιαῦτα ζῷα μεταφοιτῶσιν αἱ ψυχαί. Παλαιότατον ὑπῆρξε τὸ ἔθιμον νὰ καταστρέφωσι τοὺς νεκροὺς διὰ καύσεως, ὡς διδάσκουσιν ἡμᾶς ἀνασκαφαὶ τάφων τῆς γεωμετρικῆς κληθείσης περιόδου. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἐγένετο πιθανῶς ἀφετηρία τῆς δόξης, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ὡς πτηνὸν ἐξέρχεται ἐκ τοῦ ἀνθρώπου μετὰ θάνατον ἢ ἔρχεται εἰς πτηνὰ καὶ ψυχὰς καὶ ἄλλα ἔντομα πτερωτά [2]. Ἀλλ' εἰς τὴν πίστιν ταύτην ἀφορμὴν ἔδωκε καὶ ἡ ὑπόληψις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πνοῆς καὶ ἀέρος. Τὴν τοιαύτην ψυχὴν κάλλιστα ἠδύνατο ὁ ἀφελέστερον τὰ πράγματα παρατηρῶν καὶ ἑρμηνεύων ἄνθρωπος νὰ φαντασθῇ ἐξερχομένην ἐκ τοῦ θνῄσκοντος ἐν μορφῇ ὄντος πτερωτοῦ. Παρ' Ὁμήρῳ ἔτι παρίσταται ἡ ψυχὴ ὡς ὄνειρος πετομένη·

Ψυχὴ δ' ἠΰτ' ὄνειρος ἀποπταμένη πεπότηται [3].

Ἔπειτα πολλαχοῦ ἐπιστεύθη ὅτι κατὰ τὸν ὕπνον ἡ ψυχὴ ἐξέρχεται ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πτηνὸν καὶ μυῖα καὶ πάλιν ἐπανέρχεται εἰς αὐτόν [4]. Ἴσως δὲ καὶ ἡ παρατήρησις ψυχῶν ἐντόμων ἐξερχομένων ἐκ τῶν τάφων, ἐν οἷς ἔντομά τινα τοὺς σκώληκας αὐτῶν γεννῶσιν,

---

[1] Οὗτος εἶναι ὁ λεγόμενος Totemismus (totem καλοῦσι τὰ τοιαῦτα ζῷά τινες τῶν βαρβάρων λαῶν νῦν), περὶ οὗ πρβλ. Andrew Lang, Myth, Ritual and Religion I, 57· καὶ Wundt, Völkerpsych. 2, II 233 κ.ἑξ. Εὑρίσκομεν δὲ λείψανα τῆς πίστεως ταύτης καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀρχαίοις λαοῖς. Κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς μύθους ἡ Ἑκάτη ἐνεφανίζετο εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς κύων, ἡ Ἀφροδίτη ὡς περιστερά, ὁ Διόνυσος ὡς ταῦρος καὶ ἄλλοι θεοὶ ἐν μορφῇ ἄλλων ζῴων, ἅτινα ὕστερον ἐλέχθησαν ζῷα ἱερὰ αὐτῶν. Ταῦτα δηλοῦσιν ἴσως ὅτι οἱ θεοὶ οὗτοι ἦσαν τὴν ἀρχὴν ζῷα. Πιθανὸν δὲ φαίνεται ὅτι καὶ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος αἱ νεωκόροι ἐκαλοῦντο ἄρκτοι, διότι ἡ θεὰ αὕτη ἄρκτος ἦτο κατ' ἀρχάς. Οἱ δὲ μῦθοι, καθ' οὓς πολλοὶ ἐγεννήθησαν ἐκ τοῦ Διὸς λαβόντος ταύτην ἢ ἐκείνην ζῴου μορφὴν (ταύρου, κύκνου καὶ ἄλλων), ἐνδέχεται νὰ περιέχωσιν ἴχνη τῆς πίστεως περὶ τῆς ἐκ ζῴων καταγωγῆς τῶν ἀνθρώπων τούτων.

[2] Πρβλ. Wundt, Völkerps. 2, II, σελ. 72 κ. ἑξ.

[3] Ὀδ λ. 222.

[4] Frazer, Golden Bough I, 251.

καὶ τῆς μεταμορφώσεως τῶν ἐντόμων, μάλιστα δὲ ἡ ἀπὸ τῆς χρυσαλλίδος γένεσις τῆς ψυχῆς, συνετέλεσεν εἰς ἐνίσχυσιν τῆς δοξασίας ταύτης [1]. Ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ἡ πίστις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐξερχομένης ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἐν εἴδει ὄντων πτερωτῶν εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη. Κατὰ τὴν αἰγυπτιακὴν πίστιν αἱ ψυχαὶ (ba) ἔρχονται εἰς τὰ Sokhit Jalou ἐν μορφῇ πτηνοῦ ἢ ἀκρίδος [2]. Ἐπὶ ληκύθων ἑλληνικῶν παρίσταται πολλάκις ἡ ψυχὴ ὡς ψυχὴ ἔντομον [3]. Σήμερον οἱ Ἰροκαῖοι, λαὸς ἄγριος, κατὰ τὴν ἑσπέραν τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ἀφήνουσι πτηνὸν παρὰ τὸν τάφον, ἐπειδὴ πιστεύουσιν ὅτι εἰσέρχεται εἰς αὐτὸ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀποθανόντος [4]. Τὸ φιννικὸν ὄνομα τοῦ Γαλαξίου δηλοῖ πορείαν πτηνῶν, πιθανῶς, ὡς παρατηρεῖ ὁ Γερμανὸς λαογράφος Grimm, διότι κατὰ τὴν ἀφελῆ τῶν ἀνθρώπων ἀντίληψιν ἐνομίσθη ὅτι εἶναι σμῆνος ψυχῶν ἐν μορφῇ πτηνῶν ἐρχομένων [5]. Πιθανὸν δὲ φαίνεται ὅτι ἐν τῇ ἀφελεῖ ταύτῃ πίστει πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν καὶ τὴν πρώτην ἀρχὴν τῶν οἰωνῶν, τῶν μαντευμάτων τῶν ἐκ τῶν φωνῶν καὶ τῆς πτήσεως τῶν πτηνῶν. Ὑπέλαβον, φαίνεται, πάλαι ποτὲ οἱ ἄνθρωποι, ὅτι ἐν τοῖς πτηνοῖς ὑπάρχουσιν αἱ ψυχαὶ τῶν προγόνων, αἵτινες περὶ τῶν ἐπιγόνων φροντίζουσαι προλέγουσιν εἰς αὐτοὺς τὸ μέλλον [6].

Ἡ δὲ δόξα περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐρχομένης μετὰ θάνατον εἰς σκώληκας καὶ ὄφεις καὶ ἄλλα τοιαῦτα ζῷα ὑπολαμβάνεται ὅτι ἔσχεν ἀφετηρίαν τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν. Ἡ παρατήρησις ὅτι ἐν τοῖς τάφοις ἀναφαίνονται σκώληκες ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀφελῆ πίστιν, ὅτι ὁ πρῶτος ἀναφαινόμενος σκώληξ εἶναι ὁ φορεὺς τῆς τοῦ ἀποθνήσκοντος ψυχῆς. Ὁ περὶ τοῦ φανάνεως μῦθος ἐνισχύει τὴν εἰκασίαν ταύτην. ***Φάνανυ*** ὀνομάζουσιν οἱ Μαδαγάσοι καὶ ἄλλοι λαοὶ τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς

---

[1] Πρβλ. Ἀριστ. ζ. ἱστ. 550 β 26. 551 β 13 κ. ἑξ. Πλουτ. Συμπ. 2, 3, 2.

[2] Wiedemann, Die Religion d. alten Aegypter, 1890, σ. 127. Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, I, 1895, σελ. 179, 183, 187 καὶ ἄλλ.

[3] Pottier, Les lécythes blancs, σελ. 65, 2.

[4] Tylor, αὐτόθι, II, 9.

[5] Deutsche Mythol.[3], σελ. 331, σημ.

[6] Πρβλ. καὶ Wundt, Völkerps. (2, II, σ. 73) καὶ τὴν κατωτέρω παρατιθεμένην ἡμετέραν διατριβὴν «Ζητήματα ὁμηρικῆς ψυχολογίας. Τρίζουσαι ψυχαί».

᾿Αμερικῆς καὶ τῆς ᾿Ωκεανίας τὸν πρῶτον ἐκ τοῦ σηπομένου πτώματος ἐξερχόμενον σκώληκα. Καὶ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ καὶ μετὰ τὸν θάνατον διαμένει ἐν τῷ σώματι, ἀρχομένης δὲ τῆς σήψεως εἰσέρχεται εἰς τὸν σκώληκα τοῦτον [1].

῾Ομοίαν ἔχει πιθανῶς τὴν ἀρχὴν ἡ πίστις ὅτι καὶ εἰς ὄφιν ἔρχεται μετὰ θάνατον ἡ ψυχή. Καὶ ταύτης τῆς πίστεως λείψανον φαίνεται ἡ παρὰ τοῖς ῞Ελλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις φερομένη δόξα, ὅτι οἱ ὄφεις γεννῶνται ἐκ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ τῶν τεθνεώτων. Παρὰ Πλουτάρχῳ ἀναγινώσκομεν ὅτι ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κλεομένους εἶδον δράκοντα εὐμεγέθη περιπεπλεγμένον περὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ· οἱ δὲ σοφοὶ ἐδίδαξαν ὅτι, ὡς οἱ βόες σηπόμενοι γεννῶσι μελίσσας καὶ οἱ ἵπποι σφῆκας καὶ οἱ ὄνοι κανθάρους, οὕτω τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα τοῦ μυελοῦ σηπομένου ζωογονοῦσιν ὄφεις, καὶ ὅτι τοῦτο νοήσαντες οἱ παλαιοὶ τὸν δράκοντα ἐκ πάντων τῶν ζῴων «συνῳκείωσαν τοῖς ἥρωσιν» [2]. Εἶναι δὲ παλαιοτάτη καὶ ἡ πίστις ὅτι οἱ ἀποθνήσκοντες μετεμορφοῦντο εἰς ὄφεις. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πλατωνικοῦ ῾Ηρακλείδου, μαθητοῦ τοῦ Σπευσίππου, τὸ μὲν σῶμα αὐτοῦ ἠφανίσθη, λέγεται, ὄφις δ᾿ ἐφάνη ἐπὶ τῆς κλίνης του. ῞Οτε πάλιν ἀπέθανεν ὁ Πλωτῖνος ὁ φιλόσοφος, ἐνεφανίσθη αἴφνης ὄφις ὑπὸ τὴν κλίνην του, ὅστις ἐκρύβη εὐθὺς εἴς τινα ὀπήν. Καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦ ᾿Αγχίσου ἐμφωλεύει κατὰ Βεργίλιον ὄφις. ᾿Αλλὰ περιττὸν νὰ μνημονεύσωμεν ἄλλα παραδείγματα. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ ἔθιμον τοῦ γράφειν ὄφεις εἰς τοὺς τάφους καὶ εἰς ληκύθους, ὅτι τὰ ζῷα ταῦτα συμβολίζουσι τοὺς νεκρούς [3]. ᾿Αλλὰ καὶ ἀφ᾿ οὗ ἐκ τῶν τεθνεώτων ἐδημιούργησαν οἱ ἄνθρωποι κατὰ μικρὸν τοὺς χθονίους δαίμονας, καὶ τοὺς δαίμονας τούτους ἐφαντάσθησαν ὡσαύτως ὡς ὄφεις. ῾Ο ᾿Ασκληπιὸς καὶ ὁ μειλίχιος Ζεὺς ὡς χθόνιοι δαίμονες παρίστανται

[1] Frobenius, Die Weltanschauung der Noturvölker, σελ. 51 κ. ἑξ. Wundt, Völkerps 2, II, 62 κ. ἑξ.

[2] Κλεομ. 39. Πρβλ. καὶ Plin., hist. natur. X, 86 «Anguem ex medulla hominis spinae gigni accipimus a multis». Καὶ Ovid., Metam. XV, 362 κ.ἑξ. καὶ Gruppe, Griech. Mythol. u. Religionsgesch., σελ. 808. Καὶ Küster, Die Schlange im griechischen Seelenglauben, ἐν Religionsg. Vers. u. Vorarbeihen, 13, 2, 1913.

[3] Πρβλ. Deneken, Archäol. Zeitschr. 39, 273. 40, I, 2467. Καὶ Rhode, Psyche [3], I,244, 4.

ὡς ὄφεις, κατὰ μικρὸν δ' ἐκράτησεν ἡ δοξασία περὶ τῶν ὄφεων ὡς ζῴων ἀφιερωμένων εἰς τοὺς εἰρημένους θεούς[1]. Ἐντεῦθεν καὶ τοὺς ὄφεις τῶν οἰκιῶν[2] καὶ τῶν τάφων ὠνόμασαν δαίμονας ἀγαθούς, ὡσαύτως δὲ τοὺς ὄφεις τῶν ναῶν, οἷον τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Τροφωνίου. Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον οἱ Ἕλληνες ἔπλασαν τοὺς μύθους, καθ' οὓς ἥρωες ὑπὸ μορφὴν ὄφεως ἔρχονται εἰς βοήθειαν τῶν ἀνθρώπων, ὡς ὁ Κυχρεύς, περὶ οὗ ἐλέχθη ὅτι κατὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν ὡς δράκων ἐβοήθησε τοὺς Ἀθηναίους[3].

Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐθίμου τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν προῆλθε πιθανῶς καὶ ἡ δόξα περὶ μεταβάσεως τῆς ψυχῆς εἰς δένδρα καὶ παντοῖα φυτά. Ἐπιστεύθη δῆλα δὴ ὅτι, ὡς δύναται ἡ ψυχὴ τοῦ θανόντος νὰ ἔλθῃ εἰς τοῦ τάφου τὸν σκώληκα, οὕτως ἔρχεται καὶ εἰς τὰ ἐκ τοῦ τάφου φυόμενα δένδρα. Ἀλλὰ τῆς δοξασίας ταύτης προηγήθη ἡ ἀφελὴς ἀντίληψις τῆς ὅλης φύσεως ὡς ἐμψύχου καὶ τῶν φυτῶν ὡς ἐχόντων ζωὴν καὶ ψυχὴν οὐχὶ διάφορον τῆς τῶν ἀνθρώπων[4]. Τοιαύτην δὲ τῆς φύσεως ἀντίληψιν καὶ παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς εὑρίσκομεν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ παρ' ἄλλοις.

Καὶ τῆς πίστεως, καθ' ἣν μετενσωματοῦνται ἄνθρωποι εἰς φυτά, εὑρίσκομεν ἴχνη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ ἀνάλογα παρὰ τοῖς νεωτέ-

---

[1] Πρβλ. Rhode, Psyche[3], I, 254, 2, 273, 1 καὶ ἄλλ. Welcker, Götterlehre II, 734. Παρίστων δὲ καὶ οἱ Αἰγύπτιοι τοὺς χθονίους δαίμονας ὡς ὄφεις (Gruppe, Griech. Mythol., 807). Ὁ ὄφις ἐλέχθη ζῷον τῶν θεῶν τούτων ἱερόν, ὡς ἡ περιστερὰ τῆς Ἀφροδίτης καὶ ἄλλων ἄλλα.

[2] Ἡ περὶ οἰκουρῶν ὄφεων ὡς δαιμόνων ἀγαθῶν πίστις εἶναι καὶ σήμερον συνήθης καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ.

[3] Παυσ. Α, 36, 1.

[4] Ἡ τοιαύτη περὶ τῶν φυτῶν ὡς ἐμψύχων ὄντων ἀντίληψις ὑπάρχει καὶ παρὰ τοῖς φιλοσόφοις. Ὁ Θαλῆς προσνέμει εἰς τὰ φυτὰ ψυχὴν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (π. ψυχ. 405 α 20), ὁ δὲ Πλάτων μόνον τὸ ἐπιθυμητικὸν (Τίμ. 77 Β)· ὁ δ' Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀναξαγόρας «καὶ νοῦν καὶ γνῶσιν» (Ψ. Ἀριστ. π. φυτ. 815 β 17). Ὡσαύτως δὲ ἡ περὶ τοῦ σύμπαντος ὡς ἐμψύχου (θεωρία τῆς παμψυχίας). Αὕτη δ' ἔδωκε πάντως ἀφορμὴν εἰς τοὺς ἀφελέστερον τὰ ὄντα παρατηροῦντας ἀνθρώπους νὰ νομίσωσι καὶ τοὺς λίθους καὶ τὰ ξόανα ὡς ἔμψυχα καὶ νὰ λατρεύσωσι (Fetichismus). Οἱ Ἕλληνες *ἀργοὺς λίθους* παλαιότατα ἐλάτρευον, ὕστερον δ' ἔξεσαν αὐτοὺς καὶ κατὰ μικρὸν κατεσκεύασαν ἐξ αὐτῶν ἀγάλματα θεῶν (πρβλ. De Visser, De Graecorum dis non referentibus speciem humanam, 1900, σελ. 22 κ. ἑξ. 36 κ. ἑξ.), ὡς καὶ ἄλλοι λαοί.

ροις λαοῖς. Ἄριστον παράδειγμα πρόκειται ὁ παρὰ Βεργιλίῳ μῦθος περὶ τοῦ Πριαμίδου Πολυδώρου. Ὁ Πρίαμος βλέπων ἐπικειμένην τὴν πτῶσιν τῆς Τροίας καὶ φοβούμενος ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ Πολυδώρου ἔπεμψεν αὐτὸν πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Θρᾴκης μετὰ πολλῶν θησαυρῶν. Ἀλλ' ἐκεῖνος εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν τοῦ Ἰλίου, ἵνα σφετερισθῇ τοὺς θησαυροὺς τοῦ ξένου, ἀπέκτεινε τὸν Πολύδωρον καὶ ἔθαψε κατὰ τὴν Θρᾳκικὴν παραλίαν. Μετὰ δέ τινα χρόνον τὸν τόπον ἐκεῖνον ἐπεσκέφθη ὁ Αἰνείας, ὅτε ἔφευγεν ἐκ Τροίας, καί, ἵνα κοσμήσῃ τὸ ἐκεῖ ὑπάρχον ἱερὸν τῆς μητρός του, τῆς Ἀφροδίτης, ἦλθε κατὰ τύχην καὶ ἐζήτησε νὰ ἀποσπάσῃ κλάδους ἐκ τῶν μύρτων, οἵτινες ἔθαλλον ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ λησμονηθέντος Πολυδώρου. Ἀλλ' ἔκπληξις κατέλαβε τὸν Αἰνείαν, ὅτε εἶδε μέλαν αἷμα ρέον ἐκ τῶν ριζῶν τοῦ πρώτου ἀποσπασθέντος κλάδου. Ἀπέσπασε καὶ δεύτερον, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἔρρευσεν αἷμα. Ἵνα δὲ ἀποκαλύψῃ τὸ κρυπτόμενον μυστήριον, ἐπειράθη καὶ τρίτον νὰ ἀποσπάσῃ κλάδον, ἀλλὰ τότε θρηνώδης ἐκ τοῦ τάφου ἠκούσθη φωνή· «Διατί, ὦ Αἰνεία, μὲ σπαράττεις τὸν δυστυχῆ; Φείσθητί μου. Δὲν εἶμαι ξένος. Ἐν Τροίᾳ ἐγεννήθην. Καὶ τὸ αἷμα τοῦτο δὲν ἐξέρχεται ἐκ κλάδου ἀναισθήτου· εἶμαι ὁ Πολύδωρος»[1]. Ὅμοιος εἶναι ὁ παρὰ τῷ Ὀβιδίῳ μῦθος, καθ' ὃν ἡ νύμφη Δρυόπη κόπτει φύλλα λωτοῦ, σταγόνες δ' αἱματώδεις πίπτουσιν ἐκ τῶν ἀνθέων καὶ μετὰ φρίκης κινοῦνται οἱ κλῶνες αὐτοῦ, διότι ἐντὸς τοῦ λωτοῦ ζῇ ἡ νύμφη Λωτίς, ἥτις φεύγουσα ἄλλοτε τὸν Πρίαπον μετεμορφώθη εἰς τὸ φυτὸν τοῦτο[2].

Πολλαὶ τοιαῦται πίστεις ὑπάρχουσιν ἔτι καὶ νῦν ἐν Ἑλλάδι, αἵτινες εἶναι εἰς πάντας γνώριμοι. Καὶ ἐν Κροατίᾳ πιστεύεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν θαπτομένων ὑπὸ μεγάλα δένδρα μεταβαίνουσιν εἰς αὐτὰ καὶ δὲν ἀναφαίνονται ὡς φαντάσματα, οὐδὲ πειράζουσι τοὺς ἀνθρώπους[3]. Οἱ Dieri, ἔθνος αὐστραλιακόν, δένδρα τινὰ νομίζουσιν ἱερά, ἐπειδὴ πιστεύουσιν ὅτι εἰς αὐτὰ μετεμορφώθησαν οἱ πρόγονοί των[4]. Καὶ τὸ ἔθιμον τοῦ φυτεύειν ἐπὶ τῶν

---

[1] Verg. Aen. III, 22 κ. ἑξ.

[2] Met. IX, 345.

[3] S. Krauss, Volksglaube u. relig. Brauch der Südslaven, σελ. 36. Frazer, Golden Bough, I, 1900, 180.

[4] A. W. Wowitt, The Dieri and other kindred Tribes of Central Australia. Journal of the anthropol. Institut 20, σελ. 89. Ὅμοια πιστεύονται ἐν ταῖς νήσοις Φιλιππίναις καὶ ἐν Κορέᾳ καὶ ἀλλαχοῦ (Frazer, Golden Bough, I, 178 κ. ἑξ.).

τάφων δένδρα καὶ δὴ κυπαρίσσους ἐν τοῖς νεκροταφείοις ἴσως ὡρμήθη ἀπὸ τοιαύτης δόξης τῶν παλαιῶν, ὅτι δῆλα δὴ αἱ τῶν θνησκόντων ψυχαὶ εἰσδύονται εἰς αὐτά. Περὶ τῆς κυπαρίσσου συνηγορεῖ καὶ ἡ παράδοσις, καθ᾽ ἣν τὸ δένδρον τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Κυπαρίσσου υἱοῦ τοῦ Τηλέφου [1].

Ὅτι δ᾽ ἐνομίσθησαν τὰ δένδρα ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἔμψυχα, ἄλλα τε μαρτυροῦσι καὶ ὁ κάλλιστος ἐκεῖνος μῦθος περὶ τῶν Ἁμαδρυάδων. Ἐν τῇ λατρείᾳ τῆς Δήμητρος τὸ φθινόπωρον καὶ ὁ χειμὼν εἶναι ὁ χρόνος τῆς καταβάσεως τῶν ψυχῶν τῶν φυτῶν εἰς τὸν Ἅδην, τὸ δὲ ἔαρ εἶναι ἡ ὥρα τοῦ ἔτους, καθ᾽ ἣν ἀνέρχονται εἰς τὸν κόσμον αἱ ψυχαί. Αἱ δὲ Ἁμαδρυάδες εἶναι νύμφαι, αἵτινες μετὰ τῶν δρυῶν γεννῶνται καὶ μετ᾽ αὐτῶν φθείρονται [2]. *«ἰσοδένδρου τέκμωρ αἰῶνος λαχοῦσαι»* [3]. Ἰδοὺ τί λέγει περὶ αὐτῶν ὁ εἰς Δήμητρα ὕμνος·

δηρὸν μὲν ζώουσι καὶ ἄμβροτον εἶδαρ ἔδουσι
καί τε μετ᾽ ἀθανάτοισι καλὸν χορὸν ἐρρώσαντο.
Τῇσι δ᾽ ἅμ᾽ ἢ ἐλάται ἠὲ δρύες ὑψικάρηνοι
γεινομένῃσιν ἔφυσαν ἐνὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ,
καλαὶ τηλεθάουσαι, ἐν οὔρεσιν ὑψηλοῖσιν.
ἀλλ᾽ ὅτε κεν δὴ μοῖρα παρεστήκῃ θανάτοιο,
ἀζάνεται μὲν πρῶτον ἐπὶ χθονὶ δένδρεα καλά,
φλοιὸς δ᾽ ἀμφιπεριφθινύθει, πίπτουσι δ᾽ ἀπ᾽ ὄζοι,
τῶν δὲ θ᾽ ὁμοῦ ψυχὴ λείπει φάος ἠελίοιο [4].

Ὡς ἔμψυχα δὲ τὰ δένδρα πονοῦσιν, ὅταν πλήττωσιν αὐτὰ οἱ ὑλοτόμοι, καὶ στενάζουσι καὶ αἷμα ῥέει ἐκ τῶν πληγμάτων καὶ παρακαλοῦσι τὸν ὑλοτόμον νὰ φεισθῇ αὐτῶν· καὶ ὁ οὕτω τὰ δένδρα κόπτων

---

[1] Ovid. Met. X, κ. ἑξ. Κατ᾽ ἄλλην παράδοσιν νεκρικὸν δένδρον ἐνομίσθη ἡ κυπάρισσος, ἀφ᾽ ὅτου ὁ Βορέας, ὁ τῶν Κελτῶν Βασιλεύς, ἐφύτευσε τὸ δένδρον τοῦτο ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς θυγατρός του Κυπαρίσσης (Prob. εἰς Verg. Georgica II, 84).

[2] Σχολ. Ἀπολλ. Ροδίου Β, 478.

[3] Πινδ. ἀπόσπ. 165.

[4] Στίχ. 260 κ. ἑξ. Αἱ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ μάντεως Ἀλκμέωνος κυπάρισσοι ἐκαλοῦντο παρθένοι (Παυσ. VIII, 24, 7 κ. ἑξ.), πιθανῶς διότι ἐπιστεύετο ὅτι ἐν αὐταῖς κατῴκουν νύμφαι.

ἀποθνήσκει. Κατὰ τὸν Καλλίμαχον, τὸν τῆς Ἀλεξανδρείας ποιητήν, αἴγειρος ἐν τῷ ἄλσει τῆς Δήμητρος, ἣν ἐπειρᾶτο νὰ κόψῃ διὰ πελέκεως ὁ Ἐρυσίχθων,

πληγεῖσα κακὸν μέλος ἴαχεν ἄλλαις·
αἴσθετο Δαμάτηρ ὅτι οἱ ξύλον ἱερὸν ἄλγει·
εἶπε δὲ χωσαμένα· «Τίς μοι καλὰ δένδρεα κόπτει;» [1]

Κατὰ δὲ τὸν Ὀβίδιον ἡ ἱερὰ δρῦς τῆς Δήμητρος πρὸς τὸν Ἐρυσίχθονα κόπτοντα αὐτὴν εἶπε·

Nympha sub hoc ego sum Cereri gratissima ligno,
quae tibi factorum poenas instare tuorum
vaticinor moriens, nostri solacia leti [2].

Καὶ ἡ πίστις αὕτη εἶναι καὶ νῦν ἔτι οὐχὶ σπανία. Κατὰ νεωτέρας ἑλληνικὰς παραδόσεις πρὸς τὰ δένδρα ταυτίζονται αἱ Νεράϊδαι [3], καὶ ἡ ζωὴ παντὸς ἀνθρώπου συνδέεται πρὸς δένδρον φυτευθὲν κατὰ τὸν χρόνον τῆς γεννήσεώς του ἢ εἰς ἄλλην ἐπίσημον στιγμὴν τοῦ βίου του καί, ὡς αἱ παλαιαὶ Ἁμαδρυάδες, ὅταν τὸ δένδρον ξηρανθῇ, ὁ ἄνθρωπος ἀσθενεῖ καὶ ἀποθνήσκει [4].

Ἐκ τῆς τοιαύτης δὲ πίστεως προῆλθε καὶ ἡ δόξα ὅτι θεοὶ ἐγεννήθησαν ἐκ δένδρων ἢ κατοικοῦσιν ἐν αὐτοῖς καὶ δίδουσι χρησμοὺς ἐξ αὐτῶν. Ὁ Ἄδωνις, ὁ προσφιλὴς εἰς τὴν Ἀφροδίτην θεός, τοῦ ὁποίου τὸ κάλλος ἔψαλεν ἡ παλαιὰ μοῦσα, ἐγεννήθη κατὰ τὸν μῦθον ἐκ τῆς Μύρρας, τῆς θυγατρὸς τοῦ Κινύρου, ἥτις μετεμορφώθη εἰς δένδρον [5], ὁ Ὄσιρις κατὰ τὰς αἰγυπτιακὰς παραδόσεις κατῴκει ἄλλοτε εἰς δένδρον [6], ὁ Ἄττις ὁ ἀγαπητὸς εἰς τὴν Κυβέλην ἦτο κατ᾽ ἀρχὰς πνεῦμα φυτοῦ [7], αἱ Δρυάδες κατῴκουν ἐπὶ δένδρων, ὁ Ζεὺς παρὰ τοῖς Ροδίοις ἐκα-

[1] Ϛ, 39 κ. ἑξ.
[2] Met. VIII, 771 κ. ἑξ.
[3] Ἡ τοιαύτη πίστις κρατεῖ ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα.
[4] Πρβλ. Πολίτου Παραδόσεις Β, 918 ἀριθ. 325 καὶ Frazer, Golden Bough, III, 391 κ. ἑξ.
[5] Πρβλ. Gruppe, Griech. Mythol., 780.
[6] Frazer, Golden Bough I, 308. Περὶ πνευμάτων φυτῶν καὶ παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ποιεῖται λόγον ὁ Maspéro ἐν Histoire ancienne des peuples de l'Orient I, σελ. 184.
[7] Frazer, αὐτ. II. 115.

λεῖτο ἔνδενδρος καὶ φηγοναῖος ἐν Δωδώνῃ, ἔνθα ἀπὸ δρυὸς ἔδιδε τοὺς χρησμούς[1]. Ἐπίστευον δὲ καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἄραβες ὅτι ἐντὸς δένδρων κατῴκουν οἱ θεοί[2]. Οἱ Ἑβραῖοι πολλάκις προσέφερον λατρείαν ὑπὸ θάλλοντα δένδρα, διὸ καὶ ψέγουσιν αὐτοὺς οἱ προφῆται, ὁ Ὠσηέ[3], ὁ Ἠσαΐας[4], ὁ Ἱερεμίας[5], ὁ Ἰεζεκιήλ[6]. Καὶ ἐκ τοῦ ψιθύρου τῶν φύλλων ἐπεζήτουν νὰ μάθωσι τὰς θείας βουλάς[7].

Κατὰ μικρὸν δὲ ἡ περὶ μεταμορφώσεων καὶ μετενσωματώσεων αὕτη δόξα ἐπεξετάθη ἐπὶ πολύ. Πολλαὶ παραδόσεις παριστῶσι τὴν ψυχὴν ἐξερχομένην ἐκ τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατὰ τὸν ὕπνον ἐν εἴδει μυὸς ἢ σαύρας ἢ ἄλλου ζῴου καὶ πάλιν ἐπιστρέφουσαν εἰς αὐτόν[8]. Κατ' ἄλλους μύθους πᾶς ἄνθρωπος μεταμορφοῦται κατὰ πάντα τρόπον καὶ ἄλλως καὶ διὰ μαγείας. Ὁ ἀετός, ὁ λέων, ὁ μύρμηξ παρέχουσι κατὰ τοὺς γνωστοὺς μύθους τὴν δύναμιν εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ λαμβάνῃ τὴν μορφὴν αὐτῶν, ὁσάκις θέλει. Αἱ μάγισσαι μεταβάλλουσι τοὺς ἀνθρώπους διὰ φαρμάκων εἰς ζῷα καὶ δένδρα καὶ λίθους καὶ πάλιν ἀποκαθιστῶσιν εἰς τὴν προτέραν μορφήν. Ὑπομιμνήσκομεν τὴν Κίρκην, ἥτις τοὺς ἑταίρους τοῦ Ὀδυσσέως μετέβαλεν εἰς χοίρους[9].

Ἡ τοιαύτη περὶ μεταμορφώσεως καὶ μετενσωματώσεως ἀφελὴς πίστις ὑπῆρξε, φαίνεται, ἡ πρώτη ἀφετηρία εἰς τὴν γένεσιν τῆς περὶ

---

[1] Gruppe, αὐτ. 781. Διὰ ψιθύρου τῶν φύλλων ἔδιδε χρησμοὺς καὶ ὁ Ἀπόλλων ἐκ τῆς δάφνης κατὰ τὴν παλαιὰν τῶν Ἑλλήνων πίστιν (Ὁμ. ὕμν. II, 215 *«ὅττι κεν εἴπῃ χρείων ἐκ δάφνης γυάλων ὕπο Παρνησοῖο»).* Καὶ σήμερον δὲ πολλοὶ τῶν ἀγρίων θεωροῦσι τῶν φύλλων τὸν ψίθυρον ὡς φωνὴν τῶν ἐν τοῖς δένδροις ὑπαρχόντων πνευμάτων (Fr. Boas. Sixth Report on the North-Western Tribes of Canada, 1890, σελ. 28). Οἱ παλαιοὶ δὲ καὶ ἐκοιμῶντο ὑπὸ ἱερὰ δένδρα, ἵνα ἐν τοῖς ὀνείροις ἀποκαλύπτηται τὸ μέλλον εἰς αὐτοὺς (Gruppe, σελ. 783).

[2] Πρβλ. Smend, Religionsg., σελ. 28 κ. ἑξ. W. Robertson Smith, Lectures on the Religion of the Semits, σελ. 150 κ. ἑξ. Wellhausen, Skizzen III, 99 κ. ἑξ. 101 κ. ἄ.

[3] δ', 13.

[4] θ', 29· νζ', 5.

[5] β', 20· γ', 6 κ ἄ.

[6] ϛ', 13 κ. ἄ.

[7] Β' Βασιλ. ε', 24 καὶ ἄλλ. Πρβλ. καὶ Nowack, Hand—Komm. z. Alt. Test., BB. Samuelis, 1902, σελ. 171.

[8] Ἐν τῷ Faust τοῦ Goethe μῦς ἐξέρχεται ἐκ τοῦ στόματος τῆς μαγίσσης κατὰ τὴν σκηνὴν τῆς Βαλπουργίας νυκτός.

[9] Ὁμήρου Ὀδ. κ. 238.

μετεμψυχώσεως δόξης. Ἀλλὰ μόνον ἀφετηρία. Ἵνα πυργωθῇ τὸ μέγα τοῦτο οἰκοδόμημα, καὶ ἄλλα πολλὰ συνετέλεσαν γεγονότα. Ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία προήχθη κατὰ μικρὸν καὶ ἀνεπτύχθη τὸ δίκαιον καὶ ἐπεκράτησεν ἡ ὑπόληψις, καθ' ἣν οἱ ἄνθρωποι ἐν τῇ πέρα τοῦ τάφου ζωῇ ἀμείβονται ἢ τιμωροῦνται ἀναλόγως τοῦ βίου, ὃν διήγαγον ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐδημιουργήθη ὁ Ἅδης καὶ ὁ Τάρταρος καὶ τὰ Ἠλύσια πεδία καὶ αἱ νῆσοι τῶν μακάρων. Μετὰ τῆς ἐπικρατήσεως δὲ τούτων ἀνέκυψε καὶ ἡ δόξα ὅτι ἡ μεταμόρφωσις καὶ μετενσωμάτωσις ἐπιβάλλεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς τιμωρία διὰ παραπτώματα μάλιστα ἠθικὰ καὶ θρησκευτικά. Παρὰ διαφόροις λαοῖς πλεῖστοι φέρονται μῦθοι, καθ' οὓς ἄνθρωποι διὰ μικρὰ ἢ μεγαλείτερα ἁμαρτήματα μεταμορφοῦνται προσκαίρως ἢ διὰ παντὸς εἰς ἡμιόνους καὶ κύνας καὶ κόρακας καὶ ἄλλα ζῷα. Ἀλλ' ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα προχειροτέρας τὰς ἑλληνικὰς παραδόσεις. Κατὰ ταύτας ὁ μύρμηξ ἄλλοτε ἄνθρωπος ὀκνηρὸς ὢν ἔζη κλέπτων τὸν σῖτον, ὃν οἱ πλουσιώτεροι ἄφηνον ἐν τοῖς ἀγροῖς χάριν τῶν πτωχῶν· διὰ τοῦτο δὲ ὁ Θεὸς μετεμόρφωσεν αὐτὸν εἰς ζῷον [1]. Ὁ ἀσπάλαξ ὑπῆρξε νεκροθάπτης· ἐπειδὴ δὲ ἐκ τῆς ἀμελείας του ἔθαψέ τινα ζῶντα, ὁ Θεὸς μετέβαλεν αὐτὸν εἰς ζῷον καὶ τὸν κατεδίκασε νὰ ζῇ ἐντὸς τῆς γῆς [2]. Ὁ αἰγώλιος, δῆλα δὴ ὁ γκιώνης, μετεμορφώθη εἰς πτηνόν, διότι ἐφόνευσε τὸν ἀδελφόν του [3]. Καὶ ἡ φώκη, ἥτις ἦτό ποτε βασιλόπαις, καὶ ὁ κάνθαρος καὶ ἄλλα ζῷα εἶναι μεταμορφώσεις ἀνθρώπων, οἵτινες ὑπῆρξαν ἀσεβεῖς καὶ ἄδικοι ἐν τῷ βίῳ [4].

Τί ὑπελείπετο, ἵνα ἀποτελεσθῇ τὸ ὅλον τῆς μετεμψυχώσεως οἰκοδόμημα; Ἡ πίστις ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὐχὶ μίαν μόνον, ἀλλὰ πλείονας μορφὰς μεταλαμβάνουσιν, ὅτι αἱ ψυχαὶ αὐτῶν διέρχονται διὰ σωμάτων ἀνθρώπων καὶ ζῴων καὶ φυτῶν καὶ ὄντων ἀψύχων, καὶ ὅτι τὴν πλάνην ταύτην διὰ τὰ ἁμαρτήματα ὑφίστανται πρὸς τιμωρίαν καὶ κάθαρσιν αὐτῶν. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο προσέθηκεν, ὡς φαίνεται, ἡ θεοσοφία ἡ μυστική.

---

[1] Ν. Πολίτου, Παραδόσεις Α, ἀρ. 356.
[2] Ν. Πολίτου, αὐτ., ἀρ. 355.
[3] Ν. Πολίτου, αὐτ., ἀρ. 358—360.
[4] Ν. Πολίτου, αὐτ., ἀρ. 347, 354. Πρβλ. 349 κ. ἄ.

᾿Εν Ἑλλάδι ἐδίδαξαν, ὡς εἴδομεν ἤδη, οἱ ᾿Ορφικοὶ τὸ πρῶτον ὅτι αἱ ψυχαὶ δι᾿ ἁμαρτήματα ἠθικὰ εἰσέρχονται πρὸς τιμωρίαν εἰς ἄλλα σώματα. ᾿Εξῆραν δὲ πολλῷ μᾶλλον τοῦτο οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ ᾿Εμπεδοκλῆς καὶ ὁ Πίνδαρος καὶ ὁ Πλάτων, οἵτινες εἶπον ὅτι καὶ τὸ νέον σῶμα, εἰς τὸ ὁποῖον εἰσδύονται ἑκάστοτε αἱ ψυχαί, εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ πρότερον ἦθος. Ὁ Πλάτων ἐν τοῖς μυθολογήμασι τοῦ Φαίδωνος ὡς ἑξῆς περιγράφει τὴν μετεμψύχωσιν. Οἱ περὶ γαστριμαργίας καὶ φιλοποσίας καὶ ὕβρεις διατρίψαντες ἐν τῷ βίῳ εἰσέρχονται εἰς ὄνους καὶ εἰς τοιαῦτα ζῷα· οἱ δὲ τυραννίας καὶ ἀδικίας καὶ ἁρπαγὰς προτιμήσαντες εἰσδύονται εἰς λύκους καὶ ἱέρακας καὶ ἰκτίνους· οἱ δὲ σώφρονες γενόμενοι εἰς μελίσσας καὶ μύρμηκας καὶ πάλιν εἰς ἀνθρώπους καὶ εἶναι χρηστοὶ πλέον ἄνδρες· οἱ δὲ φιλόσοφοι ἀποδειχθέντες ἀνέρχονται εἰς τὸ γένος τῶν θεῶν[1]. ᾿Εν δὲ τῷ Τιμαίῳ λέγει. Ὅσοι ἄνδρες ὑπῆρξαν δειλοὶ καὶ διῆλθον τὸν βίον ἐν ἀδικίαις, κατὰ τὴν δευτέραν γένεσιν μεταφυτεύονται εἰς γυναῖκας, ὅσοι δὲ κοῦφοι, ἔρχονται εἰς πτηνά, ὅσοι δ᾿ ἔμειναν ἀφιλοσόφητοι ὅλως, μεταφοιτῶσιν εἰς πεζὰ καὶ θηριώδη ζῷα· καὶ οὕτως ἐνεφανίσθη ἐπὶ τῆς γῆς τὸ τετράπουν καὶ τὸ πολύπουν γένος. Οἱ ἀνοητότατοι τέλος καὶ ἀμαθέστατοι μεταβαίνουσιν εἰς τὸ γένος τῶν ἐνύδρων, τοὺς ἰχθῦς καὶ τὰ ὄστρεα πάντα[2].

᾿Αλλ᾿ ἀρτιώτατα ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἀνέπτυξε τὴν περὶ τῆς μετεμψυχώσεως δόξαν ἡ θεοσοφία ἡ ἰνδική. ᾿Εν τοῖς Νόμοις τοῦ Μανοῦ, οὓς ἐν τοῖς πρόσθεν ἐμνημονεύσαμεν, διαγράφεται πλῆθος τιμωριῶν ἐπιβαλλομένων εἰς τοὺς ἀνθρώπους μετὰ θάνατον κατὰ λόγον τῶν ἁμαρτημάτων· καὶ τοῦτο πάντως πρὸς ἀποτροπὴν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀδικίας. Ὁ φονεὺς ἀνθρώπου γίνεται ἁρπακτικὸν ὄρνεον· ὁ φονεὺς Βραχμᾶνος κύων καὶ ὄνος· οἰνόφλυγος Βραχμᾶνος ἡ ψυχὴ εἰσδύεται μετὰ θάνατον εἰς ὕδραν, ὄφιν διαιτώμενον ἐντὸς τοῦ ὕδατος. Ὁ κλέπτων σῖτον ἀναζῇ ὡς μῦς, ὁ ἁρπάζων κρέας γίνεται γύψ. Ἡ ἐγκράτεια καὶ ἡ τῶν Βεδῶν μελέτη καὶ ἡ τιμὴ ἡ ἀπονεμομένη εἰς τοὺς Βραχμᾶνας εἶναι αἱ ἀρεταὶ αἱ μάλιστα ὑψοῦσαι τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὸν Θεόν[3].

[1] 82 A.

[2] 92 B. Πρβλ. καὶ Πολ. 620 A. Λέγει δὲ τὰ τοιαῦτα ὁ Πλάτων προδήλως μετὰ παιδιᾶς.

[3] Πρβλ. καὶ Wundt, Völkerps. 2, III, σ. 586 κ. ἑξ.

Κατὰ ταῦτα δύο ὑπῆρξαν αἱ κρηπῖδες, ἐφ᾽ ὧν ἐστηρίχθη ὁ μῦθος τῆς μετεμψυχώσεως. Πρῶτον μὲν ἡ πίστις ὅτι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον δὲν καταλείπουσι τὴν γῆν, ἀλλὰ διαμένουσιν ἐν αὐτῇ καὶ εἰσδύονται εἰς ἄλλα ὄντα ἔμψυχα ἢ ἄψυχα, ἔπειτα δὲ ἡ ὑπόληψις ὅτι ἡ μετενσωμάτωσις αὕτη γίνεται πρὸς τιμωρίαν δι᾽ ἁμαρτήματα ἠθικὰ καὶ θρησκευτικὰ καὶ ὅτι αἱ ψυχαὶ διέρχονται διὰ πολλῶν ἀνθρώπων καὶ ζῴων καὶ φυτῶν πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν ἁμαρτημάτων καὶ κάθαρσιν τελείαν. Τὸ πρῶτον ὑπῆρξε πίστις ἀρχέγονος τῶν ἀπαιδεύτων λαῶν, οἵτινες ἀφελῶς καὶ ἄνευ ἐπιστάσεως παρατηροῦντες τὰ πράγματα παρερμηνεύουσι τὰ πλεῖστα τῶν φαινομένων. Ἡ δὲ πίστις εἰς τὴν πολλαπλῆν μετενσωμάτωσιν διεμορφώθη πολλῷ ὕστερον, ἀφ᾽ οὗ πρῶτον ὡρίσθησαν ἐν ταῖς κοινωνίαις τὰ δίκαια καὶ ἐκανονίσθησαν αἱ τιμωρίαι αἱ ἐπιβαλλόμεναι εἰς τοὺς παραβάτας τῶν νόμων καὶ προέκυψεν ἡ συνείδησις περὶ ἀμοιβῆς τῶν χρηστῶν. Πρὶν ἐπικρατήσῃ ἡ ἀντίληψις ἡ περὶ τῆς μετεμψυχώσεως ὡς τιμωρίας, ἴσχυσεν ἡ πίστις ὅτι ὑπάρχει ἐπέκεινα τοῦ τάφου ζωὴ καὶ ᾅδης καὶ Τάρταρος καὶ Ἠλύσια πεδία καὶ νῆσοι τῶν μακάρων. Ἡ κυρίως μετεμψύχωσις εἶναι κατὰ ταῦτα δημιούργημα σκέψεων θεοσοφικῶν, ἀλήθεια δ᾽ ἐν αὐτῇ οὐδεμία ὑπάρχει.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΡΙΖΟΥΣΑΙ ΨΥΧΑΙ*

Ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσιν αἱ ψυχαί, αἵτινες μετὰ θάνατον ἀποχωριζόμεναι ἀπὸ τοῦ σώματος κινοῦνται ἐλευθέρως, παρίστανται ὡς τρίζουσαι. Οὕτως ἐν Ἰλιάδι, ὅπου λέγεται περὶ τῆς ψυχῆς τοῦ Πατρόκλου

ψυχὴ δὲ κατὰ χθονὸς ἤυτε καπνὸς
ᾤχετο ***τετριγυῖα***[1],

καὶ ἐν τῇ λεγομένῃ μικρᾷ Νεκυίᾳ τῆς Ὀδυσσείας, ἐν ᾗ περὶ τῶν ψυχῶν τῶν ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως φονευθέντων μνηστήρων, ἃς ὁ Ἑρμῆς ὁδηγεῖ εἰς τὸν Ἅδην, λέγεται

ταὶ δὲ ***τρίζουσαι*** *ἕποντο*[2]

καὶ πάλιν περὶ τῶν αὐτῶν ψυχῶν, αἵτινες παραβάλλονται πρὸς νυκτερίδας,

ὡς δ' ὅτε νυκτερίδες μυχῷ ἄντρου θεσπεσίοιο
τρίζουσαι ποτέονται, ἐπεί κέ τις ἀποπέσῃσιν
ὁρμαθοῦ ἐκ πέτρης, ἀνά τ' ἀλλήλῃσιν ἔχονται,
ὣς αἱ ***τετριγυῖαι*** *ἅμ' ᾔισαν, ἦρχε δ' ἄρα σφιν*
Ἑρμείας ἀκάκητα κατ' εὐρώεντα κέλευθα[3].

Καὶ προσπίπτει παράδοξον ὅτι ὁ ποιητὴς προσνέμει εἰς τὰς ψυχὰς τὴν ἰδιότητα τοῦ τρίζειν, διότι ἡ λέξις αὕτη παρ' Ὁμήρῳ ἢ δηλοῖ ὅ,τι καὶ παρ' ἡμῖν, ὡς ἐν Ἰλιάδι, ἔνθα περὶ τῆς πάλης τοῦ Ὀδυσ-

---

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν (Πρακτικά, 2, 1927, σ. 29 κ. ἑξ.).

[1] Ψ 101.

[2] ω 5.

[3] ω 7 κ. ἑξ.

σέως καὶ τοῦ Αἴαντος λέγεται·

ἀγκὰς δ' ἀλλήλων λαβέτην χερσὶ στιβαρῇσιν,
ὡς ὅτ' ἀμείβοντες, τούς τε κλυτὸς ἤραρε τέκτων·
—
τετρίγει δ' ἄρα νῶτα θρασειάων ἀπὸ χειρῶν
ἑλκόμενα στερεῶς[1]·

ἢ σημαίνει τὸ ἐκβάλλειν μικρὰν καὶ ἀσθενῆ φωνὴν καὶ λέγεται εἰδικώτερον ἐν μὲν τῇ Ἰλιάδι περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ δράκοντος κατεσθιομένων νεαρῶν στρουθῶν·

ἔνθ' ὅ γε τοὺς ἐλεεινὰ κατήσθιε τετριγῶτας[2],

ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσείᾳ περὶ τῶν νυκτερίδων ἐν τῷ χωρίῳ, ὅπερ ἐμνημονεύσαμεν ἤδη.

Τί ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ ὁ ποιητὴς εἰπὼν περὶ τῶν ψυχῶν ὅτι τρίζουσιν;

Δύο περὶ τοῦ ζητήματος τούτου διετυπώθησαν μέχρι τοῦδε γνῶμαι. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ ποιητὴς διὰ τοῦ τρίζειν παριστᾷ τὸν ἦχον, ὃν ποιοῦσιν αἱ ψυχαὶ διὰ τοῦ ἀέρος ταχέως πετόμεναι, ὡς τὰ πτηνὰ ἢ τὰ βέλη[3]. Κατὰ τὴν δευτέραν τὸ τρίζειν ἐλέχθη περὶ τῆς φωνῆς τῶν ψυχῶν καὶ σημαίνει τὸν θρῆνον αὐτῶν[4]. Ὅτι δὲ τὰς ψυχὰς εἰσάγει θρηνούσας ὁ ποιητὴς μετὰ τὸν ἀπὸ τοῦ σώματος χωρισμόν, εἶναι γνώριμον. Οὕτως ἐν Ἰλιάδι

ψυχὴ δ' ἐκ ῥεθέων πταμένη Ἄιδός δε βεβήκει
ὃν πότμον γοόωσα, λιποῦσ' ἀδροτῆτα καὶ ἥβην[5],

καὶ πάλιν

ψυχὴ ἐφεστήκει γοόωσά τε μυρομένη τε[6]·

καὶ δηλοῖ τὸ τρίζειν κατὰ τὴν γνώμην ταύτην τὸ ἐκβάλλειν φωνὴν

---

[1] Ψ 711 κ. ἑξ.
[2] Β 314.
[3] *Halbkart*, Psychologia homerica, σελ. 98 κ. ἄ.
[4] *Ameis—Hentze*, ἐν Ὀδυσ. ω 5.—*Buchholz*, *Homer. Realien* III, 2, σελ. 41 κ. ἑξ.
[5] Π 856. Χ 362 κ. ἄ.
[6] Ψ 106.

ἀσθενῆ. Παραβάλλουσι δὲ πρὸς τὰ ὁμηρικὰ ταῦτα οἱ οὕτως ἑρμηνεύοντες τὰ κατὰ μίμησιν ὁμηρικὴν περὶ τῶν ψυχῶν ὑπὸ Ρωμαίων ποιητῶν εἰρημένα, ἐν ἄλλοις τὸ τοῦ Βεργιλίου ἐν Αἰνειάδι, ὅπου αἱ ἐν Ἅδου ψυχαὶ ἐκβάλλουσι vocem exiguam [1], καὶ τὸ τοῦ Κλαυδιανοῦ·

illic umbrarum tenui stridore volantum
flebilis auditur questus [2].

Καὶ ἄλλοι μὲν εἶπον ὅτι τὸ τρίζειν ἐλέχθη περὶ τῶν ψυχῶν, διότι αὗται ὡς σκιαί, ἐστερημέναι τοῦ σώματος καὶ τῆς γλώσσης, ἀδυνατοῦσι νὰ ἐκβάλλωσι φωνὴν ἰσχυράν [3], ἄλλοι δ' ἐδίδαξαν ὅτι παρ' Ὁμήρῳ, ὅστις τὰς μετὰ θάνατον ἐλευθέρως κινουμένας ψυχὰς παριστᾷ τριζούσας, ὡς τρίζουσι τὰ πτηνὰ καὶ αἱ νυκτερίδες, ὑπόκειται παλαιοτέρα τις ἀφελὴς ἀντίληψις περὶ στενωτέρας σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ τοιαῦτα φῦλα τῶν ζῴων, ὅτι δῆλα δὴ ἐν ταῖς εἰρημέναις ἐκφράσεσι τοῦ ποιητοῦ λανθάνουσιν ἴχνη παλαιᾶς δοξασίας, ὁρμωμένης ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, καθ' ἣν ἡ μετὰ θάνατον ἐκ τοῦ σώματος ἐξερχομένη ψυχὴ ἔχει ἢ λαμβάνει σχῆμα πτηνοῦ ἢ ἄλλου πτερωτοῦ ὄντος [4]. Παραπλήσια δὲ εἴπομεν καὶ ἡμεῖς ἄλλοτε, ὅτι πιθανῶς τὸ τρίζειν ἐλέχθη περὶ τῆς ψυχῆς, ἀφ' οὗ αὕτη παρεβλήθη πρὸς πτηνὰ καὶ ἄλλα τοιαῦτα ζῷα καὶ ἔντομα [5].

---

[1] VI, 492.

[2] III, 126.

[3] *Buchholz,* αὐτόθι. — *W. F. Otto, Die Manen,* 1923, σελ. 12. 76. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ψευδαμφιλόχιος (Λόγος εἰς τὰ ἄκαρπα δένδρα) εἶπε περὶ τῶν ἐν Ἅδου ψυχῶν ὅτι μογγίζουσιν ὡς αἱ μέλισσαι· περὶ δὲ τοῦ μογγίζω πρβλ. *Γ. Χατζιδάκην* ἐν Ἀθηνᾷ, τόμ. 26, σελ. 131 κ. ἑξ.

[4] Οὕτως ὁ *Weicker* ἐν τῷ ἀξιολογωτάτῳ βιβλίῳ Der Seelenvogel in der alten Litteratur u. Kunst, 1902, σελ. 20 κ. ἑξ. — *O. Waser,* παρὰ Roscher ἐν λέξει Psyche.—*G. Finsler—Ed. Tièche,* Homer 1, 2 [3], 1924, σελ. 227.—*E. Bickel,* Homerischer Seelenglaube, ἐν Schr. d. Königsb. Ges., Geisteswiss. Klasse, I Jahr., Heft 7, 1926, σελ. 249 κ. ἄ·—Ἀξίαν σημειώσεως κρίνομεν καὶ τὴν γνώμην, καθ' ἣν τὴν ἰδιότητα τοῦ τρίζειν προσνέμει εἰς τὰς ψυχὰς ὁ ποιητὴς κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχεγόνων ἀνθρώπων, οἵτινες ἐν τῇ θλίψει αὐτῶν ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ ἐκπνέοντος τὸν ἐπιθανάτιον ρόγχον καὶ ἄλλους τυχαίους ψόφους καὶ ψιθύρους τῆς πέριξ φύσεως συνέδεον πρὸς τὴν παράστασιν τῆς ἐκ τοῦ σώματος ἐξερχομένης ψυχῆς (Π. Λορεντζάτου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἑρμ. τ. παρ' Ὁμήρῳ ψυχολ. ὅρων, 1922, σελ. 15).

[5] Πρακτ. Φιλοσ. Σχολῆς Π. τ. ἑδρῶν τ. Ἑλλ. φιλολογίας, 1923, σελ. 36.

Καὶ τίς μὲν τῶν εἰρημένων γνωμῶν στοχάζεται αὐτῆς τῆς ἀληθείας, οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ μετὰ βεβαιότητος. Ὅτι ὅμως ἀπ' αὐτῶν τῶν προομηρικῶν χρόνων ἠδύνατο νὰ δημιουργηθῇ ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐχούσης ἢ λαμβανούσης μετὰ θάνατον μορφὴν πτερωτοῦ ὄντος καὶ δὴ καὶ πτηνοῦ καὶ ὅτι παρ' Ὁμήρῳ ὑπεμφαίνεται παράστασίς τις τῆς ψυχῆς ὡς πτηνοῦ, ὀφείλει καθ' ἡμᾶς νὰ ὁμολογήσῃ ὁ ὁρμώμενος ἀπὸ τῶν πορισμάτων τῆς λαογραφίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας καὶ τῶν ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι λεγομένων.

Ἡ ψυχὴ ὡς πτερωτὸν ὂν παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς.

Ἡ πίστις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐχούσης ἢ λαμβανούσης μετὰ θάνατον σχῆμα πτηνῶν καὶ ἄλλων πτερωτῶν ὄντων, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται παράδοξος, εἶναι ἀναμφισβήτητος. Ὑπῆρξεν ἐκ παλαιοῦ εὐρύτατα διαδεδομένη καὶ σήμερον ὑπάρχει παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις, συνάπτεται δὲ καὶ πρὸς τὴν ἀντίληψιν, καθ' ἣν οἱ ἄνθρωποι ἀλλοιοῦνται καὶ μετενσωματοῦνται εἰς ζῷα καὶ φυτὰ καὶ ἄψυχα ὄντα. Ἂς ἀρκέσωσι πρὸς πίστωσιν ὀλίγα παραδείγματα τῆς πίστεως ταύτης, ὡς ἔχει παρὰ τοῖς νῦν ἀνθρώποις. Τῆς Βρεττανικῆς Κολομβίας οἱ Ἰνδοὶ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ κατοικεῖ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐντὸς ᾠοῦ, ὅταν δὲ τὸ κέλυφος τοῦ ᾠοῦ θραυσθῇ, ἡ ψυχὴ φεύγει πετομένη ὡς πτηνὸν καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀποθνήσκει, οἱ δὲ γόητες δύνανται καὶ νὰ ἀκούωσιν αὐτὴν βομβοῦσαν, ὃν τρόπον ἀκούομεν βομβοῦντα κώνωπα [1]. Ἐν Σουμάτρᾳ καὶ ἀλλαχοῦ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ ἐξερχομένη ἐκ τοῦ σώματος ἔχει μορφὴν μυίας [2]. Ἵνα δὲ ἀνακαλέσωσιν αὐτὴν οἱ ἄνθρωποι, προβάλλουσι τροφὴν καὶ νομίζουσιν ὅτι ἡ ἐπ' αὐτῆς πρώτη καθημένη μυῖα εἶναι ἡ ἐπιστρέφουσα ψυχή [3]. Ἀκούεται δὲ καὶ ὁ βόμβος τῆς ψυχῆς πετομένης ὡς μυίας. Ἐν Βιρμανίᾳ ἐπιχωριάζει ἡ πίστις, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ τοῦ θνήσκοντος ἔχει τὴν μορφὴν ψυχῆς ἐντόμου ἤτοι πεταλούδας. Ἐν Ἰάβᾳ πάλιν καὶ ἄλλαις νήσοις τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ τὴν ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐξερχομένην ψυχὴν ἀνακαλοῦσιν

---

[1] *Fr. Boas*, παρὰ *Frazer*, The golden Bough II Taboo etc. [5], 1919, σελ. 34.

[2] *Frazer*, Αὐτόθι σελ. 36. 39.

[3] Πρβλ. *Forbes*, British Burma, σ. 99 κ. ἑξ.—*A. Bastian*, Die Völker des östlichen Asien II, 389.

ὡς τὰς ὄρνιθας[1]. Παραπλήσιαι περὶ τῆς ψυχῆς δοξασίαι κρατοῦσι παρὰ τοῖς Ἄραψι καὶ ἄλλοις ἀνατολικοῖς λαοῖς[2]. Ἀλλὰ καὶ ἡ Εὐρώπη δὲν ὑστερεῖ ἐν τῇ πίστει ταύτῃ. Ἐν Βοημίᾳ πρυτανεύει ἡ δοξασία, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἐξέρχεται ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ὡς λευκὸν πτηνόν[3], ἐν δὲ τῇ Φιλλανδίᾳ τὸ ὄνομα τοῦ Γαλαξίου σημαίνει πορείαν πτηνῶν, πιθανῶς, ὡς παρατηρεῖ ὁ Γερμανὸς λαογράφος Grimm, διότι κατὰ τὴν ἀφελεστέραν τῶν ἐκεῖ ἀνθρώπων ἀντίληψιν ἐνομίσθη ποτὲ ὅτι ὁ Γαλαξίας ἀποτελεῖται ἐκ ψυχῶν ἐν μορφῇ πτηνῶν ἐρχομένων[4]. Παραπλήσιαι περὶ τῆς ψυχῆς ἀντιλήψεις ὑπάρχουσι καθ' ἅπασαν τὴν νῦν Ἑλλάδα. Ἡ ψυχὴ κατὰ τὰς πίστεις ταύτας, ἃς ἡμεῖς ἀκριβέστερον ἐξητάσαμεν, ἀφ' οὗ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ σώματος μετὰ θάνατον, δὲν ἀπέρχεται εὐθύς, ἀλλὰ τρεῖς μὲν ἡμέρας διαμένει ἐν τῷ οἴκῳ, ἔπειτα δ' ἐξερχομένη ἐπισκέπτεται πάντα τὰ μέρη ὅσα εἶδεν ἐν τῷ βίῳ, κατόπιν δὲ ἀναχωρεῖ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, εἰς ὃν καὶ πάλιν ἕκαστον ἔτος ἐπανέρχεται καθ' ὡρισμένον χρόνον. Ἐμφανίζεται δὲ ἡ ἐκ τοῦ σώματος ἐξελθοῦσα ψυχὴ ὡς ψυχὴ ἐντόμου, πεταλούδα, καὶ ὡς μυῖα καὶ ὡς μέλισσα, βομβεῖ δὲ ἢ τρίζει διερχομένη καὶ ἀκούεται ὁ βόμβος αὐτῆς[5]. Οὕτως ἐν Ἀττικῇ[6] καὶ ἐν ὅλῃ τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι[7], ἐν Πελο-

[1] *G. Wilken*, παρὰ *Frazer,* αὐτόθι, σελ. 34.

[2] *Bastian,* Vergleichende Psyhologie, σελ. 23 — *J. Goldzieher,* Der Seelenvogel im islamischen Volksglauben, ἐν Globus, τομ. 83, σ. 301 κ.ἑξ.

[3] *W. Jelinek,* ἐν Mitteil. d. Anthropol. Gesellschaft in Wien, XXI, 1891, σελ. 22.

[4] Deutsche Mythologie[8], 331. Πρβλ. καὶ *Weicker,* ἐν Roscher IX, 618.

[5] Κατά τινα παράδοσιν αἱ ψυχαὶ ἀπὸ τοῦ πρώτου ψυχοσαββάτου μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς ἔρχονται εἰς τὰς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τελουμένας λειτουργίας, βομβοῦσι δὲ ὡς αἱ μέλισσαι καὶ οἱ σαββατογέννητοι ἀκούουσι τὸν βόμβον αὐτῶν (Λαογρ. Ἀρχεῖον, ἀριθ. 465).

[6] Τὰ ἐν Ἀττικῇ εἶναι εἰς ἐμὲ γνώριμα ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἐξήτασα δὲ τὰς πίστεις ταύτας πάλιν πρὸ ὀλίγου.

[7] Τὰ ἐν Εὐρυτανίᾳ γνωρίζω ἐξ ἀνακοινώσεων μάλιστα τοῦ κ. Ν. Μ. Χαλιάσου καὶ τοῦ Α. Χ. Κρικώνη, φοιτητῶν τῆς Φιλοσ. Σχολῆς. Ὁ κ. Χαλιάσος διηγεῖται ὅτι καὶ αὐτὸς εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον ἀδελφοῦ του ὑπὸ τῶν οἰκείων προκληθεὶς εἶδε λευκὴν μυῖαν πετομένην περὶ τὸ νεκρικὸν κανδήλιον, περὶ ἧς πάντες οἱ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐπίστευον ὅτι ἦτο ἡ ψυχὴ τοῦ ἀποθανόντος (Πρβλ. καὶ Λαογρ. Ἀρχεῖον, Ἀριθ. 106)

Ὁ κ. Λουκόπουλος, γραμματεὺς τῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, ἀνεκοίνωσεν ἡμῖν, ὅτι ἐν Αἰτωλίᾳ κατὰ τὸ περίδειπνον (παρηγοριὰ) οὐδεὶς θίγει φαγητὸν ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς τραπέζης τεθειμένων, πρὶν μυῖα ἐλθοῦσα καθίσῃ εἰς ποτήριον πλῆρες οἴνου ἐπίτηδες τεθὲν ἐπὶ τῆς αὐτῆς τραπέζης· περὶ τῆς μυίας ταύτης πάντες πιστεύουσιν ὅτι εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ.

ποννήσῳ [1], ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου πελάγους [2], παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῆς Μ. Ἀσίας [3]. Ἀλλὰ καὶ ὡς πτηνὸν ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἑλληνικὴν πίστιν ἡ ψυχὴ μετὰ θάνατον. Πρό τινος χρόνου γυνὴ ἐκ Πατρῶν καταγομένη καὶ διαμένουσα ἐν Κηφισιᾷ, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνηγγέλθη ὅτι ὁ ἐν Πάτραις ἀδελφός της ἠσθένει, ἐν ᾧ πράγματι εἶχεν ἀποθάνει, ἰδοῦσα πτηνὸν μικρὸν εἰσερχόμενον εἰς τὴν οἰκίαν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀγγελίας ἔρρηξε κραυγὴν ὀδύνης, ἐπειδὴ ἐπείσθη ὅτι τὸ πτηνὸν ἦτο ἡ ψυχὴ τοῦ ἀδελφοῦ της καὶ οὐδεμία ὑπῆρχεν ἀμφιβολία δι' αὐτὴν ὅτι ἐκεῖνος δὲν ἦτο πλέον μεταξὺ τῶν ζώντων. Κόρη τις ἐξ Ἀττικῆς πάλιν διηγεῖτο ὅτι δύο ἡμέρας μετὰ τὸν θάνατον προσφιλεστάτης ἀδελφῆς, ἐν ᾧ κατέκειτο ἐπὶ τῆς κλίνης κατὰ τὴν ἑσπέραν καὶ ἐσκέπτετο τὴν νεκρὰν—τὸ δωμάτιον ἐφωτίζετο ὑπὸ κανδηλίου — ἐνεφανίσθη πτηνὸν ὅσον γλαῦξ, ἐπτερύγισεν ἐπί τινας στιγμὰς ὑπεράνω τῆς κλίνης καὶ ἐξηφανίσθη. Ἐξελήφθη δὲ τὸ πτηνὸν ὑπό τε αὐτῆς καὶ τῶν οἰκείων, εἰς οὓς ἀνεκοίνωσε τὸ πρᾶγμα, ὡς ἡ ψυχὴ τῆς ἀδελφῆς. Καὶ ἐν Λακωνικῇ συνήθης εἶναι ἡ πίστις ὅτι ἐμφανίζεται ἡ ψυχὴ ἐν εἴδει πτηνοῦ, μάλιστα δὲ γλαυκός, φοιτᾷ δὲ εἰς τὰ νεκροταφεῖα καὶ τὴν οἰκίαν, ἐν ᾗ κατῴκει ὁ ἀποθανὼν καὶ εἰς ἄλλους τόπους, ἐν οἷς διέτριψεν οὗτος ζῶν, καὶ θρηνεῖ ὅτι ἀφῆκε τὸν κόσμον. Καὶ κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν δὲ τῶν λειψάνων τῶν ἀποθανόντων ἐμφανίζονται πάλιν αἱ ψυχαὶ ἐν σχήματι πτηνοῦ καὶ παρακολουθοῦσι τὴν ἐκταφὴν καὶ πάλιν ἐξαφανίζονται [4]. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἐκ παλαιοτάτου χρόνου αἱ γλαῦκες (μάλιστα δὲ ὁ βύας, ὁ ὦτος ἢ νυκτικόραξ, ὁ σκὼψ καὶ ἡ κυρίως λεγομένη γλαῦξ) ἐνομίσθησαν πτηνὰ νεκρικὰ καὶ ἐπιστεύθη ὅτι ταῦτα προῆλθον ἐκ μεταμορφώσεων καὶ ὅτι προαγγέλλουσι δυστυχήματα καὶ

[1] Ἐν Ἀρκαδίᾳ πιστεύεται ὅτι αἱ ψυχαὶ ἐμφανίζονται ὡς μυῖαι ἢ ψυχαὶ ἐντόμων, ἤτοι πεταλοῦδαι, καὶ πετῶσι περὶ κανδήλιον (Λαογρ. Ἀρχεῖον, ἀρ. 767).

[2] Περὶ τῆς ἐν Καρπάθῳ παραπλησίας πίστεως πρβλ. Μανωλακάκη ἐν Λαογρ. Ἀρχ., ἀριθ. 221. Ἐνταῦθα τοποθετεῖται λαγήνιον, ἵνα πίνῃ ἡ ψυχή.

[3] Περὶ τῶν ἐν Ἀμισῷ πιστευομένων πρβλ. Παπανασιάδην, χειρόγρ. Συλλόγου Κ)πόλεως 1896. Εἰς τὸν φίλον κ. Στίλπωνα Κυριακίδην, ὅστις καὶ τὰ ὀλίγα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου περὶ τῆς πίστεως ταύτης σημειώματά μοι ὑπέδειξε, πολλὰς ὁμολογῶ χάριτας.

[4] Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Παναγιώτου Πατριαρχέα, φοιτητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Κατὰ Πατριαρχέαν γυνή τις ἐκ Καρδαμύλης ἐπίστευεν ὅτι ἡ ψυχὴ τῆς θυγατρός της ὑπὸ μορφὴν γλαυκὸς (ἥτις ὀνομάζεται ἐκεῖ νεκροποῦλι) ἐθρήνει μίαν νύκτα ὁλόκληρον, τὴν πρωΐαν δὲ ἀνεχώρησεν, ἀφ' οὗ ἐξετέλεσε πολλὰς πτήσεις πέριξ τῆς οἰκίας.

αὐτὸν τὸν θάνατον, ἀπαράλλακτα ὡς πιστεύεται μέχρι σήμερον ἐν Ἑλλάδι [1]. Τῆς δὲ πίστεως ταύτης ἀφετηρία ἐγένετο προφανῶς πρῶτον μὲν ἡ κατὰ τὴν νύκτα ἐμφάνισις καὶ ἡ πένθιμος φωνὴ τῶν πτηνῶν τούτων, ἥτις πενθιμωτέρα γίνεται ἀκουομένη τὴν νύκτα, ἔπειτα δὲ ἡ μορφὴ καὶ ἡ πτῆσις αὐτῶν, ἥτις ἔχει τι τὸ ἰδιόρρυθμον, καὶ ἡ συνήθης διατριβὴ αὐτῶν ἐν τοῖς νεκροταφείοις καὶ τοῖς ἐρειπίοις.

Συνάπτονται δὲ πρὸς τὰς τοιαύτας περὶ τῆς ψυχῆς πίστεις καὶ αἱ περὶ μετενσωματώσεων δοξασίαι τῶν νῦν Ἑλλήνων, καθ' ἃς αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον ἔρχονται εἰς ὄφεις καὶ ἄλλα παντοῖα ζῷα, μάλιστα δὲ πτηνά, οἷον γλαῦκας καὶ ἀετοὺς καὶ χελιδόνας καὶ ἔποπας καὶ ἄλλα [2].

Ἀφετηρία τῆς πίστεως ταύτης.

Στοιχεῖα δέ, ἅτινα συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς πίστεως ταύτης περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος, πολλὰ ἐγένοντο κατὰ τὴν κοινωνικὴν ψυχολογίαν, καὶ δὴ μάλιστα πρῶτον μὲν αἱ περὶ τῶν νεκρῶν ἀναμνήσεις τῶν ἐπιζώντων καὶ ὁ ἀπὸ τῶν νεκρῶν φόβος καὶ αἱ ἐν ἐγρηγόρσει ὀπτασίαι καὶ τὰ ὄνειρα, ἐν οἷς ἐμφανίζονται οἱ νεκροί, ἔπειτα δὲ ἡ ἀρχέγονος ἀντίληψις τῶν ἀνθρώπων περὶ τῆς ψυχῆς, ὡς συνδεομένης πρὸς τὴν ἀναπνοήν, πρὸς δὲ τούτοις τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν. Τούτων δὲ τῶν στοιχείων τὰ μὲν πρῶτα ἐγένοντο ἀφετηρία τῆς δόξης περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐπιζῶντος μετὰ θάνατον, τὰ δὲ ἄλλα ἤρκεσαν νὰ παραστήσωσι τὴν ψυχὴν ὡς ἐξερχομένην ἐκ τοῦ σώματος ἐν εἴδει πτερωτῶν ὄντων ἢ μετὰ τὴν ἐκ τοῦ σώματος ἔξοδον λαμβάνουσαν τοιαύτην μορφήν. Καὶ ὅτι μὲν ὁ ἀφελῶς καὶ ἀνεπιστημόνως παρατηρῶν τὰ πράγματα ἄνθρωπος ταυτίζει τὴν ζωὴν πρὸς τὴν ἀναπνοήν, διότι ἡ ζωὴ στενώτατα συνδέεται πρὸς τὴν φυσιολογικὴν ταύτην λειτουργίαν, παύεται δὲ παυομένης ἐκείνης, καὶ ὅτι τὴν ψυχὴν ταυτίζει πρὸς τὴν ζωὴν καὶ κατ' ἀκολουθίαν πρὸς τὴν ἀναπνοήν, εἶναι ὡμολογημένον. Φέρεται δὲ ἡ δόξα αὕτη περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ταυτιζομένης πρὸς τὴν ἀναπνοὴν ὄχι μόνον παρὰ τοῖς κατὰ

---

[1] Πρβλ. Μένανδρον (παρὰ Στοβαίῳ (98.8) «ἂν γλαῦξ ἀνακράγῃ, δεδοίκαμεν» καὶ Σουΐδαν ἐν λέξει βύας· «σημαίνει συμφοράς». Πολλῷ μείζων φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἡ δεισιδαιμονία αὕτη παρὰ τοῖς Ρωμαίοις. (Πρβλ. καὶ *Weicker*, Der Seelenvogel, σελ. 27 κ. ἑξ. Wellmann, παρὰ Pauly—Wissowa, ἐν λέξει Eule).

[2] Πρβλ. *Πολίτου* Παραδόσεις Α 181 κ. ἑξ. Β 934 κ. ἑξ. 1073 κ. ἑξ.

φύσιν ζῶσι καὶ τοῖς ἀπαιδεύτοις λαοῖς καθόλου, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς προηγμένοις [1]. Ὅτι δὲ τὴν ψυχὴν ὡς ἀναπνοὴν ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐξερχομένην κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου, ὅτε παύεται ἡ λειτουργία τῆς ἀναπνοῆς, ἐν μορφῇ ἀέρος ἢ πνεύματος ἢ σκιᾶς, ἔπειτα δ' ἐν σχήματι ταχέως κινουμένων ζῴων καὶ δὴ ζῴων πτερωτῶν καὶ ὅτι ἐκ ταύτης τῆς ἀντιλήψεως εὐκόλως ἠδύνατο νὰ γεννηθῇ ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν ἀρχεγόνων ἀνθρώπων ἡ παράστασις τῆς ψυχῆς ὡς ἐρχομένης εἰς πτηνὰ καὶ ἄλλα πτερωτὰ ὄντα καὶ ὡς ἐχούσης ἀρχῆθεν μορφὴν ζῴων τοιούτων, δὲν εἶναι παράδοξον τὸ παράπαν [2]. Μετ' ἴσης δὲ πιθανότητος δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι καὶ ἐκ τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν ἀχθεὶς ὁ ἀρχέγονος ἄνθρωπος ἐπίστευσεν ὅτι ἡ ψυχὴ ἀπέρχεται μετὰ τοῦ καπνοῦ ἢ εἶναι ὁμοία πρὸς καπνόν, ἔπειτα δὲ προῆλθε κατὰ μικρὸν εἰς τὴν παράστασιν τῆς ψυχῆς ὡς ἀπερχομένης μετὰ τοῦ καπνοῦ ἐν εἴδει πτερωτῶν ὄντων [3]. Μαρτυροῦσι δὲ πιθανῶς ὑπὲρ τῆς γενέσεως τῶν εἰρημένων δοξασιῶν καὶ αἱ γλῶσσαι. Οὕτως ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ἵνα μόνον περὶ ταύτης εἴπωμεν, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων συνήθεις εἶναι αἱ φράσεις, ἐν αἷς παρίσταται κατὰ τὸν θάνατον πετομένη ἡ ψυχή [4]. Σημειωτέον δὲ ὅτι οἱ ἀρχέγονοι καὶ οἱ ἀπαίδευτοι τῶν ἀνθρώπων παρέστησαν τὴν ψυχὴν καὶ ἐν τῷ βίῳ ἐξερχομένην ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἐν σχήματι πτερωτῶν μάλιστα ζῴων καὶ πάλιν ἐρχομένην εἰς αὐτόν. Πολλαχοῦ πιστεύεται ὅτι αἱ ψυχαὶ καθ' ὕπνους ἐξερχόμεναι περιφέρονται καὶ συναντῶσι γνωρίμους καὶ ἐκτελοῦσιν ἐργασίας, ὅσας δῆλα δὴ ἐν ὀνείρῳ φαντάζονται ὅτι ἐκτελοῦσιν οἱ ἄνθρωποι, καὶ πάλιν ἐπανέρχονται εἰς τὸ σῶμα [5]. Ἀλλαχοῦ πάλιν, οἷον ἐν Μελανησίᾳ, συνήθης εἶναι ἡ ἀφε-

---

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἡ δόξα π. τ. σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν τοῖς πρόσθεν, σελ. 141 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. καὶ *Wundt, Völkerpsych.* IV, 1 [4], 1926, σελ. 157 κ. ἑξ.

[3] Περὶ τῆς πίστεως ταύτης ἐν Ἰνδικῇ πρβλ. *Deussen, Allg. Gesch. d. Philos* I, 2 [3], σελ. 300 — *Oldenberg, Religion d. Veda,* σελ. 544 κ. ἑξ.— *Wundt,* αὐτόθι, 154 κ. ἑξ. 157.

[4] Πρβλ. Τὰ ὁμηρικὰ

Ψυχὴ δ' ἐκ ῥεθέων πταμένη Ἄιδόσδε βεβήκει (Ἰλιάδ. Π 856)·

Ψυχὴ δ' ἠΰτ' ὄνειρος ἀποπταμένη πεπότηται (Ὀδ. λ. 222)·

καὶ τὰ παρ' ἡμῖν· *ἐπέταξεν ἡ ψυχὴ* (πρβλ. καὶ *Schmidt,* Das *Volksleben d. Neugriechen u. d. hellen. Altertums,* 1871, σελ. 229), *ἀναπετῶ* (=ἀποθνῄσκω. Πρβλ. *Βογιατζίδην*, ἐν ἀρχείῳ ἱστ. Λεξ. τ. ἑλλ. γλ., ἀρ. 340 κ. ἅ).

[5] *Frazer,* ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ, σελ. 36.

λῆς ἀντίληψις, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ τοῦ ζῶντος ἀνθρώπου ὡς ἀετὸς ἐξερχομένη φροντίζει περὶ τῶν μακρὰν ὄντων οἰκείων[1], καὶ ἐν Βραζιλίᾳ πολλοὶ τῶν ἰθαγενῶν ἀπροσκόπτως ἀποδέχονται ὅτι ἐν τοῖς ὀνείροις ἡ ψυχὴ λαμβάνει μορφὴν πτηνοῦ[2]. Ὡς δὲ θὰ ἴδωμεν, ὑπῆρξαν τοιαῦται πίστεις καὶ ἐν Ἑλλάδι.

Εἶναι δὲ πολλῆς ἐπιστάσεως ἄξιον ὅτι παρ' Ὁμήρῳ εὑρίσκομεν τὰ κυριώτατα στοιχεῖα, ἅτινα καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ἀθανασίας συνετέλεσαν καὶ εἰς τὴν γένεσιν τῆς δοξασίας περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος. Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη γινώσκουσιν ὅτι ἐκ τῶν ὀνείρων ἤχθησαν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν δόξαν περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ζώσης μετὰ θάνατον, ὡς δηλοῖ καὶ μόνον τὸ χωρίον τῆς Ἰλιάδος, ἐν ᾧ ὁ ποιητὴς εἰσάγει τὸν Ἀχιλλέα βλέποντα καθ' ὕπνους τὸν Πάτροκλον καὶ περὶ τῶν ἐν Ἅδου ψυχῶν λέγοντα·

Ὢ πόποι, ἦ ῥά τίς ἐστι καὶ εἰν Ἀίδαο δόμοισι
ψυχὴ καὶ εἴδωλον, ἀτὰρ φρένες οὐκ ἔνι πάμπαν·
παννυχίη γάρ μοι Πατροκλῆος δειλοῖο
ψυχὴ ἐφεστήκει γοόωσά τε μυρομένη τε
καί μοι ἕκαστ' ἐπέτελλεν, ἔικτο δὲ θέσκελον αὐτῷ[3].

Εἶναι δ' ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι φανερὰ καὶ ἡ σχέσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἀναπνοήν. Μαρτυρεῖ περὶ τούτου πρῶτον αὐτὸ τὸ ὄνομα *ψυχή*, ἐκ τοῦ *ψύχω* παραγόμενον, ὅπερ δηλοῖ τὸ φυσῶ[4], ἔπειτα δὲ τὸ *ἀποψύχειν*[5], καὶ τὸ *ψυχὴν ἀποκαπύειν*[6], καὶ τὸ *ἦτορ ἄϊειν*[7], καὶ τὸ *θυμὸν ἀποπνείειν*[8], ἅτινα πάντα δηλοῦσι τὸ ἐκβάλλειν τὸ πνεῦμα.

[1] *R. H. Godrington*, The Milanesians, σελ. 307 κ. ἑξ.

[2] *K. von der Steinen*, Unter den Naturvölkern Central-Brasiliens, 1894, σελ. 511 κ. ἑξ.

[3] Ψ 103 κ. ἑξ.

[4] Ἰλιάδ. Υ 440.

[5] Ὀδ. ω 348. Παρὰ τοῖς ὕστερον ἐλέχθη *ἐκψύχω* τὸ ἀποθνήσκω (ἐν τῇ Κ. Δ., Πράξ. 5, 5, 10, 12, 13 κ. ἄ.) καὶ παρ' ἡμῖν λέγεται νῦν *ἐξεψύχησα* = σχεδὸν ἐλιποθύμησα καὶ ἀπέθανον· *ἐξεψύχησεν*=ἀπέθανε. Οὕτω δὲ καὶ *ἐξέπνευσεν*=ἀπέθανεν (πρβλ. καὶ τὸ παρ' Αἰσχύλῳ ἐν Ἀγαμέμνονι *βίον ἐκπνέων*, στίχ. 1494) κ. ἄ.

[6] Ἰλιάδ. Χ 467.

[7] Ἰλιάδ. Ο 252.

[8] Ἰλιάδ Δ 524.

λιποθυμεῖν. Εἶναι δὲ πρὸς τούτοις γνωστὸν ὅτι καὶ τῆς ταφῆς κύριος τρόπος ἐν τῷ ὁμηρικῷ αἰῶνι εἶναι ὁ διὰ τῆς καύσεως[1]. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ ἡ εἰς τὰς ἀλλοιώσεις πίστις δὲν εἶναι ξένη εἰς τοὺς ὁμηρικοὺς ἀνθρώπους. Εἶναι εἰς πάντας γνώριμος ἡ διὰ μαγείας ὑπὸ τῆς Κίρκης γενομένη μεταμόρφωσις τῶν ἑταίρων τοῦ Ὀδυσσέως εἰς χοίρους[2] καὶ αἱ τῶν θεῶν ἐμφανίσεις εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐν εἴδει πτηνῶν[3]. Καὶ δὲν φαίνεται ἄστοχος ἡ γνώμη, καθ' ἣν καὶ αἱ ἐπὶ τῶν δοκίμων χρόνων πιστευόμεναι μετενσωματώσεις τῶν ψυχῶν εἰς ὄφεις καὶ ἄλλα ζῷα ἔχουσι τὰς ῥίζας ἐν τῇ ὁμηρικῇ καὶ τῇ προομηρικῇ περιόδῳ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου[4]. Εἰδικώτερον δὲ περὶ τῆς ψυχῆς ὡς παρισταμένης ἐν εἴδει πτηνοῦ ἐνδέχεται νὰ μαρτυρῶσιν ἄλλα τινὰ τῶν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ λεγομένων· οὕτως ὅτι ἐν τῇ Νεκυίᾳ παραβάλλει τὰς ψυχὰς πρὸς πτηνὰ λέγων ἐν τοῖς περὶ τοῦ Ἡρακλέους·

ἀμφί δέ μιν κλαγγὴ νεκύων ἦν οἰωνῶν ὥς
πάντοσ' ἀτυζομένων, ὁ δ' ἐρεμνῇ νυκτὶ ἐοικώς,
γυμνὸν τόξον ἔχων καὶ ἐπὶ νευρῆφιν ὀϊστόν,
δεινὸν παπταίνων, αἰεὶ βαλέοντι ἐοικώς[5].

Ἔπειτα ὅτι ὁ ποιητὴς εἰσάγει τὰς ψυχὰς *τριζούσας* ὃν τρόπον τρίζουσι τὰ πτηνὰ καὶ αἱ νυκτερίδες. Συνηγορεῖ δὲ ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης καὶ τοῦτο ἴσως, ὅτι παρ' Ὁμήρῳ συνήθεις εἶναι αἱ διὰ τῶν οἰωνῶν μαντεῖαι. Διότι δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ λεχθέν, ὅτι εἰς τὰς μαντείας ταύτας ἔδωκεν ἀφορμὴν ἡ παλαιοτάτη ἀφελὴς τῶν ἀνθρώπων δοξασία, καθ' ἣν ἐν τοῖς πτηνοῖς ὑπάρχουσιν αἱ ψυχαὶ τῶν προγόνων, αἵτινες ὡς δαιμονικαὶ δυνάμεις ἐπιδρῶσιν εἰς τὸν βίον τῶν ζώντων[6].

Ἡ ἐνδεχομένη ἔνστασις, ὅτι ἀρχεγόνων καὶ ἀπαιδεύτων λαῶν πίστεις καὶ δεισιδαιμονίαι δὲν δύνανται νὰ ζῶσιν ἐν προηγμέναις κοι-

[1] Πρβλ. καὶ *Man*, παρὰ *Pauly-Wissowa*, ἐν λέξει Bestattung.
[2] Ὀδ. κ 238 κ. ἑξ.
[3] Πρβλ. Ἰλιάδ. Η 58 (Ἀθηνᾶ καὶ Ἀπόλλων-αἰγυπιοί), Ο 236 (Ἀπόλλων-ἱέραξ), Τ 350 (Ἀθηνᾶ-ἅρπη), Ὀδ. α 319 (Ἀθηνᾶ-ὄρνις), γ 372 (Ἀθηνᾶ-φήνη), ε 51 (Ἑρμῆς-λάρος) 337, 352 (Λευκοθέα-αἴθυια), χ 240 (Ἀθηνᾶ-χελιδών).
[4] *Rohde I*[3], 146 κ. ἑξ.—*E. Küster*, Die Schlange in der griechischen Kunst u. Religion, ἐν Religionsgesch. Versuche u. Vorarbeiten XIII, 2, 1913.
[5] Ὀδ. λ 605 κ. ἑξ.
[6] *Wundt, Völkerps.* IV, 2[3], σελ. 158.

νωνίαις, οἷα παρίσταται ἡ ὁμηρικὴ κοινωνία, φαίνεται μὲν ἀσθενὴς κατόπιν τῶν εἰρημένων, καθίσταται δ' ἔτι ἀσθενεστέρα, ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν καὶ τὰ ἑξῆς. Εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι, ὅσον καὶ ἂν μεταβάλλωνται καὶ καθαίρωνται αἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων προαγομένου σὺν τῷ χρόνῳ τοῦ πολιτισμοῦ, καταλείπουσιν ὅμως ἀνεξίτηλα ἴχνη ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν καὶ τῇ γλώσσῃ. Ἔπειτα πᾶσα κοινωνία, καὶ ἡ μάλιστα προηγμένη, ἀποτελεῖται ὄχι μόνον ἐκ σοφῶν ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀπαιδεύτων ἀνθρώπων, οἵτινες ἔχουσιν ἀείποτε σύντροφον τὴν δεισιδαιμονίαν. Παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἐπὶ μακρότατον χρόνον ἐπεκράτησεν ἡ δοξασία, ὅτι αἱ ψυχαὶ ὡς εἴδωλα ἔρχονται ἐν μορφῇ πτηνῶν εἰς τὰ Sokhit Jalou, δῆλον ὅτι τὰ πεδία τῶν μακάρων[1]. Ἐν δὲ τῇ Ἀγγλίᾳ καὶ ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Βύρωνος, ἐπίστευον πολλοί, μάλιστα δὲ γυναῖκες, ὅτι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον ἔρχονται εἰς πτηνά. Ἡ δούκισσα Κανδὰλ ἐπὶ παραδείγματι ἦτο πεπεισμένη, ὅτι ὁ Γεώργιος Α' ἦλθε πρὸς αὐτὴν ἐν μορφῇ κόρακος· ἄλλη δέ τις κυρία ἐφαντάζετο, ὅτι ἡ ἀποθανοῦσα ἀδελφή της εἶχε μεταμορφωθῇ εἰς ᾠδικὸν πτηνόν[2]. Ὁμοίας πίστεις συναντῶμεν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις. Ἀλλ', ὅπερ εἶναι πλείονος λόγου ἄξιον, τὴν πίστιν περὶ τῶν ψυχῶν ὡς πτερωτῶν ὄντων εὑρίσκομεν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῶν δοκίμων καὶ τῶν μετὰ ταῦτα χρόνων, καὶ δὴ τοιαύτην, οἷα ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς ἐν τοῖς κατὰ φύσιν ζῶσι λαοῖς τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων καὶ καθόλου ἐν τοῖς ἀφελεστέροις τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ἡρόδοτος μνημονεύει ὅτι Ἀριστέας ὁ Προκοννήσιος, ὡς ἐπιστεύετο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, ἐνεφανίσθη μετὰ τὸν θάνατόν του ὡς κόραξ, ὃν τρόπον δῆλα δὴ ὁ Γεώργιος Α' ἐν Ἀγγλίᾳ εἰς τὴν δούκισσαν Κανδάλ[3]. Ὁ Λουκιανὸς περὶ τῶν ἐναγισμάτων ὁμιλῶν λέγει· «*πεπιστεύκασι τὰς ψυχὰς ἀναπεμπομένας κάτωθεν δειπνεῖν μὲν ὡς οἷόν τε περιπετομένας τὴν κνῖσαν καὶ τὸν καπνόν, πίνειν δὲ ἀπὸ τοῦ βόθρου τὸ μελίκρατον*»[4]. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἀναγράφει

[1] *Wiedemann*, Die Religion d. alten Aegypter, σελ. 127. — *Maspero* Histoire ancienne d. peuples de l' Orient class. I, 1895, σελ. 179 κ. ἄ.

[2] *Byron*, The Complete Works, ἔκδ. Lytton-Bulwer, σελ. 122.

[3] Δ 14. Πρβλ. καὶ *Πλίνιον* (Nat. hist. VII, 174) καὶ *Bethe*, παρὰ *Pauly Wissowa*, ἐν λέξει Aristeas. Ἴσως δὲ καὶ τὰ τοῦ *Πλάτωνος*, καθ' ὃν ἄνθρωποι μετὰ θάνατον ἐκλέγουσι βίον πτηνῶν, κύκνου μὲν ὁ Ὀρφεύς, ἀηδόνος δὲ ὁ Θαμύρας, ἀετοῦ δὲ ὁ Ἀγαμέμνων (Πολ. 620 κ. ἑξ.), ἂν καὶ εἶναι εἰρημένα μετὰ παιδιᾶς, προϋποθέτουσι τὴν λαϊκὴν πίστιν τῶν τότε χρόνων.

[4] Χάρων 22.

παλαιὰν παράδοσιν, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ Ἑρμοτίμου τοῦ Κλαζομενίου, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνος ἔζη, ἐξήρχετο ἐκ τοῦ σώματος καὶ διαμένουσα ὅσον ἤθελε χρόνον, εἰσήρχετο πάλιν εἰς αὐτό[1], ὡς πιστεύουσιν οἱ σήμερον κατὰ φύσιν ζῶντες λαοί, περὶ ὧν εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν. Ὁμοία παράδοσις περὶ τοῦ Ἐπιμενίδου φέρεται παρὰ Σουίδᾳ. Κατὰ Πορφύριον πάλιν ἐδίδασκεν ὁ Πυθαγόρας, ὅτι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον συνάγονται εἰς τὸν Γαλαξίαν[2]· καὶ ὑποδηλοῦσιν ἴσως τὰ οὕτω λεγόμενα, ὅτι παρ' Ἕλλησιν ἤδη ὑπῆρχε πίστις ὁμοία πρὸς τὴν τῶν Φιλλανδῶν, ἣν ἀνεγράψαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν. Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰς τὰς ἀλλοιώσεις πίστις ἦτο κατὰ τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος χρόνους συνήθης. Κατὰ ταύτην οἱ θεοὶ ἐμφανίζονται ἐν σχήματι πτηνῶν, ὡς ἡ Ἀθηνᾶ ἐν εἴδει γλαυκὸς ἐπὶ τῆς νεὼς τοῦ Θεμιστοκλέους πρὸ τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας[3], αἱ δὲ τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ μετὰ θάνατον ἔρχονται εἰς μυίας καὶ ἐντόμων ψυχὰς καὶ μελίσσας καὶ πτηνά[4], ἀπαράλλακτα ὡς πιστεύεται καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις. Ὀρθῶς δὲ εἰκάζεται ὅτι καὶ αἱ ἐπὶ ἑλληνικῶν ληκύθων καὶ ἄλλων ἀγγείων παραστάσεις πτερωτῶν ὄντων καὶ μάλιστα ψυχῶν ἐντόμων καὶ πτηνῶν μετὰ μορφῆς ἀνθρωπίνης δὲν εἶναι μόνον σύμβολα ἀλλὰ δηλοῦσι καὶ τὴν πραγματικὴν πίστιν τῶν τότε χρόνων[5].

---

[1] Μυίας ἐγκώμιον 7.

[2] Ἄντρ. Νυμφῶν. 28. Ὅτι κατὰ λαϊκὴν παράδοσιν παλαιὰν αἱ ψυχαὶ ἀνερχόμεναι εἰς τὸν οὐρανὸν ἐγίνοντο ἀστέρες, μαρτυρεῖ ὁ *Ἀριστοφάνης* (Εἰρήνη, στίχ. 842).

[3] *Πλουτάρχου Θεμιστοκλῆς*, 12. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ ἐν σχήμασιν ἄλλων ζῴων ἐμφανίζονται θεοὶ καὶ ἥρωες, ὡς ὁ Κυχρεὺς ἐν εἴδει δράκοντος ἐν τῇ αὐτῇ ναυμαχίᾳ (Παυσανίου Α, 36, 1).

[4] *Λουκιανοῦ* Μυίας ἐγκώμιον 10. — Π. τ. Περεγρ. τελευτῆς, 39. — *Πορφυρίου* Ἄντρ. Νυμφῶν 19. — *Ἡρῳδιανοῦ* 4, 2, 11, ἔνθα λέγεται ὅτι κατὰ λαϊκὴν τῶν Ρωμαίων παράδοσιν ἡ ψυχὴ τοῦ αὐτοκράτορος μετὰ θάνατον ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρανὸν ὑπὸ ἀετοῦ. — Πρβλ. καὶ Ἀχιλλ. Τάτιον (5, 16) καὶ Ἀρτεμίδωρον (2, 17) καὶ Ἀντωνῖνον Λιβερᾶλιν (Μεταμορφώσεων συναγωγή).—*Küster*, ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ. — *G. Weicker*, Der Seelenvogel, σελ. 22 κ. ἑξ. 29 κ. ἑξ. — *Otto Immisch*, Sprachliches zum Seelenschmetterling, ἐν Glotta VI, 1915, σελ. 193 κ. ἑξ. κ. ἄ.

[5] Πρβλ. *Weicker*, Der Seelenvogel, σελ. 2, 4 κ. ἄλλοθι. *Immisch*, ἐν τῇ εἰρ. διατριβῇ.—*A. Körte*, παρὰ Pauly — Wissowa, ἐν λέξει εἴδωλον. — *O. Waser*, παρὰ Roscher, ἐν λέξει Psyche. — *Weicker*, παρὰ Roscher, ἐν λέξει Seelenvogel.

Ἀλλὰ καὶ ἡ προβληθεῖσα ἔνστασις[1], ὅτι παρ' Ὁμήρῳ δὲν δύναται νὰ γίνηται λόγος περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος, διότι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη μόνον ὡς εἴδωλον ἀνθρώπου ἐμφανίζουσι τὴν ψυχήν, ὅμοιον πρὸς τὸν ζῶντα, ὡς ἐν Ἰλιάδι, ἔνθα ἡ εἰς τὸν Ἀχιλλέα ἐμφανισθεῖσα ψυχὴ τοῦ Πατρόκλου παρίσταται ὡς

πάντ' αὐτῷ μέγεθός τε καὶ ὄμματα κάλ' εἰκυῖα
καὶ φυήν[2],

ἔπειτα δὲ διότι ὁ ποιητὴς περὶ τῆς ψυχῆς ταύτης, ἀποχωρούσης δίκην καπνοῦ, μεταχειρίζεται τὸ τρίζειν·

ἤυτε καπνὸς ᾤχετο τετριγυῖα,

δὲν δύναται νὰ διασείσῃ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ὑπόθεσιν, καθ' ἣν καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἐνδέχεται νὰ διαφαίνηται ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος. Καὶ οἱ νῦν ἄνθρωποι ἐν Ἑλλάδι ἀπροσκόπτως ἀποδέχονται ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν καὶ εὐθὺς μετὰ θάνατον καὶ ὕστερον ἐμφανίζονται ὡς πτερωτὰ ὄντα, μυῖαι, ἐντόμων ψυχαί, μέλισσαι, πτηνά, ἂν καὶ τὰ ὄνειρα ἐμφανίζουσι τοὺς τεθνεῶτας τοιούτους, οἷοι ἦσαν ἐν τῷ βίῳ καὶ διαμένουσιν ἐν τῇ μνήμῃ τῶν ἀνθρώπων. Ἐν Εὐρυτανίᾳ, ὡς ἐν παραδείγματι, οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι, οἵτινες πιστεύουσιν ὅτι αἱ ψυχαὶ ἐμφανίζονται ἐν μορφῇ μυίας, πιστεύουσιν ἅμα ὅτι, ἐὰν οἱ οἰκεῖοι παραλίπωσι τὴν κατὰ τὰ ψυχοσάββατα προσφορὰν τῶν κολλύβων, ἐμφανίζεται εἰς αὐτοὺς καθ' ὕπνους ὁ ἀποθανὼν ὡς ἦτο καὶ ὅτε ἔζη, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Ὅμηρος εἰσάγει ἐμφανιζόμενον τὸν Πάτροκλον, καὶ προτρέπει αὐτοὺς νὰ προσφέρωσι τακτικὰ τὰ νομιζόμενα, διότι ἔχει ἀνάγκην τροφῆς[3]. Ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὑπάρχει ἡ πίστις αὕτη. Τί θὰ ἐκώλυε νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὅμοιαι ἦσαν αἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀφελεστέρων ὁμηρικῶν ἀνθρώπων; Καὶ φαίνεται μὲν παράδοξον, ὅτι ὁ ποιητὴς περὶ τοῦ δίκην καπνοῦ ἀφανιζομένου εἰδώλου τοῦ Πατρόκλου μεταχειρίζεται τὸ ***τετριγυῖα,*** ὅπερ ἁρμόζει εἰς τὴν ψυχὴν παριστωμένην ἐν σχήματι πτηνοῦ. Ἀλλὰ δὲν θὰ ἦτο εὔλογον νὰ ὑπολάβωμεν, ὅτι τὸ τρίζειν, ὅπερ ἐκυριολε-

---

[1] *W. F. Otto,* Die Manen, 1923, σελ. 11 κ. ἑξ.

[2] Ψ. 66.

[3] Κατὰ τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Χαλιάσου, φοιτητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἣν ἐμνημονεύσαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν.

κτεῖτο περὶ τῆς ψυχῆς νοουμένης ἐν εἴδει πτηνοῦ, ἠδύνατο ἔπειτα κατά τινα ἐπέκτασιν νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τοῦ δίκην καπνοῦ ὑποχωροῦντος εἰδώλου; Ὁμολογοῦμεν ὅτι ἡμεῖς δὲν εὑρίσκομεν πιθανωτέραν τὴν ἐκδοχήν, καθ᾽ ἣν τὸ τετριγυῖα μετεχειρίσθη ἐν τῷ εἰρημένῳ χωρίῳ ὁ ποιητὴς περὶ τῆς ψυχῆς τοῦ Πατρόκλου, διότι αὕτη ἐμφανίζεται ὡς σκιὰ ἐστερημένη φρενῶν. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν, πῶς ἡ φωνὴ τοῦ εἰδώλου, ὅπερ ὡμίλει πρὸς τὸν Ἀχιλλέα, ὅπως ὅτε ἔζη, καθ᾽ ἣν στιγμὴν ὑποχωρεῖ τὸ εἴδωλον ὡς καπνός, μεταβάλλεται εἰς «ein dünnes Zirpen», ὡς εἶπον ἄλλοι, δῆλα δὴ γίνεται ὁμοία πρὸς τὴν φωνὴν τῶν πτηνῶν[1]. Πολὺ ἐγγυτέρα πρὸς τὴν ἀλήθειαν εἶναι καθ᾽ ἡμᾶς τοῦ Wilamowitz ἡ γνώμη, ὅστις ἑρμηνεύων τὸ *τετριγυῖα* fledermäuslich piepsend εἰκάζει ὅτι ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίῳ τῆς Ἰλιάδος συμφύρονται δύο περὶ ψυχῆς ἀντιλήψεις, τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας[2].

---

[1] *W. F. Otto*, ἐν τῇ εἰρ. διατριβῇ, σελ. 12, 1.—Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Otto διαφωνεῖ καὶ ὁ *Bickel* (Homer. Seelenglaube, 1926. σελ. 39) ὅστις ἐν Philolog. Wochenschrift (1930, ἀρ. 44) τὸ βιβλίον τοῦ J. Böhme «Die Seele und das Ich Im Homerischen Epos» (1929) κρίνων συμφωνεῖ πρὸς τὰ πορίσματα ἡμῶν λέγων· «Gerade solcher primitiver Seelenglaube ist der primitive Seelenglaube der Hellenen gewesen. Diese grundlegende Tatsache hat neuerdings wieder Theophilos Boreas unter Ausdehnung der Beobachtungen bis auf das heutige Griechenland in einer Abhandlung der Athenischen Akademie 1927». Homerische Seelenfragen. Zirpende Seelen «vortrefflich dargelegt» (σελ. 1318). Πρβλ. καὶ *Wilamowitz*, Der Glaube der Hellenen, 1, 1931, (σελ. 150).

[2] Die Ilias u. Homer, 1916, σελ. 110 κ. ἑξ.

ΙΣΟΤΙΜΙΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΟΣ
ΕΝ ΤΗι ΑΡΧΑΙΑι ΕΛΛΑΔΙ

Εὐγενεῖς κυρίαι καὶ κύριοι *.

Τὸν ὑπὲρ τῆς ἰσοτιμίας καὶ τῆς τελειοτέρας μορφώσεως καὶ τῆς εὐρυτέρας κοινωνικῆς δράσεως τῆς γυναικὸς ἀγῶνα, ὃν ἀπὸ μακροῦ ἀκαταπόνητοι αἱ Ἑλληνίδες διεξάγουσι, καὶ τὸ πρῶτον τῶν Ἑλληνίδων συνέδριον μετ' ἐνθουσιασμοῦ χαιρετίζει σήμερον ἡ ἐπιστήμη, ἥτις τὴν πρώτην ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὰς περὶ ἐξυψώσεως καὶ ἀναδείξεως τῆς γυναικὸς σκέψεις καὶ ἐνεργείας ἐν Ἑλλάδι, πρώτη δὲ καὶ ἀνύψωσε πράγματι τὴν Ἑλληνίδα καὶ ἐν πολλοῖς ἀπέδειξεν αὐτὴν πρὸς τοὺς ἄνδρας ἐνάμιλλον.

Ὅτι ἡ γυνὴ εἶναι ἐκ φύσεως ἴση καθόλου εἰπεῖν πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ δύναται νὰ συντελῇ εἰς τὴν κοινωνικὴν πρόοδον· ὅτι δίκαιον εἶναι καὶ συμφέρον νὰ μὴ ὑστερῇ ἡ γυνὴ ἐν τῇ κοινωνικῇ ἐνεργείᾳ· ὅτι ὀρθὸν εἶναι ἡ γυνὴ νὰ μετέχῃ καὶ ἀνατροφῆς καὶ μορφώσεως ὁμοίας πρὸς τοὺς ἄνδρας, πάντα ταῦτα τὰ διδάγματα, ἐφ' οἷς καυχᾶται καὶ σεμνύνεται ὁ νεώτερος πολιτισμός, δὲν εἶναι τῶν νεωτέρων, ὡς συνήθως λέγεται, ἀλλὰ τῶν Ἑλλήνων, τῆς δαιμονίας ἐκείνης φυλῆς, ἥτις πᾶν στοιχεῖον ὑπερτέρου πολιτισμοῦ ἔσπειρεν, ἐκαλλιέργησε καὶ προήγαγε πρώτη. Καὶ δὲν ἔμειναν γνῶμαι μόνον θεωρητικαὶ τὰ διδάγματα ταῦτα ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ βίῳ τῶν Ἑλλήνων πολλαχῶς ἐφηρμόσθησαν κατὰ πάσας τὰς περιόδους τοῦ Ἑλληνισμοῦ, αἱ δὲ Ἑλληνίδες ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων καὶ ἄλλως ἐν τῷ βίῳ ἀνεδείχθησαν καὶ τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ὑπῆρξαν ἱέρειαι καὶ διέπρεψαν πολλαὶ ὅσον καὶ οἱ ἄνδρες.

Καὶ εἶναι μὲν ταῦτα γνώριμα καὶ τὸ τῆς παροιμίας «*γλαῦκας εἰς Ἀθήνας*» θὰ ἀνελάμβανε νὰ κομίσῃ ὁ ἐπιχειρῶν νὰ ἐκθέσῃ τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐνώπιον μάλιστα ὁμηγύρεως σοφῶν Ἑλληνίδων, αἵτινες ἔχουσι πάντα ταῦτα ἐν τῇ μνήμῃ προχειρότατα. Ἀλλὰ

---

* **Ἐλέχθη ἐν τῷ Α΄ Συνεδρίῳ τῶν Ἑλληνίδων, τῇ 3ῃ Ἀπριλίου 1921.**

ἐπειδὴ πολλὰ τῶν λεχθησομένων καὶ ἀγνοοῦνται ὑπὸ πολλῶν, καὶ σήμερον κατ' ἐξοχὴν εἶναι ἡ καταλληλοτάτη εὐκαιρία νὰ ῥηθῶσιν, ἵνα καὶ χρησιμεύσωσιν ὡς μία τῶν βάσεων, ἐφ' ὧν μέλλει νὰ στηριχθῇ ἡ μελετωμένη μεταρρύθμισις καὶ βελτίωσις τῶν κατὰ τὴν παιδείαν καὶ τὴν κοινωνικὴν δρᾶσιν τῆς Ἑλληνίδος, ἄς ἐπιτραπῇ νὰ ἀναπετάσωμεν τὴν αὐλαίαν τῆς σκηνῆς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ καὶ διὰ βραχυτάτων νὰ ἐξάρωμεν τὰς μεγάλας συμβολάς, ἃς ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς εἰς τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος ἀγῶνα.

Ἐλέχθη πολλάκις, ἐπανελήφθη δὲ καὶ ἐν τῷ συνεδρίῳ τούτῳ, ὅτι ἡ Ἑλληνὶς κατὰ τοὺς πάλαι χρόνους σφόδρα ἐπετιμᾶτο, ὅτι διετέλει ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τοῦ ἀνδρός, ὅτι εἶχε τὴν θέσιν δούλης καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς ἓν ἐκ τῶν κτημάτων. Καὶ εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου προσεκομίσθησαν ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν καὶ ἄλλων ποιητῶν καὶ συγγραφέων μαρτυρίαι. Ἐν τῇ Ἰλιάδι, εἶπον οἱ ταῦτα διατεινόμενοι, ὁ βίος τῶν θεῶν εἶναι ἀπεικόνισις τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ ποῖός τις εἶναι τῶν θεαινῶν ὁ βίος, τίς ἡ θέσις τῶν γυναικῶν ἐν τῷ Ὀλύμπῳ;

Ὁ Ζεὺς εἶναι ὁ δεσπότης ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τοῦ Οὐρανοῦ· εἰς τὰς ὑποθέσεις αὐτοῦ οὐδὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἀναμειγνύηται ἡ πότνια Ἥρα·

Ἀκέουσα κάθησο, ἐμῷ δ' ἐπιπείθεο μύθῳ·

ταῦτα εἰσάγει τὸν Δία λέγοντα πρὸς τὴν Ἥραν ὁ ποιητής[1]. Καὶ ἐπιπλήττει δὲ ὁ πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε τὴν Ἥραν ἀντιλέγουσαν, ἀπειλεῖ δὲ ὅτι καὶ νὰ κρεμάσῃ αὐτὴν εἶναι ἕτοιμος, ὑπενθυμίζει δὲ ὅτι καὶ ἄλλοτε ἐκρέμασεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου εἰς τὸν αἰθέρα[2]. Ἀλλὰ καὶ αἱ θνηταὶ γυναῖκες, εἶπον, δὲν ἔχουσι παρ' Ὁμήρῳ μεγαλειτέραν ἐλευθερίαν. Ἡ Ἀνδρομάχη, ἡ Πηνελόπη, ἡ Ναυσικᾶ, αἱ εὐγενέσταται μορφαὶ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας, μόνον ἔργον ἔχουσι νὰ ἀσχολῶνται εἰς τὰ τοῦ οἴκου καὶ νὰ ὑποδεικνύωσιν εἰς τὰς θεραπαίνας τὸ ἔργον αὐτῶν. Μαρτυροῦσι τὰ γνωστότατα ἐκεῖνα

ἀλλ' εἰς οἶκον ἰοῦσα τὰ σαυτῆς ἔργα κόμιζε,
ἱστόν τ' ἠλακάτην τε, καὶ ἀμφιπόλοισι κέλευε
ἔργον ἐποίχεσθαι[3].

[1] Ἰλιάδ. Α 565 κ. ἑξ.
[2] Ἰλιάδ Ο 16 κ. ἑξ.
[3] Ἰλιάδ. Ζ 490 κ. ἑξ. κ. ἄ.

῾Ομοία, προσθέτουσιν, εἶναι ἡ γυνὴ ἐν τῇ ἑλληνικῇ τραγῳδίᾳ. Κατακλείεται ἐν τῇ οἰκίᾳ, περιπίπτει δὲ εἰς ἀμηχανίαν ἐκ τῆς συναντήσεως μετὰ ξένου ἀνδρός [1], δὲν ἔχει δὲ δικαίωμα νὰ λέγῃ τὴν γνώμην της.

Γύναι, γυναιξὶ κόσμον ἡ σιγὴ φέρει,

λέγει ὁ Αἴας πρὸς τὴν Τέκμησσαν ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι τοῦ Σοφοκλέους [2].

῎Επειτα ὁ ᾿Ισχόμαχος, ὁ πλούσιος ἐκεῖνος ᾿Αθηναῖος, παρὰ Ξενοφῶντι διηγεῖται ὅτι ἔλαβε γυναῖκα, ἥτις οὕτως εἶχεν ἀνατραφῆ, ὥστε ἐλάχιστα μὲν νὰ ἀκούῃ, ἐλάχιστα δὲ νὰ βλέπῃ, ἐλάχιστα δὲ νὰ μανθάνῃ, μόνον δὲ τὰ κατὰ τὴν διοίκησιν τοῦ οἴκου εἶχε μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας διδαχθῆ [3]. Καὶ ὁ πολὺς Περικλῆς ἐν τῷ περιωνύμῳ ἐπιταφίῳ περὶ τῶν χηρῶν τῶν πρώτων ἐν τῷ πελοποννησιακῷ πολέμῳ πεσόντων εἶπεν, ὅτι μεγάλη αὐτῶν δόξα θὰ εἶναι, ἐὰν ἐλάχιστος λόγος περὶ αὐτῶν εἴτε πρὸς ἔπαινον εἴτε πρὸς ψόγον γίνηται μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν [4].

Ταῦτα λέγουσι περὶ τῆς ῾Ελληνίδος καὶ νομίζουσιν ὅτι ἡ περὶ τῆς γυναικὸς γνώμη αὕτη καθ᾿ ὅλους ἴσχυσε τοὺς χρόνους τοῦ ῾Ελληνισμοῦ. ᾿Αλλ᾿ ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὰ τοιαῦτα διδάγματα εἶναι πόρισμα ἀτελοῦς καὶ ἐσφαλμένης ἐξετάσεως τῶν πραγμάτων. ῞Οτι ἡ ῾Ελληνὶς καὶ ἐξ ἀρχαιοτάτων χρόνων μεγαλειτέρας ἠξιοῦτο ἐλευθερίας, καὶ ἐξ αὐτῶν καταφαίνεται τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Λυπούμεθα ὅτι ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τούτου τοῦ ζητήματος. ῾Υπομιμνήσκομεν μόνον ἓν χωρίον ὁμηρικόν, ἐξ οὗ ἐλέγχεται ὅτι τοῦ Οὐρανοῦ ἡ βασίλισσα ἔχει συναίσθησιν τῆς ἀξίας καὶ τῶν δικαιωμάτων αὐτῆς.

Καὶ ἐγὼ εἶμαι θεός, λέγει ἐνταῦθα πρὸς τὸν Δία ἡ ῞Ηρα, *καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν γονέων κατάγομαι· τὸν Κρόνον ἔχω καὶ ἐγὼ πατέρα* [5].

---

[1] Πρβλ. *Εὐριπ.* ᾿Ορέστ. 108· ῾Εκάβ. 974 κ. ἄ. καὶ *Leop. Schmidt,* ῾Η ἠθικὴ τῶν ἀρχαίων ῾Ελλήνων. Μετάφρ. Δ. ᾿Ιωαννίδου ᾿Ολυμπίου, Β, 546 κ. ἑξ.

[2] Στίχ. 292.

[3] Οἰκον. 7, 4 κ. ἑξ.

[4] *Θουκ.* Β, 45,2.

[5] ᾿Ιλιάδ. Δ. 57 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ *Μαργαρίτου Εὐαγγελίδου,* Καὶ μία Ρωμαία αὐτοκράτειρα ὀπαδὸς τῆς τοῦ ᾿Επικούρου φιλοσοφίας, ἐν ᾿Αθηνᾶς τόμῳ 4φ, σελ. 241 κ. ἑξ.

Καὶ θνηταὶ δὲ γυναῖκες καθ' ὅμοιον τρόπον ἐμφανίζονται ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσείᾳ. Πρὸ πάντων ὅμως εἶναι αἱ ἁγναὶ παρθένοι, αἱ σεμναὶ καὶ μεγαλοπρεπεῖς δέσποιναι, αἱ ἀφωσιωμέναι εἰς τοὺς ἄνδρας καὶ τὰ τέκνα καὶ τὸν οἶκον αὐτῶν.

Ἀλλὰ πολὺ εὐρυτέρα ἐγένετο ἡ ἐλευθερία τῆς Ἑλληνίδος ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις. Συνήγοροι δὲ καὶ πρόμαχοι τῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσοτιμίας ταύτης ἐγένοντο κατ' ἐξοχὴν οἱ μεγάλοι σοφοὶ τῆς Ἑλλάδος, οἵτινες συνέστησαν νὰ δοθῇ εἰς τὴν γυναῖκα ἡ εἰς αὐτὴν προσήκουσα θέσις ἔν τε τῷ οἴκῳ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ. Ἐστήριξαν δὲ τὴν γνώμην αὐτῶν οἱ τῆς Ἑλλάδος σοφοὶ ἐπὶ τῆς ἀρχῆς, ὅτι ἡ γυνὴ εἶναι ἴση πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ ἀναλογιῶν τινων τηρουμένων δύναται νὰ μετέχῃ παντὸς ἔργου κοινωνικοῦ.

Πρόδρομοι ἐν τῇ θεωρίᾳ ταύτῃ ὑπῆρξαν ἄλλοι τε καὶ οἱ Σοφισταί, οἵτινες πρῶτοι ἐν Ἑλλάδι ἐπεδίωξαν κοινωνικὴν καὶ ἠθικὴν μεταρρύθμισιν. «*Πάντας ἐλευθέρους ἀφῆκε θεός, οὐδένα δοῦλον ἡ φύσις πεποίηκεν*», εἶναι τὸ φιλάνθρωπον κήρυγμα τοῦ Ἀλκιδάμαντος, μαθητου τοῦ περιωνύμου Γοργίου [1].

Ἀλλὰ πρῶτος ὁ Σωκράτης σαφέστερον ὑπέδειξε τὸ δικαίωμα τῆς ἀρτιωτέρας μορφώσεως τῆς γυναικός. Ἐξήτασε δὲ ψυχολογικώτερον καὶ φιλοσοφικώτερον τὸ ζήτημα τοῦτο ὁ Σωκράτης. Ὡρμήθη ἀπὸ τῆς γνώμης ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι, ὅτι ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς οὐδεμία ὑπάρχει διαφορά, ὅτι ἄρα ἡ γυνή, ὅπως ὁ ἀνήρ, πᾶν δύναται νὰ ἐκτελῇ ἔργον. Ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Ξενοφῶντος ἀφορμὴν λαμβάνων ὁ Σωκράτης ἐκ τῆς δεξιότητος, ἣν ἐπιδεικνύει ἡ τοὺς συνδαιτημόνας διὰ παντοίων γυμναστικῶν ἐπιδείξεων τέρπουσα ὀρχηστρίς, λέγει τὰ ἑξῆς περίπου. Καὶ ἐξ ἄλλων μὲν πολλῶν, ὦ ἄνδρες, καὶ ἐκ τῶν γυμνασμάτων, ἅτινα ἡ νεᾶνις ἐκτελεῖ, γίνεται φανερὸν ὅτι ἡ γυναικεία φύσις μόνον κατὰ τὴν ἰσχὺν εἶναι ὑποδεεστέρα τῆς τοῦ ἀνδρός, δύνανται δὲ καὶ αἱ γυναῖκες εἰς πᾶν ἔργον νὰ παρασκευάζωνται [2].

Ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Σωκράτους ἐπαναλαμβάνεται ὑπὸ πάντων τῶν σοφῶν ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἡ κυρία ἰδέα τοῦ περὶ ἰσοτιμίας τῆς γυναικὸς λόγου. Οἱ κυνικοὶ φιλόσοφοι, μαθηταὶ

[1] Πρβλ. *Vahlen*, **Der Rhetor Alkidamas, ἐν Sitzungsber. d. Wiener Akademie, Hist-phil. Klasse, σελ. 491 κ. ἄ.**
[2] **2, 9.**

τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου σοφοῦ, ἀπορρίπτοντες τὴν κατὰ παράδοσιν διάκρισιν τῶν ἀνθρώπων διδάσκουσιν ὅτι ἐκ φύσεως εἶναι πάντες ἴσοι, δοῦλος δὲ καὶ ἐλεύθερος δὲν ὑπάρχει, οὐδὲ διαφορὰ ἀνδρὸς καὶ γυναικός· *«ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἡ αὐτὴ ἀρετή»*, εἶναι ἡ κορωνὶς τῶν κυνικῶν τούτων διδαγμάτων [1].

Ἀλλὰ πολὺ ἐκφαντορικώτερον ἐκήρυξε τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἰσοτιμίας καὶ τῶν δικαιωμάτων καθόλου τῆς γυναικὸς ὁ μέγας Πλάτων ἐν τῇ ἰδεώδει πολιτείᾳ του. Ὁ Πλάτων δὲν ἀρέσκεται εἰς τὴν καθεστῶσαν πολιτείαν, προτείνει δὲ τὴν μεταρρύθμισιν αὐτῆς. Εἰσάγει γνώμας περὶ σκοπιμωτέρας ἀνατροφῆς τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν. Διεξέρχεται τὸ περὶ ἀνατροφῆς τῶν γυναικῶν διὰ μακρῶν ἐν τῷ Ε΄ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας. Ἡ γυνὴ καὶ κατὰ τὸν Πλάτωνα δὲν διαφέρει τοῦ ἀνδρὸς εἰ μὴ κατὰ τὴν ἰσχύν. Διὰ τοῦτο εἰς πάντα τὰ ἔργα δέον νὰ μετέχῃ ἀναλόγως τῆς φύσεως αὐτῆς. Καὶ εἰς αὐτὰ τὰ πολεμικὰ ὀφείλουσι νὰ παρασκευάζωνται αἱ γυναῖκες. Καὶ τῶν ποιμνίων τὴν φύλαξιν, προσθέτει ὁ φιλόσοφος, οὐχὶ μόνον εἰς τοὺς ἄρρενας κύνας ἀναθέτομεν ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς θηλείας. Καὶ εἰς τὴν θήραν δὲ καὶ τὰς θηλείας κύνας παραλαμβάνομεν μετὰ τῶν ἀρρένων.

Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ἡ ἀνατροφὴ τῶν γυναικῶν ἀνάγκη νὰ εἶναι σύμμετρος πρὸς τὰ ἔργα αὐτῶν καὶ ἀρτία. Μουσικὴ καὶ γυμναστική, ἤτοι διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ καὶ σωματικὴ ἀγωγή, εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα τὰ παιδεύματα, ὧν ὀφείλουσι νὰ μετέχωσι καὶ αἱ γυναῖκες. Θὰ προκαλέσωσι μέν, λέγει ὁ Πλάτων, τὰ σκώμματα πολλῶν αἱ γυναῖκες, ὅταν τὸ πρῶτον θεαθῶσιν ἐν τῇ παλαίστρᾳ, ἀλλὰ ἡ συνήθεια ταχέως θὰ διαλύσῃ τὴν πλάνην· τὸ αὐτὸ ἐγένετο ἐν Κρήτῃ καὶ Σπάρτῃ, ὅπου τὰ τοιαῦτα ἐπεκράτησαν [2].

Ταῦτα ὁ Πλάτων. Δὲν διαφέρουσι δὲ τὸ παράπαν τὰ διδάγματα τῶν Στωικῶν, μάλιστα τῶν νεωτέρων, οἵτινες τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων ἑρμηνεύουσι διὰ τῆς πανθεϊκῆς διδασκαλίας των. Κατὰ τοὺς Στωικοὺς θεὸς καὶ κόσμος εἶναι τὸ αὐτὸ πρᾶγμα. Οἱ δὲ ἄνθρωποι εἶναι μόρια τοῦ κόσμου, τοῦ θεοῦ. Εἶναι λοιπὸν τέκνα θεοῦ καὶ ἀδελφοὶ καὶ ἴσοι πρὸς ἀλλήλους. Δούλου καὶ ἐλευθέρου διάκρισις εἶναί τι παρὰ

---

[1] *Διογ. Λαερτίου* 6, 1, 12.

[2] 452 Α κ. ἑξ.

τὴν φύσιν. Ἐπειδὴ δὲ πάντες οἱ ἄνθρωποι καὶ τοῦ αὐτοῦ λόγου μετέχουσιν, ἄρρενος καὶ θήλεος δὲν ὑπάρχει διαφορά[1].

Καὶ ἀναγνωρίζετε εἰς τὸ δίδαγμα τοῦτο τῆς Στοᾶς τὸ γνωστότατον κήρυγμα τοῦ Παύλου· «*Πάντες υἱοὶ θεοῦ ἐστε—οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*»[2].

Εἶναι δὲ καὶ τῶν Στωικῶν αἱ περὶ μορφώσεως τῆς γυναικὸς γνῶμαι ἀκόλουθοι πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας των. Ὁ Μουσώνιος ἐν τοῖς διττοῖς αὐτοῦ λόγοις 1) ὅτι *καὶ γυναιξὶ φιλοσοφητέον*· 2) *εἰ παραπλησίως παιδευτέον τὰς θυγατέρας τοῖς υἱοῖς*[3] δεικνύει ὅτι ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή, ἐπειδὴ καὶ τὸν λόγον, δι᾿ οὗ διανοούμεθα καὶ διαγινώσκομεν τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ αἰσχρά, ἔχουσι τὸν αὐτόν, ἔτι δὲ τὴν πρὸς τὴν ἀρετὴν ὄρεξιν, ὀφείλουσιν ἐξ ἴσου νὰ μετέχωσι παιδείας καὶ ἐπιδιώκωσιν ἤθους χρηστότητα καὶ καλοκαγαθίαν τρόπων. Ὡς δὲ ὁ Πλάτων, συνιστᾷ ὁ Μουσώνιος καὶ τὴν σωματικὴν ἄσκησιν τῶν γυναικῶν. Καὶ νὰ μάχωνται, λέγει, δύνανται αἱ γυναῖκες, ὡς ἀπέδειξαν αἱ Ἀμαζόνες, αἵτινες διὰ τῶν ὅπλων πολλὰ ὑπέταξαν ἔθνη[4].

Οὕτως ὑπερεμάχησαν τῆς ἰσοτιμίας καὶ τῆς λυσιτελεστέρας εἰς τὸν βίον παρασκευῆς τῆς γυναικὸς οἱ Ἕλληνες σοφοί. Καὶ εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὅσα οἱ νεώτεροι λέγομεν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, μάλιστα ἀπὸ J. St. Mill, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἐκήρυξε τὴν ἰσοτιμίαν τῆς γυναικὸς ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις[5], οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀνάπτυξις τῶν ἑλληνικῶν τούτων γνωμῶν καὶ θεωρημάτων.

---

[1] *Ἐπικτ.* Διατρ. Α 14, 6. Β 8, 11. *Μαρκ. Αὐρηλίου* Τῶν εἰς ἑαυτὸν Θ 8, ΙΒ 30. *Sen.* Epist. 41, 2. 66, 12. 48, 3 κ. ἄ. Πρβλ. καὶ *Zeller,* Philos. d. Griechen III, 1,[4] 1909, σελ. 292 κ. ἑξ.

[2] Πρὸς Γαλάτας γ', 26.

[3] *Στοβαίου* Ἀνθολ., ἔκδ. Meineke, IV, 212, 220

[4] Καὶ ὁ *Πλούταρχος* ἔγραψε σύγγραμμα ἐπιγραφόμενον «*Ὅτι καὶ τὰς γυναῖκας παιδευτέον*». Διδάσκει δὲ καὶ οὗτος ὅτι ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἡ αὐτὴ ἀρετή, ὡς δῆλον καὶ ἐκ τοῦ συγγράμματος, ὅπερ ἐπιγράφεται «*Γυναικῶν ἀρεταί*». Ταὐτά που εἶπεν *Ἀρτέμων* ὁ ἐκ Μαγνησίας ὅστις ἔγραψε «*Τῶν κατ' ἀρετὴν γυναιξὶ πεπραγματευμένων διηγήματα*», καὶ *Ἀπολλώνιος* ὁ Τύριος, οὗ γνωστὸν εἶναι τὸ βιβλίον «*Ὅσαι γυναῖκες ἐφιλοσόφησαν*».

[5] The Subjection of Women, 1869.

Καὶ ἤδη ρίψωμεν ταχὺ τὸ βλέμμα καὶ ἴδωμεν ὁποία ὑπῆρξεν ἐν τῷ βίῳ ἡ ἀρχαία Ἑλληνίς. Ὅτι τὰ περὶ ἰσότητος τῶν δύο φύλων διδάγματα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὰ περὶ τελειοτέρας εἰς τὸν βίον παρασκευῆς τῆς γυναικὸς δὲν ἔμειναν θεωρίαι μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐφηρμόσθησαν πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἐλέγχει ἡ ἀκριβὴς ἐξέτασις τῶν πραγμάτων.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι κατὰ πάντας τοὺς χρόνους πρώτιστον τῆς γυναικὸς ἔργον ἐν Ἑλλάδι ἐθεωρήθη ἡ ἐν τῷ οἴκῳ δρᾶσις αὐτῆς, τὸ ἔργον ἐκεῖνο, ὅπερ καὶ οἱ σοφοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐξεθείασαν καὶ αἱ μεγάλαι Ἑλληνίδες ἐλάμπρυναν καὶ ἀνέδειξαν καὶ πάντες θὰ ἀναγνωρίσωσιν οἱ αἰῶνες. Ἀλλ' ἡ Ἑλληνίς, μάλιστα ἐν ταῖς δωρικαῖς καὶ ταῖς αἰολικαῖς πόλεσιν, ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ καὶ ἄλλην πολλαπλῆν δρᾶσιν. Ἐν Κρήτῃ καὶ Σπάρτῃ καὶ ἄλλαις χώραις τῆς Ἑλλάδος πρωίμως παίδευμα τῆς γυναικὸς εἰσήχθη ἡ ἄσκησις ἡ σωματικὴ καὶ τοῦτο ὄχι μόνον διότι ἡ γυμναστικὴ τὴν ρώμην τοῦ σώματος προάγει καὶ τὸ κάλλος καὶ τὴν χάριν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ διότι ἐνισχύει εἰς τὴν ἀρετήν, πρὸ πάντων τὴν σωφροσύνην· πρὸς δὲ τούτοις διότι μόνον γενναῖαι μητέρες τοὺς μεγάλους προμάχους παρέχουσιν εἰς τὴν πατρίδα. Ποῖα δὲ ἀποτελέσματα ἔσχεν ἡ τοιαύτη τῶν Ἑλληνίδων μόρφωσις, δεικνύει ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία. Ὁ Πλούταρχος ἐν τοῖς συγγράμμασιν, ἅτινα ἐπιγράφει· «*Λακαινῶν ἀποφθέγματα*» καὶ «*Γυναικῶν ἀρεταὶ*» ἀναδεικνύει τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν τὰς ἡρωίδας, τὰς Σπαρτιάτιδας, τὰς Θηβαίας, τὰς Φωκίδας, τὰς Ἀργείας καὶ Ἠλείας καὶ ἄλλας.

Καὶ πολιτικὴν δὲ σύνεσιν πολλαχῶς ἐπέδειξαν αἱ Ἑλληνίδες. Περιώνυμος διὰ πολιτικὴν σύνεσιν ὑπῆρξεν ἡ δαιμονία Εὔμητις, ἡ γνωριμωτάτη θυγάτηρ Κλεοβούλου τοῦ Ροδίου, ἑνὸς τῶν ἑπτὰ σοφῶν τῆς Ἑλλάδος, ἥτις καὶ Κλεοβουλίνη ὠνομάζετο ὑπὸ τοῦ πατρός. Ἐν τῷ Συμποσίῳ ὁ Χαιρωνεὺς σοφὸς εἰσάγει ταύτην μετὰ τοῦ Θαλοῦ, τοῦ ἐπιφανεστάτου τῆς Ἑλλάδος φιλοσόφου ἐν Ἰωνίᾳ, ὅστις ὑμνεῖ τὴν μεγάλην ἀρετὴν αὐτῆς. «*Τὴν σοφὴν καὶ περιβόητον ἀγνοεῖς Εὔμητιν;*» λέγει ὁ Θαλῆς ἐνταῦθα πρός τινα ἐρωτήσαντα, τίς εἶναι ἡ γυνή· «*Φρόνημα θαυμαστὸν καὶ νοῦς ἔνεστι πολιτικὸς καὶ φιλάνθρωπον ἦθος καὶ τὸν πατέρα τοῖς πολίταις πρᾳότερον ἄρχοντα παρέχει καὶ δημοτικώτερον*». Ἐθαυμάσθη δὲ ἡ Εὔμητις καὶ διὰ τὴν ἄλλην σοφίαν. Εὐφημότατα δὲ ἀναφέρονται καὶ συγγράμματα αὐτῆς, ἐν ἑξαμέτροις στίχοις γεγραμμένα[1].

[1] **Τῶν ἑπτὰ σοφῶν συμπόσιον, κεφ. 3. *Διογ. Λαερτίου* 1, 6, 89.**

Ἀλλὰ τὸ ἔνδοξον στάδιον, ἐν ᾧ πολλαὶ τῶν Ἑλληνίδων τῆς δάφνης τὸν στέφανον ἔλαβον, εἶναι τὸ τῶν γραμμάτων, τῆς ποιήσεως, τῆς τέχνης καθόλου, τῆς ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας. Ἀσχόλημα προσφιλὲς τῶν Ἑλληνίδων ἐκ παλαιοῦ χρόνου ἐγένετο, ὡς γνωστόν, ἡ ποίησις· καὶ διεκρίθησαν αὗται ἐν τῇ ποιητικῇ δημιουργίᾳ καί τινες ἀνεδείχθησν ἰσοστάσιοι πρὸς τοὺς μεγάλους ποιητάς. Προέχει μεταξὺ τῶν Ἑλληνίδων ποιητριῶν τῆς Λέσβου τὸ σέμνωμα, ἡ πολυύμνητος Σαπφώ. Εἶναι ἡ δευτέρα κορυφὴ τῆς λεσβίας σχολῆς ἡ Σαπφώ, οὐδὲν ὑπολειπομένη τοῦ Ἀλκαίου. Τὰ δὲ ποιήματα αὐτῆς, ὕμνοι μάλιστα καὶ ᾠδαὶ καὶ ὑμέναιοι, εἶναι ἀναμφηρίστως ὑπέροχα δημιουργήματα τῆς ἑλληνικῆς Μούσης, ποιητικῆς δεινότητος μεστὰ καὶ μετρικῆς πρωτοτυπίας καὶ κομψότητος καὶ κάλλους καὶ χάριτος ἀπαραμίλλου. Διὰ τοῦτο καὶ ἐτιμήθη μὲν ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἡ Σαπφώ, οἵτινες πολλαχῶς ἐμιμήθησαν αὐτήν, ἐν τοῖς πρώτοις οἱ Ρωμαῖοι ποιηταὶ Κάτουλλος καὶ Ὁράτιος, τιμᾶται δὲ σφόδρα ὑπὸ τῶν νεωτέρων. Δεκάτην Μοῦσαν ὠνόμασαν αὐτὴν οἱ παλαιοί [1], ἐποιήθη δὲ καὶ ἄγαλμα εἰς αὐτήν, ἔργον τοῦ Σιλανίωνος ἀρίστης τέχνης [2], νομίσματα δὲ μυτιληναϊκὰ ἔφερον τὴν προτομήν της [3].

Μουσικὴν παιδείαν καὶ τρόπων ἐμμέλειαν καὶ χρηστότητα θεωρεῖ ἡ Σαπφὼ κύρια παιδεύματα τῆς γυναικός. Πολυθρύλητον εἶναι τὸ εἰς τὴν ἀπαίδευτον πλουσίαν κόρην ποίημά της.

Κατθάνοισα δὲ κείσεαι, οὐδέ ποτα μναμοσύνα σέθεν
ἔσσετ' οὐδ' [ἔρος] εἰς ὕστερον· οὐ γὰρ πεδέχεις βρόδων
τῶν ἐκ Πιερίας· ἀλλ' ἀφάνης κὴν Ἀΐδα δόμοις
φοιτάσεις πεδ' ἀμαύρων νεκύων ἐκπεποταμένα [4].

Πόσην δ' ἔσχε ῥοπὴν ἡ Σαπφὼ ἐπὶ τὰς γυναῖκας τὰς τότε, δηλοῖ τῶν παρθένων ὁ θίασος, ἃς εἶχε περὶ αὐτὴν ἐν τῇ μουσοπόλῳ οἰκίᾳ της. Καὶ προήρχοντο αἱ μαθήτριαι πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος. Γνω-

---

[1] Γνωστὸν εἶναι τὸ ἐπίγραμμα·

Ἐννέα τὰς Μούσας φασίν τινες· ὡς ὀλιγώρως·
ἠνίδε καὶ Σαπφὼ Λεσβόθεν ἡ δεκάτη.

[2] *Cic.* in Verrem IV, 126.

[3] Εἰκονίζεται δὲ καὶ ἐπὶ ἀγγείων ἡ Σαπφὼ (Πρβλ. *P. Kretschmer,* Die griech. Vaseninschr. 93, 182 κ. ἑξ).

[4] Ἀπόσπ. 69.

σταὶ εἶναι Ἀνακτορία ἡ Μιλησία, Γογγύλα ἡ Κολοφωνία, Εὐνείκα ἡ Σαλαμινία, Δαμοφίλα ἐκ Παμφυλίας καὶ ἄλλαι.

Τοιαύτη ἐγένετο ἡ Λεσβία ποιήτρια καὶ τοιαύτας εἶχεν ἀρετάς, λῆροι δὲ πάντως εἶναι ὅσα ἐξετόξευσε κατὰ τῆς μεγάλης Ἑλληνίδος ἡ ἀρχαία κωμῳδία[1], ἥτις καὶ διὰ τοῦ πρώτου αὐτῆς ἱεροφάντου ἔσκωψε καὶ διέσυρε πάντα ὑπερβολικὸν νεωτερισμὸν τῶν γυναικῶν.

Ἀλλὰ μήπως ἔχει μόνην τὴν Σαπφὼ νὰ ἐπιδείξῃ ἐπιφανῆ ποιήτριαν ἡ Ἑλλάς; Ἡ ἐξ Ἀνθηδόνος τῆς Βοιωτίας Μυρτὶς ἐτόλμησε νὰ ἀγωνισθῇ πρὸς τὸν ὑψιπέτη κύκνον τῆς λυρικῆς Μούσης, τὸν δαιμόνιον Πίνδαρον[2]. Τῆς Ταναγραίας Κορίννης τὴν δόξαν ἐνισχύει ἡ παράδοσις, καθ' ἣν πεντάκις ἐνίκησε τὸν Θηβαῖον ποιητήν[3]. Εἶδεν ὁ Παυσανίας ὁ περιηγητὴς καὶ εἰκόνα ταύτης ἐν Τανάγρᾳ ἀναδουμένης τὴν κεφαλὴν διὰ ταινίας ἐπὶ τῇ νίκῃ τοῦ Πινδάρου[4]. Πολυθρύλητος δὲ εἶναι ἡ ἐκ Σικυῶνος Πράξιλλα[5] καὶ ἡ Ἀργεία Τελέσιλλα, ἥτις ἴσην πρὸς τὴν ποιητικὴν κατέλιπε καὶ πολεμικὴν δόξαν[6], ἔτι δὲ ἡ Ἤριννα, ἧς ἡ Ἠλακάτη ἐλέχθη ἰσαξία πρὸς τὰ ἔπη τὰ Ὁμηρικά[7], ἡ ἐκ Τεγέας Ἀνύτη, ἥτις καὶ ἰδίαν ποιητικὴν σχολὴν ἔσχεν ἐν Πελοποννήσῳ καὶ δι' ἀνδριάντος ἐτιμήθη καὶ ἐπῃνέθη ὡς ὁ Ὅμηρος τῶν γυναικῶν[8].

---

[1] Πρβλ. *Welcker,* Kleine Schriften II, 80—144.

[2] Πρβλ. *Κορίννης* ἀπόσπ. 12.

Μέμφομαι δὲ
καὶ λιγυρὰν Μυρτίδ' ἰώνγα,
ὅτι βανὰ φῦσ' ἔβα
Πινδάροιο πότ' ἔριν.

[3] *Αἰλιανοῦ* Ποικίλη ἱστορία 28, 25. *Σουίδας* ἐν λέξει Κόριννα.

[4] 19, 22, 3.

[5] Ἤκμασε περὶ τὸ 465 π. Χ. Ἔγραψε δὲ ὕμνους, διθυράμβους, καὶ παιᾶνας. Ἐξ αὐτῆς ἐκλήθη καὶ τὸ *Πραξίλλειον μέτρον.* Κατὰ Τατιανὸν προτομὴν αὐτῆς ἐποίησεν ὁ Λύσσιπος (Πρὸς Ἕλληνας, 52).

[6] Συγκαλέσασα, ὡς λέγεται, ἡ Τελέσιλλα τὰς γυναῖκας ἐν Ἄργει ἐπεξῆλθε κατὰ τοῦ Κλεομένους, βασιλέως τῆς Σπάρτης, καὶ ἐνίκησεν αὐτὸν (510 π. Χ. *Παυσανίου* 2, 20, 8. *Πλουτ.* Γυναικῶν ἀρεταὶ 5. *Πολυαίνου* 8, 23).

[7] Ἤκμασε περὶ τὸ 350 π. Χ., Ὑπ' ἄλλων λέγεται ἡ ποιήτρια αὕτη σύγχρονος καὶ φίλη τῆς Σαπφοῦς. Ἡ Ἠλακάτη ἦτο ποίημα ἐν ἑξαμέτροις στίχοις γεγραμμένον.

[8] Ἤκμασε περὶ τὸ 300 π. Χ. Σῴζονται δὲ αὐτῆς 22 ἐπιγράμματα πολλοῦ λόγου ἄξια. Καλεῖται δὲ καὶ *μελοποιὸς* ἡ Ἀνύτη, ἐξ οὗ εἰκάζεται ὅτι ἔγραψε καὶ μελικὰ ποιήματα. *Θῆλυν Ὅμηρον* ὀνομάζει αὐτὴν ὁ Ἀντίπατρος (Anthol. Palat. IX, 26. Christ-Schmidt, II, 155).

Πρὸς δὲ τούτοις ἡ Μυρὼ ἡ ἐκ Βυζαντίου, ἡ Νοσσὶς ἡ ἐκ Λοκρῶν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ἡ Μοσχίνη ἡ ἐξ Ἀττικῆς καὶ ἡ θυγάτηρ αὐτῆς Ἡδύλη[1] καὶ ἄλλαι δαφνοστεφεῖς ἱέρειαι τῆς ἑλληνικῆς Μούσης.

Καὶ ὄχι μόνον εἰς τὴν ποίησιν εὐδοκίμησαν αἱ Ἑλληνίδες πάλαι, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἄλλας τέχνας καὶ εἰς τὰς ἐπιστήμας. Ἡ μουσικὴ καταλέγει εἰς τὸν θίασον αὐτῆς τὴν ὀνομαστὴν κιθαρῳδὸν Γλαύκην[2], ἡ ζωγραφικὴ τὴν Ἀρισταρέτην[3] καὶ τὴν Ἀναξάνδραν[4], ἡ ἰατρικὴ τὴν Ἁγνοδίκην καὶ τὴν Ἀσπασίαν καὶ τὴν Ὀλυμπιάδα καὶ τὴν Παμφίλην καὶ τὴν Βερενίκην[5]· αἱ φυσικαὶ καὶ μαθηματικαὶ ἐπιστῆμαι σεμνύνονται διὰ τὴν Ἀγανίκην καὶ τὴν Νικοβούλην καὶ τὴν Θεοδώραν καὶ ἄλλας[6], περὶ ὧν μακρὸν θὰ ἦτο νὰ ὁμιλήσωμεν πρὸς ὑμᾶς.

Ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη, ἥτις ἔχει τὰς πολυπληθεστάτας νὰ ἐπιδείξῃ τῶν ἱερειῶν, εἶναι ἀναντιρρήτως ἡ φιλοσοφία. Ἐν πάσαις ταῖς ἑλληνικαῖς φιλοσοφικαῖς σχολαῖς, αἵτινες εἶναι τὰ πρῶτα πανεπιστήμια, συναντῶμεν μαθητρίας, καὶ καθηγητρίας δ' ἔτι, Ἑλληνίδας διαπρεπούσας καὶ ἁμιλλωμένας ἐνίοτε πρὸς τοὺς ἄνδρας. Πρώτην τούτων στεφανοῦμεν τὴν περιώνυμον Θεανώ, τῆς πυθαγορείου σχολῆς τὸ ἀγλάϊσμα, ἥτις τόσον διαπρέπει μεταξὺ τῶν παλαιοτέρων Ἑλληνίδων φιλοσόφων, ὅσον ἡ Σαπφὼ διαλάμπει μεταξὺ τῶν Ἑλληνίδων ποιητριῶν. Ἐν Κρότωνι τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος εἶδεν ἡ Θεανὼ τὸ πρῶτον φῶς τοῦ ἡλίου, ἔρως δὲ πρὸς τὴν γνῶσιν ἀκάθεκτος ἤγαγεν αὐτὴν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ θείου Πυθαγόρου. Ἡ εὐφυΐα, ἡ ἐπιμέλεια, καὶ αἱ ἄλλαι ἀρεταὶ αὐτῆς ἐξέπληξαν πάντας, πρῶτον αὐτὸν τὸν μέγαν σοφόν, καὶ ἡ μαθήτρια δὲν ἐβράδυνε νὰ γίνῃ πολύτιμος αὐτοῦ σύζυγος καὶ συνεργάτις[7]. Πῶς ἐννοεῖ τὴν μόρφωσιν τῆς γυναικὸς ἡ

---

[1] *Christ-Schmidt,* αὐτόθι. Ἡ Νοσσὶς ἤκμασε περὶ τὸ 300 π. Χ. Ἔλεγε δὲ αὐτὴν ἰσάμιλλον πρὸς τὴν Σαπφώ.

[2] Ἤκμασεν ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου (Πρβλ. *Θεοκρίτου* Εἰδύλλια 4, 31, ἔκδ. Frietzsche - Hiller, 1881, σελ. 89 καὶ Ἀθηναίου 4, 176 D).

[3] *Plin.* 35, 11, 40.

[4] *Κλήμ.* Στρωμ. 4, 528.

[5] Πρβλ. *Poestion.* Griech. Philosophinnen[2], 1885, σελ. 320 κ. ἑξ.

[6] Αὐτόθι, σελ. 356 κ. ἑξ.

[7] Ἄλλοι λέγουσι τὴν Θεανὼ μαθήτριαν μόνον, ἄλλοι δὲ πάλιν σύζυγον μόνον τοῦ Πυθαγόρου.

Θεανώ, γίνεται φανερὸν ἐξ ὅσων περὶ αὐτῆς διηγοῦνται οἱ μεταγενέστεροι, οἵτινες διὰ μυρίων ἐπαίνων περιβάλλουσι τὴν σοφὴν ταύτην Ἑλληνίδα. Πρώτη τῆς γυναικὸς ἀρετὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ εὐκοσμία καὶ ἡ τοῦ οἴκου καλὴ διοίκησις. Πῶς θὰ γίνῃς ἔνδοξος; ἠρώτησέ τις, λέγεται, τὴν Θεανώ· ἐκείνη δὲ ἀπήντησε τὸν ὁμηρικὸν μεταβάλλουσα στίχον

ἱστὸν ἐποιχομένη καὶ ἐμὸν λέχος ἀντιόωσα[1].

Ἀλλ' ἡ Θεανὼ δὲν ὑπῆρξε μόνον τῆς οἰκοδεσποίνης πρότυπον, ἀλλὰ καὶ ἐπιστήμων καὶ συγγραφεύς, ὡς δηλοῖ μάλιστα ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις, ἥτις πολλὰ συγγράμματα ἀναφέρει εἰς αὐτήν, ποιήματα καὶ ἐπιστολὰς καὶ ἄλλα.

Τῆς μεγάλης μητρὸς ἀντάξιαι ἐγένοντο τῆς Θεανοῦς αἱ θυγατέρες Μυῖα καὶ Ἀριγνώτη[2]. Ἐξ ἴσου δ' ἐθαυμάσθησαν διὰ τὴν σοφίαν καὶ πολλαὶ ἄλλαι μαθήτριαι τῆς πυθαγορείου σχολῆς, τῆς τε παλαιᾶς καὶ τῆς νέας, ἡ Τιμύχα, ἡ Περικτιόνη, ἡ Μέλισσα, ἡ Φίντυς, ἡ Πτολεμαΐς ἡ Κυρηναία καὶ ἄλλαι, εἰς ἃς καὶ συγγράμματα ἀποδίδονται, φιλοσοφικὰ καὶ μουσικὰ καὶ ἄλλα. Ἀναγράφομεν τῆς μὲν Φίντυος τὸ «*περὶ γυναικὸς σωφροσύνας*», τῆς δὲ Μελίσσης ἐπιστολὴν πρὸς Κλεαρέτην «*περὶ εὐκοσμίας γυναικός*», τῆς δὲ Περικτιόνης «*περὶ σοφίας*» καὶ «*περὶ γυναικὸς ἁρμονίας*»[3].

Εἰς τὴν σωκρατικὴν σχολὴν Ἑλληνίδες φιλόσοφοι δύνανται νὰ ταχθῶσιν ἡ ἐκ Μαντινείας Διοτίμα καὶ ἡ πολυθρύλητος Ἀσπασία. Καὶ τίς μὲν ἦτο ἡ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὑμνουμένη Διοτίμα, ἣν ἡ παράδοσις λέγει ἱέρειαν τοῦ Λυκαίου Διός, δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς[4]. Τὴν δὲ Ἀσπασίαν τὴν Μιλησίαν οὐδεὶς ἀγνοεῖ. Εἶναι ἡ δαιμονία ἐκείνη γυνή, ἥτις καὶ τὸν Σωκράτη ἐδίδαξεν, ἐσαγήνευσε δὲ τὸν μέγαν πολιτικὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τὸν Ὀλύμπιον Περικλέα, κατέπληξε

---

[1] Παρὰ *Στοβαίῳ* 74, 32. Πρβλ. Ἰλιάδ. Α 31.

[2] *Πορφυρίου* Βίος Πυθαγ. 4. *Ἰαμβλίχου* Βίος Πυθαγ. 170. *Σουΐδα* ἐν λέξ. *Θεανώ, Μυῖα, Ἀριγνώτη* κ. ἄ.

[3] Ὁ Ἰάμβλιχος λέγει ὅτι δέκα καὶ ἑπτὰ ἐγένοντο αἱ ἐπιφανέσταται Πυθαγόρειαι φιλόσοφοι (Βίος Πυθαγ. 267), ἀλλὰ καταλέγει εἰς ταύτας καὶ τὴν πλατωνικὴν Λασθένειαν.

[4] Πόσον τιμᾷ τὴν Διοτίμαν ὁ Πλάτων, φαίνεται ἐκ τοῦ Συμποσίου (201 D κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ *Ἀριστείδου* 46 καὶ *Κλήμ.* Στρωμ. 6, 755 κ. ἄ. καὶ *Pauly-Wissowa* Realencykl. V, 1905, σελ. 1147).

δὲ πάντας τοὺς συγχρόνους σοφούς, οὓς συνήθροιζε περὶ αὐτὴν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Περικλέους[1].

Τῆς κυνικῆς σχολῆς σέμνωμα ὑπῆρξεν ἡ Ἱππαρχία, ἀδελφὴ τοῦ φιλοσόφου Μητροκλέους, ἥτις ἐζήλωσε τὸν βίον καὶ τὰ διδάγματα τοῦ κυνικοῦ Κράτητος[2].

Τὴν κυρηναϊκὴν σχολὴν ἐκόσμησεν ἡ σοφωτάτη καὶ σωφρονεστάτη θυγάτηρ τοῦ Ἀριστίππου, τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς σχολῆς, ἡ Ἀρήτη, ἥτις καὶ τὸν υἱὸν Ἀρίστιππον ἐδίδαξε τὴν φιλοσοφίαν[3].

Ἐν τῇ μεγαρικῇ σχολῇ ἐθαυμάσθησαν διὰ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀρετὴν αἱ πέντε θυγατέρες τοῦ Διοδώρου, τοῦ προϊσταμένου τῆς σχολῆς, Μενεξένη καὶ Ἀργεία καὶ Θεογνὶς καὶ Ἀρτεμισία καὶ Παντάκλεια, ὧν ἔπαινον ἔγραψεν ὕστερον ὁ Φίλων, ὁ διδάσκαλος τοῦ φιλοσόφου Καρνεάδου[4].

Καύχημα τῆς μεγαρικῆς σχολῆς εἶναι καὶ ἡ τοῦ Στίλπωνος μαθήτρια Νικαρέτη ἡ ἐκ Μεγάρων[5].

Τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας διαπρεπεῖς μαθήτριαι ἐγένοντο ἡ ἐκ Φλιοῦντος Ἀξιοθέα καὶ ἡ ἐκ Μαντινείας Λασθένεια[6].

Καὶ ἡ νέα δὲ πλατωνικὴ σχολὴ πολλὰς ἔχει θιασώτιδας νὰ ἐπιδείξῃ. Ἀναγράφομεν τὴν Σωσιπάτραν, μητέρα καὶ διδάσκαλον τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ διδάξαντος Ἀντωνίου[7], τὴν Ἀσκληπιγένειαν, θυγατέρα τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ προϊσταμένου τῆς σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἧς ἤκουσεν ὁ φιλόσοφος Πρόκλος[8], καὶ τὴν περιύμνητον Ὑπατίαν. Ἡ Ὑπατία εἶναι τῶν ἱερειῶν τῆς νέας πλατωνικῆς σχολῆς τὸ στεφάνωμα. Τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰ μαθηματικὰ ἐδίδασκε τοῦ Θέωνος ἡ θυγάτηρ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὸν Ε′ μ. Χ. αἰῶνα, ἔπεσε δέ, ὡς γνωστόν, θῦμα τοῦ θρησκολήπτου χριστιανικοῦ ὄχλου τῆς πόλεως ταύτης. Πόσον δὲ διὰ τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀρετῆς αὐτῆς εὐδοκίμει ἡ περιφανὴς φιλόσοφος, δεικνύει τῶν μαθητῶν της ὁ θαυμασμός, οἵτινες ἀθρόοι συνέρ-

---

[1] *Pauly-Wissowa*, αὐτόθι I, 1896, σ. 1716 κ. ἑξ.

[2] *Διογ. Λαερτίου* 6, 96.

[3] *Στράβ.* 17, 3, 22. *Κλήμ.* Στρωμ. 4, 523 A. *Διογ. Λαερτ.* 2, 72, 84, 86 κ.ἄ.

[4] Κατὰ Ἱερώνυμον.

[5] *Ἀθηναίου* 13, 596 C.

[6] *Διογ. Λαερτ.* 3, 31, 4, 5 κ. ἄ. Παραδίδεται δὲ περὶ τῆς Ἀξιοθέας ὅτι καὶ ἀνδρικὰ περιεβάλλετο ἐνδύματα (*Διογ. Λαερτ.* 3, 31).

[7] Κατὰ Εὐνάπιον,

[8] *Μαρίνου* Πρόκλος, κεφ. 28.

ρεον περὶ αὐτὴν καὶ ἐξηρτῶντο ἀπὸ τῶν χειλέων της. Ὁ σοφὸς ἐπίσκοπος Πτολεμαΐδος Συνέσιος γεραίρων αὐτὴν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς λέγει καὶ τὰ ἑξῆς:

«Εἰ δὲ θανόντων περ καταλήθοντ' εἰν' Ἀΐδαο,
αὐτὰρ ἐγὼ κἀκεῖ τῆς φίλης Ὑπατίας μεμνήσομαι» [1].

Ἀΐδιον δὲ μνημεῖον εἰς τὴν μεγάλην ταύτην Ἑλληνίδα ἔστησε καὶ ὁ σύγχρονος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ποιητὴς Παλλαδᾶς, ὅστις ἔν τινι ἐπιγράμματι ὠνόμασεν αὐτὴν

ἄχραντον ἄστρον τῆς σοφῆς παιδεύσεως [2].

Τοιαύτη ἡ τῆς γυναικὸς ἰσοτιμία ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, τοιαύτη δὲ ἡ τότε Ἑλληνίς. Ὁποία δ' ἐγένετο ἐν ταῖς ἔπειτα περιόδοις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δεικνύουσιν ἡ Ἀθηναΐς, ἡ ὕστερον αὐτοκράτειρα Εὐδοκία, ἡ Κασσιανή, Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία, Ἄννα ἡ Κομνηνὴ καὶ ἄλλαι σοφαὶ Ἑλληνίδες, ἃς ἄλλοι ἀνέλαβον νὰ ὑμνήσωσιν ἐν τῷ συνεδρίῳ τούτῳ. Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι τῆς Ἑλλάδος τὸ παράδειγμα θὰ χειραγωγήσῃ τοὺς μέλλοντας νὰ ρυθμίσωσιν ἐπὶ τὸ σκοπιμώτερον καὶ λυσιτελέστερον τὸν νέον τῆς Ἑλληνίδος βίον, εἰς δὲ τὸν στέφανον τῶν ἀδαμάντων τῶν μεγάλων Ἑλληνίδων τοῦ παρελθόντος, ὃν δι' ὀλίγων ἐπεδείξαμεν εἰς ὑμᾶς, πλείστας καὶ ἄλλας θὰ προσθέσῃ ἡ νέα περίοδος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἧς ἡ βάσις στερεὰ καὶ ἀκλόνητος τίθεται σήμερον διὰ τῶν μεγαλουργημάτων τῶν γενναίων προμάχων τῶν ἑλληνικῶν δικαίων, οὓς διὰ τῶν εὐγενῶν ἰδεωδῶν ἐγαλούχησαν αἱ ὑπέροχοι μητέρες τῆς μεγάλης καὶ ἐνδόξου Ἑλλάδος, τῆς αἰωνίας πατρίδος παντὸς ὅ,τι καλὸν καὶ γενναῖον καὶ ὑψηλὸν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος.

---

[1] Ἐπιστ. 124. Πρβλ. Ἰλιάδ. Χ 389.
[2] *Anthol. Palat*, IX, 400.

Η ΑΥΤΟΧΕΙΡΙΑ*

Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Ἡ αὐτοχειρία, ἤτοι ἡ ἑκουσία καὶ αὐτοπροαίρετος ἀφαίρεσις τῆς ζωῆς, εἶναι μία τῶν φοβερῶν πληγῶν, αἵτινες ἐκ παλαιοτάτου χρόνου λυμαίνονται τὰς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων. Παρ' Ὁμήρῳ ἤδη φέρονται ταύτης παραδείγματα. Ἐν τῇ Ἰλιάδι φοβεῖται ὁ Ἀντίλοχος, μὴ ὁ Ἀχιλλεὺς αὐτοκτονήσῃ ἕνεκα τῆς σφοδροτάτης λύπης, ἥτις κατέλαβεν αὐτὸν μαθόντα τὸν θάνατον τοῦ προσφιλοῦς Πατρόκλου. Ἐνθυμοῦνται ὅσοι ἀνέγνωσαν ἐν τῇ Ἰλιάδι τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος σκηνήν·

τὸν δ' ἄχεος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα·
ἀμφοτέρῃσι δὲ χερσὶν ἑλὼν κόνιν αἰθαλόεσσαν
χεύατο κὰκ κεφαλῆς, χαρίεν δ' ᾔσχυνε πρόσωπον·
νεκταρέῳ δὲ χιτῶνι μέλαιν' ἀμφίζανε τέφρη·
αὐτὸς δ' ἐν κονίῃσι μέγας μεγαλωστὶ τανυσθεὶς
κεῖτο, φίλῃσι δὲ χερσὶ κόμην ᾔσχυνε δαΐζων.
Ἀντίλοχος δ' ἑτέρωθεν ὀδύρετο δάκρυα λείβων
χεῖρας ἔχων Ἀχιλῆος· ὁ δ' ἔστενε κυδάλιμον κῆρ·
δείδιε γὰρ μὴ λαιμὸν ἀπαμήσειε σιδήρῳ[1].

Ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσείᾳ, ἐν ᾗ εἰσάγεται ὁ Ὀδυσσεὺς κατερχόμενος εἰς τοῦ Πλούτωνος καὶ τῆς Περσεφόνης τὰ βασίλεια καὶ διηγούμενος τὰ κατὰ τοὺς νεκρούς, οὓς εἶδεν ἐν τῷ Ἅδῃ, καὶ τὰς αἰτίας δι' ἃς ἀπέθανον, γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς Ἐπικάστης, ἤτοι τῆς Ἰοκάστης, τῆς δυσμοίρου μητρὸς τοῦ Οἰδίποδος, ἥτις κατὰ τὰς παλαιοτάτας παραδόσεις ἐξ ἀγνοίας τὸν υἱὸν εἰς γάμον λαβοῦσα μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ πράγματος ηὐτοκτόνησεν ὑπὸ λύπης διὰ βρόχου ἀναρτήσασα ἑαυτήν.

---

* Διάλεξις γενομένη ἐν τῇ «Ἑταιρείᾳ Ὑγιεινῆς» τῇ 26 Μαΐου 1917 ἐν τῇ Σιναίᾳ Ἀκαδημίᾳ.

[1] Σ 22 κ. ἑξ.

Ἐν τοῖς ἑξῆς στίχοις περιγράφει ταῦτα ὁ ποιητής·

Μητέρα τ' Οἰδιπόδαο ἴδον, καλὴν Ἐπικάστην,
ἣ μέγα ἔργον ἔρεξεν ἀϊδρείῃσι νόοιο
γημαμένη ᾧ υἷι· ὁ δ' ὃν πατέρ' ἐξεναρίξας
γῆμεν· ἄφαρ δ' ἀνάπυστα θεοὶ θέσαν ἀνθρώποισιν·
Ἀλλ' ὁ μὲν ἐν Θήβῃ πολυηράτῳ ἄλγεα πάσχων
Καδμείων ἤνασσε θεῶν ὀλοὰς διὰ βουλάς·
ἡ δ' ἔβη εἰς Ἀΐδαο πυλάρταο κρατεροῖο
ἁψαμένη βρόχον αἰπὺν ἀφ' ὑψηλοῖο μελάθρου
ᾧ ἄχεϊ σχομένη· τῷ δ' ἄλγεα κάλλιπ' ὀπίσσω
πολλὰ μάλ', ὅσσα τε μητρὸς Ἐρινύες ἐκτελέουσιν[1].

Πολὺ συχνοτέρα ἐγένετο ἡ αὐτοχειρία κατὰ τοὺς ἔπειτα χρόνους ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ρώμῃ, ἀληθὴς δὲ μάστιξ εἶναι ἐν ταῖς κοινωνίαις τῆς σήμερον. Ἡ Ἀπογραφικὴ ἐλέγχει μάλιστα ὅτι τὸ κακὸν ὁσημέραι αὐξάνει, ἀναγράφει δὲ καταπληκτικοὺς ἀριθμοὺς τῶν καθ' ἕκαστον ἔτος ἐν ταῖς διαφόροις εὐρωπαϊκαῖς χώραις αὐτοκτονούντων. Κατά τινα ἐσχάτως γενομένην ἀπογραφὴν ἐπὶ 1.000.000 κατοίκων κατ' ἔτος πίπτουσιν αὐτόχειρες κατὰ μέσον ὅρον

ἐν Σαξονίᾳ	320	ἐν Βάδῃ	190
ἐν Δανίᾳ	250	ἐν Αὐστρίᾳ	190
ἐν Ἑλβετίᾳ	220	ἐν Βυρτεμβέργῃ	150
ἐν Γαλλίᾳ	210	ἐν Βαυαρίᾳ	130
ἐν Πρωσσίᾳ	190	ἐν Βελγίῳ	110

Καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις δὲ χώραις οὐχὶ ἐλάσσονα θύματα ἀριθμεῖ ἡ αὐτοχειρία.

Ὅτι δὲ καὶ παρ' ἡμῖν συχνὴ εἶναι κατὰ τοὺς νῦν χρόνους ἡ ἑκουσία ἔξοδος ἐκ τοῦ βίου, ἀρκεῖ νὰ δείξῃ καὶ πρόχειρος ἐξέτασις τῶν πραγμάτων. Πληθὺς αὐτοκτονιῶν, μία σχεδὸν καθ' ἑκάστην, ἀναγράφονται κατὰ τὸν παρόντα μῆνα Μάϊον ἐν τῷ ἡμερησίῳ τύπῳ. Καὶ οὐχὶ μόνον τὸ γῆρας τὸ χαλεπόν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκμάζουσα ἡλικία, ἔτι δὲ τὸ ἔαρ τοῦ βίου, ἡ νεότης ἡ χρυσῆ, καὶ τοῦ πλούτου πολλάκις

[1] Ὀδ. λ 271 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ *Σιμωνίδου* τοῦ Ἀμοργίνου (625 π.Χ.)
Οἱ δ' ἀγχόνην ἅψαντο δυστήνῳ μόρῳ
καὐτάγρετοι λείπουσιν ἡλίου φάος (1, 17).

καὶ τῆς χλιδῆς καταφρονοῦσα ἐπιφέρει καθ' ἑαυτῆς τὸν θάνατον. Καὶ βυθίζονται εἰς πένθος μητέρες πολιαὶ καὶ καταλείπονται τέκνα ὀρφανὰ καὶ ἀνακόπτονται πόθων ὄνειρα καὶ φροῦδαι ἀποδεικνύονται περὶ τοῦ μέλλοντος ἐλπίδες.

Τίνες οἱ λόγοι οἱ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν αὐτοχειρίαν ἄγοντες; Εἶναι θεμιτὴ ἡ αὐτοχειρία; Ὑπάρχουσι μέσα πρὸς ἀποτροπὴν τῶν ἀνθρώπων ἀπ' αὐτῆς; Ταῦτα τὰ ζητήματα, προβάλλονται μάλιστα εἰς τοὺς κηδομένους τῆς εὐεξίας τοῦ σώματος τοῦ κοινωνικοῦ, ψυχολόγους, ἠθικολόγους, κοινωνιολόγους, ἰατρούς.

1. Αἰτίαι τῆς αὐτοχειρίας.

Δὲν θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν τοὺς λόγους τῶν ἐκ φρενοπαθείας αὐτοχειριῶν· τὸ ζήτημα τοῦτο καταλείπομεν εἰς τοὺς ψυχιάτρους[1] θὰ ἐπιδράμωμεν μᾶλλον τὰ αἴτια τῆς ἐν ἐχεφροσύνῃ καὶ ἐν ψυχικῇ παραφορᾷ ἐπιχειρουμένης αὐτοκτονίας. Ὅτι δὲ οὐχὶ πᾶσα αὐτοχειρία ἔχει ἀφετηρίαν φρενικὰ νοσήματα, ὡς ἐδιδάχθη ἄλλοτε[2] καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐλέγχει παρατήρησις καὶ ἡ καθ' ἑκάστην πεῖρα τεκμηριοῖ καὶ τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα ἐπιμαρτυροῦσιν. Ἡ ἐπιστημονικὴ παρατήρησις δεικνύει ὅτι ἐπὶ 100 ἀποπειρωμένων αὐτοχειρίαν μόνον περὶ τοὺς 30 εἶναι φρενοπαθεῖς[3]. Καὶ νόσοι δὲ ὀδυνηραὶ ἢ ἀνίατοι καὶ λῦπαι παντοῖαι καὶ μεταμέλειαι καὶ ἔλεγχοι συνειδήσεως καὶ φόβοι τιμωρίας καὶ ζηλοτυπία καὶ ἔρως καὶ τὰ τοιαῦτα γίνονται συνήθως αἰτίαι αὐτοκτονιῶν.

Ἐκ τῆς Ἀπογραφικῆς μανθάνομεν ὅτι ἐν Γαλλίᾳ τῷ 1897 ηὐτοκτόνησαν:

ἐκ φρενικῶν νοσημάτων	1363
ἐκ μέθης	1174
ἐκ σωματικῶν πόνων	1729
ἐξ οἰκογενειακῶν συμφορῶν	1000
ἐξ ἄλλων δυστυχημάτων	1530

Παραπλήσια δὲ εἶναι τὰ διδάγματα τῆς Ἀπογραφικῆς τῶν μαθητικῶν αὐτοκτονιῶν. Κατὰ τὰς παρατηρήσεις τοῦ Guttstadt, κατὰ τὰ ἔτη 1883—1888 ηὐτοκτόνησαν ἐν Πρωσσίᾳ μαθηταί:

[1] Πρβλ. *Kraepelin*, Psychiatrie I, ἔκδ. 7η, 1903, σελ. 437 κ. ἑξ.
[2] *Kraepelin*, αὐτόθι, σελ. 375.
[3] *Kraepelin*, αὐτόθι.

ἐκ φρενικῶν νοσημάτων	26
ἐκ φόβου πρὸς τὰς ἐξετάσεις	17
ἐκ προσβολῆς	19
ἐκ φόβου τιμωρίας	70
ἐκ κακῆς μεταχειρήσεως	13

Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ Ἱστορία ὅτι καὶ ἐχέφρονες καὶ δὴ κατόπιν σκέψεως ἢ καὶ ἐν ψυχικῇ παραφορᾷ ἐξέρχονται ἐκ τοῦ βίου. Κυνικοὶ καὶ Στωικοὶ καὶ ἄλλων φιλοσοφικῶν σχολῶν ὀπαδοὶ ἐν ψυχικῇ γαλήνῃ κατὰ τὰ παρ' αὐτοῖς κρατοῦντα δόγματα ἐτελεύτων τὸν βίον δι' αὐτοχειρίας[1]. Ὁ Θεμιστοκλῆς κατὰ τὴν παράδοσιν ἑκὼν ἐτελεύτησε τὸν βίον αἷμα ταύρου πιών, ἵνα μή, καθ' ἣν εἶχε δώσει ὑπόσχεσιν, ὑπηρετήσῃ εἰς τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν μέλλοντα νὰ στρατεύσῃ ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα[2]. Ὁ Δημοσθένης ἔπιε κώνειον, ἵνα μὴ πέσῃ εἰς χεῖρας τῶν Μακεδόνων[3]. Ὁ Ἰσοκράτης ἀπεκαρτέρησε, λέγεται, ἐπέβαλε δῆλα δὴ εἰς ἑαυτὸν τὸν ἐξ ἀσιτίας θάνατον μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ συμφοράν, ἐπειδὴ ἐψεύσθη τῶν ἐλπίδων, ἃς εἶχε περὶ τοῦ Φιλίππου[4]. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς φιλόσοφος Κλεόμβροτος ὁ Ἀμβρακιώτης ηὐτοκτόνησεν, ἀφ' οὗ ἀνέγνωσε τὸν περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς διάλογον τοῦ Πλάτωνος, ὡς μαρτυρεῖ τὸ γνωστότατον ἐκεῖνο ἐλεγεῖον τοῦ Καλλιμάχου·

Εἴπας Ἥλιε χαῖρε Κλεόμβροτος Ὠμβρακιώτης
ἧλατ' ἀφ' ὑψηλοῦ τείχεος εἰς Ἀΐδην,
ἄξιον οὐδὲν ἰδὼν θανάτου κακὸν ἀλλὰ Πλάτωνος
ἓν τὸ περὶ ψυχῆς γράμμ' ἀναλεξάμενος[5].

---

[1] Ἴδε κατωτέρω.

[2] *Πλουτ.* Θεμιστοκλῆς, κεφ. 31.

[3] *Πλουτ.* Δημοσθένης, κεφ. 29.

[4] Ἀλλ' εἰς τὴν παράδοσιν ταύτην (Πρβλ. *Πλουτ.*, Βίοι τ. δέκα ῥητόρων
338 B *«ἐξελθεῖν δὲ τοῦ βίου (τὸν Ἰσοκράτη) οἱ μὲν ἐναταῖόν φασι σίτων ἀποσχόμενον, οἱ δὲ τεταρταῖον ἅμα ταῖς ταφαῖς τῶν ἐν Χαιρωνείᾳ πεσόντων»*. *Διον.* Ἰσοκρ., κεφ. 1. *Πανσαν.* I, 18, 8. *Λουκιανοῦ* Μακροβ. 23. *Ζωσίμου* κεφ. 1 *«ἀποκαρτερήσας δ' ἐτελεύτησεν»)* ἀντιλέγει ἡ τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἰσοκράτους (Πρβλ. *Blass*, Att. Beredsankeit[2], σελ. 96 κ. ἑξ. *Christ - Schmidt*, Gesch. d. Griech. Literaturg. I, 1908, σελ. 535). Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ περὶ πολλῶν ἄλλων λέγεται ὅτι ἐπέβαλον εἰς ἑαυτοὺς τὸν δι' ἀσιτίας θάνατον, οἷον τοῦ Ἀναξαγόρου (Πρβλ. *Διογ. Λαερτ.* B, 3, 13 κ. ἑξ.), τοῦ Δημοκρίτου (*Λουκ.* Μακρόβ. 18) καὶ τοῦ Γοργίου (αὐτόθι, 23). Ἡ παράδοσις, καθ' ἣν ὁ Ἀριστοτέλης ἐτελεύτησε τὸν βίον, διὰ κωνείου ἢ ἐν τοῖς ὕδασι τοῦ Εὐρίπου δὲν εἶναι ἀληθὴς (Πρβλ. *Zeller*, Phil. d. Griechen, II, 2[3], σελ. 40, 4).

[5] Πρβλ. *Cic.* Tuscul. disput. I, 34, 83.

Παρεμφερεῖς αὐτοκτονιῶν ἀφορμὰς παρέχει ἡ τῆς Ρώμης ἱστορία. Ἐνθυμήθητε τὴν αὐτοχειρίαν τῆς περιωνύμου Λουκρητίας, τῆς σώφρονος συζύγου Ταρκυνίου τοῦ Κολλατίνου, ἥτις ηὐτοκτόνησε μὴ δυναμένη νὰ φέρῃ τὴν ὑπὸ τοῦ Σέξτου Ταρκυνίου ἐπιγενομένην εἰς αὐτὴν ἀτίμωσιν[1]· καὶ τὴν τῆς Ἀρρίας, τῆς ἡρωικῆς γυναικὸς τοῦ Καικίνα Παίτου, ἥτις τὴν αἰσχύνην φεύγουσα ἔπεσε μετὰ τοῦ συζύγου αὐτόχειρ[2]· ἔτι δὲ τὴν τοῦ Κάτωνος[3] καὶ τὴν τοῦ Βρούτου[4] καὶ τὴν τοῦ Κασσίου[5] καὶ τὴν τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας[6].

Οὐδὲν διαφέρουσιν αἱ τῶν αὐτοκτονιῶν αἰτίαι, ἃς παρέχει ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγῳδία, ἥτις ἐν τοῖς πλείστοις εἶναι εἰκὼν τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ. Ὁ Αἴας ἐν τῷ ὁμωνύμῳ τοῦ Σοφοκλέους δράματι αὐτοκτονεῖ, ἵνα τὴν τιμὴν ἐπανορθώσῃ, διότι ἐδόθησαν μὲν εἰς τὸν Ὀδυσσέα τὰ ὅπλα ὧν ἔκρινεν ἑαυτὸν ἄξιον, ὁρμήσας δ᾽ ἐκ τούτου νὰ φονεύσῃ τοὺς Ἀτρείδας καὶ τοὺς στρατιώτας ἔπαθε τὰς φρένας καὶ ἔσφαξε τὰ ποίμνια[7]. Ἡ Ἰοκάστη ἐν τῷ Οἰδίποδι τυράννῳ, ὡς παρ᾽ Ὁμήρῳ, ἀναρτᾷ ἑαυτήν, ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ φέρῃ τὴν αἰσχύνην[8]. Ὁ Αἵμων ἐν Ἀντιγόνῃ πίπτει ἐπὶ τοῦ ἰδίου ξίφους τὸ μὲν διὰ τὴν ἀπόγνωσιν, ἐπειδὴ ἀπώλεσε τὴν εἰς θάνατον καταδικασθεῖσαν καὶ ἑαυτὴν ἀναρτήσασαν μνηστήν, τὸ δὲ διὰ μεταμέλειαν, ὅτι ἔστρεψε κατὰ τοῦ πατρὸς τὸ ξίφος[9]. Ἡ Εὐρυδίκη ἐν τῷ αὐτῷ δράματι ἀποσφάττει ἑαυτὴν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Αἵμονος[10]. Ἡ Δηϊάνειρα ἐν ταῖς Τραχινίαις πλήττει ἑαυτὴν διὰ φασγάνου μεταμεληθεῖσα διὰ τὴν ἀπερισκεψίαν μεθ᾽ ἧς προυκάλεσε τοῦ Ἡρακλέους τὸν θάνατον διὰ τοῦ χιτῶνος τοῦ Κενταύρου Νέστου[11].

Τοῦ ἔρωτος θύματα πίπτουσιν αὐτόχειρες παρ᾽ Εὐριπίδῃ ἡ Φαίδρα, ἡ Εὐάδνη, ἡ Σθενέβοια. Ἡ Φαίδρα ἀπέκτεινεν ἑαυτὴν δι᾽ ἀγχό-

---

[1] *Πλουτ.*, Γυναικῶν ἀρεταί, 14 κ. ἄ.
[2] *Δίων.* Κασσ. 60, 16.
[3] *Πλουτ.* Κάτων, κεφ. 68 κ. ἑξ.
[4] *Πλουτ.* Βροῦτος. κεφ. 43.
[5] Αὐτόθι, κεφ. 52.
[6] *Πλουτ.* Ἀντώνιος, κεφ. 76, 85 κ. ἑξ.
[7] Πρβλ. στίχ. 430 κ. ἑξ. κ. ἄ.
[8] Στίχ. 1234 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Ἀντιγ., στίχ. 55.
[9] Στίχ. 1234—1239.
[10] Στίχ. 1244 κ. ἑξ.
[11] Στίχ. 812 κ ἑξ.

νης, αἰσχυνθεῖσα διότι ἀπεκάλυψε τὸν ἑαυτῆς ἔρωτα εἰς τὸν Ἱππόλυτον, ὅστις κατεφρόνησεν αὐτῆς[1]. Ἡ δ' Εὐάδνη ἀπαρηγόρητος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ συζύγου ἔκαυσεν ἑαυτὴν ἐπὶ τῆς πυρᾶς αὐτοῦ νεκροῦ[2]. Ἡ Σθενέβοια ἀπέθανε διὰ κωνείου, ἐπειδὴ ὁ ἄτεγκτος Βελλεροφόντης ἀπέκρουσε τὸν ἔρωτα αὐτῆς[3].

Σημειωτέον δὲ ὅτι παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς πυκναὶ εἶναι καὶ αἱ ἐκ παλαιῶν ἐθίμων καὶ προλήψεων αὐτοχειρίαι. Παρὰ τοῖς Κείοις πάλαι, κατ' ἔθιμον, πολλοὶ ἐτελεύτων διὰ κωνείου τὸν βίον, ἵνα ἀποφεύγωσι τὰς ἐκ τοῦ γήρατος ἐνοχλήσεις[4]. Καὶ τῶν Γότθων πολλοὶ ηὐτοκτόνουν, ἐπειδὴ αἰσχρὸν παρ' αὐτοῖς ἐνομίζετο τὸ θνήσκειν θάνατον φυσικόν. Ἐν Ἰνδικῇ καὶ σήμερον ἔτι αἱ χῆραι, ὡς ἡ τοῦ Εὐριπίδου Εὐάδνη, καίουσιν ἑαυτὰς ἐπὶ τῆς πυρᾶς ἢ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ θνήσκοντος συζύγου[5].

Παραπλησία εἶναι ἡ αὐτοχειρία ἡ ἐν Ἰαπωνίᾳ καλουμένη Harakiri. Κατὰ ταύτην ὁ εἰς τὸν ἑαυτοῦ κύριον ἀφωσιωμένος αὐτοκτονεῖ μετὰ τὸν ἐκείνου θάνατον, διανοίγων τὴν κοιλίαν συνήθως δι' ἐγχειριδίου. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀφοσιώσεως πρὸς τὴν πατρίδα καὶ δι' ἄλλους λόγους ἐπιβάλλεται τὸ Harakiri. Καὶ εἶναι ἡ τοιαύτη αὐτοκτονία οὐχὶ σπανία. Τὸ ἰαπωνικὸν ἑορτολόγιον, λέγει τις τῶν νεωτέρων, δὲν περιλαμβάνει ὀνόματα μεταρρυθμιστῶν τῆς θρησκείας, οὐδὲ φιλανθρώπων ἱδρυτῶν νοσοκομείων καὶ ὀρφανοτροφείων καὶ ἄλλων τοιούτων ἱδρυμάτων, ἀλλὰ πληροῦται μᾶλλον ἐξ ὀνομάτων αὐτοχείρων, οἵτινες ἐπέβαλον εἰς ἑαυτοὺς τὸ Harakiri. Πρό τινων μάλιστα ἐτῶν κατεπλάγη ὁ πεπολιτισμένος κόσμος, μαθὼν ὅτι στρατηγὸς Ἰάπων, ἥρως τοῦ τελευταίου Ῥώσσων καὶ Ἰαπώνων πολέμου, κάὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κηδείας τοῦ Μικάδου, ηὐτοκτόνησαν κατὰ τὸ ἔθιμον τοῦ Harakiri[6].

---

[1] Ἱππόλυτος, στίχ. 756 κ. ἑξ.

[2] Ἱκέτιδες, στίχ. 101—107.

[3] Σχολ. Ἀριστοφ. Βατράχων στίχ. 1043. Πρβλ. *Εὐριπίδου* ἀποσπ., ἐκδ. Nauck, 1885, σελ. 176 κ. ἑξ.

[4] Πρβλ. *Boeckh*, Gesammelte kleine Schriften, VII 345 κ. ἑξ. *Welcker*, Kleine Schriften II, 502 κ. ἑξ. *Schmidt*, Ethik d. Alten Griechen. ἑλλην. μετάφρ. Δημ. Ἰωαννίδου Ὀλυμπίου II, 1901 σελ. 570.

[5] Πρβλ. *Malcolm*, Memoire of central India II, 206 κ. ἑξ. καὶ *Westermarck*, Ursprung und Entwickelung der Moralbegriffe. Γερμ. μετάφρ. L. Katscher, II, 1909, σελ. 206.

[6] Πρβλ. *Chamberlain*, Things Japanese, σελ. 211 κ. ἑξ. *Mitford*, Tales of old Japan II, 193 κ. ἑξ. *Westermarck*, ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ II, 205. Lud. Naudeau, Le Japon moderne, σελ. 170 κ. ἑξ.

Πολλάκις ἡ αὐτοκτονία ἔχει αἰτίαν τὴν περὶ μέλλοντος βίου πίστιν. Πολλοὶ τῶν βαρβάρων, πιστεύοντες ὅτι ἡ ἐν μελλούσῃ ζωῇ ἀπόλαυσις μείζων εἶναι τῆς παρούσης, τελευτῶσιν ἑκουσίως ἐν νεαρᾷ ἡλικίᾳ, ἵνα ἐπὶ μακρότερον χρόνον ἀπολαύωσι τῶν ἐκεῖ ἀγαθῶν [1]. Μαρτυρεῖται δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι μαῦροι τῆς Γουϊνέας πιστεύοντες εἰς τὴν μετεμψύχωσιν ηὐτοκτόνησαν, ἐν ᾧ ἀπήγοντο δοῦλοι εἰς Ἀμερικήν, ἵνα ἀναγεννηθῶσιν ἐν τῇ ἑαυτῶν πατρίδι [2].

Συντελοῦσι δ' ἐμμέσως καὶ ἡ προδιάθεσις καὶ τὸ φῦλον καὶ ἡ ἡλικία καὶ τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὸ περιβάλλον.

Ὅτι νοσηρὰ προδιάθεσις καθιστᾷ ἐπιρρεπῆ συνήθως εἰς τὴν αὐτοχειρίαν τὸν ἄνθρωπον, εἶναι περιφανές, οὐδὲ παρίσταται ἀνάγκη νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τούτου ἐνταῦθα. Ὅτι δὲ καὶ τὸ φῦλον συντείνει, ἐλέγχει ἡ καθ' ἑκάστην πεῖρα. Ἡ Ἀπογραφικὴ διδάσκει ὅτι οἱ ἄνδρες τριπλασίως καὶ τετραπλασίως εἶναι τῶν γυναικῶν ἐπιφορώτεροι εἰς αὐτοχειρίαν.

Ἐν Γαλλίᾳ κατ' ἔτος αὐτοκτονοῦσι κατὰ μέσον ὅρον

ἄνδρες	7.219
γυναῖκες	2.137

Ὡσαύτως δ' ἐλέγχει ἡ παρατήρησις ὅτι ἡ πρὸς αὐτοκτονίαν ὁρμὴ ποικίλλει κατὰ τὴν ἡλικίαν. Ἐν Γαλλίᾳ ἐν διαστήματι μιᾶς πενταετίας ἐπὶ 1.000.000 ηὐτοκτόνουν κατ' ἔτος κατὰ μέσον ὅρον

6—16 ἐτῶν	10
16—20 »	100
20—40 »	150
40—70 »	280

Εὐεξήγητον δὲ εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἡλικίαν καὶ αἱ ἄμεσοι ποικίλλουσιν αἰτίαι αὐτοκτονιῶν.

Ἐν Δανίᾳ εἰς μίαν δεκαετίαν ἄμεσοι αἰτίαι αὐτοχειρίας ἐγένοντο αἱ ἑξῆς·

1) Τῶν ἀγόντων ἡλικίαν 15—25 ἐτῶν ἀτυχὴς ἔρως καὶ μεταμέλεια καὶ φόβος τιμωρίας.

2) Τῶν ἐν ἀνδρικῇ ἡλικίᾳ μέθη καὶ οἰκονομικαὶ δυσχέρειαι.

3) Τῶν πρεσβυτῶν ψυχικαὶ νόσοι καὶ ἀηδία πρὸς τὴν ζωήν [3].

---

[1] *Westermarck* II, 199.

[2] *Tylor*, Primitive Culture II, 5

[3] Πρβλ. *Kayser*, Über die Selbstmorde im Königreich Dänemark. Παρὰ *Höffding*, Ethik [2], 1901, σελ. 202.

Περὶ δὲ τοῦ ἐπαγγέλματος προκειμένου ὁ Ἰταλὸς Morselli ἐν ἀπηκριβωμένῃ μελέτῃ ἔδειξεν ὅτι ἐν Ἰταλίᾳ ἐπὶ 1.000.000 κατ᾽ ἔτος αὐτοκτονοῦσι κατὰ μέσον ὅρον

ἐπιστήμονες καὶ συγγραφεῖς	618
στρατιωτικοὶ	404
παιδευταὶ	355
διοικητικοὶ ὑπάλληλοι	324
ἔμποροι	277
βιομήχανοι	80
γεωργοὶ καὶ παραγωγοὶ καθόλου	27 [1]

Αἰτίαι τῆς διαφορᾶς ταύτης καὶ τῆς αὐξήσεως τῶν αὐτοχειριῶν ἐν ταῖς πόλεσι γίνονται πολλαί· ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τοῦ κατὰ φύσιν βίου, ἡ ἄγαν καταπόνησις τοῦ ἐγκεφάλου, ὁ ἄγριος περὶ ὑπάρξεως ἀγών, ὅστις οὐχὶ σπανίως ἐπιφέρει ἀπογοητεύσεις καὶ καταστροφάς, αἱ λεπτότεραι ἀπολαύσεις, τὸ εὔκολον τῆς παρεκτροπῆς, ἔτι δὲ ἡ χαλάρωσις τῶν θρησκευτικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν καὶ ἄλλαι.

Ἡ ὀρθῶς νοουμένη θρησκεία συνεζευγμένη μετὰ τῆς ἠθικῆς εὐεργετεῖ τὸ γένος τὸ ἀνθρώπινον, διότι ἄγει μετ᾽ ἀξιώματος εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ σῴζει ἀπὸ παντοίων παρεκτροπῶν τοὺς ἀνθρώπους. Προϊὸν τῆς αὐστηρᾶς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, εἰ καὶ μετά τινος ὑπερβολῆς, λέγουσιν ὁ Durkheim καὶ ὁ Morella καὶ ἄλλοι τὴν ἐν ταῖς καθολικαῖς χώραις (Γαλλίᾳ, Ἰταλίᾳ, Ἱσπανίᾳ, Πορτογαλλίᾳ) ἐλάσσονα ὁρμὴν πρὸς αὐτοχειρίαν. Κατὰ τοὺς εἰρημένους σοφοὺς καὶ ἡ διαφορὰ τῆς ἐν ταῖς γερμανικαῖς χώραις ἐπιδόσεως τῆς αὐτοκτονίας ἀνάγκη νὰ ἐξηγηθῇ κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ὑπολογίζει δὲ ὁ Durkhein ὅτι ἐν Γερμανίᾳ ἐπὶ 1.000.000 κατοίκων ἕκαστον ἔτος αὐτοκτονοῦσι κατὰ μέσον ὅρον

ἐν μὲν τῇ αὐστηρῶς καθολικῇ Βαυαρίᾳ	90
ἐν δὲ ταῖς διαμαρτυρομέναις χώραις πολλῷ πλείονες καὶ δὴ ἐν Πρωσσίᾳ	133
ἐν Βάδῃ	156
ἐν Βυρτεμβέργῃ	162
ἐν Σαξονίᾳ	300 [2].

[1] Ἐν τῷ συγγράμματι Il suicidio. Παρὰ *Paulsen,* Ethik II, 101 κ. ἑξ.
[2] Le suicide.

Εἰς ἐλάττωσιν τῶν αὐτοκτονιῶν συντελοῦσιν οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ καὶ μάλιστα τὰ τέκνα. Ἡ Ἀπογραφικὴ διδάσκει ὅτι τῶν ἐγγάμων τριπλασίως καὶ τετραπλασίως ἐπιρρεπέστεροι εἰς αὐτοκτονίαν εἶναι οἱ ἄγαμοι καὶ οἱ ζῶντες ἐν χηρείᾳ, ἔτι δὲ οἱ ἄτεκνοι τῶν ἐχόντων τέκνα. Ἐν Γαλλίᾳ ἀπὸ τοῦ 1876 μέχρι τοῦ 1880 ἐπὶ 1.000.000 κατ' ἔτος ηὐτοκτόνουν κατὰ μέσον ὅρον

	ἔγγαμοι	290
	ἄγαμοι	490
	ἐν χηρείᾳ	760
ἀπὸ δὲ τοῦ 1881—1891		
	ἄτεκνοι	644
	ἔχοντες τέκνα	360

Μεγίστη εἶναι ἡ ροπή, ἣν ἐπὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου ἀσκεῖ τὸ φυσικὸν περιβάλλον.

Ἐκ παλαιοῦ παρετηρήθη ὅτι ἡ θέσις τῆς χώρας, τὸ ὕψος ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ὁ σχηματισμὸς αὐτῆς, τὸ ξηρὸν καὶ ὑγρὸν τοῦ ἀέρος, αἱ ἀτμοσφαιρικαὶ μεταβολαὶ καὶ τὰ τοιαῦτα, τὸ μὲν ἀμέσως τὸ δ' ἐμμέσως ἐνεργοῦντα συμβάλλονται εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἀνάπτυξιν καὶ διάθεσιν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Ἡ ὑπερβολικὴ θερμότης προκαλεῖ ταχεῖαν τοῦ αἵματος καὶ τῶν ἄλλων ὑγρῶν τοῦ ὀργανισμοῦ κίνησιν καὶ διεγείρει τὴν φαντασίαν καὶ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον εὐερέθιστον, ἡ δὲ ὑγρασία βραδύνει τῶν χυμῶν τὴν κίνησιν καὶ ταράσσει τὴν λειτουργίαν τοῦ ἀγγειοκινητικοῦ συστήματος καὶ προδιαθέτει εἰς τὴν ἀδράνειαν[1]. Ἀλλ' ἐκ τούτου γίνεται φανερόν, πῶς τὸ κλῖμα καὶ ἡ ὥρα τοῦ ἔτους δύναται νὰ αὐξάνῃ ἢ ἐλαττώνῃ τὴν πρὸς αὐτοχειρίαν τάσιν. Πολλῷ πλείονες εἶναι αἱ αὐτοκτονίαι κατὰ τοὺς ἐαρινοὺς καὶ τοὺς θερινοὺς μῆνας, ὡς ἐμφαίνει ὁ ἑξῆς πίναξ·

Μὴν	Αὐτοκτονίαι ἀρρένων	Αὐτοκτονίαι θηλέων
Ἰανουάριος	1.359	381
Φεβρουάριος	1.235	318
—	—	—
Μάρτιος	1.616	407
Ἀπρίλιος	1.893	467

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*. Ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης καὶ τὸ περιβάλλον ὡς παράγοντες τῆς διανοίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος, ἐν τοῖς πρόσθεν, σελ. 109 κ.ἑξ.

Μὴν	Αὐτοκτονίαι ἀρρένων	Αὐτοκτονίαι θηλέων
Μάϊος	1.902	482
Ἰούνιος	1.831	488
Ἰούλιος	1.844	504
Αὔγουστος	1.586	372
—	—	—
Σεπτέμβριος	1.357	282
Ὀκτώβριος	1.341	408
Νοέμβριος	1.230	346
Δεκέμβριος	1.210	338

Ὅτι δὲ καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον ἐπιτείνει τὴν πρὸς αὐτοκτονίαν τάσιν, δεικνύουσι μάλιστα αἱ ἐκ μιμήσεως καὶ ὑποβολῆς αὐτοχειρίαι καὶ αἱ ἐπιδημίαι αὐτοκτονιῶν. Εἰς πάντας γνώριμον εἶναι ὅτι τὸ παράδειγμα τινῶν παρακινεῖ εἰς αὐτοκτονίαν καὶ ἄλλους, οἵτινες ἐν τῇ αὐτῇ εὑρίσκονται ψυχικῇ διαθέσει. Εἶναι δὲ αὐτοκτονιῶν ἐπιδημίαι ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις συχναί, ἀλλὰ καὶ πάλαι δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις. Παρὰ τοῦ Ἀριστοφάνους μανθάνομεν ὅτι ἡ τοῦ Εὐριπίδου Σθενέβοια ἔπεισε γενναίων ἀνδρῶν συζύγους νὰ πίωσι κώνεια, ἐπειδὴ ᾐσχύνθησαν διὰ τοὺς Βελλεροφόντας αὐτῶν [1]. Ὁ δὲ Πλούταρχος διηγεῖται ὅτι τὰς τῶν Μιλησίων παρθένους *«πάσας ἐξαίφνης ἐπιθυμία θανάτου καὶ πρὸς ἀγχόνην ὁρμὴ περιμανὴς ἐνέπιπτε, πολλαὶ δ' ἀπήγχοντο λανθάνουσαι. Λόγοι δὲ καὶ δάκρυα γονέων καὶ παρηγορίαι φίλων οὐδὲν ἐπέραινον, ἀλλὰ περιῆσαν περινοίας καὶ πανουργίας ἁπάσης τῶν φυλαττόντων αὐτὰς διαχρώμεναι. Καὶ τὸ κακὸν ἐδόκει δαιμόνιον εἶναι καὶ κρεῖττον ἀνθρωπίνης βοηθείας»* [2]. Ἐκ τοῦ συγχρόνου βίου περιττὸν νὰ μνημονεύσωμεν παραδείγματα. Ὑπομιμνήσκομεν μόνον ἐκ τῆς νεωτέρας ἱστορίας τὸ τοῦ Werther. Τεθρυλημένον εἶναι, πόσον τὴν ἀπαισιοδοξίαν ἐξέθρεψε καὶ πόσας αὐτοκτονίας προυκάλεσεν ἔν τε τῇ Εὐρώπῃ καὶ ἀλλαχοῦ ἡ ἔκδοσις τοῦ γνωστοτάτου τούτου βιβλίου τοῦ Goethe [3].

---

[1] Βάτραχοι 1050 κ. ἑξ.
Αἰσχ. *Οὐ μὰ Δί', οὐ Φαίδρας ἐποίουν πόρνας οὐδὲ Σθενεβοίας,*
οὐδ' οἶδ' οὐδεὶς ἥντιν' ἐρῶσαν πώποτ' ἐποίησα γυναῖκα.
Εὐρ. *Καὶ τί βλάπτουσ', ὦ σχέτλι' ἀνδρῶν, τὴν πόλιν ἁμαὶ Σθενέβοιαι ;*
Αἰσχ. *Ὅτι γενναίας καὶ γενναίων ἀνδρῶν ἀλόχους ἀνέπεισας*
κώνεια πιεῖν, αἰσχυνθείσας διὰ τοὺς ἑαυτῶν Βελλεροφόντας.

[2] Γυναικῶν ἀρεταί. ἐν Ἠθικοῖς, 249 c.

[3] Πρβλ *Joh. Wilh. Appel,* Werther und seine Zeit [4], 1896.

2. Εἶναι θεμιτὴ ἡ αὐτοχειρία;

Ὑπὸ πολλῶν ἐξητάσθη τὸ περὶ τοῦ θεμιτοῦ τῆς αὐτοχειρίας ἐκ χρόνου παλαιοῦ καὶ πολλὰ μὲν ἐλέχθησαν κατ᾽ αὐτῆς πολλὰ δὲ ὑπὲρ αὐτῆς καὶ μέχρι τοῦδε δὲν συνεφώνησαν τέλεον οἱ δυνάμενοι νὰ ἐκφέρωσι περὶ αὐτῆς γνώμην. Οἱ κυριώτατοι τῶν λόγων, δι᾽ οὓς ὁ αὐτοπροαίρετος θάνατος κρίνεται ἀθέμιτος, εἶναι οἱ ἑξῆς·

1) Ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι τεταγμένος ὑπὸ τοῦ θεοῦ, οὗ εἶναι κτῆμα, διὸ καὶ δὲν ἐπιτρέπεται εἰς αὐτὸν αὐτογνωμόνως νὰ καταλείπῃ τὸν βίον.

2) Ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι δῶρον τοῦ θεοῦ, ὅπερ οὐδεὶς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαθέσῃ ὡς θέλει.

3) Ὅτι ὁ ἑκούσιος θάνατος εἶναι ἐκφαυλισμὸς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

4) Ὅτι ὁ ἑκούσιος θάνατος εἶναι ἀπερισκεψία καὶ δειλία.

5) Ὅτι τὸ ἑκουσίως ἐξάγειν ἑαυτὸν ἐκ τοῦ βίου εἶναι ἀδίκημα πρὸς ἑαυτὸν καὶ τὴν πολιτείαν.

Ὁ πρῶτος τῶν λόγων τούτων ὁρμᾶται ἀπὸ τῶν Πυθαγορείων. Κατ᾽ αὐτοὺς ἡ ψυχὴ ἐτέθη ἐν τῷ σώματι τῇ βουλήσει τῶν θεῶν ὡς ἐν φρουρᾷ, ὁ δὲ ἄνθρωπος οὐδὲν ἔχει δικαίωμα νὰ λύῃ ἑαυτὸν ἐκ τῶν δεσμῶν τούτων καὶ ἀποδιδράσκῃ. Ἔπειτα δὲ πᾶς ἄνθρωπος εἶναι κτῆμα τοῦ θεοῦ, οὐδ᾽ ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκτείνῃ ἑαυτόν, πρὶν ὁ θεὸς ἀνάγκην τινὰ ἐπιπέμψῃ. Τὴν θεωρίαν δὲ ταύτην ἀσπάζεται καὶ ὁ Πλάτων, ὅστις ἔν τε τῷ Φαίδωνι[1] καὶ τοῖς Νόμοις ἀθέμιτον καθόλου εἰπεῖν λέγει τὴν αὐτοχειρίαν[2].

Τὸ δεύτερον ἐπιχείρημα ἀνεπτύχθη μάλιστα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Σημειωτέον ὅτι ἡ Π. Δ. δὲν ἀπαγορεύει διαρρήδην τὴν αὐτοκτονίαν. Ὁ Σαμψών, ὁ Σαούλ, ὁ Ἀχιτῶφελ, ὁ Ζαμβρὶ δὲν ψέγονται ὅτι ηὐτοκτόνησαν[3]. Ἀλλ᾽ οἱ ἔπειτα τὸν ἑκούσιον θάνατον ἀπεδοκίμασαν ὡς ἀντικείμενον εἰς τὴν καθολικὴν ἐντολὴν *«οὐ φονεύσεις»*. Τὸ Ταλμοὺδ καὶ ὁ Ἰώσηπος καταδικάζουσι τὴν αὐτοχειρίαν καὶ ὡς δειλίαν καὶ ὡς ἀσέβειαν πρὸς τὸν δημιουργόν[4].

---

[1] Πρβλ. *Πλάτ.* Φαίδ. 61 Ε καὶ *Boeckh,* Philolaos 177—184.

[2] 873 CD. Πρβλ. καὶ *Ἰώσηπον* III. Π. Ἰουδ. πολ. Γ', 8, 5.

[3] Κριταὶ 16,25 κ. ἑξ. Α' Βασιλ. 31,4. Β' Βασιλ. 17,23. Γ' Βασιλ. 16,18.

[4] Πρβλ. *Ἰωσήπου,* Π. Ἰουδ. πολ. Γ', 8, 5. *«Ἡ αὐτοχειρία καὶ τῆς κοινῆς ἁπάντων φύσεως ἀλλότριον καὶ πρὸς τὸν κτίσαντα ἡμᾶς Θεόν ἐστιν ἀσέβεια. Τῶν*

Τὸ τρίτον ἐπιχείρημα εἶναι τοῦ Καντίου[1]. Τὸ δὲ τέταρτον οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ἀνέπτυξαν, εἰς οὓς ἠκολούθησαν οἱ ὕστερον σοφοί. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «*τὸ ἀποθνήσκειν φεύγοντα πενίαν ἢ ἔρωτα ἤ τι λυπηρὸν οὐκ ἀνδρείου ἀλλὰ μᾶλλον δειλοῦ· μαλακὸν γὰρ τὸ φεύγειν τὰ ἐπίπονα καὶ οὐχ' ὅτι καλὸν ὑπομένει ἀλλὰ φεύγων κακόν*»[2]. Οὐχὶ σοφῶν ἀνδρῶν ἔργον λέγει καὶ ὁ ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος τὴν αὐτοχειρίαν ἐν τῷ ἀποσπάσματι ἐκείνῳ·

ὅστις δὲ λύπας φησὶ πημαίνειν βροτούς,
δεῖν δ' ἀγχονῶν τε καὶ πετρῶν ῥίπτειν ἄπο,
οὐκ ἐν σοφοῖσίν ἐστιν[3].

Καὶ ὁ πέμπτος δὲ κατὰ τῆς αὐτοχειρίας λόγος ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁρμᾶται. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφαίνεται ὅτι ὁ δι' ὀργὴν σφάζων ἑαυτὸν παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον τοῦτο πράττει· ἀδικεῖ δὲ καὶ ἑαυτὸν καὶ τὴν πόλιν· διὸ καὶ ἐπαινεῖ ὁ φιλόσοφος τὸν νόμον τὸν δι' ἀτιμίας τιμωροῦντα τοὺς αὐτοκτονοῦντας[4].

Τῶν δὲ ὑπὲρ τῆς αὐτοχειρίας λόγων δύο εἶναι οἱ σπουδαιότατοι·

1) Ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι πρᾶγμα ἀδιάφορον.

2) Ὅτι ὁ βίος εἶναι πλήρης ὀδύνης, διὸ καὶ ἐπιτρέπεται νὰ καταλείπῃ τις αὐτόν.

Ἐδίδαξαν δὲ τοὺς λόγους τούτους ἀμφοτέρους οἱ Ἕλληνες. Ὁ πρῶτος εἶναι τῶν Κυνικῶν μάλιστα καὶ τῶν Στωικῶν φιλοσόφων. Οἱ Κυνικοὶ ἦσαν κεκηρυγμένοι ὑπὲρ τῆς αὐτοχειρίας. Ὁ γνωστότατος Διογένης, ὁ Μητροκλῆς, ὁ Μένιππος, ὁ Δημῶναξ, ὁ Περεγρῖνος ἀπέ-

---

μὲν γε ζῴων οὐδὲν ἔστιν ὃ θνήσκει μετὰ προνοίας ἢ δι' αὐτοῦ· φύσεως γὰρ νόμος ἰσχυρὸς τὸ ζῆν ἐθέλειν·—τὸν θεὸν οὐκ οἴεσθε ἀγανακτεῖν, ὅταν ἄνθρωπος αὐτοῦ τὸ δῶρον ὑβρίζῃ; Καὶ γὰρ εἰλήφαμεν παρ' ἐκείνου τὸ εἶναι καὶ τὸ μηκέτι εἶναι πάλιν ἐκείνῳ δίδομεν.—Ὅσων καθ' ἑαυτῶν ἐμάνησαν αἱ χεῖρες, τούτων μὲν Ἅδης δέχεται τὰς ψυχὰς σκοτιώτερος, ὁ δὲ τούτων πατὴρ Θεὸς εἰς ἐκγόνους τιμωρεῖται τοὺς πατέρων ὑβριστάς». Ὁ *Αὐγουστῖνος* περὶ τῆς τοῦ Σαμψὼν αὐτοχειρίας λέγει· «nec Samson aliter exsusatur,—nisi quia Spiritus latenter hoc jusserat, qui per illum miracula faciebat» (De Civit. Dei 1, 21).

[1] Anfangsgründe der Tugendlehre. Καὶ ὁ *Σπινόζας* καὶ ὁ *Fichte* καὶ ὁ *Ἕγελος* ἀπιδοκιμάζουσι τὴν αὐτοχειρίαν.

[2] Ἠθ. Νικομ. 1116 α 12. Πρβλ. καὶ 1138 α 9—14.

[3] Ἡρακλῆς, στίχ. 1247. Πρβλ. καὶ *Wilamowitz* (Euripides Herakles II, 254), καὶ *Ἰώσηπον* (Π. Ἰουδ. πολ. Γ', 8, 5).

[4] Ἠθ. Νικομ. 1138 α 9 κ. ἑξ.

θανον, ὡς λέγεται, ἑκούσιον θάνατον. Ὁ Περεγρῖνος ἔκαυσεν ἑαυτὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἐφ' ᾧ κατασκώπτει αὐτὸν ὁ χαριέστατος Λουκιανός[1]. Πολλῷ δὲ μᾶλλον ἐπῄνει τὴν αὐτοχειρίαν ἡ μεγάλη αἵρεσις τῶν Στωικῶν[2]. Ἡ ζωή, κατὰ τοὺς Στωικούς, εἶναι πρᾶγμα ἀδιάφορον, δύναται δ' ἕκαστος νὰ καταλίπῃ ταύτην, εὐθὺς ὡς νομίσῃ ὅτι εἶναι πλέον ἀφόρητος. Ὁ ἑκούσιος θάνατος εἶναι «*εὔλογος ἐξαγωγή*». Ὁ σοφὸς κατὰ Σενέκαν δύναται νὰ ἐξαγάγῃ ἑαυτὸν ἐκ τοῦ βίου, ἐὰν ἡ τύχη ἀποβῇ εἰς αὐτὸν δυσμενής[3]. Καὶ κατὰ Μᾶρκον Αὐρήλιον, τὸν φιλόσοφον βασιλέα, ἕκαστος δύναται νὰ ἐξέρχηται ἐκ τοῦ βίου, ὡς ἐξέρχεται ἐκ δωματίου πλήρους καπνοῦ. «*Τοῦ ζῆν ἔξιθι*», λέγει, «*οὕτω μέντοι ὡς μηδὲν πάσχων· καπνὸς καὶ ἀπέρχομαι*»[4]. Καὶ δὲν ἔμειναν θεωρήματα μόνον τὰ περὶ αὐτοκτονίας διδάγματα τῶν Στωικῶν, ἀλλὰ πολλοὶ αὐτῶν ἑκούσιον ἀπέθανον θάνατον, οἷον Ζήνων ὁ τῆς Στοᾶς ἱδρυτής, ὁ Κλεάνθης, Ἀντίπατρος ὁ Ταρσεὺς καὶ ἄλλοι[5].

Καὶ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν δὲ φιλοσόφων πολλοὶ ἐπῄνεσαν τὴν αὐτοχειρίαν καὶ ἑκόντες ἐξῆλθον ἐκ τοῦ βίου, οἷον ὁ Σπεύσιππος καὶ ὁ Κλειτόμαχος. Ἀλλὰ δὲν συνεφώνουν πάντες. Περὶ τοῦ Καρνεάδου, ἱστορεῖται ὅτι «*Ἀντιπάτρου ἑαυτὸν ἐξαγαγόντος γέρων ὢν δύο κύλικας ἐκέρασε τὴν μὲν κωνείου τὴν δὲ οἰνομέλιτος καὶ τὴν τοῦ κωνείου τοῖς λοιποῖς Στωικοῖς εἰπὼν προπίνειν τὴν τοῦ οἰνομέλιτος ἐξέπιε, διαπαίζων τὴν σπουδὴν τῶν ἑκουσίως ἐκλειπόντων τὸν βίον*»[6].

Τὸν δὲ δεύτερον ὑπὲρ τῆς αὐτοχειρίας λόγον προέβαλεν ὁ πολυθρύλητος Ἡγησίας, ὁ τῆς Κυρηναϊκῆς σχολῆς τῶν ἡδονικῶν ἀρχηγὸς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Λάγου. Ὁ Ἡγησίας ἦτο ἄκρος ἀπαισιόδοξος, ὁ Schopenhauer τῆς Ἑλλάδος. Ἔν τινι περιωνύμῳ συγγράμματι, ὅπερ ἐπεγράφετο *Ἀποκαρτερῶν*, ἐζήτει νὰ πείσῃ ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ ἀνέφικτος[7], διὸ ἕκαστος ὀφείλει νὰ

[1] Ἐν τῷ περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς.

[2] Ὡρμήθησαν δέ, ὡς φαίνεται, οἱ Στωικοὶ ἀπὸ τῶν ἐν Φαίδωνι λεγομένων «οὐκοῦν τοῦτό γε θάνατος ὀνομάζεται, λύσις καὶ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ σώματος — Λύειν δέ γε αὐτήν, ὥς φαμεν, προθυμοῦνται οἱ φιλοσοφοῦντες ὀρθῶς (64 A, 67 D).

[3] Epist. 70.

[4] Βιβλ. ε', 29.

[5] Καὶ τῶν Ρωμαίων Στωικῶν ἐξήγαγον ἑαυτοὺς ἑκουσίως ἐκ τοῦ βίου πολλοί, ἐν οἷς καὶ οἱ ποιηταὶ Λουκανὸς καὶ Σίλιος Ἰταλικός.

[6] *Στοβαίου* Ἐκλογαὶ 119,19.

[7] Κατὰ *Διογένην Λαέρτιον* οἱ Ἡγησιακοὶ ἐδίδασκον: «*Τὴν εὐδαιμονίαν*

ζητῇ τὴν διὰ τοῦ θανάτου ἐπιτυγχανομένην ἀναισθησίαν αὐτοκτονῶν· ἐξ οὗ καὶ *πεισιθάνατος* ὠνομάσθη. Καὶ σφόδρα εὐδοκίμει καὶ κατὰ Πλούταρχον «*πολλοὺς ἔπεισε ἀποκαρτερῆσαι τῶν ἀκροωμένων*»[1], οὗ ἕνεκα καὶ ἐξεδιώχθη ἐξ Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου[2].

Ἀλλὰ καὶ τῶν νεωτέρων πολλοὶ ὑπερμαχοῦσι τῆς αὐτοχειρίας. Ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Δαβὶδ Hume ἐν βραχείᾳ διατριβῇ ἐπιγραφομένῃ «*Δοκίμιον περὶ αὐτοχειρίας καὶ ἀθανασίας*» (Essay on Suicide and Immortality, 1783) πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι ὁ αὐτόχειρ οὐδὲν τῶν ἑαυτοῦ καθηκόντων παραβαίνει. Ἐάν, λέγει, ὁ ἑκουσίως ἀφαιρῶν τὴν ζωὴν αὐτοῦ ἐπεμβαίνῃ εἰς τὰ τοῦ Θεοῦ, ὡς ἰσχυρίζονται, τὸ αὐτὸ πράττει καὶ ὁ ζητῶν νὰ παρατείνῃ αὐτήν. Οὐδὲ τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους καθήκοντα παραβαίνει ὁ αὐτοκτονῶν, διότι αἰσθάνεται ὅτι οὐδεμίαν δύναται νὰ παράσχῃ εἰς αὐτοὺς ὠφέλειαν.

Ὅμοια διδάσκει ὁ Ἄγγλος ποιητὴς Donne ἐν τῇ διατριβῇ «Biathanatos». Ἔτι δὲ ὁ Γάλλος Montaigne· ὡσαύτως δὲ ὁ Montesquieu. Ὁ Montesquieu ἰσχυρίζεται ὅτι, ὡς ἐπιτρέπεται εἰς ἕκαστον νὰ ἀπομακρύνηται τῆς κοινωνίας, ἐὰν μόνον ἐνοχλήσεις ἔχῃ ἐξ αὐτῆς, οὕτω πρέπει νὰ ἐπιτρέπηται εἰς ἕκαστον νὰ καταλείπῃ τὸν βίον, ὅταν εὑρίσκῃ αὐτὸν ἀφόρητον[3]. Συμφωνοῦσι καὶ ὁ Voltaire καὶ ὁ Holbach καὶ ἄλλοι. Γνωστότατα εἶναι τὰ τοῦ Voltaire

Quand on a tout perdu, quand on n'a plus d'espoir,
la vie est un opprobre et la mort un devoir,

ἅτινα ὑπομιμνήσκουσι τὸν Εὐριπίδην διδάσκοντα ὅτι

Συγγνώσθ', ὅταν τις κρείσσον' ἢ φέρειν κακὰ
πάθῃ, ταλαίνης ἐξαπαλλάξαι ζόης[4].

Μείζονα συγγνώμην ἑκάστοτε καὶ συμπάθειαν εὑρίσκει ἡ νεαρὰ ἡλικία παρὰ τοῖς αἰσθηματολόγοις, ἰδίᾳ οἱ αὐτοκτονοῦντες ἐρασταί.

ὅλως ἀδύνατον εἶναι· τὸ μὲν γὰρ σῶμα πολλῶν ἀναπεπλῆσθαι παθημάτων, τὴν δὲ ψυχὴν συμπαθεῖν τῷ σώματι καὶ ταράττεσθαι, τὴν δὲ τύχην πολλὰ τῶν κατ' ἐλπίδα κωλύειν· ὥστε διὰ ταῦτα ἀνύπαρκτον τὴν εὐδαιμονίαν εἶναι» (Β', 94).

[1] Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔκγονα φιλοστοργίας, ἐν Ἠθικοῖς, 497 D.

[2] Πρβλ. *Cic.* Tuscul. Disp. I, 34, 83 καὶ *Val. Max.* 8, 9, 3.

[3] Lettres persanes, 76.

[4] Ἑκάβ. στίχ. 1107. Πρβλ. καὶ τὰ τοῦ *Πλάτωνος* ἐν Νόμοις (873 C) καὶ τὰ τοῦ *Ἀριστοτέλους* ἐν Ἠθικοῖς Νικομαχείοις (1582 a 4).

Διθυράμβους ἔψαλαν ἀείποτε περὶ αὐτῶν οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ θρῦλοι προσένεμον εἰς αὐτοὺς ἐξαίρετον αἴγλην. Ρόδα φυόμενα ἀπὸ τοῦ τάφου τῶν αὐτοκτονούντων ἐραστῶν συμπλέκονται πρὸς ἄλληλα μετὰ περιπαθείας, σύμβολα τῆς ἐν τῷ βίῳ ἀφοσιώσεως καὶ ἴσως τῆς ζωῆς, ἣν οἱ οὕτω τελευτήσαντες διάγουσιν ἐπέκεινα τοῦ τάφου.

Δὲν σκοποῦμεν νὰ ἀνακρίνωμεν ἐνταῦθα πάντας τοὺς ὑπὲρ τῆς αὐτοχειρίας καὶ τοὺς κατ' αὐτῆς λόγους. Εἰς ἄλλους καταλείπομεν τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐπιχειρήματος, καθ' ὃ ἡ ζωὴ ὡς δῶρον θεοῦ εἶναι ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστος, καὶ τῆς ἀντιλογίας τῶν διατεινομένων ὅτι, ὡς πᾶν δῶρον, δυνάμεθα καὶ τὴν ζωὴν νὰ διαθέτωμεν κατὰ τὸ δοκοῦν [1]. Οὐδὲ θὰ ἐλέγξωμεν τὸν λόγον τῶν ἰσχυριζομένων ὅτι μόνον κατὰ θείαν ἐπιταγὴν δυνάμεθα νὰ ἀποχωρῶμεν ἐκ τῆς φρουρᾶς, ἐν ᾗ ἐτάχθημεν, καὶ τῶν πρὸς ταῦτα ἀντιλεγόντων ὅτι ὁ θεὸς διατάσσει νὰ ἐξερχώμεθα, ὅταν καθιστᾷ εἰς ἡμᾶς ἀφόρητον τὸν βίον [2].

Τὸ ζήτημα, ἐὰν εἶναι θεμιτὴ ἡ αὐτοχειρία, ἐξετάζεται μᾶλλον ἐνταῦθα ἐκ τῆς σχέσεως καὶ τῶν καθηκόντων, ἅτινα ἔχει νὰ ἐπιτελέσῃ ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ βίῳ. Θὰ συνομολογήσῃ πᾶς τις, ὅτι ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἦτο μεμονωμένος ἐν τῇ ζωῇ καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν ἄλλων καὶ κύριον σκοπὸν εἶχε τὸ ζητεῖν τὴν ἡδονήν, ὡς οἱ ἄκροι ἡδονικοὶ καὶ οἱ ἀπαισιόδοξοι διατείνονται, θὰ ἠδύνατο νὰ ζῇ μὲν ὅσον ἐτέρπετο καὶ ἀπέλαυε, νὰ καταλείπῃ δὲ τὸν βίον, εὐθὺς ὡς ἤθελεν ἀνακύψει ἡ πρὸς αὐτὸν ἀηδία. Ἀλλ' ὁ ὀρθὸς λόγος διδάσκει ὅτι δὲν ἔχουσιν οὕτω τὰ πράγματα. Δὲν προέρχεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ δρυὸς οὐδὲ ἀπὸ πέτρης, τὸ τοῦ ποιητοῦ, ἀλλ' ἔχει μὲν γονεῖς ἔχει δὲ ἀδελφοὺς καὶ ἄλλους οἰκείους, ἀνήκει δὲ εἰς εὐρυτέραν οἰκογένειαν, τὴν κοινωνίαν, ἐν ᾗ ζῇ, εἶναι δὲ μέλος τῆς ἀνθρωπότητος ἁπάσης.

Ἐκ δὲ τῆς σχέσεως ταύτης πολλαπλᾶ προκύπτουσιν εἰς ἕκαστον καθήκοντα, πρὸς τὴν οἰκογένειαν, πρὸς τὴν κοινωνίαν, πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐπιτέλει τὰ πρὸς σεαυτὸν καὶ τὴν οἰκογένειαν καθήκοντα· προσπάθει νὰ προάγῃς τὴν κοινωνίαν, ἐν ᾗ ζῇς, καὶ νὰ συντελῇς εἰς τὴν πρόοδον συμπάσης τῆς ἀνθρωπότητος, ἰδοὺ τὰ κεφαλαιωδέστατα καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου.

---

[1] *Rousseau,* **Nouvelle Eloise III, 21.**
[2] *Rousseau,* **αὐτόθι.**

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων εἶναι πρόδηλον ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὄχι τόσον χάριν ἑαυτοῦ, ὅσον χάριν τῆς ὁμάδος ὀφείλει νὰ ζῇ καὶ ἀποθνήσκῃ. Οὐδὲ πειθόμεθα εἰς τὸν Hume καὶ τὸν Holbach, οἵτινες διδάσκουσιν ὅτι τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους καθήκοντα δὲν εἶναι τοιαῦτα, οἷα νὰ ἀποτρέπωσι τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς αὐτοχειρίας. Ἐπαινοῦμεν μᾶλλον τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων τοὺς διδάξαντας ὅτι καὶ ἑαυτὸν καὶ τὴν πατρίδα ἀδικεῖ ὁ ἑκουσίως ἑαυτὸν ἐκ τοῦ βίου ἐξάγων· ἔτι δὲ τὸν Rousseau λέγοντα ὅτι ὁ αἰσθανόμενος τὸν πειρασμὸν τῆς αὐτοχειρίας, ἐὰν ἀνεζήτει πτωχόν τινα νὰ βοηθήσῃ ἢ δυστυχῆ νὰ παρηγορήσῃ ἢ διωκόμενον νὰ ὑπερασπίσῃ, θὰ ἀπετρέπετο τοῦ παραλόγου ἐγχειρήματος[1].

Κατὰ ταῦτα ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος χάριν τῆς ὁμάδος νὰ ζῇ. Χάριν δὲ αὐτῆς ἐπιτρέπεται καὶ ἡ αὐτοθυσία. Διὸ καὶ ἐπαινεῖται ὁ Θεμιστοκλῆς καὶ ὅσοι ἄλλοι χάριν τῆς πατρίδος ἀπέθανον[2], ἐτιμήθησαν δ' αἱ Κορίνθιαι καὶ αἱ Μιλήσιαι γυναῖκες αἱ αὐτοκτονήσασαι, ἵνα μὴ περιέλθωσιν εἰς χεῖρας τῶν πολεμίων[3], ἐς ἀεὶ δὲ θὰ γεραίρωνται αἱ

---

[1] *Rousseau,* αὐτόθι, III, 22.

[2] Ὅτι χάριν τῆς πατρίδος ὀφείλει ἕκαστος νὰ ζῇ καὶ ἀποθνήσκῃ, κάλλιστα διδάσκει καὶ ὁ τῆς Σπάρτης βασιλεὺς Κλεομένης Γ' παρὰ Πλουτάρχῳ. Ὁ Κλεομένης μετὰ τὴν ἐν Σελλασίᾳ ἧτταν ἔρχεται εἰς Αἴγυπτον πρὸς τὸν Πτολεμαῖον, ἵνα ζητήσῃ βοήθειαν. Κατὰ δὲ τὸν πλοῦν ὁ φίλος Θηρυκίων πειρᾶται νὰ πείσῃ αὐτὸν ὅτι φεύγοντες τὸν Ἀντίγονον ἐπὶ νέαν ἔρχονται δουλείαν πρὸς τὸν Πτολεμαῖον καὶ προτείνει εἰς αὐτὸν νὰ ἀπαλλάξωσιν ἑαυτοὺς τῆς τοιαύτης εὐθύνης δι' ἑκουσίου θανάτου. Ἀλλ' ὁ Κλεομένης ἀντιλέγει τὰ ἑξῆς· «*Τῶν ἀνθρωπίνων τὸ ῥᾷστον, ὦ πονηρέ, καὶ πᾶσιν ἐν ἑτοίμῳ διώκων ἀποθανεῖν ἀνδρεῖος εἶναι δοκεῖς φεύγων αἰσχίονα φυγὴν τῆς πρότερον; Πολεμίοις μὲν γὰρ ἐνέδωκαν ἤδη καὶ κρείττονες ἡμῶν ἢ τύχῃ σφαλέντες ἢ βιασθέντες ὑπὸ πλήθους. Ὁ δὲ πρὸς πόνους καὶ ταλαιπωρίας ἢ ψόγους καὶ δόξας ἀνθρώπων ἀπαγορεύων ἡττᾶται τῆς αὐτοῦ μαλακίας.—Αἰσχρὸν γὰρ ζῆν μόνοις ἑαυτοῖς καὶ ἀποθνήσκειν· ἐφ' ὃ σὺ νῦν παρακαλεῖς ἡμᾶς σπεύδων ἀπαλλαγῆναι τῶν παρόντων, καλὸν δὲ οὐδὲν οὐδὲ χρήσιμον ἄλλο διαπραττόμενος· ἐγὼ δὲ καὶ σὲ καὶ ἐμαυτὸν οἴομαι δεῖν τὰς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐλπίδας μὴ καταλιπεῖν. Ὅπου δ' ἂν ἡμᾶς ἐκεῖναι καταλίπωσι, ῥᾷστα βουλομένοις ἀποθανεῖν ὑπάρξει*» (Κλεομένης, 31).

[3] Πρβλ. τὰ ἐν τῇ Ἀνθολογίᾳ ὑπέροχα ἐλεγεῖα·

VII, 492

Ὠχόμεθ', ὦ Μίλητε, φίλη πατρί, τῶν ἀθεμίστων
τὰν ἄνομον Γαλατᾶν Κύπριν ἀναινόμεναι,
παρθενικαὶ τρισσαὶ πολιήτιδες, ἃς ὁ βιατὰς
Κελτῶν εἰς ταύτην μοῖραν ἔτρεψεν Ἄρης.
Οὐ γὰρ ἐμείναμεν ἅμμα τὸ δυσσεβὲς οὐδ' ὑμέναιον,
νυμφίον ἀλλ' Ἀΐδην κηδεμόν' εὑρόμεθα.

ἀθάνατοι Σουλιώτιδες τοῦ Ζαλόγγου, καὶ ἡ Λουκρητία καὶ ἡ Ἀρρία θὰ κινῶσιν ἀείποτε τὴν συμπάθειαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸν θαυμασμόν,

ὄφρ' ἂν ὕδωρ τε νάῃ καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλῃ.

Ἐν πάσῃ δὲ ἄλλῃ περιπτώσει ἄκρας φιλαυτίας καὶ ἀδυναμίας χαρακτῆρος καὶ δειλίας καὶ ἀπερισκεψίας προϊὸν θὰ κρίνηται ἡ αὐτοχειρία. Καὶ πειθόμεθα ἡμεῖς τοὐλάχιστον ὅτι, ἐὰν ὀρθοτέρα ἠδύνατο νὰ ἐπικρατήσῃ παρὰ τοῖς αὐτοκτονοῦσι σκέψις, θὰ συνεκράτει τὴν χεῖρα τὴν ἐπιφέρουσαν εἰς αὐτοὺς μὲν τὸν θάνατον, εἰς δὲ τοὺς οἰκείους καὶ τοὺς ἄλλους τὴν στέρησιν καὶ τὴν θλῖψιν καὶ τὸν πόνον.

3. Τὰ εἰς ἀποτροπὴν ἀπὸ τῆς αὐτοχειρίας.

Τίνα τώρα τὰ μέσα τὰ συντείνοντα εἰς ἀποτροπὴν ἀπὸ τῆς αὐτοχειρίας;

Ἐκ παλαιοῦ χρόνου οἱ ἄνθρωποι εἰς πρόληψιν τῶν αὐτοχειριῶν μετεχειρίσθησαν τὴν ἀπειλὴν καὶ τὴν ἐπιβολὴν τιμωριῶν. Παρὰ τοῖς Ἕλλησιν οἱ αὐτόχειρες κατὰ νόμον ἐστεροῦντο τῶν ἐπιταφίων τιμῶν, ὡς ἐν Θήβαις[1], ἢ ἐρρίπτοντο ἄταφοι, ὡς ἐν Κύπρῳ[2], ἢ ἐθάπτοντο μακρὰν τῶν ἄλλων καὶ ὁ τόπος, ἐν ᾧ ἐθάπτοντο, ἐνομίζετο βέβηλος. Ἐτέμνετο δὲ αὐτῶν καὶ ἡ χεὶρ ἡ ἐπιφέρουσα τὸν θάνατον καὶ ἐθάπτετο μακρὰν τοῦ σώματος[3]. Ἐπῄνουν δὲ τοὺς νόμους τούτους καὶ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων οἱ ἐπιφανέστατοι. Ὁ Πλάτων ἐν Νόμοις διαρρήδην λέγει ὅτι «*ὁ ἀργίᾳ καὶ ἀνανδρίας δειλίᾳ*» ἀποκτείνας ἑαυτὸν ἀνάγκη νὰ τιμωρῆται θαπτόμενος κατὰ μόνας ἐν τοῖς ἐρημοτάτοις τῆς

VII, 493

Οὐ νούσῳ Ροδόπα τε καὶ ἁ γενέτειρα Βοῖσκα
οὐδ' ὑπὸ δυσμενέων δούρατι κεκλίμεθα,
ἀλλ' αὐταί, πάτρας ὁπότ' ἔφλεγεν ἄστυ Κορίνθου
γοργὸς Ἄρης, Ἀΐδαν ἄλκιμον εἱλόμεθα.
Ἔκτανε γὰρ μάτηρ διασφακτῆρι σιδάρῳ
οὐδ' ἰδίου φειδὼ δύσμορος ἔσχε βίου,
ἇψε δ' ἐναυχενίῳ δειρὰν βρόχῳ· ἦς γὰρ ἀμείνων
δουλοσύνας ἅμιν πότμος ἐλευθέριος.

[1] Παροιμ. Ι, 166.

[2] *Δίων Χρυσόστομος* 64,3.

[3] Πρβλ. *Αἰσχ.* Κατὰ Κτησιφ. 244 «*Καὶ ἐάν τις ἑαυτὸν διαχρήσηται, τὴν χεῖρα τὴν τοῦτο πράξασαν χωρὶς τοῦ σώματος θάπτομεν*».

χώρας ἀκλεῶς ἄνευ συντάφων καὶ στηλῶν καὶ ὀνομάτων δηλούντων τοὺς τάφους[1]. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπαινεῖ τὸν νόμον τὸν τιμωροῦντα τοὺς αὐτόχειρας[2].

Καὶ παρ' ἄλλοις δὲ τοιαῦται τιμωρίαι ἐπεβάλλοντο παλαιότερον καὶ νῦν ἐπιβάλλονται παρὰ τοῖς βαρβάροις μάλιστα λαοῖς. Παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις οἱ αὐτόχειρες ἐξερρίπτοντο ἄταφοι μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου[3]. Ἐν Γαλλίᾳ ἀνεσκολοπίζοντο ἄλλοτε οἱ αὐτόχειρες καὶ κατεδικάζοντο ad perpetuam rei memoriam ἢ ἐσύροντο διὰ τῶν ὁδῶν καὶ ἐρρίπτοντο εἰς τοὺς ὑπονόμους, ἡ δὲ περιουσία των ἐδημεύετο. Ὅμοιά τινα συνέβαινον ἐν Ἀγγλίᾳ[4]. Σήμερον ἐν Δαχομέῃ οἱ αὐτόχειρες διαμένουσιν ἄταφοι, βορὰ τῶν ἀγρίων θηρίων[5], ἀλλαχοῦ δὲ θάπτονται ἐν ᾧ τόπῳ ηὐτοκτόνησαν, μακρὰν τῶν φιλτάτων[6].

Ἵνα ἀνακόψωσι τὴν πρὸς αὐτοχειρίαν ὁρμὴν τῶν γυναικῶν ἐπὶ τῆς ἐπιδημίας αὐτοκτονιῶν, ἣν ἐν τοῖς πρόσθεν ἐμνημονεύσαμεν, ἀκούσατε τίνα τρόπον διαπομπεύσεως τῶν αὐτοχείρων ἐφήρμοσαν πάλαι ἐν Μιλήτῳ. Κατὰ Πλούταρχον, ἐπειδὴ ἄλλος τρόπος καταστολῆς τῶν αὐτοχειριῶν δὲν ἐξευρίσκετο, *«γνώμῃ νοῦν ἔχοντος ἀνδρὸς ἐγράφη προβούλευμα τὰς ἀπαγχομένας γυμνὰς ἐκκομίζεσθαι διὰ τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦτο κυρωθὲν οὐ μόνον ἐπέσχεν, ἀλλὰ καὶ παντελῶς ἔπαυσε θανατώσας τὰς παρθένους»*[7].

Καὶ δὲν ἐξέλιπον ὅλως αἱ τῶν αὐτοχείρων τιμωρίαι. Ἔν τισι χώραις πᾶσα ἀπόπειρα αὐτοκτονίας τιμωρεῖται τανῦν διὰ φυλακίσεως μέχρι δύο ἐτῶν ἢ διὰ προστίμου. Ἡ δ' ἐκκλησία καὶ νῦν ἔτι στερεῖ τοὺς αὐτόχειρας τῶν ἐπιταφίων τιμῶν.

---

[1] 873 C.

[2] Ἠθ. Νικομ. 1138 a 12. Ἐν Ρώμῃ οὐδεὶς νόμος ἀπηγόρευε τὴν αὐτοχειρίαν. Τὸ «Mori licet cui vivere non placet» ἴσχυε παρ' αὐτοῖς (Πρβλ. *Bourguelot*, Recherches sur les opinions de mort volontaire pendant le moyen-âge, παρὰ *Westermarck* II, 311, 612. Μόνον οἱ στρατιῶται καὶ οἱ κατηγορούμενοι κατεδικάζοντο, ἐὰν ηὐτοκτόνουν (Digesta XLIX, 16, 6, 7. XLVIII, 16, 6, 7. *Gibbon,* Roman Empire V, 326 καὶ *Lecky,* Europ. Morals I, 219).

[3] Ἰώσηπος Π. Ἰουδ. πολ. 5, 8, 5.

[4] Πρβλ. *Westermarck* ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ II, 215 καὶ *Ross,* Superst. as to burying suicides at the Highlands. Celtic Magazine XII, 354 κ. ἄ.

[5] Πρβλ. *M'Lead,* Voyage to Africa, σελ. 41 κ. ἑξ. καὶ *Westermarck* II, 201.

[6] *St. John,* Far East I, 69.

[7] Γυναικῶν ἀρεταί, ἐν Ἠθικοῖς 249 c.

Περιεργότερόν τινα τρόπον πρὸς ἀποτροπὴν ἀπὸ τῆς αὐτοχειρίας ἐπενόησαν, ὡς λέγεται, πάλαι οἱ Μασσαλιῶται. Ἐν Μασσαλίᾳ δῆλα δὴ ὁ θέλων νὰ αὐτοκτονήσῃ ὤφειλε νὰ ζητήσῃ τὴν ἄδειαν τῆς βουλῆς τῶν ἑξακοσίων, ἣν αὕτη παρεῖχεν, ἐὰν εὕρισκεν ἀποχρῶντας τοὺς προβαλλομένους λόγους[1].

Ἀλλ' ὅτι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος τιμωρίαι οὔτε αἱ προσήκουσαι εἶναι οὔτε ἐπιτήδειαι πρὸς ἀποτροπὴν ἀπὸ τῆς αὐτοχειρίας, οὐδεμία παρίσταται ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν. Ὁ ὁρμῶν νὰ ἐξέλθῃ ἑκουσίως ἐκ τοῦ βίου δὲν ἐμποδίζεται ἐκ τῆς σκέψεως ὅτι θὰ διασυρθῇ ὁ νεκρὸς αὐτοῦ ἤ, ἐὰν ἀποτύχῃ ἡ ἀπόπειρα, θὰ κλεισθῇ ἐπί τινα χρόνον ἐν τῇ φυλακῇ ἢ θὰ ἀποτίσῃ χρηματικήν τινα ζημίαν. Ἀλλὰ καὶ ὁ φόβος τῆς δημεύσεως τῆς περιουσίας δὲν εἶναι παντάπασι τελεσφόρον μέσον. Διὸ καὶ κατηργήθησαν πανταχοῦ σχεδὸν αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος τιμωρίαι, ὅπου δὲ διατηροῦνται ἔτι, εὑρίσκουσιν εὐμενεῖς τοὺς ἐνόρκους καὶ τοὺς δικαστάς, οἵτινες τοὺς ἀποπειρωμένους αὐτοκτονίαν ἀπαλλάσσουσιν ὡς ἀκαταλογίστους. Ὅτι δὲ καὶ τῶν Μασσαλιωτῶν τὸ μέτρον ἀδύνατον νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐν τῷ βίῳ, δεικνύει καὶ μόνη ἡ ταχεῖα κατάργησις αὐτοῦ· εὐλόγως δὲ ὁ Θωμᾶς Μῶρος εἰσήγαγεν αὐτὸ εἰς τὴν ἰδεώδη πολιτείαν του[2], ἐν ᾗ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες εἰς τοὺς μὴ δυναμένους νὰ ἐργάζωνται παρέχουσι τὴν ἄδειαν τοῦ ἑκουσίως τελευτᾶν τὸν βίον.

Καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι ἀλλαχοῦ δέον νὰ στρέψωσι τὴν προσοχὴν οἱ θέλοντες νὰ ἀποτρέψωσι τελεσφορώτερον τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος δεινοῦ.

Ὅπως, ἵνα καταστήσωμεν τὸν ὀργανισμὸν ἀπρόσβλητον εἰς τὰ μικρόβια, ὀφείλομεν νὰ ἐνισχύσωμεν αὐτόν, ὥστε νὰ ἀντιδρᾷ εἰς τὰς ἐπιβλαβεῖς τούτων ἐπιδράσεις, οὕτως ἀνάγκη νὰ ἐπικρατύνωμεν καὶ ἀποδείξωμεν ἐπιτήδειον τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀνθίσταται εἰς τὰς πολλαπλᾶς αἰτίας, αἵτινες ἄγουσιν εἰς τὴν αὐτοχειρίαν.

Πρωτίστη δ' ἐνίσχυσις εἶναι ἡ τῆς φύσεως ἢ τῆς προδιαθέσεως, τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἀλλ' ἡ φύσις, μεθ' ἧς καὶ ἡ ῥώμη ἡ ψυχικὴ εἶναι συνδεδεμένη, κατὰ μέγα μέρος ἐρείδεται ἐπὶ τῆς κληρο-

---

[1] *Val. Max.* 2, 6, 7.

[2] De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia, 1516.

νομικότητος. Ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει τὰς ρίζας, ἐν ταῖς προγεγενημέναις γενεαῖς καὶ δὴ μάλιστα ἐν τῷ ὀργανισμῷ τῶν γονέων καὶ φέρει τὰς σωματικὰς καὶ τὰς ψυχικὰς ἀρετὰς καὶ τὰς κακίας ἐκείνων. Ἐὰν εἶναι ἄρτιοι οἱ γονεῖς, εἶναι κατὰ κανόνα καὶ τὰ τέκνα ἄρτια. Ἐὰν δὲ ἐκεῖνοι ὑπὸ νόσων ἢ δηλητηρίων διεφθάρησαν, ἡ λώβη συνήθως κληροδοτεῖται. Καὶ ἡ φρενοπάθεια δὲ καὶ ἡ μελαγχολία καὶ ἡ βλακεία καὶ ὁ ἄλλος τῆς τοιαύτης κακίας θίασος ἀνακύπτει παρὰ τοῖς τέκνοις, ἔτι δὲ ἡ πρὸς αὐτοχειρίαν ὁρμή [1]. Ὁ Voltaire ποιεῖται λόγον περὶ τάσεως πρὸς αὐτοχειρίαν κληρονομηθείσης [2], νεώτεραι δὲ παρατηρήσεις ἐβεβαίωσαν ὅτι καὶ γένη ὅλα καταστρέφονται ἐκ κληρονομικῆς ὁρμῆς πρὸς αὐτοχειρίαν [3].

Ἰσχύει ἄρα καὶ ἐνταῦθα τὸ τοῦ Εὐριπίδου·

ὅταν δὲ κρηπὶς μὴ καταβληθῇ γένους
ὀρθῶς, ἀνάγκη δυστυχεῖν τοὺς ἐκγόνους [4].

Ποῖον τὸ καθῆκον τῶν γονέων προκειμένου περὶ κληρονομικότητος σωματικῆς καὶ ψυχικῆς, οὐχὶ ἅπαξ ἐν ταῖς διαλέξεσι τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ἐλέχθη, οὐδὲ παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβωμεν τὰ εἰρημένα.

Ἀλλὰ περὶ αὐτοχειρίας ὑποκειμένου λόγου δὲν ἀρκεῖ μόνη τῶν περὶ κληρονομικότητος διδαγμάτων ἡ κατακολούθησις. Ἀνάγκη ἐνταῦθα καὶ ἄλλος νὰ προσέλθῃ παράγων σπουδαιότατος, ἡ ἠθικὴ μόρφωσις, ἡ ἀγωγὴ καὶ παιδεία. Τῆς παιδείας διττὸς εἶναι ὁ σκοπός, τὸ μὲν νὰ μεταδώσῃ γνώσεις καὶ καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον ἱκανὸν νὰ γνωρίσῃ τὸν κόσμον, ἐν ᾧ ζῇ, καὶ συντελέσῃ κατὰ δύναμιν εἰς τὴν εὐημερίαν ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἄλλων, τὸ δὲ νὰ διαγάγῃ βίον κατ' ἀρετήν. Καὶ εἶναι ὁ δεύτερος σκοπὸς ὁ κυριώτατος. Νὰ ἀναπτύξῃ τῶν ἀνθρώπων τὴν διάνοιαν, νὰ ἀπαλλάξῃ αὐτοὺς τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, νὰ ἐμφυτεύσῃ ὀρθὰ ἤθη, νὰ γνωρίσῃ εἰς αὐτοὺς τὰ παντοῖα καθήκοντα, τὰ πρὸς ἑαυτούς, τὰ πρὸς τὴν κοινωνίαν, τὰ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα καθόλου, νὰ καταστείλῃ καὶ μετριάσῃ τὰ πάθη, νὰ

---

[1] Πρβλ. προηγηθεῖσαν ἡμετέραν μελέτην Ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης σελ. 83 κ. ἑξ.
[2] Dictionnaire philos. ἐν λέξει Caton.
[3] *Krafft-Ebing,* [6] σελ. 157.
[4] Ἡρακλῆς. στίχ. 1261.

ἐμπνεύσῃ θάρρος εἰς τὴν ζωὴν καὶ ὑπομονὴν καὶ ἐπιμονὴν κατὰ τὰς ἀντιξόους περιστάσεις καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν νὰ χαλκεύσῃ χαρακτῆρας, ἰδοὺ ἡ ἱερωτάτη τῆς παιδείας ἀποστολή. Αἱ ἠθικαὶ ἀρχαί, ἃς ἡ ὀρθὴ παιδεία ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀνθρώπων ἐγκαθιδρύει, γίνονται οἱ τηλαυγεῖς φάροι, οἵτινες ἐν τῷ βίῳ φωτίζουσιν αὐτοὺς καὶ ἐνισχύουσι μάλιστα τοὺς ἐν τῷ πελάγει τῆς δυστυχίας χειμαζομένους.

Καὶ εἶναι τῆς ἠθικῆς μορφώσεως νῦν μάλιστα μεγίστη ἡ ἀνάγκη, ὅτε πολλαχόθεν ἡ λώβη καὶ ἡ διαφθορὰ τὸν κοινωνικὸν ὀργανισμὸν προσβάλλουσι καὶ ἀδιάλειπτος πνέει τῆς νοσηρᾶς λογοτεχνίας ὁ ἄνεμος καὶ κηρύσσεται ἡ ἄρνησις τῆς ὑγιοῦς ἠθικῆς καὶ τὴν νεαρὰν μάλιστα ἡλικίαν συνταράσσει ἡ τὴν δυστυχίαν τοῦ βίου ἐξαίρουσα καὶ ἐπὶ μᾶλλον ἐμφανίζουσα ἀπαισιοδοξία.

Τὸ βραχὺ τοῦ χρόνου δὲν ἐπιτρέπει ἀτυχῶς νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, πόσην ἡ νοσηρὰ λογοτεχνία ἔχει ἐπὶ τοὺς θιασώτας αὐτῆς ῥοπήν. Ἐμνημονεύσαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν πόσον τὰς πάλαι γυναῖκας εἰς τὴν αὐτοκτονίαν παρώρμησεν ἡ τοῦ Εὐριπίδου Σθενέβοια, εἴδομεν δὲ πόσους ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐπὶ τὴν ἀπαισιοδοξίαν καὶ τὴν αὐτοχειρίαν ἤγαγεν ὁ Βέρθερος τοῦ Goethe. Ἀλλὰ περὶ τούτου καὶ περὶ τῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἡ ἀπαισιοδοξία ἀσκεῖ, ἐπιφυλασσόμεθα ἄλλοτε διὰ μακροτέρων νὰ ὁμιλήσωμεν πρὸς ὑμᾶς.

Ὅσοι ἀνέγνωσαν ἀπαισιοδόξους φιλοσόφους καὶ ποιητάς, Schelley, Leopardi, Schopenhauer, ἐννοοῦσι πῶς τὰ μεμψίμοιρα καὶ θρηνώδη διδάγματα ἔχουσι τὴν δύναμιν νὰ παρακινῶσιν ἐπὶ τὴν μελαγχολίαν καὶ τὸν ἀπελπισμὸν καὶ ἄγωσι τοὺς ἐπιρρεπεστέρους εἰς τὴν τοῦ θανάτου ἰδέαν. Ἠκούσατε πῶς Ἡγησίας ὁ πεισιθάνατος ἔπειθε πάλαι εἰς αὐτοκτονίαν. Ἀλλὰ μήπως ὁ τὴν αὐτοχειρίαν ἀποκρούων Schopenhauer[1] δὲν προδιαθέτει εἰς ταύτην διὰ τῶν ἀπαισιοδόξων διδαγμάτων, ἐν οἷς κηρύσσει ὅτι ὁ κόσμος εἶναι πλήρης κακῶν καὶ ὁ βίος οὐδεμίαν ἔχει ἀξίαν, διότι δὲν παρέχει τὴν εὐδαιμονίαν, εἰς ἣν φύσει φέρεται ὁ ἄνθρωπος, ἡ δὲ ζωὴ κινεῖται ὡς ἐκκρεμὲς μεταξὺ ὀδύνης καὶ ἀνίας, πολλῷ δὲ προτιμοτέρα τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀνυπαρξία;

[1] Κατὰ *Schopenhauer*, ὡς γνωστόν, ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἐκμηδενίσῃ τὴν πρὸς τὴν ζωὴν ὁρμήν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν κατορθοῦται διὰ τῆς αὐτοχειρίας. Ὁ αὐτοκτονῶν ἀγαπᾷ τὴν ζωήν, ἀποστρέφεται ὅμως τὴν ζωὴν ἣν ἔχει. Ἄλλα μέσα συντελοῦσιν εἰς τὴν ἐκμηδένισιν τῆς ζωῆς καὶ δὴ ἡ ἀσκητικὴ δίαιτα.

Φαντάσθητε πονοῦσαν καὶ κλονουμένην ἐν τῷ βίῳ ψυχήν, ἥτις τοῦ Θεόγνιδος ἀναγινώσκει τὰ πολυθρύλητα ἔπη·

πάντων μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον
μηδ᾽ ἐσιδεῖν αὐγὰς ὀξέος ἠελίου.
φύντα δ᾽, ὅπως ὤκιστα πύλας Ἀΐδαο περῆσαι,
καὶ κεῖσθαι πολλὴν γῆν ἐπαμησάμενον[1].

ἢ ἀκούει τῆς ὀλοφυρομένης Μούσης τοῦ ἀπαισιοδοξοτάτου τῶν Ἰταλῶν ποιητῶν, τοῦ Leopardi, τὰ γνωστότατα ἐκεῖνα θρηνῳδήματα.

Καὶ ἤδη θὰ ἡσυχάσῃς διὰ παντός,
τάλαινα καρδία.
Ἐσβέσθη καὶ τὸ τελευταῖόν σου ὄνειρον,
τὸ ὁποῖον ἐφαίνετο αἰώνιον· ἐσβέσθη·
βαθέως τὸ αἰσθάνομαι.
Ὄχι μόνον τὰ ὄνειρα τὰ προσφιλῆ
ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλπὶς καὶ ὁ πόθος ἠφανίσθη.
Ἀναπαύου διὰ παντός· πολὺν
ἔπαλες χρόνον. Ἀλλ᾽ ἐν τῷ κόσμῳ
οὐδὲν ὑπάρχει τῶν παλμῶν σου ἄξιον·
ἡ γῆ εἶναι ἀναξία τῶν στεναγμῶν.
Ὀδύνην μόνον καὶ ἀνίαν παρέχει ἡ ζωὴ
ἄλλο δὲ οὐδέν· μάταιος εἶναι ὁ κόσμος.
Ἡσύχασον πλέον. Ἄφες καὶ τὴν τελευ-
[ταίαν ἐλπίδα σου·
εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἡ Μοῖρα
ἓν μόνον ἐχορήγησε δῶρον, τὸν θάνατον.
Περιφρόνησαν τὰ πάντα,
σὲ αὐτήν, τὴν φύσιν,
τὴν ἀδυσώπητον δύναμιν, ἡ ὁποία ἀφανὴς
ἄρχει πρὸς καταστροφὴν πάντων,
τὴν ἄπειρον ματαιότητα τοῦ παντός[2].

[1] Παραινέσεις, στίχ. 425 κ. ἑξ. Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἴδε παρὰ *Σοφοκλεῖ* (Οἰδ. Κολ. 1225) καὶ *Εὐριπίδῃ* (Ἀπόσπ. 900, Nauck) καὶ *Βακχυλίδῃ* (Ἀπόσπ. 3).
[2] Ἐν τῷ ποιήματι A se stesso.

Ποίαν τρικυμίαν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τούτων θὰ πάθῃ ἡ τοιαύτη ψυχή, ἐὰν ἔχῃ καὶ ἔμφυτόν τινα εὐπάθειαν καὶ κατὰ τὸν ποιητὴν

ἡ ἄμαχος ἐμπαίζῃ θεὸς Ἀφροδίτη![1]

Νῆσος μακάρων καὶ ἡδονῆς πέλαγος καὶ μακαριότητος δὲν εἶναι βεβαίως ὁ κόσμος οὔτ' ἐκ φύσεως οὔτ' ἐκ τῆς τῶν ἀνθρώπων εὐβουλίας, πολλῆς δὲ μεταρρυθμίσεως τῶν κακῶς ἐχόντων καὶ βελτιώσεως εἶναι ἀνάγκη. Ἀλλὰ δὲν εἶναι πάλιν νοσοκομεῖον καὶ εἱρκτή, νεκροταφεῖον καὶ σφαγεῖον καὶ κλαυθμῶνος κοιλὰς καὶ ὅπως ἄλλως ἐκάλεσαν αὐτὸν τὰ ἀπαισιόδοξα θρησκεύματα καὶ οἱ μελαγχολικοὶ φιλόσοφοι καὶ ποιηταί. Ἀρκεῖ νὰ εἴμεθα ὑγιεῖς καὶ βλέπωμεν αὐτὸν ἀπροκατάληπτοι. Βεβαίως παντοῖαι συμφοραὶ καὶ λῦπαι συνταράσσουσι τὸν βίον τὸν ἀνθρώπινον. Ἀλλ' αἱ συμφοραὶ καὶ λῦπαι δὲν εἶναι παραμόνιμοι. Ἡ χαρὰ διαδέχεται τὴν λύπην καὶ ὁ χρόνος ἄριστος ἰατρὸς χαινούσας πληγὰς θεραπεύει. Ἐμμελῶς τοῦ Longfellow ψάλλει ἡ Μοῦσα· ***«Σιώπα, τεθλιμμένη καρδία, καὶ ἄφες τοὺς θρήνους· ὄπισθεν τῶν νεφῶν λάμπει ἀκόμη ὁ ἥλιος· ἡ τύχη σου εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τύχην τῶν ἄλλων. Πεπρωμένον εἶναι νὰ ἐπέρχωνται εἰς πάντας καταιγίδες καὶ νὰ ἀνατέλλωσι πάλιν ἡμέραι σκοτειναὶ καὶ λυπηραί»***[2].

Εἶναι ἀνάγκη τώρα νὰ εἴπωμεν εἰς τίνας ὑπάρχει ἀνατεθειμένον τὸ ἔργον τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τῶν ἀνθρώπων; Ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀντὶ τοῦ διασυρμοῦ καὶ τῆς στερήσεως τῶν ἐπιταφίων τιμῶν καὶ τῆς δημεύσεως τῆς περιουσίας τῶν αὐτοκτονούντων ὀρθότερον θὰ ἦτο τελεσφορώτερα μέσα νὰ μεταχειρίζωνται, νὰ ἐπιδιώκωσι δῆλον ὅτι τῶν ὁμολογουμένως κακῶς ἐχόντων τὴν διόρθωσιν καὶ ἄγωσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ καθήκοντος. Ἐπίβλεψις τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδίων ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων, ρύθμισις τῶν ἠθῶν, ἔλεγχος τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ τῶν θεαμάτων καὶ τῶν συναναστροφῶν, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα συντελοῦσιν εἰς τὴν μόρφωσιν χαρακτήρων. Ἀλλὰ τὸ ἔργον τοῦτο συντελεῖται κυρίως διὰ τοῦ οἴκου καὶ τοῦ σχολείου καὶ τῶν ἄλλων κοινωνικῶν παραγόντων. Ἐν τῷ οἴκῳ, ὡς ὀρθῶς ἐλέχθη, ἄρχεται καὶ λήγει ἡ ἀγωγή. Τὸ σχολεῖον συνεπιλαμβάνεται καὶ ἐνισχύει. Μέγιστα δὲ συμβάλλονται καὶ οἱ ἄλλοι κοινωνικοὶ παράγοντες,

---

[1] *Σοφοκλ.* Ἀντιγόνη, στίχ. 799.

[2] Ἐν τῷ ποιήματι The rainy day.

ἡ Ἐκκλησία διὰ τοῦ ὀρθοῦ κηρύγματος, τὸ θέατρον καὶ ἡ λογοτεχνία διὰ τῶν ὑγιῶν διδαγμάτων καὶ ὅσοι ἄλλοι.

Ἐὰν πάντες οἱ εἰρημένοι παράγοντες ἐπιτελέσωσι τὸ ἑαυτῶν καθῆκον καὶ συντείνωσιν εἰς παρασκευὴν ἀνθρώπων κατὰ τὸ δυνατὸν ἀρτίων, ὑπάρχει ἐλπὶς εἰς τὸ ἐλάχιστον νὰ περιορισθῇ καὶ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος κοινωνικὴ πληγή.

Ὁ Βασιλεὺς Λήρ, ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι τοῦ Shakespeare, ἐν μέσῳ ἐρήμου πεδιάδος καὶ καταιγίδος καὶ ψύχους ἵσταται ἀπαθὴς καὶ κωφὸς πρὸς τὴν θύελλαν τὴν μαινομένην περὶ αὐτόν, ἀκούων τὴν ἐντονωτέραν φωνὴν τῆς ψυχῆς του [1]. Τοιοῦτον φαντάζομαι τὸν ἄνθρωπον τὸν φύσεως ἀγαθῆς καὶ παιδείας ὀρθῆς τυχόντα καὶ ἠθικὰς ἀρχὰς ἔχοντα ἐν ἑαυτῷ. Ὅταν ἡ δυστυχία περιστοιχίζῃ αὐτόν, καὶ ἂν ἀκούῃ τοὺς ὀλοφυρμοὺς τῆς Μούσης τοῦ Leopardi καὶ τοὺς ἀπαισιοδόξους τοῦ Schopenhauer ἀφορισμούς, καὶ ἂν ἀναγινώσκῃ τὸν Werther καὶ τὰ δράματα τοῦ Ibsen, δὲν ταράσσεται οὐδὲ κλονεῖται, οὐδὲ ἀποβάλλει τὴν ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς ὑπάρχουσαν ἐλπίδα. Ἀκούει τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ ὀρθὴ ἀντίληψις τῆς ζωῆς καὶ ὁ πρὸς τὸ λευκὸν γῆρας σεβασμὸς καὶ ἡ πρὸς τὰ φίλτατα στοργὴ καὶ τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους ὑποχρεώσεων ἡ συναίσθησις καὶ τὸ πρὸς ἑαυτὸν καθῆκον συνέχουσιν αὐτὸν ἀκλόνητον, πρὸς τὴν θύελλαν τῆς ὀδύνης καὶ τοῦ πόνου ἀντιτάσσοντα τὸ τοῦ ποιητοῦ·

Θαρσεῖν χρή· τάχ' αὔριον ἔσσετ' ἄμεινον.

---

[1] Πρᾶξις 3, σκηνὴ 2.

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΠΟΙΗΣΙΣ*

Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Εἶναι ὡμολογημένον ὅτι οὔτ' ἐν τῇ πολιτείᾳ, οὔτ' ἐν τοῖς ἔργοις τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, οὔτ' ἐν ἄλλῳ τοιούτῳ δημιουργήματι εἶναι ἀποτετυπωμένος ὁ χαρακτὴρ τῶν ἐθνῶν οὕτως εὐκρινῶς καὶ λαμπρῶς, ὅσον ἐν τῇ φιλολογίᾳ αὐτῶν. Τοῦτο ὑπολαμβάνεται νῦν πρᾶγμα ἀναντίλεκτον καὶ εἶναι εὐαπόδεικτον.

Οἱ μὲν νόμοι οἱ συνιστῶντες τὴν πολιτείαν εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀρχομένων καὶ τὰς τούτων πρὸς ἀλλήλους καὶ ταύτας οὐχὶ πάσας ἀναφερόμενοι εἶναι μὲν εἰκὼν πιστὴ τοῦ κράτους, δὲν ἐξαρκοῦσι δὲ νὰ παραστήσωσι τὴν εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἔθνους, οὐδὲ εἶναι πάντοτε πιστὸν ἀπαύγασμα τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ, ἀλλὰ βίας πολλάκις ἐπίβλημα καὶ ἑνὸς εὖ ἢ κακῶς φρονήσαντος ἐπινόημα. Παραδείγματα τούτου πρόχειρα πρόκεινται αἱ εὐμετάβλητοι καὶ εὐανάτρεπτοι πολιτεῖαι τῶν παλαιῶν ἑλληνίδων πόλεων καὶ τούτων μάλιστα αἱ τυραννίδες καὶ ἡ τῶν Ἰουδαίων πολιτεία κατὰ τοὺς ἐσχάτους χρόνους.

Τὰ δ' ἔργα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν εἶναι μὲν μαρτύρια τρανὰ τῆς περὶ τὸ καλὸν εὐαισθησίας καὶ ἀναπτύξεως τοῦ ἔθνους, οὗ τῆς φιλοκαλίας εἶναι προϊόντα, καὶ τοῦ πλούτου σημεῖα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τοῦ ὅλου χαρακτῆρος αὐτοῦ ἔκφρασις. Ἡ περὶ τὸ καλὸν τοιαύτη εὐαισθησία καὶ ἡ διὰ τῶν ἔργων τούτων ἐπίδειξις τοῦ πλούτου δὲν εἶναι πλήρης ἐκδήλωσις τοῦ ἤθους, πλήρης ἀποκάλυψις τοῦ πνευματικοῦ βίου ἔθνους τινός, ἀλλὰ μονομερὴς ἐμφάνεια αὐτοῦ. Τὰ ἔργα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἐνίοτε εἶναι ἐπιδείξεις μεγαλοπρεπείας καὶ δυνάμεως τῶν ἀρχόντων, οἵτινες ἔξωθεν μετακαλοῦνται τὰ προβλήματα καὶ προσχήματα ταῦτα, ἵνα καλύψωσιν οἰκείας ἁμαρτίας. Καὶ παρά-

* Λόγος εἰσιτήριος ῥηθεὶς ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ 7ῃ Φεβρουαρίου 1900. Παρίσταντο καὶ οἱ καθηγηταὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἐν οἷς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Κόντος.

δειγμα τούτου παρέχει εἰς ἡμᾶς ἡ πολιτεία τοῦ ἀπανθρώπου καὶ ψευδευλαβοῦς καὶ ψευδοφιλοκάλου Ἡρῴδου.

Ἵνα ἀποχρώντως ἀναπτυχθῶσι τὸ πρᾷον, τὸ ἱλαρόν, τὸ φαιδρόν, τὸ περὶ τὰ καλὰ εὐαίσθητον, ἡ χάρις, τὸ εὐκίνητον, τὸ εὔλαλον, τὸ δραστήριον, τὸ σφοδρόν, τὸ περιπαθές, τὸ σεμνόν, τὸ ἐμβριθές, τὸ φιλότιμον, τὸ φιλομαθές, τὸ ζητητικόν, τὸ φιλόσοφον, τὸ φιλάρετον, τὸ φιλάληθες, τὸ φιλοδίκαιον, τὸ θεοσεβὲς καὶ τὰ ἐναντία τούτων, πάντα ὅσα συγκροτοῦσι τὸν ἠθικὸν κόσμον καὶ διατρανοῦσι καὶ ὁρίζουσι καὶ δημιουργοῦσι τοὺς χαρακτῆρας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν, χρήζουσι χώρας εὐρυτέρας, ὁρίζοντος μᾶλλον ἐλευθέρου καὶ ἐπιμελείας ἐλευθεριωτέρας, οἵα ἀνευρίσκει τις ἐν μόνῃ τῇ φιλολογίᾳ.

Ἐν τῇ φιλολογίᾳ ὁ λόγος, *«οὗ τὴν χρῆσιν δέδωκεν ἡμῖν ὁ κτίσας ἡμᾶς Θεός, ἵνα τὰς βουλὰς τῶν καρδιῶν ἀλλήλοις ἀποκαλύπτωμεν»*, ἵνα τὰ συναισθήματα, τὰς βουλήσεις καὶ τὰ διανοήματα δημοσιεύωμεν, ἔχει εἰς τὴν παντοίαν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν τὸ εὐρύτατον στάδιον. Ἡ γλῶσσα, τὸ πολύτιμον ὄργανον τοῦ πανσθενοῦς λόγου, ἥτις καὶ καθ' ἑαυτὴν εἶναι εἰκὼν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἔθνους, οὗ εἶναι δημιούργημα, ἐν τῇ φιλολογίᾳ ἀποκαλύπτει τὸ ἔκπλαγον κάλλος, τὸ εὔφωνον, τὸ εὔλαλον, τὸ μουσικόν, τὸ ἐπαγωγὸν αὐτῆς, τὴν ἰσχύν, τὴν εὐκολίαν, τὴν λειότητα, τὸ συμμορφωτικόν, τὸ ἀκριβολόγον, καὶ ἀναπτύσσει ταύτας καὶ πάσας τὰς ἄλλας αὐτῆς ἰδιότητας εἰς βαθμὸν θαυμαστὸν καὶ ἀπαράμιλλον.

Αὐτὴ ἡ θρησκεία, ἥτις κατὰ τοὺς παλαιοτάτους χρόνους ἐγένετο ἡ τροφὸς τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν καὶ κατὰ τοὺς ἔπειτα χρόνους ἰσχυρὰν καὶ παντοίαν ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν πνευματικὸν βίον, καὶ νῦν δ' ἔτι μετὰ τὴν πολυμερεστάτην καὶ τεραστίαν αὐτοῦ ἐπίδοσιν καταλαμβάνει μεγάλην αὐτοῦ χώραν, διὰ τῆς φιλολογίας τυγχάνει τῆς πλήρους αὐτῆς ἀποκαλύψεως. Καὶ αὐτὸς τέλος ὁ πολιτικὸς βίος καὶ αὐτὸς ὁ κοινωνικὸς ἔθνους τινὸς οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ περισσότερον καὶ ἐναργέστερον κατοπτρίζουσι τὴν ἑαυτῶν ὄψιν, τὴν ἑαυτῶν φυσιογνωμίαν καὶ ἀπεικάζουσι τὸν ἑαυτῶν χαρακτῆρα ἢ ἐν τοῖς φιλολογικοῖς ἔργοις.

Ὁ πνευματικὸς βίος τῶν ἐθνῶν ποικίλα διατρέχει στάδια, στάδιον ἀρχῆς, στάδιον ἀναπτύξεως, στάδιον ἀκμῆς, στάδιον στασιμότητος καὶ στάδιον παρακμῆς. Αὐτὰ ταῦτα τὰ στάδια τοῦ πνευματικοῦ βίου οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἀκριβέστερον εἶναι ἐζωγραφημένα ἢ ἐν τοῖς

ἀντιστοίχοις σταδίοις τῆς ἱστορίας τῆς φιλολογίας. Ὅσην δὲ καὶ οἵαν ἐπίδρασιν ἤσκησαν οἱ προγενέστεροι ἐπὶ τοὺς ἐπιγιγνομένους, τίνων τρόπων καὶ τίνων σχημάτων συμμέτρων πρὸς τοὺς χρόνους καὶ ἀναλόγων πρὸς τὴν φύσιν τῶν δρώντων ἐπὶ τῆς πνευματικῆς σκηνῆς καὶ δημιουργούντων ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ προσώπων, ἐγένετο χρῆσις, διατί κατ᾽ ἐκείνους τοὺς χρόνους ἐθεραπεύθη τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ εἶδος τῆς ποιήσεως καὶ τίνες ἱστορικοὶ λόγοι προυκάλεσαν τὴν γένεσιν τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ εἴδους τοῦ πεζοῦ λόγου, ταῦτα πάντα ἐκδηλοῦνται σαφῶς, ἐναργῶς καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ μόνων τῶν πνευματικῶν ἔργων τοῦ ἔθνους, ἅτινα συλλήβδην συνιστῶσι τὴν φιλολογίαν αὐτοῦ.

Τῶν δὲ γενῶν τῆς φιλολογίας δύο ὄντων, ἐκεῖνο, ἐν ᾧ πᾶσαι αἱ τῆς ψυχῆς εἰρημέναι ἐκφάνσεις εἶναι ἀποτετυπωμέναι ἐξοχώτερον καὶ παρίστανται ἐναργέστερον καὶ ἀναδεικνύονται ἀριδηλότερον, εἶναι ἡ ποίησις, ἐν ᾗ ἡ δημιουργία εἶναι δαψιλεστέρα καὶ ἡ πρωτοτυπία συχνοτέρα καὶ καθόλου αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις ἐκδηλοῦνται ἰσχυρότεραι καὶ τελειότεραι. Τοῦτο ἰσχύει περὶ πάσης φιλολογίας καὶ δὴ καὶ περὶ τῆς ἑβραϊκῆς.

Τῶν Ἑβραίων τὸ θεοσεβὲς ἔθνος ἔχει πιστῶς ἀποτετυπωμένον τὸν ἑαυτοῦ χαρακτῆρα ἐν τῇ φιλολογίᾳ αὐτοῦ. Ἐν τοῖς βιβλίοις τῆς Π. Δ. διακρίνει πᾶς τις εὐκρινέστατα πάντα τὰ στάδια τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ βίου, πάσας τὰς περιπετείας καὶ τὰς μεταπτώσεις αὐτοῦ καὶ ἐν πᾶσι τούτοις διαπρέποντα καὶ λάμποντα ὑπὲρ τὸν ἥλιον τὸν θρησκευτικὸν τοῦ λαοῦ τούτου χαρακτῆρα. Ἐν τοῖς ποιητικοῖς μάλιστα τῆς Π. Δ. βιβλίοις βλέπει πᾶς τις ὅτι ὁμολογουμένως πρὸς τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ τὸ φιλόθεον τοῦτο ἔθνος δὲν ἐπεχείρησεν ἄλλας ὑποθέσεις νὰ ὑμνήσῃ καὶ νὰ κλεΐσῃ ἄλλας πράξεις ἢ μόνον τὸν Ἰαβὲ διὰ τὰς εὐεργεσίας, ὅσας ἐπεδαψίλευσεν εἰς αὐτό, καὶ μεθ᾽ ὑπερβαλλούσης εὐγνωμοσύνης ὁμολογεῖ καὶ κηρύσσει. Οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐντρυφᾷ τὸ πνεῦμα τῶν Ἑβραίων ποιητῶν ἢ ἐν τῇ μελέτῃ καὶ τῷ ὕμνῳ τῶν θαυμασίων τοῦ Θεοῦ. Ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ ἀνάδειξις τῆς παντοδυναμίας καὶ τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ μάλιστα εἶναι οὕτως ἰσχυρὰ παρ᾽ αὐτοῖς, ὥστε συχνότατα οἱ ποιηταὶ οὗτοι ἀπὸ τοῦ ὕψους, εἰς ὃ αἴρουσιν αὐτοὺς ταῦτα, ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἑαυτῶν ἀσθένειαν αἰσθάνονται ἄρρητον ἡδονὴν ἐκφαυλίζοντες αὐτήν, ἵνα διὰ τῆς ἀντιθέσεως ἐπαινέσωσι τὸν Θεόν. Ἡ γοητεία ἣν ἀσκεῖ ἐπ᾽ αὐτοὺς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰαβέ, καὶ ἡ ἀνακούφισις, ἣν παρέχει ἡ πρὸς αὐτὸν ἀδιάσειστος ἐλπίς,

εἶναι θέλγητρα, ἅτινα μόνος λαὸς ἔχων ἔξοχον θρησκευτικὸν χαρακτῆρα ἦτο δυνατὸν νὰ αἰσθανθῇ καὶ ἐκφράσῃ.

Περὶ τούτου λοιπὸν τοῦ εἴδους τοῦ λόγου, ἐν ᾧ μάλιστα ἐκδηλοῦται τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ ὁ πνευματικὸς χαρακτήρ, περὶ τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως προτιθέμεθα νὰ εἴπωμεν ἐνταῦθα ὀλίγα τινά. Τὰ εἴδη τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως, ἡ ἀρχὴ καὶ ἀνάπτυξις καὶ ὁ χαρακτὴρ αὐτῆς, ἡ τεχνικὴ κατασκευὴ τῶν ἑβραϊκῶν ποιημάτων καὶ τὸ ὕφος τοῦ ποιητικοῦ τῶν Ἑβραίων λόγου, ταῦτα εἶναι τὰ κεφάλαια, περὶ ὧν θὰ διαλάβωμεν ἐν τῇ βραχείᾳ ταύτῃ ἐπισκοπήσει.

I. ΓΕΝΗ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΠΟΙΗΣΕΩΣ

Τῆς ποιήσεως ἓν μόνον εἶδος εὑρίσκομεν ἀποχρώντως ἀνεπτυγμένον παρ᾿ Ἑβραίοις, τὴν *λυρικήν*. Τὸ δ᾿ ἔπος καὶ τὸ δρᾶμα ἐν τῇ κυρίᾳ τοῦ πράγματος ἐννοίᾳ οὔτε παρ᾿ αὐτοῖς εὗρον γόνιμον ἔδαφος, οὔτε παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς τῆς Σημίτιδος ὁμοφυλίας καθόλου εἰπεῖν. Τὸ ἔπος εἶναι κυρίως δημιούργημα τῶν ἰαπετικῶν φύλων, τῶν Ἰνδῶν, παρ᾿ οἷς φέρονται δύο μεγάλα ἔπη, ἡ Mahâbhârata καὶ ἡ Ramâyâna, τῶν Περσῶν, τῆς δαιμονιωτάτης μοίρας τῆς Ἀρίας ὁμοφυλίας, τῶν Ἑλλήνων, ὧν θαυμασιώτατα ἔπη εἶναι τὰ ὁμηρικά, ἡ Ἰλιὰς καὶ ἡ Ὀδύσσεια, τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν νεωτέρων λαῶν, παρ᾿ οἷς ποικιλώνυμα ἀνεπτύχθησαν ἔπη. Τῶν δὲ Σημιτῶν διεμόρφωσαν ἔπος μόνοι οἱ Ἀσσύριοι, ὧν γνωστὰ ἔπη εἶναι τὸ Izdubar, τὸ σῳζόμενον εἰς δώδεκα πίνακας, ὧν ὁ ἑνδέκατος περιέχει τὰ περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ, τὸ περὶ τῆς δημιουργίας, τὸ περὶ τοῦ πλοῦ τῆς Ἰστὰρ εἰς Ἅδου καὶ ἄλλαι τινὲς ἐποποιίαι.

Ὁ δὲ λόγος, δι᾿ ὃν οὐδὲν κυρίως ἔπος ἀνεπτύχθη παρ᾿ Ἑβραίοις καὶ ἄλλοις τῶν Σημιτῶν, ἐζητήθη πολλαχῶς. Ἐπειδή, ὡς εἶναι γνωστόν, τὸ κύριον ἔπος κινεῖται ἐν τῷ κόσμῳ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων καὶ ἀναπτύσσεται παρὰ τοῖς λαοῖς, οἵτινες ἔχουσι μύθους παραδεδομένους, παρελθὸν πλῆρες μυθικῶν θαυμάτων[1], ἰσχυρίσθησαν οἱ πλεῖστοι τῶν σοφῶν ὅτι ἡ μονοθεΐα ἐγένετο κώλυμα ἐνταῦθα εἰς τὴν τοῦ ἔπους ἀνάπτυξιν. Οὕτως ὁ Ewald[2] καὶ ὁ Renan, ὅστις εἶπεν ὅτι ὁ

[1] Ἐν τῇ Mahâbhârata, ἥτις ᾄδει τὸν πόλεμον δύο φύλων ἡρωικῶν, τῶν Κουρουΐγγων καὶ Πανδουΐγγων, εἶναι οἱ μαχόμενοι υἱοὶ ἢ ἔκγονοι θεῶν ἢ θεοὶ ἐν μορφῇ ἀνθρώπων· ἐπίσης δ᾿ ἐν τῇ Ramâyâna καὶ ἐν τῇ ὁμηρικῇ Ἰλιάδι.

[2] Die poet. BB. des A. Bundes σελ. 15.

τρόπος, καθ' ὃν οἱ Σημῖται παριστῶσι τὸ θεῖον πάντῃ τοῦ κόσμου κεχωρισμένον καὶ οὐδένα ἔχον ὅμοιον πρὸς ἑαυτό, ἀπέκλειε τὰ μεγάλα καὶ θεῖα ποιήματα, ἅτινα αἱ Ἰνδίαι, ἡ Περσία, ἡ Ἑλλὰς ἀνέπτυξαν καὶ μόνον ἐν τῇ φαντασίᾳ ἐκείνου τοῦ ἔθνους δύνανται νὰ δημιουργηθῶσιν, ὅπερ ἀφήνει ἀπροσδιόριστα τὰ ὅρια τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ σύμπαντος[1].

Ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης φαίνεται ὅτι μαρτυρεῖ καὶ τοῦτο, ὅτι μόνον παρὰ τοῖς Ἑβραίοις, ὧν μόνος Θεὸς εἶναι ὁ Ἰαβέ, καὶ τοῖς Ἄραψιν, οἵτινες ἐκ παλαιοτάτου ἤδη ἐλάτρευον τὸν Allah taâla, τὸν ὕψιστον Θεόν, οὐδὲν ἐβλάστησεν ἔπος, πολλὰ δὲ ἀνεπτύχθησαν, ὡς εἴδομεν παρὰ τοῖς Ἀσσυρίοις, ὅπου ἐπεχωρίαζεν ἡ πολυθεΐα. Ἀλλ' ὅμως, ἐὰν ἐξετάσωμεν ἐπιμελέστερον τὸ ζήτημα, θέλομεν πεισθῇ ὅτι καὶ παρ' Ἑβραίοις ὑπῆρχον στοιχεῖα εἰς τὴν τοῦ ἔπους ἀνάπτυξιν. Οὐδείς ποτε θὰ πειραθῇ τῷ ὄντι σπουδαίως νὰ ἀντείπῃ εἰς τὸν ἰσχυριζόμενον ὅτι καὶ παρ' αὐτοῖς ὁ Ἰαβὲ ἀναμειγνύεται εἰς τῶν ἀνθρώπων τὸν βίον καὶ βοηθεῖ τὸν λαὸν αὐτοῦ ἄλλοτε μὲν αὐτός, ἄλλοτε δὲ δι' ἀγγέλων. Ἡ Πεντάτευχος παρέχει οὐχὶ ὀλίγας τούτου ἀποδείξεις. Ἐν αὐτῇ γίνεται μακρότατος λόγος περὶ τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ Ἰαβὲ εἰς τοὺς πρώτους ἀνθρώπους καὶ εἰς τοὺς πατριάρχας τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τὸν θειότατον καὶ μεγαλοφυέστατον τῶν Ἑβραίων νομοθέτην, τὸν Μωϋσέα, πρό τε τῆς ἐξ Αἰγύπτου ἐξόδου καὶ μετ' αὐτήν. Ἐπίσης οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ ὅτι καὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ὑπάρχουσι παραδόσεις, αἵτινες εὐκόλως ἠδύναντο νὰ γίνωσιν ἀφορμαὶ ἔπους, ὡς ἡ περὶ τοῦ Σαμψών. Ταῦτα καὶ δὴ τὰ περὶ δημιουργίας καὶ ἁμαρτίας, τὰ κατὰ τὴν κλῆσιν τοῦ Ἀβραάμ, τὴν ἐξ Αἰγύπτου ἔξοδον καὶ τὴν διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης καὶ τὴν ἐν τῇ ἐρήμῳ διατριβὴν καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ Σινᾶ γενόμενα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκτεθῶσι καὶ εἰς ἱστορικώτερα ἔπη. Φαίνεται δὲ ὅτι τοῦ ἔπους τὴν ἀνάπτυξιν

---

[1] Histoire générale et système comparé des langues sémitiques σελ. 7. Πρβλ. καὶ σελ. 12 «Le monothéisme et l'absence de mythologie expliquent cet autre caractère fondamental des litteratures sémitiques, qu'elles n'ont pas d'épopée. La grande épopée sort toujours d'une mythologie: elle n'est possible qu'avec la lutte des éléments divins, et dans l'hypothèse où le monde est envisagé comme un vaste champ de bataille, où les dieux et les hommes se livrent de perpetuels combats».

ἠμπόδισε καὶ ἄλλο τι. Τὸ ἔπος καὶ τὸ δρᾶμα εἶναι κυρίως μιμήσεις[1]. διὸ καὶ ἀνεπτύχθησαν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, οἵτινες περὶ πλείστου ποιοῦνται τὴν σπουδὴν καὶ περιγραφὴν καὶ μίμησιν τοῦ περὶ ἡμᾶς κόσμου, οἷοι εἶναι οἱ ἰαπετικοὶ λαοὶ καὶ δὴ οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ἐν ᾧ οἱ Σημῖται καὶ ἄλλως ἐλέγχονται μονομερέστεροι, οἷον ἐν ταῖς ἐπιστήμαις καὶ ταῖς τέχναις ταῖς εἰκαστικαῖς[2], καὶ ἐν τῇ ποιήσει, ἐν ᾗ μᾶλλον εἰς ἐκδήλωσιν φέρονται τῶν αἰσθημάτων, ἅτινα συγκινοῦσι τὴν ψυχὴν αὐτῶν καὶ τὴν ἔκθεσιν τῶν ἰδίων διανοημάτων ἢ τοῦ ἐκτὸς κόσμου τὴν μίμησιν. Ἐκάλεσαν μέν τινες τὴν Πεντάτευχον θεοκρατικὸν ἢ ἐθνικὸν τῶν Ἑβραίων ἔπος διὰ τὰ περιεχόμενα θαύματα καὶ τὸ ποιητικὸν ὕφος. Οὕτως ὁ de Wette[3] καὶ ὁ Augusti[4]. Ἀλλὰ τοῦτο μόνον ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ δύναται νὰ λεχθῇ, διότι ἡ Πεντάτευχος εἶναι εἰς λόγον πεζὸν γεγραμμένη.

Ἐν στενωτέρᾳ δ' ἐννοίᾳ μόνον ἓν τῶν ποιητικῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. δύναται νὰ ὑποληφθῇ ἔπος, ὁ Ἰώβ. Ἀλλὰ κατὰ τὴν μορφὴν εἶναι τὸ ποίημα τοῦτο ἰδιότυπον ἔχον πρόλογον καὶ ἐπίλογον ἐν λόγῳ πεζῷ. Ὡς ἔπος ἐξέλαβον τὸν Ἰὼβ ὁ Stuss[5], ὁ Lichtenstein[6], ὁ Ilgen[7], ὁ Augusti[8], ὁ Reuss[9], ὁ Good[10] καὶ ἄλλοι. Ἄλλοι ἐκάλεσαν τὸν Ἰὼβ ἑβραϊκὴν τραγῳδίαν. Οὕτως ὁ de Wette[11], ὁ Ewald[12],

---

[1] *Ἀριστ.* Π. ποιητ. κεφ. 1 «ἐποποιία δὴ καὶ ἡ τῆς τραγῳδίας ποίησις, ἔτι δὲ κωμῳδία—πᾶσαι τυγχάνουσιν οὖσαι μιμήσεις τὸ σύνολον—».

[2] Πρβλ. καὶ *Grau:* «Die Hauptrichtung und das herrschende Streben des sémitischen Geistes geht nicht auf die Welt und ihre Mannigfaltigkeit, sondern über die Welt hinaus auf die Gottheit» (Die Semiten und Indogermanen in ihrer Beziehung zu Religion und Wissenschaft[2], Stuttg. 1886, σελ. 90· καὶ *Ewald,* Die poet. BB. des A. Bundes, σελ. 15 καὶ *Renan,* αὐτόθι, σελ. 12, καὶ *Rödiger* ἐν Ersch und Gruber, Encykl., τόμ. 11 σελ. 386, καὶ *Baur* παρὰ *Riehm,* Handw. d. bibl. Altertums, σ. 314).

[3] Einleit. in das A. T., σελ. 383.

[4] Einleit. in das A. T., σελ. 137 κ. ἑξ.

[5] De epopoeea Jobaea, Comment. III. Gothae 1753.

[6] Num liber Jobi cum Odyssea Homeri comparari possit? Helmst. 1773.

[7] Jobi antiquissimi carm. Hebr. natura atque virtus, Lipsiae 1778.

[8] Einl. in das T. A., § 106.

[9] Παρὰ Herzog, Realencykl. V, 604.

[10] Version of Job. Introd. sect. 2.

[11] Einl., σελ. 383.

[12] Αὐτόθι, σελ. 49 κ. ἑξ.

ὁ Hupfeld [1], ὁ Delitzsch [2], ὁ Davidson [3], πρὸς τούτοις δὲ ὁ Riehm [4], ὅστις ἐπαινῶν τοὺς ὀνομάσαντας τὸ ποίημα tragoediam divinam ὑπεραπολογεῖται τοῦ πράγματος λέγων ὅτι ὁ μὲν πρόλογος δύναται νὰ θεωρηθῇ εἰσαγωγή τις, ὡς ἐν τῷ Faust τοῦ Goethe, ἀνάλογον δέ τι καὶ ὁ ἐπίλογος. Ἀλλ' ὁ Ἰὼβ εἶναι, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ποίημα ἰδιότυπον· ὡς φιλοσοφικὸν δὲ ἢ μᾶλλον θεοσοφικὸν ἀνήκει εἰς τὴν ποίησιν τὴν διδακτικήν.

Διὰ τὴν ἔλλειψιν τῆς εἰρημένης ἀρετῆς πρὸς περιγραφὴν καὶ μίμησιν τοῦ ἔξω κόσμου οὐδὲ τὸ δρᾶμα ἐν τῇ κυρίᾳ αὐτοῦ ἐννοίᾳ ἀνεπτύχθη παρ' Ἑβραίοις. Τὸ δρᾶμα εἶναι δημιούργημα τῆς ἑλληνικῆς διανοίας. Ἐν Ἑλλάδι ἐβλάστησε καὶ ηὐξήθη ἐν θαυμαστῇ ποικιλίᾳ, μετεφυτεύθη δ' ἔπειτα εἰς τὴν Ῥώμην καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ἐγένετο εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ἐξαίρετον ὑπόδειγμα. Ἡ Ἀσία οὐδὲν παρήγαγε δρᾶμα διδαχθὲν ἀπὸ σκηνῆς. Ἡ λέξις θέατρον εἶναι εἰς τοὺς Ἀσιανοὺς ἄγνωστος. Οἱ Ἑβραῖοι ἐγνώρισαν τὸ πρῶτον τὸ δρᾶμα παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ῥωμαίοις [5].

Περὶ τοῦ Ἰὼβ εἴπομεν ἤδη, ὅτι εἶναι ποίημα ἰδιότυπον. Τὸ δὲ Ἆσμα ᾀσμάτων, περὶ οὗ εἶπόν τινες ὅτι εἶναι δρᾶμα [6], παρεμφερὲς ὂν τὴν μορφὴν πρὸς τὰ βουκολικὰ ποιήματα τοῦ Θεοκρίτου τὰ ἔχοντα δραματικὴν πλοκὴν [7] καὶ τὰ νεώτερα μελοδράματα, εἶναι μᾶλλον προϊὸν τῆς λυρικῆς ποιήσεως τῶν Ἑβραίων [8].

---

[1] Ἐν Schneider, Deutsche Zeitschr. f. christl. Wiss. 1850, Nr. 35.

[2] Das Hohelied, σελ. 80.

[3] Introd. to the Old Test. II, 118 κ. ἑξ. «thus the work is the divine drama of the ancient Hebrews».

[4] Einl. in das A. T. II, 254.

[5] Ὡς γνωστόν, ἐποίησεν ὁ Ἰουδαῖος Ἐζεκιὴλ Ἐξαγωγὴν περὶ τὸ 150 π. Χ. (*Εὐσεβ.*, Εὐαγγελ. Προπαρ. 9, 28 κ. ἑξ.). Καὶ τὸ ἰνδικὸν δρᾶμα ὕστερον ἀναπτυχθὲν κατὰ μίμησιν πιθανώτατα ἐγένετο τοῦ ἑλληνικοῦ. Πρβλ. *Windisch*, Der griechische Einfluss im indischen Drama, Berlin 1882.

[6] *Ewald, Delitzsch, Stäudlin* καὶ ἄλλοι.

[7] Δραματικὸν εἰδύλλιον καλεῖ τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων καὶ ὁ Ἄγγλος *Davidson* (Introd. II, 417). Ὁ *Grotius* λέγει αὐτὸ *δαριστὺν* (Praef. Cantici)· ἐπίσης δὲ ὁ *Lowth* (Praelectiones de sacra poesi Hebraeorum, ed. Michaelis, 30) καὶ ὁ *Bossuet* (Praef. Cant.).

[8] Κατὰ τὸν *Herder* ἀπαρτίζεται τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων ἐκ πολλῶν μικρῶν ᾀσμάτων, ἅτινα ὡς μαργαρῖται συνάπτονται πρὸς ἄλληλα. Πρβλ. καὶ *Cornill*, Einl. in das A. T [3], 1896, σελ. 256.

Ὑπάγονται δὲ εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν, ἥτις παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ἔτυχε θεραπείας, ποικίλα εἴδη, *ὁ ὕμνος* (t^ehillā)[1], *ἡ εὐχὴ* (t^ephillā)[2], *ἡ εὐχαριστία* (tôdhā)[3], *αἱ ποικίλαι ᾠδαὶ* (schîr, schirā)[4] καὶ *ἡ ἐλεγεία* (qînā, n^ehî)[5], ἐν οἷς ὁ ποιητὴς ἐκφράζει τὴν χαρὰν καὶ τὴν λύπην καὶ τἄλλα αἰσθήματα τὰ κατέχοντα τὴν ψυχήν του, ἔτι δὲ *ἡ παραβολὴ* καὶ *ἡ ἀλληγορία*[6], *τὸ ἀπόφθεγμα*[7], *ἡ ὑποθήκη*[8], *ἡ παροιμία*[9], *τὸ αἴνιγμα*[10] καὶ *ὁ σίλλος*[11], ἅτινα πάντα κοινὴν φέρουσι τὴν προσηγορίαν maschal καὶ ἀνήκουσιν εἰς τὴν διδακτικὴν ποίησιν μᾶλλον ἢ ἧττον. Εἰς πάντα ταῦτα τῆς διδακτικῆς ποιήσεως τὰ εἴδη ἐκθέτει ὁ ποιητὴς γνώμας ἠθικὰς καὶ θρησκευτικάς[12].

Καταλέγονται δὲ εἰς τὴν ποίησιν ταύτην ἐκ τῶν ποιημάτων τῆς Π. Δ. οἱ Ψαλμοὶ καθόλου εἰπεῖν, οἱ Θρῆνοι τοῦ Ἱερεμίου, τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων, ἀποσπάσματά τινα δημοτικῶν ᾠδῶν καὶ ὕμνοι φερόμενοι ἐν τοῖς ἱστορικοῖς βιβλίοις, περὶ ὧν ἔσται κατωτέρω ὁ λόγος, τῶν προφητῶν ἀποσπάσματα καὶ ἄλλα τινά[13]. Εἰς τὴν ***διδακτικὴν*** δὲ ποίησιν ἀνάγονται ἐκ τούτων αἱ Παροιμίαι, ὁ Ἐκκλησιαστής, ὁ Ἰώβ, οἱ διδακτικοὶ λεγόμενοι Ψαλμοὶ[14] καὶ πολλὰ ἀποσπάσματα προφη-

---

[1] Ψ. 145 καὶ ἄλλ. Καλεῖται δὲ καὶ ἡ τῶν Ψαλμῶν βίβλος T^ehillîm.

[2] Ψ. 16. 85. 89 καὶ ἄλλ.

[3] Εἰς τοῦτο τὸ εἶδος ἀνήκουσι πολλοὶ τῶν Ψαλμῶν καὶ ἄλλα τινὰ ποιήματα.

[4] Schîr εἶναι εὔθυμον ᾆσμα (Ἀμ. 8, 10, Ἠσ. 24, 9) ἢ ἐρωτικὸν (Ἰεζ. 33, 32) ἢ θρησκευτικὸν (Ἀμ. 5, 23, Ψ. 45, 1 καὶ ἄλλ.) Schîrā φέρεται ἐν Ἐξόδ 15, 1. Ἀριθμ. 21, 17. Δευτ. 31, 19, 32, 34. Β' Βασιλ. 22, 1 καὶ ἄλλ.

[5] Β' Βασιλ. 1, 17. Ἰεζ. 32, 16. Ἱερ. 7, 29, 9, 11. Β' Παραλ. 35, 25.

[6] Β' Βασιλ. 12, 1. Ἠσ. 5, 1. Ἰεζ. 17, 2, 24, 3. Ἐνταῦθα καταλεκτέον καὶ τὸν μῦθον Ἰωάθαμ (Κριτ. 9, 8-15).

[7] Παροιμ 1, 1. 6. 10, 1. 25, 1. Ἐκκλ. 12, 19. Ἰώβ 13, 12.

[8] Ψ. 78, 2. 49, 5. Παροιμ. κεφ. 1-9. Ἰώβ 27, 1. Ἐκκλ. 12, 9.

[9] Α' Βασιλ. 24, 14. Ἰεζ. 12, 22, 23.

[10] Ψ. 77, 2. Τὸ αἴνιγμα καλεῖται ἄλλως chidā Σῴζεται δὲ τοιοῦτον αἴνιγμα τὸ τοῦ Σαμψὼν (Κριτ. 14, 14. 18).

[11] Ἠσ. 14, 4. Ἀββ. 2, 6.

[12] Σημειωτέον ὅτι τὸ πρὸς ὄργανον ᾀδόμενον ᾆσμα καλεῖται mizmôr= ψαλμός. Φέρεται δὲ ἡ λέξις αὕτη ἔστιν ὅτε καὶ μετὰ τοῦ schîr ἡνωμένη (schîr. mizmôr ἢ mizmôr schîr).

[13] Ἀββ. 3. Ἠσ. 12. 63, 7 κ. ἑξ. Ἱερ. 8, 21 κ. ἑξ. 10, 17 κ. ἑξ. 12, 7 κ. ἑξ. 15, 10 κ. ἑξ. 17, 14 κ. ἑξ. Ὠσ. 11, 8 κ. ἑξ. Μιχ. 7, 1 κ. ἑξ. καὶ ἄλλα.

[14] Ψ. 1. 13. 14. 36. 48. 49. 72. 77. 81.

τῶν [1], πρὸς δὲ τούτοις ἐκ τῶν Ἀναγινωσκομένων λεγομένων βιβλίων ἡ Σοφία Σολομῶντος καὶ ἡ Σοφία Σειράχ.

II. ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΠΟΙΗΣΕΩΣ

Καὶ τὰ μὲν γένη καὶ εἴδη τῆς ποιήσεως παρ' Ἑβραίοις τοσαῦτα. Ἡ δὲ ἀρχὴ αὐτῆς ἐγένετο καὶ ἐνταῦθα κατὰ φύσιν οἷα καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Γίνεται δὲ παρ' ἅπασι τοῖς λαοῖς τῆς μὲν ἄλλης ποιήσεως ἀρχὴ ἀφελής τις καὶ ἀπέριττος καὶ ἄτεχνος ποίησις, οἵαν ἐμφανίζουσιν αἱ λεγόμεναι δημοτικαὶ ᾠδαὶ καὶ αἱ παροιμίαι [2]. Καὶ αἱ μὲν δημοτικαὶ ᾠδαὶ εἶναι ἀφελής τις ἔκφρασις τῶν ποικίλων συναισθημάτων τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, αἱ δὲ παροιμίαι τῆς πείρας διδάγματα. Ἀμφότερα τὰ εἴδη ταῦτα τοῦ λόγου καὶ πρὸ τῆς χρήσεως τῆς γραφῆς ἀναπτυσσόμενα μεταδίδονται ἀπὸ στόματος εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους. Δημοτικὰς ᾠδὰς εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Σίναις ἐν τῇ Συλλογῇ Schi-King τῇ γενομένῃ ὑπὸ τοῦ Κομφουκίου [3], παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς ἐν Rigweda [4], τοῖς Ἕλλησι [5], τοῖς Ρωμαίοις [6], τοῖς Γερμανοῖς [7], τοῖς Σκανδιναυοῖς καὶ ἄλλοις λαοῖς. Ὅτι δὲ καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ ἄλλας ποικίλας ᾠδὰς μετεχειρίζοντο εἰς τὰς προσπιπτούσας περιστάσεις καὶ θρήνων ᾠδὰς εἶχον διὰ τοὺς ἀποθνήσκοντας, τεκμηριοῦσι τὸ μὲν μαρτυρίαι τῆς Π. Δ. [8],

---

[1] Ἠσ. 8, 10 κ. ἑξ. 5, 20, 23, 31, 6 κ. ἑξ. Ἱερ. 9, 22 κ. ἑξ. 17, 5 κ. ἑξ. καὶ ἄλλα.

[2] «Naive Dichtkunst ist bei jeder Nation die erste, sie liegt allen folgenden zum Grunde» (*Goethe,* Sämtl. WW. Stuttg. 1885. 1. 544).

[3] Πρβλ. *J. Legge,* the chinese classics III, the She-King or book of ancient chinese poetry, παρὰ Saussaye I², σελ. 53.

[4] «Der Rigweda ist eine schon Jahrhunderte vor Christi Geburt veranstaltete Sammlung von Hymnen an die ältesten Götter der Inder, wie sie sich in gewissen alten Priestergeschlechtern von Mund zu Mund fortgeerbt hatten». *Windisch,* Die altind. Religionsurkunden und die christl. Mission. Rede, 1897, σελ. 7.

[5] *Christ,* Gesch. d. griech. Litteratur, ³ σελ. 113.

[6] *Schanz,* Gesch. d. röm Litteratur, I ², σελ. 13 κ. ἑξ.

[7] *Tacit.* Germ. cap. II «celebrant carminibus antiquis, quod unum apud illos memoriae et annalium genus, Tuisconen (Tuistonem) deum terra editum et filium Mannum, originem gentis editoresque»· πρβλ. καὶ Annal. II, 89.

[8] Φαιδρῶν ᾀσμάτων μετὰ μουσικῆς καὶ ὀρχήσεως γίνεται μνεία πολλαχοῦ τῆς Π. Δ., οἷον ἐν Κριτ. 5, 11. 11, 34. Α' Βασιλ. 18, 6. Β' Βασιλ. 19, 35.

τὸ δὲ καὶ ᾠδαί τινες δημοτικαὶ περισωθεῖσαι ἐν αὐτῇ. Τοιαῦται εἶναι τὸ ᾆσμα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἰσραηλιτῶν εἰς τὴν χώραν τῶν Ἀμοραίων [1], τὸ ἐπὶ τῇ εὑρέσει φρέατος ἐν τῇ ἐρήμῳ [2], τὸ ἐπὶ τῇ νίκῃ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐν τῷ πολέμῳ πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Ἀμοραίων [3], ὁ παιὰν τῶν Ἰσραηλιτίδων γυναικῶν, ὅτε ὁ Δαβὶδ ἐνίκησε τὸν Γολιὰθ [4] καὶ ἄλλα τινά. Μνημονεύονται δὲ καὶ δύο Ἀνθολογίαι τοιούτων ᾀσμάτων δημοτικῶν ἤτοι τὸ βιβλίον πολέμων Ἰαβὲ [5] καὶ τὸ βιβλίον τῶν δικαίων [6], περιέχουσαι ᾠδὰς πιθανώτατα ἢ ἐπύλλια λυρικά, ὅμοια πρὸς τὰ τῶν Ἑλλήνων *κλέα ἀνδρῶν ἀγαθῶν*.

Τὰ μνημονευθέντα ᾄσματα ἀτεχνότερα ὄντα ἀνήκουσιν εἰς τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἀναπτύξεως τῆς ποιήσεως παρ᾽ Ἑβραίοις, ἥτις ἐξικνεῖται μέχρι τῶν χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Δαβίδ. Τεχνικώτερα δὲ ποιήματα τῆς περιόδου ταύτης ἔχομεν τὴν εὐλογίαν Ἰακὼβ [7], τὸν ὕμνον ἐπὶ τῷ ὀλέθρῳ τῶν Αἰγυπτίων ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ [8], τὸν ὕμνον Μωϋσέως καὶ τὴν εὐλογίαν αὐτοῦ [9], τὰ λόγια Βαλαάμ [10], τὸ ἐπινίκιον τῆς Δεβώρας [11], τὸν ὕμνον τῆς Ἄννης [12], καὶ τὴν ἐλεγείαν τοῦ Δαβὶδ ἐπὶ τῷ θανάτῳ Σαοὺλ καὶ Ἰωνάθαν [13].

Ἡ δὲ ἀκμὴ τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως συμπίπτει κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς, ἥτις ἀρχομένη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Δαβὶδ τελευτᾷ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς συλλογῆς τῶν βιβλίων καὶ τὸν

Ἐκκλ. 2, 8. Ἡσ. 5, 12, 24, 8 κ. ἑξ. Ἀμ. 6, 5. Ἡσ. 23, 16 καὶ ἀλλ. θρήνων δὲ ἐπὶ τοῖς κατοιχομένοις ἐν Κριτ. 11, 40. Α' Βασιλ. 25, 1. Β' Βασιλ. 19, 4. Ἱερ. 23, 18 καὶ ἀλλαχοῦ. Ὑπῆρχον δὲ καὶ παρ' Ἑβραίοις θρήνων ἔξαρχοι (Jôdᵉʻê nᵉhî Ἀμ. 5, 16. Πρβλ. Μιχ. 2, 4. Ἱερ. 9, 17—22), ὡς παρ' Ἕλλησιν (ἀοιδοὶ θρήνων ἔξαρχοι Ἰλιάδ. Ω 720, Ὀδ. ω 59) καὶ παρὰ Ρωμαίοις (αἱ praeficae· πρβλ. *Schanz,* σελ. 19 κ. ἑξ.).

[1] Ἀριθμ. 21, 14, 15.
[2] Ἀριθμ. 21, 17, 18.
[3] Ἀριθμ. 21, 27—30.
[4] Α' Βασιλ. 18, 7, 8.
[5] Ἀριθμ. 21, 14.
[6] Ἰη. Ν. 10, 13. Β' Βασιλ. 1, 18.
[7] Γεν. 49, 1—27.
[8] Ἐξόδ. 15, 1 κ. ἑξ.
[9] Δευτ. 32 33.
[10] Ἀριθμ. 23, 34.
[11] Κριτ. 5.
[12] Α' Βασιλ. 2, 1—10.
[13] Β' Βασιλ. 1, 19—27.

καταρτισμὸν τοῦ κανόνος τῆς Π. Δ. Τὴν ἀκμὴν δὲ ταύτην τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως προπαρεσκεύασαν μὲν αἱ διὰ τοῦ Σαμουὴλ γενόμεναι μεταρρυθμίσεις καὶ δὴ καὶ ἡ ἵδρυσις προφητικῶν σχολῶν, ἐν αἷς πλὴν τῆς προφητείας ἐθεραπεύετο πιθανώτατα καὶ ἡ ποίησις[1], τὸν δὲ κολοφῶνα ἐπέθεσαν εἰς αὐτὴν ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομών. Ὁ Δαβὶδ ἱστορεῖται ἀσκῶν μουσικὴν καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς νεότητος. Κατὰ τὰ βιβλία τῶν Βασιλειῶν ἔπαιζεν ἤδη ὡς βοσκὸς κινύραν, διὰ τῆς μουσικῆς δ' ἐγένετο γνωστὸς εἰς τὸν βασιλέα Σαοὺλ[2] καὶ συνέδεσε φιλίαν ἄρρηκτον πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἰωνάθαν. Γενόμενος δὲ βασιλεὺς πασῶν τῶν φυλῶν τοῦ Ἰσραὴλ ἐξέτεινε μὲν τὸ βασίλειον δι' εὐτυχῶν πολέμων ἀπὸ τῆς Μεσογείου μέχρι τοῦ Εὐφράτου καὶ ἀπὸ τῆς Ἐρήμου τῆς Ἰουδαίας μέχρι τοῦ Λιβάνου, ὥρισε δὲ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἕδραν τοῦ βασιλείου, εἰς ἣν μετήνεγκε τὴν κιβωτὸν τῆς Διαθήκης ἐκ Κιριαθιαρείμ. Ἐνταῦθα ἠσχολήθη ὁ Δαβὶδ ὡς θεοκρατικὸς βασιλεὺς μάλιστα περὶ τὴν ἱερὰν ποίησιν. Ἔν τινι χωρίῳ τῶν βιβλίων τῶν Βασιλειῶν λέγεται ὅτι κατὰ τὴν μεταφορὰν τῆς κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης ἐκ Κιριαθιαρεὶμ ἐχόρευσεν ὁ Δαβὶδ πρὸς ἅρπαν καὶ ἄλλα ὄργανα[3]. Ἀλλαχοῦ δὲ γίνεται λόγος περὶ ποιημάτων αὐτοῦ, εἰς αὐτὸν δὲ ἀποδίδονται διαρρήδην ὁ 17 Ψαλμός, ὅστις φέρεται καὶ ἐν Β' Βασιλειῶν[4], ἡ ἐλεγεία ἐπὶ τῷ θανάτῳ Σαοὺλ καὶ Ἰωνάθαν[5], περὶ ἧς λέγομεν ἐν τοῖς ἔπειτα, καὶ ἄλλο μικρὸν ποίημα, οἱ τελευταῖοι αὐτοῦ λόγοι, ἐν ᾧ καλεῖται ὁ Δαβὶδ ὁ γλυκὺς τοῦ Ἰσραὴλ ἀοιδός, ὅστις ἔτυχε τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ Ἰαβὲ[6]. Ἡ δὲ μεταγενεστέρα παράδοσις μεταδίδει εἰς ἡμᾶς πλείστας εἰδήσεις περὶ τοῦ βασιλέως τούτου ὡς εἰσηγητοῦ τῆς ἱερᾶς ποιήσεως, καταρτίσαντος τὰ τῆς λατρείας καὶ καταστήσαντος ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ τετρακισχιλίους ὑμνῳδοὺς ὑμνοῦντας αὐτὸν ἐν κινύραις καὶ νάβλαις καὶ κυμβάλοις, πρώτους δὲ τὸν Ἀσάφ, τὸν Αἱμὰν καὶ τὸν Ἰεδουθούν[7].

---

[1] Α' Βασιλ. 10, 5, 19, 20. Πρβλ. καὶ *de Wette,* Comment. über die Psalmen, σελ. 5 κ. ἑξ. καὶ *Wenrich,* De poes. hebr. atque arab. orig. etc., σελ. 30 κ. ἑξ.

[2] Α' Βασιλ. 16, 18. Β' Βασιλ. 3, 33 κ. ἑξ.

[3] Β' Βασιλ. 6, 5.

[4] Β' Βασιλ. 22.

[5] Β' Βασιλ. 1, 17 κ. ἑξ.

[6] Β' Βασιλ. 23, 1 κ. ἑξ.

[7] Α' Παραλ. 16, 5. 23, 4 κ. ἑξ. 25, 1 κ. ἑξ.

Ἐπίσης δεξιὸς εἰς τὴν ποίησιν ἐγένετο ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Δαβίδ, ὁ Σολομών, ὅστις ἐθεράπευσε μάλιστα τὴν λυρικὴν διδακτικὴν ποίησιν. Κατὰ τὰ βιβλία τῶν Βασιλειῶν ὁ σοφὸς οὗτος βασιλεύς, ὅστις ἐβασίλευσεν ἐν εἰρήνῃ ἐν Ἱερουσαλὴμ καὶ ὑπερέβαλε κατὰ τὴν σύνεσιν πάντας τοὺς σοφοὺς Ἀραβίας καὶ Αἰγύπτου «ἐλάλησε τρισχιλίας παραβολὰς καὶ αἱ ᾠδαὶ αὐτοῦ ἦσαν χίλιαι καὶ πέντε[1]». Οἱ χρόνοι οὗτοι τοῦ Δαβὶδ καὶ τοῦ Σολομῶντος εἶναι ὁ *χρυσοῦς αἰὼν* τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως. Τὸ ἱερὸν τῆς ποιήσεως δένδρον, ὅπερ ἐφυτεύθη κατὰ τὴν πρώτην περίοδον, ηὐξήθη νῦν μέγα καὶ παρήγαγε καρποὺς ἀγλαούς. Ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις, λέγει εὐλόγως ὁ Ewald, τέμνει ἐνταῦθα ὅτι πλείστας ὁδοὺς νέας καὶ ἀναπτύσσεται τελειότατα[2]. Οἱ ὕστερον γενόμενοι ποιηταὶ ἕνα κυρίως ἀνεγνώριζον ἐν τῇ ἱερᾷ λυρικῇ ποιήσει ἀριστοτέχνην, τὸν Δαβίδ, καὶ αὐτὸν ἤθελον νὰ μιμῶνται, ἐν δὲ τῇ διδακτικῇ λυρικῇ ποιήσει ἄριστον ὑπόδειγμα εἶχον τὸν Σολομῶντα. Καὶ εἰς μὲν τὸν Δαβὶδ ἀποδίδονται οἱ πλεῖστοι τῶν Ψαλμῶν, εἰς δὲ τὸν Σολομῶντα αἱ Παροιμίαι, ὁ Ἐκκλησιαστής, δύο Ψαλμοὶ[3] καὶ τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων. Εἰς τὸν χρυσοῦν δὲ τοῦτον αἰῶνα ἀνήκουσι καὶ ὁ Ἀσὰφ καὶ οἱ υἱοὶ Κορὲ καὶ ὁ Αἱμὰν καὶ ὁ Αἰθὰμ καὶ ἄλλοι Ψαλμῶν ποιηταί· ἐπίσης δὲ ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἰὼβ καὶ οἱ προφῆται, ὧν ὁ Ἱερεμίας λέγεται καὶ τῶν Θρήνων ποιητής, ἐλεγείας ποιηθείσης ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Ἱερουσαλήμ.

III. ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΠΟΙΗΣΕΩΣ

Ὡς εἶναι ποικίλα τὰ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου γεννώμενα αἰσθήματα, οὕτω ποικίλα εἶναι καὶ τὰ εἴδη τῆς λυρικῆς ποιήσεως, ἐν οἷς ταῦτα ἐκφράζονται. Ἡ χαρά, ἡ λύπη, ὁ ἔρως, ἡ ὀργή, ὁ θρῆνος, πάντα ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα γίνονται ὑποθέσεις ποιημάτων λυρικῶν. Ἀλλ' ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου, τῇ θεοκρατικῇ, καθ' ἣν ζωηρότερον εἶναι ἐν αὐτῷ τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρ-

---

[1] Γ' Βασιλ. 4, 32.

[2] «So breitet sich die Poesie in dieser Zeit, neue Wege aufsuchend, nach allen Richtungen aus, die sie einschlagen konnte; es ist die Zeit der vollen Ausbildung, der breitesten Entwicklung hebräischer Poesie, wo sie alle in ihr liegenden Fähigkeiten offenbart, und alle ihre zerstreuten Kräfte aufbietet» (Die poet. Bücher d. A. Bundes, σελ. 19).

[3] 72, 127.

τήσεως ἐξ ἀνωτέρων δυνάμεων καὶ ἡ ἔφεσις πρὸς ἐπίτευξιν τῆς εὐνοίας αὐτῶν, κρατεῖ ἐν τῇ τεχνικωτέρᾳ λυρικῇ ποιήσει τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον [1], ὡς παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς, ὧν αἱ Βέδαι [2] περιέχουσιν ὕμνους εἰς τοὺς θεοὺς τῆς ἰνδικῆς θρησκείας, παρὰ τοῖς Βαβυλωνίοις [3], ὧν ἡ λυρικὴ ποίησις ἀποτελεῖται τὸ πλεῖστον ἐκ ψαλμῶν μετανοίας, παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις, ὧν γνωστοὶ εἶναι οἱ ὕμνοι εἰς Ὄσιριν, Ρά, Νεῖλον [4] καὶ οἱ θρῆνοι εἰς Ἶσιν καὶ Νέφθυν [5], παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ὧν ἡ πρώτη ποίησις ἐγένετο κυρίως ἱερά [6], καὶ τοῖς Ρωμαίοις, παρ' οἷς ἦσαν ἐν χρήσει τὰ τῶν Σαλίων ᾄσματα (Garmina Saliaria) εἰς τὸν Ἰανόν, τὴν Ἥραν, τὴν Ἀθηνᾶν, τὸν Δία, τὸν Κρόνον καὶ ἄλλους θεοὺς καὶ τῶν Ἀρουραίων ἀδελφῶν (Fratres Arvales) εἰς τὴν θεὰν Δίαν [7].

Τοιαύτη ἐγένετο καὶ ἡ ἀρχαία ἑβραϊκὴ ποίησις κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς, πρὸ τοῦ Δαβίδ. Ἐν τῇ τεχνικωτέρᾳ ποιήσει κρατεῖ τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον, ἀτεχνοτέρα δέ τις

---

[1] «Geschichtlich, λέγει ὁ *Steinthal*, das ist richtig und ist oft ausgesprochen, hat sich die Poesie und alle Kunst innerhalb der Religion entwickelt. Ursprünglich ist sie nichts weiter als schlechthin die erhabene dem gemeinen Verkehr enthobene Rede, die Sprache, mit welcher man sich an die Götter wendet, in welcher man bei feierlicher Gelegenheit sich ausdrückt. Es sind die Epochen des menschlichen Lebens, Geburt und Tod und der Eintritt in den Ehebund, es sind nationale Ereignisse, wie der bevorstehende Kampf, es sind Abschnitte in dem Naturlaufe, wie der Anbruch des Morgens, des Frühlings, welche Opfer und Feier der Götter veranlassen und den dichterischen Ausbruch des bewegten Gemüths hervorrufen» (Zeitschr. f. Völkerpsychologie, τομ. 6, σελ. 311).

[2] Rigweda, Samaweda, Yajurweda, Atharvaweda.

[3] *Zimmern*, Babylonische Busspsalmen, 1885.

[4] Πρβλ. *Chabas* ἐν Mélanges égyptologiques III, 2, 242 κ. ἑξ.

[5] *J. d'Horrack*, Les lamentations d'Isis et de Nephthys, 1866.

[6] Παρ' Ἕλλησι καλοῦνται οἱ ποιηταὶ κατὰ τὴν πρώτην μάλιστα περίοδον τῆς ἀναπτύξεως τῆς ποιήσεως ὑποφῆται τῶν Μουσῶν, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διός, ὧν δῶρον εἶναι ἡ ποίησις· πρβλ. Ὀδ. θ 64. 73. 488. ρ. 518

«Ὡς δ' ὅτ' ἀοιδὸν ἀνὴρ ποτιδέρκεται, ὅς τε θεῶν ἐξ
ἀείδῃ δεδαὼς ἔπε' ἱμερόεντα βροτοῖσιν»

Ἡσιόδ. Θεογ. 29. Καλεῖ δὲ καὶ ὁ Πίνδαρος ἑαυτὸν *«Πιερίδων προφάταν»* ἀπόσπ. 90. Ὕμνοι καὶ παιᾶνες εἶναι ἐνταῦθα συνήθεις· πρβλ. Ἰλιάδ. Α 472. Χ 391. Ὕμν. εἰς Ἀπόλλ. II, 2. 336 καὶ ἄλλ.

[7] *Schanz*, Gesch. d. Röm. Litt. I [2], 15 κ. ἑξ.

τὸ πλεῖστον εἶναι ἡ φερομένη κοσμικὴ ποίησις. Ἀνήκουσι δ᾽ ἐκ τῶν ποιημάτων τῆς πρώτης ταύτης περιόδου εἰς μὲν τὴν ἱερατικωτέραν ποίησιν ὁ ὕμνος ἐπὶ τῷ ὀλέθρῳ τῶν Αἰγυπτίων ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ, ἐν ᾧ ὑμνεῖται ὁ ἀληθὴς Θεὸς τῶν Ἰσραηλιτῶν, τὰ λόγια Βαλαάμ, ὁ ὕμνος τοῦ Μωϋσέως καὶ ἡ εὐλογία αὐτοῦ, τὸ ἐπινίκιον τῆς Δεβώρας καὶ ὁ ὕμνος τῆς Ἄννης, εἰς δὲ τὴν κοσμικωτέραν πλὴν τῶν ἐλασσόνων δημοτικῶν ᾠδῶν, περὶ ὧν εἴπομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, τὰ ᾄσματα τὰ περιεχόμενα ἐν τῷ βιβλίῳ πολέμων Ἰαβὲ καὶ ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν δικαίων, ἐν ᾧ περιείχετο καὶ ἡ καλλίστη ἐκείνη ἐλεγεία τοῦ Δαβὶδ ἐπὶ τῷ θανάτῳ Σαοὺλ καὶ Ἰωνάθαν, ἔτι δὲ ὁ θρῆνος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Ἀβενήρ[1]. Τὰ πλεῖστα τῶν κοσμικῶν τούτων ᾀσμάτων εἶναι παρεμφερῆ πρὸς τὰ ἡρωικὰ ποιήματα καὶ τὰς ἐλεγείας τὰς φερομένας ἐν τῇ ἀραβικῇ Ἀνθολογίᾳ Hamâsa[2]. Ἄριστον αὐτῶν εἶναι ἡ εἰρημένη ἐλεγεία Δαβὶδ ἐπὶ Σαοὺλ καὶ Ἰωνάθαν, ἣν ἐνέπνευσεν εἰς αὐτὸν φιλία πρὸς τὸν Ἰωνάθαν διαφέρουσα.

Ἄκουσον, Ἰούδα[3], οὕτω ψάλλει ἡ κοσμικὴ λύρα τοῦ βασιλέως καὶ ποιητοῦ.

Ἄκουσον, Ἰούδα, δεινὰ
καὶ θρήνησον, Ἰσραήλ.
Ἐπὶ τῶν ὀρέων σου ἔπεσον·

Αἶ αἶ, πῶς ἔπεσον οἱ ἥρωες![4]

Μὴ ἀγγείλητε τῇ Γάθ,
μηδὲ διακηρύξητε ἐν ταῖς ὁδοῖς Ἀσκάλωνος,
μή ποτε εὐφρανθῶσιν αἱ θυγατέρες Φιλισταίων,
μή ποτε ἀγαλλιάσωνται αἱ θυγατέρες τῶν ἀπεριτμήτων.
Ξηράνθητε, ὄρη Γελβουέ, μὴ πέσῃ δρόσος,
μηδὲ βροχὴ ἐφ᾽ ὑμᾶς,
ὕπουλα πεδία·
διότι ἐκεῖ ἀπεβλήθη ἡ ἀσπὶς τῶν ἡρώων[5].

---

[1] Β´ Βασιλ. 3, 33. 34.

[2] Πρβλ. *Baur* παρὰ *Riehm* ἐν τῷ εἰρ τόπῳ·

[3] Β´ Βασιλ. 1, 19 κ. ἑξ. Σημειωτέον ὅτι τὰ χωρία παραθέτομεν κατὰ τὴν μετάφρασιν τῶν Ο´, παρεκκλίνομεν δὲ ἀπ᾽ αὐτῆς, ὅταν μόνον ἡ ἀνάγκη ἐπιβάλλῃ.

[4] Πρὸς τὴν ἐλεγείαν ταύτην μετὰ τοῦ τρὶς ἐπαναλαμβανομένου ἐφυμνίου πρβλ. τοὺς καλλίστους ἐπιταφίους Βίωνος (*Μόσχου* 3) καὶ Ἀδώνιδος (*Βίωνος* 1).

[5] Πρὸς ταῦτα παραβάλλει ὁ *Lowth* τὸ γνωστὸν σκόλιον παρ᾽ *Ἀθηναίῳ*

Ἡ ἀσπὶς τοῦ Σαοὺλ οὐκ ἦν κεχρισμένη ὡς δι' ἐλαίου
δι' αἵματος τραυματιῶν καὶ διὰ στέατος ἡρώων;
Τόξον Ἰωνάθαν οὐκ ἀπεστράφη εἰς τὰ ὀπίσω
καὶ ῥομφαία Σαοὺλ οὐκ ἀνέκαμψε κενή.
Σαοὺλ καὶ Ἰωνάθαν οἱ πεφιλημένοι, οἱ τριπόθητοι,
οἵτινες οὔτ' ἐν τῇ ζωῇ οὔτ' ἐν τῷ θανάτῳ ἐχωρίσθησαν ἀλλήλων,
ἦσαν ἐλαφρότεροι ἀετῶν,
δυνατώτεροι λεόντων.
Θυγατέρες Ἱερουσαλήμ, κλαύσατε ἐπὶ Σαοὺλ
τὸν ἐνδύοντα ὑμᾶς ἐσθῆτας φοινικᾶς καὶ λινᾶς,
τὸν ἐπιβάλλοντα κόσμον χρυσοῦν
ἐπὶ τὰς ἐσθῆτας ὑμῶν.

Αἶ αἶ, πῶς ἔπεσον οἱ ἥρωες
καὶ ἀπώλοντο πολύτιμα σκεύη!

Ἰωνάθαν, ὁ θάνατός σου ἔπληξεν ἐμὲ αὐτόν·
ἀλγῶ ἐπὶ σοί, ἀδελφέ μου!
Ἰωνάθαν, προσφιλέστατός μοι ἦσο·
ἡ φιλία σου ἦν γλυκυτέρα τοῦ ἔρωτος τῶν γυναικῶν.

Αἶ αἶ, πῶς ἔπεσον οἱ ἥρωες
καὶ ἀπώλοντο πολύτιμα σκεύη!»

Ἐν ᾧ δὲ ἄλλοι λαοί, μάλιστα δὲ οἱ «ταῖς Μούσαις ἔξοχα πεφιλημένοι» Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι, οἵτινες ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους, τραπέντες ἐπὶ θεωρίας ἐπιστημονικὰς τόν τε ἄλλον βίον πολλαχῶς ἀνέπτυξαν καὶ τὴν ποίησιν καὶ δὴ καὶ τὴν λυρικὴν διεμόρφωσαν καὶ διεπόνησαν εἰς ποικίλα εἴδη, ἅτινα εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς ποικιλωνύμοις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης ποιηταῖς, οἱ Σημῖται καὶ μάλιστα οἱ Ἑβραῖοι, ἐμμείναντες ἢ μᾶλλον βεβαιότεροι γενόμενοι ἐν τῇ θεοκρατίᾳ, μόνην, ὡς εἰπεῖν, τὴν ἱερὰν λυρικὴν ποίησιν ἀνέπτυξαν ἐντέχνως.

(Βιβλ. 15)·

«Αἶ αἶ, Λειψύδριον προδωσέταιρον,
οἵους ἄνδρας ἀπώλεσας,
μάχεσθαί τ' ἀγαθοὺς καὶ εὐπάτριδας,
οἳ τότ' ἔδειξαν οἵων πατέρων κύρησαν».

καὶ κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον, περὶ ἧς μάλιστα ἠδύνατο νὰ ῥηθῇ τὸ τοῦ Lowth, ὅτι ἡ ποίησις αὕτη δὲν διατρίβει περὶ τὴν ἐρωτικὴν χάριν καὶ τὰ μάταια τοῦ βίου ἀσχολήματα, ἀλλὰ τῆς θείας ἀληθείας γίνεται παραστάτις καὶ ἄγγελος ἀνθρώπων καὶ Θεοῦ. Τοῦτο δὲ πρῶτον ἔχει ἔργον καὶ κύριον, τὰς εὐχὰς καὶ τὰς εὐχαριστίας τῶν ἀνθρώπων νὰ ἀνάγῃ εἰς τὸν Θεὸν καὶ ψάλλῃ εἰς αὐτὸν αἴνους καὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀποκαλύπτῃ τὰς θείας βουλὰς καὶ προλέγῃ τὰ μέλλοντα νὰ συμβῶσι[1]. Πηγὴ ἱερά, ἐξ ἧς ἤντλουν οἱ τοῦ Ἰσραὴλ ὑμνῳδοί, ἐγένετο ἀείποτε ἡ θεία ἀποκάλυψις.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ κοσμικὴ λυρικὴ ποίησις δὲν εἶναι εἰς τοὺς Ἑβραίους ὅλως ξένη καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σολομῶντος, ἐφ᾽ οὗ μακρᾶς οὗτοι ἀπέλαυσαν εἰρήνης. Καὶ δὲν ἰσχύει μὲν διὰ τὰ εἰρημένα καθόλου τὸ Βακχυλίδειον περὶ τῶν χρόνων τούτων ἐκεῖνο

τίκτει δέ τε θνατοῖσιν εἰρήνα μεγάλα
πλοῦτον μελιγλώσσων τ᾽ ἀοιδᾶν ἄνθεα·
δαιδαλέων τ᾽ ἐπὶ βωμῶν
θεοῖσιν αἴθεσθαι βοῶν ξανθᾷ φλογὶ
μηρί᾽ εὐτρίχων τε μήλων,
γυμνασίων τε νέοις
αὐλῶν τε καὶ κώμων μέλειν[2],

διαρρήδην δὲ ὅμως μαρτυρεῖ ἡ Π. Δ. ὅτι καὶ παροίνια ᾄσματα κατ᾽ αὐτοὺς ἐψάλλοντο καὶ ἐρωτικὰ ἦσαν ἐν χρήσει[3]. Τεκμηριοῖ δὲ καὶ ἡ ἔντεχνος κατασκευὴ τοῦ Ἄσματος ᾀσμάτων, ὅπερ εἰδυλλιακὸν ποίημα τὴν μορφὴν ὂν προϋποθέτει ἀνάπτυξίν τινα τῆς κοσμικῆς ποιήσεως, προσέτι δὲ ἡ τῶν βιβλίων τῶν Βασιλειῶν μαρτυρία ἐκείνη, καθ᾽ ἣν ὁ Σολομῶν ἔγραψε χιλίας καὶ πέντε ᾠδὰς καὶ τρισχιλίας παροιμίας[4]. Ἐπειδὴ αἱ ᾠδαὶ καὶ παροιμίαι αὗται δὲν φέρονται πᾶσαι ἐν τῷ κανόνι τῆς Π. Δ., ὅστις περιέλαβε τὴν ἱερὰν τῶν Ἑβραίων φιλολογίαν, δὲν εἶναι παντάπασιν ἀπίθανον, ὅτι αἱ πολλαὶ αὐτῶν

---

[1] Praelectiones. σελ. 33.
[2] Ἀπ. 4. Blass.
[3] Ἀμὼς 6, 5· Ἡσ. 5, 12.
[4] Γ′ Βασιλ. 5, 12 (4, 32).

εἶχον ὑπόθεσιν κοσμικήν, ἠφανίσθησαν δὲ μετὰ τῆς ἄλλης κοσμικῆς ποιήσεως[1].

Καὶ τῶν Ἀράβων δὲ ἡ λυρικὴ ποίησις κατέστη μᾶλλον ἱερατικὴ ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Ἰσλάμ, ἐπίσης δὲ ἡ τῶν Βυζαντίων ἕνεκα τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τῆς κοινωνίας ἐκείνης.

Ἀλλὰ τῶν Ἑβραίων ἡ ἱερὰ ποίησις εἶναι ἀναμφηρίστως τὸ ἄκρον ἄωτον ποιήσεως θρησκευτικῆς. Ἐν τοῖς πλείστοις τῶν Ψαλμῶν ὑμνεῖται ὁ Ἰαβὲ ὅτι πᾶσαν ἀρετὴν ἀγαθὸς ὢν[2] συνέστησε καὶ διακυβερνᾷ τὸ πᾶν[3] καὶ κατέστησε τὸν ἄνθρωπον κύριον συμπάσης τῆς δημιουργίας[4], ἐν ἄλλοις δὲ διαπρέπει ἡ ἀπείρως ποικίλη ἔκφρασις εὐχαριστίας πρὸς αὐτόν, ὅτι τὸν Ἰσραὴλ ἐξέλεξεν ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν λαὸν περιούσιον καὶ ἐγνώρισεν εἰς αὐτὸν τὰς βουλὰς αὐτοῦ[5]. Καὶ ἡ πίστις δὲ εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἡ ἐλπὶς εἰς αὐτόν, ἐπίσης δὲ ἡ λύπη καὶ ἡ μετάνοια δι' ἁμαρτήματα, καὶ καθόλου πᾶν συναίσθημα ἀνακύπτον ἐκ τῆς ἰδέας, ἣν ὁ ἄνθρωπος ἔχει περὶ τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἐν τοῖς ὕμνοις τῶν θείων τοῦ Ἰσραὴλ ἀοιδῶν μεγαλειότατα ἐκπεφρασμένον. Δεῖγμα τῶν λεγομένων παρατιθέμεθα ἐνταῦθα τοὺς Ψαλμοὺς 41 καὶ 42, ἐν οἷς θαυμασίως ἐκφράζεται ὁ πόθος τοῦ Θεοῦ.

Ψ. 41. *Ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων,*
οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχή μου σέ, ὁ Θεός.
Διψᾷ ἡ ψυχή μου τὸν Θεόν,
τὸν Θεὸν τὸν ζῶντα.

---

[1] Ὁ *Herder* λέγει περὶ τῆς κοσμικῆς τῶν Ἑβραίων ποιήσεως· «Nous ne connaissons donc de l'époque la plus florissante de la poésie hébraique, que les productions qui, dans le naufrage de la captivité, ont échappé à la destruction générale, parce qu'elles se rattachaient à l'histoire de la réligion, de l'État et de la royauté. La voix du futur et de sa fiancée (Jérém. 7, 34), les chants d'allegresse des moissonneurs et des vendangeurs (Isaie 9, 3. Jérém. 25, 10), des femmes qui mondent (Eccles. 12, 4) et de tous ceux qui exerçaient joyeusement leur utile métier, ne sont point arrivés jusqu'à nous. Toutes ces gracieuses et naives filles du chant se sont endormies dans la poussière des siècles» (Hist. de la poésie hebr., Γαλλ. μετάφρ. 1844, σελ. 546).

[2] Ψ. 103. 75. 91 καὶ ἄλλ.

[3] Πρβλ. Ψ. 103. 120.

[4] Ψ. 8.

[5] Ψ. 102. 106. 117.

Πότε ἥξω καὶ ὀφθήσομαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ;
Τὰ δάκρυά μου ἐγένοντό μοι ἄρτος ἡμέρας καὶ νυκτὸς
ἐν τῷ λέγεσθαί μοι καθ' ἑκάστην
ποῦ ἐστιν ὁ Θεός σου ;
Τούτων ἐμνήσθην καὶ ἐξέχεα τὴν ψυχήν μου ἐν ἐμοί,
ὅτε διέβαινον διὰ τοῦ πλήθους
καὶ ἠρχόμην μετ' αὐτῶν ἕως τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ
ἐν χαρᾷ καὶ ἀγαλλιάσει,
μετὰ τοῦ πλήθους τῶν ἑορταζόντων.

Ἵνα τί περίλυπος εἶ, ὦ ψυχή μου ;
καὶ ἵνα τί συνταράττεσαι ἐν ἐμοί ;
Ἔλπισον ἐπὶ τὸν Θεόν,
ὅτι ὑμνήσω αὐτὸν ἔτι,
τὸ σωτήριον τοῦ προσώπου μου, τὸν Θεόν μου.

Ὁ Θεός μου, περίλυπός ἐστιν ἡ ψυχή μου ἐν ἐμοί,
διὰ τοῦτο μιμνήσκομαί σου
ἐκ γῆς Ἰορδάνου καὶ Ἑρμωνιείμ,
ἐξ ὄρους Μισάρ.
Ἄβυσσος ἄβυσσον ἐπικαλεῖται
ἐν τῇ μανίᾳ τῶν καταιγίδων σου·
πάντα τὰ κύματα καὶ αἱ τρικυμίαι σου
διῆλθον ἐπ' ἐμέ.
Ἡμέρας ἀποστέλλει Κύριος
τὸ ἔλεος αὐτοῦ·
νυκτὸς δὲ ᾄδω πρὸς αὐτόν,
εὔχομαι τῷ Θεῷ τῆς ζωῆς μου.
Ἐρῶ τῷ Θεῷ τῷ ἀντιλήπτορί μου·
διά τί μου ἐπελάθου ;
ἵνα τί σκυθρωπάζων πορεύομαι
ἐκ τῆς καταθλίψεως τοῦ ἐχθροῦ ;
Ἄχρι τῶν ὀστῶν μου ἅπτονται
οἱ ὀνειδισμοὶ τῶν ἐχθρῶν μου,
λεγόντων μοι καθ' ἑκάστην
ποῦ ἐστιν ὁ Θεός σου ;

Ἵνα τί περίλυπος εἶ, ὦ ψυχή μου;
καὶ ἵνα τί συνταράττεσαι ἐν ἐμοί;
Ἔλπισον ἐπὶ τὸν Θεὸν
ὅτι ὑμνήσω αὐτὸν ἔτι,
τὸ σωτήριον τοῦ προσώπου μου, τὸν Θεόν μου.

Ψ. 42. *Κρῖνόν με ὁ Θεός, καὶ δίκασον τὴν δίκην μου*
κατὰ ἔθνους ἀνοσίου·
ἀπὸ ἀνθρώπου ἀπατεῶνος καὶ ἀσεβοῦς
ῥῦσαί με.
Ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεός μου, ἡ αἰγίς μου,
ἵνα τί με ἀπώσω;
καὶ ἵνα τί σκυθρωπὸς πορεύομαι
ἐκ τῆς καταθλίψεως τοῦ ἐχθροῦ;
Ἐξαπόστειλον τὸ φῶς σου καὶ τὴν ἀλήθειάν σου.
αὐτά με ὁδηγοῖεν
καὶ ἀγάγοιεν εἰς ὄρος ἅγιόν σου
καὶ εἰς τὰ σκηνώματά σου,
ἵνα εἰσέλθω εἰς τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ,
πρὸς τὸν Θεὸν τῆς εὐφροσύνης μου
καὶ σὲ δοξολογῶ ἐν κιθάρᾳ,
ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου.

Ἵνα τί περίλυπος εἶ, ὦ ψυχή μου;
καὶ ἵνα τί συνταράττεσαι ἐν ἐμοί;
Ἔλπισον ἐπὶ τὸν Θεὸν
ὅτι ὑμνήσω αὐτὸν ἔτι,
τὸ σωτήριον τοῦ προσώπου μου, τὸν Θεόν μου.

Καὶ ἐν τοῖς Ψαλμοῖς δέ, οἵτινες ἄλλας ἔχουσιν οἱασδήποτε ὑποθέσεις, οὐδέποτε λείπει ἡ θρησκευτικὴ ἄποψις. Οὕτως ἐν τῷ καλλίστῳ ἐκείνῳ ὕμνῳ, ἐν ᾧ ἐκδηλοῦται ὁ ὑπερφυὴς ἔρως τῆς πατρίδος·

Ψ. 136. *Ἐπὶ τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος ἐκεῖ ἐκαθίσαμεν*
καὶ ἐκλαύσαμεν ἐν τῷ μνησθῆναι ἡμᾶς τῆς Σιών.
Ἐπὶ ταῖς ἰτέαις ἐν μέσῳ αὐτῆς
ἐκρεμάσαμεν τὰς κιθάρας ἡμῶν,

ὅτι ἐκεῖ οἱ αἰχμαλωτίσαντες ἡμᾶς
ἐζήτησαν παρ' ἡμῶν λόγους ᾠδῶν
καὶ οἱ ἐρημώσαντες ἡμᾶς ὕμνον
(λέγοντες)· Ἄσατε ἡμῖν ἐκ τῶν ᾠδῶν Σιών.
Πῶς ᾄσωμεν τὴν ᾠδὴν Κυρίου
ἐπὶ γῆς ἀλλοτρίας;
Ἐὰν ἐπιλάθωμαί σου, Ἱερουσαλήμ,
ἐπιλάθοιτό μου ἡ δεξιά μου.
Κολληθείη ἡ γλῶσσά μου τῷ λάρυγγί μου,
ἐὰν μή σου μνησθῶ,
ἐὰν μὴ προανατάξωμαι τὴν Ἱερουσαλὴμ
κορυφὴν τῆς εὐφροσύνης μου.

Καὶ τοιαῦται μὲν αἱ ὑποθέσεις τῶν Ψαλμῶν. Ὁ δὲ Ἰὼβ καὶ ὁ Ἐκκλησιαστὴς καὶ αἱ Παροιμίαι καὶ ἡ Σοφία Σολομῶντος καὶ ἡ Σοφία Σειρὰχ εἶναι τὰ φιλοσοφικὰ τῶν Ἑβραίων βιβλία, περιέχοντα φιλοσοφίαν πρακτικήν, ἠθικὴν καὶ θρησκευτικήν, καθ' ἣν ἀρχὴ καὶ τέλος τῆς σοφίας εἶναι ὁ Θεός[1]. Κορύφωμα τῆς φιλοσοφίας ταύτης εἶναι ὁ Ἰὼβ καὶ ὁ Ἐκκλησιαστής. Ὁ Ἰὼβ εἶναι ἐκ τῶν προϊόντων ἐκείνων τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, δι' ὧν ἐζητήθη ἡ διαλεύκανσις τῶν μυστηρίων τῆς ὑπάρξεως, ἡ λύσις τῶν αἰνιγμάτων τοῦ βίου καὶ ἀνήκει εἰς τὴν τάξιν, ἣν κατέχουσιν ἐν τῇ παγκοσμίῳ φιλολογίᾳ ὁ Προμηθεὺς τοῦ Αἰσχύλου, ἡ θεία κωμῳδία τοῦ Dante, ὁ Ἀμπλέτος τοῦ Shakespeare, ὁ Faust τοῦ Goethe. Ὁ Ἰὼβ εἶναι πρότυπον ἀνθρώπου ὁσίου καὶ δικαίου. Τὰ προσήκοντα περὶ τὸν Ἰαβὲ καὶ τοὺς ἀνθρώπους πράττων ὅμως περιπίπτει εἰς τὴν ἐσχάτην δυστυχίαν, ἐν ᾗ ἡ πίστις αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν ἐπὶ τέλους κλονεῖται. Ἐνταῦθα διαβλέπει ἀταξίαν ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ σύμπαντος καὶ ἐνδοιάζει καὶ ἐν τῇ ἀγωνίᾳ αὐτοῦ ἀποφαίνεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι προϊὸν τῆς τύχης μέλλον νὰ ἀφανισθῇ ἐς ἀεί. Ἀλλ' ὁ Ἰὼβ δὲν μένει ἐπὶ μακρὸν ἐν τῇ ἀπιστίᾳ του ταύτῃ. Ὁ Ἰαβὲ ἐπιφανεὶς ἐκ τῶν νεφῶν διδάσκει ὅτι αἱ θεῖαι βουλαὶ μένουσιν εἰς αὐτὸν κεκρυμμέναι, ἀνάγκη δὲ νὰ ὑποτάσσηται εἰς αὐτάς.

---

[1] Παροιμ. 1, 7, 2, 5.

Ὁμοίαν ὑπόθεσιν ἔχει ὁ Ἐκκλησιαστής. Ἐν τῷ κόσμῳ κρατεῖ κατ' αὐτὸν ἡ ἀταξία. Ὁ εὐσεβὴς πάσχει καὶ ἀποθνήσκει ταχέως, ἐν ᾧ ὁ ἀσεβὴς ἀπολαύει καὶ ζῇ ἐπὶ μακρόν. Οἱ θλιβόμενοι μάτην ζητοῦσι παραμυθίαν· «Ματαιότης ματαιοτήτων τὰ πάντα ματαιότης», ἠδύνατο νὰ εἴπῃ ὁ μὴ ἐρευνῶν ἀκριβέστερον τὰ πράγματα. Καὶ ὅμως ὁ Θεὸς ἐποίησε κατὰ τὸν Ἐκκλησιαστὴν τὰ πάντα σοφῶς, ἀλλ' αἱ βουλαὶ αὐτοῦ εἶναι ἀνεξερεύνητοι. Τὸν Θεὸν φοβοῦ, οὕτω τελευτᾷ τὸ βιβλίον, τὸν Θεὸν φοβοῦ καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ φύλασσε. Τοῦτο πᾶς ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ πράττῃ, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ὁ Θεὸς τὰ πάντα μέλλει νὰ κρίνῃ, τά τε ἀγαθὰ καὶ τὰ κακά.

Οὐδεμίαν ὑπερβολὴν εἶπεν ὁ Ἕγελος χαρακτηρίσας ἐν τῇ Αἰσθητικῇ αὐτοῦ τὰ τῶν Ἑβραίων ποιήματα ὡς τὰ αἰώνια πρότυπα ποιήσεως θρησκευτικῆς[1]. Οὐδ' ἐξέκλινε τῆς ἀληθείας ὁ Renan, ὅστις εἶπεν ὅτι θαυμασία μὲν εἶναι καὶ ἡ τῶν Βεδῶν ποίησις, ἀλλ' ἐν τῇ ἐκφράσει τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων πολὺ ἀπολείπεται τῶν Ψαλμῶν[2]. Ἄριστα δὲ καὶ ὁ Herder ἐδήλωσε τῆς ποιήσεως ταύτης τὴν ἀξίαν εἰπὼν ὅτι αἱ ἀξιολογώτεραι ἰδέαι περὶ τοῦ Θεοῦ, περὶ τῆς ἐπιτροπεύσεως καὶ τῆς προστασίας, ἣν ἐπιδεικνύει εἰς τοὺς ἀγαπῶντας αὐτόν, περὶ τῆς εὐμενείας, μεθ' ἧς ἀποδέχεται τὰς θερμὰς προσευχὰς καὶ κατευθύνει τὰς καρδίας, εἶναι εἰς ἡμᾶς τόσον ἐκ τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως γνώριμοι, ὥστε καὶ ἡ τελειοτέρα ἀνθολογία, ἡ περιλαμβάνουσα τοιαύτας ὑποθέσεις, οὐδὲν θὰ ἦτο ἄλλο ἢ ὡραία μίμησις[3].

IV. ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΪΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ

1. Παραλληλισμὸς τῶν μερῶν ἢ διανοημάτων.

Ταῦτα περὶ τῶν γενῶν καὶ τῶν εἰδῶν τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως καὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς. Καὶ ἤδη ἂς

---

[1] I, 483 κ. ἑξ. III, 456 κ. ἑξ.

[2] «C'est certainement une admirable poésie que celle des Védas, et pourtant ce recucil des premiers chants de la race à laquelle nous appartenons ne remplacera jamais, dans l'expression de nos sensations réligieuses, les Psaumes, oeuvres d'une race si differante de la nôtre» (Histoire générale etc., σελ. 134).

[3] Ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. σελ. 520.

ἴδωμεν τίς ἡ τεχνικὴ κατασκευὴ τῶν ἑβραϊκῶν ποιημάτων καὶ τὸ ὕφος τοῦ ποιητικοῦ λόγου παρ' Ἑβραίοις.

Οὐσιῶδες ἑκάστου ποιήματος στοιχεῖον εἶναι ὁ ρυθμός, δι' οὗ ἀποτυποῦται εἰς αὐτὸ ἡ τοῦ καλοῦ ἰδέα. Εἰς τὰς ποιήσεις τῶν λαῶν τῆς Ἀρίας ὁμοφυλίας ἁρμόζεται ὁ ρυθμός, ὡς γνωστόν, κατὰ δύο τρόπους 1) *κατὰ τὴν συλλαβικὴν ποσότητα*· οὕτως ἐν τῇ ποιήσει τῶν Ἰνδῶν, τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων· 2) *κατὰ τὴν λογικὴν τάσιν*· οὕτω κατὰ κανόνα ἐν τῇ ποιήσει τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν λαῶν ἀπὸ τῶν μέσων αἰώνων.

Τίνα ρυθμοποιίαν ἔχουσιν ἐν τῇ ποιήσει αὐτῶν οἱ Ἑβραῖοι; Ὅ,τι εἶπε περὶ τῆς εὑρέσεως τοῦ ἐλεγείου λόγον ποιούμενος ὁ Ὁράτιος θὰ ἠδύνατο νὰ ρηθῇ καὶ περὶ τοῦ ζητήματος τούτου·

grammatici certant et adhuc sub judice lis est[1].

Ὡς ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ποιήσει τῶν Βυζαντίων κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους[2], οὕτως ἐζήτησαν καὶ ἐν τῇ ἑβραϊκῇ ποιήσει κατ' ἀρχὰς μέτρα, οἷα τὰ παρ' Ἕλλησι καὶ Ρωμαίοις. Οὕτως ἐκ μὲν τῶν Ἑβραίων ὁ Φίλων καὶ ὁ Ἰώσηπος, ἐκ δὲ τῶν Χριστιανῶν ὁ Ὠριγένης, ὁ Εὐσέβιος, ὁ Ἱερώνυμος, ὁ Θεοδώρητος, Ἰσίδωρος ὁ Ἱσπαλιεὺς καὶ ἄλλοι. Ὁ Ἰώσηπος λέγει ὅτι ὁ Μωϋσῆς τὸν ἐπὶ τῷ ὀλέθρῳ τῶν Αἰγυπτίων ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ ὕμνον ἐποίησεν *«ἐν ἑξαμέτρῳ τόνῳ»*[3] καὶ τὸν ἐν τῷ Δευτερονομίῳ ὕμνον (κεφ. 32) *«ἐν ἡρῴῳ μέτρῳ»*[4]· εὑρίσκει δὲ οὗτος καὶ ἐν τοῖς Ψαλμοῖς ᾠδὰς καὶ ὕμνους μέτρου ποικίλου, τοὺς μὲν τριμέτρους, τοὺς δὲ πενταμέτρους[5]. Καὶ ὁ Εὐσέβιος δὲ παρατηρεῖ· *«εἶεν δ' ἂν αὐτοῖς (τοῖς Ἑβραίοις) καὶ ἔμμετροι ποιήσεις, ὡς ἡ μεγάλη Μωσέως ᾠδὴ καὶ τοῦ Δαβὶδ ὁ ριή ψαλμὸς τῷ καλουμένῳ παρ' Ἕλλησιν ἡρῴῳ μέτρῳ συντεταγμένοι. Φασὶ γοῦν ἑξάμετρα εἶναι ταῦτα, δι' ἑκκαίδεκα συλλαβῶν πεποιημένα. Καὶ τὰ λοιπὰ δὲ τὰ παρ' αὐτοῖς στιχήρη δι' ἐπῶν λέγεται τρίμετρά τε καὶ τετράμετρα κατὰ τὴν οἰκείαν αὐτῶν συγκεῖσθαι φωνήν»*[6]. Ὡσαύτως ἀποφαίνεται ὁ Ἱερώ-

[1] Ars poet. στίχ. 77 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. *Pitra*, Hymnographie de l'église grecque, Rome 1867, σελ. 3 κ. ἑξ. *Krumbacher*, Gesch. d. Byz. Litt.[2] σελ. 691.

[3] Ἰουδ. Ἀρχαιολ. II, 16, 4.

[4] Αὐτ. IV, 8, 44.

[5] Αὐτ. VII, 12, 3.

[6] Εὐαγγ. Προπαρ. XI, 5.

νυμος ὅτι πάντα σχεδὸν τὰ τῶν Ἑβραίων ποιήματα ἔχουσι μέτρα ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Πινδάρου, τοῦ Ἀλκαίου, τῆς Σαπφοῦς καὶ τοῦ Ὁρατίου καὶ ὅτι ὁ Ἰὼβ εἶναι ἐν ἡρῴῳ μέτρῳ πεποιημένος[1].

Καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις δὲ χρόνοις πολλοὶ ὁρμηθέντες ἐκ τούτου, ὅτι ἐν τοῖς ἑβραϊκοῖς ποιήμασιν οἱ στίχοι ἀποτελοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐξ ἴσου ἀριθμοῦ λέξεων ἢ τονιζομένων συλλαβῶν ἐπειράθησαν νὰ καταρτίσωσι σύστημα ἑβραϊκῆς μετρικῆς. Τούτων ἐπισημότατος ἐγένετο ὁ Φραγκῖσκος Γομάρος, ὅστις ἐν τῷ συγγράμματι *Davidis Lyra s. nova hebraeae scripturae ars poetica* (1637 ἐκδοθέντι ἐν Λουγδούνῳ τῶν Βατάβων) ἀνεύρισκεν ἐν τῇ ἑβραϊκῇ ποιήσει πάντα τὰ μέτρα τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη γενομένη τὸ πρῶτον ὑπὸ πολλῶν ἀσπαστή, πολεμηθεῖσα ὕστερον ἠλέγχθη ἡμαρτημένη[2]. Τὴν αὐτὴν τύχην ἔσχον καὶ αἱ θεωρίαι τοῦ Maibom, ὅστις νομίζων ὅτι οἱ Μασσωρῖται διέφθειραν τὸ παλαιὸν ἑβραϊκὸν κείμενον διὰ τοῦ φωνηεντισμοῦ ἐπελάβετο τῆς διορθώσεως αὐτοῦ[3], τοῦ Hare[4], τοῦ Anton[5] καὶ ἄλλων.

Ἐπὶ τῶν αὐτῶν σφαλερῶν ἀρχῶν ἐρείδονται καὶ τὰ μετρικὰ συστήματα τοῦ Bellermann[6], τοῦ Saalschütz[7] τοῦ Sommer[8], τοῦ Ley, ὅστις εὑρίσκει ἐν τῇ ποιήσει τῶν Ἑβραίων ὀκταμέτρους, κατὰ τὸν παλαιὸν γερμανικὸν μακρὸν στίχον (Lagezeile) καὶ τὸν ρωμαϊκὸν Σατούρνιον, δεκαμέτρους, ἑξαμέτρους καὶ πενταμέτρους[9]. Καὶ τοῦ Bickell δὲ τὰ πορίσματα, καθ' ἃ ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις ἔχει μέτρα ἰδιόρ-

---

[1] Ἐν τοῖς προλόγοις εἰς Ἰώβ, Θρήνους καὶ ἀλλαχοῦ· πρβλ. *Saalschütz*, Von der Form der hebr. Poesie, Königsb. 1825, σελ. 9 κ. ἑξ.

[2] Ἐπολεμήθη κυρίως ὑπὸ *Λουδ. Καπέλλου* ἐν τῷ συγγράμματι «Animadversiones ad novam Davidis Lyram» 1864.

[3] *Saalschütz*, σελ. 17 κ. ἑξ.

[4] Psalmorum liber in versiculos metrice divisus etc. Lond. 1736. Ἀνηρέθη ὑπὸ *Lowth* ἐν Praelect. de sacra poesi Hebr., ed. Michaelis σελ. 743 κ. ἑξ.

[5] *C. Gottl. Anton*, Conjectura de metro Hebraeorum antiquo, Lipsiae 1770 καὶ Vindiciae disput., 1771. *Saalschütz* 25 κ. ἑξ.

[6] Versuch einer Metrik der Hebräer, Berlin 1893.

[7] Von der Form der hebr. Poesie nebst einer Abhandlung über die Musik der Hebräer, 1835. Form u. Geist der bibl. hebr. Poesie, 1853.

[8] Biblische Abhandlungen, Bonn 1846.

[9] Grundzüge des Rhythmus, des Vers-und Strophenbaues in der hebr. Poesie, Halle 1875.

ρυθμα, παρεμφερῆ πρὸς τὰ τῆς νεωτέρας ὑμνολογίας τῶν Σύρων[1], πολλοὺς εὗρον τοὺς ἀντειπόντας[2].

Νομίζεται δὲ πιθανώτατον τανῦν ὅτι ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις δὲν ἔχει μέτρα ὅμοια πρὸς τὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὅσα εἶναι παραπλήσια πρὸς αὐτά. Τοῦτο ἐδίδαξαν ἐν παλαιοτέροις ἤδη χρόνοις οἱ Ραββῖνοι. Ἐν τῷ βιβλίῳ Kosri ἐπαινεῖται ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις ὡς ὑπερέχουσα πασῶν τῶν ἄλλων κατὰ τὸ ὕψος τῶν νοημάτων, θηρεύουσα μᾶλλον τὴν ἐνάργειαν καὶ ὑψηγορίαν ἢ ἀκολουθοῦσα εἰς τοὺς κανόνας τῆς συλλαβικῆς προσῳδίας μετ' εὐλαβείας[3]. Ταῦτὰ ἀπεφήναντο ὁ Azarja de Rossi καὶ ὁ Samuel ibn Tibbon ἐκ τῶν Ραββίνων, ἐκ δὲ τῶν Χριστιανῶν ὁ Ἰωσὴφ Scaliger[4], ὁ Richard Simon[5], ὁ Wasmuth[6] καὶ ἄλλοι πολλοί.

Εἰς τὴν γνώμην ταύτην ἀκολουθῶν καὶ ὁ Robert Lowth, καθηγητὴς ἐν Ὀξφόρδῃ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, παρετήρησε καὶ ἐδίδαξεν ἐν τοῖς *Ἀναγνώσμασιν* αὐτοῦ *περὶ τῆς ἱερᾶς τῶν Ἑβραίων ποιήσεως*[7], ὅτι ἡ ποίησις αὕτη ἰδίαν ἔχει ἀρχὴν ἐν τῇ στιχουργίᾳ, ἣν ἐκάλεσε *παραλληλισμὸν τῶν μερῶν ἢ διανοημάτων* (Parallelismus membrorum sive sententiarum). Τὸν παραλληλισμὸν τοῦτον εἶχεν ἤδη παρατηρήσει ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ὁ Azarja de Rossi ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ Meôr Enajim[8], ἡρμήνευσε δὲ μετὰ τὸν Lowth ἀκριβέστερον καὶ διέδωκεν ὁ Γερμανὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος Herder ἐν τῷ συγγράμματι τῷ περὶ τῆς φύσεως τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως[9], ἀνέπτυξαν δ' ἔπειτα μᾶλλον ὁ de Wette[10] καὶ ὁ Ewald[11] καὶ ἄλλοι.

---

[1] *Bickell,* Metrices biblicae regulae exemplis illustratae. Supplementum metrices biblicae, Innsbruck, 1879.

[2] *Schlottmann,* Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Ges., τ. 33, σ. 278 κ. ἑξ.

[3] Ἐκδ. Buxtorf, σελ. 133 κ. ἑξ.

[4] Animadv. ad Chron. *Euseb.,* σελ. 6.

[5] Hist. crit. Vet. Test. I, 53.

[6] Institut. Accent, hebr., σελ. 14.

[7] Praelectiones de sacra poesi Hebraeurum, Oxford 1753. Β' ἐκδ. ὑπὸ Michaelis ἐν Γοττίγγῃ 1758. Γ' ἐκδ. ὑπὸ Rosenmüller, ἐν Λιψίᾳ 1815.

[8] *Buxtorf,* Mantissa ad libr. Cosri σελ. 415, 424 καὶ ἄλλ.

[9] Vom Geist der hebr. Poesie, Dessau, 1782.

[10] *De Wette,* Comment. über die Psalmen, Einleitung.

[11] *Ewald,* Die poet. BB. d. A. T. σελ. 52—92.

Κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην τῆς στιχουργίας[1] ἕκαστος στίχος ἐν τῇ ἑβραϊκῇ ποιήσει νόημα τέλειον περιέχων ἀπαρτίζεται συνήθως ἐκ δύο μερῶν, ἅτινα ἔχουσι πρὸς ἄλληλα σχέσιν, τὸ μὲν *ἐσωτερικὴν* ἢ *λογικήν*, τὸ δ᾽ *ἐξωτερικὴν* ἀφορῶσαν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν λέξεων τῶν παραλληλιζομένων μερῶν[2].

Ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ὁ παραλληλισμὸς εἶναι *συνωνυμικός*, *ἀντιθετικὸς* καὶ *συνθετικός*. Καὶ *συνωνυμικὸς* μὲν ἐκλήθη ὁ παραλληλισμὸς ἐκεῖνος, καθ᾽ ὃν τὸ δεύτερον μέρος ταὐτὰ λέγει πρὸς τὸ πρῶτον διὰ διαφόρων λέξεων· τὰ δύο μέρη συμπληροῦσιν ἐνταῦθα συνήθως ἄλληλα. Οὕτω·

Ψ. 19,2 *Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ,*
ποίησιν δὲ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα.
Ψ. 114,4 *τὰ ὄρη ἐσκίρτησαν ὡσεὶ κριοὶ*
καὶ οἱ βουνοὶ ὡς ἀρνία προβάτων.
Ψ. 102,15 *ἄνθρωπος ὡσεὶ χόρτος αἱ ἡμέραι αὐτοῦ·*
ὡσεὶ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ, οὕτως ἐξανθήσει.

Ἀντιθετικὸς δὲ ὠνομάσθη ὁ παραλληλισμὸς ἐκεῖνος, ἐν ᾧ τὸ δεύτερον μέρος ἐκφράζει τι μᾶλλον ἢ ἧττον ἀντίθετον τοῦ πρώτου· τοῦτο τὸ εἶδος τοῦ παραλληλισμοῦ εὕρηται συχνότερον ἐν ταῖς Παροιμίαις. Οὕτω·

Ψ. 19,8 *οὗτοι ἐν ἅρμασιν, οὗτοι ἐν ἵπποις,*
ἡμεῖς δὲ ἐν ὀνόματι Ἰαβὲ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν μεγαλυνθησόμεθα.
Παρ. 10,1 *υἱὸς σοφὸς εὐφραίνει πατέρα,*
υἱὸς δὲ ἄφρων λύπη τῇ μητρὶ αὐτοῦ.
» 15,2 *γλῶσσα σοφῶν καλὰ ἐπίσταται,*
στόμα δὲ ἀφρόνων ἀναγγέλλει κακά.

Συνθετικὸς δὲ τέλος ἐλέχθη ὁ παραλληλισμός, καθ᾽ ὃν τὸ δεύτε-

---

[1] Περὶ τούτου πρβλ. *Lowth*, Praelectio 19. *Herder*, Vom Geist. d. hebr. Poesie 1781. *De Wette*, Comment. über die Psalmen Einleitug. *H. Ewald*, Die poet. BB. d. A. T. σελ. 52—92. *Bleek*, Einl. in das A. T. 1860, σελ. 80 κ. ἑξ. *Riehm*, Einl, in das A. T. 2, 175 κ. ἑξ.

[2] Τὴν ἐξωτερικὴν ταύτην ρυθμικὴν σχέσιν ἐξήτασαν ὁ de Wette καὶ ὁ Ewald.

τερον μέρος ἀναπτύσσει τὴν ἔννοιαν τοῦ πρώτου ἢ διευκρινίζει διὰ παραβολῶν, ὡς

Ψ. 30,6 *Εἰς χεῖράς σου παρατίθεμαι τὸ πνεῦμά μου,*
σὺ λυτρώσεις με, ὁ Θεὸς τῆς ἀληθείας.
Παρ. 27.1 *Μὴ καυχῶ τὰ ἐς αὔριον·*
οὐ γὰρ γινώσκεις τί τέξεται ἡ ἐπιοῦσα.
Ἀσμ.ᾀσμ. 2,2 *Ὡς κρίνον ἐν μέσῳ ἀκανθῶν,*
οὕτως ἡ φίλη μου ἐν μέσῳ τῶν νεανίδων.

Σπανιώτερον φέρεται ἀτελής τις παραλληλισμός, ἐν ᾧ τὰ δύο μέρη ἀποτελοῦσι μίαν πρότασιν, ὡς Ψ. 136,2

ἐπὶ ταῖς ἰτέαις ἐν μέσῳ αὐτῆς
ἐκρεμάσαμεν τὰς κιθάρας ἡμῶν.

Ὁ τοιοῦτος καταχρηστικὸς παραλληλισμὸς ἐκλήθη *ρυθμικός*[1].

Πλὴν τῶν διμερῶν ὑπάρχουσι καὶ τριμερεῖς στίχοι, ἐν οἷς ὁ παραλληλισμὸς εἶναι ἢ συνωνυμικὸς ἢ συνθετικός[2].

Σπανιώτατοι δὲ εἶναι οἱ μονομερεῖς στίχοι (ἐν ἀρχῇ ἢ ἐν τέλει ποιήματος), ἔνθα οὐδεὶς λόγος περὶ παραλληλισμοῦ.

Ὑπάρχει δὲ καὶ πολυπλοκώτερός τις παραλληλισμός[3], καθ᾽ ὃν ἓν ἢ πλείονα μέρη τῶν διμερῶν ἢ τριμερῶν στίχων ὑποδιαιροῦνται εἰς ἐλάσσονα, ἅτινα ἔχουσι πρὸς ἄλληλα λογικὴν σχέσιν. Τὰ ἐλάσσονα ταῦτα μέρη καλοῦμεν *κόμματα*. Γίνεται δὲ ἡ τῶν μερῶν διαίρεσις ἐπὶ μὲν τῶν διμερῶν στίχων ὡς ἑξῆς·

α′) 1+2 ἢ 2+1.

Ψ. 54, 23.

1 *Ἐπίρριψον ἐπὶ Ἰαβὲ τὴν μέριμνάν σου,*
2 { α *καὶ αὐτός σε διασώσει,*
β *οὐδὲ δώσει εἰς τὸν αἰῶνα σάλον τῷ δικαίῳ.*

Ἐνταῦθα τὰ μὲν κύρια μέρη 1, 2 ἀποτελοῦσι συνθετικὸν παραλληλισμόν, τὰ δὲ κόμματα τοῦ δευτέρου μέρους α β συνωνυμικόν.

β′) 1+3 ἢ 3+1

γ′) 1+4 ἢ 4+1 (ἐν τοῖς προφητικοῖς βιβλίοις)

δ′) 2+2. Τοῦτο τὸ εἶδος τοῦ παραλληλισμοῦ εἶναι τὸ ἄριστον.

---

[1] Πρβλ. καὶ Ψ. 24, 22, 122, 1 καὶ *Bleek* I, 84.
[2] Ἰὼβ 18, 17. 14, 12. 13. Ψ. 1, 1.
[3] Πρβλ. *Bleek* I. 87 *Riehm*. Einl. II, 177.

καὶ Ψ. 78, 2

1 { α *ἔθεντο τὰ πτώματα τῶν δούλων σου*
  β *τοῖς ὑπουρανίοις ὀρνέοις βοράν,*
2 { α *τὰς σάρκας τῶν ὁσίων σου*
  β *τοῖς ἀγρίοις θηρίοις,*

ὅπου εἶναι τὰ κόμματα α α καὶ β β συνώνυμα.

Ἐπὶ δὲ τῶν τριμερῶν στίχων γίνεται ἡ τῶν μερῶν διαίρεσις ὧδε·

2+2+1 ἢ 1+2+2 ἢ 2+2+2

Τὰ σχήματα ταῦτα εἶναι σπάνια·

Ἆσμα ᾆσμ. 3, 4

Εὐθὺς ὡς σμικρὸν παρῆλθον αὐτούς,
εὗρον ὃν ἠγάπησεν ἡ ψυχή μου·
ἐκράτησα αὐτὸν καὶ οὐκ ἀφῆκα αὐτόν,
ἕως οὗ εἰσήγαγον αὐτὸν εἰς οἶκον μητρός μου
καὶ εἰς ταμιεῖον τῆς συλλαβούσης με.

4, 8 *Δεῦρο ἀπὸ τοῦ Λιβάνου, ὦ νύμφη,*
δεῦρο ἀπὸ τοῦ Λιβάνου μετ' ἐμοῦ·
βλέψον ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Ἀμανοῦ,
ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Σεὶρ καὶ τοῦ Ἑρμών,
ἀπὸ τῶν οἰκήσεων τῶν λεόντων,
ἀπὸ τῶν ὀρέων τῶν παρδάλεων.

Πρβλ. καὶ Ἀββ. 3, 16. 17. Ἐνιαχοῦ φέρονται καὶ ἐκ πλειόνων κομμάτων συγκείμενοι στίχοι. Καὶ εἶναι ὁ παραλληλισμὸς ἐνταῦθα συνηθέστερον ἢ συνωνυμικὸς ἢ συνθετικός.

Ἐν δὲ τῇ δευτέρα περιπτώσει, καθ' ἣν ὁ παραλληλισμὸς ἀφορᾷ εἰς τὸ μῆκος τῶν μερῶν, διακρίνομεν 1) *τὸν σύμμετρον* καὶ 2) *τὸν ἀσύμμετρον παραλληλισμόν.*

Ἐν τῷ πρώτῳ ὁ ἀριθμὸς τῶν λέξεων τῶν παραλληλιζομένων μερῶν εἶναι ὁ αὐτὸς ἢ σχεδὸν ὁ αὐτός. Οὗτος ὁ παραλληλισμὸς εἶναι συνηθέστατος ἐν τῷ Ἰὼβ καὶ ταῖς Παροιμίαις[1].

---

[1] Πρβλ. Ἰὼβ 6, 5. Παροιμ. 10, 1 κ. ἑξ. Ἀνάλογα εἶναι τὰ τῶν Ἑλλήνων ῥητόρων *πάρισα* καὶ *ἰσόκωλα*, ὡς τὸ τοῦ *Ἰσοκράτους* «(Ζεὺς) τοῦ μὲν ἐπίπονον καὶ φιλοκίνδυνον τὸν βίον ἐποίησε, τῆς δὲ περίβλεπτον καὶ περιμάχητον τὴν φύσιν κατέστησεν» (Ἑλένη 17).

Ἐν δὲ τῷ ἀσυμμέτρῳ παραλληλισμῷ εἶναι τὸ ἕτερον τῶν μερῶν τοῦ ἑτέρου βραχύτερον. Τὸ σχῆμα τοῦτο πολλαχοῦ τῶν Ψαλμῶν ἐν χρήσει ὂν ἀπεργάζεται τὸν τόνον αὐτῶν ἐμφαντικώτερον καὶ λυρικώτερον καὶ δὴ κατὰ τὴν διάφορον ὑπόθεσιν αὐτῶν ὅτὲ μὲν φαιδρότερον καὶ εὐθυμότερον, ὅτὲ δὲ περιπαθέστερον καὶ μελαγχολικώτερον. Τὸ δεύτερον δὲ τοῦτο εἶδος ὑπάρχει μάλιστα ἐν τοῖς Θρήνοις τοῦ Ἱερεμίου, ἐν οἷς τὸ δεύτερον τῶν μερῶν ἑκάστου στίχου εἶναι, ὡς πρῶτος παρετήρησεν ὁ Budde[1], ἀείποτε κατά τι τοῦ πρώτου βραχύτερον.

Πρὸς ταῦτα ἠδύνατό τις νὰ παραβάλῃ πλὴν ἄλλων τὸ ἐλεγεῖον τῶν Ἑλλήνων, οὗ τὸν μὲν μελῳδικὸν καὶ ἡδὺν τόνον κάλλιστα ἐδήλωσαν οἵ τε παλαιοί, ὡς ὁ Ἑρμησιάναξ λέγων

Μίμνερμος δέ, τὸν ἡδὺν ὃς εὕρετο πολλὸν ἀνατλὰς
ἦχον καὶ μαλακοῦ πνεῦμ' ἀπὸ πενταμέτρου[2],

καὶ ὁ Schiller ἐν τῷ ἀπαραμίλλῳ ἐκείνῳ ἐλεγείῳ

In dem Hexameter steigt des Springquells flüssige Säule,
im Pentameter drauf fällt sie melodisch herab,

τὸν δὲ περιπαθῆ ἄριστα Ὠρίων ὁ γραμματικὸς εἰπὼν περὶ τῆς πρώτης χρήσεως αὐτοῦ· «ὅθεν καὶ πεντάμετρον τῷ ἡρωικῷ συνῆπτον, οὐχ ὁμοδρομοῦντα τῇ τοῦ προτέρου δυνάμει, ἀλλ' οἷον συνεκπνέοντα καὶ σβεννύμενον ταῖς τοῦ τελευτήσαντος τύχαις».

Τοσαῦτα περὶ τῆς ἑβραϊκῆς στιχουργίας. Ὅτι δὲ οὐδεὶς τῶν Ἑβραίων ποιητῶν μετεχειρίσθη μέτρα οἷα τὰ τῆς Ἀρίας ὁμοφυλίας ἔθνη, ἐξηγήθη ἐκ τούτου, ὅτι ταῦτα θὰ ἦσαν περιορισμὸς καὶ θὰ ἐκώλυον τὴν ἐλευθέραν τῶν συναισθημάτων καὶ ἐννοημάτων ἔκφρασιν. Ταύτην τὴν γνώμην ἀπεφήναντο, ὡς ἐλέχθη ἤδη, οἱ Ῥαββῖνοι ἐν τῷ βιβλίῳ Kosri, συνεφώνησαν δὲ πρὸς αὐτοὺς ὁ Delitzsch[3], ὁ Baur[4],

---

[1] Das hebr. Klagelied, ἐν Zeitschr. f. d. alttest. Wissenschaft, 2, 1 κ. ἑξ., 1882, 3, 299 κ. ἑξ. 1883, 11, 234 κ. ἑξ. 1891, 12, 31 κ. ἑξ. 261 κ. ἑξ. 1892. Τὸν παραλληλισμὸν τοῦτον εὗρεν ὁ Budde καὶ ἔν τισι τῶν Ψαλμῶν καὶ ἀλλαχοῦ.

[2] Ἀπόσπ. παρ' *Ἀθηναίῳ* 13, 597.

[3] Zur Gesch. d. jüd. Poesie, σελ. 129 κ. ἑξ. «Ja die Schrift kennt kein Metrum, welches im voraus beengende Form ihrer Scribenten gewesen wäre, keinen Reim, die Windel des Gedankens, ehe er geboren ist».

[4] Παρὰ *Riehm,* Handwört. d. bibl. Altertums, ἐν λέξει Dichtkunst.

ὁ Schultz [1] καὶ ἄλλοι. Ἀλλ' ἐγένετο εἰς τοὺς Ἕλληνας ποιητὰς τοιοῦτον κώλυμα ἡ τῶν ποικιλωτάτων μέτρων χρῆσις; Δὲν ἤρθη ὁ Πίνδαρος εἰς ἀνέφικτα ὕψη καὶ ἀνέπτυξεν ἅμα θαυμαστὴν μέτρων ποικιλίαν; Πιθανώτερον φαίνεται ὅτι ἡ γλῶσσα ἡ ἑβραϊκὴ καθίστα ἀδύνατον τὴν χρῆσιν μέτρων τοιούτων ἢ μᾶλλον ὅτι οἱ Ἑβραῖοι, ὡς καὶ ἄλλοι λαοί, δὲν ἦλθον εἰς τοιαύτην τελειότητα, ὥστε νὰ δημιουργήσωσι καὶ τεχνικώτερον μετρικὸν λόγον [2]. Εἰς τὴν διάνοιαν ἀποβλέπουσι μᾶλλον οἱ Ἑβραῖοι ποιηταί· τὸ αἴσθημα αἴρει τὴν ψυχὴν αὐτῶν.

Εὕρηται δὲ ὁ τῶν μερῶν παραλληλισμὸς καὶ ἐν τῇ παλαιᾷ ἀραβικῇ ποιήσει, ἐν ᾗ ἕκαστος στίχος (Beit=οἶκος, ὡς παρὰ τοῖς Βυζαντίοις· πρβλ. τὸ ἰταλ. stanza) διαιρεῖται ἐπίσης εἰς δύο ἡμιστίχια (Misra), ὡς δεικνύουσι πολλαὶ παλαιαὶ τῶν Ἀράβων παροιμίαι καὶ αἱ παλαιόταται σοῦραι τοῦ Κορανίου καὶ ἡ γνωμικὴ ποίησις τῆς Mualaka τοῦ Zuhair [3]. Κατὰ τὸν Schrader εὑρίσκεται παραλληλισμός τις καὶ ἐν τῇ ἀκκαδικῇ ποιήσει [4], ἐπίσης δ' ἐν τῇ τῶν Αἰγυπτίων κατὰ τὸν Ἄγγλον Sayce [5] καὶ ἐν τῇ τῶν Σινῶν κατὰ τὸν Rödiger [6]. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν δὲν εἶναι πάντῃ ξένος ὁ τοιοῦτος παραλληλισμός, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα δύο στίχοι τέλειον ἐνέχοντες νόημα ἔχουσιν ὁμοίαν παραλληλισμοῦ σχέσιν· συμβαίνει δὲ τὸ τοιοῦτον ἔν τε τῷ ἐλεγείῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Καὶ συχνότερον μὲν ἐνταῦθα φέρονται ὁ ἀντιθετικὸς καὶ ὁ συνθετικὸς παραλληλισμός, σπανιώτερον δὲ ὁ συνωνυμικός. Δείγματα ἑκάστου εἴδους παρατιθέμεθα ἐνταῦθα·

---

[1] Die Psalmen *(Strack u. Zöckler* Handkommentar VI, Nördlingen) σελ. 9 «Gedanke oder Gefühl vertragen nicht den Hemmschuh eines äusserlichen Gesetzes».

[2] Πρβλ. καὶ *Rödiger* «Wie sich überhaupt bei den alten Hebräern wenig Trieb und Anlage zur Kunst findet, so ist auch der rhythmische Bau ihrer Poesien ein weniger kunstvoller». *Ersch u. Gruber,* Encykl. τόμ. 11, σελ. 386.

[3] Πρβλ καὶ Baur παρὰ *Riehm,* I [2], 318.

[4] Jahrb. für Protest. Theol. I, 121.

[5] The ancient Empire of the East, London 1884, σελ. 50.

[6] *Ersch u. Gruber,* Encykl., τόμ. 11 σελ. 389. Παραδείγματα παραθέτει ὁ Rödiger τοῦ μὲν συνωνυμικοῦ παραλληλισμοῦ τὸ

Καρδία πονοῦσα οὐδεμίαν εὑρίσκει τοῦ ἄλγους ἀνάπαυλαν,
ψυχὴ λυπουμένη μόνην σύντροφον ἔχει τὴν ἀνίαν.

τοῦ δὲ ἀντιθετικοῦ τὸ

Ὁ μὲν εἰς τὴν ἀρετὴν ἀκολουθῶν πορεύεται ὁδὸν ἀνάντη,
ὁ δὲ εἰς τὴν κακίαν ἑπόμενος φέρεται κατὰ κρημνῶν.

1. ἀντιθετικοῦ· Θεόγνιδος

1167. *Τῶν ἀγαθῶν ἐσθλὴ μὲν ἀπόκρισις, ἐσθλὰ δὲ ἔργα.*
τῶν δὲ κακῶν ἄνεμοι δειλὰ φέρουσιν ἔπη.
αὐτ. 647. *Ἤδη νῦν αἰδὼς μὲν ἐν ἀνθρώποισιν ὄλωλεν,*
αὐτὰρ ἀναιδείη γαῖαν ἐπιστρέφεται.

2. συνθετικοῦ·

αὐτ. 105. *Δειλοὺς εὖ ἔρδοντι ματαιοτάτη χάρις ἐστίν·*
ἶσον καὶ σπείρειν πόντον ἁλὸς πολιῆς.
αὐτ. 633. *Βουλεύου δὶς καὶ τρὶς ὅ τοί κ' ἐπὶ τὸν νόον ἔλθῃ·*
ἀτηρὸς γάρ τοι λάβρος ἀνὴρ τελέθει.
αὐτ. 637. *Ἐλπὶς καὶ κίνδυνος ἐν ἀνθρώποισιν ὁμοῖοι·*
οὗτοι γὰρ χαλεποὶ δαίμονες ἀμφότεροι.

3. συνωνυμικοῦ·

Μόσχου εἰδύλλ. 1, 1. 2
Αἴλινά μοι στοναχεῖτε νάποι καὶ Δώριον ὕδωρ,
καὶ ποταμοὶ κλαίοιτε τὸν ἱμερόεντα Βίωνα.
3.4. *Νῦν φυτά μοι μύρεσθε, καὶ ἄλσεα νῦν γοάοισθε·*
ἄνθεα νῦν στυγνοῖσιν ἀποπνείοιτε κορύμβοις.
14.15. *Στρυμόνιοι μύρεσθε παρ' ὕδασιν αἴλινα κύκνοι*
καὶ γοεροῖς στομάτεσσι μελίσδετε πένθιμον ᾠδάν.
10.21. *Κεῖνος ὁ ταῖς ἀγέλαισιν ἐράσμιος οὐκέτι μέλπει,*
οὐκέτ' ἐρημαίῃσιν ὑπὸ δρυσὶν ἥμενος ᾄδει.
48.49. *Τίς ποτε σᾷ σύριγγι μελίξεται, ὦ τριπόθητε;*
τίς δ' ἐπὶ σοῖς καλάμοις θήσει στόμα; τίς θρασὺς οὕτως;

Ὁ Herder ψυχολογικώτερον ἑρμηνεύων τὸν παραλληλισμὸν λέγει ὅτι προέρχεται ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων. Ἐν τῷ θρήνῳ ἡ ἐπανάληψις τοῦ στεναγμοῦ παραμυθεῖται καὶ ἐνισχύει τὴν ψυχήν· ἐν δὲ τοῖς ἐρωτικοῖς ᾄσμασιν ἀπαιτεῖ ὁ ἔρως τὴν ἐπανάληψιν γλυκέων λόγων· ἐν δὲ τῇ διδακτικῇ ποιήσει πάλιν αἱ γνῶμαι στηρίζουσιν ἀλλήλας· νομίζει τις ὅτι ἀκούει πατέρα ἢ μητέρα σοφὰς ἐπαναλαμβάνοντας συμβουλάς[1].

---

[1] Ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. σελ. 24.

2. Στροφαί, ὁμοιοτέλευτα, ἐφύμνια, ἀκροστιχίδες.

Ὡς δ' ἐν ταῖς ποιήσεσιν ἄλλων ἐθνῶν, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἑβραϊκῇ στίχοι συντιθέμενοι ἀποτελοῦσι *στροφάς*, ἐξ ὧν σύγκεινται τὰ ποιήματα. Περὶ τούτων ἐπραγματεύθη πρῶτος ὁ Köster[1], ἀλλὰ προέβη πέρα τοῦ προσήκοντος νομίσας ὅτι πάντα τὰ ἑβραϊκὰ ποιήματα σύγκεινται ἐκ κανονικῶν καὶ συμμέτρων στροφῶν, ἐν ᾧ ἀκριβεστέρα παρατήρησις πείθει ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις ἀτεχνοτέρα εἶναι, ὀλίγας μόνον στροφὰς ἔχουσα συμμέτρους, πλείονας δὲ ἀσυμμέτρους καὶ ὅτι μόνη ἡ τῶν ποιημάτων κατὰ τὰ νοήματα διαίρεσις εἰς περικοπὰς ἢ περιόδους εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δυνατή. Ἀποτελοῦνται δ' αἱ τοιαῦται περίοδοι συνήθως[2] ἐκ δύο[3] ἢ τριῶν[4] ἢ τεσσάρων[5] ἢ πέντε στίχων[6], ἀλλ' οὐχὶ σπανίως καὶ ἐκ πλειόνων. Γνωρίζονται δὲ πολλάκις αὗται ἐκ τῆς ἀρχῆς ἢ τοῦ τέλους, διότι ἄρχονται ἢ λήγουσι διὰ τῶν αὐτῶν λέξεων ἢ ἐκ στίχου τινός, ἐφυμνίου, ἐπαναλαμβανομένου μεθ' ἑκάστην περίοδον[7].

Παρατηρητέον δὲ ὅτι καὶ αἱ στροφαί, ὡς τὰ μέρη των στίχων, ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας σχέσιν συνωνυμικὴν ἢ ἀντιθετικὴν ἢ συνθετικήν[8].

Διαφόρου μήκους στροφάς, ἀσυμμέτρους, εὑρίσκομεν καὶ ἐν ἀσσυριακοῖς ᾄσμασι[9] καὶ ἐν ἀρχαίοις αἰγυπτιακοῖς ὕμνοις[10] καὶ παρὰ τοῖς Σύροις[11] καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑβραϊκῇ ποιήσει[12]. Ὡσαύτως εὑρίσκομεν παρ' Ἕλλησι καὶ Ρωμαίοις ποιήματα συνιστάμενα ἐκ περικοπῶν βρα-

---

[1] Die Strophen od. Parallelismus der Verse der hebr. Poesie, Stud. u. Krit. 1831, 1, σελ. 40—114.

[2] Ἡ γνώμη τοῦ Hengstenberg, καθ' ἣν ὁ ἀριθμὸς τῶν στίχων τῶν στροφῶν ὁρίζεται κατὰ τοὺς ἱεροὺς ἀριθμοὺς 3, 4, 7, 10, 12 εἶναι ἐσφαλμένη. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὸ μῆκος τῶν στροφῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἐν αὐταῖς ἐκφραζομένων ἐννοιῶν.

[3] Ψ. 1. 3. 113.

[4] Ψ. 40. 112.

[5] Ψ. 11. 83.

[6] Ψ. 145.

[7] Ὡς ἐν Ψαλμοῖς 41. 42. 51 6. 12. 79. Β' Βασιλ. 1, 19. 25. 27.

[8] Οὕτω συνίσταται ὁ Ψαλμὸς 1 ἐκ δύο στροφῶν ἐχουσῶν σχέσιν ἀντίθετον. Στίχ. 1—3 περὶ τῆς εὐδαιμονίας τῶν εὐσεβῶν· στίχ. 4—6 περὶ τῆς κακοδαιμονίας τῶν ἀσεβῶν.

[9] Πρβλ. *Schrader,* Höllenfahrt der Ischtar 1874, σελ. 92 κ. ἑξ.

[10] *Speaker,* Comm. on the metrical System of the Psalms.

[11] *Zingerle,* Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch, 3, 10, 123 κ. ἑξ.

[12] *Zunz,* Synag. Poesie des Mt., σελ. 92 κ. ἑξ.

χυτέρων ἢ μακροτέρων διαιρουμένων κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ διακρινομένων δι' ἐπιφερομένων ἐφυμνίων, οἷον παρὰ Θεοκρίτῳ[1], Βίωνι[2], Μόσχῳ[3], Κατούλλῳ[4] καὶ ἄλλοις ποιηταῖς[5].

Πέρα τοῦ προσήκοντος προέβησαν καὶ ὅσοι τῶν ἀρχαιοτέρων ἑβραϊστῶν ἐδίδαξαν ὅτι τὸ *ὁμοιοτέλευτον* ἢ *ὁμοιοκατάληκτον* εἶναι ἀρχὴ τῆς στιχουργίας τῆς ἑβραϊκῆς, ὡς ὁ Κληρικός[6]. Ὀλίγα εἶναι τὰ ὁμοιοτέλευτα τὰ φερόμενα ἐν τοῖς ἑβραϊκοῖς ποιήμασι καὶ τούτων τινὰ μόνον πιθανῶς εἰς ἔμφασιν καὶ κόσμον ῥητορικὸν πεποιημένα, ὡς ἐν Ψ. 103, 28 κ. ἑξ.

tittén lahém jilqôtûn;
tiphtàch jad^ekhà jisb^eûn tôbh.
tastîr panèkha jibbahelûn
tôséph rûchàm jigvaûn;
v^eél^{ra}pharàm jeschubhûn
t^eschallàch rûch^akhà j^ebbar^eûn,

τὰ δὲ πολλὰ αὐτῶν ὀφείλονται εἰς σύμπτωσιν, εἰς τὸ ὁμοιοτέλευτον τῶν καταλήξεων καὶ τῶν ἐπιθημάτων ἔν τε τοῖς ὀνόμασι καὶ τοῖς ῥήμασι[7]. Τοιαῦτα ὁμοιοτέλευτα φέρονται καὶ ἐν τῇ ἀραβικῇ ποιήσει, μάλιστα δ' ἐν ταῖς Γαζέλαις τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Περσῶν[8] καὶ ἐν ταῖς Κασίδαις καὶ ἐν τῷ Κορανίῳ καὶ ἐν ταῖς Μακάμαις τοῦ ποιητοῦ Hariri.

---

[1] Εἰδύλλ. 1 καὶ 2.

[2] Ἐν ἐπιταφίῳ Ἀδώνιδος.

[3] Ἐν ἐπιταφίῳ Βίωνος.

[4] Carm 74, 323 κ. ἑξ. Pervigil Veneris.

[5] Κατὰ τὸν *Christ* καὶ τὰ ποιήματα ταῦτα ὑπομιμνήσκουσι τὴν ἄτεχνον ποίησιν τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἀναπτύξεως. Metrik den Griechen und Römer σελ. 651. «Wir erkennen in der Regellosigkeit—einen Anklang an die alte kunstlose Form, wo der Chor, wie in dem Threnos der Ilias (Ω 746 ὣς ἔφατο κλαίουσ' ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναῖκες) jedesmal am Ende eines Abschnittes mit seinem Ephymnion einfiel, die Abschnitte selbst aber nicht von gleichem Umfang zu sein brauchten».

[6] Dissert de poesi Hebr. πρβλ. Saalschütz, σελ. 120 κ. ἑξ.

[7] Πρβλ. καὶ Γεν. 4, 23. Ἰώβ, 16, 12· πρβλ. *Bleek*, Einl. in das A. T. I, σελ. 85.

[8] Εἴδη ποιημάτων λυρικῶν, ἅτινα εἶναι ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Ἄραψι καὶ τοῖς Πέρσαις. Γαζελῶν ποιητὴς παρὰ τοῖς Πέρσαις ἀπαράμιλλος ἐγένετο ὁ Hafis.

Σηνήθη δὲ εἶναι τὰ ὁμοιοτέλευτα καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ Ρωμαίοις ποιηταῖς καὶ λογογράφοις, οἷον παρ' Ὁμήρῳ, οὗ ἀναφέρομεν τὸ γνωστὸν τῆς Ἰλιάδος

ἠΰτε ἔθνεα εἶσι μελισσάων ἀδινάων
πέτρης ἐκ γλαφυρῆς αἰεὶ νέον ἐρχομενάων[1],

παρὰ Θεόγνιδι[2], Σοφοκλεῖ[3], Πλάτωνι, Ἰσοκράτει καὶ ἄλλοις[4]. Ἐπίσης εἶναι συνήθη τὰ ὁμοιοτέλευτα παρὰ τοῖς Βυζαντίοις ποιηταῖς, ὡς ἐν τῷ θεσπεσίῳ ἐκείνῳ προοιμίῳ τοῦ εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ αἴνου καὶ Ρωμανοῦ·

Ἄγγελοι μετὰ ποιμένων δοξολογοῦσι
μάγοι δὲ μετὰ ἀστέρος ὁδοιποροῦσι,

καὶ ἐν τῇ στροφῇ τοῦ αὐτοῦ ἐκείνη·

Τίς ἀκούσας οὐκ ἐνάρκησεν;
ἢ τίς θεωρήσας οὐκ ἐτρόμασε
τὸν Ἰησοῦν δόλῳ φιλούμενον,
τὸν Χριστὸν φθόνῳ πωλούμενον
τὸν Θεὸν γνώμῃ κρατούμενον;[5]

Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα εἶναι τὰ ὁμοιοτέλευτα κόσμος ῥητορικὸς οὐδὲν κοινὸν ἔχων πρὸς τὴν τῆς νεωτέρας ποιήσεως ὁμοιοκαταληξίαν.

Εἰς κόσμον ῥητορικὸν καὶ ζωηροτέραν τῆς λύπης καὶ τῆς χαρᾶς ἐκδήλωσιν συμβάλλονται πλεῖστον καὶ τὰ σπανίως ἐν τῇ ἑβραϊκῇ ποιήσει φερόμενα *ἐφύμνια*, στίχοι περιοδικῶς ἐπαναλαμβανόμενοι ἐν τοῖς ποιήμασιν. Ἄριστον πάντων εἶναι τὸ ἐν Ψαλμοῖς 41 καὶ 42, οἵτινες τὴν ἀρχὴν πιθανώτατα ἕνα ὕμνον ἀπετέλουν, τρὶς ἐπαναλαμβανόμενον ἐφύμνιον·

Ἵνα τί περίλυπος εἶ, ὦ ψυχή μου,
καὶ ἵνα τί συνταράττεσαι ἐν ἐμοί;

---

[1] B 87 κ. ἑξ

[2] Στιχ. 2.

[3] Οἰδ. Τύρ. 924 κ. ἑξ

[4] Πρβλ. *Dingeldein,* Der Reim bei den Griechen und Römern. Leipz. 1892. *F. Blass,* Hermen u. Kritik. Handb. d. klass. Altertumswiss. I[2] (1892), σελ. 231 κ. ἑξ

[5] *Pitra,* Anal. Sacra I, 92. Krumbacher[2], σελ. 700.

Ἔλπισον ἐπὶ τὸν Θεόν,
ὅτι ὑμνήσω αὐτὸν ἔτι,
τὸ σωτήριον τοῦ προσώπου μου, τὸν Θεόν μου[1].

Τοιαῦτα ἐφύμνια εὑρίσκομεν καὶ ἐν Ριγβέδᾳ[2] καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ καὶ τῇ λατινικῇ ἐντέχνῳ ποιήσει, εἰσαχθέντα πιθανώτατα εἰς αὐτὴν ἐκ τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων καὶ θρήνων[3]. Οὕτω παρ' Αἰσχύλῳ ἐν Ἀγαμέμνονι

αἴλινον αἴλινον εἰπέ, τὸ δ' εὖ νικάτω[4]·

καὶ ἐν Εὐμενίσιν

ἐπὶ δὲ τῷ τεθυμένῳ
τόδε μέλος παρακοπά, παραφορὰ φρενοπλανής,
ὕμνος ἐξ Ἐρινύων,
δέσμιος φρενῶν, ἀφόρμικτος, αὐονὰ βροτοῖς[5],

ἔτι δὲ παρ' Εὐριπίδῃ ἐν Βάκχαις[6], Ἀριστοφάνει ἐν Βατράχοις[7], Θεοκρίτῳ ἐν πρώτῳ καὶ δευτέρῳ εἰδυλλίῳ[8], Βίωνι ἐν ἐπιταφίῳ Ἀδώνιδος[9], Μόσχῳ ἐν ἐπιταφίῳ Βίωνος[10], Κατούλλῳ[11], Βεργιλίῳ[12], Ὀβιδίῳ[13] καὶ ἄλλοις[14].

---

[1] Πρβλ. καὶ Ψ. 45, 7. 11. 79, 4. 8. 25. Β' Βασιλ. 1, 19. 25. 27. Ἡσ. 9, 7–10,4.

[2] X, 121 καὶ ἄλλ.

[3] Παρὰ τοῖς Ἕλλησι καλοῦνται ταῦτα *ἐφύμνια, ἐπιφθέγματα, ἐπιφωνήματα, ἐπιμελῳδήματα, ἐπιρρήματα* παρὰ δὲ τοῖς Ρωμαίοις versus intercalares· πρβλ. *Christ*, Metrik d. Gr. u. Römer[2] σελ. 648 κ. ἑξ.

[4] Στίχ. 121 κ. ἑξ.

[5] Στιχ. 329 κ. ἑξ. πρβλ. καὶ Ἱκέτ. 120 κ. ἑξ.

[6] Στιχ. 877 κ. ἑξ.

[7] Στιχ. 402 κ. ἑξ. *Ἴακχε φιλοχορευτά, συμπρόπεμπέ με.*

[8] Ι, 64 κ. ἑξ. *ἄρχετε βουκολικᾶς, Μοῖσαι φίλαι, ἄρχετ' ἀοιδᾶς,*
127 κ. ἑξ *λήγετε βουκολικᾶς, Μοῖσαι, ἴτε λήγετ' ἀοιδᾶς*
II, 17 κ. ἑξ. 69 κ. ἑξ.

[9] Ι, 6 κ. ἑξ. *Αἰαῖ' ὦ τὸν Ἄδωνιν· ἐπαιάζουσιν Ἔρωτες.*

[10] III. 8 κ. ἑξ. *Ἄρχετε Σικελικαὶ τῶ πένθεος ἄρχετε Μοῖσαι.*

[11] Carm. 61, 5 κ ἑξ. 62, 5 κ. ἑξ. 64, 327 κ.ἑξ. currite ducentes subtegmina, currite fusi.

[12] *Verg.* Ecl. 8, 21 κ. ἑξ. 68 κ. ἑξ. (κατὰ μίμησιν τῶν Φαρμακευτριῶν τοῦ Θεοκρίτου) ducite ab urbe domun, mea carmina, ducite Daphnim.

[13] *Ovid.* Heroid. 9, 146 κ. ἑξ. Amor. 1, 6 κ. ἑξ.

[14] Pervigil. Veneris 1, 8 κ. ἑξ.

Καὶ παρὰ τοῖς Βυζαντίοις δὲ ἦσαν ὅμοια ἐφύμνια ἐν χρήσει, ὧν ἄριστον παράδειγμα εἶναι τῷ ἐν τῷ παρθενίῳ τοῦ Μεθοδίου εἴκοσι καὶ τετράκις ἐπαναλαμβανόμενον

ἁγνεύω σοι καὶ λαμπάδας φαεσφόρους κρατοῦσα,
νυμφίε, ὑπαντάνω σοι[1].

Σημειωτέον δὲ ὅτι ρητορικώτερον ἀπεργάζεται τὸν λόγον καὶ ἡ ἰδιότροπος κατασκευὴ τῶν καλουμένων Ὠδῶν τῶν Ἀναβαθμῶν[2], ἐν αἷς ἔννοια ἡγουμένου στίχου ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῷ ἑπομένῳ, ὡς

1. *Αἴρω τοὺς ὀφθαλμούς μου εἰς τὰ ὄρη·*
πόθεν ἥξει ἡ βοήθειά μου;
2. *Ἡ βοήθειά μου παρὰ Κυρίου*
τοῦ ποιήσαντος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν[3].

Πλὴν τῶν ὁμοιοτελεύτων καί τινων παρηχήσεων καὶ τῶν ἐφυμνίων εὕρηται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τῶν Ἑβραίων ποιήσει καὶ ἡ *κατ᾽ ἀλφάβητον ἀκροστιχίς*. Ποιήματά τινα δῆλον ὅτι εἶναι ἐνταῦθα οὕτω διατεταγμένα, ὥστε οἱ στίχοι ἄρχονται ἐκ τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου κατὰ σειράν[4]. Ἔν τισι ποιήμασιν ἄρχονται καὶ δύο[5] καὶ τρεῖς[6], ἔτι δὲ ὀκτὼ στίχοι ἐκ τοῦ αὐτοῦ γράμματος[7].

Ἡ τοιαύτη ἀκροστιχὶς φέρεται καὶ ἐν τοῖς ποιήμασιν ἄλλων σημιτικῶν ἐθνῶν, οἷον τῶν Σύρων, ἰδίᾳ παρ᾽ Ἐφραὶμ τῷ Σύρῳ[8], τῶν Σαμαρειτῶν[9] καὶ τῶν Σαβίων[10] καὶ τῶν Περσῶν[11].

---

[1] Πρβλ. *Christ,* Anthol. gr. carm. christ. XLIX. Τοῦ αὐτοῦ Metrik d. Gr. u. Römer σελ. 648 κ. ἑξ. *Krumbacher,* Gesch. d. Byz. Litteratur[2] σελ. 696. Παρὰ τοῖς Βυζαντίοις καλεῖται τὸ ἐφύμνιον καὶ *ὑπακοή*.

[2] Ψ. 119—133. Ὅμοιον ρυθμὸν εὑρίσκομεν καὶ παρ᾽ Ἡσαΐᾳ (21, 5, 6) καὶ ἐν τῷ ἐπινικίῳ τῆς Δεβώρας (Κριτ. 5).

[3] Ψ. 120.

[4] Ψ. 24. 33. 36. 144. Παροιμ. 31, 10 κ. ἑξ. Θρήν. κεφ. 1. 2. 4.

[5] Ψ. 9. 10. 37.

[6] Θρήν. κεφ. 3.

[7] Ψ. 118.

[8] *Assemani,* Bibliotheca orient. 3, 1, σελ. 63, 328. *Sommer,* Bibl. Abhandlungen, σελ. 163.

[9] *Gesenius,* Carm. samarit. σελ. 9, 19 κ. ἑξ.

[10] Codex Nazaren. ed. Norberg II, 168 κ. ἑξ.

[11] *Jones,* Poes. asiat. Comment. XX, 2.

Οὐ μόνον δὲ παρ᾽ ἐκείνοις, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις καὶ τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς συγγραφεῦσι καὶ ὑμνογράφοις τῆς βυζαντιακῆς περιόδου ἐγένετο τῆς ἀκροστιχίδος χρῆσις πυκνή[1].

Τῶν κατ᾽ ἀλφάβητον ἀκροστιχίδων ἄριστον παράδειγμα εἶναι ἡ ἐν τῷ Ἀκαθίστῳ ὕμνῳ τοῦ Πατριάρχου Σεργίου. Φέρονται δὲ καὶ ἄλλαι ἀκροστιχίδες δηλοῦσαι τὸν συγγραφέα ἢ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ποιήματος, ὡς ἡ ἐν τῷ κανόνι *Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ* εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ ἐκείνη·

εὐεπίης μελέεσσιν ἐφύμνια ταῦτα λιγαίνει
υἷα Θεοῦ, μερόπων εἵνεκα τικτόμενον
ἐν χθονὶ καὶ λύοντα πολύστονα πήματα κόσμου·
ἀλλ᾽, ἄνα, ῥητῆρας ῥύεο τῶνδε πόνων

καὶ ἄλλαι.

Περὶ δὲ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀκροστιχίδος παρ᾽ Ἑβραίοις ἄλλοι ἄλλα εἶπον. Κατὰ μὲν τὸν Lowth[2] καὶ τὸν Herder τὴν ἀκροστιχίδα ἔχουσι τὰ ποιήματα πρὸς εὐχερεστέραν ἀποστομάτισιν[3], κατὰ δὲ τὸ Γρότιον πρὸς εὐκολίαν τῶν παιδίων ἐν τῇ μαθήσει τῆς γραφῆς. Πιθανώτερον δὲ φαίνεται ὅτι τὴν ἀκροστιχίδα μετεχειρίσθησαν οἱ Ἑβραῖοι ποιηταὶ εἰς ἐξωτερικὸν τοῦ ποιήματος κόσμον. Μόνον παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις ἐγένετο καὶ σκοπιμωτέρα αὐτῆς χρῆσις πρὸς δήλωσιν τοῦ ὀνόματος τῶν συγγραφέων[4] καὶ τῆς ὑποθέσεως τοῦ ποιήματος[5], ὡς εἴπομεν, καὶ ἄλλων τοιούτων[6].

---

[1] *W. Meyer*, Anfang und Ursprung der latein. u. griech. rhythm. Dichtung, Abhandlungen d. bayer Akademie, 17 Bd, 2 Abteil., München, 1885, σελ. 370 κ. ἑξ. Πρβλ. *Christ-Paranikas*, Anthol., σελ. 205 κ. ἑξ.

[2] De sacra poesi Hebr, ed. Michaelis σελ. 451.

[3] Ἐν τῷ εἰρ. συγγράμμ. σελ 493. «Qnant aux psaumes alphabétiques, il ne faut pas y chercher un plan comme dans les odes; ce sont des guirlandes de fleurs composées des sentenees et rangées ainsi, pour aider à la mémoire, afin qu'on puisse plus facilement les appredre par coeur».

[4] Q Ennius fecit. Italicus scripsit καὶ ἄλλαι· πρβλ. Meyer ἐν τῷ εἰρημένῳ συγγράμματι.

[5] Πρβλ. *Krumb.*[2] 697 κ. ἑξ.

[6] Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος ἐποιήσατο χρῆσιν τῆς ἀκροστιχίδος (τὰ 18 βιβλία τῆς ἐκκλ. ἱστορίας αὐτοῦ φέρουσι τὴν ἀκροστιχίδα *Νικηφόρου Καλλίστου*), ὅπως προφυλάξῃ τὸ ἔργον του ἐκ νοθεύσεως. Πρβλ. *Freiburger*, Kirchenlexicon[2], 9, σελ. 260. *Krumb*[2], σελ. 699.

3. Τὸ ὕφος τοῦ ποιητικοῦ λόγου παρ' Ἑβραίοις.

Ὡς πάσης ποιήσεως, οὕτως εἶναι καὶ τῆς ἑβραϊκῆς τὸ ὕφος σεμνότερον τοῦ πεζοῦ λόγου, κάλλος ἔχον καὶ χάριν καὶ ὕψος καὶ ἀξίωμα. Κατορθοῦται δὲ τοῦτο τὸ μὲν διὰ τῆς χρήσεως λέξεων καὶ τύπων καὶ συντάξεων ἀσυνήθων εἰς τὸν πεζὸν λόγον, τὸ δὲ διὰ λέξεων εἰλημμένων ἐξ ὁμοφύλων γλωσσῶν ἢ διαλέκτων[1], ἰδίᾳ δ' ἐκ τῆς ἀραμαϊκῆς[2]. Καὶ τρόπων δὲ πλῆθος, οἷον μεταφορῶν καὶ ἀλληγοριῶν καὶ παραβολῶν καὶ προσωποποιιῶν παρέχει εἰς τὸν ποιητικὸν λόγον εἰκόνας μεγαλοπρεπεῖς καὶ συμβάλλεται μέγιστα εἰς ὑψηγορίαν.

Τῶν *παραβολῶν*, ὡς ἐν ἑκάστῃ ποιήσει, γίνεται καὶ ἐνταῦθα χρῆσις τὸ μὲν εἰς ὄγκον, τὸ δὲ εἰς ἐνάργειαν τῶν λεγομένων καὶ σαφήνειαν. Ἀντλοῦσι δὲ τὰς παραβολὰς καὶ οἱ Ἑβραῖοι ποιηταὶ ἐκ τῆς περιβαλλούσης φύσεως, οἷον τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης, τῶν νεφῶν, τῶν ἀνέμων, τοῦ ὑετοῦ, τῶν ποταμῶν, τῆς θαλάσσης, τῶν ὀρέων, καὶ δὴ τοῦ Καρμήλου, τοῦ Λιβάνου καὶ τοῦ Ἑρμών, τῶν δένδρων καὶ δὴ τῶν μεγαλοπρεπεστάτων ἐν Παλαιστίνῃ, τοῦ φοίνικος καὶ τῆς κέδρου, τῶν ἀνθέων, τῶν ζῴων, τῶν πτηνῶν καὶ ἄλλων πλείστων, ἔτι δ' ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ ἐκ τοῦ συνήθους βίου.

Οὕτω παραβάλλονται ἐν τοῖς ποιητικοῖς τῶν Ἑβραίων βιβλίοις ὁ οὐρανὸς πρὸς σκηνὴν ἢ παραπέτασμα, ὅπερ ἀνεπτύχθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ[3], μέλλει δὲ νὰ συμπτυχθῇ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως[4]· ἡ γῆ ἐν σεισμῷ πρὸς μεθύοντα κλονούμενον ἔνθεν κἀκεῖθεν[5]· ὁ ἥλιος πρὸς νυμφίον διατρέχοντα τὸν οὐρανόν[6]· ὁ Ἰσραὴλ πρὸς ἀετιδεῖς, οὓς ὁ ἀετὸς θάλπει ὑπὸ τὰς πτέρυγας αὐτοῦ[7]. Ὁ εἰς Ἅδου κατερ-

---

[1] Οὕτω καὶ παρ' Ἕλλησι· πρβλ. *Ἰσοκρ.* Εὐαγ. 9. *Ἀριστ.* Π. ποιητ., κεφ. 21.

[2] Πρβλ *Gesen.*, Hebr. Gramm[26], σελ. 14 κ. ἑξ. *Renan*, Hist. gén. et syst. comp. des langues Sém., σελ. 154 κ. ἑξ. *Bleek*, I, 92 κ. ἑξ.

[3] Ψ. 113, 2. Ἠσ. 40, 22 καὶ ἄλλ.

[4] Ἠσ. 34, 4. Πρβλ. Ἀποκαλ. 6, 13 κ. ἑξ.

[5] Ἠσ 24, 20.

[6] Ψ. 18, 6.

[7] Δευτ. 32, 11 κ. ἑξ. Ὁμοία εἰκὼν παρ' Εὐριπίδῃ ἐν Ἡρακλεῖ·

ἐγὼ δὲ καὶ σὺ μέλλομεν θνῄσκειν, γέρον,
οἵ θ' Ἡράκλειοι παῖδες, οὓς ὑπὸ πτεροῖς
σῴζω νεοσσοὺς ὄρνις ὣς ὑφειμένους·

(στίχ. 70 κ. ἑξ.).

χόμενος παραβάλλεται πρὸς νέφος διαλυόμενον[1] καὶ φάσμα νυκτερινόν, ὡς ἐν Ἰώβ·

ὥσπερ ἐνύπνιον ἐκπετασθὲν οὐ μὴ εὑρεθῇ,
ἔπτη δὲ ὡς φάσμα νυκτερινόν[2],

καὶ πρὸς ἄνθος ἀφανιζόμενον καὶ πρὸς δένδρον. Ἐνθυμηθῶμεν τὸ τοῦ Ἰώβ·

βροτὸς δὲ γεννητὸς γυναικὸς ὀλιγόβιος καὶ πλήρης ταραχῆς·
ὡς ἄνθος ἀνθῆσαν ἐξέπεσεν,
ἀπέδρα δὲ ὥσπερ σκιὰ καὶ οὐ μὴ στῇ.
Ἔστι—δένδρῳ ἐλπίς,
ἐὰν ἐκκοπῇ, πάλιν ἀναβλαστεῖν
καὶ τὸν ῥάδαμνον αὐτοῦ μὴ ἐκλιπεῖν·
ἐὰν γὰρ γηράσῃ ἐν γῇ ἡ ῥίζα αὐτοῦ
καὶ ἐν χώματι τελευτήσῃ τὸ στέλεχος αὐτοῦ,
ἀπὸ ὀσμῆς ὕδατος ἀνθήσει
καὶ ἐκβαλεῖ κλάδους ὥσπερ νεόφυτον.
Ἀνὴρ δὲ τελευτήσας ᾤχετο,
πεσὼν δὲ βροτὸς οὐκέτι ἐστίν[3],

ὅπερ ὑπομιμνήσκει τὰ τοῦ Μόσχου·

Αἰαῖ ταὶ μαλάχαι μέν, ἐπὰν κατὰ κᾶπον ὄλωνται,
ἠδὲ τὰ χλωρὰ σέλινα τό τ' εὐθαλὲς οὖλον ἄνηθον,
ὕστερον αὖ ζώοντι καὶ εἰς ἔτος ἄλλο φύοντι·
ἄμμες δ' οἱ μεγάλοι καὶ καρτεροί, οἱ σοφοὶ ἄνδρες,
ὁππότε πρᾶτα θάνωμες, ἀνάκοοι ἐν χθονὶ κοίλᾳ
εὕδομες εὖ μάλα μακρόν, ἀτέρμονα, νήγρετον ὕπνον[4].

Ὁ βίος παραβάλλεται πρὸς πλοῖα ταχέως παρερχόμενα καὶ πρὸς ἀετὸν ταχέως πετόμενον[5] καὶ πρὸς τὸ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ τὸ ξηραινόμενον[6], ὁ δίκαιος πρὸς τὸν φοίνικα καὶ τὴν κέδρον·

---

[1] Ἰὼβ 7, 9.
[2] Ἰὼβ 20, 6.
[3] Ἰὼβ 14, 1 κ. ἑξ.
[4] Εἰδύλλ. 3, 106 κ. ἑξ.
[5] Ἰὼβ 9,25 *ὁ βίος παρέρχεται ταχέως ὡς πλοῖα σπεύδοντα,*
ὡς ὀξέως πέτεται ὁ ἀετὸς ἐπὶ τὴν βοράν.
[6] Ψ. 102, 15.

δίκαιος ὡς φοῖνιξ ἀνθήσει,
ὡς ἡ κέδρος ἡ ἐν τῷ Λιβάνῳ πληθυνθήσεται [1]

ἔτι δὲ πρὸς δένδρον καρποφόρον πεφυτευμένον παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτων [2].

Ὁ ἀσεβὴς παραβάλλεται πρὸς χόρτον [3] καὶ ἄχνας ὑπ' ἀνέμου φερομένας [4] καὶ πρὸς ἀγρίαν μυρίκην ἐν τῇ ἐρήμῳ φυομένην [5] καὶ πρὸς ὁμίχλην καὶ δρόσον πρωινὴν καὶ καπνὸν διαλυόμενον [6]· ἡ γυνὴ πρὸς ἄμπελον εὔκαρπον, τὰ δὲ τέκνα πρὸς νεόφυτα ἐλαιῶν [7]· οἱ ἄπιστοι φίλοι πρὸς χείμαρρον ξηραινόμενον [8]· οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἰσραὴλ πρὸς δρυμὸν ἐπὶ ὀρέων, ὃν κατακαίει πῦρ· οὕτως ἐν Ψαλμῷ 82,14 κ.ἑξ.

ὁ Θεός μου, θοῦ αὐτοὺς ὡς τροχόν,
ὡς καλάμην κατὰ πρόσωπον ἀνέμου·
ὡς τὸ πῦρ διαφλέγει δρυμόν,
ὡς ἡ φλὸξ κατακαίει ὄρη,
οὕτω καταδίωξον αὐτοὺς ἐν τῇ καταιγίδι σου
καὶ ἐν τῇ ὀργῇ σου τάραξον αὐτούς,

ὅπερ ὑπενθυμίζει τὸ τοῦ Ὁμήρου·

Ὡς δ' ὅτε πῦρ ἀΐδηλον ἐν ἀξύλῳ ἐμπέσῃ ὕλῃ,
πάντῃ τ' εἰλυφόων ἄνεμος φέρει, οἱ δέ τε θάμνοι
πρόρριζοι πίπτουσιν ἐπειγόμενοι πυρὸς ὁρμῇ κτλ. [9].

Ἡ ταραχὴ τῶν πολεμίων ἐθνῶν παραβάλλεται πρὸς θάλασσαν κυμαίνουσαν·

---

[1] Ψ. 91, 12.
[2] Ψ. 1, 3. Ἠσ. 44, 4. Ἰερ. 16, 8.
[3] Ψ. 91, 7.
[4] Ψ. 1, 4. Ἠσ. 17, 13. Τὰς ἄχνας ἔχει καὶ ὁ Ὅμηρος ἐν παραβολῇ·

«Ὡς δ' ἄνεμος ἄχνας φορέει ἱερὰς κατ' ἀλωὰς
ἀνδρῶν λικμώντων, ὅτε τε ξανθὴ Δημήτηρ
κρίνῃ ἐπειγομένων ἀνέμων καρπόν τε καὶ ἄχνας,
αἱ δ' ὑπολευκαίνονται ἀχυρμιαὶ κτλ.

Ἰλιάδ. Ε 502 κ. ἑξ.

[5] Ἰερ. 16, 6.
[6] Ὠσ. 13, 3.
[7] Ψ. 128, 3.
[8] Ἰὼβ 6, 15 κ. ἑξ.
[9] Ἰλιάδ. Λ 155· πρβλ. καὶ Ε 455 κ. ἑξ. καὶ Ρ 736 καὶ *Verg.* Aen. II 304 κ. ἑξ.

οὐαὶ πλῆθος ἐθνῶν πολλῶν·
ὡς θάλασσα κυμαίνουσα, οὕτω ταράσσεσθε·
καὶ θόρυβος ἐθνῶν πολλῶν, ἃ θορυβοῦσιν ὡς ὕδωρ κτλ. [1],

ὁ γέλως τοῦ ἄφρονος πρὸς τὸν ἦχον τῶν ὑπὸ τὸν λέβητα καιομένων ἀκανθῶν [2]· ἡ τὸν Θεὸν ποθοῦσα ψυχὴ πρὸς ἔλαφον διψῶσαν καὶ ποθοῦσαν τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων [3] καὶ πρὸς γῆν ἄνυδρον ὕδατος δεομένην [4], ἡ ὁμόνοια πρὸς μύρον καὶ δρόσον·

Ἰδοὺ δὴ τί καλὸν ἢ τί τερπνὸν
ἀλλ' ἢ τὸ κατοικεῖν ἀδελφοὺς ἐπὶ τὸ αὐτό!
Ὡς μύρον ἐπὶ κεφαλῆς τὸ καταβαῖνον ἐπὶ πώγωνα,
τὸν πώγωνα τοῦ Ἀαρών,
τὸ καταβαῖνον ἐπὶ τὴν ᾤαν τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ·
ὡς δρόσος Ἀερμὼν ἡ καταβαίνουσα ἐπὶ τὰ ὄρη Σιών [5].

Πληθώραν παραβολῶν περιέχει τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων, ἐν ᾧ παραβάλλεται ὁ ἔρως πρὸς φλέγον πῦρ [6], ἡ Σουναμῖτις πρὸς τὸ κρίνον τὸ θάλλον ἐν μέσῳ ἀκανθῶν [7], ὁ Σολομὼν πρὸς σταφυλὴν ἐν ἀμπελῶσιν Ἐγ-γαδὶ [8] καὶ πρὸς μηλέαν ἐν μέσῳ τῶν δένδρων τοῦ δάσους [9], ἐκείνης οἱ ὀφθαλμοὶ πρὸς ὀφθαλμοὺς περιστερᾶς [10] καὶ πρὸς τὰς δεξαμενὰς τὰς ἐν Ἐσεβών [11], ἡ κόμη πρὸς ποίμνιον αἰγῶν καταβαινουσῶν

---

[1] Ἡσ. 17, 12. Πρὸς θάλασσαν ταρασσομένην παραβάλλει καὶ ὁ Ὅμηρος τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀχαιῶν·

κινήθη δ' ἀγορὴ φὴ κύματα μακρὰ θαλάσσης
πόντου Ἰκαρίοιο· τὰ μέν τ' Εὖρός τε Νότος τε
ὤρορ' ἐπαΐξας πατρὸς Διὸς ἐκ νεφελάων.

Ἰλιάδ. Β 144 κ. ἑξ. πρβλ. καὶ Δ 422.

[2] Ἐκκλ. 7, 6

[3] Ψ. 41, 2.

[4] Ψ. 142, 6.

[5] Ψ. 132.

[6] 8, 6. Πρβλ. πρὸς ταῦτα τὰ τοῦ *Θεοκρίτου*

Ἔρως δ' ἄρα καὶ Λιπαραίω
πολλάκις Ἀφαίστοιο σέλας φλογερώτερον αἴθει.

Εἰδύλλ. ΙΙ, 152.

[7] 2, 2.

[8] 1, 14.

[9] 2, 3.

[10] 1, 15.

[11] 7, 4.

ἐξ ὄρους Γαλαάδ, τὰ χείλη πρὸς σπαρτίον, αἱ παρειαὶ πρὸς λέπυρον ῥοιᾶς, ὁ τράχηλος πρὸς πύργον Δαβίδ[1], πύργον ἐλεφάντινον[2], ἡ κεφαλὴ πρὸς τὸν μεγαλοπρεπῆ Κάρμηλον[3]· ἐκείνου ἡ κεφαλὴ πρὸς χρυσίον δεδοκιμασμένον, οἱ πλόκαμοι πρὸς κλάδους φοίνικος, τὰ χείλη πρὸς κρίνα στάζοντα σμύρναν σταλακτήν, τὸ παράστημα πρὸς τὸν Λίβανον καὶ τὰς κέδρους[4].

Ὡς ἡ Ἠὼς ἐμφανίζεται ἡ Σουναμῖτις, εἶναι καλὴ ὡς ἡ Σελήνη, τὸ εἶδος αὐτῆς λάμπει ὡς ὁ Ἥλιος[5].

Παρατηρητέον δὲ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ποιηταὶ συντόμους καὶ ἀπερίττους εἰκόνας ἔχουσιν, ὡς οἱ Ἕλληνες λυρικοί, οἷον ὁ Πίνδαρος[6], οὐχὶ δὲ μακράς, ὡς ὁ Ὅμηρος, ἀφηγουμένας, ὡς λέγει ὁ Εὐστάθιος[7], «ἀπαραλείπτως χάριν ἱστορίας ἅπαν τὸ πρᾶγμα, ὡς εἴωθεν αὐτὸ γίνεσθαι». Σπανίως εὑρίσκομεν τοιαύτας παραβολὰς ἐν τῇ Π. Δ., ὡς τὴν ἐν Ἡσαΐᾳ, 1, 31, 4.

ὃν τρόπον βρυχᾶται ὁ λέων
ἢ ὁ σκύμνος ἐν τῇ θήρᾳ αὐτοῦ,
εἰ καὶ συνήχθη ἐπ᾽ αὐτὸν πλῆθος βοσκῶν,
οὐ πτοεῖται ἐκ τῆς φωνῆς αὐτῶν,
οὐδὲ ὀρρωδεῖ πρὸ τοῦ θορύβου αὐτῶν,
οὕτω καταβήσεται Ἰαβὲ Σαβαὼθ
πολεμῆσαι ὑπὲρ τοῦ ὄρους Σιὼν κλπ.,

ἥτις εἶναι παραπλησία πρὸς τὴν τοῦ Ὁμήρου·

Ὡς δ᾽ ὅτε τίς τε λέων ὀρεσίτροφος ἀλκὶ πεποιθὼς
βοσκομένης ἀγέλης βοῦν ἁρπάσῃ ἥτις ἀρίστη,
τῆς δ᾽ ἐξ αὐχέν᾽ ἔαξε λαβὼν κρατεροῖσιν ὀδοῦσιν
πρῶτον, ἔπειτα δὲ θ᾽ αἷμα καὶ ἔγκατα πάντα λαφύσσει
δῃῶν· ἀμφὶ δὲ τόν γε κύνες ἄνδρες τε νομῆες
πολλὰ μάλ᾽ ἰύζουσιν ἀπόπροθεν οὐδ᾽ ἐθέλουσιν
ἀντίον ἐλθέμεναι· μάλα γὰρ χλωρὸν δέος αἱρεῖ κτλ. [8].

---

[1] 4, 1 κ. ἑξ.
[2] 7, 4.
[3] 7, 5.
[4] 5, 11 κ. ἑξ.
[5] 6, 10.
[6] Πρβλ. W. *Christ.*, Gesch. d. gr. Litt [3], 181 κ. ἑξ.
[7] Εἰς Ἰλιάδ. Β 87.
[8] Ἰλιάδ. Ρ 61 κ. ἑξ.

Μεγαλεῖον καὶ ὀγκηρὸν ἀπεργάζονται τὸν ποιητικὸν λόγον καὶ αἱ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ποιηταῖς πυκνόταται *προσωποποιΐαι*, ἐν αἷς ἄψυχα ὄντα παρίστανται ὡς ἔμψυχα, αἰσθανόμενα καὶ δρῶντα. Προσωποποιοῦνται δὲ ὁ οὐρανός, ἡ γῆ, οἱ ἀστέρες, ὁ ἥλιος, ἡ σοφία καὶ συνελόντι εἰπεῖν σύμπαντα τὰ ἄψυχα ὄντα. Ἐν Δευτερονομίῳ καὶ Ἡσαΐᾳ προσωποποιοῦνται ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ.

πρόσεχε, οὐρανέ, καὶ λαλήσω
καὶ ἀκουέτω ἡ γῆ ῥήματα ἐκ στόματός μου.[1]
Ἄκουε, οὐρανέ, καὶ ἐνωτίζου, γῆ,
ὅτι ὁ Ἰαβὲ ἐλάλησεν[2],

Ἐν τῷ ἐπινικίῳ τῆς Δεβώρας προσωποποιοῦνται οἱ ἀστέρες·

ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐπολέμησαν οἱ ἀστέρες,
ἐκ τῆς πορείας αὐτῶν ἐπολέμησαν ἐπὶ τὸν Σισάραν[3],

παρ' Ἡσαΐᾳ ἡ γῆ καὶ αἱ κέδροι[4]· ἐν δὲ ταῖς Παροιμίαις παρίσταται ἡ Σοφία λέγουσα·

ἡνίκα ἡτοίμαζε τὸν οὐρανὸν συμπαρήμην αὐτῷ (τῷ Θεῷ)
καὶ ὅτε ἀφώριζε τὸν ἑαυτοῦ θρόνον ἐπ' ἀνέμων
καὶ ὡς ἰσχυρὰ ἐποίει ἄνω τὰ νέφη
καὶ ὡς ἀσφαλεῖς ἐτίθει πηγὰς τῆς ὑπ' οὐρανὸν
καὶ ὡς ἰσχυρὰ ἐτίθει τὰ θεμέλια τῆς γῆς,
ἤμην παρ' αὐτῷ ἁρμόζουσα[5].

Σειρὰν προσωποποιϊῶν ἔχομεν καὶ ἐν τῷ καλλίστῳ ἐκείνῳ ὕμνῳ τοῦ Ἀββακούμ, ἐν ᾧ ὁ λόγος περὶ τῆς τοῦ Ἰαβὲ ἐπιφανείας·

Κεφ. 3 στίχ. 3 *Ὁ Θεὸς ἔρχεται ἐκ Θαιμὰν*
καὶ ὁ ἅγιος ἐξ ὄρους Φαράν·
καλύπτει οὐρανοὺς ἡ δόξα αὐτοῦ
καὶ τῆς αἴγλης αὐτοῦ πλήρης ἡ γῆ.
5 *Πρὸ αὐτοῦ πορεύεται ὁ θάνατος,*
ἕπεται δ' αὐτῷ λοιμός.
7 *Βλέπω τὰς σκηνὰς τῆς Αἰθιοπίας ἐν θλίψει,*
φρίσσουσι τὰ σκηνώματα τῆς γῆς Μαδιάμ.

---

[1] Δευτερ. 52, 1.
[2] Ἡσ. 1, 2. Πρβλ. 49, 13 καὶ Ψ. 18, 1.
[3] Κριτ. 5, 20.
[4] Ἡσ. 14, 7 κ. ἑξ.
[5] 8, 27 κ. ἑξ.

10 *Σὲ βλέπουσιν ὄρη καὶ φοβοῦνται,*
κατακλυσμὸς ὑδάτων ἐπέρχεται
ἡ ἄβυσσος ἀφίησι φωνήν,
ὑψοῖ τὰς χεῖρας αὑτῆς.
11 *Ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη ἵστανται ἐν τῷ τόπῳ αὐτῶν κτλ.*,

ἔτι δ᾽ ἐν τῷ Ἰώβ, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκότους[1], τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀπωλείας[2], τοῦ ὑετοῦ καὶ τῆς δρόσου καὶ τοῦ πάγου[3], τῶν ἀστραπῶν[4] καὶ ἄλλων ἀψύχων ὡς περὶ ζώντων καὶ αἰσθανομένων. Ἀλλὰ θαυμασιωτάτη πασῶν εἶναι ἡ προσωποποιία τῆς Ἠοῦς, ἥτις παρίσταται ὡς ἄγγελος τοῦ Θεοῦ πεμπομένη εἰς τὴν γῆν πρὸς ἐκδίωξιν τῶν κατὰ τὴν νύκτα πάντα λυμαινομένων κακούργων[5]· ἐπίσης δὲ ἡ τοῦ ἡλίου ἐν Ψαλμῷ 18·

«ἐν αὐτοῖς (τοῖς οὐρανοῖς) ἔθετο τὸ σκήνωμα αὐτοῦ·
καὶ αὐτὸς ὡς νυμφίος ἐκπορεύεται ἐκ παστοῦ αὐτοῦ
καὶ χαίρων ὡς ἥρως διατρέχει τὴν ὁδὸν αὐτοῦ·
ἀπ᾽ ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ ἡ ἔξοδος αὐτοῦ.
καὶ τὸ τέρμα αὐτοῦ ἕως ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ[6],

πρὸς ἃς εὐστοχώτατα θὰ ἠδύνατό τις νὰ παραβάλῃ τὸν θεσπέσιον ἐκεῖνον ὕμνον τοῦ Ὀσσιανοῦ εἰς τὸν Ἥλιον, ὃν ὁ ποιητὴς παριστᾷ ὡς νέον ἀνδρεῖον, χρυσοκόμην, ὑπερήφανον, διατρέχοντα τὸν οὐρανόν, ἀναπαυόμενον ἐν τῇ δύσει καὶ πάλιν ἐπανερχόμενον ἑκάστην πρωίαν μετὰ σφρίγους αἰωνίου, καὶ τὸν εἰς τὸν Ἕσπερον καὶ τὸν εἰς τὸν Ἑωσφόρον καὶ τὸν εἰς τὴν Σελήνην τὴν καλήν, τὴν πλήρη θελγήτρων θυγατέρα τῶν οὐρανῶν[7].

Τοσαῦτα περὶ τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως, ἥτις εἶναι ὁμολογουμένως ἡ ἀρίστη ἐκδήλωσις τῆς ποιήσεως τῆς Ἀνατολῆς, τὸ κάλλιστον εἶδος τῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως πάντων τῶν αἰώνων, πολλὴν δ᾽ ἔσχε ῥοπὴν καὶ ἐπὶ τὴν ὑψιπέτη μοῦσαν τῶν θεσπεσίων ἀοιδῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐπὶ τὴν λογοτεχνίαν τῆς ἀνθρωπότητος καθόλου.

---

[1] 38, 19 κ. ἑξ.
[2] 28, 22.
[3] 38, 28.
[4] 38, 35.
[5] 38, 12.
[6] Στίχ. 4 κ. ἑξ.
[7] Herder, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ., σελ. 86 κ. ἑξ.

ΑΝΔΡΩΝ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΜΙΜΗΣΙΣ *

Φιλόμουσος ὁμήγυρις,

Ὁ Γάλλος φιλόσοφος Αὔγουστος Comte, ὁ ἀρχηγὸς τῆς θετικῆς φιλοσοφίας, ἀνέρριψε πρό τινων δεκαετηρίδων τὴν γνώμην, ὅτι, ὡς ὑπάρχει τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας, ἀνάγκη νὰ καταρτισθῇ ἑορτολόγιον τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἵτινες ὁπωσδήποτε ἐν τῷ κόσμῳ διαπρέψαντες ἐγένοντο τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εὐεργέται, ἵνα ἑκάστην ἡμέραν ἑνὸς αὐτῶν ὁ βίος προβάλληται εἰς ἡμᾶς πρὸς μελέτην.

Ὅστις ἐμελέτησεν ἀνδρῶν ἐπιφανῶν βίους καὶ τῆς διανοίας εἶδε τὸ δαιμόνιον καὶ τῆς βουλήσεως τὸν κολοσσὸν καὶ τῆς φιλεργίας καὶ τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς ἐπιμονῆς καὶ τοῦ θάρρους καὶ τῆς τόλμης ἐθαύμασε τὸ μέγεθος καὶ ἄλλων παντοίων ἀρετῶν, δι᾽ ὧν οἱ ἄνδρες οὗτοι τὴν γνῶσιν τοῦ περὶ ἡμᾶς κόσμου καὶ τὸν βίον καθόλου προήγαγον καὶ ὑπὸ ζήλου καταληφθεὶς διαπύρου ἐνεθουσίασε καὶ ὑπὸ πόθων θεσπεσίων καὶ ἐλπίδων ἐπτερώθη, οὗτος συναισθάνεται βαθύτατα ἐν τῇ ψυχῇ του τί ὁ Comte διὰ τοῦ τοιούτου ἑορτολογίου ἐπιδιώκει καὶ διατί καὶ τῶν νῦν σοφῶν συχνοὶ τὴν συγγραφὴν αὐτοῦ ἀπαραίτητον θεωροῦσιν [1].

Ἀλλ᾽ ἐπιτρέψατε διὰ βραχυτάτων ἐνταῦθα ἐγγύτερον νὰ ἐξετάσωμεν, τίς ἡ δύναμις ἡ τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ τοὺς πόθους τούτους καὶ τὰς ἐλπίδας διεγείρουσα καὶ τίς ἡ ὠφέλεια, ἣν τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τὰ παραδείγματα εἰς τὰς ψυχὰς ἐκείνων παρέχουσιν, οἵτινες θεωροῦσιν αὐτά.

Ὑπάρχει τις ἔμφυτος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἔρως, ὅστις γίνεται τοῦ μανθάνειν ἀφορμή, ὁ ἔρως τοῦ μιμεῖσθαι. Κρατεῖ δὲ ὁ ἔρως οὗτος

---

* Ἐρρήθη κατὰ τὰς ἀπολυτηρίους ἐξετάσεις τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ Διδασκαλείου, τῇ 16ῃ Ἰουνίου 1903.

[1] Ὡς ὁ *Thomas* (L'éducation des sentiments, 1899, σελ. 218 κ. ἑξ.), ὁ *Payot* (L'éducation de la volonté, 1901, σελ. 226), ὁ *Hall* (Ausgewählte Beiträge zur Kinderpsychologie und Pädagogik, κατὰ τὴν γερμ. μετάφρ. τοῦ Stimpfl, 1902, σελ. 168).

καὶ τῆς μαθήσεως αἴτιος γίνεται ἔν τε τῇ πρώτῃ ἡλικίᾳ, ἐν ᾗ ὁ παῖς ὅ,τι βλέπει περὶ αὐτὸν πραττόμενον μιμεῖται καὶ ἔπειτα διὰ παντὸς τοῦ βίου, καθ' ὃν οἱ πολλοὶ ἐλάχιστα αὐτοὶ ἐπινοοῦντες κατὰ τοὺς κρατοῦντας τύπους καὶ τὰς συνηθείας πράττουσιν. Ἕκαστος ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως μιμεῖται ἄλλους καὶ αὐτὸς γίνεται πάλιν εἰς ἄλλους ὑπόδειγμα εἰς μίμησιν. Ἐκ τούτου οὐχὶ ἀπροσφυῶς ὑπό τινα ἔποψιν ὁ Γάλλος Tarde ἐν τῷ ἀξιολόγῳ βιβλίῳ «Les lois de l'imitation» καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ Royce καὶ Baldwin ὁρίζουσι τὴν κοινωνίαν σύνολον ἀτόμων, ἅτινα μιμοῦνται ἄλληλα[1]. Διὰ τῆς μιμήσεως ταύτης καὶ ἡ γλῶσσα καὶ ἡ φιλολογία καὶ αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ τέχναι καὶ τὰ ἤθη καὶ τὸ δίκαιον καὶ οἱ μῦθοι καὶ ἡ θρησκεία καὶ τὰ πολιτεύματα μεταδίδονται εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους καὶ τἆλλα, ὅσα οἱ εἰρημένοι σοφοί, κατὰ λόγον τῆς φυσιολογικῆς κληρονομικότητος, *κοινωνικὰ κληρονομήματα* ἀποκαλοῦσιν. Οὐ μόνον δὲ τὰ ἄτομα μιμοῦνται ἄλληλα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἔθνη, ὡς ἡ καθ' ἑκάστην πεῖρα καὶ ἡ ἱστορία τεκμηριοῖ. Ἀλλ' ἀρκεῖ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος τὸ παράδειγμα μόνης, ἥτις ὄχι μόνον εἰς τοὺς συγχρόνους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἔπειτα ἐγένετο ὑπόδειγμα μιμήσεως καὶ ἔτι νῦν εἶναι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι χρόνῳ θὰ εἶναι ἀναμφηρίστως ἐν πολλοῖς.

Οὕτως ἐπινόησις καὶ μίμησις εἶναι οἱ πόδες, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἀνθρωπότητος χωρούσης εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς.

Καὶ τὴν μὲν ἀρχὴν τυφλὸς εἶναι καὶ ἀλόγιστος ὁ ἔμφυτος πρὸς μίμησιν ἔρως, δι' ὃν ὁ ἄνθρωπος εἰκῇ ὑπὸ φιλαυτίας μάλιστα ἐλαυνόμενος καὶ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν φαύλων ὁραμάτων τε καὶ ἀκουσμάτων τὰ πλεῖστα μιμεῖται, ἀποβαίνει δὲ κατὰ μικρόν, προσηκόντως παιδευομένου τοῦ ἀνθρώπου, ζῆλος πρὸς τὸ ὑπερέχον καὶ δὴ καὶ πρὸς τοὺς διαπρέποντας τῶν ὁμοίων, ὑφ' οὗ ἕκαστος ἐλαυνόμενος τείνει νὰ ὁμοιωθῇ πρὸς αὐτοὺς καὶ ὑπερακοντίσῃ αὐτούς, εἰ δυνατόν.

---

[1] *Tarde,* Le lois de l' imitation, 1900, σελ. 65 κ. ἑξ. *Baldwin,* Social and ethical interpretations in mental development, 1897. *James,* Talks to Teachers on Psychology, 1899. Γερμ. μετάφρ. ὑπὸ Kiesow, σελ. 37 κ. ἑξ. Ὁ Tarde (ὡς καὶ ὁ Guyau, Education et hérédité σελ. 1 κ. ἑξ) παραβάλλει τὴν κοινωνικὴν ἐπίδρασιν πρὸς τὴν ὑποβολὴν λέγων· «L'état social comme l'état hypnotique n'est qu'une forme du rêve, un rêve de commande et un rêve en action. N'avoir que des idées suggerées et les croire spontanées, telle est l'illusion propre au somnanbule et aussi bien à l'homme social» σελ. 83 κ. ἑξ.

Οὗτος ὁ ἔρως, ὡς ἅμιλλα πρὸς τοὺς ἐπιφανεῖς τῶν ἀνθρώπων, γίνεται ἀρχὴ τῆς ἀναγωγῆς τῶν ψυχῶν πρὸς τὰ παραδείγματα τῶν ἀρίστων καὶ δοκιμωτάτων ἀνδρῶν καὶ τῆς μιμήσεως τῆς μετὰ λόγου σπουδαιοτάτη αἰτία.

Διαπρέπουσι δὲ προδήλως καὶ αἴγλην ἔχουσι καὶ ἀξίωμα κράτιστον ἐν τοῖς πρώτοις οἱ ἥρωες τῆς διανοίας καὶ τῆς βουλήσεως καὶ τῆς δράσεως οἱ ἀριστεῖς, οἵτινες ἀθάνατα γεννῶσι τέκνα, εἴτε ἰδέαι εἶναι ταῦτα εἴτε ἔργα μεγάλα καὶ θαυμαστά. Ἐκεῖνοι εἰς τὰς ὑψηλὰς τῆς νοήσεως ἀνερχόμενοι σφαίρας γίνονται τῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ εὐρυτάτῃ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ ἱεροφάνται, ἀποκαλύπτουσι τὴν φύσιν καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς, ἐπινοοῦσι τὰς ἰδέας, πρὸς ἃς ρυθμιζόμενος βελτιοῦται ὁ βίος, ἀπαλλάσσουσι τοὺς ὁμοίους τῆς πλάνης, εὐεργετοῦσι τὸ γένος τὸ ἀνθρώπινον. Ὁ ἐγκέφαλος αὐτῶν γίνεται τὸ μέσον, δι᾽ οὗ ἡ φύσις καθίσταται νοητὴ καὶ προσιτὴ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν πολλῶν καὶ ἀγαπητὴ καὶ ὠφέλιμος. «Ὡς τὰ φυτά, λέγει ὁ Ἄγγλος Emerson ἐν τοῖς Ὑπερανθρώποις, ὡς τὰ φυτὰ μεταβάλλοντα τὰ ὀρυκτὰ παρασκευάζουσιν ἐξ αὐτῶν τροφὴν ἐπιτηδείαν διὰ τὰ ζῷα, οὕτως ἕκαστος τῶν μεγάλων ἀνδρῶν μοῖράν τινα τῆς φύσεως ἀκριβῶς ἀνερευνῶν καὶ καταμανθάνων καθιστᾷ καταληπτὴν καὶ εἰς τὰς διανοίας τῶν ἄλλων καὶ γίνεται τῆς φύσεως ἑρμηνεύς, ὡς ὁ Linné τῶν φυτῶν, ὁ Cuvier τῶν ὀρυκτῶν, ὁ Huber τῶν μελισσῶν, ὁ Εὐκλείδης τῶν γραμμῶν, ὁ Galilei, ὁ Kepler, ὁ Newton τῶν κινήσεων τῶν ἀστέρων»[1]. Τῶν μεγάλων ἀνδρῶν ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς ἀνθρωπότητος ἁπάσης. Τὰ διανοήματα, ὅσα ἐν ἑκάστῳ τῶν συνήθων ἀνθρώπων ἀσυνείδητα διαμένουσι καὶ ἀσαφῆ καὶ συγκεχυμένα, τὰ συναισθήματα, οἱ πόθοι, οἵτινες ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ πλήθους ἥκιστα ὁρίζονται, γίνονται συνειδητὰ καὶ ἀκριβέστατα διατυποῦνται ἐν ταῖς δαιμονίαις ψυχαῖς τῶν γιγάντων τῆς διανοίας, οἵτινες ἥλιοι ὑπερμεγέθεις καταυγάζουσι καὶ θερμαίνουσι τοὺς ἐν σκότει ζῶντας βροτούς, ὅσοι πρὸς τὰ δαιμόνια ταῦτα τοῦ κόσμου τέκνα ἀποβλέποντες τὴν σωτηρίαν αὐτῶν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἀναμένουσι. Καὶ δικαίως ὁ Schopenhauer περὶ τοῦ μεγαλοφυοῦς καὶ δαιμονίου ὁμιλῶν εἶπεν ὅτι οἱ μεγάλοι ἄνδρες εἶναι

[1] **Representative men. Γαλλ. μετάφρασις ὑπὸ Izoulet, σελ. 17.**

οἱ φάροι τῆς ἀνθρωπότητος, ὧν ἄνευ θὰ ἀπώλλυτο αὕτη ἐν τῷ ἀπείρῳ ὠκεανῷ τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀποθηριώσεως[1].

Ἡ παγκόσμιος ἱστορία, ἡ ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων εἶναι ἡ ἱστορία τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, οἵτινες ἔζησαν ἐπὶ τῆς γῆς. Ὅ,τι βλέπομεν ἐν τῷ κόσμῳ κατωρθωμένον, εἶναι ἐνσάρκωσις ἰδεῶν, αἵτινες ἐν ταῖς κεφαλαῖς ἐκείνων ἐγεννήθησαν ἢ ὑπ' ἐκείνων ἐπραγματώθησαν. Διὰ τοῦτο θαυμάζομεν τὰς μεγάλας ψυχὰς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τὰς ὑπερφυεῖς διανοίας ἁπάντων τῶν αἰώνων. Διὰ τοῦτο ἡ ψυχὴ θερμαίνεται καὶ ἐνθουσιᾷ πρὸ τοῦ κολοσσοῦ τῶν πράξεων τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ Ἀννίβου, τοῦ Καίσαρος, τοῦ Ναπολέοντος, πρὸ τῆς σιδηρᾶς θελήσεως τοῦ Γλάδστωνος, τοῦ Βίσμαρκ.

Τούτων οὕτως ἐχόντων εἶναι ἀνάγκη νὰ μακρηγορήσωμεν περὶ τῆς ἐκ τῆς θεωρίας τοῦ βίου τοιούτων ἀνδρῶν προκυπτούσης ὠφελείας; Ὁ ἐνθουσιασμός, ὅστις ἐντεῦθεν ἔχει τὴν ἀρχήν του, αἴρει ἡμᾶς αὐτομάτως ὑπεράνω τοῦ μικροῦ καὶ ταπεινοῦ καὶ συνήθους, ὅπερ ἐν τῷ βίῳ κυκλεῖται. Ἐκεῖνος γίνεται ἡ ἱερὰ κολυμβήθρα, ὅπου ἕκαστος βαπτιζόμενος ἀποβαίνει θεατὴς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἀνδρείας καὶ πάσης ἄλλης ἀρετῆς, ἥτις ἐξ ἐπιμελείας καὶ προνοίας καὶ πράξεων χρηστῶν προερχομένη τιμὴν περιάπτει εἰς τὰς ψυχὰς καὶ μετὰ θαυμαστῆς προθυμίας εἰς ζῆλον ἀκάθεκτον ἄγεται καὶ μίμησιν. Ὁ Ἡρακλῆς, λέγει ἡ Ἱστορία, ἐνέπνευσε πόθον καὶ δίψαν πρὸς δόξαν καὶ μεγαλεῖον εἰς τὸν Θησέα, ὁ Μιλτιάδης εἰς τὸν Θεμιστοκλέα, εἰς τὸν Ἀλέξανδρον ὁ Ἀχιλλεύς, εἰς τὸν Καίσαρα ὁ Ἀλέξανδρος, εἰς πλείστους τῶν νεωτέρων τὸ μεγαλεπήβολον τοῦ Ναπολέοντος καὶ μεγαλόπραγμον, εἰς ἄλλους μυρίους ἄλλοι οὐχὶ ἐλάσσονες. Καθόλου δὲ θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἕκαστος τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ ἐπιτήδευμα ἐκλέγει καὶ εἰς τὴν ἀρετὴν προάγεται κατὰ μίμησιν παραδειγμάτων, ἅτινα ἐξ ἀμέσου ἐποπτείας ἢ ἐξ ἀκοῆς γίνονται γνώριμα εἰς αὐτόν.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι δρώντων προσώπων παραδείγματα πρὸ τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν τὸ πρακτέον καὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν πράττεται, δεικνύοντα εἶναι τῶν ἱστορικῶν καὶ ἰδανικῶν παραδειγμάτων ὑπέρτερα καὶ ὁρμὴν μᾶλλον τελεσιουργὸν ἐμβάλλουσιν εἰς τὴν ψυχήν.

---

[1] **Arthur Schopenhauer** ὑπὸ *J. Volkelt,* σελ. 271.

Ἀλλὰ καὶ τῶν γιγάντων τοῦ παρελθόντος τὰ πρότυπα, ἂν προσηκόντως ἐπιδεικνύωνται, ἐξ ἴσου ἠλεκτρίζουσι τὰς ψυχὰς καὶ χαλκεύουσι χαρακτῆρας καὶ τοὺς θεατὰς αὐτῶν ἀπεργάζονται τῶν ὄντως καλῶν καὶ σεμνῶν καὶ σπουδαίων ἐραστάς. Ὅπου μάλιστα ἀξιοζήλων δρώντων προτύπων ἔλλειψις ὑπάρχει, ἱστορικὰ καὶ ἰδανικὰ παραδείγματα πολὺ σπουδαιότερα γίνονται εἰς τὴν ἀγωγὴν ἢ τὰ πραγματικά, ἅτινα πενιχρὸν περιβάλλον παρέχει.

Κάλλιστα ὁ Πλούταρχος ἐν τοῖς Παραλλήλοις βίοις περὶ τοῦ Θησέως λέγει· «πάλαι μέν, ὡς ἔοικε, λεληθότως διέκαιεν αὐτὸν ἡ δόξα τῆς Ἡρακλέους ἀρετῆς καὶ πλεῖστον ἐκείνου λόγον εἶχε καὶ προθυμότατος ἀκροατὴς ἐγίνετο τῶν διηγουμένων ἐκεῖνον, οἷος εἴη, μάλιστα δὲ τῶν αὐτὸν ἑωρακότων καὶ πράττοντι καὶ λέγοντι προστετυχηκότων· τότε δὲ παντάπασιν ἦν φανερὸς πεπονθὼς ὅπερ ὕστερον χρόνοις πολλοῖς Θεμιστοκλῆς ἔπαθε καὶ εἶπεν, ὡς καθεύδειν αὐτὸν οὐκ ἐῴη τὸ Μιλτιάδου τρόπαιον· οὕτως ἐκείνῳ τοῦ Ἡρακλέους θαυμάζοντι τὴν ἀρετὴν καὶ νύκτωρ ὄνειρος ἦσαν αἱ πράξεις καὶ μεθ' ἡμέραν ἐξῆγεν αὐτὸν ὁ ζῆλος καὶ ἀνηρέθιζε ταὐτὰ πράττειν διανοούμενον»[1].

Ὁ J. St. Mill ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν αὐτοῦ ποιεῖται λόγον περὶ τῆς θαυμαστῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἤσκησαν ἐπ' αὐτὸν τὸ μὲν ἱστορικὰ παραδείγματα ἀνδρῶν δραστηρίων ἐν τῷ βίῳ γενομένων, τὸ δὲ ἰδανικά, ὡς τοῦ Ροβινσῶνος Κρούσου, τοῦ Σωκράτους, ὡς παρέστησεν αὐτὸν ὁ δαιμόνιος Πλάτων, τοῦ Cordorcet, ὡς ὑπετύπωσεν αὐτὸν ὁ Turgot[2].

Καὶ ὁ Ρουσσώ, ὅστις ἐκ παίδων μάλιστα ἠσμένιζεν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Παραλλήλων βίων τοῦ Πλουτάρχου, ἄριστα τῶν μεγάλων ἱστορικῶν παραδειγμάτων τὴν ἐπίδρασιν ἐν ταῖς Ἐξομολογήσεσιν αὐτοῦ διαγράφει λέγων· «Ἐκ τῶν ἀναγνώσεων τούτων ἐμορφώθη ἐν ἐμοὶ τὸ ἐλεύθερον καὶ δημοκρατικὸν πνεῦμα, ὁ ἀτίθασος καὶ ὑπερήφανος χαρακτὴρ ὁ μὴ ἀνεχόμενος ζυγὸν καὶ δουλείαν, ὁ χαρακτήρ, ὅστις καθ' ὅλον τὸν βίον με ἐβασάνισεν. Ἀδιαλείπτως διατρίβων περὶ τὴν μελέτην τῶν κατὰ τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Ρώμην, ζῶν οὕτως εἰπεῖν μετὰ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῶν πόλεων ἐκείνων, ἐνόμιζον ἐμαυτὸν Ἕλληνα ἢ Ρωμαῖον, ἐγινόμην ἐκεῖνος οὗτινος ἀνεγίνωσκον τὸν βιον.

[1] Θησεύς, κεφ. 6.

[2] Mémoires, σελ. 8.

Ἡμέραν τινά, καθ' ἣν διηγούμην τὰ κατὰ τὸν Σκαιβόλαν, ἔφριξαν οἱ οἰκεῖοί μου, ἐπειδὴ εἶδον ὅτι ἐπλησίασα τὴν χεῖρα πρὸς τὸ πῦρ καὶ ἐκράτησα ὑπεράνω αὐτοῦ, ἵνα δείξω ἐναργέστερον τὴν τόλμην καὶ τὴν ἀφοβίαν τοῦ ἀνδρείου Ρωμαίου»[1].

Ὁμοίαν ροπὴν ἔσχεν ἐπὶ τοὺς ἔπειτα τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ ζῇ ἐν τοῖς δημιουργήμασι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, τὸ ἀθάνατον ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ καὶ νῦν ἔτι θήγει τὰς διανοίας τῶν νεωτέρων. Καὶ περὶ σύμπαντος τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου προσφυῶς θὰ ἠδύνατο νὰ ρηθῇ τοῦ Ἰσοκράτους ὁ λόγος ἐκεῖνος «συνέβη τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας»[2] καὶ τὸ περὶ τῶν Ρωμαίων ὑπὸ τοῦ Ὁρατίου εἰρημένον

Craecia capta ferum victorem cepit et artes
intulit agresti Latio[3].

Εἰς τὸν Ὅμηρον ὀφείλουσι τὴν δόξαν των οἱ Βεργίλιοι, οἱ Δάνται, οἱ Μίλτωνες, οἱ Καμόενς, εἰς τοὺς Ἕλληνας τραγικοὺς ὁ Racine, ὁ Corneille, ὁ Shakespeare, ὁ Schiller, ὁ Goethe, εἰς τὸν Ἀριστοφάνην οἱ Πλαῦτοι καὶ οἱ Μολιέροι, εἰς τὸν Δημοσθένην οἱ Κικέρωνες, εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη οἱ Καρτέσιοι, οἱ Λειβνίτιοι, οἱ Κάντιοι, εἰς τὸν Πτολεμαῖον οἱ Γαλιλαῖοι καὶ οἱ Νεύτωνες, εἰς τὸ ἑλληνικὸν δαιμόνιον ὁ Lamarck καὶ ὁ Darwin καὶ καθόλου οἱ διαπρέποντες τῶν τῆς ἐπιστήμης ἐργατῶν.

Οὐ μόνον δ' ἐπὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ μεγάλα παρορμᾷ τῶν λαμπρῶν παραδειγμάτων ἡ θεωρία, ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα καθαίρει καὶ ἀπὸ ἁμαρτημάτων προφυλάσσει καὶ ὠφελιμώτερον τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν κοινωνίαν ἀπεργάζεται. Ἕκαστος ὑπὸ φιλαυτίας φερόμενος καὶ τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀγαθὰ κακῶς κρίνει καὶ ἑαυτὸν οἱονεὶ κέντρον τοῦ κόσμου νομίζων ὑπερτιμᾷ καὶ βαυκαλᾷ τὸν τῦφον καὶ τὴν ἀλαζονείαν αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐὰν ἀπέναντι τοῦ φιλαύτως καλλωπιζομένου ἰνδάλματος αὐτοῦ στήσῃ τὰς εἰλικρινεῖς εἰκόνας ἀληθῶς μεγάλων ἀνδρῶν, ἡρώων ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀρετῆς, οἷον τοῦ Σωκράτους, ὅστις καὶ

---

[1] Confessions, première partie.
[2] Πανηγ. κεφ. 13.
[3] *Horat.*, Epist. II, 1, 156 κ. ἑξ.

σοφώτατος ὢν τὸ «ἓν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα» διὰ στόματος εἶχε, τοῦ Νεύτωνος, ὅστις περὶ τῆς δαιμονίας ἐργασίας του ἔλεγεν ὅτι εἶναι παιδιὰ μετὰ κογχυλίων παρὰ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ ὠκεανοῦ τῆς ἀληθείας, καὶ ὅσοι παραπλήσια πρὸς τούτους εἶπον καὶ ἔδρασαν ἐν τῷ βίῳ, κατανοεῖ τὴν ἔνδειαν αὐτοῦ καὶ μᾶλλον ἢ ἧττον γινώσκει ἑαυτὸν καὶ κατὰ μικρὸν ἀπαλλάσσεται τῆς πλάνης καὶ τῆς μεγαλαυχίας καὶ τοῦ κόμπου καὶ ὀρέγεται νὰ προκόπτῃ εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἀρετήν.

Ὀρθῶς εἶπεν ὁ Emerson· «τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν τὰ παραδείγματα γίνονται φάρμακον, ὅπερ ἀφαιρεῖ τὴν ἀχλὺν καὶ ἀμβλύτητα ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἑκάστου καὶ καθιστᾷ αὐτὸν ἱκανὸν νὰ βλέπῃ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ τὰ ἔργα αὐτῶν».

Πλὴν δὲ τῶν εἰρημένων καὶ ἐνισχύουσιν ἡμᾶς αἱ ἡρωικαὶ ψυχαὶ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῶν διαφόρων αἰώνων ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦ βίου καὶ παραμυθοῦνται κατὰ τὰς δυσπραγίας θαυμασίως. Ἐνθυμοῦμαι, λέγει τις τῶν νεωτέρων, ἐνθυμοῦμαι κατὰ τὴν δυστυχίαν ἐκείνην, τὰς στερήσεις τοῦ παρόντος, τὸν φόβον τοῦ μέλλοντος—οἱ πολέμιοι ὀλίγα βήματα ἀπεῖχον, ἡ χιὼν ἐκάλυπτε τὸ πᾶν, οὔτε πῦρ οὔτε ἄρτον εἶχον—ἐσῴζετο ἐν ἐμοὶ στωικόν τι συναίσθημα. Ἐκτύπησα τὴν χεῖρα ἐπὶ τῆς δρυΐνης τραπέζης μου καὶ ᾐσθάνθην νεανικὴν χαρὰν ἐν τῇ ψυχῇ μου. Τίς μοι ἐνέπνευσε τότε τὸ γενναῖον φρόνημα; Ἐκεῖνοι, μεθ᾽ ὧν ἔζων ἑκάστην ἡμέραν, οἱ ἀγαπητοί μου συγγραφεῖς. Πόσοι ἐν ὁμοίαις ἀπορίαις δὲν ἀντλοῦσι θάρρος καὶ ἐλπίδα ἐκ τῆς ὁμιλίας μετὰ μεγάλων τοῦ παρελθόντος ψυχῶν! Τῆς ἐπιστήμης οἱ ἥρωες παραμυθοῦντο τὸν Βοήθιον ἐκεῖνον ἐν τῇ φυλακῇ, τὸν Κολόμβον τὸ παράδειγμα ὅμοια παθόντων ἀνδρῶν, καὶ ὁ φιλόσοφος Βροῦνος καιόμενος χάριν τῆς Ἐπιστήμης ἐν Campofiore τῆς Ρώμης στρέφων ἀναμφιβόλως τῆς διανοίας τὰ ὄμματα πρὸς τὰς Ἀθήνας ἔβλεπε τὸν Σωκράτη ἀταράχως πίνοντα ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ τὸ κώνειον.

Μείζονα δ᾽ ἔτι ῥοπὴν ἔχουσι τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τὰ παραδείγματα ἐπὶ τὰς παιδικὰς ψυχάς, ὡς πᾶς γινώσκων τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν θὰ ὁμολογήσῃ. Παρὰ τῷ παιδίῳ ἰσχυροτέρα μὲν εἶναι ἡ φιλαυτία, ἐλλειπούσης τῆς ἐκ τοῦ λόγου ῥυθμίσεως, ἐντονωτέρα δὲ ἡ πρὸς μίμησιν ὁρμή, ὡς ὀρθῶς ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης παρετήρησεν εἰπὼν ὅτι τὸ παιδίον τὰς μαθήσεις διὰ μιμήσεως τὰς πρώτας ποιεῖται. Ἔπειτα εἶναι ἡ παιδικὴ ψυχὴ εὐπλαστοτέρα τῆς τῶν ἐνηλίκων καὶ εὐαγωγο-

τέρα, οὗ δὴ ἕνεκα βαθυτέρας τὰ παραδείγματα εἰς αὐτὴν καὶ ὅλως ἀνεξιτήλους ἐντυπώσεις καταλείπουσι. Κάλλιστα ὁ Πλάτων εἶπε· «Νέῳ καὶ ἁπαλῷ ὁτῳοῦν μάλιστα πλάττεται καὶ ἐνδύεται τύπος, ὃν ἄν τις βούληται ἐνσημήνασθαι ἑκάστῳ»[1]. Διὰ τοῦτο πάντων τῶν αἰώνων οἱ σοφοὶ καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἄλλους παιδευτὰς προτρέπουσι νὰ γίνωνται ἀγαθὸν παράδειγμα εἰς τὰ τέκνα. Ἔπειτα, ὡς ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν ἀπαιδεύτων λαῶν, οἵτινες τὴν νηπιακὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἡλικίαν ἀντιπροσωπεύουσιν, οὕτω καὶ ἐν τῇ τῶν παιδίων φαντασίᾳ παρίστανται οἱ διαπρεπεῖς ἄνδρες ὡς θεοί τινες ἢ ἡμίθεοι. Ἐκ τούτου δ' αἱ ψυχαὶ αὐτῶν τοιαῦτα παραδείγματα βλέπουσαι θαυμάζουσιν ἀμήχανον ὅσον καὶ ἐνθουσιῶσι καὶ ἐφίενται νὰ λάβωσι τὰ ἔθη καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα αὐτῶν. «Ὅτε ἤμην παῖς», λέγει ὁ Tolstoi, «ἐπειρώμην ἐκ παντὸς τρόπου νὰ φαίνωμαι ὅμοιος πρὸς τοὺς μεγάλους». Τὴν ἀλήθειαν τοῦ λόγου τούτου ἐλέγχει ἀδαμαντίνως ἡ πεῖρα.

Ἐντεῦθεν ὁρμώμενοι οἱ Ἀθηναῖοι παρέθετον, ὡς λέγει ὁ Πλάτων, εἰς τὰ παιδία ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα, ὅπου πολλαὶ μὲν νουθετήσεις ὑπῆρχον, πολλοὶ δ' ἔπαινοι καὶ ἐγκώμια ἀνδρῶν ἀγαθῶν, ἵνα ζηλῶσι καὶ μιμῶνται καὶ θέλωσι νὰ γίνωσιν ὅμοιοι πρὸς αὐτούς[2]. Ὑπὸ τῆς αὐτῆς δὲ φερόμενοι γνώμης εἴθιζον οἱ Λακεδαιμόνιοι τοὺς νέους εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς περὶ τῶν πολιτῶν νὰ πολυπραγμονῶσι καὶ περὶ τῶν πράξεων αὐτῶν νὰ κρίνωσιν, ἐὰν ἦσαν ἀγαθαὶ ἢ κακαί, καὶ εἰς τὰ συσσίτια εἰσῆγον αὐτούς, ὅπως ἀκούωσι τῶν ἀνδρῶν περὶ ἠθικῶν καὶ ἱστορικῶν ζητημάτων διαλεγομένων. Καὶ ᾄσματα δὲ θυμοῦ ἐγερτικὰ καὶ ἀνδρείας παρασκευαστικὰ ἐδίδασκον, ὧν ὑποθέσεις ἦσαν ἔπαινοι ὡς τὰ πολλὰ τῶν ὑπὲρ τῆς Σπάρτης πεσόντων καὶ ψόγοι τῶν τρεσάντων, τῶν δειλῶν, οἵτινες ἀλγεινὸν καὶ κακοδαίμονα ἔζων βίον. Διὰ τοιαύτης ἀγωγῆς ἀπέβαινον οἱ Λακεδαιμόνιοι Λεωνίδαι, Παυσανίαι, Βρασίδαι καὶ ἡ Σπάρτη ἀπεδείχθη πόλις, ἔνθα κατὰ Πίνδαρον

βουλαὶ γερόντων
καὶ νέων ἀνδρῶν ἠρίστευον αἰχμαί[3].

---

[1] Πολιτεία 377 B.
[2] Πρωταγόρας, κεφ. 15.
[3] *Πλουτάρχου*, Λυκοῦργος, κεφ. 21.

Καθ᾽ ὅμοιον δὲ τρεφόμενοι τρόπον ἀνεδεικνύοντο οἱ Μιλτιάδαι καὶ οἱ Θεμιστοκλεῖς καὶ οἱ Περικλεῖς ἐν Ἀθήναις, οἱ Πίνδαροι καὶ οἱ Ἐπαμεινῶνδαι ἐν Θήβαις, ὁ Ἀλέξανδρος ἐν Μακεδονίᾳ, οἱ Δέκιοι, οἱ Κάμιλλοι, οἱ Σκιπίωνες ἐν Ρώμῃ καὶ ὅσοι παρὰ τοῖς νεωτέροις ἠξιώθησαν δόξης ἀειμνήστου. Οὐχὶ δὲ ἄλλως παιδεύονται καὶ τανῦν ὅσοι ἐν τῇ παλαίστρᾳ τοῦ βίου ἀριστεύουσι.

Τοσαύτην τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τὰ παραδείγματα ἔχουσι δύναμιν καὶ τοσούτων ἀγαθῶν αἴτια γίνονται εἰς τοὺς θαυμαστάς, οἵτινες ζηλοῦσιν αὐτὰ καὶ μιμοῦνται. Πληροῦσι μὲν αὐτοὺς μανίας ἱερᾶς, πτεροῦσι δὲ τὸ φρόνημα, τὸ φιλότιμον δὲ κεντοῦσι, τὸ εὐμαθὲς δὲ καὶ τὸ ἐπιμελὲς καὶ τὸ μεγαλόφρον καὶ τὸ μεγαλεπήβολον καὶ τὸ μεγαλόπραγμον καὶ τὸ θαρραλέον καὶ τὸ ἀνδρῶδες καὶ τὸ καρτερικὸν καὶ τὸ μετριόφρον καὶ τὸ πρᾶον καὶ τὸ συμπαθὲς καὶ τὸ φιλόπολι καὶ τὸ εὐσεβὲς καὶ πᾶσαν συλλήβδην ἀρετὴν προσήκουσαν εἰς τοὺς ἄνδρας τοὺς πράγματι ἀγαθοὺς πολλῷ τῆς ψιλῆς διδασκαλίας εὐκολώτερον ἐμποιοῦσιν εἰς τὰς ψυχάς. Ἰδοὺ ὁ λόγος, δι᾽ ὃν ὁ Comte τὴν συγγραφὴν συνέστησεν ἑορτολογίου τῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἀποτελοῦσι τὴν ἀριστοκρατίαν τῆς διανοίας καὶ τῆς βουλήσεως. Ἰδοὺ διατί ἡ μίμησις ἐκείνων τῶν μὲν ἀνδρῶν μέλημα πρώτιστον καὶ ἀσχολία σπουδαιοτάτη, τῆς δὲ νεότητος ἑκάστου ἔθνους ὄνειρον προσήκει νὰ εἶναι διηνεκές.

Ἀλλ᾽ εἰς ὑμᾶς τελευταῖα ταῦτα ἔστωσαν ὑπομνήματα, ἀγαπητοὶ φίλοι, ὅσοι μετ᾽ οὐ πολὺ μύσται τῆς Παιδείας καὶ ἀπόστολοι ἀποδεικνυόμενοι ἱερώτατον θὰ ἀναλάβητε κλῆρον, τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἰδεώδους, τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν παλιγγενεσίαν τοῦ ἔθνους, τὴν ἀγωγὴν τῶν ἑλληνίδων ψυχῶν ἐν τῇ ὁδῷ τῆς ἀληθείας, τῆς ἀρετῆς, τοῦ καθήκοντος.

Τελεσφορώτατον πρὸς ἔφιξιν τοῦ σκοποῦ τούτου μέσον τὸ παράδειγμα ὀφείλετε νὰ ἔχητε, καθ᾽ ἃς δι᾽ ὅλου τοῦ χρόνου ὑποτυπώσεις παρέσχομεν καὶ ὑποθήκας.

Διὰ τοῦ χρηστοῦ ὑμῶν παραδείγματος καὶ δι᾽ ἄλλων στιλβόντων ἀδαμάντων ἀρετῆς δύναμιν καὶ ζωὴν παρέχοντες εἰς τὰς ἰδέας καὶ τὰς ψυχὰς ἕλκοντες πρὸς τὸ ἀγαθὸν τῆς τε ἀμαθείας καὶ τῆς ἄλλης κακίας εὐχερέστερον αὐτὰς θὰ ἀπαλλάξητε καὶ τὸ ἦθος αὐτῶν προ-

σηκόντως θὰ μορφώσητε, ἐμπνέοντες ἀληθῆ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπην, τὸ κορύφωμα τοῦτο τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, τὴν ἄσειστον κρηπῖδα τῆς τῶν λαῶν ἠθικότητος καὶ εὐδαιμονίας. Διὰ παραδειγμάτων ἀνδρῶν ἐπιφανῶν καὶ φιλοπατρίαν ἀκοίμητον θὰ ἐμποιήσητε καὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν θὰ ἐξεγείρητε καὶ τοὺς εὐγενεστάτους πόθους θὰ ἀναρριπίσητε τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐξ ὧν θὰ βλαστήσῃ ἡ πλήρωσις τῶν ἐθνικῶν ἐλπίδων.

Παρέχει δὲ ἥ τε ἱερὰ καὶ ἡ θύραθεν, ἰδίᾳ δὲ ἡ πάτριος ἱστορία, θεσπεσίους παραδειγμάτων μαργαρίτας. Ἐν τῷ Πανθέῳ τῆς Ἑλλάδος εἴδετε, χειραγωγούσης τῆς Ἱστορίας, τοὺς ἄνδρας, οὓς ἐν ταῖς παντοίαις ἀρεταῖς διαπρέψαντας καὶ τὴν πατρίδα οὐράνιον ὅσον ἀναδείξαντας ὕμνησεν ἡ Κλειώ, ἐστεφάνωσεν ἡ Ἀρετή, δι᾽ αἴγλης θαυμαστῆς περιέβαλεν ἡ Ἀθανασία. Εἰς τὸ Πάνθεον τοῦτο ὀφείλετε ἀδιαλείπτως τὰς ἁπαλὰς τῶν νέων νὰ εἰσάγητε ψυχὰς καὶ ἐναργέστατα ἐπιδεικνύητε τὴν ἀρετὴν εἰς πρότυπα τόσον ἀξιόζηλα κατωρθωμένην.

Οὕτω μόνον ψυχῶν Πραξιτέλαι ἀληθεῖς τῷ ὄντι καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς θὰ λαξεύσητε ἀνθρώπους, οἵτινες τῶν καλῶν καὶ τῶν σεμνῶν καὶ τῶν μεγάλων θὰ ἀποβῶσιν ἐρασταὶ καὶ μέλημα σπουδαιότατον θὰ ἔχωσι, τοὺς ἐσβεσμένους πυρσοὺς τῆς ἀρχαίας εὐκλείας πάλιν νὰ ἀνάψωσι καὶ πλείω καὶ ἀρείω τὴν Ἑλλάδα μας νὰ παραδώσωσιν εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους.

Ἔστε δὲ βέβαιοι, ἀγαπητοὶ φίλοι, ὅτι τὸ ὄνομα ὑμῶν τοῦτο κατορθούντων ὡς σκαπανέων τῆς εὐημερίας τοῦ ἔθνους ἀνάγραπτον ἐν τῇ συνειδήσει τῆς Ἑλλάδος ἁπάσης θὰ τιμᾶται καὶ ἡ μνήμη ἀνεξίτηλος θὰ παραμείνῃ καὶ ἔπαινος δὲ ἀγήρως εἰς ὑμᾶς ἔπειτα θὰ παρομαρτῇ.

ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ

HERMANN EBBINGHAUS*

Τῇ 28ῃ Φεβρουαρίου 1909 ἀπέθανεν ἐν Ἅλλῃ τῆς Πρωσσίας ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς πόλεως ταύτης καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας Hermann Ebbinghaus, ἐκ τῶν διαπρεπεστάτων ἐργατῶν τῆς νεωτέρας ψυχολογίας.

Ὁ Ebbinghaus ἐγεννήθη τῷ 1850, ἀνηγορεύθη δὲ διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βόννης τῷ 1873, ὑποβαλὼν διατριβὴν ὑπόθεσιν ἔχουσαν τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐδουάρδου Hartmann («Die Hartmannsche Philosophie des Unbewussten»), ἐπὶ μακρὰ δ' ἔτη ἐδίδαξε τὴν φιλοσοφίαν ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τοῦ Βερολίνου, τῆς Βρεσλαυΐας καὶ τῆς Ἅλλης.

Διέπρεψε δὲ μάλιστα ὁ Ebbinghaus ὡς ψυχολόγος ἐρευνητὴς καὶ συγγραφεὺς περισπουδάστων συγγραμμάτων. Αἱ πρῶται ψυχολογικαὶ μελέται του, περὶ τῆς μνήμης, ὧν τὸ πόρισμα («Über das Gedächtnis») ὑπέβαλε τῷ 1885 εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ Βερολίνου διατριβὴν ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ, ὑπῆρξαν ρηξικέλευθοι. Πρῶτος ἐπειράθη ἐν αὐταῖς ὁ Ebbinghaus νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς ἀνωτέρας ψυχικὰς λειτουργίας, οἷαι αἱ τὴν μνήμην ἀποτελοῦσαι, τὴν μέθοδον, ἣν ὁ Fechner καὶ ὁ Wundt μετεχειρίζοντο τότε εἰς ἀκρίβωσιν τῶν φαινομένων τῶν κατὰ τὰς αἰσθήσεις καὶ τὴν μέτρησιν τοῦ χρόνου τῆς λειτουργίας γεγονότων τινῶν ψυχικῶν, τὴν μέθοδον τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος. Μετὰ θαυμαστῆς δὲ ὑπομονῆς καὶ ἐπιμονῆς πλεῖστα διεξαγαγὼν πειράματα μετ' ἀκριβείας ἐξήτασε τὰ φαινόμενα καὶ γεγονότα τῆς μνήμης καὶ συνήγαγε κανόνας, ὧν οἱ πολλοὶ καὶ νῦν ἰσχύουσιν ἐν τῇ ψυχολογίᾳ καὶ τῇ παιδευτικῇ.

---

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ «Ἐπιθεωρήσει τῶν κοινωνικῶν καὶ νομικῶν ἐπιστημῶν» τόμ. Α', 1909, σελ. 357-59.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ πειράματα αὐτοῦ ἀπολείπονται τῶν νεωτέρων ἔν τισιν, ἐπειδὴ αὐτὸς ἦτο παρατηρητὴς ἅμα καὶ ὑποκείμενον τῶν πειραμάτων του. Ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο μείζονος θαυμασμοῦ ἄξιος κρίνεται ὁ Ebbinghaus, ὅτι παρὰ τὰς ἐλλείψεις ταύτας τῆς μεθόδου πολλαχοῦ εὗρε τὸ ἀληθές. Ἄλλως τε παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς πολλούς, οἷοι ὁ Meumann καὶ ὁ Ebert καὶ ὁ Lay καὶ ὁ Lipmann καὶ ὁ Lobsien καὶ ὁ Schumann καὶ ὁ Witasek καὶ ὁ Hawkins καὶ ἄλλοι [1], νὰ ἐρευνήσωσι ἀκριβέστερον τὰ κατὰ τὴν μνήμην. Καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν θεωριῶν τοῦ πολλοῦ Helmholtz, τῶν περὶ τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς ὁράσεως καὶ τῶν ὀπτικῶν πλανῶν, ὀφείλεται μάλιστα εἰς τὸν Ebbinghaus. Ἐν τῷ ζητήματι τῷ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, ὅπερ ἐξήτασε πολλαχῶς, συμφωνεῖ πρὸς τὸν Fechner, ὃν περὶ πλείστου ποιεῖται. Ἀποδέχεται δῆλα δὴ καὶ ἐκεῖνος παραλληλίαν καὶ ἀντιστοιχίαν φυσικῶν καὶ ψυχικῶν φαινομένων καὶ γεγονότων, πειρᾶται δὲ μόνον ἐπιστημονικώτερον νὰ στηρίξῃ τὴν θεωρίαν ταύτην. Καὶ ἐχαρακτηρίσθη μὲν ὡς ὑλιστὴς διὰ τοῦτο ὑπό τινων, ἀλλ' ἐκεῖνος ἀντέταξεν ὅτι ὁ ὑλισμός του οὐδὲν διαφέρει τοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Σπινόζα, τοῦ Goethe καὶ τοῦ Fechner (Abriss der Psychologie, 1908). Πρὸς δὲ τούτοις εἰς προαγωγὴν τῆς ψυχολογίας καὶ δὴ καὶ τῆς τῶν ψυχοπαθῶν οὐκ ὀλίγον συνεβάλετο ὁ Ebbinghaus. Ἡ Kombinationsmethode, ἡ *συμπληρωματικὴ ἢ μαντευτικὴ μέθοδος*, ὡς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ λέγωμεν ἑλληνιστί, καθ' ἣν κείμενα, ἐν οἷς ἐλλείπουσι συλλαβαὶ καὶ λέξεις ὅλαι, εἰς τοὺς ἐξεταζομένους προβάλλοντες προκαλοῦμεν αὐτοὺς νὰ ἀναγινώσκωσι καὶ συμπληρῶσι τὰ κενά, κατανοοῦμεν δὲ οὕτω τὴν ἀγχίνοιαν αὐτῶν, εἶναι ἐπινόημα τοῦ Ebbinghaus. Ἐκεῖνος πρῶτος ἐφήρμοσε τὴν μέθοδον ταύτην εἰς ἐξέτασιν παιδίων καὶ περιέγραψεν ἐν Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. Ἐγένετο δ' ἔπειτα χρῆσις αὐτῆς καὶ ἐν τῇ ψυχιατρικῇ.

Συστηματικώτερον δὲ τὰ πορίσματα τῶν νεωτέρων ψυχολογικῶν ἐρευνῶν ἐξέθηκεν ὁ Ebbinghaus ἐν τοῖς «Στοιχείοις τῆς ψυχολογίας»

---

[1] Καὶ τὸ Ψυχολογικὸν ἡμῶν Ἐργαστήριον ἀπὸ τοῦ Ebbinghaus ὡρμήθη εἰς τὰς ἐρεύνας αὐτοῦ τὰς ἀφορώσας εἰς τὴν μνήμην, ὧν τὰ πορίσματα ἀνακοινοῦνται ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν (πρβλ. *Πρακτικὰ* 5, 1930, σελ. 230 κ. ἑξ., σελ. 382 κ. ἑξ., 6, 1931, σελ. 133 κ. ἑξ., σελ. 424 κ. ἑξ., σελ. 9 κ. ἑξ. καὶ *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, 3, Ψυχολογία, 1933, σελ. 216, κ. ἑξ., 219 κ. ἑξ., 222 κ. ἑξ., 226 κ. ἑξ., 232 κ. ἑξ.).

καὶ ἐν τῷ «Διαγράμματι». Δυστυχῶς τὸ πρῶτον τῶν συγγραμμάτων τούτων, ὅπερ εἶναι ὁμολογουμένως ἐκ τῶν ἀρίστων ἐγχειριδίων τῆς νεωτέρας ψυχολογίας, κατέλιπεν ἀτελὲς ὁ συγγραφεύς. Ἄρτιον ἐξέδωκε μόνον τὸν πρῶτον τόμον (Grundzüge der Psychologie, ἔκδ. 2α, 1905) καὶ τὸ πρῶτον τεῦχος τοῦ δευτέρου τόμου (Grundzüge der Psychologie, II Band, Erste Lieferung, 1908), ὅστις ὕστερον ἐξεδόθη πλήρης μετὰ τοῦ πρώτου τόμου ὑπὸ τοῦ Dürr (1911 - 1913) καὶ τοῦ Bühler (1919). Τὸ δὲ «Διάγραμμα τῆς ψυχολογίας» ἐδημοσιεύθη μὲν τὸ πρῶτον τῷ 1907 ἐν τῷ ὑπὸ Paul Hinneberg ἐκδιδομένῳ πολυτίμῳ συγγράμματι «Kultur der Gegenwart», ἐξεδόθη δὲ μετ' ὀλίγον ἐν ἰδίῳ βιβλίῳ (1908), ὅπερ πρόκειται ἤδη ἐν ὀγδόῃ ἐκδόσει (1922).

Πολλαχῶς δὲ καὶ ἄλλως τὰς ψυχολογικὰς μελέτας καὶ τὴν φιλοσοφικὴν γνῶσιν καθόλου προήγαγεν ὁ Ebbinghaus. Ἀπὸ τοῦ 1889 ἐξέδιδεν ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν περιοδικὸν (Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane), σύγγραμμα ἀξιολογώτατον, ἐν ᾧ οὐ μόνον νέαι ψυχολογικαὶ πραγματεῖαι καταχωρίζονται, ἀλλὰ καὶ πολύτιμοι βιβλιογραφικαὶ σημειώσεις περὶ τῶν βιβλίων, ὧν ὑποκείμενον εἶναι ζητήματα τῆς ψυχολογίας καὶ τῶν συγγενῶν ἐπιστημῶν. Ὡς διευθυντὴς δὲ ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου πολλὰς μελέτας εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ὑπέδειξε καὶ ἐχειραγώγησεν αὐτοὺς εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῶν πειραμάτων. Εὐδοκιμώτατος δ' ἐγένετο καὶ ὡς διδάσκαλος ἀκαδημαϊκός.

Καὶ οὐ μόνον τῆς φιλοσοφίας τοὺς σπουδαστάς, ἀλλὰ καὶ τῆς νομικῆς καὶ τῆς ἰατρικῆς καὶ τῆς θεολογίας καὶ πλείστους ἄλλους ἐφείλκετο καὶ συνεκέντρου περὶ αὐτὸν ὁ φιλόσοφος καὶ ἄσβεστον διήγειρε παρ' αὐτοῖς ὑπὲρ τῶν μαθημάτων του διαφέρον.

Τοιοῦτος διὰ βραχυτάτων ὁ Hermann Ebbinghaus, οὗ τὴν ἀπώλειαν μετὰ τῶν μαθητῶν του ἐθρήνησεν ἡ ἐπιστήμη, μάλιστα δὲ ἡ Ψυχολογία καὶ οἱ πολυάριθμοι θεράποντες αὐτῆς.

MAX HEINZE*

῾Ο Max Heinze, ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λιψίας διαπρεπὴς τῆς φιλοσοφίας καθηγητής, ὅστις ἐπὶ τέσσαρας περίπου δεκαετηρίδας τοὺς τροφίμους τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας ἐχειραγώγησεν, ἀπέθανε τῇ 17ῃ Σεπτεμβρίου 1909.

῾Ο Heinze ἐγεννήθη τῇ 12ῃ Δεκεμβρίου 1835 ἐν Priessnitz τοῦ γερμανικοῦ δουκάτου Sachsen-Meiningen, ἐσπούδασε δὲ περὶ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς Λιψίας, τῆς Τυβίγγης, τῆς ᾿Ερλάγγης, τῆς ῞Αλλης καὶ τοῦ Βερολίνου. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐδίδαξεν ἐν Schulpforta, τῇ ὀνομαστῇ τῆς Γερμανίας σχολῇ, εἶτα δὲ εἰς ᾿Ολδεμβοῦργον κληθεὶς ἀνέλαβε τῶν πριγκίπων τὴν παίδευσιν. Τῷ 1872 ἀνεδείχθη ὑφηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λιψίας, μετὰ δύο δ' ἔτη ἐκλήθη εἰς Βασιλείαν τῆς ῾Ελβετίας τακτικὸς καθηγητής. ᾿Αλλ' οὔτ' ἐν τῇ πόλει ταύτῃ οὔτ' ἐν Καινιξβέργῃ, ἔνθα μετὰ ἓξ μῆνας ἐκάλεσαν αὐτόν, ἔμεινε μακρὸν χρόνον ὁ Heinze. Τῷ 1875 ἦλθεν εἰς Λιψίαν, ὅτε καὶ ὁ Wundt ἐκλήθη αὐτόσε ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης. ᾿Ενταῦθα ἐδίδαξεν ὁ διαπρεπὴς σοφὸς μέχρι τέλους τοῦ βίου.

Τῶν ἀκαδημεικῶν τοῦ Heinze ἀναγνωσμάτων ὑποκείμενον συνήθως ἦσαν ἡ λογικὴ καὶ ἡ ψυχολογία καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' ἐνδελεχέστερον ἠσχολήθη ὁ φιλόσοφος περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς ἑλληνικῆς.

᾿Εν ταῖς φιλοσοφικαῖς αὐτοῦ πραγματείαις διαπρέπει ἡ «περὶ τοῦ *λόγου* ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ (Die Lehre vom Logos in der griechischen Philosophie, 1872). Πρὸ τοῦ Heinze οὔτε τῶν φιλοσόφων τις οὔτε τῶν θεολόγων εἶχε διὰ μακρῶν ἐξετάσει τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, ἂν καὶ εἰς τοὺς περὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν ἀσχολουμένους μάλιστα γνώριμον εἶναι πόσον δυσχερὴς ἀποβαίνει ἡ κατανόησις τῶν κατὰ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐννοίας τοῦ *λόγου*. Οἱ μὲν θεολόγοι τὰ κατὰ τὸν λόγον τὸν ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ

* ᾿Εδημοσιεύθη ἐν «᾿Αθηνᾷ», 21, 1909, σελ. 492 κ. ἑξ.

ἀκριβοῦντες ἀνήρχοντο συνήθως μόνον μέχρι τοῦ Φίλωνος. Οἱ δὲ ἱστοροῦντες τὰ κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τὴν ἑλληνικὴν ἥπτοντο τοῦ προβλήματος τούτου μόνον ἐν παρόδῳ. Πρῶτος ὁ Heinze ἐν τῇ εἰρημένῃ μελέτῃ δι' ἀκριβείας ἐξήτασε πόθεν ἡ περὶ τοῦ *λόγου* διδασκαλία ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς καὶ τίνα ὑπέστη παρὰ τοῖς Ἕλλησι μάλιστα φιλοσόφοις ὁ *λόγος* ἀνέλιξιν, ποῖός τις εἶναι δῆλα δὴ παρὰ τῷ Ἡρακλείτῳ καὶ τοῖς Στωικοῖς καὶ τοῖς Νέοις πλατωνικοῖς καὶ τῷ Φίλωνι. Εἶναι δὲ ἡ πραγματεία αὕτη καὶ νῦν ἔτι ἀξιολογωτάτη περὶ τοῦ ζητήματος τούτου διατριβή.

Δεξιώτατος ἐρευνητὴς ἀπεδείχθη ὁ Heinze καὶ ἐν τῇ περὶ τοῦ Ἀναξαγορείου *νοῦ* μελέτῃ (Über den νοῦς des Anaxagoras. Berichte der Kgl. Sächs. Gesellsch. d. Wissenchaften, 1890, σελ. 1-45). Τὸν παρ' Ἀναξαγόρᾳ *νοῦν* ἐξετάζων ὁ Heinze ἀποφαίνει τοῦ δυϊσμοῦ καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ θεϊσμοῦ εἰσηγητὴν τὸν ἐκ Κλαζομενῶν σοφόν, εἰς ὃν ἠκολούθησαν οἱ μετ' αὐτὸν δυΐσαντες τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, μάλιστα δὲ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης.

Καὶ αἱ ἄλλαι δὲ τοῦ Heinze φιλοσοφικαὶ πραγματεῖαι, οἷον ἡ περὶ τῶν παθῶν κατὰ τοὺς Στωικοὺς (Stoicorum de affectibus doctrina, 1861), ἡ περὶ τῆς κατὰ τοὺς Στωικοὺς ἠθικῆς (Stoicorum ethica ad origines suas relata, 1862). ἡ περὶ τῆς κατὰ τοὺς Στωικοὺς θεωρίας τῆς γνώσεως (Zur Erkenntnislehre der Stoiker 1880), ἡ περὶ τοῦ ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ εὐδαιμονισμοῦ (Der Eudämonismus in der griechischen Philosophie, 1883), ἡ περὶ τοῦ Προδίκου (Über Prodikos aus Keos. Berichte d. phil. histor. Cl. d. Kgl. Sächs. Gesellschaft der Wiss., 1884), ἡ περὶ τῶν ἠθικῶν διδαγμάτων τοῦ Καρτεσίου (Die Sittenlehre des Descartes, 1872), ἡ περὶ τοῦ A Lange (Vierteljahrschr. f. wissensch. Philosophie, 1877), ἡ περὶ τοῦ Platner, (Ernst Platner als Gegner Kants, 1882), ἡ περὶ τῆς κατ' Ἀριστοτέλη ἠθικῆς (Ethische Werte bei Aristoteles. Abhandl. d. Sächs. Gesellsch. d. Wiss., 1909), ἡ ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του δημοσιευθεῖσα[1], πολλοῦ λόγου εἶναι ἄξιαι,

[1] Πρὸς ταῖς μνημονευθείσαις ἔγραψεν ὁ Heinze τὰς ἑξῆς διατριβάς. Pfalzgräfin Elisabeth und Descartes, 1886. Zum Gedächtnis Spinozas, 1877. Leibniz in seinem Verhältnis zu Spinoza, 1875. Antiker Darwinis-

ἐπειδὴ νέους ὁμολογουμένως διανοίγουσιν ὁρίζοντας ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν ζητημάτων περὶ ἃ ἀσχολοῦνται.

Πρὸς δὲ τούτοις σπουδαιοτάτη εἶναι ἡ ὑπ᾽ αὐτοῦ γενομένη ἔκδοσις τῶν τοῦ Καντίου «Μεταφυσικῶν ἀναγνωσμάτων», ὡσαύτως δὲ τὰ ἄρθρα, ἅτινα ἔγραψεν ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τῆς θεολογίας τῇ ὑπὸ Herzog καὶ Hauck ἐκδεδομένῃ.

Ἀλλὰ τὸ πλείστου λόγου ἄξιον σύγγραμμα τοῦ Heinze εἶναι τὸ «Διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας» (Grundriss der Geschichte der Philosophie), ὅπερ ὑπὸ τοῦ Ueberweg τὸ πρῶτον ἐκδοθὲν οὕτως εἰς πολλὰς ὕστερον ἐκδόσεις μετερρύθμισε καὶ συνεπλήρωσεν, ὥστε ἀπέβη ἴδιον αὐτοῦ σχεδὸν ἔργον. Μετ᾽ ἐπιμελείας θαυμαστῆς συναγαγὼν ἀνέγραψεν ὁ σοφὸς καθηγητὴς πᾶσαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ἀναγομένην πραγματείαν, μετὰ σαφηνείας δὲ ἀπαραμίλλου ἐξέθηκε τὰ παντοῖα φιλοσοφικὰ συστήματα ἐν τῷ εἰρημένῳ ἐγχειριδίῳ, ὅπερ διὰ τὰς ἀρετὰς ταύτας οὐ μόνον καθ᾽ ἅπασαν τὴν Γερμανίαν διεδόθη, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας προηγμένας χώρας εἰσήχθη καὶ περαιτέρω ὑπὸ νέων ἐκδοτῶν συμπληρούμενον χρησιμεύει εἰς τοὺς σπουδαστὰς ὁδηγὸς ἐν τῇ μελέτῃ τῶν συγγραμμάτων τῶν τε παλαιῶν καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων.

Καὶ ὡς διδάσκαλος ἀκαδημαϊκὸς σφόδρα εὐδοκίμησεν ὁ Heinze. Αἱ φιλοσοφικαὶ αὐτοῦ ἀρχαί, ἡ ὑπέροχος εὐγένεια τῆς ψυχῆς, ἡ πατρικὴ ὑπὲρ τῶν μαθητῶν του μέριμνα, πάντα ταῦτα ἀθρόους προσείλκυον τοὺς φοιτητὰς περὶ αὐτόν. Ὡς φιλόσοφος πᾶσαν ὑλίζουσαν θεωρίαν ἀποκρούων ἀντείχετο ὁ Heinze τοῦ θεϊσμοῦ. Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, ὧν μαθημάτων πασῶν τῶν σχολῶν φοιτηταὶ ἐπιμελέστατα ἠκροῶντο, ἐλέγχων τὸ ἀνεπαρκὲς τῆς τῶν ὄντων ἐξηγήσεως τῆς ὑπὸ τῶν ἐνιζόντων φιλοσοφημάτων παρεχομένης προέτρεπε τοὺς ἑαυτοῦ μαθητάς, ἐν ὅσῳ δὲν εὑρίσκεται τῶν πραγμάτων ἑρμηνεία πιθανωτέρα, νὰ ἐπέχωσι καὶ παρὰ τῆς θρησκείας νὰ ζητῶσι τὴν λύσιν τῶν ζητημάτων τῶν περὶ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς.

---

mus, 1887. Die Rassenfrage bei Platon und Aristoteles (ἐν Eleutheropulos, Monatschr. f. Soziologie, 1909)· ἔτι δὲ βιογραφίας νεωτέρων φιλοσόφων (ἐν Allgemeine deutsche Biographie) καὶ τοὺς ἑξῆς λόγους· G. W. Leibniz, 1883. Über den bleibenden Wert platonisch-aristotelischer Grundgedanken in der Staatslehre, 1885. M. W. Drobisch, 1897.

Δὲν ἠρκεῖτο δὲ εἰς τὴν θεωρητικὴν μόνον διδασκαλίαν ὁ Heinze. Δύο ὥρας καθ᾽ ἑκάστην ἑβδομάδα ἤσκει τοὺς φοιτητὰς εἰς τὴν ἔρευναν τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων ἐν τῷ φιλοσοφικῷ φροντιστηρίῳ, οὗ αὐτὸς ἐγένετο ἐν Λιψίᾳ ἱδρυτής. Ὁ Θεαίτητος τοῦ Πλάτωνος, ἡ Ἠθικὴ τοῦ Σπινόζα, τὰ Προλεγόμενα τοῦ Καντίου καὶ ἄλλα τῶν ἐπιφανεστάτων φιλοσόφων συγγράμματα ἡρμηνεύθησαν ἐν τῷ φροντιστηρίῳ, πλεῖσται δὲ φιλοσοφικαὶ διατριβαὶ τῇ ὑποδείξει τοῦ σοφοῦ διδασκάλου ὑπὸ τῶν ἑταίρων παρασκευασθεῖσαι ἀνεγνώσθησαν καὶ συνεζητήθησαν, ὅτε καὶ ἡμεῖς ἐφοιτῶμεν εἰς αὐτό.

Πολλαπλαῖ ὑπῆρξαν καὶ αἱ τιμαί, ὧν ὁ Heinze ἠξιώθη ἐν τῷ βίῳ. Ἡ Σαξονικὴ Ἀκαδημία ἐξέλεξεν αὐτὸν μέλος τακτικόν, ἡ δὲ Πρωσσικὴ Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν ἀπέδειξεν αὐτὸν μέλος ἀντεπιστέλλον, ἡ δὲ Θεολογικὴ τῆς Λιψίας Σχολὴ τῷ 1905, ὅτε ἑώρτασε τὴν ἑβδομηκοστὴν ἀμφιετηρίδα τῆς γεννήσεως, ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον τοῦ ἐπιτίμου διδάκτορος τῆς θεολογίας, τῆς ἀρετῆς ἕνεκα καὶ τοῦ ζήλου ὃν ἐπέδειξεν εἰς προβιβασμὸν τῶν θεολογικῶν σπουδῶν.

Ἐτίμησε δὲ τὸν σοφὸν ἄνδρα καὶ ἡ Ἑλλάς. Ἡ καθ᾽ ἡμᾶς Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία διὰ τὰς περὶ τὴν ἑλληνικὴν μάλιστα φιλοσοφίαν μελέτας του κατέλεξεν αὐτὸν εἰς τοὺς ἐπιτίμους αὐτῆς ἑταίρους.

Καὶ σφόδρα ἐσεμνύνετο ὁ Heinze ἐπὶ ταύτῃ τῇ ἐξ Ἑλλάδος τιμῇ. Τὴν Ἑλλάδα ἠγάπα ὅσον ὀλίγοι τῶν νεωτέρων ἀλλογενῶν σοφῶν. Αἱ Ἑλληνίδες Μοῦσαι, ἐνέπνευσαν εἰς αὐτὸν θαυμασμὸν πρὸς τὴν μητέρα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ ἔρωτα πρὸς πᾶν τὸ ἑλληνικόν. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦλθε πολλάκις καὶ τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας ὅσον καὶ τοὺς πάλαι ἠγάπα, μετὰ παρρησίας δὲ ἀείποτε ἀπεφαίνετο ὑπὲρ τῶν δικαίων τῶν ἑλληνικῶν.

WILHELM WUNDT*

Ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Γουλιέλμου Wundt, καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λιψίας, οὐ μόνον ἡ Γερμανία ἐπένθησεν, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ πεπολιτισμέναι χῶραι. Διότι ὁ Wundt ἦτο τῶν ἀνθρώπων ἁπάντων διδάσκαλος.

Μεγαλοφυὴς καὶ δαιμόνιος ἀνήρ, ὡς πάντες ὅσοι αἰρόμενοι ἐν τῇ ἐπιστήμῃ εἰς ὕψος ἀνέφικτον εἰς τοὺς κοινοὺς τῶν βροτῶν νέας τέμνουσιν ἐν αὐτῇ τρίβους, πανεπιστήμων ὡς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Λειβνίτιος καὶ ὁ Κάντιος καὶ πᾶσαι τῆς ἐπιστήμης αἱ κορυφαί, ἐπὶ δεκαετηρίδας πολλὰς ἐπρυτάνευσε τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ψυχολογίας καὶ ὡς θεῖος τῆς Ἀληθείας ἱεροφάντης ἡγεῖτο ἐν τῇ ὁδῷ, ἥτις ἄγει εἰς τὴν λύσιν τῶν ὑψίστων τοῦ κόσμου προβλημάτων.

Ἐπὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐτράπη ὁ Wundt, ἀπὸ τῶν φυσικῶν ὁρμηθεὶς ἐπιστημῶν. Ἐν Νεκκαράου, μικρῷ τοῦ Βάδεν χωρίῳ, γεννηθεὶς τῇ 16ῃ Αὐγούστου 1832 ἐσπούδασε τὴν ἰατρικὴν ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς Ἑϊδελβέργης, τῆς Τυβίγγης καὶ τοῦ Βερολίνου, ἤκουσε δ' ἐν ἄλλοις τῶν διαπρεπεστάτων καθηγητῶν Hasse, Müller καὶ Helmholtz. Τῷ 1856 ἀνηγορεύθη διδάκτωρ, τὸ δ' ἐπιὸν ἔτος ἀνεδείχθη ὑφηγητὴς τοῦ μαθήματος τῆς φυσιολογίας ἐν Ἑϊδελβέργῃ, ἔνθα ἐπὶ μακρὸν εἰργάσθη ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ Helmholtz.

Αἱ πολλαὶ ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι του, αἵτινες ἤγαγον αὐτὸν ἐνταῦθα ἐπὶ τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, κατέστησαν μετ' οὐ πολὺ τὸ ὄνομά του γνωριμώτατον. Τῷ 1865 δωρίσθη ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς φυσιολογίας ἐν Ἑϊδελβέργῃ, τῷ δὲ 1874 καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν Ζυρίχῃ, διάδοχος τοῦ Ἀλβέρτου Lange, ἐκεῖθεν δὲ τῷ 1875 ἐκλήθη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λιψίας, οὗτινος ὑπῆρξε τὸ ἀγλάϊσμα. Ἀπέθανε τῇ 31ῃ Αὐγούστου 1920.

Ὁ Wundt ἐκαινοτόμησε περὶ τὴν φιλοσοφίαν καθ' ἅπαντα αὐτῆς τὰ μέρη, ἰδίᾳ δὲ δύο μέγιστα κατώρθωσεν ἐν αὐτῇ. Καὶ πρῶτον ἀπαλλάξας αὐτὴν τέλεον τῆς μετεώρου ζητήσεως τῆς τῶν ἰδεολόγων σχολῆς ἐπὶ στερεῶν ἵδρυσε κρηπίδων, τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς ἐπαγωγῆς. Ἡ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1920.

μεταφυσικὴ ἢ πρώτη φιλοσοφία, ἣν ὁ Wundt ἀποκλίνων τῆς θετικῆς καλουμένης σχολῆς ἀποδέχεται ὡς ἐπιστήμην ἀνωτάτην, οὐχὶ διὰ ψιλῆς διανοήσεως πρέπει κατ᾽ αὐτὸν νὰ ἐπιλαμβάνηται τῆς συστηματοποιήσεως τῶν ἐπὶ μέρους γνώσεων, ἣν ἐπιδιώκει, ὡς ἡ παλαιοτέρα ἐδίδασκε φιλοσοφία, ἀλλ᾽ ἐρειδομένη ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας.

Δὲν συμπίπτει δὲ τὸ ἔργον τῆς τοιαύτης φιλοσοφίας πρὸς τὸ ἔργον τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, ὡς παρετηρήθη ὑπό τινων. Ὑπάρχουσι μὲν κατὰ Wundt ὅρια κοινὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν μερικῶν ἐπιστημῶν. Καὶ ὁ φυσιοδίφης καὶ ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ ψυχολόγος γίνεται φιλόσοφος, ὁσάκις ἀσχολεῖται περὶ ζητήματα οὐχὶ διὰ μόνης τῆς ἐμπειρίας λυόμενα, ἀλλὰ καὶ διὰ θεωρητικῆς ἐξετάσεως. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ εἶναι στενὸς ὁ κύκλος τῶν ἐπιστημῶν ἑκάστων, εἶναι καὶ αἱ ὑποθέσεις αὐτῶν ἐξ ἀνάγκης τοιαῦται καὶ διὰ ταῦτα οὐδεμία δύναται μόνη νὰ λύσῃ τὰ γενικὰ τῆς ἐπιστήμης ζητήματα. Ἡ δὲ φιλοσοφία λαμβάνουσα ὑπ᾽ ὄψιν τὰ πορίσματα πασῶν τῶν ἐπιστημῶν σπουδάζει νὰ ἀποτελέσῃ ἑνιαίαν τινὰ περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν.

Ἐγένετο δὲ ὁ Wundt καὶ ὁ κύριος δημιουργὸς τῆς νεωτέρας ψυχολογίας, ἣν καὶ αὐτοτελῆ ἀπέδειξεν ἐπιστήμην. Ἐκ παλαιοῦ ἡ ψυχολογία ἦτο ἐπιστήμη θεωρητική. Καὶ αὐτὸς ὁ Κάντιος ἰσχυρίσθη ὅτι, ἐπειδὴ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα δὲν ὑπόκεινται εἰς ἀκριβῆ παρατήρησιν, οὐδέποτε ἡ περὶ αὐτὰ ἐπιστήμη θὰ καταριθμηθῇ μετὰ τῶν πειραματικῶν ἐπιστημῶν. Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Καντίου πρῶτος ὁ Ἕρβαρτος, ἔπειτα δὲ μᾶλλον ὁ Wundt ἤλεγξεν ἡμαρτημένην. Ὁ Wundt ὁρμώμενος ἐκ τῆς φυσιολογίας, εἰσήγαγεν εἰς τὴν ψυχολογίαν τὸ πείραμα, μετεχειρίσθη δὲ αὐτὸ ἀμέσως μὲν εἰς τὰ ἐρεθίσματα καὶ τὰς κινήσεις καὶ τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις, ἐμμέσως δὲ εἰς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, ἅτινα ἐπακολουθοῦσιν εἰς αὐτά. Προηγήθησαν αὐτοῦ ἐν τῇ ὁδῷ ταύτῃ ἄλλοι τε καὶ ὁ Ἰωάννης Müller, καὶ ὁ Volkmann, καὶ ὁ Brücke, καὶ ὁ Weber, καὶ ὁ Purkinje, καὶ ὁ Helmholtz, καὶ ὁ Wheatstone, ὧν τὰς εἰς τὰς αἰσθήσεις ἀναφερομένας ἐργασίας ἐσυστηματοποίησαν πρῶτοι ὁ Lotze καὶ ὁ Bain, πρὸς δὲ τούτοις ὁ Donders, ὁ Vierordt, ὁ Baxt, ὁ Exner καὶ ἄλλοι. Ἠκολούθησε δὲ εἰς αὐτοὺς πρῶτος ὁ Fechner, ἐξ οὗ ὁρμᾶται ἡ θεωρία τῆς ψυχοφυσικῆς παραλληλίας. Ἀλλ᾽ ὁ Wundt, ὅστις ἐτελειοποίησε καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἐρεύνης τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἐθεμελίωσε κυρίως τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν.

Ἵδρυσε δὲ ὁ Wundt κατὰ τὸ 1878 καὶ τὸ πρῶτον Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον ἐν Λιψίᾳ, καθ' ὃ καὶ ἄλλα πολλὰ ἔπειτα ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ μαθητῶν αὐτοῦ οὐ μόνον ἐν Γερμανίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Ὁλλανδίᾳ καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Ἀμερικῇ καὶ ἐν ἄλλαις χώραις[1].

Ἔγραψε δὲ καὶ πολυάριθμα φιλοσοφικὰ καὶ ψυχολογικὰ συγγράμματα ὁ Wundt, ἐν ἄλλοις τὰ Ἀναγνώσματα περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς τῶν ζῴων ψυχῆς (Vorlesungen über die Menschen u. Thierseele, ἔκδ. 6η, 1919), τὴν Φυσιολογικὴν ψυχολογίαν (Grundzüge der physiol. Psychologie, τόμ. 3, ἔκδ, 7η, 1910 κ. ἑξ.), τὸ Διάγραμμα τῆς ψυχολογίας (Grundriss der Psychologie, ἔκδ. 14η, 1921), τὴν Λογικὴν (Logik, τόμ. 3, ἔκδ. 5η, 1924), τὴν Ἠθικὴν (Ethik, τόμ.3, ἔκδ. 5η, 1923 κ.ἑξ.), τὸ Σύστημα τῆς φιλοσοφίας (System der Philosophie, ἔκδ. 4η, 1919), τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν (Einleitung in die Philosophie, ἔκδ. 9η, 1922), τὴν Κοινωνικὴν ψυχολογίαν (Völkerpsychologie, ἔκδ. 3η, 1911 κ. ἑξ.), ἐν ᾗ πραγματεύεται περὶ τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς γλώσσης, τοῦ μύθου καὶ τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης, τοῦ ἔθους, τοῦ δικαίου, τῆς πολιτείας καὶ ἄλλων φαινομένων, ἅτινα γίνονται προϊόντα κοινωνικῶν ὁμάδων, τὰ Στοιχεῖα κοινωνικῆς ψυχολογίας (Elemente der Völkerpsychologie, 1912) καὶ ἄλλα πολλά. Ἐξέδωκε δὲ ὁ Wundt ἀπὸ τοῦ 1881 καὶ τὰς Φιλοσοφικὰς μελέτας (Philosophische Studien, ἀπὸ τοῦ 1906 Psychologische Studien), σύγγραμμα περιοδικόν, ἐν ᾧ ἐδημοσιεύοντο καὶ ὑπ' αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τῶν μαθητῶν του ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ παρασκευαζόμεναι πραγματεῖαι.

Ὡς διδάσκαλος ἀκαδημαϊκὸς ὁ Wundt ὑπῆρξεν αὐτόχρημα ἰδεώδης.

---

[1] Καὶ τὸ ἐν Ἑλλάδι ὑπάρχον Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον, ὅπερ ἱδρύθη ὑφ' ἡμῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, πρότυπον εἶχε τὸ Ἐργαστήριον τοῦ Wundt (Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Πειραματικὴ Ψυχολογία καὶ Ψυχολογικὰ Ἐργαστήρια, 1913. Ἀκαδημεικά, 3, Ψυχολογία, 1933, σελ. 52 κ. ἄ.).

ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΓΓΕΛΙΚΗΝ ΚΟΥΚΗ

ΚΑΤΑΘΕΣΙΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΕΞ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ *

Ἐπέπρωτο λοιπόν, Ἀγγελικὴ Κουκῆ, τόσον προώρως νὰ σὲ ἴδωμεν ἀποχωριζομένην ἀφ' ἡμῶν!

Θρηνοῦμεν, ἀγαπητὴ Κική, τὴν ἀληθῶς τραγικὴν μοῖράν σου. Θρηνοῦμεν, διότι ἐσβέσθης ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἡλικίας καὶ τῆς δράσεώς σου. Κλαίομεν, διότι ἀνεκόπη ὁ τόσος πρὸς τὴν γνῶσιν ἔρως σου, ἡ τόση πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἀφοσίωσίς σου, ἡ τόση σοφία σου, ἡ ἔκπαγλος χάρις καὶ εὐγένεια, ἡ ἀπαράμιλλος ἀρετή σου.

Τὸν σφοδρόν σου πρὸς τὴν γνῶσιν ἔρωτα καθ' ὅλον, ψυχὴ θεία, ἐπέδειξες τὸν βίον σου. Ἠρίστευες ἀπὸ τῶν πρώτων σχολείων, ἠξιοῦσο βραβείων καὶ ὑποτροφιῶν πρὸς συνέχισιν τῶν σπουδῶν σου, ἐστεφανοῦσο κατὰ τὰς γυμνασιακάς σου ἐξετάσεις.

Ἀλλ' εἰς τὴν ἀριστείαν σου ταύτην τὸν κολοφῶνα ἐπέθεσαν αἱ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν σπουδαί σου. Ὡς πρωτοετὴς φοιτήτρια ἐκίνεις κατὰ τὰς ἐξετάσεις τὸν θαυμασμὸν τῶν καθηγητῶν σου. Ὡς δευτεροετὴς κατέπλησσες τοὺς πάντας διὰ τῶν φροντιστη-

---

* Ἡ Ἀγγελικὴ Κουκῆ ἐγεννήθη κατὰ Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 1908 ἐν Κάμπῳ τῆς Ἀβίας, ὅπου καὶ τῆς πρώτης μετέσχε παιδείας. Τὰ ἐγκύκλια μαθήματα ἐπεράτωσεν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐνεγράφη εἰς τοὺς φοιτητὰς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῷ 1924. Τῷ 1926 διωρίσθη βοηθὸς τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου, μετ' ὀλίγον δὲ προήχθη εἰς ἐπιμελητὴν αὐτοῦ. Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1936 δαπάναις τοῦ Πανεπιστημίου ἀπεστάλη εἰς Γερμανίαν πρὸς εὐρυτέρας σπουδάς, ἀλλὰ προσβληθεῖσα πάλιν ὑπὸ νόσου, ἥτις πρότερον ἤδη εἶχεν ὑποσκάψει τὴν ὑγείαν αὐτῆς, ἐπέστρεψεν εἰς Ἀθήνας, ὅπου καὶ ἐτελεύτησε τὸν βίον τῇ 30ῇ Νοεμβρίου 1936. Ἐτάφη ἐν Ἀμαρουσίῳ. Ἐκ τῶν πολλῶν αὐτῆς ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ἡ *περὶ τῆς σχέσεως τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως πρὸς τὴν εὐφυΐαν*, ἥτις καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῆς (τόμ. 11, 1936, σελ. 153 κ. ἑξ. *Angélique Kouki*, Recherches expérimentales. Le temps de réaction et sa relation avec l' intelligence).

ριακῶν σου διατριβῶν, ὅπου ἡ πυκνὴ σκέψις ἐπρυτάνευε καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν μελετῶν καὶ τῆς γλώσσης ἡ ἀνυπέρβλητος χάρις. Ὡς πρωτοετὴς φοιτήτρια κατ᾽ ἐκλογὴν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ τότε ἱδρυθέντος Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου εἰσήρχεσο ὡς βοηθὸς εἰς τὸ νέον τοῦτο ἱερὸν τῆς ἐπιστήμης καὶ ἐνεκαίνιζες στάδιον, ἐν τῷ ὁποίῳ εἰς ἐπιμελητὴν τάχιστα προαχθεῖσα ὑπέροχος ἀνεδείχθης καὶ ἐν τῇ ἀσκήσει τῶν φοιτητῶν καὶ ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ἐρεύνῃ.

Μαρτυροῦσιν οἱ μαθηταί σου, οἵτινες σὲ ἐλάτρευον. Μαρτυροῦσιν αἱ μέχρι τοῦδε ἐν τῷ εἰρημένῳ Ἐργαστηρίῳ διεξαχθεῖσαι ἔρευναι καὶ ὅσαι ἄλλαι τανῦν συντελοῦνται ἐν αὐτῷ, αἵτινες ἤρξαντο ὑπὸ τὴν δαιμονίαν ἐπιστημονικὴν πνοήν σου.

Καὶ ὄχι μόνον εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ταύτας ἐρεύνας τὴν τοσαύτην ἐπέδειξες ὑπεροχήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἐπὶ πτυχίῳ ἐξετάσεις, ὅπου καὶ πάλιν ἐθριάμβευσες, καὶ εἰς τὴν μετὰ τοῦ καθηγητοῦ σου συνεργασίαν, ὅτε παρεσκεύαζε τὰς ἐκδόσεις τῶν συστηματικῶν του συγγραμμάτων. Ὅπως ἐν πάσῃ τῇ ἐπιστημονικῇ δράσει σου, ἦσο καὶ ἐκεῖ τὸ μέτρον τῆς κρίσεως, ὁ κανών, πρὸς ὃν ἐρρυθμίζετο ἡ ἀκρίβεια καὶ τὸ κάλλος τοῦ λόγου, ὁ νοῦς ὁ τὸ ὅλον συμπαρακολουθῶν.

Καὶ διὰ τὰς ἐξαιρέτους ταύτας ἐπιστημονικάς σου ἀρετὰς σφόδρα ὑπὸ πάντων ἐτιμᾶσο. Διὰ τὰς ἀρετὰς δὲ ταύτας προτάσει τοῦ καθηγητοῦ σου καὶ ἐπινεύσει τῆς Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου ἀπεστάλης πρὸ μικροῦ ὡς ὑπότροφος εἰς Γερμανίαν, ἵνα παρακολουθήσῃς καὶ τὴν ἐκεῖ ἐπιστημονικὴν κίνησιν καὶ ἰδιαιτέρως τῶν Ψυχολογικῶν Ἐργαστηρίων τὴν λειτουργίαν. Ἀτυχῶς ἡ ἀδυσώπητος Εἱμαρμένη ἀνέκοψε τὴν τοσαύτην ὁρμήν, ἣν καὶ οἱ ἐν Βερολίνῳ καθηγηταί σου ἐθαύμασαν κατὰ τὸν βραχὺν χρόνον τῶν ἐκεῖ σπουδῶν σου.

Ἀλλ᾽ ἡμεῖς δὲν κλαίομεν μόνον τὴν ἐπιστημονικήν σου ἀρετήν, ἀγαπητὴ Κική, κλαίομεν, καὶ μάλιστα πολὺ περισσότερον, τὴν ἀπαράμιλλόν σου εὐγένειαν καὶ τὸν ἀδαμάντινόν σου χαρακτῆρα.

Γεννηθεῖσα ἐν οἴκῳ, ὅπου ἁγνότατα ἐκράτουν τὰ ἤθη, τυχοῦσα δὲ φύσεως κατὰ πάντα ἀγαθῆς καὶ οἰκογενειακῆς ἀγωγῆς αὐστηροτάτης, ἀπέβης ἡ ὑπερτέρα ἐμφάνισις τῆς λατρείας τῶν ὑψηλῶν ἀξιῶν.

Τὴν ἀνθρωπίνην ματαιοδοξίαν οὐδέποτε ἐπήνεσες, οὐδὲ ἐπεδίωξες τὰ χαμερπῆ καὶ τὰ χαμαίζηλα, ἀλλ᾽ ὅ,τι ὑπάρχει ὑψηλόν, τοῦτο ἐπε-

τήδευες ἐν τῷ βίῳ. Ἡ μελέτη ἦτο διὰ σὲ ἡ ὑπερτάτη πανήγυρις καὶ ἡ ἐν τῷ Ἐργαστηρίῳ σου, ὅπου καὶ αὐτὰς διέτριβες τὰς ἑορτάς, μονήρης ἐνασχόλησίς σου.

Ἡ πρὸς τοὺς οἰκείους ὑπερφυὴς στοργή, ἡ ἄκρα φιλαλληλία, ἡ προαγωγὴ παντὸς ὅ,τι ἐνόμιζες χρηστὸν καὶ γενναῖον ἦτο ἡ εὐγενεστάτη ἐκδήλωσις τῆς ψυχῆς σου.

Αἱ μεγάλαι ἀρεταί, ὅσας ἐκήρυξεν ἡ ἔνδοξος Ἑλλάς, τὴν ὁποίαν ἐλάτρευσες δι᾽ ὅλου τοῦ βίου σου καὶ εἰς τῆς ὁποίας τὴν πνευματικὴν ἀνάστασιν εἰργάσθης κατὰ πάντα τρόπον, ἦσαν ἡ αἴγλη, ἥτις σὲ ἐκόσμει, ἦσαν τὸ στεφάνωμα τῆς ζωῆς σου.

Τὴν δὲ χάριν καὶ τὴν προσήνειαν καὶ τὴν εὐπροσηγορίαν, ἥτις μετὰ τῆς ἄλλης σου ἀρετῆς καὶ τῆς ὑπερφυοῦς διανοίας σου ἀπετέλει τὴν θείαν τῆς ὑποστάσεώς σου ἁρμονίαν, τίς δύναται νὰ ἀναπολήσῃ καὶ νὰ δηλώσῃ, χωρὶς οἱ λυγμοὶ νὰ καταπνίξωσι τὴν φωνήν του!

Χαῖρε, εὐγενὴς ἱέρεια τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἀρετῆς.

Χαῖρε, Ἀγγελικὴ Κουκῆ. Τὸ ὄνομά σου θὰ ζῇ, ὅσον καὶ ἡ Ἑλλάς, ὅσον καὶ ἡ Ἐπιστήμη.

Τὸ Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον τοῦ Πανεπιστημίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ζῶσα θὰ διαιτᾶται διὰ παντὸς ἡ δαιμονία ψυχή σου, καταθέτει δι᾽ ἐμοῦ τὸν στέφανον τοῦτον, δεῖγμα μικρὸν ὑπερτάτης τιμῆς καὶ λατρείας πρὸς τὴν ὑπέροχον ἐργάτιν του.

Ἀναπαύου ἐν τῇ δάφνῃ, ἥτις στέφει τὴν κεφαλήν σου.

Ἀναπαύου ἐν τῇ ἀγάπῃ, μεθ᾽ ἧς σὲ περιβάλλουσιν, ὅσοι ἐγνώρισαν καὶ ἐξετίμησαν τὸ ἀνέφικτον μεγαλεῖον τῆς ψυχῆς σου.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ *

ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΟΣ ΜΗΤΡΟΣ ΠΑΠΠΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΜΑΜΜΗΝ ΜΟΥ

Ἐνθάδ' Ἰωάννης Βούρδης εὕδει, ὅ τε πάτρῃ
ἐν προμάχοις λυγρὴν ἤρκεσε δουλοσύνην.
Σὺν δ' Ἑλένη, ἄλοχος κεδνὴ καὶ εἶδος ἀγητή,
ἣ πᾶσιν μνῆστιν κάλλιπεν ἐξοπίσω.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ ΜΟΥ

Ἄργεϊ ἐν κλεινῷ φάος ἔδρακον ἠελίοιο
πρῶτον, ἐν εὐύδρῳ δ' Ἀθμονίῃ πύματον.
Ἐσθλῶν δ' ἐκ πατέρων γεγαὼς ὁσίως ἐβίων τε
καὶ φύτλην ἀγαθὴν κάλλιπον οἰχόμενος.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ ΜΟΥ

Ἐν δολιχῷ βιότῳ ἀρετάων δρέψας ἄωτον,
ἐσθλὴ καὶ πινυτὴ ἔξοχα θηλυτέρων.
Τοὔνεκ' ἐν ἀνθρώποις τιμῆς λάχες, ὡς ἐπέοικεν,
ἐκ δὲ Θεοῦ χρυσέων κόσμον ἔχεις στεφάνων.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΓΓΕΛΙΚΗΝ ΚΟΥΚΗ

Ἱερόν, Ἀγγελική, Μοῦσαι πότισάν σ' Ἀγανίππης
ὕδωρ καὶ δάφνῃ στέψαν ἀγαλλόμεναι.
Αὐτὰρ Μοῖρ' ὀλοὴ σοφίης οὐ φείσατο πάμπαν,
οὐ χαρίτων, αἶ αἶ, οὐ μεγάλων ἀρετῶν.

---

* Ἐκ τῶν ἐν Ἀμαρουσίῳ τάφων.

ΕΠΙ ΤΗι ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ*

Κύριε Πρόεδρε τῆς Κυβερνήσεως

Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Τὸ Πανεπιστήμιον φρουρὸς ἀκοίμητος τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων καὶ τῶν μεγάλων ἰδεωδῶν τοῦ Γένους μετ' ἐξαιρετικῆς ἀείποτε ὑπερηφανίας καὶ ἄκρας συγκινήσεως ἑώρτασε τὴν μεγάλην ἡμέραν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν παλιγγενεσίας, κατ' ἐξοχὴν δὲ τὴν τελευταίαν ταύτην δεκαετίαν, καθ' ἣν πανηγυρίζομεν οἱ Πανέλληνες τὴν ἑκατοστὴν ἀμφιετηρίδα τῶν 'Ελευθερίων τοῦ 'Ελληνισμοῦ.

Συμμετέσχε τῶν πανελληνίων ἑορτῶν, ὅσαι συνήγειραν μέχρι τοῦδε ἡμᾶς εἰς τὰς ἱερὰς μυσταγωγίας, καθ' ἃς ἐκλείσθησαν τῶν ἐνδόξων πατέρων τὰ τρόπαια καὶ τῶν Φιλελλήνων αἱ ὑπὲρ τῆς 'Ελλάδος ὑπέροχοι θυσίαι καὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἡ ἀνεπίληστος πρὸς τὴν 'Ελλάδα εὐεργεσία.

'Ετόνισεν ὕμνους πρὸς τὸν μεγαλόπνευστον τῆς 'Αλβίωνος ἀοιδὸν καὶ ἵδρυσε τῆς μεγάλης του δόξης μικρὸν μνημεῖον ἐν τῇ πόλει τῶν ἀθανάτων, ὅπου τὰ τελευταῖα παρώρμησε τοὺς "Ελληνας εἰς τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας.

'Αφιέρωσεν ἐγκώμια εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν δαιμόνιον Γερμανὸν ποιητήν, ὅστις ἔψαλε τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰ ἡρωικὰ τῶν 'Ελλήνων κατορθώματα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μεγάλης ἡμῶν 'Επαναστάσεως, ὡσαύτως δὲ πρὸς τοὺς ἄλλους Φιλέλληνας, οἵτινες διὰ τῆς μούσης, διὰ τοῦ χρήματος, διὰ τοῦ τιμίου αὐτῶν αἵματος συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς 'Ελλάδος.

'Εστεφάνωσε τὴν πολεμικὴν ἀρετὴν τῶν Τιτάνων, ὧν ἡ μνήμη θὰ παραμένῃ ἀνεξάλειπτος εἰς αἰῶνας αἰώνων καὶ θὰ διδάσκῃ τῶν

* 'Ερρήθη ἐπὶ τῆς πρυτανείας μου, 25 Μαρτίου 1930, παρισταμένων τῶν ἐπισήμων, ἐν οἷς καὶ ὁ πρωθυπουργὸς 'Ελευθέριος Βενιζέλος.

Ἑλλήνων τὰς γενεὰς τῶν καθηκόντων τὸ ἱερώτατον, τὴν πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπην.

Καὶ σήμερον δὲ κατὰ τὴν περίλαμπρον ταύτην πανήγυριν, ἣν ἑορτάζει ἀπ᾿ ἄκρου εἰς ἄκρον ἡ διὰ τῆς ἀφθίτου ἀρετῆς ἔτι μᾶλλον μεγαλυνθεῖσα Ἑλλάς, πρῶτον τὸ Πανεπιστήμιον μετὰ καρδίας παλλομένης ἐξ ἐθνικῆς χαρᾶς καὶ ἀγαλλιάσεως προσέρχεται νὰ τιμήσῃ ὑμᾶς, ὦ μεγαλόδοξοι ἥρωες, οἵτινες πρῶτοι ἐχαρίσατε εἰς τοὺς ἐπιγόνους τὸ μέγιστον τῶν ἀγαθῶν, τὴν θείαν ἐλευθερίαν.

Συναγάλλεται δὲ μετὰ τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ, ὅστις πανταχοῦ γῆς σήμερον πανηγυρίζει τὴν αἴγλην καὶ τὴν εὔκλειαν τῶν εὐάθλων προμάχων τῆς πατρίδος.

Μετ᾿ ἴσης δ᾿ εὐλαβείας θὰ μετάσχῃ τῶν ἑορτῶν, ὅσαι μάλιστα μέλλουσι νὰ τελεσθῶσι κατὰ τὴν θεμελίωσιν τῶν Ἡρῴων, ἀϊδίων μνημείων τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἑλληνίδων, ὧν τὰ ἀείμνηστα κατορθώματα καὶ αἱ ὑπεράνθρωποι θυσίαι θὰ ἐγείρωσιν ἐς ἀεὶ τὸν θαυμασμὸν τῶν αἰσθανομένων ἀνθρώπων.

Καὶ μετὰ τῆς δάφνης θὰ ἀφιερώσῃ καὶ πάλιν εἰς ὑμᾶς στεφάνους ἀϊδίου θαυμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης.

Καὶ ἐν πλήρει συναισθήσει τοῦ πρὸς τὴν πατρίδα καθήκοντος θὰ συνεχίσῃ τὸ μέγα τῆς αἰωνίας Ἑλλάδος ἔργον, διὰ μνήμης ἔχον ἀείποτε τὸ ἀδιάλειπτον μελέτημα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς.

Ὦ μέγα σεμνὴ Νίκη,
τὸν ἐμὸν βίοτον κατέχοις
καὶ μὴ λήγοις στεφανοῦσα.

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΤΡΟΦΙΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ *

Κύριε Πρόεδρε,

Ἀφοῦ κατὰ τὰς μεγάλας ταύτας ἡμέρας τῶν ἐθνικῶν ἀναμνήσεων ὕμνησε τοὺς ἥρωας, οἵτινες παρεσκεύασαν τὴν ἀνάστασιν τῆς Ἑλλάδος, ἀφοῦ ἐτόνισε τὸν ἑκατονταέτηρον ὕμνον εἰς τοὺς ἄνδρας, οἵτινες διὰ τῶν διδαγμάτων καὶ τῆς ἀρετῆς αὐτῶν ἀνέπτυξαν τὴν ἐπιστήμην ἐν Ἑλλάδι καὶ προεβίβασαν τὴν παιδείαν καὶ προήγαγον τὸν βίον καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς πολιτείας, προσέρχεται σήμερον τὸ Πανεπιστήμιον μετ᾽ εὐλαβείας νὰ ἐπιθέσῃ τῶν ὕμνων τὸ στεφάνωμα καὶ ἀπονείμῃ τιμὰς εἰς τὰ μεγαλόφρονα τέκνα του, ὅσα καθ᾽ ὅλην τὴν ἑκατονταετίαν ἐκήρυξαν τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν καὶ προθύμως μετέσχον τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγώνων καὶ ἔπεσαν μαχόμενα ὑπὲρ τῶν πατρῴων βωμῶν καὶ ἑστιῶν.

Ἵδρυσεν εἰς ὑμᾶς μνημεῖα ἡ Ἑλλάς, ὦ κλεινοὶ μύσται τῶν ἐπιστημῶν· πρώτους ἔταξεν ὑμᾶς εἰς τὸ Πάνθεον τῶν ἀθανάτων.

Ἀνήγειρε τὸ Πανεπιστήμιον, ἡ πότνια αὕτη μήτηρ, βωμοὺς λατρείας ἐν τῷ τεμένει αὐτῆς καὶ ἀνέγραψε τὰ ὀνόματα ὑμῶν εἰς στήλας, αἵτινες θὰ μένωσιν ἐς ἀεὶ μαρτύρια τῆς ἀφθίτου ἀρετῆς σας.

Ἐστεφάνωσεν ὑμᾶς ἡ Δόξα ἀνὰ τὰ περίδοξα πεδία τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Ἀσίας καὶ πανταχοῦ, ὅπου αἱ ψυχαὶ ὑμῶν ἄγρυπνοι φύλακες ἀναμένουσι τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀδελφῶν ἀλυτρώτων.

Σήμερον δέ, ὅτε σύμπασα ἡ Ἑλλὰς τελεῖ τὰ πάνδημα μνημόσυνα καὶ τιμᾷ καὶ γεραίρει τοὺς Τιτᾶνας τοῦ 1821 καὶ ἐγκωμιάζει τοὺς προμάχους τῆς ἐλευθερίας, τοὺς ἀθλήσαντας κατὰ τοὺς προσφάτους πολέμους, μετὰ παλμῶν ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης δικαίως στρέφεται καὶ πάλιν πρὸς ὑμᾶς ἡ ἑλληνικὴ ψυχή.

*** Ἐρρήθη ἐπὶ τῆς πρυτανείας μου, 15 Ἀπριλίου 1930, παρισταμένου καὶ τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη.**

῞Ηρωες χρηστοί, χαίρετε. Τὸ ὄνομά σας θὰ ζῇ, ἐφ᾽ ὅσον θὰ ζῇ ἡ Ἑλλὰς καὶ θὰ πάλλωσιν ἑλληνικαὶ καρδίαι. Τὸ ὑπέροχον παράδειγμά σας διὰ παντὸς τοῦ χρόνου θὰ ἐμπνέῃ καὶ θὰ φρονηματίζῃ τῶν Ἑλλήνων τὰς γενεάς.

ΧΑΡΙΤΕΣ

A.

Ἐτυποῦτο τῶν Ἀναλέκτων ὁ πρῶτος οὗτος τόμος, ὅτε ἡ ἐπὶ τοῦ κληροδοτήματος τοῦ ἀειμνήστου Δημητρίου Οἰκονόμου Ἐπιτροπεία τῆς ἐν Τεργέστῃ Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Κοινότητος ἀπέστειλεν εἰς ἐμὲ τὸ ἑξῆς ἔγγραφον·

Ἐν Τεργέστῃ τῇ 19ῃ Δεκεμβρίου 1936

Πρὸς

τὸν ἀξιότιμον κύριον ΘΕΟΦΙΛΟΝ ΒΟΡΕΑΝ

Ἀθήνας

Ἀξιότιμε Κύριε,

Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἱδρύματος τοῦ μεγάλου εὐεργέτου τῆς ἡμετέρας Κοινότητος ἀειμνήστου Δημητρίου Οἰκονόμου Ἐπιτροπή, λαβοῦσα ὑπ' ὄψει της τὰς διατάξεις τοῦ προρρηθέντος Ἱδρύματος, ἀπεφάσισεν ὁμοφώνως νὰ ἀπονείμῃ πρὸς Ὑμᾶς, ὡς περιποιοῦντα τιμὴν καὶ κλέος εἰς τὸ Γένος ἡμῶν, τὸ πρῶτον ἐπὶ τούτῳ βραβεῖον ἐκ λιρεττῶν 1500 (χιλίων πεντακοσίων) ὡς ἔπαθλον τῆς πολυτίμου Ὑμῶν ἐπιστημονικῆς δράσεως.

Συγχαίρομεν Ὑμᾶς ἐγκαρδίως εὐχόμενοι τὰ βέλτιστα ἐπ' ἀγαθῷ Ὑμῶν καὶ τοῦ Γένους καὶ τῆς Πατρίδος.

Ἐπὶ τούτοις δέξασθε, παρακαλοῦμεν, τὴν διαβεβαίωσιν τῆς ἐξαιρέτου πρὸς Ὑμᾶς ὑπολήψεως.

ΚΟΙΝΟΤΗΣ
ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΙΩ. ΣΟΦΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
Γ. Ν. ΓΟΥΝΑΛΑΚΗΣ

Ὑπερήφανος δὲ διὰ τὴν ἐθνικὴν ταύτην δάφνην μετ' εὐλαβείας ἀναφέρω τὴν διάνοιαν πρὸς τὸν φιλογενῆ ἄνδρα, ὅστις τῆς Ἑλλάδος ἐγένετο εὐεργέτης, πλείστας δὲ καὶ δημοσίᾳ ὁμολογῶ χάριτας πρὸς τοὺς ἐν Τεργέστῃ Ἕλληνας, τοὺς ὅλως αὐθορμήτως τὴν μεγάλην ταύτην τιμὴν ἀπονείμαντας εἰς ἐμέ, τιμήν, ἥτις σφόδρα μὲ ἐνισχύει ἐν τῇ ὁδῷ, ἣν ἀπαρεγκλίτως ἀκολουθῶν σπουδάζω νὰ συντελέσω κατὰ δύναμιν εἰς τὴν θεραπείαν τῆς Ἐπιστήμης καὶ τὴν διαφώτισιν καὶ τὴν ἐξύψωσιν τῆς ἐθνικῆς καὶ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως.

B.

Ἐπὶ τῇ ἑκατοστῇ ἐπετηρίδι τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, τῇ ἑορτασθείσῃ πρὸ μικροῦ, τὸ γεραρὸν τῆς Λιψίας Πανεπιστήμιον, οὗτινος ὑπῆρξα τρόφιμος ἄλλοτε καὶ ἀνηγορεύθην διδάκτωρ, εὐηρεστήθη νὰ μοὶ ἀπονείμῃ ὑπερτάτην καὶ ὅλως ἐξαίρετον τιμήν, τὸν τίτλον τοῦ **Ἐπιτίμου Συγκλητικοῦ.** *Ἀνήγγειλε δὲ τὴν τιμὴν ταύτην ἐν τῇ Μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἡμῶν ὁ ἐπὶ τῆς Παιδείας ὑπουργὸς τῆς Γερμανίας κ. Rust, ὅστις καὶ τὸ οἰκεῖον δίπλωμα ἐπέδωκεν εἰς ἐμέ, ἔχον οὕτω·*

Der Rektor der Universität Leipzig ernennt durch diese Urkunde den Professor der Psychologie und Präsidenten der Akademie der Wissenschaften zu Athen

THEOPHIL BOREAS,

welcher am 3. Mai 1899 in Leipzig zum Doktor der Philosophie promoviert worden ist und sein viel umfassendes Lehrbuch der Psychologie dem Andenken Wilhelm Wundts, seines «grossen Lehrers», gewidmet hat, in Würdigung seiner hohen wissenschaftlichen Verdienste zum

EHRENSENATOR.

Wie er deutsche Dichtung durch meisterliche Übersetzungen seinen Landsleuten nahegebracht hat, so verbindet er in seinen philosophischen und psychologischen Werken aufs engste griechische Wissenschaft mit dem Schrifttum und dem gegenwärtigen Schaffen des Deutschen Volkes.

Leipzig, den 31. März 1937

GOLF
Rektor der Universität

Ὁ Πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιψίας τὸν Καθηγητὴν τῆς ψυχολογίας καὶ Πρόεδρον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν

ΘΕΟΦΙΛΟΝ ΒΟΡΕΑΝ,

ὅστις τῇ 3ῃ Μαΐου 1899 ἐν Λιψίᾳ ἀνηγορεύθη τῆς φιλοσοφίας διδάκτωρ καὶ τὸ πολυμερέστατον τῆς Ψυχολογίας του βιβλίον ἀφιέρωσεν εἰς τὴν μνήμην τοῦ Γουλιέλμου **Wundt,** *τοῦ «μεγάλου διδασκάλου» του, τιμῶν τὰς μεγάλας αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐπιστήμην ὑπηρεσίας ἀνακηρύσσει διὰ τῶν ἐπισήμων τούτων γραμμάτων*

ΕΠΙΤΙΜΟΝ ΣΥΓΚΛΗΤΙΚΟΝ.

Ὅπως τὴν γερμανικὴν ποίησιν διὰ τῶν ἀριστοτεχνικῶν αὐτοῦ μεταφράσεων κατέστησεν οἰκείαν εἰς τοὺς Ἕλληνας, οὕτως ἐν τοῖς φιλοσοφικοῖς καὶ τοῖς ψυχολογικοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην ἀκριβέστατα συνάπτει οὕτως πρὸς τὴν γραμματείαν καὶ τὴν κατὰ τοὺς νῦν χρόνους δημιουργίαν τοῦ Γερμανικοῦ λαοῦ.

Ἐν Λιψίᾳ τῇ 31ῃ Μαρτίου 1937

GOLF
Πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου

Εὐάρεστον δὲ λίαν καθῆκον ἐπιτελῶν καὶ δημοσίᾳ εἰς τοὺς ἐπιφανεστάτους σοφούς, οἵτινες οὕτω περιφανῶς μὲ ἐτίμησαν, ὁμολογῶ καὶ ἐνταῦθα τὴν χάριν, ἣν ἐξέφρασα ἤδη πρὸς αὐτοὺς διὰ τῶν ἀκολούθων γραμμάτων·

Athen, den 20. April 1937

Magnifizenz,

Hochgeehrter Herr Rektor,

Die grosse Ehre, deren mich Ihre Universität bei Gelegenheit der Jahrhundertfeier unserer Hochschule gewürdigt hat, indem sie mir durch seine Excellenz den Herrn Reichsminister Dr Rust das Diplom eines Ehrensenators der Alma Mater Lipsiensis übergeben liess, erfüllt mich mit Freude und Stolz.

Für diese Auszeichnung, die ich überaus hochschätze, schulde ich allen Herren Professoren Ihrer Universität tiefgefühlten Dank, insbesondere aber der hohen Philosophischen Fakultät, die meine bisherige Arbeit und meinen Beitrag zur Wissenschaft, sowie meinen Versuch, einige Meisterwerke der deutschen Dichtung dem griechischen Geiste zugänglich zu machen, so wohlwollend beurteilte und meine Verehrung für die wissenschaftliche Höhe Ihres Landes lobend anerkannte. Allerherzlichsten Dank schulde ich auch Ihnen, hochgeehrter Herr Rektor, sowie dem Hohen Senat, dass Sie diese Ehrung veranlassten.

Ich brauche Ihnen nicht besonders zu betonen, dass die Banden, die mich mit der ältesten und ruhmreichsten Universität Deutschlands verbinden, seit ich dort meine Studien machte und das Doktordiplom erwarb, mich auch fürderhin festhalten werden, so lange ich noch atmen kann, und dass die Bilder der Heroen der deutschen Wissenschaft, die mich in das Heiligtum der Wahrheit einführten, unauslöschlich in meiner Seele haften und ich nie aufhören werde, die grossen Geister Ihres Landes zu ehren

und zu preisen, wie ich die unsterblichen Zierden der hellenischen Geisteswelt bewundernd hochschätze.

Mit aufrichtiger Hochachtung und Dankbarkeit

verbleibe ich Ihr ganz ergebener
Prof. Dr TH. BOREAS
Ehrensenator der Leipziger Universität

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20ῇ Ἀπριλίου 1937.

Κύριε Πρύτανι,

Ἡ μεγάλη τιμή, ἣν ἐπὶ τῇ ἑκατοστῇ ἀμφιετηρίδι τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου εὐηρεστήθη νὰ μοὶ ἀπονείμῃ διὰ τοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργοῦ κ. Rust ἡ Alma Mater Lipsiensis ἀναδείξασά με **Ἐπίτιμον Συγκλητικόν,** *μὲ ἐπλήρωσε χαρᾶς καὶ ὑπερηφανίας.*

Διὰ τὴν δάφνην ταύτην πρὸς ὅλην τῶν Καθηγητῶν τοῦ Ὑμετέρου Πανεπιστημίου τὴν χορείαν πλείστας ὁμολογῶ χάριτας, ἰδιαιτέρως πρὸς τὴν περίσεμνον Φιλοσοφικὴν Σχολήν, ἥτις μετ' εὐμενείας καὶ τὸ μέχρι τοῦδε συντελεσθὲν ἔργον μου ἔκρινε καὶ τὰς εἰς τὴν ἐπιστήμην συμβολάς μου, ἔτι δὲ τὴν μικράν μου προσπάθειαν, ὅπως καταστήσω προσιτώτερα εἰς τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν ἔνια τῶν ἀριστουργημάτων τοῦ Γερμανικοῦ Παρνασοῦ, ἐξῆρε δὲ καὶ τὴν εὔνοιαν, ἣν ἔχω πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῆς σοφῆς Ὑμῶν χώρας. Πλείστην δὲ χάριν καὶ πρὸς Ὑμᾶς ὀφείλω, κ. Πρύτανι, καὶ πρὸς τὴν Σ. Σύγκλητον, διότι ἐπρωτοστατήσατε εἰς τὴν ἀπονομὴν ταύτης τῆς τιμῆς.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ διαβεβαιώσω Ὑμᾶς, κ. Πρύτανι, ὅτι οἱ δεσμοί, οὓς συνῆψα πρὸς τὸ παλαιότατον καὶ ἐνδοξότατον Πανεπιστήμιον τῆς Γερμανίας ἀπὸ τῶν νεαρῶν μου χρόνων, ὅτε ἐσπούδασα ἐν αὐτῷ καὶ ἔτυχον τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος, ἀρρήκτως, ἐφ' ὅσον ζῶ, θὰ μὲ συνδέωσι μετ' αὐτοῦ καὶ αἱ μεγάλαι εἰκόνες τῶν ἡρώων τῆς Γερμανικῆς Ἐπιστήμης, οἵτινες

μὲ ἐμυσταγώγησαν εἰς τὰ ἄδυτα τῆς Ἀληθείας, θὰ παραμείνωσιν ἀνεξίτηλοι ἐν τῇ ψυχῇ μου, οὐδὲ θὰ παύσω ποτὲ γεραίρων καὶ τιμῶν τὰ ὑπέροχα πνεύματα τῆς Ὑμετέρας χώρας, ὅπως τιμῶ καὶ θαυμάζω τὰ ἀθάνατα καυχήματα τοῦ ἑλληνικοῦ δαιμονίου.

Μετ᾽ ἄκρας τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης
ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ
Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας καὶ Καθηγητὴς
ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν,
Ἐπίτιμος Συγκλητικὸς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ

ΡΥΘΜΟΙ ΑΘΑΝΑΤΩΝ

ΑΡΙΣΤΟΥΡΓΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΙΗΣΕΩΣ
ΕΝ ΕΛΛΗΝΙΚῌ ΠΟΙΗΤΙΚῌ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

PETRARCA, SCHILLER, GOETHE, HEINE, LENAU, MOORE, BYRON, MACKAY, LONGFELLOW, R. H. WILD, MRS NORTON, PERCIVAL, LAMARTINE, A. de MUSSET, HEREDIA.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, 1935, ΣΕΛ. 120 . . . . ΔΡ. 50

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

ΑΝΑΚΡΕΟΝΤΕΙΑ, ΟΡΑΤΙΟΥ, PETRARCA, SCHILLER, GOETHE, HEINE, LENAU, MOORE, BYRON, LONGFELLOW, MACKAY, CH. SWAIN, MRS. F. HEMANS, BÉRANGER, HEREDIA.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, 1936, ΣΕΛ. 120 . . . . ΔΡ. 50

ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ
ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ